

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Науково-дослідний центр огієнкознавства

ІВАН ОГІЄНКО

І СУЧАСНА НАУКА ТА ОСВІТА

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

Серія історична та філологічна

Випуск XX

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка
2023

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
Серія KB №20173-9973 IPP від 15.07.2013 р.

Затверджено як фахове видання категорії «Б» для спец. 035 Філологія
(наказ МОН України №848 від 10.10.2022)

Рекомендовано до друку вченою радою Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка (протокол № 13 від 30 листопада 2023 р.)

Збірник індексується наукометричними базами: **Google Scholar, Index Copernicus.**

Рецензенти

Василь Грещук, доктор філологічних наук, професор
(Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника)

Володимир Антофійчук, доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри української літератури
(Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича)

Андрій Чуткий, доктор історичних наук, професор,
професор кафедри давньої та нової історії України
(Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Редакційна колегія

Людмила Марчук, доктор філологічних наук, професор
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (*головний редактор*);

Олег Рарицький, доктор філологічних наук, професор
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (*віповідальний редактор*);

Олександр Кеба, доктор філологічних наук, професор Кам'янець-Подільський
національний університет імені Івана Огієнка; **Тетяна Петрова**, кандидат філологічних
наук, доцент Державний біотехнологічний університет (м. Харків); **Ольга Турко**,
кандидат філологічних наук, доцент Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка; **Анна Хома-Сувала**, доктор габілітований
Університет імені Марії Кюрі-Скłodовської в Любліні (Польща);

Жанна Янковська, доктор філологічних наук, професор Національний університет
«Острозька академія»; **Сергій Копилов**, доктор історичних наук, професор Кам'янець-
Подільський національний університет імені Івана Огієнка; **Анатолій Глушковецький**,
кандидат історичних наук, доцент Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка; **Олександр Завальнюк**, доктор історичних наук, професор
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка;

Олександр Комарницький, доктор історичних наук, професор Кам'янець-Подільський
національний університет імені Івана Огієнка; **Олександр Фельков**, доктор історичних
наук, доцент Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка;

Анатолій Філінюк, доктор історичних наук, професор
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

I-18 Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник. Серія історична та
філологічна / [редкол.: Людмила Марчук (голов. ред.), Олег Рарицький (відп.
ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка, 2023. Вип. XX. 396 с.

До збірника ввійшли матеріали, присвячені узагальненню історичних, лінгвістичних,
літературознавчих і дидактичних аспектів сучасних новітніх наукових досліджень; системі
формування духовного потенціалу сучасної молоді; перспективним інноваційним авторсь-
ким науковим технологіям, присвяченим розвитку концепцій Івана Огієнка.

Збірник адресовано науковцям, викладачам, учителям, здобувачам вищої освіти
різних рівнів, усім, кого цікавлять актуальні питання вітчизняної гуманітарної науки,
проблеми української духовності та культури.

Ministry of Education and Science of Ukraine
Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University
Ohienko Scientific Research Center

IVAN OHIENKO
AND CONTEMPORARY
SCIENCE AND EDUCATION

SCHOLARLY PAPERS

History and Philology

Issue XX

Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University
2023

UDC 001(477)(092)+378

Certificate of state registration of the printed mass medium
KB № 20173-9973 ПП, 15.07.2013

Approved as a professional edition of category «B» for specialists. 035 Philology
(order of the Ministry of Education and Culture of Ukraine No. 848 dated 10.10.2022)

The publication is approved by the Academic Council of Kamianets-Podilskyi
Ivan Ohiienko National University (Protocol № 13, 30.11.2023)

The volume is indexed in **Google Scholar**, **Index Copernicus**.

Reviewers

Vasul Greshchuk, Doctor of philological sciences, Professor
(Vasyl Stefanyk Precarpathian National University)

Volodymyr Antofiichuk, Doctor of philological sciences, Professor,
Professor of the Department of Ukrainian Literature
(Yuri Fedkovych Chernivtsi National University)

Andrii Chutkyi, Doctor of Historical Sciences,
Professor of the Department of Philology and Language Communication
(Taras Shevchenko National University of Kyiv)

Editorial Board

Liudmyla Marchuk, Doctor of Philology, Professor
Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University (*Editor-in-Chief*);

Oleh Rarytskyi, Doctor of Philology, Professor
Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University (*Executive Editor*);

Olexandr Keba, Doctor of Philology, Professor Kamianets-Podilskyi National
Ivan Ohiienko University; **Tetiana Petrova**, Candidate of Philology, Associate Professor
State Biotechnological University (Kharkiv); **Olha Turko**, Candidate of Philology,
Associate Professor Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University;

Anna Khoma-Suvala, Doctor Habilitatus Maria Curie-Skłodowska University in Lublin, Poland;
Zhanna Yankovska, Doctor of Philology, Professor The National University of Ostroh Academy;

Serhii Kopylov, Doctor of History, Professor Kamianets-Podilskyi Ivan
Ohiienko National University; **Anatoly Hlushkovetskyi**, Candidate of History, Associate
Professor Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University;

Oleksandr Zavalniuk, Doctor of History, Professor Kamianets-Podilskyi
Ivan Ohiienko National University; **Oleksandr Komrnytskyi**, Doctor of History, Professor
Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University; **Oleksandr Fedkov**, Doctor of
History, Associate Professor Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University;

Antolyi Filinyuk, Doctor of History, Professor Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National
University; **Zoreslava Shevchuk**, Candidate of Philology
Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University (*Technical Editor*)

Ivan Ohiienko and Contemporary Science and Education: Scholarly Papers.
History and Philology / [editorial board: Liudmyla Marchuk (editor-in-chief),
Oleh Rarytskyi (executive editor), et al.]. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-
Podilskyi Ivan Ohiienko National University, 2023. Issue XX. 396 p.

The collection includes materials devoted to the generalization of historical, linguistic,
literary and didactic aspects of modern scientific research; the system of formation of the
spiritual potential of modern youth; promising innovative author's scientific technologies
dedicated to the development of Ivan Ohienko's concepts.

The issue is addressed to scholars, educators, students and all those interested in
topical issues of Ukrainian humanities, spirituality and culture.

ISSN 2309-7086
DOI: 10.32626/2309-7086.2023-20

© Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko
National University, 2023

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Нещодавно наукова громадськість відзначила 141 річницю від дня народження Івана Огієнка – славетного українця, ім'я якого належить нашій багатостраждальній історії, а нині надійно зігриває полум'яні серця молодих і старшого віку патріотів, які присвятили себе Україні-матері. Його величезна на все життя залюбленість у пишне і чарівне рідне слово, родючу українську землю, гострий природний розум, титанічна працездатність, величезний організаторський хист, прикладне відстоювання інтересів української нації на різних державних і громадських посадах, її мови і культури, а також оперативне ухвалення і невідкладне проведення у державному і суспільному житті конструктивних ідей та рішень щодо розвитку національної освіти, науки і церкви, зробили цю постать однією з найбільш відомих і колоритних в українському світі, забезпечили їй вдячну пам'ять багатьох поколінь.

У незалежній Україні вчені, представники різних громадських об'єднань рішуче спростували комуністичні фальшивки про роль Івана Огієнка у славетному національному відродженні 1917-1920 рр. та наступних історичних періодах, розгорнули активну роботу з ґрунтовного вивчення його творчої спадщини, багатогранної державницької, наукової і громадської праці, представленого ним розумінням суті й першочергових завдань процесу формування новітньої української нації у довготривалому протистоянні з московським імперіалізмом.

Свій відчутний внесок у зазначений процес наполегливо роблять сучасні науковці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка – мовознавці, літератори, історики, педагоги, політологи та інші, які тривалий час працюють в царині огієнкознавства, встигли порадувати загал багатьма сотнями змістовних праць з цієї проблематики, щороку беруть участь у продуктивних наукових заходах, присвячених черговим річницям заснування свого вишу, фундатором якого у 1918 році був саме Іван Огієнко, Соборності України, Державного герба України, Державного прапора України і Незалежності України, а також іншим значущим подіям нашої держави, де завжди присутні керівництво закладу, науково-педагогічні працівники і патріотично налаштовані студенти всіх базових структурних підрозділів КІНУ.

Важливу роль у згуртуванні вчених різних спеціальностей і поширенні результатів їх огієнкознавчих студій продовжує відігравати заснований 20 років тому в цьому університеті науковий збірник «Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія історична та філологічна» (кошти на його друк постійно виділяє керівник вишу) – єдине такого роду періодичне видання в Україні і світі, яке за два десятиліття свого існування зуміло утвердитися як поважний науковий орган, у якому відтворюються різні аспекти біографії самого вченого, простежується формування його професійного і державницького світогляду, з'ясовується творча лабораторія, а також різні наукові уподобання діяча і реа-

лізація новітніх проєктів, що в підсумку забезпечує повне донесення до витонченого читацького загалу, з одного боку, цілісного образу самого Огієнка, а з іншого, об'єктивне бачення його сучасниками та дослідниками.

Черговий 20 випуск названого збірника, який, як і попередній, виходить у складних умовах важкої для усіх нас російсько-української війни, дає змогу ознайомитися з новими дослідженнями переважно відомих учених, які, на наше переконання, примножують величезний масив загальнонаціональних напрацювань в огієнкознавстві. Опубліковані у цьому знаковому випуску статті присвячено важливим науковим аспектам – мовознавчій спадщині Івана Огієнка і сучасній українській науці, інтерпретації ідей Івана Огієнка як письменника, літературознавця і публіциста, педагогічним концепціям Івана Огієнка і сучасній теорії і практиці національного навчання та виховання, регіональним дослідженням в контексті світової класики та актуальним питанням історичної науки, зокрема поєднанню діяльності Івана Огієнка на різних державних посадах в інтересах УНР, його співпраці з відомим українським діячем Віктором Приходьком у суспільно-політичному й освітньо-науковому вимірах.

Зичимо усім, хто візьме до рук свіжий випуск цього видання, глибоко опанувати його унікальний простір, відчутти «присутність» Івана Огієнка, характер його історичної епохи і ознайомитися із порушеними дослідниками проблемами, звернути увагу на представлені тут події, оцінки, судження, узагальнення та висновки, за можливості, виробити власне бачення окремих із них, а згодом і долучитися до автури наступних випусків збірника. Віримо, що так і буде.

*Головний редактор 1 випуску
наукового збірника «Іван Огієнко.
Серія історична та філологічна»,
доктор історичних наук, професор
Олександр Завальнюк*

МОВОЗНАВЧА СПАДЩИНА ІВАНА ОГІЄНКА І СУЧАСНА УКРАЇНЬСЬКА НАУКА

УДК 811.161.2'373:82-343

DOI: 10.32626/2309-7086.2023-20.7-16

Дар'я Бановська

ORCID 0009-0008-0786-3307,

аспірантка кафедри української мови,

*Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

ЕТИМОЛОГІЧНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МІТОНІМІВ (на прикладі романів Дари Корній)

У статті проаналізовано мітоніми, ужиті в прозових текстах Дари Корній. Описано погляди провідних дослідників на парадигми класифікації мітонімів. На основі семантичної та синтаксичної характеристики виділено дев'ять груп мітонімів. Окреслено семантичні та етимологічні особливості досліджуваних одиниць.

Ключові слова: онім, мітонім, Дара Корній, класифікація мітонімів, теоніми, космоніми.

Постановка проблеми. Однією з ментальних особливостей українського народу є синкретизм язичництва й християнства, що відображено у світогляді, переконаннях, традиціях, віруваннях та мітології. На думку І. Огієнка, «сучасної духової культури українського народу належно й глибоко ніхто не зрозуміє, коли він не знає його вірувань дохристиянських» [14, с.8-9]. Будь-яка людина й трактує мітологему відповідно до свого досвіду й генетичної пам'яті. Вагомим складником мітологічної системи української мови є мітоніми – власні назви або найменування на означення онімів суб'єктів та об'єктів надреального світу.

Монографія І. Огієнка «Дохристиянські вірування українського народу» стала однією з перших праць, спрямованих не на збір етнографічного матеріалу

лу, а на його аналіз, систематизацію й різносторонній опис. Окрім української мітології у ній подано широкий контекст світової системи вірувань та уявлень. У дослідженні наявні паралелі між божествами різних мітологій: український Сварог – давньогрецькі Гефест і Прометей [14, с.97]; Мокоша – християнська Параскева [14, с.110]; Велес – латинський Меркурій [14, с.105]; Купайло – біблійний Іван Хреститель [14, с.112]; Рожаниці відповідають грецьким Майрам і латинським Паркам [14, с.114]. За допомогою глибинного аналізу й порівняльного методу давньоукраїнський пантеон в Огієнка постає вагомим елементом культурного надбання людства.

У сучасній науці напрацювання з вивчення системи українських мітонімів значно розширилися. Зокрема, В. Войтович здійснює етнологічний, мовознавчий і літературний аналіз архетипних для українського народу мітологем [2]. Вагомість праці в систематизації мовних одиниць, що відображають історію та культуру українців. Монографія В. Давидюка вирізняється використанням методу історичної синхронізації. Автор на основі побуту й культури епох первісного ладу (мезоліту, неоліту та енеоліту) проєктує можливий час виникнення тих чи тих мітонімів.

Широко представлено праці з регіональної мітології. Робота Н. Войтович проведена через парадигму ритуалістичних уявлень про виникнення мітологем, тобто витоки онімів із традиційних обрядів чи дійств [3]. Дослідниця вперше комплексно схарактеризувала мітоніми на позначення демонічних істот Бойківщини на історико-етнографічному порівнянні. Представлення бойківського демонікону в загальноукраїнському й слов'янському контекстах сприяє виокремленню загальних і специфічних ознак. У студії Г. Лозко додано «народовірський календар» і «праслов'янський іменослов» [13].

Грунтовні праці з вивчення мітонімів представлено наробками В. Галайчука, В. Гнатюка, А. Гейштора, В. Завадської, М. Крищука, С. Плачинди та інших. Дослідження мітонімів і спроби їх класифікації з мовознавчого погляду здійснювали Т. Вільчинська, В. Даніліна, О. Порпуліт, Г. Школа та інші.

Більшість мітонімів базуються на архетипах або апелюють до них, тому їх розуміння сприяє усвідомленню колективного «Я». Студії, пов'язані з вербалізацією підсвідомих елементів не втрачають своєї актуальності: з'являються нові матеріали, аспекти, парадигми тощо.

Найяскравіше мітоніми реалізуються в художніх текстах. У сучасній літературі зафіксовано одиниці, що відображають світовідчуття й світосприймання автора та пересічного українського читача. З цього погляду привертає увагу проза метамодерністки, авторки сучасного фентезійного роману Дари Корній.

Мета дослідження – виокремлення мітонімів у текстах прозових творів Дари Корній, визначення їхньої семантики й етимології та класифікування.

Для об'єктивності вибірки з-поміж творів письменниці обрано романи з вираженою химерністю, у яких мітоніми – невід'ємні складники сюжету («Горнихмарник» [7], «Крила кольору хмар» [11], «Троян-зілля» [9], «Зозулата зими» [12]), сімейно-побутові, наближені до любовних, у яких звернення до міту ситуативне («Щоденник мавки» [10], «Зірка для тебе» [8]). Використання міфологем – особливість індивідуально-авторського стилю письменниці, тому в усіх текстах із різною інтенсивністю й семантичним навантаженням відображено оніми на позначення надреального.

Виклад основного матеріалу. Мітоніми в текстах Дари Корній виконують різні функції: побудова сюжетної лінії (наприклад, основна сюжетна лінія

роману «Горнихмарник» [7]); створення системи персонажів (*Мавка* – Магда, *Чугайстер* – Олексій [10]), містичного колориту творів («*Одні люди розповідали, що в Заклятому лісі живуть ущірі та вовкулаки, інші переконували, що урвище Загублених Душ кишить душами проклятих*» [9, с.285]), так званих «текстів у тексті» (історія про *Віру, Любов та Пісню* [9]), тропізації («*Панна красна нікого не кохала*» [7, с.116], «*Високий, дужий, широкоплечий, наче Вернидуб із казки*» [7, с.69]), мета- та інтертекстуалізації (наприклад, мітонім *Ліліт* [9] апелює до іудейської мітології та неканонізованих текстів *Біблії*) тощо.

У аналізованих романах Дари Корній виокремлюємо понад 100 мітонімів. Порівняно з іншими власними назвами, мітонімам притаманні особливості, які актуалізують важливість їх мовного аналізу, зокрема:

- 1) нерозривний зв'язок із апелятивом, від якого походить мітонім (етимологія відображатиме суть, незважаючи на довгий процес значеннєвого нашарування);
- 2) семантика мітоніма безпосередньо характеризує референт (етимологія визначає семантику, без розуміння семантики неможливе дешифрування оніма). Складно визначати першоджерело мітонімів індоєвропейського й спільнослов'янського походження, оскільки сучасні мовці сприймають конотомінізовані одиниці, а зв'язок із денотатом стає лише асоціативним.

У сучасній лінгвістичній науці побутує багато парадигм типізації мітонімів. Погоджусь, з твердженнями І. Огієнка щодо онімного наповнення української мітології: божки мало персоніфіковані й переважно становлять «природні сили та метеорологічні явища» [14, с.84], лише в головних богів є імена, натомість другорядні – мали «збірні назви» [14, с.85]. У текстах Дари Корній збірні назви істот – власні імена: *Домовик, Щезник, Чугайстер, Водяник* та інші.

І. Огієнко за сферою впливу з-поміж мітонімів розрізняє головних богів, другорядних, демонів. Дослідник не уналежнював до складу онімів збірні назви. Божків науковець поділяв на уособлення сил природи, покровителів господарства та охоронців людського життя [14].

Більш розширену парадигму подає Б. Тихолаз: поганські божества «вищої» міфології (слов'янські й запозичені); духи (ангели й демони) «нижчої» міфології (парні метафізичні постаті-антогоністи; злі духи; добрі духи; природні духи); люди з надприродними властивостями; персоніфіковані поняття – антропоморфні міфологізовані постаті; міфологічний бестіарій – тваринна мітосимволіка [6, с.174].

О. Порпуліт за типом побутування вирізняє два види мітонімів: безсумнівні (ірреальні персонажі) та ймовірні мітоніми [19]. М. Торчинський пропонує класифікувати власні імена за етимологією (відома, невідома, гіпотетична, прозора, непрозора, хибна та народна) і виокремлювати «не лише питомі та запозичені власні назви, а й гібридні (для складних і складених онімів)» [20, с.443]. Зауважимо, що в аналізованих текстах не виявлено гібридних мітонімів.

За способом творення Г. Школа виділяє антропоморфні, зооморфні, тератоморфні та міксантропічні мітоніми [21, с.338]. Натомість Т. Вільчинська пропонує такі принципи міфоіменування: теоніми (власні імена богів); міфоантропоніми (імена людей у міфах, казках); міфоперсоніми (назви фантастичних героїв); міфозооніми (імена тварин); міфотітоніми (назви рослин, пов'язаних із міфами); міфотопоніми (географічні об'єкти) [1].

В. Даніліна класифікує мітоніми за будовою на однослівні найменування (власне однослівні й двоосновні) та багатослівні (ім'я + апелятив, ім'я + по батькові, ім'я + прізвище) найменування [5, с.334].

Задля зображення повного спектру особливостей мітонімного простору текстів Дари Корній застосовуємо синтетичний (етимологічний, семантичний і синтаксичний) тип класифікації.

За походження мітоніми поділяємо на власне українські (архетипні або утворені автором) та запозичені. Зокрема, вирізняємо такі групи запозичених мітонімів: іудейські (*Біблія, Содом, Гомора, Слово, Ісус, Ліліт, Святий Лля, Святий Йосиф, Єва*); грецькі / латинські (*Орфей, Евредика, Амур, Психея, Мінотавр, Музи, Хронос, Сатурн, Галатея, Пігмаліон*); татарські (*Тенгрі, Ерлік, Крук, Біла Вовчиця, Антизірка*); літературні (*Майстер, Маргарита*).

Власне українські мітоніми потребують детальнішого розгляду.

Мітоніми текстів Дари Корній поділяємо на дев'ять груп. У кожній із них виокремлюємо однослівні (нечленовані, двокомпонентні) та багатослівні одиниці. Окремі мітоніми з непрозорою або вартою уваги етимологією й семантикою тлумачитимемо окрему:

1. Теоніми, з-поміж яких, услід за І. Огієнком, виділяємо головні та другорядні божества. До головних однослівних нечленованих уналежнюємо такі одиниці: *Бог* (з санскриту «багач, багатство, добро» [14, с.86]), *Творець* («той, який творить» [16, с.151]), *Перун* («польське *perun* – тепер це грім, блискавка, удар грому» [2, с.101]), *Сварог* (з індійської «*svar, svarga* – Небо, сонце, сонячне світло» [2, с.96]), у слов'ян – бог неба), *Купайло* («бог плодючості, змихних плодів, радості, згоди та любові» [14, с.112]), *Овсень* («божество плодючості, статків, поліття й осені» [2, с.345]), *Желя* (рідковживаний мітонім, імовірно, це ім'я одної з сестер-богинь плачу й горя [18, с.439]), *Мара* (може вживатися з антонімічно різною семантикою, наприклад, у І. Огієнка «богиня весни, добре znana у слов'ян» [14, с.119]), у Дари Корній божество смерті [11]), *Ярило* («походить від ярий, бог любові й пристрасти, сили та хоробрости» [14, с.111-112]), *Рід* або *Дід*, *Рожаниця* або *Баба, Велес* («бог достатку, *vele* – душі померлих, чому припускають, що Велес був перше духом предків, що дбав про хатню худобу» [2, с.105-106]), *Доля* (за І. Огієнком одне з найвищих божеств, що визначає життя людини на землі [14, с.116-118]), *Смерть*.

До головних однослівних двоосновних зараховуємо: *Господь* («Гос» – це господар, а «подь» – міцний [16, с.296]), *Всевишній* (корені -всє- та -виш- вищий за всіх), *Світовид* («син бога сонця, «бог богів», осіннього сонцевороту та війни» [2, с.460]), *Дажбог* («сложене з приказового способу *даждь*, *цебто дай*, і бог, багатство, разом – податель добра, багатства, бог подавець, дарівник» [14, с.102]), *Чорнобог* (бог ночі, змагається з Білбогом [2, с.589]).

Головні багатослівні мітоніми представлено меншою кількістю одиниць: *Цариця Небесна, Вічна пані* (на позначення смерті), *пані Смерть, Батько Небесний, Отець Небесний*.

До другорядних однослівних нечленованих мітонімів належать *Перелесник* («обаясник, «найзілший повітряний дух, [...] посланець Великого чорта» [2, с.361]), «заманює жінок і дівчат, кохається з ними вночі й забирає силу та вроду» [13, с.27]), *Полісуни* (той, що ходить по лісу, «служку лісовика, який пилює звірину» [2, с.382]), *Щезник* (у Івана Огієнка це синонім до *Чорта*, походить від вислову «ще з би» [14, с.145]), *Перестрічник* (той, що перестрічає дорогою душі грішників, які помирають), *Водяник, Чугайстер* («заклята людина, мешканець лісів і гір», «чуга образно осмислюється як завихрення, а стир – потік, стріла, струмінь, стрижень» [2, с.593]; відповідна характерна риса чугайстрів – любов до швидких танців), *Мавка* (божок природи, що живе

в лісі, «утоплена дівчина, а також нехрещена дитина неодмінно стають русалками, вони звуться ще мавками чи навками, від «нав» – мерлець» [14, с.9]), *Домовик*, *Потерчата* («дитина, що померла без Хрещення» [14, с.140], походить від «потеряти дитя» або «пачертятя»), *Чорт* («чорт і біс – це свої назви стародавні, рано в нас розвинені» [14, с.138], лексема «біс» походить зі старослов'янської мови, «чорт» виникло пізніше [14, с.138]; імовірно *Чорт* в давнину був служителем Чорнобога, але згодом набув значення уособлення всього зла на землі [2, с.591]), *Чортик*, *Дідько* (з'явився під впливом Християнства від диявола [15, с.339], «більш од усього водяний дух» [17, с.55]), *Босорка* («жіночий демонологічний образ» [2, с.41], може бути відьмою, чаклункою та вампіром), *Полудниця* (походить від полудня, «польвої духи, втіленням яких є сонячний удар» [2, с.384], *Демонія*).

У аналізованих текстах наявні другорядні однослівні двоосновні мітоніми: *Дводушник* (людина, яка вміщує у собі «дві душі»: людську і демонічну» [2, с.128] він же *Горнихмарник* (той, що керує хмарами), *Градобур* (той, що збурує град) – «*Дводушник, унученько, то напівлюдина, напівнечистий. Часто він допомагає, присягаючи під час посухи хмари, як ото тепер, але буває, що принаджує град і грози, навіть смерчі*» [7, с. 62]; *Газда-чорт*.

До другорядних багатослівних належать *Той, що в скалі сидить* (злий дух, різновід чорта, живе в горах), *Той, що згреблі рає* (злий дух, різновід чорта, асоціюється з повинню), *Зозулята зими* (потерчата).

Теоніми в романах Дари Корній утворюють унікальну систему зі складними синонімічними й антонімічними зв'язками. Наприклад, на позначення єдиної вищої сили, що створила світ, письменниця використовує оніми *Бог*, *Творець*, *Господь*, *Всевишній*, *Батько Небесний*, *Отець Небесний*. Уособлення злої сили утворює ряд синонімів, антонімічних до попереднього: *Чорт*, *Дідько*, *Газда-чорт*. Контекстуальними синонімами у Дари Корній є мітоніми *Дводушник* (дві душі: «дана Богом при вродженні, правдива душа, і взята доброхотно від темних чи не темних сил» [7, с.74]), *Горнихмарник* (керує небом), *Градобур* (відображає велику силу) і *Перелесник* (той, що перелобствує) – використовуються як найменування однієї істоти, але характеризують її з різних сторін «зла ніби не роб'ять, бо ж буревії відводять, град чи сильну зливу» [7, с.74], «*Гонихмарники, вони перемінливі, дитиноюко, часто перелобствують. Вони живляця жагою, хіттю – без неї не годні жити*» [7, с.75], «*Він – велет неба, володар хмар*» [7, с.79].

Переважають нечленовані головні божества, утворені безафіксімним способом (*Перун*, *Творець*, *Овсень та інші*), натомість з-поміж другорядних – продуктивними суфіксами є -ик та -иця (*Щезник*, *Чортик*, *Демонія*, *Бісиця* та інші). Інтерфікси вживаються у двоскладових мітонімах головних та другорядних божеств із однаковою інтенсивністю.

Оніми на позначення головних божеств здебільшого мають непрозору семантику й потребують тлумачення. Натомість сфера впливу другорядних теонімів прозора: *Водяник* – вода, *Домовик* – дім, *Полісун* – ліс тощо. Така тенденція свідчить про народну основу творення й широке побутування цих лексем. Хоча другорядні божества не були предметом особливого поклоніння, але їх наближеність до світу людей стала чинником стійкого укорінення мітонімів у свідомості українців.

2. Мітоперсоніми – назви людей, персонажів мітів. З-поміж них вирізняємо однослівні нечленовані: *Панна* (гарна дівчина), *Росяниця* (від – роса), *Силун* (має велику силу), *Тиса* (від болгарської чиста), *Тереса* (походить від латинської назви землі), *Сонцівна* (донька Сонця), *Чарівниця*, *Страж* і *Брамник* (синоніми на позначення охоронця входу до Раю), *Воротар* (сірий янгол який

стереже ворота в Рай), *Хранителі* (ключа в Рай); однослівні двокомпонентні: *Вернидуб* (верне дуби), *Сонцепоклонниця*; багатослівні: *Старий Химерник* (від химера – нереальне, безглузде). Мітоперсонами здебільшого відображають основне заняття чи характеристику персонажа, якого називають (*Силун* – сильна людина; *Хранитель* – охороняє; *Чарівниця* – займається магією тощо).

3. Мітофітоніми, представлені однією багатослівною лексемою *Величний дуб* («особливо священе дерево, втілення Світового дерева-прадуба, яке росте у вирії», «дерево бога блискавки і грому Перуна» [2, с.134]).

4. Мітозооніми переважно однослівні нечленовані (*Жаба*) та двокомпонентні (*Братик-коник*).

5. Хрематононіми виражено багатослівними сполуками: *Вухатий камінь*.

6. До космонімів належать:

- однослівні нечленовані: *Сонце*, *Сонечко* (І. Нечуй-Левицький, *Сонце* описує в жіночому образі, як княгиню, як мати, як удову» [10], у Дари Корній мітонім вжито в середньому роді «*Навіть Сонце Всевишне задивлялося на вроду дівчини*» [7, с.116] і асоціюється з найвищим божеством: «*Ой, ти, Газдо Всевишній!*» [7, с.117]), *Земля* (заввичай має приставну лексему Мати, «центральна частина триєдності всесвіта: небо – земля – пекло» [2, с.188], *Місяць* (нічне Боже око, побоженко [2, с.305]), *Зірка* (богиня з українських колядок [17, с.14]);
- однослівні двокомпонентні: *Талалайко-Місяць* (звуконаслідувальна приставна лексема, використана як гумористичний елемент), *Сонце Всевишне*, *Батько-Місяць*. Багатослівні: *Газда Всевишній* (на позначення Місяця), *Чорне Сонце* (негативна семантика), *Чуже сонце* (має негативну семантику), *Батенько красний* (звертання до Місяця).

Відзначаємо частотність народно-поетичної епітизації (*Батенько красний*, *Чуже сонце тощо*) та фольклоризації космонімів («*Плакали-ридали, Талалайку, матері за синами, дружини за мужами, сестри за братами, дівчата за нареченими, гори й оселі за газдами. Молитися спраді душі до Сонця, щоб воно врозумило чоловіків непутячих і вернуло їх додому. Та Сонце також тужило закохано, не помічаючи сліз та ридань*» [7, с.117]).

7. Геортоніми (назви свят) – однослівні нечленовані: *Пасха*, *Різдво* (в українських колядках «празник різдва Сонця або іншого світлого бога» [17, с.46]), *Купайло*; двокомпонентні: *Великдень* (утворене лексично-семантичним способом від словосполучення великий день, «головне весняне Свято» [14, с.291], «Воскресення Христове, врочисто святкується, але до цього святкування здавна увійшли й поганські звичаї» [14, с.292] ідеться про випікання пасок та фарбування яєць); багатослівні: *Новий Рік*.

8. Імовірні мітоніми (стають мітонімами лише в окремих контекстах, є загальнозрозумілими та поширеними абстрактними явищами) – однослівні нечленовані: *Ніч*, *Віра*, *Надія*, *Щастя*, *Любов*, *Пісня*, *Розум*, *Сила*, *Кохання*; двокомпонентні: *Леле-доле* (протетичний вигук ужито для вираження суму, нарікання й жалю через лиху долю), *Душа-зайда* (від дух [15, с.363]); багатослівні: *Сила Землі*.

9. Топоніми. Однослівні нечленовані – можуть вживатися без позначення явища-референта: *Світ*, *Рай*, *Марунька* [потічок] (від Марі – богині загробного світу), [капище] *Перуна*, *Заклята* [річка], [капище] *Велеса*, [почивальня] *Змія*, *Заклятий* [ліс], *Зміїна* [гора], *Знесінський* [парк], *Сарматське* [море]. Двокомпонентні: *Род-гора*, *Світовидове поле*, *Світовидове* [капище], [капище] *Триглава* (божество, що утілює триєдність світу). Багатослівні – ма-

ють зміст лише у словосполученні: *Долина смерті, Вершина світу, Гора Лева, Втрачений Рай*, [капище] *Роду та Рожаниці*, [урвище] *Загублених душ*.

У топонімних назвах простежуємо три тенденції: зооцентризм (назви походять від надприродних істот): *Зміна, Гора Лев*, теоцентризм (вказує на зв'язок місця з поклонінням певному божеству): *Перуна, Світовидове, Велеса* та субстантивация прикметників (характеристика місця стає його назвою): *Втрачений Рай, Заклята, Сарматове*.

Висновки. Отже, мітоніми за семантикою поділяємо на теоніми, міто-персоніми, мітофітоніми, мітозооніми, хремагоніми, космоніми, геортоніми, імовірні мітоніми й топоніми. Нааичастотнішими в досліджуваних текстах є теоніми, які класифікуємо на головні божества та другорядні. Другорядні теоніми, зважаючи на їх усталеність і прозорість, мають архетипне значення для українського народу й переважно уособлюють сили природи.

Особливістю космонімів є перетворення назв реальних явищ чи об'єктів на власні назви. Ця група набуває найбільшої епігізації в романістиці Дари Корній. Інші групи мітонімів представлено меншою кількістю одиниць і задля вироблення чіткої системи потребують додаткових досліджень на текстовому матеріалі.

На основі нашого дослідження можна поглиблювати класифікацію мітонімів з погляду творення й етимології. Предметом окремої студії стане реалізація мітонімів у системі сталих сполук. Розширення текстуального поля дослідження може стати основою для витворення системи функціонування мітонімів у сучасній українській літературній мові та у свідомості носіїв відповідного менталітету.

Список використаних джерел і літератури:

1. Вільчинська Т., Вишневецька Г. Міфоніми в українській етнокulturі й творчості письменників кінці XIX – початку XX століття. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. 2019. Вип. 71 (2). С. 186-195.
2. Войтович В. Українська міфологія. Київ: Либідь, 2002. 664 с.
3. Войтович Н. Народна демонологія Бойківщини: монографія. Львів: СПОЛОМ, 2015. 228 с.
4. Давидок В. Первісна міфологія українського фольклору. Луцьк: Волинська обласна друкарня. 2005. 310 с.
5. Даніліна В. Поняття про міфічний простір та його основні одиниці найменування персонажів (міфоніми). *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2012. Вип. 56. Ч. 1. С. 333-339.
6. Дронь К., Тихолоз Б., Швець А. Міфопоетичні образи в художньому світі Івана Франка (Ейдологічні нариси) / за ред. Б. Тихолоз. Львів: Львівське відділення Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка, 2007. 336 с.
7. Корній Д. Гонимарник. Харків: Клуб сімейного дозвілля. 2010. 336 с.
8. Корній Д. Зірка для тебе: роман. Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2013. 304 с.
9. Корній Д. Троян-зілля: роман. Харків: Віват, 2021. 304 с.
10. Корній Д. Щоденник Мавки. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2014. 304 с.
11. Корній Д., Владмирова Т. Крила кольору хмар. Харків: Книжковий клуб сімейного дозвілля, 2015. 320 с.
12. Корній Д., Владмирова Т. Зозулята зими: роман. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2014. 368 с.
13. Лозко Г. Українське язичництво. Київ: Український центр духовної культури, 2009. 90 с.

14. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу: іст.-реліг. моногр. Київ: АТ «Обереги», 1992. 424 с.
15. Митрополит Іларіон. Етимологічно-семантичний словник української мови: у 4 т. / ред. Ю.О. Мулик-Луцик. Вінніпег; Волинь, 1979. Т. 1. 365 с.
16. Митрополит Іларіон. Етимологічно-семантичний словник української мови: у 4 т. / ред. й допов. М. Ласло-Куцюк. Вінніпег; Волинь, 1994. Т. 4. 557 с.
17. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу: ескіз української міфології. Київ: АТ «Обереги», 1992. 88 с.
18. Онацький Є. Українська мала енциклопедія: 16 кн.: у 8 т. Буенос-Айрес, 1959. Т. 2, кн. 4. С. 439.
19. Порпуліт О. Міфонімічний простір чарівної казки: безумовні та ймовірні міфони́ми. *Записки з ономастики*: збірник наукових праць. 1999. Вип. 1. С. 70-78.
20. Торчинський М. Етимологічні особливості українських власних особових імен. *Науковий вісник Ужгородського університету: серія: Філологія* / ред. кол.: М. Номачі (голов. ред.), Н. Венжинович, Ю. Бідзіля та ін. Ужгород: ПП Данило С. І., 2021. Вип. 1 (45). С. 441-446.
21. Школа Г. Національна специфіка міфонімів (на матеріалі слов'янських мов). *Studia Linguistica*. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2009. Vol. 3. С. 338-341.

References:

1. Vilchynska, T., Vyshnevskva, H. (2019). Mifonimy v ukrainzii etnokulturi y tvorchosti pismennykiv kintsi KhKh – pochatku KhKh stolittia [Mythonyms in Ukrainian ethnoculture and works of writers of the late 19th and early 20th centuries]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii filohichna [Bulletin of Lviv University. Philological series]*. Vyp. 71 (2). S. 186-195. [in Ukr.].
2. Voitovych, V. (2002). *Ukrainska mifolohiia [Ukrainian mythology]*. Kyiv: Lybid. (in Ukr).
3. Voitovych, N. (2015). *Narodna demonolohiia Boikivshchyny [Folk demonology of Boikivshchyna]*. Lviv: SPOLOM. [in Ukr.].
4. Davydiuk, V. (2005). *Pervisna mifolohiia ukrainskoho folkloru [Primordial mythology of Ukrainian folklore]*. Lutsk: Volynska oblasna drukarnia. [in Ukr.].
5. Danilina, V. (2012). Poniattia pro mifichnyi prostir ta yoho osnovni odynytsi naimenuvannia personazhiv (mifonimy) [The concept of a mythical space and its main units of naming characters (myphonemes)]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii filohichna [Bulletin of Lviv University. Philological series]*. Vyp. 56 (1). S. 333-339. [in Ukr.].
6. Dron, K., Tykholoz, B. (Red.) & Shvets, A. *Mifopetychni obrazy v khudozhnomu sviti Ivana Franka (Eidolohichni narysy) [Mythopoetic images in the artistic world of Ivan Franko (Eidological essays)]*. Lviv: Lvivske viddilennia Instytutu literatury im. T.H. Shevchenka. [in Ukr.].
7. Kornii, D. (2010). *Honykhmarnyk [Chaser]*. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia. (in Ukr).
8. Kornii, D. (2013). *Zirka dlia tebe [A star for you]*. Kharkiv: Knyzhkovyi klub «Klub simeinoho dozvillia». [in Ukr.].
9. Kornii, D. (2021). *Troian-zillia [Trojan potion]*. Kharkiv: Vivat. [in Ukr.].
10. Kornii, D. (2014). *Shchodennyk Mavky [Mavka's diary]*. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia. [in Ukr.].
11. Kornii, D. & Vladmyrova, T. (2015). *Kryla koloru khmar [Cloud-colored wings]*. Kharkiv: Knyzhkovyi klub «Klub simeinoho dozvillia». [in Ukr.].
12. Kornii, D. & Vladmyrova, T. (2014). *Zozuliata zymy [Cuckoos of winter]*. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia. [in Ukr.].
13. Lozko, H. (2009). *Ukrainske yazychnystvo [Ukrainian paganism]*. Kyiv: Ukr. tsentr dukhov. kultury. [in Ukr.].

14. Mytropolyt Ilarion. (1992). Dokhrystyianski viruvannia ukrainskoho narodu [Pre-Christian beliefs of the Ukrainian people]. Kyiv: AT «Oberehy». [in Ukr.].
15. Mytropolyt Ilarion. (1979). Etymolohichno-semantychnyi slovnyk ukrainskoi movy: 4 t. [Etymological-semantic dictionary of the Ukrainian language: in 4 vols.]. T. 1. Vinnipeh: Volyn. [in Ukr.].
16. Mytropolyt Ilarion. (1994). Etymolohichno-semantychnyi slovnyk ukrainskoi movy: 4 t. [Etymological-semantic dictionary of the Ukrainian language: in 4 vols.]. T. 4. Vinnipeh: Volyn. [in Ukr.].
17. Nechui-Levytskyi, I. (1992). Svitohliad ukrainskoho narodu: eskiz ukrainskoi mifolohii [The worldview of the Ukrainian people: a sketch of Ukrainian mythology]. Kyiv: AT «Oberehy». [in Ukr.].
18. Onatskyi, Ye. (1959). Ukrainska mala entsyklopediia: 16 kn.: u 8 t. [Ukrainian small encyclopedia: 16 books.: in 8 t.]. T. 2. (4). Buenos-Aires. [in Ukr.].
19. Porpulis, O. (1999). Mifonimichnyi prostir charivnoi kazky: bezumovni ta ymovirni mifonimy [Mythonymic space of a magical fairy tale: unconditional and probable mythonyms]. *Zapysky z onomastyky [Notes on onomastics]*. 1. Odesa: Astroprint. (in Ukr).
20. Torchynskyi, M. (2021). Etymolohichni osoblyvosti ukrainskykh vlasnykh osobovykh imen [Etymological features of Ukrainian personal names]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. seriia: Filolohiia [Scientific bulletin of the Uzhhorod University. series: Philology]*. Vyp. 1 (45). S. 441-446. [in Ukr.].
21. Shkola, H. (2009). Natsionalna spetsyfika mifonimiv (na materialy slovianskykh mov) [National specificity of mythonyms (based on the material of Slavic languages)]. *Studia Linguistica*. Kyiv: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr «Kyivskyi universytet». Vyp. 3. S. 338-341. [in Ukr.].

Daria Banovska

ETYMOLOGICAL-SEMANTIC FEATURES OF MITONYMS (on the Example of Dara Korniy's Novels)

The article singles out mitonyms in the texts of Dara Korniy, defines their semantics and etymology, and attempts to classify and systematize the linguistic units under study.

One of the mental features of the Ukrainian people is the syncretism of paganism and Christianity, which is reflected in the worldview, beliefs, traditions, beliefs and mythology. Mitonyms are an important part of the mythological system of the Ukrainian language.

Ivan Ohienko was one of the first to thoroughly analyze, systematize and comprehensively describe ancient Ukrainian mitonyms. Modern scientists actively continue to develop problems related to metonyms. However, studies related to the verbalization of subconscious elements do not lose their relevance with increasing sophistication, but rather increase it.

Mitonyms are most vividly realized in artistic texts. As a basis for research, we chose the texts of Dara Korniy.

We noted more than 100 metonyms in the analyzed novels of Dara Korniy. We put the synthetic principle as the basis of the classification. Ukrainian and borrowed ones were highlighted (Judaic: Bible, Sodom, Gomorrah, etc.; Greek/Latin: Orpheus, Eurydice, Amur, etc.; Tatar: Tengri, Erlik, Kruk; Egyptian: griffin, sphinx; Scandinavian fairies, elves; literary Master, Margarita).

Actually, we divided the Ukrainian mitonyms in the analyzed texts of Dara Korniy into 9 groups: theonyms (Perun, Veles, Domovyk, etc.); mythopersons (Rosyanytsia, Panna and others); mythophytonyms (Magnificent Oak); mitozoonyms (frog); khre-matononym (Eared stone); space names (Sun, Moon and others); geortonyms (Easter,

Christmas and others); probable metonyms (Happiness, Love and others); toponyms (Svit, Paradise, Marunka and others). In each of them, one-word (unarticulated, two-component) and multi-word units were singled out. Individual metonyms with opaque or noteworthy etymology and semantics have been explained.

Theonyms are the most widely represented in the studied texts. The next in terms of quantity is the group of cosmonyms, their feature is the transformation of the names of real phenomena or objects into proper names. It is this group that acquires the greatest epitization in the novels of Dara Korniy. Other groups are represented by a smaller number of metonyms and, in order to develop a clear system, require additional research on a larger textual material.

Key words: proper name, mitonym, Dara Korniy, classification of mitonyms, theonyms, cosmonyms.

Отримано: 28.09.2023 р.

УДК 811.161.2:821.161.2Лис

DOI: 10.32626/2309-7086.2023-20.16-23

Інна Беркешук

ORCID 0000-0002-4772-7480,

*кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови,
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

Леся Прокопів

ORCID 0000-0002-7055-9956,

*аспірантка кафедри української мови,
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

ВЕРБАЛЬНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ЕМОТИВНИХ КОНЦЕПТОСФЕР У ХУДОЖНІХ ТВОРАХ ВОЛОДИМИРА ЛИСА

Пропонована розвідка знайомить з лінгвістичною репрезентацією емотивних концептосфер у художніх творах В. Лиса. Проаналізовано експресивну лексику на фонетичному, морфологічному, синтаксичному й лексичному рівнях. Емотивні лексеми, якими насичені романи автора, утворені за допомогою суфіксів збільшеності, згрубілості, зменшеності, пестливості.

Ключові слова: аугментативи, демінутиви, фемінна лексика, маскулінізми, конотативна лексика, експресивні лексеми, лінгвістичний рівень.

Постановка проблеми. Сучасні лінгвістичні дослідження все більше спрямовані в річище вербальної експресивності. Емотивність є важливою ланкою мови, їй притаманні всі чотири мовних рівні: фонетичний, морфологічний, синтаксичний та лексичний. У кожного рівня є своя система засобів вираження експресивності.

Щодо фонетичного рівня, науковці висунули гіпотезу про те, що існують зв'язки між входом тієї чи іншої фонеми у склад лексеми та значенням цієї лексеми. Вони стверджують, що фонема здатна розбудити у підсвідомості читачів певне значення, має змогу замінити собою предмети або дії, ставши певним

символом. А через те, що явища в реальному світі характеризуються тими, хто цю інформацію сприймає, то оцінка суб'єкта переноситься і на фонему, які подані явища супроводжують [2].

Мета дослідження. Метою наукової статті є дослідження й аналіз емотивних концептосфер у романах Володимира Лиса «Діва Млиниша», «Соло для Соломії», «Століття Якова», «Стара холера», «Іван і чорна пантера» [6].

Досягнення зазначеної мети передбачає виконання таких завдань: визначити підходи до класифікації емотивних лексем; виявити особливості функціонування експресивів; проаналізувати функціонування емотивних концептосфер у романах В. Лиса.

Предметом дослідження є експресивна лексика в творчості В. Лиса.

Виклад основного матеріалу. Детальніше зупинимось на аналізі емотивної вербалізації творів «Століття Якова» й «Соло для Соломії». Розглянемо демінутивні й аугментативні лексеми на різних лінгвістичних рівнях. За нашими спостереженнями, найкраще експресивні лексеми розкривають конотативне значення на синтаксичному рівні мови.

Синтаксичний рівень може виражатися з допомогою вживання питальних, окличних, еліптичних, інвектованих речень, вставних елементів. Це використовується задля вираження автором емоційності у своїх творах. З допомогою повторів, перерваності, незакінчених синтаксичних конструкцій збільшується ступінь концентрації емоцій.

У лінгвістиці тексту мова розглядається як опис емоцій та спосіб їх вираження. Емотивність на мовному рівні виникає з емоції. Емотивність називають мовною категорією, а емоцію – психологічною. Твори В. Лиса наповнені емотивною лексикою, письменник часто використовує мовні засоби для підсилення певних почуттів та ідей як своїх персонажів, так і своїх власних.

Опосередковано люди використовують мову не лише для тих чи інших тверджень, закріплення інформації, організованості справ, але й для вираження різноманітних емоційних станів, почуттів, емоційного посилення фраз, висловів щодо відношення до світу. Досліджуючи емотивну лексику, науковці дійшли висновку, що експресивна мова в першу чергу характеризує почуття та емоції людей, що говорять, саме це пояснює вибір відповідних емотивів.

Сюжети у романах автора розгортаються динамічно з допомогою чітких описів дій та емоційних станів персонажів. Емотивність у художньому тексті виражається з допомогою поєднання текстових компонентів – елементів, що вказують на емотивність – емотивно навантажені слова, речення та фрази, що прямолінійно або ж опосередковано підкреслюють та вказують на характер авторських задумів, модуляцію ймовірних емоційних реакцій читача на дійсність, відображену у тексті. В. Лис часто у своїх романах використовує експресивну лексику. На це вказує завищена емоційність, а саме велика кількість лексем, словосполучень, речень, що виражають сильні емоції, такі як радість, гнів, смуток, страх тощо. Також у творах автора велика кількість метафор, алегорій, образів та символів, наділених експресивністю.

Дослідники дотримуються думки, що не існує беземоційних текстів, тому що той чи інший текст з допомогою певних прийомів лексики може впливати на поведінку та свідомість читача. Функція емотивності полягає в забезпеченні мовленнєвого спілкування через вплив на реципієнта. У текстах автора емотивність виражається з допомогою різних аспектів людських емоцій, характерних для мовних текстових засобів, що слугують задля вміщення емотивного змісту.

Двома основоположними категоріями художнього тексту є автор та персонаж. У художньому творі вони завжди займають центральне положення. Ті почуття, які автор приписав персонажу, виступають у тексті такими, які існують в дійсності, а ті почуття, що відчув та виразив сам автор, мають суб'єктивне забарвлення.

Велику та неоднорідну групу лексем у творах автора становлять іменники, що вказують на осіб, тобто на професійну діяльність людей, опис зовнішності, риси характеру, загальні назви людей, власне ставлення до місця знаходження, відносини членів родини між собою тощо. Оцінні іменники у романах утворюються з допомогою поєднання лексем та зменшено-емоційних чи згрубілих суфіксів. Такі іменники найчастіше висловлюють позитивне чи негативне ставлення героїв. Іменники зі значенням пестливості використовуються у тих випадках, коли потрібно назвати менших істот за віком. Також, окрім відтінків симпатії та ласки, такі іменники набувають значення об'єктивної зменшеності, вони знаходяться у семантичній групі зменшено-пестливих іменників. Проаналізувавши матеріал, висновкуємо, що у чистому вигляді емоційне забарвлення має бути присутнім лише в назвах дорослих осіб, яким значення зменшеності не властиве. Аналізуючи експресивну лексику романів В. Лиса, демінутивні утворення поділяються на такі групи за тематичним спрямуванням: назви родичів, назви речей побуту, назви флори та фауни, назви емоційного стану людей, лексеми на позначення сакральності, власні назви, назви елементів одягу, назви їжі, назви національностей, назви людей за родом відношення.

У своїй творчості письменник репрезентував велику кількість лексем з тематичної групи назв тварин у зменшено-пестливих формах: телятка, кобилка, голубок, коник, лошатко, свинка, тваринка, соколятка, хом'ячок, комашка, лошичка, мишка, гусетко, корівка, лошичка, ягнятка тощо. Ще можна виділити назви частин тіла тварин, які вжиті у зменшено-пестливій формі: лапки, крильця, пазурики. Письменник вживає утворення, зазначаючи вікову категорію та не надто великий розмір представників фауни та їх частин тіла: Втім, метелику, щоб змахнути **крильцями**, що зрушать світ, ще треба самому стати метеликом [5, с.7]. Панас простяг руку, зловив на долоню маленьку холодну **комашку** [5, с.19]. Як зростає вага в **теляток**, скільки дала приплоду та чи та свиноматка [4, с.269].

У художній мові письменника можна подібати лексичні одиниці на позначення назв одягу, знову ж таки у зменшено-пестливих формах. Автор з допомогою них більш точно описує як зовнішній, так і внутрішній емоційний стан персонажів: *черевички, блузочка, курточка, рукавички, шапочка, спідничка, капелюшок, шубці-кожушки, веляночки, чобітки*.

Описує позитивні емоції, а саме: радість, інтерес, захоплення: *Ой, гілочка та цвіточка, на весіллє веляночки* [5, с.66]; *Марійці привезла гарну шапочку і в'язані рукавички з орнаментом, від яких та була в захваті* [4, с.315]; *Зоя була вдягнута в сірий, з великим білим горошком жакет з викладом на грудях. Спідничка ледве покривала коліна, й між черевицками і подолом виднілися струнки загорілі ніжки. Навіпрозорий капелюшок і незмінні рукавички, цього разу світло-коричневі, швидше руді, з прорізками на пальцях. Картинка!* [4, с.80]; *То була таки вона, і Яків побачив її, уже зібрану в дорогу в усій красі – в хутрянній шапці, з-під якої по обидва боки вибивалися звивисті кучерики, у білосніжній, проте з рудуватим відтінком, шубці-кожушці, обшитій по краях бісером, довгій спідниці, з-під якої визирали білі чобітки, і білих, вишитих червоним візерунком рукавичках. Ця панянка була сама краса і зваба...* [4, с.98].

Зацікавленість та захват передаються саме через такий детальний опис елементів одягу, а самі назви лексичних одиниць, що називають одяг, використані в зменшено-пестливих формах для того, щоб описати радість суб'єкта у творі.

Письменник також у своїх творах використовує велику кількість згрубілих іменників, які несуть у собі значення огиди, зневаги тощо між героями тієї чи іншої книги, наприклад, «*Невже це дівчисько щось справді має до коханого?*» – думала останнім часом не раз Тоня» [4, с.255]; *То й що? – Федора стала закипати. – То й що, кажеш, бабисько дурне* [4, с.287]. Також автор застосовує лексеми на позначення великого інтересу та поваги між героями твору: *Найкращого у світі чоловічища, її власника і повелителя* [5, с.224].

Автор доволі часто використовує фразеологізми, наприклад, *пекти раків, волосся стає дибки*.

Страх у творах в деяких випадках також розкривається емоційно-оцінною лексикою: *Той дідуган! Олеся пришивидишла крок* [4, с.255].

Важливу роль серед засобів образності виконує метафора. Саме з допомогою неї автор найчастіше створює художні образи, які є основними засобами узагальненої дійсності. Метафорою В. Лис передає читцям бачення світу, що притаманне письменнику або його героям.

Письменник часто у своїх прозових творах використовує саме антропоморфну метафору, яка дає змогу побачити під іншим кутом образотвірних елементів, які в свою чергу допомагають автору зробити його твори більш упізнаними.

Беззаперечним є те, що В. Лис найбільш часто з допомогою метафори передає внутрішні переживання своїх персонажів, їх емоції, психологічний стан, позитивні чи негативні враження про світ навколо, внутрішні відчуття себе та інших. Це широко змальовані образи, зображення, які передають підвищення та падіння емоційного стану персонажів: *Намистинки сліз вже проступають назовні* [4, с.33]; *Небо з одинокою зіркою впало і придушило самотню дівчину* [4, с.256]; *Наче дзвоник – далекий, ледь чутий. Ні, обірвалася струна, наче там десь за стінкою, а вона почула. Далі струна жалібно і коротко заплакала. Ледь-ледь сплакнула. Схлинула* [4, с.14].

Письменник різноманітними способами відтворює емоції та внутрішні переживання персонажів своїх творів, показуючи тим самим, що він є справжнім знавцем душі людини. Часто з допомогою метафор, персоніфікацій або перефраз автор передає емоційність героїв своїх романів, наприклад: *Їхне майбутнє визирало, як і вона, безовісне і щасливе, схоже на всі квіти водночас серед зими, дивилися захоплено крадькома із дзеркала, із потаємності своєї* [4, с.219]; *Ах любов! Руда кішка, яка не ловить мишей, а тільки грається з ними. І миші живі, і кішка задоволена* [4, с.209]; *Страх сидів хіба в кутках очей, що були незвично великими* [4, с.156].

Велика кількість відчуттів та емоцій у творах автора будуються на слухових та тактильних асоціаціях. Такі лексеми дозволяють не тільки перечитати текст, але й відчутти та почути: *Зойк покотився Хрещатиком. Розсипався на друзки. Друзки, друзочки падали під ноги перехожих, яких було досить багато в цей пізній час, і вмирали* [4, с.211]. Читаючи подане речення, ми можемо відчутти цей біль, який переживав персонаж, страждання якого було настільки сильним, що зойк, як вказано у тексті, розсипався на велику кількість *друзочок*. *Старий говорив і говорив, його самотність і безпритульність, і бажання отримати свою частку тепла хоч на старість розтікалися по палаті, шукали виходу і далеким звуком квилли десь за вікном* [4, с.288]; *Боже, як ніжно, незнаним за-*

пахом — як там, по-панському, дух чи духи — пахне ця дівчина! Тонко, *пахусінько*, наче квітка [4, с.70]. Глибоко увібравши сенс вищезгаданого речення, можна зрозуміти наскільки самотнім був персонаж, хотів бути почутим, і саме це дарувало йому тепло. З допомогою поданих тактильних та слухових асоціацій ми можемо відчутти смуток від того, що персонаж був *самотнім та безпритульним*, величина смутку передається у словах *і бажання отримати свою частку тепла*. Іменник *частку* вказує на щось не надто велике, маленьке.

Знаходимо чимало вигуків, які роблять мову героїв більш емоційно забарвленою, часто вживаються сакральні лексеми у вигляді звертань та подибуюмо чимало вставних слів, які підсилюють інтенсивність емоцій.

Власні назви В. Лис зазвичай подає у зменшено-пестливих формах з допомогою засобів темпоральності, наявності демінутивних суфіксів, що надає лексичним одиницям ніжності та тепліших емоцій, наприклад, *Софійка-Зосечка, Улянка, Уляся, Артемко, Артему, Гершику, Ясю, Ясичку, Ясик, Ясюню, Устиночка, Тузиком, Оленка, Зосенька, Іванко, Івась, Елінко, Гавриклоко, Парасочка, Ялико*. Також наявні і згрубілі форми вживання власних назв: *Олька, Вуркотиська, Ганька, Гнатисько, Мурзюка, Мокринисько, Мокринище, Павлючиха*.

У романі «Століття Якова» нараховуємо 10 лексичних одиниць, які позначають назви осіб жіночого роду: *дівчицько, сучко, дівко, сміхотулька, почвара, шльондро, наркоманку, наркоманисько, вертихвістці, курвочка*. Письменник показує сум героя книги через негарзди з коханою: *Слово «сучко» вмерло на його обцілованих губах* [4, с.29]. Зображує персонажа, який негативно ставиться до інших: — *Мовчи, шльондро...* [4, с.76]. Здійснює опис персонажів, надаючи словам емоційно-оцінного значення: *Бо зрозумів, що дівка не тико вар'ятна, а й грає вар'ята* [4, с.80]; *Сказав собі, що тільки дізнається, чого треба тій вертихвістці. Шльондрі. Шляхтянці, ха-ха!* [4, с.79]; *Балакає, бісики пускає, курвочка* [30, с.79]; *Бо тая дівка... Ни тико ж наркоманка, али...* [4, с.51]; *З виду, як тряся, не інакше — наркоман. Наркоманисько* [4, с.77]; *Сміхотулька каже, що вона живе в цьому палаці, он в тому лівому крилі, у флігелі* [4, с.100].

У художній мові автора можна надібати обриви в словах або незавершеність речення. Автор використовує їх для того, щоб показати емоцію страху або тривоги у тексті. Обриви можуть створювати враження незакінчених або обережних дій, що може підкреслити напруженість або невпевненість персонажа чи автора. Завдяки цьому стилістичному прийому чіткіше передаються емоції та атмосфера тексту. Наприклад: — *Я... Щось здушило горло Оленки. Хочє сказати якєсь слово й не може* [4, с.84]; *А ти знаєш, що буває з тими, хто не виконує моїх наказів? — Зна... Ти вже раз була покарана. І тепер зробила мені прикрість вдруге... Я...* [4, с.84]; — *То він... То він зробив з тебе... тою...* [4, с.85]; — *Він... Але... Тобто не зовсім він... То було покарання... Не питайте — за що... Я справді його любила... І, мабуть, люблю...* [4, с.85]; — *Що ви робите... — Мовчи... Якове Платоновичу...* [4, с.86].

У поданих цитатах обриви в словах та незавершеність речень вказують на те, що персонаж або автор наляканий, нервовий тощо. З допомогою використання даного прийому читачам краще усвідомити стан персонажа та атмосферу, яка була в певний проміжок часу між героями роману.

У художній мові В. Лиса знаходимо сполучення іменників з іменниками, займенниками; прикметників з прикметниками: *сам-самісінькій, лютий-прелютий, очі-очки, сучка-пасучка, дівчина-потороччя, прибуді-наркоті, сьавка-прибудя, блукалець-гуляка, дівчина-метелик, дід-дідуган, баба-люкс, старої-престарої*.

Лексичні одиниці підсилюють одна одну та в результаті стають більш емоційно-навантаженими. Автор описує сум героя від самотності та вказує на негативні дії окремих персонажів по відношенню до інших: *Сам-самісінький. І Ольга сучка-пасучка, не йде, якби, мо', й зусім загнувся, то тидень пролежав би, доки хтось не зайшов би.* [4, с.92]; *Ні документів, ні речей, прищій прибуді-наркоті не було* [4, с.15]. *Надає характеристику персонажам: Ну чого ця сьвка-прибудла, які він, читай, з того світу дістає, пристає?* [4, с.25]; *Поруч сиділа дівчина-метелик. Якову було добре. Добре було Якову* [4, с.44]. *Вона, правда, Веслава першого обслуужила, тоді Тадека, али й мені дісталоя по вищому класові, як барону... Баба-люкс* [4, с.71]; *Його слова про любов до Улянки відтітали кудись за вітром, що наче блуканець-гуляка забіг цієї миті до саду* [4, с.27].

Також автор для підсилення емоційного значення до найвищого ступеня використовує префікс *пре-*: *– Де тут світло? – кричав лютий-прелютий Яків* [4, с.74].

Аналізуючи лексику емоційно-експресивного забарвлення творів письменника, варто виділити речення, які в загальному передають різноманітні емоції та почуття персонажів твору. Розділові знаки є важливими компонентами описаних вище конструкцій, а саме: знак оклику, три крапки, знак питання. У тексті знаходимо одиниці синтаксису, що мають значення цікавості та захвату, несуть в собі позитивні емоції: *– Оленка аж звелася на ноги, і він побачив, як зблиснули її очі – вже з неприхованою цікавістю та захватом. – Ну ти дайош, дед! Прям ковбой какою-то!* [4, с.23]; *– Розкажи! – не відходили дівчесько* [4, с.23]; *Соломія! Оце так сюрприз* [5, с.270]; *Кишиштоф Собеський! Живий!* [4, с.205]. Виділяємо речення у яких автор одночасно передає радісні та сумні настрої: *Тату! Живи... А мама...* [4, с.33]. Варто звернути увагу на синтаксичні конструкції, які передають негатив, лють та злість: *Достить! Чуєте, не буде!..* [4, с.31]; *– Стійте!* [4, с.37]; *Чого ж ти, суко, так скоро забула друга Ярему?* [5, с.243]; *Назад! Труси! Предателі!* [4, с.175]. Подибуємо синтаксичні конструкції на позначення позитиву, гарного настрою: *Свято! Празник його! Якова! І родини...* [4, с.235].

Виділяємо конструкції, що передають співпереживання, занепокоєння за майбутнє, тривогу: *– Яшук! Ясю! Спилися!* [4, с.37]; *Яка то була штурханина! Що ж буде, синку?* [4, с.54]; *Що ти задумав? Що ти задумав?* *Я ж бачу задумав* [4, с.74]. Опис впевненості та впливу на інших персонажів: *Я вимагаю!* [4, с.255]. У тексті можна надібати речення, що передають натяк на погане самопочуття з допомогою звуконаслідування: *Соломія старша зойкала та захмарилася* [5, с.255].

Роман «Соло для Соломії» так само, як і «Століття Якова» описує долю людини, але в цьому випадку вже не чоловіка, а жінки на тлі ХХ століття. Ідея твору полягає в тому, щоб показати психологію жінки ХХ ст., на шляху якої було багато випробувань, як вона з ними боролася та пристосовувалася до життя. Через те, що автор хотів передати саме жіночу психологію, було використано багато зменшено-пестливих слів, які передають ніжну натуру дівчини, її вразливу душу. З усіх проаналізованих творів «Соло для Соломії» є найемоційнішим. Автор щедро наповнив роман емотивною лексикою різного характеру, щоб репрезентувати швидкі зміни настрою, близьке сприйняття до серця навіть незначних веселих чи сумних подій тощо. У романі досить часто вживається лексема *душа*, яку доповнюють емоціями та почуттями прикметники, прислівники та повтори. Подибуємо чимало описів емоційних та фізичних станів головної героїні, які передаються кольором обличчя або очей, рухів, сміхом, танцем, виразом обличчя. Багато окличних речень, які допомагають змалювати раптову радість або сумні звістки. Певні емоції передаються через піс-

ні, слова яких несуть у собі певний емоційний підтекст. Інтенсивність та ритм емоцій зазвичай або надто раптові та швидкі, або ж якщо це хвилювання за рідних чи коханих, то почуття тривалі. Автор вдало передав хвилювання жінки під час війни, використовуючи художні засоби, експресивну лексику. Рідше знаходимо слова, які репрезентують емоцію гніву. Автор саме з допомогою емотивів зумів втілити так вдало свою ідею.

Провідними ідеями у романі «Іван і чорна пантера» є зображення двох зовсім різних особистостей, у яких різні пріоритети й зображення того, що найзаповітніші мрії та віра в них можуть втілитись в реальність. Зобразити двох різних за характером героїв допомагає опис характерів персонажів. Злу та гнівну Таумі автор у романі втілює через таку емотивну лексику: лайка, описи фізичного насилля, прокляття, зневажливе ставлення до інших. Іван же зображений доброю та позитивною людиною, яка вірить у чудо через опис його доброзичливого ставлення до інших, лексеми, що репрезентують сором, вірність своїй мрії, закоханість та описи здивування. Чимало лексики виражає саме зацікавленість, радість маленьким успіхам, гнів.

Романом «Стара холера» В. Лис мав на меті описати боротьбу за кохання, те, що воно не підвладне часу. Значну роль відіграють такі емотиви: художні засоби, протиставлення, окличні речення, слова, які описують людину за характером, фразеологізми. Для того, щоб гармонійно описати старших людей письменник використовує західнополіський локалізм, який зазвичай передає в певних ситуаціях хвилювання за близьких людей або сумні події. Знаходимо чимало емоційно-експресивної лексики, яка передає почуття героїв книги один до одного.

У романі «Діва млинища» провідними темами твору є кохання, війна, жертвовність та зрада, які змальовані під покровом магічного підтексту. Усі події, пов'язані з темами твору, В. Лис часто описує, використовуючи лексему *сльози*. Важливе значення у творі має білий колір, який символізує чистоту, відданість, віру у краще майбутнє. Автор використовує чимало емотивної лексики, яка описує психологічний стан персонажів, а саме: емоційні прикметники, метафори, вигуки, слова з фізичною асоціацією, фрази, які вказують на непевненість, емоційні словосполучення та вирази.

Висновки. Висновкуємо, що лексика аналізованих романів є емотивною, експресивною, насичена лексемами з суфіксами зменшеності, пестливості, згрубілості. Узасмозв'язок емотивів, ідей та тем утворює комплексну та емоційно насичену структуру твору, яка глибоко впливає на читачів. Насиченість є важливою ознакою авторського стилю письменника.

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо у ґрунтовному дослідженні вербалізації експресивізмів у інших романах автора.

Список використаних джерел і літератури:

1. Чабаненко В.А. Стилїстика експресивних засобів української мови: монографія. Запоріжжя: Запорізький державний університет, 2002. 351 с.
2. Коляденко О.О. Термінопоняття «емоційний концепт» у лінгвістиці. *Мова і культура*. 2017. №20. С. 257-265.
3. Кольцова О.С. Функціонування поняття «Емоційний концепт» у сучасній лінгвістичній парадигмі. *Закарпатські філологічні студії*. 2018. №19. С. 150-155.
4. Лис В.С. Століття Якова. Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2011. 240 с.
5. Лис В.С. Соло для Соломії. Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2013. 368 с.

References:

1. Chababenko, V. (2002). Stylistyka ekspresyvykh zasobiv ukrainskoi movy: monohrafiia [Stylistics of expressive means of the Ukrainian Language: monograph]. Zaporizhzhia: Zaporizkyi derzhavnyi universytet. 351 s. [in Ukr.].
2. Koliadenko, O. (2017). Terminoponiattia «emotsiyni kontsept» u lnhvistytsi [The term «emotional concept» in linguistics]. *Mova i kultura [Language and culture]*. 2017. №20. S. 257-265. [in Ukr.].
3. Koltsova, O. (2018). Funktsionuvannia poniattia «Emotsiyni kontsept» u suchasni lnhvistychnii paradyhmi [Functioning of the concept «Emotional concept» in the modern linguistic paradigm]. *Zakarpatski filolohichni studii [Transcarpathian Philological Studies]*. №19. S. 150-155. [in Ukr.].
4. Lys, V. (2011). Stolittia Yakova [Jacov century]. Kharkiv: Knyzhkovyi klub «Klub simeinoho dozvillia», 240 s. [in Ukr.].
5. Lys, V. (2013). Solo dlia Solomii [Solo for Solomia]. Kharkiv: Knyzhkovyi klub «Klub simeinoho dozvillia», 2013. 368 s. [in Ukr.].

Inna Berkeshchuk, Lesia Prokopiv

VERBAL REPRESENTATION OF EMOTIVE CONCEPTS IN THE CONCEPTS IN THE WORKS OF VOLODYMYR LYS

Modern linguistic research is increasingly directed towards the stream of cognitive expressiveness. Emotionality is an important part of language, it is inherent in all four linguistic levels: phonetic, morphological, syntactic and lexical. It is also worth taking into account that each level has its own system of means of expression.

As for the phonetic level, scientists put forward a hypothesis that there are connections between the inclusion of a particular phoneme in a lexeme and the meaning of this lexeme. They claim that a phoneme is able to awaken a certain meaning in the subconscious of readers, is able to replace objects or actions, becoming a certain symbol. And due to the fact that the phenomena in the real world are characterized by the one who perceives this information, the evaluation of the subject is also transferred to the phonemes that accompany the given phenomena.

The syntactic level can be expressed through the use of interrogative, exclamatory, elliptical, inverted sentences, interjectional elements. This is used by the author to express emotionality in his works. It should also be noted that the higher the level of emotional tension, the higher the level of disorganization in the syntactic structure. With the help of repetitions, interruptions, unfinished syntactic constructions, the degree of concentration of emotions increases.

The syntactic level can be expressed through the use of interrogative, exclamatory, elliptical, inverted sentences, interjectional elements. This is used by the author to express emotionality in his works. It should also be noted that the higher the level of emotional tension, the higher the level of disorganization in the syntactic structure. With the help of repetitions, interruptions, unfinished syntactic constructions, the degree of concentration of emotions increases.

We conclude that the vocabulary of the analyzed novels is emotional, expressive, full of lexemes with the suffixes of diminutiveness, caressing, and rudeness. The interrelationship of emotions, ideas and themes forms a complex and emotionally saturated structure of the work, which deeply affects the readers. Saturation is an important feature of the writer's authorial style.

Key words: coarse vocabulary, diminutives, feminine speech, masculine vocabulary, connotative vocabulary, expressive lexemes, linguistic level.

Отримано: 16.10.2023 р.

УДК 81Огієнко:811.161.2*373.7
DOI: 10.32626/2309-7086.2023-20.24-32

Тетяна Білоусова

ORCID 0000-002-6247-0476,

*кандидат філологічних наук, доцент кафедри
слов'янської філології та загального мовознавства,*

*Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

СПОСОБИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ У СВІТЛІ ПРАЦЬ ІВАНА ОГІЄНКА

У статті проаналізовано погляди Івана Огієнка на зміни фразеологічних одиниць у мовленні, розглянуто практичні підходи науковця до їх фіксації у наукових творах і словниках. Визначено роль праць лінгвіста в подальших дослідженнях недериваційних та дериваційних трансформацій фразеологізмів.

Ключові слова: Іван Огієнко, фразеологічна одиниця, фразеологізм, дериваційні трансформації, недериваційні трансформації.

Постановка проблеми. Іван Огієнко вважав фразеологію питомою ознакою багатства, «душею кожної мови, у тому <числі> й української» [5, с.60]. Фразеологічними, чи ідіоматичними він називав вирази, «притаманні якійсь одній мові, і звичайно не повторні в мові іншій» [5, с.61-62; 4, с.291-292]. На думку вченого, «ідіомів в українській мові надзвичайно багато. Можна сказати, – вона ними переповнена...» [5, с.62].

Добірنا національна фразеологія, за Огієнком, «сильно красить» мову. Але «давати пояснення до кожного фразеологічного виразу нема змоги і потреби, бо для цього треба було б видати цілі томи, – природний українець розуміє їх добре й без пояснень, – йому тільки нагадати їх» [5, с.63]. Попри таке твердження, у 1-й частині праці «Українська літературна мова» він розкрив походження фразеології та її історичний розвиток, а в 3-й – подав спеціальний «Фразеологічний словник української мови» [див. про це: 4, с.292]. На жаль, лексикографічний труд, який міг би стати джерелом багатого матеріалу для наукових досліджень (у т. ч. способів трансформації фразеологізмів), досі залишається в рукопису¹.

Іван Огієнко повсякчас наголошував, що письменник, добрий знавець мови, вживає фразеологізми «повними пригорщами», звертає увагу читача на «добріру чисту національну фразеологію» Т. Шевченка; «значно сильнішу» П. Куліша; таку, що «досягла високого розвитку», П. Мирного та І. Нечуя-Левицького; «сильно розвинену» Марка Вовчка. Критикував літераторів, які зовсім не дбають про «чистоту своєї фразеології і пишуть: двинув плечима, закрив очі, став лякати і т. ін., тоді як знавець нашої фразеології скаже за духом мови: знизав плечима, зажмурив очі, ударив на сполох і т. ін.» [5, с.62-63].

Увагу дослідника привертає не лише багатий арсенал українських «питомних виразів», але й особливості їх використання. Зокрема, в монографіях «Історія української літературної мови» (Вінніпег, 1949) та «Наша літературна мова. Як писати і говорити по-літературному» (Вінніпег, 1958) він подає цінний матеріал з художніх і публіцистичних творів із поясненнями щодо

¹ Про це, зокрема, пише Микола Тимошик у «Передньому слові» до перевидання монографії Івана Огієнка «Історія української літературної мови» (2001 р.).

походження фразеологічних одиниць, їх стилістичних і граматичних особливостей, образної основи, нюансів значень та ін. Цінними свідченнями авторського бачення фразеологізмів (їх компонентного складу, парадигматики, варіантності, значень) вважаємо також статті «Граматично-стилістичного словника Шевченкової мови» (Вінніпег, 1961) [3] і «Словника слів, у літературній мові не вживаних» (Нью-Йорк, 1973) [6].

Мета дослідження – дослідити діапазон перетворень фразеологічних одиниць (ФО) української мови, відображених у працях Івана Огієнка, та визначити роль дослідника у формуванні теорії трансформацій ФО. Об'єктом уваги стали фразеологічні одиниці в творах дослідника, предметом – їх неде-риваційні та дериваційні перетворення.

Виклад основного матеріалу. Аналіз матеріалу свідчить, що фразеологічними виразами (ідіомами) – якщо виходити з сучасної термінології – Огієнко вважав:

- фразеологічні сполуки з одним переосмисленим компонентом (*смерть за-подіяти, залягла ніч, знявся вітер, дощ іде, йняти віри, завдати сорому, страх обгорнув, копилити губи, зажмурило очі* й под.);
- фразеологічні єдності з переносно-образним значенням, що базується на переосмисленні всіх компонентів (*духу не стало, брати гору, стати на порі, пся личина, нам'яти боки, полатати ребра* і та ін.);
- фразеологічні зрощення, що мають затемнену семантику і відтак потребують додаткових роз'яснень (ось, до прикладу, його тлумачення: «**Верзли нісенітницю**. Що се таке верзете ви? Верзти – говорити нерозумне (57)¹;
- «постійні, ніби технічні, вирази», тобто необразні сполучення (*оточити військо, чинити допита, на мою думку, чинити допита, заподіяти кривду, порушити клятву* і под. [5, с.67]).

Зауважимо, що науковець розглядав як фразеологізми і окремі слова з образними значеннями. Ось як, наприклад, він бачив «ясну фразеологію говорення»: в одному ряду з *ледве обізвався, мова мовилась* – дієслова *шепотіти, герготати, засичала, цокотіли, верзу, одказує, белькотала, лепетала, гомоніли, задріботіла, ренетувала* [5, с.66].

Характерними рисами національної фразеології Іван Огієнко вважав:

- 1) поетичність і метафоричність («Українська фразеологія в основі своїй поетична, а саме – метафорична, бо таке саме й українське мислення», засноване на стародавньому дохристиянському світогляді); «Жодною граматикою фразеологія не охоплюється, і хто хоче її навчитися, мусить звертатися до живої народної мови, особливо до мови пісень» [5, с.63];
- 2) широке використання персоніфікації («Українське мислення й його фразеологія сильно вирізняється своїм одушевляльним характером, що ввійшло й до буденної нашої мови» [5, с.64]);
- 3) значну кількість одиниць, утворених на основі порівняння («Велике число фразеологічних виразів повстало в нас через порівняння» [5, с.64]);
- 4) групування одиниць за різними ознаками, а саме: спільним ключовим словом (*очі, сонце, світ, голова, зуби, плечі, повіки, шкура* та ін.); спільним значенням ('йти', 'говорити', 'бити', 'їсти' тощо); походженням – наприклад,

¹ Тут і надалі номери сторінок за текстом «Граматично-стилістичного словника Шевченкової мови» подаємо в круглих дужках.

від звуконаслідувань (*вода булькотить, плямкати губами, цокотить зубами, жаби кумкали*); з біблійних текстів (*Божа Матір, Святе Письмо*); тих, що повстали зі стародавнього селянський побуту, реалій ткацтва, крамарства, кухарства тощо; пов'язаних з мовою жестів; тих, що потребують історичних пояснень (*карати на горло*, тобто 'на смерть'); тих, «яких походження вже трудно вияснити, але вони міцно в нас утерлися й закріпилися (*насит борщу*, але – налиї молоко) [5, с.65-70] та ін.;

- 5) багату синонімію з іншими ФО та словами. На думку вченого, знання синонімії дозволяє письменникові відображати різноманітні семантичні нюанси, «бо кожен окремих фразеологічний вираз має своє значення, часто тонке, ледве вловиме» [5, с.70];
- 6) негативний вплив чужої фразеології на українську, якому слід всіляко опиратись [5, с.78-81].

У дослідженні ми виходимо з «широкого» погляду на фразеологію, характерного для Івана Огієнка, тож вважаємо фразеологічними одиницями не лише зрощення і єдності, але й фразеологічні сполуки і вислови (прислів'я, приказки, афоризми, крилаті вислови тощо). Не включаємо до складу ФО лише пересміслені слова – як ті, що не мають суттєвих, притаманних фразеологізмам ознак: наявності двох і більше компонентів, нерозкладності (відносно стійкого компонентного складу). ФО відтворювані в мові, здебільшого експресивні.

У науці давно усталилася думка, що трансформація фразеологічної одиниці як мовного знаку може являти собою:

- а) граматичні перетворення, шляхом яких ФО реалізує свої парадигматичні можливості;
- б) семантичні, коли фразеологізм набуває нового значення;
- в) зміни компонентної структури ФО, що призводять або не призводять до семантичних;
- г) словотвір на базі одного, двох і більше компонентів ФО із семантичними змінами різного плану – категоріально-граматичними та/або денотативно-сигніфікативними.

Серед трансформацій розрізняються *недериваційні* – ті, що не призводять до появи нового фразеологізму (або втрати існуючого), нового слова; *дериваційні*, в результаті яких утворюється або новий фразеологізм, або нове слово на базі ФО, або сполучення слів нефразеологічного характеру.

Недериваційні трансформації стосуються здебільшого форми одиниці або ж призводять до модифікації значення, за якого вона залишається пізнавальною та зрозумілою. Подібні зміни фразеологізмів широко представлені у значених працях ученого. Розглянемо їх.

1. Звичайно, кожна ізольована від тексту, «словникова» ФО сама по собі не зазнає змін: *плекати надію, копилити губи, перейти міру, передати куті меду* тощо. Потрапляючи в контекст, підкоряючись граматичним, стилістичним та іншим особливостям оточення, структурі тексту, ФО пристосовується до них, виступаючи у своїх формах.

Найбільш відомі граматичні перетворення одного або всіх компонентів, зумовлені його (їх) морфологічними властивостями. Це зміни роду, числа, відмінка, виду, особи, стану та ін. Дуже багато подібних прикладів знаходимо у «Грамматично-стилістичному словнику Шевченкової мови», що й не дивно, зважаючи на його назву: мовні одиниці представлені тут у живому контексті, «в дії». У словникових статтях спостерігаємо парадигматику іменних і дієслівних

компонентів ФО, подеколи пояснену автором, наприклад: у *порогах* чи у *порогу* стояти – бути пониженим. Став у *порогу*. Виріс у *порогу* (Огієнко зазначив, що у *порогу* – це стара форма двійні, тепер – у *порогах* (182); *Дожити віку*. Є з ким *вік дожить*. *Доживати віку*. *Віку доживать* (82) – маємо паралельні форми родового і знахідного відмінків іменника та неозначеної форми дієслово; *укоротити вам віку*. *Укоротивши йому віка* (232) – минулий час і дієприслівникова форма, паралельні форми родового відмінка; *Понуриць голову*. Стоїть собі, *голову понурив*. Укр. похнюпитися, рос. понурить (181) – майбутній і минулий час; *Нудити світом*. Чого *нужу світом*. *Я світом нужу*. *Нудить світом*. Нудити світом – сумувати, мучитися, горювати (151) – 1 особа однини, 3 особа множини.

Подібні приклади зустрічаються і в «Словнику слів, у літературній мові не вживаних», але тут вони пов'язані з вибором рекомендованого / не рекомендованого і стосуються переважно форми залежних компонентів: *Бачити на власні очі і власними очима* <9>¹ – знахідний і орудний відмінки, з прийменником і без; *свербить мені язик* <128> – рос. *мене*; нормативний давальний відмінок займенника замість знахідного, що вживається у російській мові.

Грамагічні форми, притаманні російській та польській мовам, Огієнко пропонує замінювати питомими українськими: *останнього часу* (рос. *за останній час*) <34> – родовий відмінок замість знахідного; *іншим часом, останнім часом, останніми часами* (рос. *в інший час, в останній час*) <116> – орудний замість знахідного; *вартій уваги* (не *заслугує на увагу*) <37>; *змарніти з виду* (рос. *змарніти на виду*) <40>; *зшиток на рахунки* (пол. *від рахунків*) <41>; *ласий спати* (рос. *на спання*) <49> та багато ін.

До грамагічних трансформацій можна віднести заміну присвійного прикметника рівнозначним іменником у родовому відмінку, і навпаки: *Матір Божя, Матір Божая, Матір Бога* (132); *Дамоклів меч* (не *Дамокляса*) <26> та ін.

2. Можуть варіюватися прийменникові та безприймєникові відмінкові форми іменника, наприклад: *Довести до чого і чого*. *Доведу вже до краю* (= докінчу). А як *довести краю*, *Треба краю доводити* (= кінчати) (61); *Бачити на власні очі і власними очима* <9>; *приносити жертву і віддати себе на жертву* <33>. Учений дбає про чистоту вживання прийменників, тому замість варіанту *більше як на смерть біди не буде* пропонує *над смерть біди не буде* <40>; так само: *від речі* (пол.) – *до речі* <89>; *піднімається роботи* (пол.) – *братися за роботу* <89>; *спадати о половину* – *спадати на половину* <97> та ін.

3. Ще один поширений спосіб недериваційного перетворення, що не порушує цілісності одиниці, – перестановка компонентів ФО: *довести краю – краю доводити* (61); *Грає море* – бушує, шумить. Мовчать гори, *море грає*. Гай, гай, *море, грай*, реви, скелі ламай (73); *доживати віку – віку доживать* (82); *нужу світом – світом нужу* (151); *голову понурив – понурить голову* (181); *ставити питання руба* <70> і *руба ставити питання* <91>.

4. Огієнко фіксує вживання паралельних, взаємозамінних грамагічних форм компонентів, наприклад: *Нудить і нудити світом* (151), *Доживати віку, віку доживать* (82) – інфілітиви; *Матір Божя і Божая* (132) – коротка і повна форми прикметника і под.

5. В тексті Шевченкового «Кобзаря» зустрічається прийом обіграння морфемної структури компонента ФО, зокрема, додавання зменшувально-пестливого суфіксу. Автор словника фіксує такі випадки: «Сине море – народня назва для кожного моря, так і в Шевченка; часто зветься так Чорне море. *Ой*,

¹ Тут і надалі номери сторінок за текстом «Словника слів, у літературній мові не вживаних» подаємо в куткових дужках.

заграй, заграй, синесеньке море» (137); див. також: *Образ Божий. Мов перед Образом Святим. Образочок червоний* (152); *шукать долі, доленьки шукає і долі, доленьки шукає* (251).

6. Не призводить до втрати або затемнення значення ФО і заміна компонента словом-синонімом або заміна застарілого чи іноземного слова літературним. На це звернула увагу дослідниця Н.Д. Коваленко, аналізуючи матеріали «Словника слів, у літературній мові не вживаних»: поряд із рекомендованим літературним *змарніти з виду* знаходимо *змарніти на виду* з ремаркою «рідковживане». Огієнко послідовно вказував на архаїчність окремих лексем, що є компонентами ФО, наприклад: *розум* (архаїчне *разум*) – *несповна розуму* [2, с. 103]; див. також: *на розпутті*. Арх., літ. *на роздоріжжі* (198). Пропонував замінювати українськими чужі або невдалі, на його погляд, слова-компоненти: *з одного боку, з іншого боку* (а не *сторони*, яке Огієнко вважав росіянізмом) <11>; *блукати світами* (не *блукатися*) <11>; *брати участь* (не *приймати*) <11>; *докори сумління* (замість *викиди совісті*, пол.) <16, 30>; *на коліна вставати* (не *вклякати*) <20>; *випріщити / вирячити / видупити очі* (не *вляпити*) <21>; *Гордійів вузол* (не *Гордійський*) <24>; *пошитися в дурні* (не *дураки*, рос.) <31>; *віддати себе на жертву* (не *принести*, рос.) <33>; *на схилку віку* (не *на склоні життя*, рос.) <34>; *наріжний камінь* (не *вугловий*, рос.) <58>; *похоронний настрій* (не *гробовий*) <59>; *не справити надії* (замість *не дописати*) <59>; *з простягненими руками* (замість *розпростертими*, рос.); *взяти назад свої слова* (замість *відкликати*, рос.) <95>; *ані слуху, ані духу* (не *слуху*) <95>; *нема сумніву* (замість *не підлягає / не улягає сумніву*, пол.) <101>; *учинити чудо* (замість *довершити чудес*, пол.) <118> та багато інших.

7. Розширення компонентного складу ФО. Така зміна одиниці зумовлена конкретним стилістичним завданням – уточнити фразеологічне значення, акцентувати його елементи¹, пор.: *нудити світом* – і *тяжко-важко нудити світом* (150), *білим світом нудить* (151); *вік дожить* – і *одинокий вік дожить*. Не дав *дожить* *малого віку* (82); *не п'ються меди і не п'ються пива-меди* (133); див. також: *Матір Бога на землі* (132); *по всьому світу* (201); *у самім (самому) серці* (205); *укоротив вам віку, укоротивши йому віка* (232) та ін.

Дериваційні трансформації. Фразеологічну деривацію розглядаємо як прояв широкого, універсального процесу, що підкоряється законам розвитку асиметрії мовного знаку (Ш. Баллі) і спрямований на створення нових одиниць номінації. Аналіз перетворення ФО ґрунтується на лінгвістичних теоріях системності мови та ізоморфізму деривації на різних її рівнях у синхронії.

Терміном «фразеологічна деривація» у сучасній лінгвістиці позначають творення ФО на базі слів і вільних синтаксичних конструкцій (Демський М.Т., Скрипник Л.Г., Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П.)², нових ФО від тих, що вже існують у мові (Демський М.Т., Удовиченко Г.М., Ужченко В.Д., Селіванова О.О.), відфразеологічний словотвір (Стішов О.О., Алефіренко М.Ф., Ужченко В.Д., Думчак І.М., Дьячок Н.В., Горди М., Сидоренко О.М. та ін.), а також різні комбінації зазначених перетворень. Суттю усіх процесів визнається семантична або структурно-семантична зміна первинної мовної одиниці, що призводить до появи нової ФО, або нового сло-

¹ Зауважимо, що твердження про стійкість (постійність) компонентного складу і структурну цілісність фразеологізму як діалектичну єдність константного та варіантного розділяється не всіма науковцями; існує думка, що подібний елемент контексту не стає компонентом ФО, а залишається проявом «реакції тексту» на одиницю.

² Цей процес не є об'єктом нашого дослідження.

ва, або вільного сполучення слів нефразеологічного характеру. Звернемося до дериваційних перетворень фразеологічних одиниць.

1. Прагнення до конденсації складного значення в одному нероздільному мовному знакові виявляється у словотворенні на базі ФО. Іван Огієнко чи не першим звернув увагу на можливість «згортання» ФО в слово шляхом афіксального словотворення. Так, пишучи про вирази, засновані на порівнянні, навів їх відповідники, які за формою є словами – префіксальними, суфіксальними, постфіксальними та комбінованими дериватами: «Наприклад думка “*Став блідий, як полотно*” породила в нас нове: “Він *лополотнів*”» (по-полотн-і(ти)); «“*Виставити очі, як рак*” дало в нас “*вирячити очі*”» (ви-ряч-и(ти)); «Говорили “*насутив брови*”, і звідси пішло й “*сонце насутилось*”» [5, с.64-65] (насупити-сь); *осінитися* – перехресститися. Я схаменувся, *осінівсь* *Святим Хрестом* (576) (осінити-ся).

У «Словнику слів, у літературній мові не вживаних» автор пропонує заміняти сталі вирази (як українські, так і кальки з інших мов) на слова з тим же значенням, наприклад: *мир заключити* – *замиритися*, *заключення миру* – *замирення* <54> (за-мир-и(ти)-ся, за-мир-енн(я)); *панна молода* (пол.) – *молода* <55>; *ставити вимоги* – *вимагати* <98> (вимаг-а(ти)); *головним чином* – *головно* (головн-о) та ін.

Ту ж функцію виконує заміна порівняння, притаманного українській фразеології, формою орудного відмінка іменного компонента. Багато подібних прикладів із авторським поясненням знаходимо у «Грамагічно-стилістичному словнику Шевченкової мови»: «Замість “як” орудний відмінок порівняння: Синє море *звірюкою* то тогне, то вис; *Горами* хвилю підійма. Буде над ним його мила *квіткою* стояти. *Гадюкою* зашипіли, *звірем* заревіли. Не здивуйте, що *вороном* кричю. Тяжко *сиротою* жити. То не мхра, – білі птахи *хмарою* спустились (254). Дериватором тут виступає відмінкове закінчення іменника.

Дослідник описав також явище семантичної конденсації змісту ідіоми в одному з компонентів без його афіксації: «Люди бачили і чули, що *пси брешуть*...», і це приклали до людей, що люблять говорити на вітер, а в кінці стало й окреме «*брехати*» [5, с.65]. Так само, за Огієнком, *Писаніє*, *Письмо* – те саме, що *Святе Писаніє*, *Святе Письмо* (166); *Притча* – те саме, що *притча во язицех* – ‘сумна слава, загальне осміяння або осуд’. Див. у словнику: *Притча*. арх., ц. сл. Плегорія, тут – поговір. *Притчею* стати. *Притчею* стане (189); те саме – у поєднанні з морфемними змінами твірного слова: *Чудовная* (Ікона у Почасві) не помогла. Літ. *Чудотворна Ікона* (248).

Тарас Шевченко жив, а Іван Огієнко зафіксував у словнику зрощення, утворені від ФО: *Нісенітницю* верзли (149) (від *ні те, ні се* – ‘що-небудь непевне, невиразне, непримітне’, *ні/се/ні/т/ниці(я)*; *Достобіса* – дуже багато. От їх *достобіса* (83) (від *до сто бісів* з тим же значенням, *до/ст/о/біса*); *Донитки* звівся мій козак (83) (*до нитки* – ‘цілком, абсолютно, остаточно’, *до/нитки*); див. також: *Добри вечір* в хату – це *добрий вечір* (80); *Добридень*. Це – *добрий день* (80)¹; *передслово*. Всюди є *передслово*. Тепер: вступ, *передмова* (164) – *передне слово*, *передня мова*; *Що день Божий* розмовляли. Сорочечку *щодень Божий* надіває. *Щодень Божий* довбе ребра. *Щодень Божий* умивали (252); *недоладу* – від *не до ладу* (145) та ін. Якщо універб відбиває компонентний склад іншомовного фразеологізму, автор словника вказує на це: *стократ* (арх., *сто раз*). Розіб’ють на *стократ* серце. Місц. з польського *стокрот* (216).

Зустрічаються у словниках і складносуфіксальні універби на кшталт:

¹ До речі, фразеологізм *добрий день* Огієнко вважав русизмом, про що свідчить позначка у «Словнику слів, у літературній мові не вживаних» <29>.

Малосвятіє, Малосвяття (139) – ‘мале свято’ (мал/о/свят-іј-(є), мал/о/свят-т-(я);

малодушіє – ц. сл., *легкодухість* (121) – ‘мала душа (у кого)’, мал/о/душ-іј-(є), ‘*легкий дух* (у кого)’, легк/о/дух-ість;

добрсердний (81) – ‘той, у кого добре серце’, дорбр/о/серд-н(ий);

односердне стати. Літ. *Односердно* (155) – ‘одностайно, як один голос, в одне серце’, одн/о/серд-не;

сваволя (291) – ‘своя воля’, св/а/воля.

У процесі словотворення може відбуватись і семантична деривація. Так, на базі дієслвної ФО утворився іменник на позначення особи: *людоморе* (130) – ‘той, хто морить людей, вбивця’, люд/о/мор^; *кровопивець* (*кровопива*, рос.) <40> – ‘той, хто п’є кров, гнобитель’, кров/о/пив-ц(я). Від вигукової ФО – дієслово *цуратися*: Душі убогої *цураюсь*, своєї грішної душі. Старці тебе *цураються* (244) – ‘триматися осторонь, уникати кого-, чого-небудь’, від ФО *Цур* (*же*) *йому!* *Цур тобі!*, цур-а(ти)-ся.

2. Дериваційний характер має заміна компонента ФО, яка призводить до появи нової одиниці з новим значенням, пор.: *перші півні* – 10 година вечора, *другі півні* – 12 година, *треті півні* – по 1-ій годині до другої години ночі (167).

3. Результатом дериваційного процесу може бути руйнування фразеологічної одиниці через втрату закладеного в неї образу. Це стосується, зокрема, калькованих ФО, які Іван Огієнко оцінював як негативне явище в українській літературній мові: «Боротьбу проти словних полонізмів у нас усі розуміють і звичайно їх оминають...; але стократно важливіше нам очищати свою мову від польської та російської фразеології, від їхніх “утертих виразів”, бо ними рябіє наша мова» [5, с.80-81]. Чужі вирази, механічно перекладені українською, він називав «старою латкою на новім убранні», проявом чужих способів думати. Наприклад, із польської мови: *обняв канцелярію, обняв пост, обходять свято, обсадили будинок, запала ухвала, уляг намовленню* та ін. [5, с.78-81]. Вони стають помітною перешкодою чистоті нашої мови і культури, «либоко й органічно калічать і засмічують нашу мову, і роблять її темною для читачів із народу» [5, с.80]. Вважаємо, що у цих зауваженнях йдеться про фактичну дефразеологізацію (втрату) одиниць, «бо широкі народні маси цієї чужомовної фразеології не розуміють» [5, с.79]. Ось ще декілька наведених Огієнком прикладів: *доконав убивства, обрядю шлюбу доконав, обняв мандат, довершив чудес, завівся виклади, уляг намовленню, уступити зо свого становиська, улягло конфіскації, не зносить розпорядку* та ін. Подібні знаходимо й у «Словнику слів, у літературній мові не вживаних». Іншомовні сталі вирази автор пропонує замінювати українськими: замість *на склони життя* (рос.) доречно *на схилку віку* <34> та под.

Висновки. Підбиваючи підсумок, можемо констатувати, що завдог до появи спеціальних праць із фразеологічної трансформації Іван Огієнко намітив основні підходи до фіксації мовленнєвих змін фразеологізмів, заклав основи подальших розвідок щодо їх характеру і діапазону. Поява в широкому доступі авторського «Фразеологічного словника української мови» дозволить уточнити погляди науковця і на багатство арсеналу української фразеології, і на особливості змін одиниць у мовленні.

Список використаних джерел і літератури:

1. Білоусова Т.П. Словництво Івана Огієнка та принципи укладання словника з біоетими. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта*: наук. зб.: сер. історична та філологічна / редкол.: С.А. Копилов (гол. ред.), В.С. Прокопчук, Л.М. Марчук та ін. Кам’янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2015. Вип. XI. С. 163-170.

2. Коваленко Н.Д. Народна фраземіка в лексикографічному опрацюванні Івана Огієнка. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія: Філологічна*. 2016. Вип. 13. С. 101-105.
3. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови. Вінніпег: Товариство «Волинь», 1961. 256 с.
4. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. Вінніпег: Вид-во «Наша культура», 1949. 383 с. URL: <https://library.kr.ua/wp-content/elib/ogienko/ogienko.pdf>.
5. Огієнко І. Наша літературна мова: як писати і говорити по-українському. Мовні нариси. Вінніпег: Видавництво «Наша культура». 424 с.
6. Огієнко Іван. Словник слів, у літературній мові не вживаних. Нью-Йорк, 1973. 156 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1777/file.pdf>.
7. Тимкова В.А., Дущенко Т.І. Фразеологія української мови як одна з передумов формування національної світоглядної системи. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: серія філологічна / [редкол.: Л.М. Марчук (гол. ред.) В.П. Атаманчук (відп. ред.) та ін.]*. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2017. Вип. XIV. С. 340-345.

References:

1. Bilousova, T.P. (2015). Slovnystvo Ivana Ohiiienka ta pryntsyipy ukkladannia slovnyka z bioetyky [Vocabulary of Ivan Ohiiienko and Principles of Compilation of a Bioethics Dictionary]. *Ivan Ohiiienko i suchasna nauka ta osvita: nauk. zb.: ser. istorychna ta filolohichna / redkol.: S. A. Kopylov (hol. red.), V. S. Prokopchuk, L. M. Marchuk ta in. Kamianets-Podilskyi: K-PNU imeni Ivana Ohiiienka*. Vyp. XI. S. 163-170. [in Ukr.]
2. Kovalenko, N.D. (2016). Narodna frazemika v leksykohrafichnomu opratsiuvanni Ivana Ohiiienka [Folk Phrasemics in the Lexicographic Study of Ivan Ohiiienko]. *Ivan Ohiiienko i suchasna nauka ta osvita. Serii: Filolohichna*. Vyp. 13. S. 101-105. [in Ukr.]
3. Ohiiienko, I. (Mytropolyt Ilarion). (1961). Hramatychno-stylistychnyi slovnyk Shevchenkovoï movy [Grammatical and Stylistic Dictionary of the Shevchenko Language]. Vinnipeh: Tovarystvo «Volyn». 256 s. [in Ukr.]
4. Ohiiienko, I. (Mytropolyt Ilarion). (1949). Istoryia ukrainskoi literaturnoi movy [History of the Ukrainian Literary Language]. Vinnipeh: Vyd-vo «Nasha kultura». 383 s. URL: <https://library.kr.ua/wp-content/elib/ogienko/ogienko.pdf>. [in Ukr.]
5. Ohiiienko, I. Nasha literaturna mova: yak pysaty i hovoryty po-ukrainskomu [Our Literary Language: How to Write and Speak Ukrainian]. Movní narisy. Vinnipeh: Vydavnytstvo «Nasha kultura». 424 s. [in Ukr.]
6. Ohiiienko, Ivan. (1973) Slovnyk sliv, u literaturnii movi ne vzhvyanykh [Dictionary of Words not Used in the Literary Language]. Niu-York. 156 s. [in Ukr.]
7. Tymkova, V.A., Dushchenko, T.I. (2017) Frazeolohiia ukrainskoi movy yak odna z peredumov formuvannia natsionalnoi svitohliadnoi systemy [Phraseology of the Ukrainian Language as One of the Prerequisites for the Formation of a National Worldview System]. *Ivan Ohiiienko i suchasna nauka ta osvita: serii filolohichna / [redkol.: L.M. Marchuk (hol. red.) V.P. Atamanchuk (vidp. red.) ta in.]*. Kamianets-Podilskyi: K-PNU imeni Ivana Ohiiienka. Vyp. XIV. S. 340-345. [in Ukr.]

Tetiana Bilousova

WAYS OF PHRASEOLOGICAL UNITS' TRANSFORMATION IN THE LIGHT OF IVAN OHIIENKO'S WORKS

In the article Ivan Ohiiienko's views on changes in phraseological units in speech have been analyzed and the scientist's practical approaches to their recording in scientific works and dictionaries have been studied. The significance of the linguist's

works for further research into non-derivative and derivational transformations of phraseological units has been emphasized. The relevance of the study is due to its appeal to the problem of phraseological units' transformation, popular in linguistics, and the need to highlight the role of Ivan Ohienko's works in the formation of this area of linguistics, and to confirm the thoroughness of his approach to the linguistic phenomena under consideration.

On the basis of a «broad» view on phraseology, we consider fusion, unity, phraseological connection and phraseological expression (proverb, saying, aphorism, catchphrase, etc.) to be a phraseological unit. Phraseologisms – non-uniform, relatively stable linguistic signs – can change and transform in speech. Among the transformations we distinguish non-derivative and derivative ones.

Non-derivative ones concern only the formal side of a phraseological unit or lead to such a modification of the meaning in which the unit remains recognizable and understandable. These are grammatical transformations of one or all components, determined by its (their) morphological properties; rearrangement of components; freedom to use prepositions; replacing a component with a synonym word or replacing an obsolete word with a literary one; playing with the morphemic structure of the component in a wide semantic range; expansion of the component composition due to words that clarify the phraseological meaning is emphasized by its elements.

As a result of derivational transformations, either a new phraseological unit or a new word is formed from it, or the phraseological unit is lost and transformed into a free combination of words. Ivan Ohienko was perhaps the first to draw attention to the possibility of «collapsing» a phraseological unit into a word while preserving phraseological semantics through affix word formation; described the phenomenon of semantic condensation of the idiom content in one component without its affixation; recorded compound words formed from phraseological units; described the replacement of a component resulting in a new unit; negatively assessed the mechanical tracing of foreign language units, which makes the language incomprehensible to the people due to the loss of phraseological image (dephraseologicalization of units).

So it can be stated that long before the appearance of special works on phraseological transformation, Ivan Ohienko outlined the main approaches to fixing and assessing speech changes in Ukrainian phraseological units, and laid the foundation for further research on their nature and range.

Key words: Ivan Ohienko, phraseological unit, phraseologism, derivational transformations, non-derivative transformations.

Отримано: 3.11.2023 р.

Олег Гончарук

ORCID 0000-0003-1787-5244,

*кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов,
Харківський національний університет внутрішніх справ*

РЕКУРЕНТНІСТЬ ЯК ОДИН ІЗ ОСНОВНИХ СИНТАКСИЧНО-СТИЛІСТИЧНИХ ЗАСОБІВ У ПОБУДОВІ ТЕКСТІВ

У статті робиться загальний аналіз досліджень вітчизняних і закордонних вчених-лінгвістів щодо вивчення такого стилістичного засобу, як повторення. Надається характеристика явища рекурентності та його визначення. Наводяться теоретичні докази того факту, що рекурентність – один із основних синтаксично-стилістичних засобів у побудові текстів.

Ключові слова: рекурентність, повтор, мовний рівень, когезія, синтаксис тексту, стилістика тексту.

Постановка проблеми. У лінгвістиці явище рекурентності описується як одне із джерел збагачення стилістичних засобів мови. Навмисним і точним повторенням одиниць мови чи мовлення автору вдається посилити силу своєї думки, перебільшити свої почуття. Повтор – найпоширеніший, найдавніший стилістичний засіб у художній літературі, а майстри слова використовували його для вираження суб'єктивного ставлення до зображуваного об'єкта, для його оцінки, привернення уваги слухача чи читача. Рекурентність – це повторення текстових, композиційних чи тематичних одиниць з певною художньо-естетичною метою, відзначається у формі образно-тематичних повторів; найуживаніша синтаксично-стилістична фігура в мові художніх і публіцистичних творів.

Функція повтору – ефектно виразити авторське мовлення, конкретизувати думку, а головне – переконати в ній слухача чи читача. Існують лексичні повтори, морфологічні повтори, синтаксичні повтори, всі ці види повторів широко вживаються в мові усної народної творчості, художніх творчості і публіцистиці.

Одиниці, що повторюються на будь-якому рівні, значущі в художньому і публіцистичному тексті, в інтернет-спілкуванні, в розмовній мові. Вони виокремлюються фонетично, інтонаційно та графічно, привертаючи до себе увагу реципієнта та завжди виражаючи важливі інтенції носія мови. Рекурентність визначається як фігура мови, яка полягає у повторенні звуків, слів і виразів у певній послідовності, тобто повтор різноманітний за структурою, проявляється на різних рівнях мови, його не слід розглядати, як це нерідко відбувається, в рамках лише стилістики. У системі повторюваних одиниць української мови важлива кожна ланка.

Мета дослідження. Зробити загальний аналіз досліджень українських і зарубіжних вчених-лінгвістів, присвячених вивченню повторень. За допомогою теоретичної бази довести, що явище рекурентності – одне із основних серед синтаксично-стилістичних засобів у побудові текстів.

Виклад основного матеріалу. Починаючи з другої половини ХХ століття літературознавці та лінгвісти починають виявляти величезний інтерес до явища повторюваності. Це пояснюється широкою поширеністю та багатоаспектністю цього феномену. Вона привертає увагу багатьох сучасних лінгвіст-

тів, стає предметом їх досліджень у статтях та дисертаційних роботах. Повтор аналізується у структурі текстів української народної творчості [3], на основі аргументативних текстів [1], анафоричний повтор у мові сучасної української преси [2], розглядається також явища повторів у публіцистичних текстах [5].

Повторення є універсальним мовним засобом у більшості мов світу, тому воно розглядається дослідниками на матеріалі й української мови зокрема. У дисертаційному дослідженні З.О. Пахолок комплексно досліджуються структурно-семантичні, мовно-стилістичні та прагматико-комунікативні характеристики категорій повторень у мові та мовленні [8]. У роботі І.В. Соколової аналізуються прагматико-комунікативні характеристики повторів на прикладі англійських текстів-анонсів [10]. О.М. Петрик вивчає варіативний лексичний повтор [9]. Повтор може вивчатися у зіставленні на матеріалі кількох мов, наприклад української та англійської [6; 7]. Широке поширення повторів у художній мові пояснюється, на думку З.О. Пахолок, загальними законами організації естетичного цілого, які породжують їх у структурі художнього тексту [8, с. 11].

Багато лінгвістів різних держав з усього світу свого часу звертались до вивчення явища повторюваності. Так, американська дослідниця *Susannah Brietz Monta* розглядала це явище в релігії, зокрема в молитвах, обрядах, промовах, релігійних текстах [12]. Англійський філолог *Russ McDonald* зробив повний розбір творчості В. Шекспіра на рахунок фонетичних (слухових і буквенних) повторів [15]. У різних напрямках повторами також цікавились *Reca Benchez*, *N. Rampersad*, *Andrew S.C. Ehrenberg*, *D.T. Runia* [11; 16; 13; 17] та інші.

Вчені прагнуть розібратися в лінгвістичній суті повтору, дати йому загальну характеристику, уточнити семантику, сформулювати визначення. В одному з перших визначень повтор розумівся як текстоутворюючий прийом, який може бути дворазовим або багаторазовим формальним або семантичним відтворенням тих самих, подібних або протилежних мовних одиниць у різній послідовності в умовах достатньої тісноти ряду, щоб їх можна було помітити. Можна зазначити, що повтор – це неодноразова поява у певному відрізку мови мовної одиниці на певному мовному рівні. Повтор носить універсальний характер, але його семантика здебільшого стандартна. Також виявляється, що це мовне явище, побудоване на принципі повторюваності мовних елементів, які відповідають різним рівням мови та сприяють композиційно-смісловій організації тексту. Про повтор можна сказати, як про феномен, що дублює частину звукового комплексу, морфему, всього слова чи групи слів. Підхід до повтору, сприйняття його суті змінюється. Спочатку його включали в групу риторичних засобів, а потім, із виділенням стилістики, повтор стали розглядати як стилістичний засіб, точніше, як загальну назву ряду стилістичних прийомів.

Багато дослідників пишуть про функції повторів, називаючи серед них функції посилення, наростання, створення підтексту, створення фону. Повтори виконують текстоутворюючу, ритмоутворюючу, емоційно-експресивну, композиційну функції, пов'язуючи дистантно розташовані фрагменти тексту, акцентуючи певні семантичні, лексичні, звукові ряди або виділяючи ключові текстові фрагменти. З іншого боку, дослідниками постійно виявляються нові функції повторів. Наприклад, З.О. Пахолок зауважує, що повторення мовної одиниці мотивовано силою її семантичного потенціалу, що проявляється залежно від типу тексту, і називає цю функцію повторів структурною [8, с.22]. Як бачимо, семантика є основною силою, що породжує повтори, і яка дозволяє висловити образне світовідчуття мовця, його індивідуальну мовну картину світу, підкреслити будь-які деталі в описі, створити експресивне забарвлення.

Факт наявності повтору на різних мовних рівнях, тісний взаємозв'язок повтору як усередині одного рівня, так і між рівнями, надає системного характеру лексичному повтору як у парадигматичних, так і в синтагматичних відношеннях. Лексичні повтори виражаються повнозначними частинами мови, а також службовими словами (сполучниками, частками) та вигуками. Повтор іменних лексем використовується дуже широко і набув особливо великого значення як стилістична фігура. Під контактним розуміється повтор лексично схожих слів, розташованих безпосередньо одне за одним; дистантний повтор – це розташування лексем на відстані однієї від одної. Концентрованим повтором є дистантний чи контактний лексичний повтор багаторазового використання в тексті. Контактні лексичні повтори як засіб реалізації мовного задуму можуть бути представлені іменниково-прикметниковими прикладами тавтології. Сполучення такого типу найчастіше утворені лише з двох компонентів, один із яких головний, а другий – підрядний. Такий повтор дає можливість посилити за допомогою епітета того самого кореня зміст відповідного слова. Ці повтори характеризуються виділенням якісної ознаки, що має узагальнене вираження і будувється за принципом асоціативного перелічування, яке утворює в тексті відповідну структуру, що відображає хід думки [1, с.6]. Серед лексичних повторів, що забезпечують структурну зв'язність тексту можна виділити такі фігури, як анафора, епіфора, анепіфора, апанафора, хіазм. Анафора – повторювані елементи знаходяться на початку двох чи кількох речень. Завдяки багатогранності форм і стилістичних відтінків анафора збільшує семантичний мовний обсяг і є основою різноманітних образних уявлень. З кожним повтором наше мовлення набуває певного ритму і залишається на слуху у читача. Одна з переваг анафори – підсилення і аргументація. Вона володіє емоційно підсилюючим ефектом у художньому прозовому тексті. Епіфора – це такий різновид повтору, коли повторювані елементи розміщені в кінці двох чи кількох речень або абзаців. Анепіфорою називається стилістична фігура, яка зв'язує повтором окремих слів чи словосполучень початок і кінець суміжних мовних одиниць (абзац, строфа) або й однієї одиниці (речення чи віршовий рядок). Апанафорою називається стилістична фігура, яка зв'язує повтором окремих слів або словосполучень кінець попередньої мовної одиниці з початком наступної. Хіазм – це риторична фігура, яка полягає в хрестоподібній зміні послідовності елементів у двох паралельних рядах слів.

Дослідниками обговорюється питання про надмірність як властивість повтору. Дійсно, повтор у широкому розумінні – це надлишкове явище, проте його надмірність у номінативному плані є основою експресивності, яка притаманна повтору усіх рівнів. І надмірність, що зазвичай трактується в мові негативно, в системі повтору отримує позитивну оцінку. Повтор характеризується як елемент внутрішньотекстової симетрії, який формує структуру тексту і одночасно виражає категорії цілісності, надмірності, інформативності та стійкості. Експресивність повтору надмірна лише у номінативному плані. Повтор привносить певну інформацію, що має емоційно-експресивний зміст.

Особливо неприйнятним є поняття «надмірність» стосовно художніх текстів, у яких використовуються повтори. Тут категорія новизни інформації сприймається інакше, тому що неодноразове повторення будь-якої інформації свідчить про її контекстуальну важливість. Кожен новий повтор якоїсь деталі призводить до розширення її новими смислами, тоді лише раз відтворена інформація може залишитися нецікавою для основної думки повного тексту.

Рекурентність дуже значима із позицій прагматики. Завдяки їй вплив на читача посилюється як на емоційному, так і на логічному рівні. З розвитком

прагматичного спрямування у мовознавстві це явище почало привертати увагу дослідників. Г.Б. Козловська, аналізуючи прагматичні функції повторів в інформаційних газетних текстах, зазначає, що вони забезпечують зв'язність, фокусують увагу на предметі повідомлення, сприяють запам'ятовуванню інформації і її збереженні у довготривалій пам'яті [14, с.44]. Про повтор можна сказати, що це – найдавніший прийом промовистості мови, який непомітно впливає на підсвідомість і є дієвим засобом мовного маніпулювання. А основною метою повтору є посилення враження читача від того, що зображується. Це може бути як підвищення тривалості дії (руху, почуття, промови), так і передача надвеликої кількості, виходячи з того, про що пише автор.

Повтор може виявлятися на різних рівнях мови: фонетичному (звуковому та складовому), морфемному, словотвірному, лексичному, синтаксичному та семантичному. У основі виділення даних типів лежить принцип повторюваності певних одиниць різних мовних рівнів. Між повторами різних рівнів мови простежується тісний взаємозв'язок, і прийнято визнавати повтори за рівнями мови, хоча повторюватися можуть різні одиниці. Наприклад, на фонетичному рівні – звуки, склади, на лексичному – слова, семи, лексичні блоки. Саме представленість повтору на різних мовних рівнях робить його складним предметом для дослідження і допускає неоднозначність у розумінні його основних властивостей. Різноманітність видів повтору призводить до того, що аналіз мовного повтору представлений далеко неоднозначно, класифікації повторів будуються з урахуванням різних принципів і відрізняються послідовністю. Повтор, як мовне явище, все ще недостатньо вивчений, зокрема на основі українських аутентичних текстів, з відсутністю скільки-небудь повного задовільного опису його семантичної сутності.

При фонетичному повторі одиниця повторюваності – фонема, а промови – звук, крім того – склад. При морфемному повторі дублюється морфема, наприклад: «*Ой, весно, весно, весняночко, / Де ж твоя дочка-паняночка?*» (українська народна творчість). Лексичний повтор використовується для акцентування будь-якої думки того, хто говорить, для привернення уваги слухача, заповнення паузи, вираження згоди. Цей вид повтору може виражати не одну емоцію, а комплекс емоцій відповідно до своєї психологічної природи. За допомогою лексичного повтору можна передати та посилити емоційний стан: хвилювання, занепокоєння, обурення, образу. Він завжди пов'язується із загальною ідеєю посилення, кількісного наростання ознаки чи кількісного зростання згадуваних об'єктів. Лексичний повтор є показником тих чи інших кількісних відносин, виражаючи суб'єктивно-оціночне ставлення до описуваного стану справ. На синтаксичному рівні одиниці повторюваності – словосполучення та речення. Характеризуючи лексичний повтор, який всі дослідники називають найбільш поширеним у мові, З.О. Пахолок пише, що «повторення пов'язане з ідеєю міри та кількості. Семантика таких утворень модифікується для предметних значень – як множинність: «*Гроші, гроші: голodne, надішли мені грошей*»; для процесів – тривалість: «*А корабель усе йде і йде*», багаторазовість: «*Проходить день, минає інший*» [8, с.17].

Явище рекурентності, яке залишається однією із своєрідних властивостей емоційно-художньої мови, має важливе значення у будові речення кожної, окремо взятої мови. Тому це явище переважно є об'єктом стилістичного синтаксису. Воно передає значну додаткову інформацію емоційності, експресивності та стилізації і, крім того, часто є важливим засобом зв'язку між пропозиціями, причому іноді предметно-логічну інформацію буває важко відокремити від додаткової.

Рекурентність іноді називають і «подвоєнням», яка посилює значення слова в тому чи іншому відношенні. Ця можливість особливо чітко простежу-

ється у розмовній мові. У мовах світу слова-рекуренти найчастіше виступають як показники граматичної категорії множини імен, категорії розділових числівників, категорії найвищого ступеня прикметників або прислівників.

В останні роки значно зріс інтерес лінгвістів до вивчення синтаксису тексту як зв'язного повідомлення. Істотне місце у забезпеченні внутрішньотекстової когезії займають явища рекурентності. Значну роль у здійсненні зв'язності тексту грає також порядок слів – прямий чи інверсійний. Пов'язуючи слова між собою, порядок слів може відповідати не лише логіці об'єктивного розгортання думки, а й комунікативному завданню: вимоги смислового, емоційно-експресивного виокремлення певного елемента мови. В останньому випадку граматичний, прямий порядок часто поступається місцем інверсії, яка дозволяє з більшою ефективністю передати суб'єктивне ставлення до змісту повідомлення.

Дослідження оціночного відображення дійсності та її елементів, а також питань, пов'язаних з даним аспектом взаємодії мови, мислення та дійсності, висувається на одне з центральних місць у лінгвістиці. Пріоритетним напрямом дослідження стає вивчення суб'єктивної сторони мови, мовдусу, експресії, прагматики на рівні висловлювання та тексту, оскільки увага дослідників зосереджена на когнітивній та функціонально-комунікативній парадигмах. Не викликає сумніву той факт, що рекурентність як засіб, наділений яскравою експресією, також є цементуючим елементом тексту, бере участь у формуванні міжфразових зв'язків, служить засобом вираження таких центральних текстових категорій, як зв'язність і цілісність. Наявність досліджень з даної проблематики свідчить про те, що в сучасній науці про мову проблеми повторень, як експресивного та композиційного засобу, викликають зростаючий інтерес, зумовлений насамперед активними текстологічними дослідженнями, вивченням мовної особистості як учасника комунікації, дослідженням прагматичних аспектів мови, засобів посилення виразності мови на різних рівнях, способів ефективного впливу на сприйняття мови, загальними антропоцентричними та експансивними тенденціями науки про мову. У сфері лінгвістики нині дослідники зазвичай розрізняють різновиди повторень на всіх рівнях мовної системи: фонетичний (звуковий), морфологічний, лексичний, семантичний, синтаксичний. Кожен із вищезазначених видів має власну специфіку, а загальним є саме явище рекурентності певних одиниць мови: звуків, морфем, лексем, фраз. Усередині кожного рівня повтори класифікуються залежно від їхньої специфіки і стають спеціальними об'єктами досліджень. Крім того, можна диференціювати матеріально виражений повтор (фонетичний, словотвірний, лексичний, синтаксичний), і матеріально не виражений (семантичний).

Типи повторів також виявляють свої різновиди. Фонетичний повтор поділяється на артикуляційно-асоціативний, алітерацію, асонанс, паронімію, паронімічну атракцію, повтор, обумовлений римою. На морфологічному рівні виділяються словотвірний (кореневий та афіксальний) та формотворчий повтори. На лексичному рівні за місцем розташування в тексті диференціюється контактний і дистантний. Залежно від повторення слів однієї частини мови відрізняється повтор іменників, дієслів, прикметників, займенників, числівників, прислівників, слів категорії стану, часток, вигуків.

А.П. Загнітко, звертаючи увагу на реалізацію повтору в тексті, зупиняється на таких його основних функційних і класифікаційних різновидах:

- 1) на звуковому рівні організації вірша повтор окремих елементів або їхніх сполук увиразнює ліричну емоцію, виступає текстотворчим засобом, який концентрує навколо себе всі інші компоненти;

- 2) на лексичному рівні повтори представлені чи не найбагатше – як на рівні автосемантичної, так і на рівні синсемантичної лексики, причому відбувається накладання типології повторів на граматичному рівні (морфології і синтаксису). Повтори на власне лексичному рівні реалізуються в абсолютних повторах, синонімічних, омонімічних, антонімічних, а також в параномазії;
- 3) на морфологічному рівні (актуалізується повтор тієї чи іншої граматичної форми слова, повтор твірної основи, коли зміст увиразнюється парадигмою граматичних форм);
- 4) перехід до актуалізації повторів на синтаксичному рівні відбувається через полісиндетон – повтор сполучників. Найчастіше такий повтор ініціалізується. Також частотним у сучасній поезії є повтор синтаксичних структур» [4, с.201].

За характером зміни подібності змісту і форми виділяються стилістичні поста-ті з ослабленням схожості сенсу за збереження форми або з ослабленням схожості форми. На семантичному рівні розрізняють синонімічний, антонімічний, гіперогі-понімічний повтори, відносини семантичної похідності, відносини несумісності, семантичний повтор у структурі складнопідрядного речення. На рівні синтаксису виділяються синтаксичний, лексико-синтаксичний, семантико-синтаксичний повтори. Різновиди кожної із зазначених груп повторів диференціюються.

Існуючі нині лінгвістичні роботи відзначають поліфункціональність по-втору. Залежно від синтактико-композиційної організації мовного твору дослід-ники виділяють структурну та естетичну функції повтору, а залежно від значень, що передаються повтором – семантичну, з точки зору впливу на адресата – праг-матичну, в рамках характеристики ідіостилу письменника в художньому творі – стилістичну, що включає, на думку дослідників, образотворче вираження, гармоні-зуючу, інформативну, експресивну, композиційну, а також низку інших функцій.

У дослідженні Т.В. Жук за основу прийнято класифікацію повторів за ха-рактером їхньої структурної організації. За цим критерієм дослідниця виділяє:

- 1) простий контактний повтор, який може бути виражений двочленним або тричленним сполученням слів, що виражають емоційно-оцінну тональ-ність висловлюваного;
- 2) розширений повтор – повторення мовної одиниці з конотаціями, які допо-внюють чи розширюють її зміст;
- 3) кільцевий повтор – повторення мовної одиниці на початку і в кінці оповіді;
- 4) повтор-підхоплення – повторення кінцевого елемента одного висловлю-вання на початку другого висловлювання;
- 5) ланцюжковий повтор – повторення мовних одиниць однієї за одною [3, с.12].

Щодо структурної організації авторка пропонує розрізняти такі види лек-сичних повторів: контактний – дистантний, концентрований – перманентний. Відповідно до розуміння лексичного повтору як поліфункційного засобу се-мантичного зв'язку тексту Т.В. Жук виокремлює такі види:

- 1) номінаційно-ланцюжковий повтор;
- 2) тотожний лексичний повтор;
- 3) синонімічний повтор;
- 4) антонімічний повтор [3, с.13].

Розгляд функціональних аспектів повтору може бути здійснено тільки в рамках цілого тексту, оскільки спочатку мова, а водночас і словесна культура, існують у фор-мі тексту, і текст є тією самою первинною комунікативно-мовною одиницею, з якої інші мовні елементи виводяться у вигляді лінгвістичного аналізу. У сучасному мовоз-навстві структурні особливості тексту, його конституюючі та текстоутворюючі фак-тори, міжфразові зв'язки, що забезпечують текстову єдність та цілісність, перебува-

ють у центрі уваги. Категорії тексту реалізуються за рахунок використання в тексті певних засобів вираження, що формують лексико-граматичну та семантичну структуру тексту. Очевидно, що повтор є одним із засобів вираження текстових категорій зв'язності та цілісності. Повтор як висловлювання текстових категорій зв'язності і цілісності знаходить найбільше свій відбиток у текстах тієї функціонально-стилістичної і жанрової власності, у яких автором тексту на перший план висувається експресія, «тиск» на адресата. До текстів, ключовою функцією яких є вплив, відносяться мовленнєві твори насамперед публіцистичного стилю, зокрема газетного.

Публіцистичний текст є концептуальним простором чуттєвих образів індивідуальної соціальної інформації, або індивідуально поданої інформації. Основними ознаками тексту газетної статті є наявність спільного мовного задуму, ціль автора, стійкість, поліфункціональність, діалогічність, адресованість, інтенційність. Саме тексти газетних статей, ключовою функцією яких є вплив на адресата, є багатим середовищем для функціонування експресивних синтаксичних конструкцій і, зокрема, явищ рекурентності як засобів вираження лінгвістичних категорій експресивності, емоційності, оціночності, інтенсивності, а також ряду текстових категорій. Особливість рекурентності як стилістичного прийому полягає у посиленні, закріпленні висловлювання у свідомості читача, в апеляції до його емоцій, почуттів, настроїв; це не тільки стилістична фігура, – це емоційно забарвлена модель тиску на підсвідомість читача, яка має вживатися у тексті у певному місці та у певний час. Тому основною стилістичною функцією цього явища, на наш погляд, є функція посилення емоційного і естетичного впливу. Сила такого впливу пояснюється не тільки звуковим і лексичним наповненням одиниць, що повторюються, але і неодноразовим контактним або дистантним повторенням тієї чи іншої мовної одиниці в межах певного контексту. При визначенні функцій мовних повторів необхідно враховувати наявність або відсутність контакту між одиницями, що повторюються, і контекст. Так, основною функцією контактних повторів, на нашу думку, є акцентування уваги читача на емоційності та експресивності висловлювання; а також створення гармонії тексту. Наприклад: *«Українська перемога має принести світу нові стандарти безпеки, новий досвід спільних дій та економічний потенціал, потенціал нових можливостей будувати і захищатися разом»* (Дзеркало тижня, 20.04.2023).

Висновки. Оскільки питання рекурентності лежить на стику різних дисциплін і наукових напрямів, воно не тільки не обмежує її теоретичного і практичного вивчення, але, навпаки, сприяє постійному пошуку нових дослідницьких аспектів.

Філологічний аналіз понятійно-категоріального наукового апарату в XXI столітті немислимий без загальнонаукової категорії рекурентності, без глибокого розуміння її онтологічної та методологічної сутності. Дослідження рекурентності дозволяє зробити висновок про її важливість не тільки для окремих галузей науки, а й для філологічного знання в цілому, а тому має розглядатися в світлі нових підходів до пізнання дійсності, що виникають на основі загальнонаукової категорії, співвідношення між категоріями окремих наук і філологічними категоріями.

Список використаних джерел і літератури:

1. Бекетова О.В. Структурно-семантичні та функціональні особливості фігур повтору в аргументативних текстах. *Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Сер. Філологія*. 1997. Вип. 5. С. 3-12.
2. Горобець І.В. Найтиповіші різновиди та прагматилістичні функції анафоричного повтору в мові сучасної української преси. *Лінгвістичні дослідження: зб. наук праць ХНПУ ім. Г.С. Сковороди*. 2018. Вип. 48. С. 238-243.

3. Жук Т.В. Лексичний та синтаксичний повтор в українській народній творчості: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2005. 18 с.
4. Загнітко А.П. Лінгвістика тексту: Теорія і практикум: науково-навч. посіб. Донецьк: ДонНУ, 2006. 289 с.
5. Івкова Н. М. Структурно-семантичні різновиди лексичного повтору в публіцистичному тексті. *Вісник Львів. ун-ту. Сер. Філологія*. 2004. Вип. 34. Ч. II. С. 284-291.
6. Кобзев М.В. Лексичний повтор в англійській і українській мовах: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.17. Донецьк, 2014. 22 с.
7. Маліновський Е.Ф. Особливості функціонування простого контактного повтору у різних типах дискурсу. *Філологічні науки. Вісник Житомирського державного університету*. 2012. Вип. 65. С. 170-173.
8. Пахолок З.О. Категорія повторюваності: мовний та мовленнєвий виміри: автореф. дис. ... доктора філол. наук: 10.02.15. Київ, 2015. 36 с.
9. Петрик О.М. Варіативний лексичний повтор в аспекті перекладу. *Молодий вчений*. 2017. № 4.3 (44.3). С. 195-199.
10. Соколова І.В. Прагматико-комунікативні характеристики категорії повтору в текстах-анонсах: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. Харків: ХНУ, 2002. 21 с.
11. Benchez, Reza Repetitions which are not repetitions: the non-redundant nature of tautological compounds. *English Language & Linguistics*. Cambridge University Press, 2014. Volume 18. Issue 3. P. 431-447.
12. Brietz Monta, Susannah The Cambridge Companion to Literature and Religion. Cambridge University Press, 2016. P. 132-148.
13. Ehrenberg, Andrew S.C. Repetitive. *Advertising and the Consumer Journal of Advertising Research*. Cambridge University Press, 2000. Volume 40. Issue 6. P. 39-48.
14. Kozlovska G.B. Pragmatic Functions of Repetitions in Newspaper Informational Texts. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острог: Вид-во НаУОА, 2022. Вип. 15 (83). С. 44-46.
15. McDonald R. Shakespeare's Late Style. Cambridge University Press, 2006. P. 181-218.
16. Rampersad N. Repetition in Words Combinatorics, Words and Symbolic Dynamics. Cambridge University Press, 2016. P. 101-150.
17. Runia D.T. Repetitions in the Letters of Synesius. *Antichthon*. Cambridge University Press, 2015. Volume 13. P. 103-159.

References:

1. Beketova, O.V. (1997) Strukturno-semantychni ta funktsionalni osoblyvosti fihur povtoru v arhumentatyvnykh tekstakh [Structural, Semantic and Functional Features of Repetition Figures in Argumentative Texts]. *Visnyk Kyivskoho derzhavnoho linhvistychnoho universytetu. Ser. Filolohiia*. Vyp. 5. S. 3-12. [in Ukr.].
2. Horobets, I.V. (2018) Naitypovishi riznovydy ta prahmastylystychni funktsii anaforychnoho povtoru v movi suchasnoi ukrainskoi presy [The Most Typical Varieties and Pragmatic Functions of Anaphoric Repetition in the Language of the Modern Ukrainian Press]. *Linhvistychni doslidzhennia: zb. nauk prats KhNPU im. H.S. Skovorody*. Vyp. 48. S. 238-243. [in Ukr.].
3. Zhuk, T.V. (2005) Leksychnyi ta syntaksychnyi povtor v ukrainskii narodnii tvorchosti [Lexical and Syntactic Repetition in Ukrainian Folk Art]: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01. Kyiv. 18 s. [in Ukr.].
4. Zahnitko, A.P. (2006) Linhvistyka tekstu: Teoriia i praktykum [Linguistics of the Text: Theory and Practice]: nauково-navch. posib. Donetsk: DonNU. 289 s. [in Ukr.].
5. Ivkova, N.M. (2004) Strukturno-semantychni riznovydy leksychnoho povtoru v publitsychnomu teksti [Structural and Semantic Varieties of Lexical Repetition in a Journalistic Text]. *Visnyk Lviv. un-tu. Ser. Filolohiia*. Vyp. 34. Ch. II. S. 284-291. [in Ukr.].
6. Kobziev, M.V. (2014) Leksychnyi povtor v anhliiskii i ukrainskii movakh [Lexical Repetition in English and Ukrainian Languages]: avtoreferat dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.17. Donetsk. 22 s. [in Ukr.].

7. Malinovskyi, E.F. (2012) Osoblyvosti funktsionuvannia prostoho kontaktneho povtoru u riznykh typakh dyskursu [Peculiarities of the Functioning of Simple Contact Repetition in Different Types of Discourse]. *Filolohichni nauky. Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu*. Vyp. 65. S. 170-173. [in Ukr.].
8. Pakholok, Z.O. (2015) Katehoriia povtoriuvanosti: movnyi ta movlennievyy vymiry [Repeatability Category: Language and Speech Dimensions]: avtoref. dys. ... doktora filol. nauk: 10.02.15. Kyiv. 36 s. [in Ukr.].
9. Petryk, O.M. (2017) Variatyvnyi leksychnyi povtor v aspekti perekladu [Variable Lexical Repetition in the Aspect of Translation]. *Molodyi vchenyi*. № 4.3 (44.3). S. 195-199. [in Ukr.].
10. Sokolova, I.V. (2002) Prahmatyko-komunikatyvni kharakterystyky katehorii povtoru v tekstakh-anonsakh [Pragmatic and Communicative Characteristics of the Repetition Category in Announcement Texts]: avtoref. dys.... kand. filol. nauk: 10.02.04. Kharkiv: KhNU. 21 s. [in Ukr.].
11. Benchez, Reza (2014) Repetitions which are not repetitions: the non-redundant nature of tautological compounds. *English Language & Linguistics*. Cambridge University Press. Volume 18. Issue 3. P. 431-447. [in Eng.].
12. Brietz Monta, Susannah (2016) The Cambridge Companion to Literature and Religion. Cambridge University Press. P. 132-148. [in Eng.].
13. Ehrenberg, Andrew S. C. (2000) Repetitive. *Advertising and the Consumer Journal of Advertising Research*. Cambridge University Press. Volume 40. Issue 6. P. 39-48. [in Eng.].
14. Kozlovska, G.B. (2022) Pragmatic Functions of Repetitions in Newspaper Informational Texts. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»: serii «Filolohiia»*. Ostroh: Vyd-vo NaUOA. Vyp. 15 (83). S. 44-46. [in Eng.].
15. McDonald, R. (2006) Shakespeare's Late Style. Cambridge University Press. P. 181-218. [in Eng.].
16. Rampersad, N. (2016) Repetition in Words Combinatorics, Words and Symbolic Dynamics. Cambridge University Press. P. 101-150. [in Eng.].
17. Runia, D.T. (2015) Repetitions in the Letters of Synesius. *Antichthon*. Cambridge University Press. Volume 13. P. 103-159. [in Engl.].

Oleh Honcharuk

RECURRENCE AS ONE OF THE MAIN SYNTACTIC AND STYLISTIC MEANS IN TEXT CONSTRUCTION

The article provides a general analysis of the research of Ukrainian and foreign linguists on the study of such a stylistic tool as repetition. A description of the phenomenon of recurrence and its definition are given.

In linguistics, the phenomenon of recurrence is described as one of the sources of enrichment of stylistic means of language. By deliberately and precisely repeating units of speech, the author manages to strengthen the power of his opinion and exaggerate his feelings. Repetition is the most common, oldest stylistic device in fiction, and masters of the word used it to express a subjective attitude to the depicted object, to evaluate it, to attract the attention of the listener or reader. Recurrence is the repetition of textual, compositional or thematic units with a certain artistic and aesthetic purpose, marked in the form of figurative and thematic repetitions. It is the most used syntactic and stylistic figure in the language of artistic and journalistic works.

Repetitive units at any level are significant in literary and journalistic texts, in Internet communication, in spoken language. They are distinguished phonetically, intonationally and graphically, attracting the attention of the recipient and always expressing important intentions of the speaker. Recurrence is defined as a figure of speech, which

consists in the repetition of sounds, words and expressions in a certain sequence, that is, the repetition is diverse in structure. It manifests itself at different levels of speech. In the system of repeating units of the Ukrainian language, every link is important.

The peculiarity of recurrence as a stylistic technique consists in strengthening and anchoring the statement in the mind of the reader, in appealing to his emotions, feelings and moods. It is not only a stylistic figure, it is an emotionally colored model of pressure on the reader's subconsciousness, which should be used in the text in a certain place and at a certain time. Therefore, the main stylistic function of this phenomenon is the function of enhancing the emotional and aesthetic impact.

The issue of recurrence lies at the junction of various disciplines and scientific directions, besides it does not limit its theoretical and practical study, but, on the contrary, contributes to the constant search for new research aspects.

Key words: recurrence, repetition, language level, cohesion, text syntax, text stylistics.

Отримано: 18.11.2023 р.

УДК 81'373.6

DOI: 10.32626/2309-7086.2023-20.42-51

Наталія Дворницька

ORCID 0000-0002-4825-4574,

*кандидат філологічних наук, доцент кафедри
слов'янської філології та загального мовознавства,*

*Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

Вікторія Ринда

ORCID 0000-0003-3883-7984,

*асистент кафедри слов'янської філології та загального мовознавства,
Кам'янець-Подільський національний*

університет імені Івана Огієнка

ЯВИЩЕ СЕМАНТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ КОНЦЕПТІВ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ КОГНІТИВНОГО ПІДХОДУ В СУЧАСНІЙ ФІЛОСОФІЇ МОВИ

У статті розглядається через призму когнітивного підходу сучасної філософії мови проблема семантичної трансформації деяких концептів, що є активними елементами сакральних текстів. Аналіз проводиться на підґрунті порівняльної інтерпретації в біблійному й лінгвістичному дискурсах із застосуванням різноаспектного етимологічного аналізу з послідовним дотриманням фонетичного, словотворчого, семантичного, хронологічного критеріїв.

Ключові слова: філософія мови, когнітивна лінгвістика, семантична трансформація, концепти, сакральні тексти, етимологічний аналіз, порівняльна інтерпретація.

Постановка проблеми. Філософія мови як наукова дисципліна стала невід'ємною складовою майже всіх філософських і лінгвістичних концепцій сьогодення. Сам термін «філософія мови» вперше увійшов до наукового обігу завдяки працям таких філософів XVIII ст., як Г.-К. Ліхтенберг, І.-Г. Гаман,

І.-Г. Гердер, В. фон Гумбольдт та інших визнаних науковців. Слід зауважити, що статус філософії мови та предмет її вивчення довго був не визначений.

До середини ХХ ст. філософія мови у світовій науковій парадигмі асоціювалася з лінгвістичним структуралізмом, дещо пізніше – з генеративною грамафікою Н. Хомського, біхевіоризмом тощо.

У другій половині ХХ ст. актуальним у межах філософії мови стало дослідження контекстного вживання мови, вивчення мовленнєвих актів і, відповідно, ілюктивних сил, що знайшло своє відображення в працях Г.-П. Грайса, Д. Девідсона, Дж.-Р. Остіна, П. Стросона, Н. Малкольма, Дж.-Р. Сьорла, П. Хартнака.

Кінець ХХ ст. демонструє переорієнтацією філософів мови у когнітивному аспекті, що відображено в роботах Дж. Скорупскі, Ч. Тревіса, Е. Крейга та ін. В лінгвофілософських працях мова розглядається як носій одного з типів знань поряд з іншими, різноаспектними знаннями про світ і людину в ньому. Досліджуються категорії мови у тісних зв'язках із свідомістю, мисленням, усією сутністю людини як соціальної та біологічної істоти.

Сучасна філософія мови трактується як наука, у межах якої досліджуються питання природи і сутності людської мови, пов'язані з її відношенням до дійсності, суспільства, свідомості, сприйняття світу та процесів його пізнання й створення уявлення про нього.

Важливу роль у вирішенні означених питань в сучасній філософії мови відіграє саме когнітивний підхід, об'єктом вивчення якого є людська свідомість, мислення та ті ментальні процеси й стани, які з ними пов'язані.

Цей підхід знаменує собою формування науки когнітивістики, офіційними засновниками якої вважаються організатори першого центру когнітивних досліджень у Гарвардському університеті Дж. Міллер, Дж. Бруннер, а також Дж. Лакофф, Т. Томпсон, Р. Лангакер, М. Джонсон, Л. Таямі, Ч. Філмор, У. Четор, Дж. Хейман, Ф. Унгерер, Х. Шмідт, Б. Хайне, Р. Шенк та інші науковці.

Великий внесок у розвиток когнітивістики зробив Н. Хомський, відомий американський лінгвіст, що приділяв велику увагу так званим когнітивним станам людського розуму, зокрема, станам знання, розуміння, інтерпретацій, вірувань тощо.

У рамках когнітивістики особлива увага приділяється процесу побудови ментальних моделей світу, що дає можливість науковцям констатувати значні трансформації в процесі пізнання світу. Дослідники стверджують, що формування певних уявлень, інформації про світ є результатом взаємодії трьох рівнів: рівня чуттєвого сприйняття, рівня формування уявлень (елементарні узагальнення та абстракції), рівня мовленнєво-мисленнєвих процесів. Уся сумарна інформація складає суть концептуальної системи, концептосфери, що лежить в основі моделі мовної комунікації

У сфері когнітивного підходу сучасної філософії мови проблема створення та еволюції ментальних моделей досліджується через висвітлення окремих лінгвофілософських питань. Серед них проблема семантичної, ментальної трансформації концептів є надзвичайно актуальною.

У процесі дослідження означеної проблеми велику роль відіграє цілий спектр наук. Серед них: лінгвістична семантика, психолінгвістика, яку об'єднують з когнітивною лінгвістикою загальні проблеми, пов'язані з загальнолюдськими механізмами оволодіння та використання мови, культурологія, яка дозволила встановити роль культури у виникненні та функціонуванні концептів. Особливу роль у цьому процесі відіграють порівняльно-історичне мовознавство та етимологія.

Дослідження феномену утворення та трансформації концептів дозволив науковцям інтерпретувати останні як своєрідний генетичний код у певному ментальному середовищі, ментальній моделі, на її певному фоновому рівні. Це дозволяє підійти близько до глобальної проблеми становлення та трансформації свідомості, світосприйняття народів, націй і навіть людства в цілому.

Очевидна важливість та актуальність проблеми спонукає проводити дослідження феномену семантичної трансформації концептів, їх ментальних інтерпретацій не тільки на основі текстуальних досліджень, але й із застосуванням глибокого лінгвістичного аналізу у порівняльно-історичному аспекті з елементами етимологічного еккурсу.

На доцільності етимологічних розвідок в процесі дослідження найскладніших явищ на всіх рівнях лінгвосистеми наголошували такі видатні науковці, як: Й. Добровський, Ф. Міклошич, Е. Бенвеніст, А. Жюре, П. Шантрєн, О. Потебня, І. Бодуєн-де-Куртєне, Х. Педерсен, П. Пірсон, Я. Грот, В. Поржезінський, О. Томсон, С. Микуцький, М. Фасмер, Є. Будде, К. Бругман, Ф. Гелтергоф, Ж. Варбот, М. Фрейденберг та інші талановиті дослідники. Американський славіст Х. Бірнбаум підкреслював важливість етимологічних досліджень у вирішенні різноаспектних лінгвістичних проблем, наголошуючи при цьому, що алгоритм етимологічного аналізу повинен враховувати фонетичний, словотворчий, семантичний та хронологічний критерії.

Серед сучасних наукових розвідок, де об'єктом дослідження обрано лінгвокультурні концепти, виступають роботи Е. Свитцера, Б. Хайне, А. Ассмана, М. Алефіренка, О. Близнюка, І. Голубовської, О. Задорожньої, В. Карасика, В. Кононенка, П. Мацькова, А. Пікалової, О. Селіванової та інших дослідників. Систематизації та аналізу концептів і науковому аналізу української фразеології присвятили праці І. Вудвуд, М. Демський, Л. Запорожець, А. Коваль, В. Кононенко, О. Куцик, Т. Мороз, Л. Ткач, Л. Шевченко, Н. Швидка, О. Решетняк, В. Прохорова, А. Михаленко, М. Колесніченко, С. Голик, Н. Дворницька та інші науковці.

Розглядаючи концепт як умовну одиницю ментальної моделі світу, дослідники наголошують на потребі концептуально-семіотичного осмислення домінантних універсальних концептів як сегментів, зокрема, українськомовної картини світу, здійснюваного на підґрунті порівняльної інтерпретації в різних, зокрема, філософському та біблійному дискурсах тощо. При цьому недостатньо уваги приділяється саме глибокому різноаспектному етимологічному аналізу, значущість якого важко переоцінити.

Слід зазначити, що саме етимологічний аспект аналізу (з урахуванням основних критеріїв) процесів трансформації концептів на підґрунті сакральних текстів сприятиме пошуку первинного значення лексеми. Очевидно, що саме віднайдення первинного значення, праформи, й запобігатиме «розмиттю меж базових гуманістичних цінностей, що загрожує втратою сучасною людиною здатності до збереження, шанування, ревіталізації досвідів своєї спадщини та трансляції своєї ідентичності» [7, с.101].

Мета дослідження – проаналізувати деякі концепти в аспекті ментально-семантичної трансформації на підґрунті порівняльної інтерпретації в біблійному й лінгвістичному дискурсах, застосувавши різноаспектний етимологічний аналіз з послідовним дотриманням фонетичного, словотворчого, семантичного, хронологічного критеріїв; проаналізувавши в історичному аспекті ознаки очевидної демотивації основ, зробити спробу віднайти (на основі аналізу текстуальних даних) первинне значення лексем, концептів, що виступають певними носіями ментальної спадщини людства.

Виклад основного матеріалу. Надзвичайно активними в сучасному українському дискурсі є концептуальні лексеми *слава*, *честь*.

Ментальне сприйняття цих концептів, особливо в часи страшних випробувань, безперечно позитивне. *Слава* сприймається як вище духовне досягнення, як концепт престижу, найвищої оцінки суспільством, що піднімає людину над іншими.

Виконує означену лексичну функцію даний концепт вже давно, що зазначено в літературних текстах. Причому поняття *слави* стосується не тільки окремих героїв, але й країни, що їх породила. Таким чином зміцнюється відчуття єдності, єднання з усією країною. Читаємо у Костомарова:

«Діти слави, діти слави!

Час ваш наступає:

Слава тобі, Україно...» [3, с.111].

Завершуючи останній свій історичний роман «Пан Володисівський, Генрік Сенкевич, що мріяв про відроджену, незалежну Польщу, зазначав, що важку працю свою він присвятив пам'яті, *славі* і *честі* предків, що сприяє зміцненню сердець, відродженню Польщі.

Дещо інше в ментальному аспекті ставлення до *слави* демонструють сакральні тексти, представлені в даній статті у перекладі І. Огієнка.

Читаємо у Посланні Петра [1:24-25]: «Бо кожне тіло, немов та трава, і всяка *слава* людини, як цвіт трав'яний: засохне трава, то й цвіт опаде. Але слово Боже бути жити вічно».

У текстах проповідей антиохійського священника IV століття Іоанна Златоустого, який отримав знамените ім'я своє за дар проповіді та красномовства, доволі активно функціонує лексема *слава*. Не лише своїми полум'яними проповідями святий приводив до Бога людські душі, великий вплив надавав приклад його святого життя. Найвищий за чином священник столиці відмовився від розкоші і жив, як аскет, спрямовуючи свої кошти на допомогу нужденним. Відмовився він і від земної *слави* та надмірних почестей. Звертаючись до мирян, проповідник наголошував, що істинна людська *слава* не в блиску та розкошах, не в гордині, що вбиває душу, а в правді і любові, що є щирою й ненав'язливою. У своїх проповідях згадував він святих апостолів, зокрема, наводив слова з Послання Петра [1:25]: «Постійно любіть один одного від щирого серця, як відроджені через Мене від *слова* Божого, і нехай будете в *славі* Божій (...)».

Етимологічний аналіз з урахуванням основних критеріїв його проведення дозволяють зробити цікаві лінгвофілософські спостереження.

Насамперед, беззаперечним видається те, лексема *слава*, очевидно, має генетичну близькість зі словом *слово*.

Етимологічні словники та різноаспектні дослідження [4, 10, 11, 13, 15] констатують, що праслов. **slavo* (основа на *-es-*) споріднене з лтськ. *slava, slave* «молва; репутація; похвала, слава», сх.-лит. *šlāvė* «честь, слава», *šlāvinti* «славити, почитати, прославляти», д.-інд. *śrāvas* «слава, похвала, повага, шана», авест. *sravañ* «слово, вчення, прорікання», гр. *κλέος* (диал. *κλέο* «слава»); давньогр. *κλέω* «прославляю», *κλύω* «слухаю, розумію, приймаю до уваги, засвоюю» (принагідно нагадаємо ім'я музи Історії *Клио*), д.-ірл. *chlú* «слава».

У свою чергу, лексема *слово*, є надзвичайно поширеною в багатьох мовах, зокрема слов'янських: укр. *сло́во*, блр. *сло́во*, ст.-слав. *слово*, род. в. *словесе* (Супр.), болг. *сло́во*, сербохорв. *слђво* «буква, літера», словен. *slóvo*, род. в. *-esa* «прощання», *slóvo*, род. в. *-a* «буква, слово», *slòv*, род. в. *slóva* «поклик,

ім'я», чеськ. *slovo* «слово», *sloveso* «глагол», словц. *slovo* «слово», польск. *slowo*, в.-луж., н.-луж. *slowo* «слово», полаб. *Sliivü*.

Фонетичний аналіз у порівняльно-історичному аспекті дозволяє стверджувати абсолютну генетичну близькість лексем *слава* і *слово*, фонемна варіативність яких є результатом чергуванням довгих та коротких голосних.

Словотворчий аналіз, представлений в різноманітних поглиблених етимологічних розвідках та словниках, дозволяє припустити, що обидві лексеми (трансформації викликані виключно фонетичними процесами чергування голосних) походять від прадавнього твірного елемента **k'lu-/k'leo-*, пов'язаного (за теорією В. Поржезінського) з образом очищення, чистоти, просвітління, ясності (пор.: лат. *claritas*, англ. *clear*; нім. *klar*)

У текстах Святого письма *слава* Божа являє собою абсолютне єднання зі *словом*, що несе чистоту та істину, ясність та благодать правди. Читаємо в Євангелії від Іоанна [1:1-14]: «*Слово* стало тілом, і перебувало між нами, і ми побачили *славу* Його, – *славу* як Єдинородного від Отця, повного благодаті й істини».

Сакральні тексти трактують, що людині не дано «зріти *славу* Господню». Єдиним способом, завдяки якому людина може наблизитися до неї як до джерела життєвих сил, згідно з пророками, є *слово*, *слово* про *славу* Творця, *слово*, що несе Правду. Читаємо в Псаломі Давида [8:1-6]: «*Слово* моє про *славу* Твою... *Славою* та честю увінчав його».

Отже, представлений аналіз дозволяє констатувати значну ментально-семантичну трансформацію концептів *слово* і *слава* на фоні сакральних текстів і сучасного дискурсу.

По-перше, лексеми *слово* і *слава*, що сприймаються на сучасному рівні мови як семантично не пов'язані між собою мовні одиниці (хоча етимологічний аналіз доводить їх генетичний зв'язок від прадавнього твірного елемента **k'lu-/k'leo-*), в текстах Святого письма – надзвичайно близькі семантично.

По-друге, ментально-семантичне сприйняття даних концептів на сучасному рівні та у сакральному контексті суттєво відрізняються. Сучасна людина (почасту далека від знання сакральних текстів, тим більше – її сокровених значень і концепцій) надзвичайно активно оперує концептом *слава*, оцінюючи його як найвищий показник духовних досягнень людини.

На противагу цьому сакральні тексти чітко і неоднозначно трактують, що *слава* властива лише Творцю, славити слід тільки його. Читаємо в Одкровенні Іоанна Богослова [4:9-11]: «І коли тварини воздають *славу* і честь і подяку Тому, Хто сидить на престолі, Хто живе повік віку, тоді двадцять чотири старці падають перед Тим, Хто сидить на престолі, і поклоняються Тому, Хто живе у віки віків, і покладають вінці свої перед престолом, кажучи: достойний Ти, прийняти *славу* і честь і силу: бо Ти створив усе, і все з Твоєї волі існує і створено».

Сакральні тексти трактують також, що *слово* як трансформація Вищої *слави* передається людям як можливість наближення людини до джерела життєвих сил, до вищої правди. *Слово* не може виконувати іншу функцію, не може слугувати неправді, заздорті, підлості, наклепам. Читаємо в Євангелії від Іоанна [1:1-14]: «Споконвіку було *слово*, і *слово* було у Бога, і *слово* було Бог».

Сакральні тексти засвідчують, що, прийшовши в світ, Христос залишився *словом* Божим. В той же час він втілювався та став *словом* людським, сповненим істинної любові, благодаті й правди, чистоти та живоносної сили, що далека від людської земної *слави*. Читаємо в Євангелії від Іоанна: «*Слово* стало Людиною й оселилося серед нас» [1:1-14]. Навіть Ісус відрікається від земної

слави, стверджуючи лише славу Творця. Читаємо в Євангелії від Іоанна [8:54]: «Слава Моя ніщо. Моя слава в славі Отця Мого».

За твердженням сакральних текстів, ніколи праведне слово не повинно творити земну славу. Нагадаємо ще раз Послання від Петра [1:24-25] «...всяка слава людини, як цвіт трав'яний: засохне трава то й цвіт опаде».

Притча свідчить: «Спитали у мудрого старця: «Чому не бажаш хвалу за добрі справи? Відповідав: «Слава земна – тлін. У неправедних викличе заздрість, у праведних – непорозуміння та розчарування. Чи варта воно того?» [2, с.120].

На жаль, людство в більшості своїй сприймає амбітність, гординю, як норму, а порожню славу – як бажану мету.

У сучасному дискурсі поряд із лексемою слава активно функціонує лексема честь. Даний концепт у сучасній ментальній моделі сприймається надзвичайно позитивно. Як концепт, що демонструє особливе ставлення до людини в суспільстві, перевагу певної особи над іншими.

На противагу тексту Святого Письма твердять, що людина, наділена совістю і мудрістю, має бути далекою від амбітності, пошуків слави, показної честі.

За Святим Письмом, земна честь, почитання так само, як і земний суд, мало чого варте. Читаємо в Євангелії від Матфея [15:8]: «Лицеміри устами шанують мене, а серця їх далеко». Проникливі слова знаходимо в Євангелії від Луки [10:20]: «Тому не радійте, що тут вам покораються, а радійте, що написані імена ваші на небесах».

Етимологічний аналіз, який ґрунтується на даних відповідних словників [5, 10, 11, 13, 15, 16] та досліджень, демонструє, що лексема честь походить від праїнд. твірної основи *-kuei(t), яка в санскриті відповідає лексичній одиниці, що демонструє поняття «честь» і при цьому означає «спокійні роздуми, дума». Це семантичне навантаження очевидно доводить значну відстань між сакральним і сучасним сприйняттям концепту «честь», пов'язаного з поняттям амбітності, бажання лідерства.

У сучасному жорстокому світі концепти милосердя, милість звучать мало не як архаїзми, слова, що майже вийшли з ужитку чи замінені іншими, більш звичними для нашої ментальної картини світу.

Але зовсім не таку ментальну модель представляють сакральні тексти. Читаємо в Притчах Соломона [12]: «...праведні милують худоби своєї, утроби безбожних немилостиві...». Іоанн Златоуст у проповідях своїх зазначав, що милосердя і співчуття – єдине, чим ми можемо уподібнитися Богу, а коли в людини немає милосердя, то вона не має нічого.

Словотворчий аспект етимологічного аналізу ґрунтуємо на тому, що вчені-етимологи [13-16]: виділяють серед протокоренів світових мов праїндоевропейський корінь *meth- «серцевина, серце, духовне відчуття». Наприклад, означений корінь функціонує в давньогрецькій лексемі *μεθυσκον* /метускон/ «духовно насичує». З твірної основи, кореня *meth-, що демонструє процес духовного насичення серця, душі людини, етимологи виділяють першу частину *me(i)-, що містить значення зв'язку.

Низка етимологічних досліджень констатують, що лексема милість саме походить від кореня *mei- (в якому, як свідчить фонетичний аналіз, відбулася монофтонгізація дифтонга *ei- > i-) «зв'язувати в єдине ціле, змішувати» та суфікса *-l-, що походить від праїндоевропейської кореневої морфемі *loi-/*lei- (з первинним значенням «литися зверху, зливатися в єдине ціле») [що, відповідно, теж пройшла процес монофтонгізації дифтонга, перетворившись в де-

риваційний формант, а потім в процесі спрощення та демотивації стала частиною кореня: *mil-* (**mei-* > *mi-* + **loi-/*lei-* > -*l-* = *mil-*).

Підтвердженням цієї теорії є те, що об'єднаний пракорінь функціонує в таких словах, як: старолит. *mildingai* «дружньо»; англ. *mild* «м'який»; трансформований корінь **loi/*lei* функціонує в давньогр. лексемі *ἐλαία* /элайа/ «оливкове дерево». Саме від нього створена давньогрецька лексема *ἔλεος* /элеос/ «милосердя».

Зауважимо, що слово *ἔλεος* /элеос/ «милосердя, милість» разом із похідними є одним з найчастотніших в сакральних текстах грецькою мовою, а також перекладах. Читаємо в Євангелії від Луки [10:37]: «Він сказав: хто вчинив йому милість (*ἔλεος*). Тоді Ісус сказав йому: іди, і ти роби так само»

Продовжуючи словотворчі пошуки, зазначимо, що праіндоевропейський кореневий елемент **mei-*, який, як зауважувалось, функціонує у великій кількості слів світових мов, є висхідним до більш простого першокореня **me-/mь-*, який етимологи пов'язують с першообразами «міряти», «міра», «точка відліку, початок творіння». Можливо, навіть «встановлення всезагальноючої міри».

Похідними від кореня **me-* дослідниками визнаються такі слова, як грецьк. *μέρος* /мерос/ «доля, гідність», *μείρομαι* /мейромэ/ «отримувати, що належить»); англ. *measure* «вимірювати»; лат. *medius* «середній, проміжний» тощо.

Отже, на основі різноаспектного аналізу та ґрунтуючись на текстовому матеріалі, зауважимо, що лексема *милість* містить в собі образ Вищої Благодаті, що летить в душу людини, здатної її прийняти і є (за словом Іоанна Златоустого) мірою відліку буття. Таке сприйняття концепту цілком відповідає ментальній моделі сакральних текстів.

Сакральні тексти зазначають, що, зв'язуючи себе з Вищою Благодаттю, людина відчуває *милість* Творця, і сама стає щирим провідником *милості, милосердя* – тим, хто здатен бути милостивим, милосердним, а, отже, – помилюваним. Читаємо в Євангелії від Матфея [5:6-12]: «Блаженні милостиві (*ἐλεήμονες* /елеімоніс/, бо вони помиловані (*ἐλεηθήσονται* /елеітісонте/) будуть. Блаженні чисті серцем, бо вони БоВіддаляючись від вищої Правди, *милості*, людина починає підходити до життя зі своїми мірками та стандартами. Як результат – залишається без *милості* внутрішньої (*милосердя*), перетворюючись в жорстоку, заздрісну, алчущу все більших благ, немилосердну, таку, що бере на себе право судити і засуджувати. Категоричну незгоду з цим демонструють сакральні тексти. Читаємо в Євангелії від Матфея [7:1-5]: «Не судіть, та не будете судимі; бо яким судом судите, такими будете судимі, і якою мірою міряєте, такою і вам мірятимуть».

Слід зазначити, що подібне сприйняття концепту «*милість*» демонструють й інші, не тільки християнські, сакральні тексти, ставлячи *милосердя* на найвищій щабель людяності.

Зокрема, в «Тайттирі-упанишаді» (*Taittirīya Upaniṣad*), ведійському тексті на санскриті, дається опис різних рівнів щастя, яке можуть відчувати живі творіння у Всесвіті. Яскравою перлиною цього твору є гімн Милосердю, що дає найвище блаженство.

У творах іудейського філософа Філона Александрійського (I ст. н. е.) дається опис життя та вірувань секти терапевтів (складової частини есейського суспільно-релігійного руху в Палестині на межі нової ери), що жили і працювали в Єгипті в I ст. н. е. Рятували хворих безкоштовно, ділились всім, віддавали останнє – тільки в ім'я *милосердя*. Філософ відзначав, що *милосердя* не може бути в душі того, хто здатен ненавидіти.

Іоанн Златоустий наголошував у своїх проповідях, що *милосердя* та співчуття – єдине, чим людина можемо уподібнитися до Творця, а коли ми не маємо цього, то не маємо нічого.

Тільки *милість*, *милосердя* (як стверджують аналізовані тексти) ведуть людину до Світла. Читаємо у Послання Іоанна [2:11]: « Хто говорить, що в світі і ненавидить брата свого, той у темряві...і не знає, куди йде, бо темрява засліпила йому очі».

Дослідники зазначають, що в сакральній ментальній моделі (на відміну від сучасного дискурсу) концепти «милість», «милосердя» – одні з найактивніших.

Очевидно, що в сфері когнітивного підходу сучасної філософії мови проблема створення та еволюції ментальних моделей і, зокрема, трансформації концептів, надзвичайно актуальна.

У процесі дослідження означеного мовно-філософського питання велику роль відіграє цілий спектр наук. Серед них: лінгвістична семантика, психолінгвістика, яку об'єднують з когнітивною лінгвістикою загальні проблеми, пов'язані з загальнолюдськими механізмами оволодіння та використання мови, культурологія, що надає можливість встановити роль культури у виникненні та функціонуванні концептів.

Особливу роль у цьому процесі відіграють порівняльно-історичне мовознавство та етимологія. Різномасштабний етимологічний аналіз в подібних дослідженнях є конче необхідним, оскільки саме завдяки йому виникає можливість отримати інформацію не тільки в сфері глобальних змін мовної системи та структури, але й в аспекті формування світобачення, психології суспільства, деяких культурно-філософських трансформацій.

Висновки. Досягнення подібних результатів можливо лише за умови чіткого алгоритму проведення аналізу з визначенням основних критеріїв на підґрунті порівняльної інтерпретації в різних, зокрема, філософському та біблійному дискурсах тощо. Саме урахування вимог фонетичного, словотворчого, семантичного, хронологічного аспектів дослідження дозволяє запобігти профанації етимологічних розвідок, розширити наукову інформативну базу.

Очевидно, що отримана в результаті подібних досліджень інформація сприятиме підвищенню рівня мовленнєво-стилістичної коректності вживання концептуальних лексем, які виступають певними носіями ментальної спадщини людства.

Поглиблений аналіз трансформації означених концептів покликаний активізувати процес збереження та ревіталізації базових гуманістичних цінностей людства, його культурних основ.

Список використаних джерел і літератури:

1. Голик С. Етимологічний шар концепту OLD AGE. *Сучасні дослідження з іноземної філології: збірник наукових праць*. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2020. Вип. XVIII. С. 216-225.
2. Дворницька Н.І. Етимологічний аспект історії слов'янських мов: навчальний посібник. Кам'янець-Подільський: Апостроф, 2021. 160 с.
3. Костомаров М.І. Твори в двох томах. Київ: Дніпро, 1990 р. 561с.
4. Мельничук О.С., Білодід І.К., Коломієць В.Т., Ткаченко О.Б. Етимологічний словник української мови. Київ: Наукова думка, 1982. Т. 5. 538 с.
5. Мельничук О.С., Білодід І.К., Коломієць В.Т., Ткаченко О.Б. Етимологічний словник української мови. Київ: Наукова думка, 1982. Т. 6. 632 с.
6. Огієнко І. Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту. Об'єднане біблійне товариство, 1962. 1569 с.

7. Ткачук Б. Етимологічні особливості сучасних досліджень філософії пам'яті. *Вісник Львівського університету*. Серія філософські науки. 2019. Вип. 23. С. 101-107.
8. Швидка Н.В., Решетняк О.О. Вербалізація концепту гріх у біблійному і мовно-мисл. дискурсах. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія Філологія. Журналістика. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 32. Ч. 1. С. 77-81.
9. Штейнберг О.М. Єврейський і халдейський етимологічний словник до книг Старого заповіту. Вільна, 1878. 292 с.
10. Berneker E. *Slavisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg: Winter, 1908. 760 s.
11. Brukner A. *Słownik etymologiczny*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1957. 806 s.
12. Collins English Dictionary and Thesaurus. *Harper Collins Publishers*. 1991. URL: <http://www.collinsdictionary.com>.
13. Miklosich F. *Etymologisches wörterbuch der slavischen*. Wien: W. Braumüller, 1886. URL: <https://archive.org/details/etymologischesw00mikluoft/etymologischesw00mikluoft/page/n16/mode/1up>.
14. Online Etymology Dictionary. *Douglas Harper*. URL: <http://www.etymonline.com>.
15. Trautmann R. *Baltisch-Slavisches Wörterbuch*. Göttingen, Gm: Vandenhoeck Ruprecht. Creative Media Partners, LLG, 2019. 508 s.
16. Walde A. *Lateinisches Etymologisches Wörterbuch*. 3-e Auflage, bearb. bei J.B. Hoffmann. Heidelberg, 1938. URL: <https://archive.org/details/walde/page/n7/mode/2up>.

References:

1. Holyk, S. (2020) Etymologichnyi shar kontseptu OLD AGE [Etymological layer of the concept OLD AGE]. *Suchasni doslidzhennia z inozemnoi filolohii*: zbirnyk naukovykh prats. Uzhhorod: Uzhhorodskiy natsionalnyi universytet. S. 216-225. [in Ukr.].
2. Dvornytska, N.I. (2021) Etymologichnyi aspekt istorii slovianskykh mov [Etymological aspect of the Slavic languages dictionary]: navchalny posibnyk. Kamianets-Podilskiy: Apostrof, 2021. 160 s. [in Ukr.].
3. Kostomarov, M.I. (2021) *Tvory v dvoh tomah* [Books in two volumes]. Kyiv: Dnipro, 561 s. [in Ukr.].
4. Melnychuk, O.S., Bilodid, I.K., Kolomiets, V.T. (1982) *Etymologichnyi slovnyk ukraïnskoi movy*. Kyiv: Naukova Dumka. T. 5. 538 s. [in Ukr.].
5. Melnychuk O.S., Bilodid I.K., Kolomiets V.T. (1982) *Etymologichnyi slovnyk ukraïnskoi movy* [Etymological dictionary of the Ukrainian language]. Kyiv: Naukova Dumka. T. 6. 632 s. [in Ukr.].
6. Ohienko, I. (1962) *Bibliia abo Knyhy Sviatoho Pysma Staroho i Novoho Zapovitu* [Bible or Books of Holy manuscripts of Old and New Testament]. Obiednane bibliine tovarystvo. [in Ukr.].
7. Tkachuk, B. (2019) Etymologichni osoblyvosti suchasnykh doslidzhen filosofii i pamiati [Etymological features of modern studies of philosophy and memory]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya filosofski nauky*. Vyp. 23. S. 101-107. [in Ukr.].
8. Shvydka, N.V., Reshetniak, O.O. (2021) Verbalizatsiia kontseptu hrih u biblii-nomu I movnomu dyskursah [Verbalization of the concept Sin in Biblical and language discourse]. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Seria Filolohiia. Zhurnalistyka*. Odessa: Vydavnychiy dim «Helvetyka» T. 32. Ch. I. S. 77-81. [in Ukr.].
9. Shteinberh, O. (1935) *Yevreiskiy i khaldeiskiy etymologichnyi slovnyk do knyh Staroho zapovitu* [Jewish and Chaldean etymological dictionary to the Old Testament book]. Kyiv: Derzh. vyd. Ukrainy. 292 s. [in Ukr.].
10. Berneker, E. (1908) *Slavisches etymologisches Wörterbuch* [Slavic etymological dictionary]. Heidelberg, Gm: Winter. 760 s. [in Germ.].
11. Brukner, A. (1957) *Słownik etymologiczny* [Etymological dictionary]. Warszawa: Wiedza Powszechna. 806 s. [in Pol.].

12. Collins English Dictionary and Thesaurus. Harper Collins Publishers, (1991). URL: <http://www.collinsdictionary.com>. [in Eng.].
13. Miklosich, F. (1922) Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen [Etymological dictionary of Slavic language]. [Neudruck]. Leipzig, Gm: Koehlers Antiquarium. [in Germ.].
14. Online Etymology Dictionary. Douglas Harper. URL: <http://www.etymonline.com>
15. Trautmann, R. (1883) Baltisch-Slavisches Wörterbuch [Baltic-Slavic dictionary]. Göttingen, Gm: Vandenhoeck Ruprecht. Creative Media Partners, LLG, 2019. 508 s. [in Germ.].
16. Walde, A. (1938) Lateinisches Etymologisches Wörterbuch [Latin etymological dictionary]. 3 Auflage, bearb. Bei J.B. Hoffmann. Heidelberg. URL: <https://archive.org/details/walde/page/n7/mode/2up> [in Eng.].

Nataliia Dvornytska, Viktoriia Rynda

THE PHENOMENON OF SEMANTIC TRANSFORMATION OF CONCEPTS THROUGH A PRISM OF COGNITIVE APPROACH IN MODERN PHILOSOPHY OF LANGUAGE

The article begins with a short historical insight of the philosophy of language precisely its formation and field of study. The authors of the article emphasize that the cognitive approach plays an important role in solving the issues of modern philosophy of language, where the object of study is human consciousness, thinking, the mental processes and mindsets associated with them.

In the field of the cognitive approach of the modern philosophy of language, the problem of the creation and evolution of mental models is investigated through the coverage of certain linguistic-philosophical issues. Among the mentioned above, the problem of semantic, mental transformation of concepts is extremely relevant.

The authors of the article consider it appropriate to conduct an analysis of the semantic transformation of some conceptual ideas at different background levels, including religious, philosophical which have been done in comparison with modern perception.

The article emphasizes that from the point of view of cognitive linguistics concepts are created and fixed in the minds of native speakers as a result of processing and transforming mental representations with the help of linguistic phenomena. That is why the clarification of the problem can be especially deep and reliable, if it is not limited to the observation of the textual material, however, it is based and supported by detailed linguistic studies in a comparative-historical aspect.

It is obvious that the solution of such a complex issue involves the study of a large number of dictionaries and textual materials this problem solving must be supported by etymological analysis in various aspects. For the purpose of scientific substantiation, it is necessary to carry out the algorithm and methodology of etymological research taking into account the main criteria of analysis, among which there is phonetic, word-forming-semantic, chronological ones. They should take into account the peculiarities of derivational processes, phonetic transformations associated with changes in the composition of the word, demotivation of the base of the word, morpheme simplifications.

The analysis is based on etymological dictionaries and research works. Examples from Latin, Greek, English and other European languages are given in the morpheme-derivational comparisons while making analysis. To provide text illustrations, quotations from various sacred texts translated into Slavic languages have been used.

Key words: modern philosophy of language, cognitive linguistics, semantic transformation, concepts, comparative-historical linguistics, etymological aspect of research, criteria of etymological analysis.

Отримано: 30.10.2023 р.

УДК 001(477)Огієнко:[811.161.2'374.2:94
DOI: 10.32626/2309-7086.2023-20.52-58

Ганна Дидик-Меуш

ORCID 0000-0001-7384-5782,

*доктор філологічних наук, професор, старший науковий співробітник,
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ
Український католицький університет*

ІВАН ОГІЄНКО І СТВОРЕННЯ ІСТОРИЧНОГО СЛОВНИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті досліджено внесок проф. Івана Огієнка у розвиток української історичної лексикографії. Йдеться, зокрема, про його допомогу під час створення картотеки першого історичного словника української мови, над якою колектив науковців разом із Євгеном Тимченком почали працювати саме в Кам'янці-Подільському за часів ректорства проф. І. Огієнка. Закцентовано увагу на постійній співпраці проф. І. Огієнка з укладачами історичного словника. Проаналізовано текст рецензій проф. І. Огієнка на перший том «Історичного словника українського языка» (1930) і його рекомендації щодо роботи над наступними томами цієї фундаментальної праці.

Ключові слова: історичний словник української мови, Іван Огієнко, Євген Тимченко, картотека, національний контекст, європейський контекст.

Постановка проблеми. Українська історична лексикографія¹ є тією галуззю мовознавства, що «пробуджує національну свідомість широких кругів громадянства, що живуть під впливом чужих великодержавницьких ідей» [10, с.321], а також «межує з практичною мовною політикою, а вчений виступає водночас безпосередньо як громадянин» [15, с.13]. Коли виходить фундаментальний історичний словник, то «звичайно починається нова доба того чи іншого національного мовознавства, бо з цього часу можливо вже вирішувати найрізноманітніші лінгвістичні питання, що до того «висіли в повітрі», не оперті на джерельному історичному матеріалі» [10, с. 321].

Мета дослідження – дослідити роль проф. Івана Огієнка у становленні української історичної лексикографії в національному і в європейському контексті: фінансування і забезпечення умов праці для розписування текстів пам'яток української мови, започаткування картотеки першого історичного словника української мови, над якою працювала група науковців на чолі з молодим ученим проф. Євгеном Тимченком під час його викладання в університеті Кам'янця-Подільського за часів ректорства проф. І. Огієнка. А також проаналізувати основні зауваги проф. І. Огієнка стосовно першого тому «Історичного словника українського языка» за ред. проф. Є. Тимченка (1930) і його основні вимоги до лексиконів такого типу.

Джерельною базою дослідження слугують документи того часу, зокрема «Звідомлення Першого (Історично-Філологічного) Відділу за 1923 рік» [6], «Записка директора Постійної Комісії для складання історичного слов-

¹ Пропонована стаття є частиною дослідження: Дидик-Меуш Г. Українська історична лексикографія в науковому доробку Мовознавчої комісії НТШ. *150 років на службі української науки та культури. Гуманітарні науки* / відп. ред. С. Гелей. Львів: НТШ, 2023. С. 488-501.

ника української мови» [12], тексти рецензій І. Огієнка у часописах «Діло» (1930) [9] і «Рідна мова» (1933) [10].

Виклад основного матеріалу. Початки картотеки історичного словника української мови заклав Павло Житецький: він зібрав майже 12 тисяч слів, вибраних із українських писемних пам'яток [10, с.323]. Про це проф. І. Огієнко дізнався з докладного звіту Історико-філологічного відділу УАН: «при заложенні Комісії [Постійна комісія для складання історичного словника української мови. – Г.Д.-М.] до неї поступив різний матеріал від небіжчика Житецького, приблизно 12000 карток» [6, с.294]. Проте першість у царині історичної лексикографії у час «доби відродження» належить професорові Є. Тимченкові, який є «основоположником української наукової історичної лексикографії» [8, с.26], «з покликання лексикографом» [2, с.127], «визначним українським мовознавцем і може найтипівшим представником “народницької” течії в українській лінгвістиці» [15, с.39]. Особі Є. Тимченка присвячено чимало розвідок і докладних наукових студій [3; 4; 5; 11; 14], зокрема й «Історичному словнику українського язика», який був, за висловом дослідників, «твором життя Тимченка» [13, с.3208] і вийшов друком у травні 1930 року (перший том у двох зшитках – А–Ж і Глу–Жя).

Було створено спеціальну Комісію «Історичного словника українського язика», роботу якої розпочато 1919 року. На одному із перших засідань Комісії проф. Є. Тимченко зазначив: «Потреба на словник нашого старого язика вже віддавна відчувається, бо лексичний скарб нашої мови, найбільше в минулому, ще мало вивчений; так само й чужоземні впливи щодо їхньої сили й ваги як у сучасній людській мові, так і в старій письмений, подають низку спірних питань; їх за браком введеного на яв і систематизованого матеріалу годі як слід розв'язати; так само дороги чужих впливів і епохи їхнього настання часто нам не зовсім ясні» [12, с.115]. На момент написання цієї записки, як читаємо далі, було створено сприятливі умови праці для укладачів та редактора, отож були великі плани створити фундаментальний словник: «Комісія не обмежена в своїм існуванні певним часом, через те має змогу як найповніше використати всі джерела, що можуть причинитися до історії нашої лексики, не минуючи навіть глосів, які ми подибуємо в творах арабських, грецьких і ин. авторів, і не в'яжучись жадними язиковими та літературними теоріями що до мови й письменства на території сучасної України» [там само].

Проф. І. Огієнко точно відтворює етапи роботи проф. Є. Тимченка як керівника лексикографічної групи та редактора словника, адже сам безпосередньо допомагав молодому вченому і фінансував проект:

- 1) *початки картотеки і короткий історичний словник:* «змолоду зібрав він [Є. Тимченко. – Г. Д.-М.] був коло 60 тисяч слів, вибраних із 34 українських джерел» і «склав був малого історичного словника нашої мови й післав його на Костомарівську премію» (1905);
- 2) 1919 рік – *формування картотеки:* Тимченко обіймав посаду професора Кам'янець-Подільського університету; саме тоді ректор університету І. Огієнко «роздобув потрібні на це великі кошти і доручив проф. Є. Тимченкові цілу цю справу» (за 1919 рік виписано понад 30 000 карток із цитатами з пам'яток);
- 3) 1920 рік – *повернення до Києва:* Кам'янець-Подільський університет «подарував увесь виготовлений матеріал Українській Академії Наук, тому й передав його проф. Є. Тимченкові, який повертався до Києва». «Ця Кам'янецька доба

була реальним початком складання Історичного Словника української мови вже на нових засадах», – так підсумовує проф. І. Огієнко [10, с.231-322].

Коли побачив світ перший том історичного словника, проф. І. Огієнко не шкодував слів хвали: «мрія трьох поколінь українських мовознавців», «найвищий трибунал», «найавторитетніше джерело», «величезної ваги видання» [9]. Задля об'єктивності необхідно зазначити, що реакція проф. І. Огієнка на появу першого тому історичного словника була неоднозначною. Ті фрагменти тексту, які дослідники переважно оминають, варто процитувати через те, що проблеми, порушені в повній версії тексту проф. І. Огієнка, і сьогодні, на жаль, не вирішені в українській історичній лексикографії.

Річ у тім, що було кілька публікацій рецензії І. Огієнка на згаданий історичний словник. Переважно цитованою є публікація в «Рідній мові» за 1933 рік [10]. Це, однак, друга з черги публікація. Повний її текст з'явився в газеті «Діло» 1930 року [9]. Узявши до уваги цей факт, варто уважно простудіювати публікацію в «Ділі» і зіставити зі скороченою версією в «Рідній школі». Це дасть змогу зрозуміти позицію І. Огієнка, який щиро вболівав за вихід історичного словника української мови і який переживав до певної міри велике розчарування та спротив стосовно нереалізованих концептуальних засад «Історичного словника українського язика».

Справді, в рецензії І. Огієнко висловив своє захоплення першим томом довгожданого словника: «Отже, нарешті, й українське мовознавство дочекалося свого великого свята!» [10, с.322]. Саме цей вираз є часто цитованим і навіть хрестоматійним. Але звернімо увагу на дещо ширший контекст – той фрагмент рецензії, який не подано в часописі «Рідна мова», а тільки в «Ділі». У ньому автор пояснює, як різні користувачі сприматимуть інформацію у словнику і чим то небезпечно для власне української справи:

1) коли *українці* візьмуть до рук словник:

Проф. І. Огієнко наголошує, що слова божий, брать, вепрь, верба, боятися та багато ін. паспортизовані з українських пам'яток XIV ст.; слова Богь, апостоль, апостольський, баба, вельми, вервь, вишний, вельблудь, апріль, біда та ін. – XV ст.; бесіда, глина та багато ін. – XVI ст., а слова альфа, воїнство, випродати, виплакати, буйвол, глава – щойно XVIII ст. Виходить, міркує далі І. Огієнко, як треба «довідатися (а для цього й видаються історичні словники), з якого віку маємо в нашій писаній літературній мові слова: Бог, вода, апостол і сотні інших, а академічний «Словник» відповідає «від науки»: з XV-го! Очевидно, приймаємо це за веселий жарт, коли не за тонку насмішку з нашої мови... Справа доходить аж до того, що XV-м віком зазначається навіть церковне слово «глаголати» (для чого воно й сотні подібних у «Словнику?»), так ніби до того часу його в нас і не було» [9, с.3-4]. 2) коли *європейські вчені* читатимуть словник:

Проф. І. Огієнко вважає такий стан справ неприпустимим з огляду також на те, що історичним словником уже неабияк зацікавилися вчені з-поза меж України. Звідти вони дізнаються, як іронізує І. Огієнко, що «навіть «Бога» пізнали українці (в своїй літературі) аж від XV-го віку... Дикуні якісь! Правда, це зовсім безжурний нарід, бо «бїду» – як навчас академічний Словник знає – він теж тільки з XV-го ст., а свою власну «главу» на плечач – аж з XVIII віку». Учений із гіркою резолюцією: «Дійсно, «повагою» неперопявляється чужинецькі наукові працювання до української науки!» [там само].

3) коли *російські дослідники* студіюватимуть словник:

Тоді, стверджує проф. І. Огієнко, «з якою радістю стрінуть «Історичний Словник Українського Языка» ті вчені росіяни (часом і поляки), що увесь час завзято твердять про «загально-руську добу» та про те, що українська мова виріжнюється з неї аж з XIV-го віку!» [там само]. Найбільше болить авторів те, що, коли він не раз відстоюватиме на наукових зустрічах позицію давнього походження української мови, йому «тепер легесенько з милою усмішкою вкажуть на наш словник, де українська мова бере початок **аж** від XV ст.».

Будучи глибоким знавцем історії української мови й інших слов'янських мов, проф. І. Огієнко пояснює, що росіяни мають «свій добрий історичний словник» (ідеться про словник І. Срезневського), де «майже кожне слово вони подають з пам'яток XI-го століття (забравши для цього всі наші українські пам'ятки!)». Виходить, на думку І. Огієнка, «ми відмовляємося від усіх своїх пам'яток XI-XIII віків», тимчасом як в українській науці:

- 1) «працею трьох наукових поколінь так міцно обгрунтовано стародавність і наших пам'яток, і нашої мови»;
- 2) «визнано, що культура наша найстарша серед народів східного слов'янства»;
- 3) «міцно встановлено, що маємо багато найріжніших пам'яток навіть в XI-ім віці, а що їх повно в віках XII-XIII-м, навіть вороги наші не перечать»;
- 4) «для віків XI-XIII доведеться й далі користати з російського словника І. Срезневського (до речі: українця), що повною рукою використав українські пам'ятки XI-XIII віків» [там само].

Головним винуватцем такого стану справ учений вважає Українську академію наук. Власне, цитована тут публікація в «Ділі» і є Відкритим листом до Української академії наук. Проф. І. Огієнко писав цей текст одразу після виходу першого зшитку першого тому «Історичного словника українського языка», а таких зшитків було заплановано 10-15. Тому він сподівається, що після першого зшитку Академія наук ще зможе виправити ситуацію із джерельною базою такого унікального словника, а також із його назвою (рецензент хоче отримати пояснення, чому словник «українського языка», а не «української мови?»).

Висновки. Цього, однак, на сталося. Після виходу 2 зшитків словника (1930-1932) особливого розмаху набрав розгrom української культури в совєтській Україні: колектив припинив працю над словником, черговий випуск був знищений у друкарні [13, с.3208], укладачів розігнано, а в 1939 році головного редактора проф. Є. Тимченка, після репресій та переслідувань, було заслано до Красноярського краю. Коли 1943 року 77-річний вчений повернувся до Києва із заслання і в 1944 році навіть був поновлений на роботі в Академії наук, про справу свого життя – історичний словник – він повинен був забути назавжди. Історичний словник української мови був репресований, як і його головний редактор. Опублікований у 1930 році перший том словника (А-Ж) так і залишився єдиним томом цієї фундаментальної праці.

Список використаних джерел і літератури:

1. Булаховський Л. Вступна стаття [в:] Житецький П. Нарис літературної історії української мови в XVII віці. Львів, 1941. С. III-XXIV.
2. Булаховський Л.А. Євген Костянтинович Тимченко [некролог]. *Наукові записки Інституту мовознавства АН УРСР*. 1948. Т. 6. С. 127.
3. Дидик-Меуш Г. Українська історична лексикографія в науковому доробку Мовознавчої комісії НТШ. *150 років на службі української науки та культури. Гуманітарні науки* / відп. ред. С. Гелей. Львів: НТШ, 2023. С. 488-501.

4. Дидик-Меуш Г. «Словник української мови XVI – першої половини XVII століть»: що передувало його появі за роки діяльності НТШ. *Мовознавча комісія НТШ. З історії людей та ідей* / відпов. ред. Г. Дидик-Меуш. Львів, 2023. С. 488-501.
5. Єдлінська У. Євген Тимченко – член Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. *Українська історична та діалектна лексика: збірник наукових праць* / відп. ред. Д.Г. Гринчишин. Львів, 1996. Вип. 3. С. 17-25.
6. Звідомлення Першого (Історично-Філологічного) Відділу за 1923 р. *Записки Історико-філологічного відділу УАН* / гол. ред. акад. А. Кримський. Київ, 1924. Кн. IV. С. 294-353.
7. Німчук В.В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською. Київ, 1980. С. 197.
8. Німчук В. Є. Тимченко – основоположник української наукової історичної лексикографії. *Українська історична та діалектна лексика: зб. наукових праць* / відп. ред. Д.Г. Гринчишин. Львів, 1996. Вип. 3. С. 26.
9. Огієнко І. Історичний словник української мови (Слово до Української Академії Наук у Києві). *Діло*. 1930. № 211. С. 3; № 213. С. 4). URL: <https://libraria.ua/issues/192/22252>.
10. Огієнко І. Історичний словник української мови за редакцією проф. Є. Тимченка. *Рідна мова*. 1933. Ч. 10. С. 321.
11. Свашенко А. Значення «Історичного словника українського язика» для дослідження етимології українських та білоруських антропонімів. *Українська історична та діалектна лексика: зб. наукових праць* / відп. ред. Д.Г. Гринчишин. Львів, 1996. Вип. 3. С. 115-122.
12. Тимченко Є. Записка директора Постійної Комісії для складання історичного словника української мови. *Записки історико-філологічного відділу УАН* / гол. ред. акад. А. Кримський. Київ, 1923. Кн. I-II (1920-1922).
13. Тимченко Євген. *Енциклопедія українознавства* / гол.ред. В. Кубійович. Т. 9. С. 3208.
14. Чепіга І. Твори Іоанікія Галатовського як джерело «Історичного словника українського язика». *Українська історична та діалектна лексика: зб. наукових праць* / відп. ред. Д.Г. Гринчишин. Львів, 1996. Вип. 3. С. 41-46.
15. Шерех Юрій. Всеволод Ганцов. Олена Курило. Вінніпег, 1954.

References:

1. Bulakhovskiy, L. Vstupna stattia [Introductory article] [v: Zhytetskyi P. Narys literaturnoi istorii ukrainskoi movy v XVII vitsi [Essay on the history of literary language in the 17th century]. Lviv, 1941. S. III-XXIV. [in Ukr.].
2. Bulakhovskiy, L.A. Yevhen Kostiantynovych Tymchenko. Nekroloh [Evgeny Kostantinovich Tymchenko. Obituary]. *Naukovi zapysky Instytutu movoznavstva AN URSR [Scientific notes of the Institute of Linguistics of AN URSR]*. 1948. T. 6. S. 127. [in Ukr.].
3. Dydyk-Meush, H. Ukrainska istorychna leksykohrafiia v naukovomu dorobku Movoznavchoi komisii NTSh [Ukrainian historical lexicography as a result of the activities of the Linguistic Commission of the NTSh]. *150 rokiv na sluzhbi ukrainskoi nauky ta kultury. Humanitarni nauky [150 years in the service of Ukrainian science and culture. Humanitarian sciences]* / vidp. red. S. Helei. Lviv: NTSh, 2023. S. 488-501. [in Ukr.].
4. Dydyk-Meush, H. «Slovyk ukrainskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII stolit»: shcho pereduvalo yoho poiavi za roky diialnosti NTSh [«Dictionary of the Ukrainian language of the 16th – first half of the 17th centuries»: the origins of its appearance during the year of activity of the NTSh]. *Movoznavcha komisiia NTSh. Z istorii liudei ta idei [Linguistic commission of NTSh. History of people and ideas]* / vidpov. red. H. Dydyk-Meush. Lviv, 2023. S. 488-501. [in Ukr.].

5. Iedlinska, U. Yevhen Tymchenko – chlen Naukovoho tovarystva im. Shevchenka u Lvovi [Evgeniy Tymchenko – member of the Shevchenko Scientific Society in Lviv]. *Ukrainska istorychna ta dialektna leksyka [Ukrainian historical and dialect vocabulary]* / vidp. red. D.H. Hrynchyshyn. Lviv, 1996. Vyp. 3. S. 17-25. [in Ukr.].
6. Zvidomlennia Pershoho (Istorychno-Filolohichnoho) Viddilu za 1923 rik [Notification of the first (Historical and Philological) department for 1923]. *Zapysky Istoryko-filolohichnoho viddilu UAN [Notes of the historical and philological department of the UAS]* / hol. red. akad. A. Krymskyi. Kyiv, 1924. Kn. IV. S. 294-353. [in Ukr.].
7. Nimchuk, V.V. Staroukrainska leksykohrafiia v yii zviazkakh z rosiskoiu ta biloruskoiu [Old Ukrainian lexicography in its connections with Russian and Belarusian]. Kyiv, 1980. S. 197. [in Ukr.].
8. Nimchuk, V.Ye. Tymchenko – osnovopolozhnyk ukrainskoi naukovi istorychnoi leksykohrafiï [E. Tymchenko – founder of Ukrainian historical lexicography]. *Ukrainska istorychna ta dialektna leksyka [Ukrainian historical and dialect vocabulary]* / vidp. red. D.H. Hrynchyshyn. Lviv, 1996. Vyp. 3. S. 26. [in Ukr.].
9. Ohiienko, I. Istorychnyi slovnyk ukrainskoi movy (Slovo do Ukrainskoi Akademii Nauk u Kyivi) [Historical Dictionary of the Ukrainian Language. (A word to the Ukrainian Academy of Sciences)]. *Dilo [Work]*. 1930. №211. S. 3; № 213. S. 4). URL: <https://libraria.ua/issues/192/22252>. [in Ukr.].
10. Ohiienko, I. Istorychnyi slovnyk ukrainskoi movy za redaktsiieiu prof. Ye. Tymchenka [Historical Dictionary of the Ukrainian Language, edited by Prof. Evgeniy Tymchenko]. *Ridna mova [Native language]*. 1933. Ch. 10. S. 321. [in Ukr.].
11. Svashenko, A. Znachennia «Istorychnoho slovnyka ukrainskoho yazyka» dlia doslidzhennia etymolohii ukrainskykh ta biloruskykh antroponimiv [The importance of the historical dictionary of the Ukrainian language for the study of the etymology of Ukrainian and Belarusian anthroponyms]. *Ukrainska istorychna ta dialektna leksyka [Ukrainian historical and dialect vocabulary]* / vidp. red. D.H. Hrynchyshyn. Lviv, 1996. Vyp. 3. S. 115-122. [in Ukr.].
12. Tymchenko, Ye. Zapyska dyrektora Postiinoi Komisii dlia skladannia istorychnoho slovnyka ukrainskoi movy [Note from the Director of the Standing Commission for the compilation of a historical dictionary of the Ukrainian language]. *Zapysky istoryko-filolohichnoho viddilu UAN [Notes of the historical and philological department of the UAS]* / hol. red. akad. A. Krymskyi. Kyiv, 1923. Kn. I-II (1920-1922). S. 115. [in Ukr.].
13. Tymchenko, Yevhen. Entsyklopediia ukrainoznavstva [Encyclopedia of Ukrainian Studies] / hol. red. V. Kubiiovych. T. 9. S. 3208. [in Ukr.].
14. Chepiha, I. Tvory Ioanykiia Haliatovskoho yak dzerelo «Istorychnoho slovnyka ukrainskoho yazyka» [The works of Ioaniky Galatovsky as a source of the «Historical Dictionary of the Ukrainian Language»]. *Ukrainska istorychna ta dialektna leksyka [Ukrainian historical and dialect vocabulary]* / vidp. red. D.H. Hrynchyshyn. Lviv, 1996. Vyp. 3. S. 41-46. [in Ukr.].
15. Sherekh, Yurii. Vsevolod Hantsov. Olena Kurylo [Vsevolod Hantsov. Olena Kurylo]. Winnipeg, 1954. [in Ukr.].

Hanna Dydyk-Meush

IVAN OHIENKO AND THE CREATION OF THE HISTORICAL DICTIONARY OF THE UKRAINIAN LANGUAGE

The article aims to comprehensively analyze a crucial issue in historical lexicography: creating index cards for the historical dictionary of the Ukrainian language and the dictionary itself. As is well known, the historical dictionary of any language is an essential testament to the language and its speakers.

The article's primary objective is to thoroughly discuss Professor Ivan Ohiienko's role in supporting Ukrainian scholars in this field, focusing on Yevhen Tymchenko, a prominent figure in 20th-century historical lexicography.

Ivan Ohiienko played an instrumental role in this narrative by meticulously reviewing the historical dictionary, the first volume of which was published in 1930 (Volume I). He exhaustively analyzed the dictionary's volume and concluded that the methods and approaches to its compilation needed reconsideration, specifically in favor of the Ukrainian language and its ancient history. The scholar emphasized the incompleteness of the recorded Ukrainian lexicon from the 14th to the 18th centuries, particularly the absence of a lexicon from the 11th to the 12th centuries. He was concerned that detractors and adversaries of the Ukrainian language would use this dictionary volume to their advantage.

Ivan Ohiienko expressed his hope that the Ukrainian Academy of Sciences, responsible for the situation concerning the historical dictionary, would reevaluate the principles of the dictionary, taking into account all remarks and critiques.

Regrettably, the «Ukrainian revival» period concluded with numerous reprisals against Ukrainian scholars, especially linguists and historians of the Ukrainian language. Yevhen Tymchenko was among the list of prohibited Ukrainian scholars, and the subsequent volume of the dictionary was annihilated in the printing house.

Key words: historical dictionary of the Ukrainian language, Ivan Ohiienko, Yevhen Tymchenko, card index, national context, European context.

Отримано: 17.09.2023 р.

УДК 811.161.2'373:821.161.2-97Огієнко
DOI: 10.32626/2309-7086.2023-20.58-63

Яна Журенко

*ORCID 0000-0002-4511-1199,
аспірантка кафедри української мови,
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

СТЕРЕОТИПІЗАЦІЯ ЖІНОЧОГО І ЧОЛОВІЧОГО ЯК МОРАЛЬНОЇ НОРМИ ПОВЕДІНКИ В ПРАЦІ ІВАНА ОГІЄНКА «УКРАЇНЬСЬКА ЦЕРКВА»

Стаття присвячена поглядам Івана Огієнка в праці «Українська церква» щодо ролі жінки у сакральному, суспільному та політичному тогочасному житті країни, вербалізації моральних норм поведінки чоловіків та жінок. Бачення гендерних ролей як моральних норм поведінки в працях Івана Огієнка не були предметом окремого дослідження, що й спричинило актуальність задекларованої нами теми.

Ключові слова: сакральні тексти, моральні норми, Іван Огієнко, національний стереотип, мовний образ.

Постановка проблеми. Постать І. Огієнка непересічна та різностороння: політичний діяч, науковець, видавець та релігійний діяч. Учений залишив півтори тисячі праць, що спонукають наукову спільноту до нових пошуків та осмислення писемних скарбів як митця, так і давніх пам'яток. Громадсько-політична та релігійна діяльність Івана Огієнка, яка є найменш дослідженою,

допоможе розкрити переконання та світогляд визначного діяча, доповнювати-ме загальну картину про його неординарну особистість.

Писемна творчість І. Огієнка привертала та привертає увагу багатьох науковців та активно студіюється в таких аспектах: роль І. Огієнка в дослідженні історії української мови, роздуми над основними положеннями його концепції рідномовного навчання і виховання, увага до перекладу Святого Письма та богослужбовних книг (А. Білан, А. Богущ, І. Гирич, В. Задорожний, В. Ляхощкий, С. Наконечна, О. Опанасюк, Д. Степовик, В. Чухліб); окремі аспекти мовно-освітніх питань (О. Біла, А. Білан, Я. Ганіткевич, І. Квітко, З. Курдина, І. Кучинська, В. Ляхощкий, К. Недзельський, М. Тимошик); вивчення мовознавчої спадщини (В. Опанасенко); дослідження релігійного світогляду І. Огієнка (З. Тіменик, О. Баженов, І. Заїчківська); визначення місця Івана Огієнка в освітньому та політичному просторі України як фундатора Державного українського університету в м. Кам'янці-Подільському (О. Завальнюк, С. Копилов).

Метою дослідження є аналіз мови сакральних текстів І. Огієнка, ілюстрація у них гендерних стереотипів, вербалізація бачення вченого моральних норм поведінки людини, роль жінки у суспільному та політичному тогочасному житті.

Виклад основного матеріалу. Дослідження релігійної складової спадщини І. Огієнка розпочалося в кінці ХХ сторіччя, оскільки праці І. Огієнка довгий час були у спеціальних фондах бібліотек з грифом «таємно». Сакральні тексти є найменш дослідженими, проте значущими: «На основі біблійної релігійної тематики Іларіон перший у вітчизняній думці змальовує образ історії, створює своєрідну її концепцію, яка сповнена глибоким філософським світоглядним змістом, роздумами про долю всього людства» [8, с.22]. Мовна особистість І. Огієнка постає перед нами як особистість історика мови, історика церкви, історика культури, історика друкарства, де кожен напрям наскрізно пронизаний націєцентризмом та об'єднаний сакральними теоріями.

І. Огієнко був глибоко віруючою людиною, що вплинуло на його світогляд та спричинило напрям політичної діяльності в уряді УНР (міністр сповідань). Таким чином, частина текстів, створених І. Огієнком, мали сакральний характер. Серед яких одним з найважливіших є переклад Біблії: «Огієнкова Біблія, як і десятки інших його перекладених і виданих за кордоном богослужбових книг, виконує і сьогодні, окрім релігійної, ще одну важливу місію – забезпечення українському народові його невід'ємного права читати і пізнавати Святе Письмо» [6, с.37]. Відзначимо також інші відомі сакральні тексти: «Українська мова 16 століття і Крехівський апостол», «Ідеологія Української Церкви», «Слово про закон і благодать», «Українська церква».

Праця «Українська мова 16 століття і Крехівський апостол» ілюструє історію українського народу й живі елементи української мови в релігійних пам'ятках. У праці «Ідеологія Української Церкви» вчений відзначає: «Єдиним і майже безконкурентним творцем української культури аж до кінця XVIII-го віку була Українська Церква та українське духовенство, які створили своєму народові літературу, науку, школу, друкарство, музику, малярство, світську інтелігенцію й т. ін., а також створили йому добрі людські умовини соціального життя» [2, с.61]. Праця «Слово про закон і благодать» написана «про закон, Мойсеєм даний, і про благодать і істину, які з'явилися через Христа (Іоанн 1, 17), повість ся і про те, чого досяг закон і чого досягла благодать, – спершу закон, а потім благодать; спершу тїнь, а потім істина» [1]. «Українська церква» привертає увагу читача тим, що на основі численних історичних джерел Іван Огієнко розповів про майже тисячолітню історію християнства в Україні.

Як уважав митрополит, «Українська Агіологія, цебто наука про українських Святих та про їхню працю, має велике й основне значення в історії Української духової культури, бо кожен з Святих ревно й самовіддано реально працював для християнізації народу, цебто для розвою української духової культури» [5, с.13]. Таким чином, праці Івана Огієнка сакрального спрямування крім теологічної виконували також просвітницьку та державотворчу функцію.

Проте бачення гендерних ролей як моральних норм поведінки в працях Івана Огієнка не були предметом окремого дослідження, що й спричинило актуальність задекларованої нами теми.

Для української національної культури характерні власні архетипні гендерні стереотипи, норми й ролі. Сучасна дослідниця мови Т. Космеда, спостерігає трансформацію патріархальних гендерних норм, ролей і стереотипів, в основі яких закладені концепти «чоловік» та «жінка» [4, с.109-119]. На думку інших учених, «важливим сегментом політичного менталітету є єдність бінарних опозицій, які виявляються в уявленнях суспільства, станів, політичної еліти, її ціннісних орієнтаціях і ставленнях до держави, влади, права і закону, демократії, свободи, рівності, справедливості...» [3, с.185]. Тому твори стають національним матеріалом для розуміння дійсності, а на прикладі окремих персонажів відтворено узагальнені чоловічі та жіночі образи.

І. Огієнко має своє оригінальне бачення на місце і роль жінок та чоловіків у суспільному та політичному житті країни. Персонажем твору «Українська церква» є княгиня Ольга. Вона відзначається високим розумом, силою духу: *«Жінка Ігорєва, княгиня Ольга, що визначалася великим розумом, була вже християнкою, – чи ж вона не могла вговорити й чоловіка свого стати також християнином? [...] Першою відкритою християнкою, про яку зберегла нам звістку історія, була княгиня Ольга, жінка Ігорєва. Це була жінка міцної волі й великого розуму...»* [7, с.34]; красою та розумом: *«Правда, наш Літопис про все це розповідає докладно. Року 955-го поїхала Ольга до Царгороду, до царя Костянтина; той дивувався її красі та розуму...»* [7, с.35]; хитрістю (яка на думку патріархального суспільства мала б бути властива лише чоловікам): *«... Коли цар настоював, щоб таки одружитися з Ольгою, та насмішувато відповіла йому: «Чи ж закон християнський дозволяє батькові одружитися з дочкою?» Обманений Костянтин тільки й відповів на це: «Переключала мя еси, Ольго...»* [7, с.35].

У тексті Іван Огієнко Князю Володимирі надає таких рис: сміливість, уміння приймати рішення: *«Це був князь великого державного розуму, це був розумний та енергійний володар величезної могутньої держави. [...] Культурний розвиток власної держави, її добробут настирливо говорили Володимирі про те, що він мусить якнайбільше зблизитися з Заходом, з Європою, мусить пересадити в Україну цю європейську культуру. А найпершим ключем для всього цього було одне – християнство, зміна старої віри на нову, охрещення. І Володимир порішив охреститися»* [7, с.56-57]; холодний розум: *«він робив, як йому підказував його здоровий державний розум: християнство було надзвичайно корисне для українського народу, бо єднало його до європейської культури, бо єднало до могутньої держави, якою була тоді Греція; і ось ці політичні мотиви примусили князя Володимира прийняти нову віру, християнство»* [7, с.57]; *виваженість: « – Коли хочеш бути з праведниками праворуч, – каже філософ – охрестися... Князь добре запам'ятав ці слова, але відповів: – Підожду це трохи...»* [7, с.57].

Морально-психологічні риси, якими наділена княгиня Ольга, а саме: високий розум, сила духу, краса, хитрість є відмінними від тих, що мали жінки у тогочасному суспільстві, та в багатому чому ідентичні з чоловічими.

Мовний образ княгині можемо також спостерігати через вчинки та дії, які часто є незвичними. Спостерігаємо хитку гендерну опозицію: роль державотворця виконує жінка, яка бере активну участь у політичному житті країни: «... як жінка князя, а потім (Ігор помер 945 р.), як регентша за малого Святослава, вона мусіла додержуватися віри того народу, на чолі якого стояла...» [7, с.34-35]»; «Але все ж таки Ольга вже проявляла себе відкрито, як християнка; деякі відомості говорять, що вона будувала навіть якісь церкви, – і цьому напевне можна вірити» [7, с.36].

Княгиня Ольга, виховуючи сина, впливає і на його світогляд та прийняття ним політичних рішень: «Року 972-го загинув князь Святослав від руки Печенігів; на Київський престол сів син його Ярополк; але не надовго, – р. 980-го його вбив брат Володимир і відняв великокняжий престол. Який був стан християнства за Ярополка – нічого певного не знаємо; треба тільки догадуватись, що кн. Ольга виховала сина таким, що він не заважав розвитку й поширенню християнства; у всякому разі стан християнства за Ярополка погіршити не міг» [7, с.39]; «Вона ж була християнка, і не може бути, щоб ця розумна жінка не прищепила нової віри й малому Володимирові, як вона прищепила його другому внукові своєму, Ярополкові, про що свідчить і наш Літопис. Можуть заперечувати, що коли Ольга не зробила християнином сина свого Святослава, то так само могла не прищепити нової віри й Володимирові» [7, с.52].

Проте, не лише княгиня Ольга, а й інші жінки через свої дії могли бути причиною прийняття доленосних рішень: «І підіриси, Володимир не цурався християнства; так, знаємо, що з п'ятьох офіційних жінок Володимирових аж чотири були християнки (одна грекinya, одна болгарка і дві чешки). Не може бути, щоб ці жінки-християнки не впливали на князя Володимира; ми ж знаємо з історії, що жінки-християнки справді нахилили своїх чоловіків не тільки до зміни віри, але й до охрещення свого народу; пригадаймо хоча б королеву польську Бону (чи Домбровку), чешку з походження, що вговорила свого чоловіка, польського князя Мечислава I, прийняти християнство» [7, с.52-53]; «Варяги, що їх так багато було в війську Володимирів, і що займали в нього високі посади, давно були вже християнами; вони, при допомозі жінок Володимирових, могли з добрими наслідками впливати на князя, підкреслюючи йому скрізь вищість християнства й нагадуючи йому про мудру Ольгу, що теж прийняла нову віру» [7, с.53]; «Володимир легко піддавався думці охрестити весь свій народ – усю цю справу, як ми бачили вище, легше й з більшим успіхом робило саме оточення Володимирове, – його жінки-християнки, окремі варяги-християни, а в молодих літах – мудра бабка його Ольга» [7, с.64-65].

Незвичним у творі є те, що княгиню канонізовано: «Ольга померла р. 969-го в глибокій старості (десь маючи 70-75 років); поховали її як християнку; умираючи, «заповідала Ольга не творити тризны над собою, бгъ бо имущи презвитерь, сей похорони блаженную Ольгу». Пізніше княгиню Ольгу канонізовано, але коли саме – не відомо; здається, що в домонгольську добу вона була вже святою» [7, с.38], так як більшість українських святих є особами чоловічої статі.

У сакральних текстах І. Огієнко омовлює «чоловіче» та «жіноче» як моральну норму поведінки у тогочасному суспільстві. Мовний образ персонажа здійснюється через морально-психологічні характеристики, вчинки та дії, які часто є незвичними та невідповідними особі жіночої / чоловічої статі. Ці характеристики вчинки та дії відзначаються своєю національною, ментальною, культурною унікальністю. Сакральні тексти, створені Іваном Огієнком, стають національним матеріалом для розуміння дійсності.

Список використаних джерел і літератури:

1. Лларіон Київський. Слово про закон і благодать. Давня українська література: хрестоматія / упоряд. М.М. Сулима; пер. сучасною українською В. Крекотень. Київ, 1992. С. 195-214.
2. Лларіон, митрополит. Идеологія Української Церкви. Українська Церква і наша культура. Вінніпег, 1991. 84 с.
3. Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Ф. Ментальний вимір української цивілізації. Київ: Генеза, 2017. 560 с.
4. Космеда Т.А., Карпенко Н.А., Осіпова Т.Ф. та ін. Гендерна лінгвістика в Україні: історія, теоретичні засади, дискурсивна практика: колект. моногр / за наук. ред. Т.А. Космеди. Харків: ХНПУ ім. Г.С. Сковороди; Дрогобич: Коло, 2014. 472 с.
5. Митрополит Лларіон. Українська патрологія: підручник для духовенства і українських родин. Вінніпег, 1965. Ч. I, II, III.
6. Огієнко І. Історія української літературної мови / упор., авт. істор.-біогр. нарис-су та приміток М.С. Тимошик. Київ: Либідь, 1995. 294 с.
7. Огієнко І. Українська церква. Т.1. Нариси з історії української православної церкви. Прага: Вінніпег: Вид-во Юрія Тищенко, 1942. 234 с.
8. Федів Ю.О., Мозкова Н.Г. Історія української філософії: навч. посібник. Київ: Вид-во Україна, 2000. 512 с.

References:

1. Ilarion Kyivskyi. (1992). Slovo pro zakon i blahodat [The word about law and grace]. Kyiv. [in Ukr.].
2. Ilarion, mytropolyt. (1991). Ideolohiia Ukrainskoi Tserkvy. Ukrainka Tserkva i nasha kul'tura [Ideology of Ukrainian Church. Ukrainian church and culture.] Vinnipeg. [in Ukr.].
3. Kalakura, Ya.S., Rafalskyi, O.O. & Yurii, M.F. (2017). Mentalnyi vymir ukrainaskoi tsyvilizatsii. [Mental dimension of Ukrainian civilization] Kyiv: Heneza. [in Ukr.].
4. Kosmeda, T.A. (Ed.) (2014) Henderna linhvistyka v Ukraini: istoriia, teoretychni zasady, dyskursyivna praktyka [Gender linguistics in Ukraine: history, theory, discursive practice]. Kharkiv: KhNPU im. H.S. Skovorody; Drohobych: Kolo. [in Ukr.].
5. Mytropolyt Ilarion. (1965). Ukrainka patrolohiia. Pidruchnyk dlia dukhovenstva i ukrainaskykh rodyn. [Ukrainian patrology. Textbook for clergy and Ukrainian families] (Vol. 1-3). Vinnipeg. [in Ukr.].
6. Ohienko, I. (1995). Istoriia ukrainaskoi literaturnoi movy [History of Ukrainian language]. Kyiv: Lybid. [in Ukr.].
7. Ohienko, I. (1942). Ukrainka tserkva [Ukrainian church]. (Vol 1: Essays on the history of the Orthodox Church). Praha: Vinnipeg: Vyd-vo Yuriiia Tyshchenka. [in Ukr.].
8. Fediv, Yu.O., Mozkova, N.H. (2000). Istoriia ukrainaskoi filosofii [History of Ukrainian philosophy]. Kyiv: Ukraina. [in Ukr.].

Yana Zhurenko

**STEREOTYPING OF MALE AND FEMALE
AS A MORAL NORM OF BEHAVIOR IN
IVAN OHIIENKO'S WORK «UKRAINIAN CHURCH»**

At the current stage, the works of I. Ohienko's encourage the scientific community to new searches and understanding of the written treasures of both the artist and ancient monuments.

Sacred texts are the least researched, but they are significant, since on the basis of biblical religious themes, Hilarion was the first in national thought to depict the

image of history, creates a peculiar concept of it, which is full of deep philosophical worldview content, reflections on the fate of all mankind.

The article is devoted to the study of I. Ohiienko's sacred texts language, the illustration of stereotypes in the text, the verbalization of the scientist's moral norms mission of that time behavior, the role of women in social and political life. Ivan Ohiienko's sacred works become national material for understanding reality, and generalized images are reproduced on the example of individual characters.

Ivan Ohiienko has his original vision of the place and role of women and men in the social and political life of the country. In sacred texts Ivan Ohiienko discusses «masculine» and «feminine» as the moral norm of behavior in that time society. The linguistic image of the character is carried out through moral and psychological characteristics, deeds and actions, which are often unusual and inappropriate for a female person. These characteristics are marked by their national, mental, and cultural uniqueness. Sacred texts of Ivan Ohiienko's become national material for understanding reality.

Key words: sacred texts, moral norms, Ivan Ohiienko, national stereotype, linguistic image.

Отримано: 28.10.2023 р.

УДК 811.161.2:81.42

DOI: 10.32626/2309-7086.2023-20.63-71

Любов Завальська

ORCID 0000-0002-6922-5844,

кандидат філологічних наук, докторант,

доцент кафедри прикладної лінгвістики,

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

ПЕТИЦІЯ ЯК МОВЛЕННЕВИЙ ЖАНР УКРАЇНСЬКОГО ПРЕЗИДЕНТСЬКОГО ДИСКУРСУ

Статтю присвячено аналізу системи мовленнєвих жанрів сучасного українського президентського дискурсу. Дослідження президентського дискурсу як одного з різновидів політичного дискурсу виконано в комунікативно-прагматичному аспекті. Це передбачало врахування особливостей комунікативної взаємодії учасників політичної інтеракції, обраних стратегій і тактик спілкування та виявлення комунікативних інтенцій. Розглянуто один з нових жанрів українського президентського дискурсу – петиція Президенту України. Проаналізовано петиції громадян до Президента за 2015-2023 роки та визначено структурно-семантичні та комунікативно-прагматичні риси цього жанру. Враховано дистанційний та опосередкований характер петицій як жанру електронної комунікації глави держави з громадянами України. Схарактеризовано основні комунікативні стратегії мовців у петиціях та специфіку комунікативної поведінки Президента як адресата та відповідача. Зосереджено увагу на мовних засобах досягнення перлокутивного ефекту в мовленнєвому жанрі петиції. Визначено комунікативну інтенцію спонукання як основну в петиції, що зумовлює реалізацію мовленнєвих актів пропозиції та прохання. Розглянуто двокомпонентну структуру петиції та проаналізовано власне звернення мовця та відповідь адресата в комунікативній взаємодії за участю непрямого масового адресата. Розглянуто структурні елементи відповіді Президента як складника мовленнєвого жанру петиції та визначено її перформативний характер. Схарактеризовано проблеми досягнення перлокутивного ефекту в петиціях та низьку дієвість у політичному дискурсі.

Ключові слова: президентський дискурс, політичний дискурс, мовленнєвий жанр, петиція, комунікативна інтенція, перлокутивний ефект.

Постановка проблеми. Комунікативно-прагматичні дослідження президентського дискурсу скеровано на визначення стратегій і тактик взаємодії мовця з адресатами, виявлення комунікативної інтенції мовця-політика, аналіз комунікативних ролей та особливостей мовленнєвої поведінки мовця, а також кваліфікацію та характеристику мовленнєвих жанрів. Саме останній напрям вивчення президентського дискурсу передбачає розгляд не лише традиційних жанрів політичного дискурсу, представлених у президентській риторичній, а й виокремлення та аналіз новітніх форм взаємодії голови держави з народом. Окрім президентських промов ритуального (інавгураційна промова, привітання, подяка тощо), інформаційного (інтерв'ю, пресконференція, відеозвернення), аргументативного (виступ, ток-шоу, заява), в українському президентському дискурсі функціонує порівняно новий жанр петиції. Він є частиною електронної комунікації голови держави з народом та орієнтований на порушення та розв'язання актуальних проблем питань, що хвилюють суспільство. Петиції розміщено на електронному порталі і за умови масштабної підтримки розв'язання проблеми пересічними громадянами, президент зобов'язаний надати відповідь, тобто відреагувати у формі висловлення своєї позиції щодо цього питання. У такий спосіб здійснюється дистанційна інтеракція у формі обміну повідомленнями, що має діалогічний характер та передбачає висловлення аргументації мовця щодо позиції за певною проблемою. В разі підтримки пропозиції або позитивної відповіді петиція має перлюкувативний ефект: за відповіддю слідують конкретні дії з розв'язання проблеми або підтримки пропозиції. Цей мовленнєвий жанр з огляду на його новаторський характер і популярність в українському суспільстві потребує ґрунтовного мовознавчого аналізу передусім в аспекті кореляції мовленнєвих актів, комунікативних стратегій і мовних засобів їх вираження в президентському дискурсі.

Мета дослідження – визначити специфічні комунікативно-дискурсивні ознаки петиції як жанру президентського дискурсу та проаналізувати мовні засоби, що використовуються учасниками комунікативної взаємодії задля досягнення перлюкувативного ефекту. Об'єктом аналізу слугував сучасний український президентський дискурс, а предметом – мовленнєвий жанр «петиція Президенту України» (2015-2023 роки).

Вивчення президентського дискурсу як одного з виявів політичної комунікації має певну тяглисть у політичній лінгвістиці, зокрема президентська риторика перебувала в центрі уваги германістів (Ю. Денисюк, Н. Єсипенко, Н. Петлюченко, Л. Славова, І. Шевченко та ін.) і словістів (Н. Кондратенко, М. Степаненко, Л. Стрій, Р. Шимуля, К. Шлундт та ін.). Серед мовленнєвих жанрів президентського дискурсу ґрунтовно проаналізовано інавгураційну промову (Н. Петлюченко, Л. Стрій та ін.), новорічне привітання (Н. Кондратенко, К. Шлундт та ін.). Електронні петиції як форма комунікації влади з громадськістю ставали предметом вивчення в аспекті дотримання юридичних норм у різних сферах права (В. Афоніна, Є. Липницька [13], І. Кульчицька [10], І. Малиновська [11], Ю. Осипенко [13], В. Портнова [15], В. Решота [16] та ін.), політології (С. Дерев'яно, С. Закірова, А. Константиновська [8], А. Крижанівська [9], Я. Собків [17], В. Черній [18] та ін.) і проблем державного управління (М. Дурман [3], В. Коваленко, О. Колесников, С. Лубинець, А. Мезенцев [12] та ін.). Із законодавчого погляду петиції було впроваджено на підставі Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про звернення громадян» щодо електронного звернення та електронної петиції», а саме Закон

України «Про звернення громадян» був доповнений ст. 23-1 «Електронна петиція, порядок її подання і розгляду» [6].

У мовознавстві жанр електронної петиції ставав предметом аналізу в окремих наукових розвідках. Так. І. Біскуп, ґрунтуючись на принципах критичного дискурсу-аналізу, дослідила англійські петиції до уряду й парламенту Великої Британії [2]. Зважаючи на те, що цей жанр є одним з новітніх в українській політичній комунікації, цілком закономірним є недостатній рівень його опрацювання, зокрема в лінгвістичних студіях. Відповідно петиції як вияв українського президентського дискурсу не ставили предметом мовознавчого аналізу.

Мовленнєвий жанр петиції, порівняно новий для українського президентського дискурсу, широко представлений у зарубіжній політичній комунікації. М. Дурман характеризує петиції та окреслює їхні особливості у Франції, Фінляндії та Латвії та визначає у зіставленні тип петиції Президенту в Україні: «Консультативні петиції запроваджуються для аналізу суспільної думки та виявлення гострих і болючих проблем суспільства і влади. Правових наслідків така петиція не має – поки відсутня чітка ідентифікація особи, яка підписує петицію, петиція може мати виключно консультативний характер. Саме такий характер петиції запроваджено в Україні» [3, с.135].

Виклад основного матеріалу. Подання електронних петицій Президентові України було врегульовано низкою законодавчих актів, вони почали активно використовуватися з 2015 року. Цей жанр є одним з виявів електронної комунікації, так званої «електронної демократії» або «е-демократії». Це поняття потрактовують як використання інформаційно-комп'ютерних технологій «для забезпечення виконання основних функцій демократичного процесу, зокрема: вільного доступу до суспільно важливої інформації, свободи слова, участі в публічному управлінні» [4, с.23]. Комплекс мовленнєвих жанрів, представлених у межах електронної демократії досить великий: «До елементів електронної демократії належать: електронні петиції, звернення до суб'єктів владних повноважень в електронній формі, електронне голосування тощо» [1, с.22]. З огляду на це електронна петиція є центральним, але не єдиним жанром електронної комунікації, вона є найпоширенішою формою електронної взаємодії громадян з Президентом України.

В Україні електронні форми комунікації набули актуальності в останнє десятиліття, з кожним роком такі форми взаємодії влади з громадянами стають більш поширеними. Це зумовлено, по-перше, тривалим карантиним через пандемію коронавірусу, по-друге, війною в Україні. Зважаючи на це, для розв'язання багатьох питань і висловлення громадянами свого ставлення до них єдиною можливою формою взаємодії з владою є електронна комунікація. На думку дослідників, «...з одного боку, е-демократія мотивує політичну активність особистості, сприяє її політичній соціалізації. З іншого боку, на якісний новий рівень виходять відносини між органами влади і громадянами. Для координації своїх дій держава отримує максимально повні дані про позицію громадян, а останні мають відкритий доступ до офіційної інформації, можливість висловлювати свої побажання та слідкувати за їх виконанням, підтримувати реальний діалог з представниками влади в он-лайн режимі, лобіювати прийняття важливих законів чи рішень» [3, с.136].

Процес подання електронних петицій розпочався 28 серпня 2015 року. Коли на сайті Президента України почав функціонувати спеціальний розділ «електронні петиції», де представлено вже понад 200 тис петицій, серед яких розглянуті з відповідями на них та нерозглянуті за браком потрібної кількості

голосів громадян. Навіть за умови невисокої підтримки, наявність відповідного звернення громадськості до Президента України є ознакою важливості порушених у петиціях питань: «...не всі петиції набрали й наберуть по 25 тисяч голосів громадян, проте вони виступають своєрідним сигналом для влади та водночас віддзеркаленням думок людей різних регіонів цілої країни» [7, с.647]. Першою петицією, що набрала потрібну кількість голосів, стала петиція щодо носіння зброї «Законодавчо затвердити право громадян України на захист» від 29 серпня 2015 року. У відповіді на цю петицію адресат, ґрунтуючись на законодавчих актах, конкретно вказує кроки, що було здійснено для розгляду звернення: *Для забезпечення ґрунтового та всебічного розгляду відповідної конституційної пропозиції я звернувся до Голови Конституційної Комісії, Голови Верховної Ради України В. Гройсмана ініціювати скликання засідання робочої групи Конституційної Комісії з прав, свобод та обов'язків людини і громадянина із залученням до цієї роботи автора електронної петиції, представників різних політичних сил, державних органів, інститутів громадянського суспільства, вчених-правознавців, експертів* (<https://petition.president.gov.ua/petition/40>). У петиції Президент відповідає від власного імені, що зумовлює використання перформативних мовленнєвих актів.

За структурою мовленнєвий жанр петиції охоплює власне текст петиції та відповідь Президента. Підґрунтям петиції, на думку А. Константинівської, є мовленнєвий жанр клопотання [8, с.91]. Вважаємо, що комунікативною інтенцією загалом є спонукання влади країни до прийняття певних рішень або вчинення дій. Іntenція спонукання передбачає різний рівень впливу на адресата – від прохання до вимоги. У випадку з петицією йдеться про низький ступінь категоричності, тому тут доцільно визначати мовленнєвий акт прохання залежно від конкретного наповнення, напр.: *Прошу Президента невідкладно внести до Верховної Ради проект закону про заборону на період воєнного стану виділення коштів з місцевого та державного бюджету на некритичні витрати, які не є першочерговими під час війни та спрямування залишку коштів на бюджетних рахунках після забезпечення критичних витрат на потреби армії!!! Також, законодавчо визначити дійсно критичні потреби під час війни, лише на які можуть виділятися бюджетні кошти* (<https://petition.president.gov.ua/petition/205034>). В іншому випадку, якщо мовець висловлює прохання, то такий тип петиції справді тяжіє до клопотання. Передусім це петиції щодо присвоєння звання Героя України загиблим українським захисникам, напр.: *Пане президенте! Просимо Вас присвоїти звання Героя України (посмертно) сержанту Сегеді Івану Івановичу який загинув 05.09.2023 року під час артилерійського обстрілу поблизу н.п Новоандріївка, Запорізької області, Який проходив службу з 2014 року у в/ч А1556, 15 батальйону, 128 окремої гірсько-штурмової танкової бригади* (<https://petition.president.gov.ua/petition/205714>). Крім того, петиція актуалізує й мовленнєвий акт згоди, що реалізований через висловлення громадськістю підтримки висловлених пропозицій або прохання, оскільки на електронній формі розміщення петиції «люди віддають свої голоси у разі підтримання її положень» [14, с.53]. Фактично в мовленнєвому акті беруть участь три учасники: мовець-автор, який ініціює петицію та розміщує її на відповідному ресурсі; адресат-Президент, який надає відповідь у разі набрання петицією 25 тис голосів підтримки; колективний непрямий адресат, який голосує на підтримку петиції (прізвища усіх підписантів зазначено на сайті). І. Біскуб зазначає, що потрібно враховувати ще реалізацію інтенції мовця, тоб-

то реагування на петицію і відповідних установ: «Електронна петиція передбачає комунікацію за посередництва комп'ютера всіх користувачів, які її підписали, та реакцію урядових установ на проблему, викладену в ній» [2, с.77]. Йдеться про перлокутивний ефект петиції, який залежить насамперед від активності непрямого масового адресата, тому що брак голосів на підтримку пропозиції чи прохання унеможливило розгляд петиції Президентом.

Якщо підтримка петиції виявляється достатньою, другим компонентом петиції стає відповідь Президента України. У відповіді наявні три компоненти: вступний, основний і завершальний. У першому (вступна частина) схарактеризовано зміст петиції, зазначено її номер та автора, напр.: *Відповідь Президента України на електронну петицію № 22/000033-еп щодо «зменшення кількості депутатів Верховної Ради України до 100 осіб», розміщену на веб-сайті Офіційного інтернет-представництва Президента України 29.08.2015 громадянином Т. Челєписом* (<https://petition.president.gov.ua/petition/33>). Цей компонент є рамковим і наявний в усіх без винятку відповідях Президента на петиції. У другій частині петиції сформульовано реакцію адресата на пропозицію чи прохання з оперттям на законодавчу базу, напр.: *Поділяю висловлену в петиції думку про необхідність удосконалення законодавчих засад для забезпечення максимально можливого зосередження наявних ресурсів у цілях їх спрямування на захист нашої країни від ворога. На цю мету спрямовано прийнятий парламентом 8 листопада 2023 року та підписаний мною Закон України «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо забезпечення підтримки обороноздатності держави та розвитку оборонно-промислового комплексу України» (...)* (<https://petition.president.gov.ua/petition/205034>). В останній частині окреслено подальші дії відповідно від згоди чи незгоди Президента підтримати комунікативний намір автора петиції, а також за можливості конкретні розпорядженні щодо розв'язання проблеми, напр.: *Конституцією України, законами України «Про Кабінет Міністрів України», «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» на Кабінет Міністрів України покладено здійснення заходів щодо забезпечення боєздатності Збройних Сил України та обороноздатності України, забезпечення соціальних і правових гарантій військовослужбовцям, організаційне керівництво мобілізаційною підготовкою й мобілізацією. Ураховуючи викладене, я звернувся до Прем'єр-міністра України Д. Шмигала з проханням комплексно опрацювати порушені в електронній петиції питання та про результати їх розгляду поінформувати автора* (<https://petition.president.gov.ua/petition/203452>).

В окремих ситуаціях відповідь на петиції є позитивною, проте переважання покликання на законодавчу базу і вказівки на обмеження повноважень Президента у вирішенні більшості питань, напр.: *Одним з головних пріоритетів зовнішньої політики України є поглиблення співпраці з Організацією Північноатлантичного договору з метою досягнення критеріїв, необхідних для набуття членства у цій організації. Сьогодні ми здійснюємо реформування сектору безпеки та оборони України відповідно до стандартів НАТО з метою посилення обороноздатності країни, що є необхідним для протидії агресії з боку Росії. Після досягнення Україною всіх необхідних для вступу до Альянсу критеріїв остаточно рішення з цього надзвичайно важливого питання ухвалюватиме український народ на референдумі* (<https://petition.president.gov.ua/petition/52>).

Зазначимо, що мовленнєвий жанр петиції не є дієвим механізмом для досягнення певної мети, оскільки конкретні рішення мають місце скоріше як виняток. Проте «електронні петиції можуть відіграти позитивну роль у налаго-

дженні суспільного діалогу з органами влади» [16, с.93], тобто вони є засобом привернення уваги громадськості до певного питання, а також показником важливості та актуальності таких питань для суспільства. Якщо петиція набирає необхідну кількість голосів швидко, в рекордні терміни (2-3 дні), це свідчить про гостроту порушеного питання і відповідну реакцію громадян на важливість його розв'язання. Активність підтримки хоч і визначає порядок розгляду петицій Президентом, але є невисокою: складний шлях реєстрації для головування і відсутність реальних дій у відповідь знижують рівень довіри до такої комунікації з владою. На думку дослідників, це пов'язано і з низькою результативністю електронних петицій, оскільки «часто позитивна відповідь органів влади на звернення не супроводжується реальними діями, в той час як механізми контролю за реалізацією петицій відсутні» [13, с.21]. Зважаючи на це, відсутній перлокутивний ефект мовленнєвого акту спонукання влади до певних дій, тобто комунікативна інтенція не дістає реалізації.

Висновки. Мовленнєвий жанр петиція в українському президентському дискурсі ґрунтується на мовленнєвому акті спонукання різного ступеня категоричності, його комунікативна інтенція становить прохання. За структурою петиція містить власне звернення автора-мовця, реакцію непрямих адресатів, які підтримують петицію, та відповідь адресата-Президента в разі наявності необхідної кількості голосів. У відповіді наявні вступна, основна та заключна частина, що спираються за змістом на законодавчі акти і мають невисокий рівень дієвості. Здебільшого перлокуція петиції становить привернення уваги влади до проблеми, але переважно не до її розв'язання. Перспективи дослідження вбачаємо у створенні корпусу петицій Президенту в межах президентського корпусу текстів.

Список використаних джерел і літератури:

1. Берназюк, О.О. Цифрові технології у праві: тенденції та перспективи розвитку: автореферат дис. ... доктора юрид. наук. Ужгород: Ужгородський національний університет. 2021.
2. Біскуп І. Електронна петиція як новий тип медійного дискурсу (досвід критичного дискурс-аналізу). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2016. Вип. 6. С. 77-85.
3. Дурман М.О. Електронні петиції як один з інструментів електронної демократії. *Вісник Херсонського національного технічного університету*. 2020. № 3. С. 131-139.
4. Електронне урядування та електронна демократія. Ч. 3: Електронна демократія: основи та стратегії реалізації / за заг. ред. А.І. Семенченка, В.М. Дрешпака. Київ: ФОП Москаленко. 2017.
5. Електронні петиції. Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: <http://petition.president.gov.ua>.
6. Закон України «Про звернення громадян». URL: <http://surl.li/ahxgb>.
7. Кондраненкова І., Бабич В. Електронні петиції як засіб взаємодії в системі «уряд-громадськість». *Молодий вчений*. 2018. Вип. 4 (56). С. 646-649.
8. Константи́нівська А.К. Електронна петиція як ефективний інструмент політичної участі громадян. *Епістемологічні дослідження в філософії, соціальних і політичних науках*. 2018. Вип. 1 (1-2). С. 89-95.
9. Крижановська А. С. Питання впровадження інституту електронних петицій в діяльності Президента України. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2015. Вип. 30. С. 107-116.
10. Кульчицька І. Електронні петиції в Україні: становлення та перспективи розвитку. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. №2. С. 64-75.

11. Малиновська І.М. Електронне петиційне рухання в Україні: аналіз стану та проблеми. *Право України*. 2018. №3. С. 73-77.
12. Мезенцев А. Підходи до електронних петицій: зарубіжний та національний досвід. *Актуальні проблеми державного управління*. 2016. №3. С. 83-87.
13. Осипенко Ю.О., Липницька Є.О. Електронні петиції як форма реалізації прав громадськості на прийнятті рішень у сфері охорони довкілля. *Історія, філософія, право*. 2019. Вип. 1 (11). С. 19-23.
14. Полуніна О. О. Електронні петиції: міжнародний досвід та Україна. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*, Сер.: Юриспруденція. 2023. Вип. 62. С. 53-56.
15. Портнова В.М. Електронні петиції: практика та проблеми застосування в Україні. *Публічне управління: теорія та практика*. 2019. Вип. 1 (20). С. 43-53.
16. Решота В.В. Електронна петиція як новий інструмент звернення громадян до органів публічної адміністрації. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2015. Вип. 15 (1). С. 91-94.
17. Собків Я.М. Електронна петиція як одне з інформаційних прав людини і громадянина. *Право і суспільство*. 2015. №6. С. 61-66.
18. Черній В. Електронна петиція як інструмент громадського впливу. *Юридичний вісник*. 2016. №2. С. 26-29.

References:

1. Bernaziuk, O.O. (2021). Tsyfrovi tekhnologii u pravi: tendentsii ta perspektyvy rozvytku: avtoreferat dys. ... doktora yuryd. nauk [Digital technologies in law: trends and prospects for development: abstract of the dissertation]. Uzhhorod: Uzhhorodskyi natsionalnyi universytet. [in Ukr.].
2. Biskub, I. (2016). Elektronna petytsiia yak novyi typ mediinoho dyskursu (dosvid krytychnoho dyskurs-analizu) [Electronic petition as a new type of media discourse (experience of critical discourse analysis)]. *Naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky [Scientific Bulletin of Lesya Ukrainka East European National University]*. Vyp. 6. S. 77-85. [in Ukr.].
3. Durman, M.O. (2020). Elektronni petytsii yak odyz z instrumentiv elektronnoi demokratsii [Electronic petitions as one of the tools of electronic democracy]. *Visnyk Khersonskoho natsionalnoho tekhnichnoho universytetu [Bulletin of the Kherson National Technical University]*. Vyp. 3. S. 131-139. [in Ukr.].
4. Elektronne uriaduvannia ta elektronna demokratsiia [Electronic governance and electronic democracy] Ch. 3: Elektronna demokratsiia: osnovy ta stratehii realizatsii. (2017) / za zah. red. A.I. Semenchenka, V.M. Dreshpaka. Kyiv: FOP Moskalenko. [in Ukr.].
5. Elektronni petytsii. Ofitsiine internet-predstavnytstvo Prezydenta Ukrainy [Electronic petitions. Official online representation of the President of Ukraine]. URL: <http://petition.president.gov.ua> [in Ukr.].
6. Zakon Ukrainy «Pro zvernennia hromadian» [The Law of Ukraine «On Appeals of Citizens»]. URL: <http://surl.li/ahxgb>. [in Ukr.].
7. Kondranenkova, I., Babych, V. (2018). Elektronni petytsii yak zasib vzaiemodii v systemi «uriad-hromadskist» [Electronic petitions as a means of interaction in the «government-public» system]. *Molodyi vchenyi [Young scientist]*. Vyp. 4 (56). S. 646-649. [in Ukr.].
8. Konstantynivska, A.K. (2018). Elektronna petytsiia yak efektyvnyi instrument politychnoi uchasti hromadian [Electronic petition as an effective tool of political participation of citizens]. *Epistemolohichni doslidzhennia v filosofii, sotsialnykh i politychnykh naukakh [Epistemological studies in philosophy, social and political sciences]*. Vyp. 1 (1-2). S. 89-95. [in Ukr.].
9. Kryzhanovska, A.S. (2015). Pytannia vprovadzhennia instytutu elektronnykh petytsii v diialnosti Prezydenta Ukrainy [The issue of the introduction of the electronic

- petition institute in the activities of the President of Ukraine]. *Derzhavne budivnytstvo ta mistseve samovriaduvannia [State construction and local self-government]*. Vyp. 30. S. 107-116. [in Ukr.].
10. Kulchyt'ska, I. (2019). Elektronni petytsii v Ukraini: stanovlennia ta perspektyvy rozvytku [Electronic petitions in Ukraine: formation and development prospects]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal [Legal Scientific Electronic Journal]*. Vyp. 2. S. 64-75. [in Ukr.].
 11. Malynovska, I.M. (2018). Elektronne petytsiine rukhannia v Ukraini: analiz stanu ta problemy [Electronic petition movement in Ukraine: analysis of the state and problems]. *Pravo Ukrainy [Law of Ukraine]*. Vyp. 3. S. 73-77. [in Ukr.].
 12. Miezientsev, A. (2016). Pidkhody do elektronnykh petytsii: zarubizhnyi ta natsionalnyi dosvid [Approaches to electronic petitions: foreign and national experience]. *Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia [Actual problems of public administration]*. Vyp. 3. P. 83-87. [in Ukr.].
 13. Osypenko, Yu.O., Lypnytska, Ye.O. (2019). Elektronni petytsii yak forma realizatsii prav hromadskosti na pryiniatti rishen u sferi okhorony dovkillia [Electronic petitions as a form of exercising the public's rights to make decisions in the field of environmental protection]. *Istoriia, filozofia, pravo [History, philosophy, law]*. Vyp. 1 (11). S. 19-23. [in Ukr.].
 14. Polunina, O.O. (2023). Elektronni petytsii: mizhnarodnyi dosvid ta Ukraina [Electronic petitions: international experience and Ukraine]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu [Scientific Bulletin of the International Humanitarian University]*, Ser.: Yurysprudentsiia. Vyp. 62. S. 53-56. [in Ukr.].
 15. Portnova, V.M. (2019). Elektronni petytsii: praktyka ta problemy zastosuvannia v Ukraini [Electronic petitions: practice and problems of application in Ukraine]. *Publichne upravlinnia: teoriia ta praktyka [Public Administration: Theory and Practice]*. Vyp. 1 (20). S. 43-53. [in Ukr.].
 16. Reshota, V.V. (2015). Elektronna petytsiia yak novyi instrument zvernennia hromadian do orhaniv publichnoi administratsii [Electronic petition as a new tool for citizens to appeal to public administration bodies]. *Naukovyi vinyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu [Scientific Broom of the International Humanitarian University]*, Serii: Yurysprudentsiia. Vyp. 15 (1). S. 91-94. [in Ukr.].
 17. Sobkiv, Ya.M. (2015). Elektronna petytsiia yak odne z informatsiinykh prav liudyny i hromadianyna [Electronic petition as one of the informational rights of a person and a citizen]. *Pravo i suspilstvo [Law and Society]*. Vyp. 6. S. 61-66. [in Ukr.].
 18. Chernii, V. (2016). Elektronna petytsiia yak instrument hromadskoho vplyvu [Electronic petition as a tool of public influence]. *Yurydychnyi visnyk [Legal Bulletin]*. Vyp. 2. S. 26-29. [in Ukr.].

Lyubov Zavalska

PETITION AS A SPEECH GENRE OF UKRAINIAN PRESIDENTIAL DISCOURSE

The article is devoted to the analysis of the system of speech genres of modern Ukrainian presidential discourse. The study of presidential discourse as one of the varieties of political discourse is carried out in a communicative and pragmatic aspect. This involved taking into account the features of communicative interaction of political interaction participants, selected communication strategies and tactics, and identifying communicative intentions. One of the new genres of Ukrainian presidential discourse is considered – a petition to the President of Ukraine. Petitions of citizens to the President for 2015-2023 were analyzed and the structural-semantic and communicative-pragmatic

features of this genre were determined. The remote and mediated nature of petitions as a genre of electronic communication between the head of state and citizens of Ukraine is taken into account. The main communicative strategies of speakers in petitions and the specifics of the President's communicative behavior as addressee and respondent are characterized. Attention is focused on linguistic means of achieving the perlocutionary effect in the speech genre of the petition. The communicative intention of encouragement is defined as the main one in the petition, which determines the implementation of speech acts of offer and request. The two-component structure of the petition was considered and the speaker's own appeal and the addressee's response in communicative interaction with the participation of an indirect mass addressee were analyzed. The structural elements of the President's response as a component of the speech genre of the petition are considered and its performative nature is determined. The problems of achieving perlocutionary effect in petitions and low effectiveness in political discourse are characterized.

Key words: presidential discourse, political discourse, speech genre, petition, communicative intention, perlocutionary effect/

Отримано: 28.09.2023 р.

УДК 811.161.2*373

DOI: 10.32626/2309-7086.2023-20.71-79

Світлана Каленюк

ORCID 0000-0002-6055-8351,

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри української мови і літератури,

Миколаївський національний університет

імені В.О. Сухомлинського

Наталія Шеремета

ORCID 0000-0002-7398-6734,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови,

Кам'янець-Подільський національний

університет імені Івана Огієнка

Володимир Рижик

ORCID 0009-0004-1997-6756,

студент 2 курсу,

Миколаївський національний університет

імені В.О. Сухомлинського

**МОВНЕ РІЗНОМАНІТТЯ ФУТБОЛЬНОГО ДИСКУРСУ
В УСНОМУ МОВЛЕННІ КОМЕНТАТОРІВ**

У статті характеризувано сучасні тенденції футбольного дискурсу в усному мовленні коментаторів; доведено, що стилістично протиставні шари лексики «термінолект» і «соціолект» об'єднуються комунікативно, що уможливило виокремлення відтермінних сленгізмів; висновковано про збалансованість використання фахової професійної та неофіційної жаргонної лексики у футбольному дискурсі.

Ключові слова: футбольний дискурс, мовлення, футбольна термінолексика, сленг, стилістична бінарність, відтермінні сленгізми.

Постановка проблеми. Іван Огієнко – самобутній дослідник духовних скарбів українського народу, його мови, національної культури. Серед багатьох мовних питань, які розробляв науковець, вагоме місце займає концепція розвитку живої розмовної мови. Найважливішим фактором виховання молоді Іван Огієнко – людина енциклопедичних знань і палкий патріот України, видатний український просвітник і громадський діяч – вважав виховання рідною мовою, яку сприймав як джерело національного духу, культури. Мова, за твердженням педагога й ученого, нерозривно пов'язана з народом та його історією.

Специфіка усного мовлення полягає в його фізичній відтворюваності мовленнєвим апаратом людини у просторі та часі. Саме тому воно є, на відміну від письмового виду мовлення, важковловлюваним, але експресивнішим і багатшим на екстралінгвальні чинники, які письмове мовлення зреалізувати повністю не може. Для вирішення цієї проблеми звуковий фактичний матеріал самостійно транскрибовано в письмовий текст.

У зв'язку з відкритістю та широкою розповсюдженістю футболу як насамперед багатоаспектного явища його лексична система не є законсервованою, а навпаки відкритою до змін. Лексика футболу найактивніше проникає, наприклад, у мову ЗМІ (*Якщо не провести повторне жеребкування, партії-аутсайдеру можуть оскаржити результати виборів – політолог* [16]). Але футбольна та нефутбольна лексика взаємодіють одна з одною. Труднощі виникають у розмежуванні широкогалузеві, загальноживаної та вузькоспеціалізованої лексики.

Оскільки батьківщина футболу – це Англія, то, відповідно, ця гра вербалізована в основному англійською мовою. Основною терміносистеми футболу є англійська. Розглядаючи футбольну термінологію в діячій, то ми маємо прецеденти спроб успішного запровадження лексики футбольних термінів на мовно-національному ґрунті. Але після майже століття радянського лінгвоциду української мови в умовах комуністичного тоталітаризму СРСР український мовний слід у професійній футбольній лексиці зник, а загальна тенденція до інтерференції англійської мови в українську на лексичному рівні залишається й донині.

Через вузьку спеціалізованість тематичного поля, зосередженого на футболі, вивчення футбольної лексики в українському мовознавстві складає невелика кількість робіт, однак в останні роки зацікавлення до мови футболу зростає. Серед усього масиву робіт виокремлюємо дисертаційну роботу І. Процик [5], в якій на сьогодні найбільш повно досліджено футбольну лексику у формальному та неформальних дискурсах у діячій (перша половина ХХ – початок ХХІ ст.) з точки зору соціолінгвістики. Ю. Струганець зосереджений на вивченні диференційованості футбольної лексики ХХІ ст. [8], футбольної лексики у спеціальній сфері функціонування [10] і семантико-стилістичний потенціал футбольної лексики в неспеціальних контекстах [9]. Аналіз мовних помилок футбольних коментаторів здійснював В. Васильченко [3].

Мета дослідження – схарактеризувати мовне різноманіття футбольної лексики у футбольному дискурсі.

З огляду на мету сформувано такі завдання: проаналізувати шари лексики, їх специфіку у стилістичному та семантичному аспектах, врахувати статистичним способом частку кожної з лексичних груп із загального масиву фактологічного матеріалу; сформулювати висновок про специфіку футбольного дискурсу коментаторів.

Виклад основного матеріалу. Поле дефініції поняття *дискурс* має не один семантичний відтінок. Ми спираємося на визначення Ф. Бацевича, який спробу-

вав урахувати все різноманіття тлумачення цього лінгвокомунікативного явища. За його визначенням, дискурс – це «тип комунікативної діяльності...мовленнєвий потік, що має різні форми вияву (усну, [виділення наше. – В.Р.] писемну, паралінгвальну), відбувається у межах конкретного каналу спілкування...синтез... мовних і позамовних ... чинників ... залежних від тематики спілкування, має своїм результатом формування різноманітних мовленнєвих жанрів» [1, с.138].

Найповнішу типологію дискурсів розробив Г. Почепцов [цит. за: 1, с.138-146]. Серед типів дискурсів, звичайно, немає футбольного, проте за типовими ознаками футбольний дискурс споріднений із теледискурсом, але опосередковано через спортивний дискурс, складником якого є футбольний дискурс. Спостерігаємо ієрархічність системи: дискурс → теледискурс → спортивний дискурс → футбольний дискурс.

Первісно та нині футбол транслює телебачення, відповідно, футбольний коментатор є посередником між реальною грою та вболівальниками, що переглядають трансляцію футбольного матчу. Отже, футбол в усній вербалізації коментатора – це частина теледискурсу.

Футбольний дискурс – це будь-який мовлений і написаний текст, що стосується теми футболу; усна мовленнєва діяльність і письмовий текст, наскрізно об'єднані футбольним змістом і дотичні до футбольної сфери. Футбольний дискурс є окремим різновидом спортивного дискурсу з особливою тематичною спрямованістю, зорієнтований на певного адресата, використовує специфічний арсенал мовних засобів і становить сукупність текстів, що є продуктом мовленнєвої діяльності у сфері футболу [5, с.71].

Специфіка професії коментатора полягає в безперервному поясненні кожної миттєвості спортивної гри, роз'ясненні суперечливих моментів, введенні глядачів у професійні життєписи футболістів, тактичних дій, опис стилю їх гри та гри футбольної команди. Водночас коментатор виступає посередником між «футбольним полем» і «диваном» перед телевізором, саме тому, з одного боку коментатор уживає вузькоспеціалізовану лексику для пояснення кожної футбольної реалії, а з іншого – оперує загальноживаним лексикою, спрощує професійну лексику сленгом – зрозумілим і часто вживаним футбольними фанатами соціолектом.

Наші міркування суголосні з класифікацією лексичних підгруп футбольної лексики Ю. Струганця: «...Склад футбольної лексики формують терміни й загальноживані слова. Спеціальну футбольну лексику розбудовують терміни (терміни власне футбольної галузі, міжгалузеві термінологічні одиниці, термінологізовані загальноживані лексичні одиниці), номенклатурні одиниці, професіоналізми, професійні жаргонізми» [9, с.181].

Така лексична бінарність усного мовлення футбольних коментаторів зумовлює бінарність стилістичну: професійна футбольна термінологіка носить характер офіційності, а сленг – низького тону, неофіційності, й водночас із психологічної точки зору це засіб емоційного зближення футболістів та їх фанатів. Однак необхідно пам'ятати, що футбольний дискурс, який у нашому випадку реалізується в усному мовленні, притаманний розмовному стилю.

За відеоматеріалом футбольного матчу «Динамо» – «Минай» [11] зафіксовано 61 лексичну одиницю футбольної лексики, серед яких виокремлюємо 2 основні групи – термінологічну та сленгову лексику. Футбольна термінологіка нараховано 34 лексичних одиниць. Вона характерна різнокомпонентним складом слів в одній терміносполуці. Терміносполуки класифіковано як однокомпонентні, двокомпонентні, трикомпонентні та багатокомпонентні (4 та більше

слів в одному терміні). Однокомпонентних термінів найбільше (47,1%), наприклад, **пенальті** – 11-метровий штрафний удар, що призначається головним арбітром за порушення правил гри в межах власного штрафного майданчика гравцями команди, яка захищається [4, с.75]. *Здорово Дубінчак падає – і ставить пенальті арбітр* [11, 1:37:39-1:37:41]. На другому місці за частотністю (38,2%) двокомпонентні терміносполуки, серед яких можемо навести приклад **червона картка** – засіб для публічної демонстрації арбітром свого рішення про вилучення гравця з поля за допущені порушення, передбачені Правилами [4, с. 85]. *КДК дискваліфікував Ваната, і після того був невдалий епізод із червоною картою на юнацькому «Євро»...* [11, 29:26-29:32]. Значно менше трикомпонентних терміносполук (5,9%) до прикладу, **відсоток володіння м'ячем** – період часу у відсотках, коли м'яч був у ногах гравців однієї з команд [15]. *Був [-ли?] поєдинки, де взагалі дуже низький відсоток володіння м'ячем був...* [11, 19:20-19:25]. І лише 1 лексема представляє групу багатопомпонентних терміносполук (2,9%): *Чемпіонат Європи з футболу серед юнаків до 19 років* (коментатором ужито скорочений варіант *юнацьке «Євро»*) – міжнародне футбольне змагання європейських національних команд країн, що входять до УЄФА [14]. *КДК дискваліфікував Ваната, і після того був невдалий епізод із червоною картою на юнацькому «Євро» ...* [11, 29:26-29:32].

Розгляньмо етимологічну природу термінолексем футбольної лексики. Попри стрижневу, основну позицію англійської етимології у футбольній лексиці найбільшу групу цих мовних одиниць становить власне українська лексика (51,5%), менше слів англізмів (27,3%). Зауважимо, що до запозичених термінів українська мова за весь час існування українського футболу виробила синоніміїність до англізмів: **півзахисник** – гравець півзахисту [2, с.946]. *Високий півзахисник... Крістіан Біловар* [11, 9:26-9:33]. Синонім до **півзахисник** – *хавбек* (англ. half+back=напів+задній), *голкипер* – *воротар* і т. д. **Голкіпер** (у джерелі: *воротар*) – гравець, що захищає ворота [4, с.65]. ...*Дуже несподівано якраз Ілля Ольховий, молодий голкіпер, зараз матиме можливість вийти на футбольне поле...* [11, 01:10:08-01:10:14].

Абревіатури є найпродуктивнішим виявом мовної економії. Як і терміни, вони однозначні, проте потребують тлумачення, розуміння контексту, в якому вони вживаються. Абревіатур зафіксовано 3 мовні одиниці, 2 з яких іншомовного походження, передаються фонетично й орфографічно іншомовною графічною системою (латиницею), можуть бути передані українською абеткою, але вживання латиниці чи кирилиці в цих складноскорочених словах не регламентовано правомисом: *FIFA/ФІФА* – Міжнародна федерація футболу асоціації здійснює керівництво футболом на всіх континентах Світу [7, с.31]. *За рекомендаціями FIFA...це є так званий «технічний брак», тому це не пенальті* [11, 28:37-28:45]. Та все ж розшифрувати кирилізовані абревіатури українською без використання мови, з якої походить акронім, ми не можемо через невідповідність перекладу (*FIFA* – фр. *Fédération internationale de football association*). За таким же принципом утворена абревіатура *VAR* (англ. *Video assistant referee* – відеоасистент рефері) – технологія у футболі, що дозволяє головному арбітру ухвалювати рішення в спірних моментах матчу за допомогою відеоповторів [12]. ...*Вперше в гру у нас вступить система VAR...* [11, 27:56-28:00]. Єдина абревіатурна лексема, знайдена в досліджуваному фрагменті усного мовлення як власне українська, – *КДК* (**К**онтрольно-дисциплінарний комітет) – орган Української асоціації футболу, що контролює дотримання

футболістами спортивної етики та спортивної дисципліни, встановлює дисциплінарні правила!¹...*Кінець минулого сезону він [Ванат] провів із дискваліфікацією, він не грав...Всі пригадуємо...його висловлювання в бік арбітрів...КДК дискваліфікував Ваната...* [11, 29:11-29:28].

Сленгова лексика репрезентована 27-ма лексичними одиницями, яку можемо розподілити за такими тематичними групами:

1. «Сленгізм – назва гравців футбольної команди»: *біло-сині, динамівці, кияни* – гравці ФК «Динамо Київ»*. *Біло-сині* – колоратив, позначає основні кольори «Динамо», також цей конотатив функціював у політичному дискурсі як синонім до Партії регіонів/прихильників цієї політичної партії минулого. ...*Гра киян в обороні... Дуже далека від ідеалу... Стандартні положення були величезною проблемою «біло-синіх» впродовж минулого сезону* [11, 1:17:20-1:17:35]. *Динамівці* – дериватив від командоніма «Динамо»: ...*Швидко розігрують динамівці м'яч...* [11, 1:18:21-1:18:22]. *Кияни* – катойконім, дериватив від астіоніма *Київ*. ...*Швидко «кияни» м'яч собі повернули.* [11, 30:17-30:19]. *Закарпатці* – дериватив від географічного хороніма *Закарпаття* – краю, в якому розташований ФК «Минай». *Єгор Твердохліб... Забив один дуже важливий м'яч для закарпатців минулого сезону...* [11, 32:59-33:05];

2. «Сленгізм – територіальний статус команди в антонімії, інтерпретований у бінарній опозиції *господар – гість*»: *господар* – футбольна команда/країна, що приймає у своєму місті, на своєму полі/у своїй країні футбольну команду-суперницю (*гостей*)*. ...*Київське «Динамо» виходить сьогодні у першому матчі як господар...* [11, 0:43-0:47]. *Гості* – футбольна команда/збірна країни, що грає в чужому місті, на чужому полі/ в чужій країні проти команди-суперниці/збірної країни (*господарки*)*. ...*Розпочинає матч команда гостей* [11, 3:41-3:42];

3. «Сленгізм – метафоризовані словосполучення на позначення операції з футбольним м'ячем»: *зарядити (м'яч)* – дуже сильно, потужно вдарити м'яч*. *Немчанинов зарядить [м'яч]! Б'є Немчанинов!* [11, 1:25:27-1:25:28]; *м'яч ходить* – м'яч переміщується у просторі із стабільною швидкістю*. *Темп некритичний для «Миная»: темп розвитку, темп того, як м'яч ходить* [11, 26:48-26:53]; *обробити м'яч* – прийняти, зупинити й підготувати м'яч до передачі іншому гравцеві*. *Не вдалося обробити м'яч Буяльському* [11, 19:02-19:04]; *стрельнути м'яч* – те ж саме й, що *простріл**. *Немчанинов... Вирішив стрельнути, як у старі-добрі часи...* [11, 1:25:28-1:25:47]; *тягнути м'яч* – повільно, обережно вести м'яч*. *Шапаренко тягне м'яч вперед* [11, 27:36-27:38]. Метафоричні словосполучення виражають семантично-експресивну оцінку, пов'язану зі швидкістю та силою.

4. «Сленгізм – футбольна атрибутика»: *бровка* – боковий край поля*. *Володимир Бражко та Володимир Шепелев – два центральні півзахисники Динамо на бровці* [11, 1:32:30-1:32:36]; *дев'ятка* – верхній кут воріт [6, с.118]. ...*На цьому стадіоні [Панасенко] забив у минулому сезоні в матчі... «Зоря»... «Металіст»... півзахисник «Металіста» [Панасенко] в дев'ятку поклав фантастичний просто гол.* [11, 1:14:16-1:14:30]; *дірка* – ворота*. *Ось вона – щільна оборона «Миная» – дає свої плоди... Солдат закрив дірку...* [11, 22:55-23:00]; *коридор* – імовірно, те ж саме що й *дірка**. *Ось вона – щільна оборона «Миная» – дає свої плоди... Солдат... закрив коридор...* [11, 22:55-23:01].

¹ Визначення абревіатури КДК не знайдено у джерелах. Далі лексеми, точне тлумачення яких не знайдено та замість яких наведено авторське визначення, позначено символом *.

5. «Сленгізм – дієслова-операції з футбольним м'ячем»: *замикати* (найчастіше вживається у словосполученнях *замикати дальню стійку/штангу*) – ударити по воротах зблизька*. ... *Через його* [Вітенчука] *зону йшов Шапаренко, прострілює Дубінчак, а замикати нікому* [11, 19:50-19:54]; *запарашиститися* – спосіб перекидання м'яча через гравців іншої команди (в основному через воротарів), коли м'яч летить дуже високо, але не дуже далеко [13]. ...*Після удару Вітенчука м'яч зрикошетив об ногу! Футболіста, який його* [Вітенчук] *накривав і змінив траєкторію польоту м'яча, запарашиутився у ворота* [11, 10:49-10:55]; *зіграти коротко (на когось)* – присл. від *короткий* – швидкий (про рух, дію тощо) [2, с.577] – швидко передати м'яч іншому гравцеві. Можливо, *зіграти коротку передачу* – зробити передачу партнеру, щоб зіграти з ним у «стінку», або створити йому хороші умови для проходу до воріт, або для нанесення завершального удару по воротах [7, с.16]. *Шапаренко мав ризик «обрізатися», тому зіграв «коротко» на капітана* [11, 17:41-17:45]; *наварити* – зробити успіх*. *Високий піззахисник – ось...хто «наварив», – дебютант основного складу київського «Динамо» Крістіан Біловар* [11, 9:26-9:33]; *обрізатися* – можливо, потрапити в «тактичну пастку», створену гравцями команди-суперниці*. *Мав ризик «обрізатися», тому зіграв «коротко» на капітана.* [11, 17:43-17:45]; *простріл* – дуже сильна передача низом із будь-якого флангу паралельно лінії воріт у штрафний майданчик суперника*. *Простріл! В руки! Бандурі. Ні, не в руки Бандурі...* [11, 16:38-16:41]; *протяжечка (протяжка)* – техніка повного протягування ноги вперед і підняття майже перпендикулярно іншій нозі*. *Велике бажання цього футболіста* [Панасенка] *зайти у другий тайм...зіграло проти нього...в моменті, коли він з протяжечкою атакував у боротьбі за м'яч...* [11, 59:05-59:17]; *стінка* – один із прийомів футбольної, хокейної і т. ін. гри, коли гравці шикуються перед воротами плече до плеча, мов би утворюючи стіну, перешкоду [2, с.1394]. *Удар по воротах, в стінку влучає Тарас Дмитрук...* [11, 41:34-41:36];

6. «Сленгізм – оцінка мовцем фізично-психологічного стану футболіста»: *заряджений* (тут: футболіст) – дієприкм. від *заряджати* – надавати людині запасу сильних почуттів; збуджувати [2, с.419]. (Тут: націлений, сконцентрований на чомусь). *Б'є Немчанінов!... Бо заряджений капітан і ветеран «Миная» на ось цей момент...* [11, 1:25:28-1:25:36]; *свіжий (футболіст)* – такий, який нещодавно вийшов на футбольне поле, замість іншого гравця. Якого не було раніше; новий [2, с.1298]. *Ще одну заміну буде робити Володимир Шаран, поки Луческу залишає своїх свіжих футболістів* [11, 1:24:03-1:24:09].

7. «Сленгізм – оцінка мовцем удару»: *красивий (удар)* – гарний, видовищний, удалий удар*. *Побачили ми красивий удар...* [11, 10:12-10:14].

«Сленгізм – спортивно-дисциплінарна категорія»: *технічний брак* (також *технічний фол*) – неспортивна поведінка гравця без контакту із суперником*. *За рекомендаціями FIFA, за рекомендаціями для арбітрів, це є так званий «технічний брак», тому це не пенальті* [11, 28:37-28:45].

Окремо виділимо підгрупу відгермінних сленгізмів (ВТС). Це лексеми, що походять від термінів, однак унаслідок семантико-морфемних і семантико-синтаксичних перетворень перейшли з офіційної сфери вживання в неофіційну чи функціонують в обох. ВТС позиціонуються як лексика на перетині терміну та сленгу: від першого ВТС має семантичну однозначність, від другого – стилістичну, експресивну, комунікативно-ситуативну та словотвірну специфіку. ВТС скомпоновані шляхом декомпозиції (*атакувальний хав – атакувальний хавбек*

(англ. halfback – півзахисник)), суфіксально-префіксально-постфіксальним способом (*закамбечити* – камбек, *зрикошетити* – рикошет), субстантивації (*кутовий* – кутовий удар *одинадцятиметровий* – одинадцятиметровий штрафний удар) та універбації (*опорник* – опорний півзахисник). Творення ВТС мотивовано економією мовних засобів, що найбільше характерно для усного мовлення, в якому реалізується футбольний дискурс коментатора.

Висновки. Отже, усне мовлення характерне мінливістю та динамічністю. Футбольний дискурс є невід’ємною частиною спортивного дискурсу, що виражається у спільній термінології. Коментатор як сполучна ланка між глядачем і гравцем оперує лексику в основному двох груп – футбольної термінології та футбольного сленгу, що мотивовано обов’язками коментатора, зокрема донесенням інформації доступно. Частка термінологією дещо більша, ніж сленгізмів, оскільки коментаторові важливо транслювати глядачам точну інформацію з футбольного поля, вербалізувати свої думки здебільшого денотативами, а не конотативами, натомість для врізноманітнення образності та налагодження близького емоційного зв’язку з глядачами використовувати сленг. Частка термінів – 50,75%, сленгізмів дещо менше – 49,25%. Серед сленгової лексики футболу відсоток відтермінованих сленгізмів складає 18,2%, власне сленгу – 81,8%. Сленгова лексика репрезентована кількома тематичними групами.

На нашу думку, зусилля мовознавців у вивченні мови футболу необхідно сфокусувати на фіксації сучасних тенденцій у футбольній лексиці та тих шарах, з якими вона контактує; подальшого студіювання ВТС у різних дискурсах; вивчення усного мовлення всіх суб’єктів футбольної гри з позиції комунікативної лінгвістики; укладання якісного, фахового словника з єдиною лексичною базою термінополя футболу та суміжних лексикографічних праць на тему спортивного сленгу.

Список використаних джерел і літератури:

1. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики. Київ: Академія. 2004.
2. Бусел В.Т. Великий глумачний словник сучасної української мови. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. Т. VIII.
3. Васильченко В.М. Девіації у мовленні футбольних коментаторів. *Матеріали XV міжнародної науково-технічної конференції «АВІА-2021»*. Київ: НАУ, 2021. С. 30-34.
4. Момот О.О., Шаповал Є.Ю., Зайцева Ю.В., Новік С.М. Словник термінів та понять зі спортивних дисциплін. Полтава: Видавель Шевченко Р.В. 2019.
5. Процик І.Р. Футбольна лексика у формальному та неформальному дискурсах: дис. ... док. філол. н. 2020.
6. Ставицька Л. Український жаргон = A Dictionary of Ukrainian Slang: словник. Київ: Критика. 2005.
7. Соломонко В.В., Соломонко, О.В. Словник футбольної термінології. Львів: Львів. держ. ун-т фіз. культури. 2019.
8. Струганець Л. Лексика на перетині наукових парадигм. Тернопіль: Осадца Ю.В. 2018.
9. Струганець Ю. Семантико-стилістичний потенціал футбольної лексики української мови в неспеціальних контекстах. *Studia Ukrainica Posnaniensia*. 2020. Т. 8. №1. С. 179-188.
10. Струганець Ю. Футбольна лексика української мови у спеціальній сфері функціонування. *Лінгвостилістичні студії*. 2017. Вип. 7. С. 147-55.
11. ТСН ПРОСПОРТ. Динамо – Минай. Повний матч. 1 тур Української Прем’єр-ліги 2023 (2023). *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=WpLFQRQM_iM

12. Учасники проєктів Вікімедія. Відеоасистент арбітра – Вікіпедія. *Vikimedia*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Відеоасистент_арбітра.
13. Учасники проєктів Вікімедія. Список футбольних термінів – Вікіпедія. *Vikimedia*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Список_футбольних_термінів.
14. Учасники проєктів Вікімедія. Юнацький чемпіонат Європи з футболу (U-19) – Вікіпедія. *Vikimedia*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Юнацький_чемпіонат_Європи_з_футболу_U-19.
15. Що таке ставка на відсоток володіння м'ячем у футболі?. Рейтинг букмекерів 2023. Найкращі букмекерські контори України. *Bet.ua*. URL: <https://bet.ua/uk/baza-znaniy/chto-takoe-stavka-na-procent-vladieniya-myachom-v-futbole>.
16. Interfax-Ukraine. Якщо не провести повторне жеребкування, партії-аутсайтери можуть оскаржити результати виборів – політолог. Інтерфакс-Україна. URL: <https://interfax.com.ua/news/election/597968.html>.

References:

1. Batsevych, F.S. (2004). *Osnovy komunikatyvnoi linhvistyky pidruchnyk [Fundamentals of communicative linguistics]*. Kyiv: Akademiia. [in Ukr.].
2. Busel, V.T. (Ukl., hol. red.) (2005). *Velykyi tlmachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language]*. Kyiv; Irpin: Perun, 1728 s. [in Ukr.].
3. Vasylychenko, V.M. (2021). *Deviatsii u movlenni futbolnykh komentatoriv [Deviations in the speech of football commentators]*. *Materialy KhV mizhnarodnoi naukovo-tekhnichnoi konferentsii [Materials of the XV International Scientific and Technical Conference «AVIA-2021»]*. «AVIA-2021». Kyiv: NAU. P. 30-34. [in Ukr.].
4. Momot, O.O., Shapoval, Ye.Yu., Zaitseva, Yu.V., Novik, S.M. (2019). *Slovnyk terminiv ta poniat zi sportyvnykh dystsyplin [Dictionary of terms and concepts in sports disciplines]*. Poltava: Vydavets Shevchenko R.V. [in Ukr.].
5. Protsyk, I.R. (2020). *Futbolna leksyka u formalnomu ta neformalnomu dyskursakh. Kvalifikatsiina naukova pratsia na pravakh rukopysu [Football vocabulary in formal and informal discourses]*. [Dys. dok. filol. n.]. Kyiv. [in Ukr.].
6. Stavyska, L. (2005). *Ukrainskyi zhargon = A Dictionary of Ukrainian Slang: slovnyk [Ukrainian jargon = A Dictionary of Ukrainian Slang: dictionary]*. Kyiv: Krytyka. [in Ukr.].
7. Solomonko, V.V., Solomonko, O.V. (2009). *Slovnyk futbolnoi terminologii [Dictionary of football terminology]*. Lviv: Lviv. derzh. un-t fiz. kultury. [in Ukr.].
8. Struhanets, L. (2018). *Leksyka na peretyni naukovykh paradyhm: monohrafiia [Vocabulary at the intersection of scientific paradigms]*. Ternopil: Osadtsa Yu.V. [in Ukr.].
9. Struhanets, Yu. (2020). *Semantyko-stylistychnyi potentsial futbolnoi leksyky ukrainskoi movy v nespetsialnykh kontekstakh [Semantic and stylistic potential of football vocabulary of the Ukrainian language in non-specialized contexts]*. *Studia Ukrainica Posnaniensia*. T. 8, № 1. S. 179-188. [in Ukr.].
10. Struhanets, Yu. (2017). *Futbolna leksyka ukrainskoi movy u spetsialnii sferi funktsionuvannia [Football vocabulary of the Ukrainian language in a special field of functioning]*. *Linhvostylistychni studii [Linguistic and stylistic studies]*. [in Ukr.].
11. TSN PROSPORT. *Dynamo – Mynai. Povnyi match. 1 tur Ukrainskoi Premier-lihy 2023 [Dynamo vs Minaj. Full match. Round 1 of the Ukrainian Premier League 2023]*, 2023. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=WpLFQRQM_iM. [in Ukr.].
12. Uchasnyky proiektiv Vikimedia. Videoasystent arbitra – Vikipediia [Participants in Wikimedia projects. Video assistant referee – Wikipedia]. *Vikipediia*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Videoasystent_arbitra [in Ukr.].
13. Uchasnyky proiektiv Vikimedia. Spysok futbolnykh terminiv – Vikipediia [Participants in Wikimedia projects. List of football terms – Wikipedia]. *Vikipediia*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Spysok_futbolnykh_terminiv. [in Ukr.].

14. Uchasnyky proiektiv Wikimedia. Yunatskyi chempionat Yevropy z futbolu (U-19) – Vikipediia [Participants of Wikimedia projects. European Youth Football Championship (U-19)]. *Vikipediia*. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Iunatskyi_chempionat_levropy_z_futbolu_\(U-19\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Iunatskyi_chempionat_levropy_z_futbolu_(U-19)). [in Ukr.].
15. Shcho take stavka na vidsotok volodinnia miachem u futbolu?. Reitynh bukmekeriv 2023. Naikrashchi bukmekerski kontory Ukrainy [What is a ball controlling percentage bet in football? Bookmaker rating 2023. The best bookmakers in Ukraine]. *Bet.ua*. URL: <https://bet.ua/uk/baza-znany/chto-takoe-stavka-na-procent-vladieniya-myachom-v-futbole>. [in Ukr.].
16. Interfax-Ukraine. Yakshcho ne provesty povtorne zherekuvannia, partii-outsaidery mozhut oskarzhyty rezultaty vyboriv – politoloh [Interfax-Ukraine. If no redraw is held, outsider parties may challenge the election results – a political scientist]. *Interfaks-Ukraina*. URL: <https://interfax.com.ua/news/election/597968.html>. [in Ukr.].

Svitlana Kaleniuk, Natalia Sheremeta, Volodymyr Ryzhyk

LANGUAGE DIVERSITY OF FOOTBALL DISCOURSE IN THE ORAL SPEECH OF THE COMMENTATORS

The article characterizes the linguistic diversity of football discourse in the oral speech of commentators on the video material of the match between the football teams Dynamo and Minaj.

The theme of football language in the scientific work of Ukrainian scholars is well developed qualitatively, but not quantitatively. However, there are already significant studies at the intersection of discourse studies and diachronic sociolinguistics. Scientists are also actively studying the football vocabulary of the present time.

Spoken language is very dynamic and changeable, so the question arises of its normalization, analysis, and identification of specific characteristics in various aspects, especially in the lexical linguistic system as the most sensitive, changeable, and open to external trends. The spoken language, like the written language, is differentiated by the spheres of use: formal and informal, professional and non-professional (slang).

Special attention should be paid to the football discourse, which verbally serves the most popular sport in the world in general and in Ukraine in particular – football. In general, discourses are characterized by some hierarchy. This type of discourse is thematically focused on a football game and uses all linguistic tools, including terms and slang, for this purpose. A sports commentator acts as an intermediary between players and spectators.

The lexemes recorded in the commentator's oral speech were explained using various sources: currently available dictionaries of sports and football terminology, an explanatory dictionary, a dictionary of slang, and data from sports websites.

The author reveals the linguistic phenomenon of delayed slangisms, which has not yet been studied in the scientific literature. Their nature in morphemic, lexical and stylistic dimensions is characterized.

Key words: football discourse, speech, football terminology, slang, stylistic binary, delayed slangisms.

Отримано: 3.11.2023 р.

Наталія Кондратенко

ORCID 0000-0002-9589-7716,

*доктор філологічних наук, професор кафедри прикладної лінгвістики,
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова*

МЕТОДИ КОРПУСНОЇ ЛІНГВІСТИКИ В ДОСЛІДЖЕННІ ЕТНО- І ГЕТЕРОСТЕРЕОТИПІВ

Стаття представляє міждисциплінарне дослідження, що об'єднує лінгвокультурологічний і корпусний підхід до розв'язання проблем міжкультурної та між-етнічної комунікації. З опертям на поняття етнічного стереотипу та виокремлення авто- та гетеростеретипів здійснено аналіз стереотипних уявлень носіїв української мови про представників свого етносу – українців – та титульного етносу держави-агресора – рф. У центрі уваги постали етнічними на позначення українців і росіян, зафіксовані в тлумачних словниках української мови. Проаналізовано етнічними «українець» і «хохол» як вербальні репрезентанти етностеретипу та етнічними «росіянин», «кацап», «москаль» і «московит» як вербальні репрезентанти гетеростеретипу. В умовах повномасштабного вторгнення рф в Україну використання у ворожій пропаганді стереотипних уявлень з послідовним «розлюдненням» українців доводить важливість цього аспекту вивчення міжетнічних відносин. Етнічними розглянуто за двома аспектами: лексикографічним і корпусним. На підставі дефініцій у тлумачних словниках української мови визначено структуру автостеретипів і гетеростеретипів. За допомогою пошуку в ГРАКУ (Генеральному регіонально анованому корпусі української мови) простежено специфіку сполучуваності етнічними з ад'єктивами оцінної семантики. Пошук здійснено як у корпусі загалом, так і в динаміці 2014-2023 років у медійному дискурсі. Зіставлення частотності сполучуваності етнічними з оцінними ад'єктивами під час війни Росії проти України дало змогу простежити трансформацію стереотипних уявлень носіїв української мови про українців і росіян.

Ключові слова: етнічний стереотип, автостеретип, гетеростеретип, ГРАК, корпусний підхід.

Постановка проблеми. Дослідження міжкультурної комунікації передбачають вивчення стереотипних уявлень про представників різних національностей, що на мовному рівні виражається у використанні етнічними – номінацій суб'єктів за етнічною належністю. В умовах повномасштабного вторгнення рф в Україну це питання набуло особливого значення, оскільки стилістично марковані етнічними активно використовують в інформаційній війні, зокрема як мову ненависті. Вживання негативно оцінних номінацій за національною ознакою на позначення ворогів знеособлює і розлюднює їх, що спричиняє зміну ставлення до іншого етносу та уможливило виправдання злочинних дій проти іншої людини на підставі її належності до певної національності. Стилістично марковані етнічними використовуються з метою висловлень образ і приниження за національною ознакою, вони є засобом розпалювання національної ворожнечі. Традиційно дослідження етнічними і стереотипних уявлень про інші народи та етноси ґрунтувалося на лексикографічних джерелах, прислів'ях і приказках, художніх текстах. Такий підхід передбачав опрацювання великого обсягу фактичного матеріалу й необхідність практично «вручну» простежувати динаміку вживання етнічними. Цю проблему можна розв'язати за допомогою залучення корпусного підходу, здійсню-

ючи відбір матеріалу та його сортування через ГРАК (Генеральний регіонально анотований корпус української мови), створений командою дослідників на чолі з М.О. Шведовою [2]. Корпусний підхід дає змогу виокремити етноніми, простежити частотність і динаміку їхнього вживання, а також проаналізувати сполучуваність етнонімів з ад'єктивами оцінної семантики.

Мета дослідження – визначити стилістично марковані етноніми як репрезентанти авто- і гетеростереотипів в українській мові за допомогою ГРАКу. Мета передбачала розв'язання таких завдань: визначити поняття стереотипу і стереотипізації; проаналізувати етноніми та надати їхні словникові дефініції; простежити динаміку вживання етнонімів в українській мові на підставі ГРАКу та виявити їхню оцінну маркованість у період 2014-2023 років у медіатекстах.

Об'єктом дослідження є вербальні репрезентанти авто- та гетеростереотипів в українській мові, предметом – етноніми на позначення українців і росіян.

Матеріалом для аналізу послуговували словникові дефініції етнонімів та результати пошукових запитів у ГРАКу за частотністю вживання і сполучуваністю етнонімів.

Поняття стереотипу та стереотипізації первинно обґрунтовано у працях В. Ліппмана [12]. На позначення уявлень про етноси і представників різних етносів і національностей у гуманітаристиці вживають терміни «етнічний стереотип» і «національний стереотип», послуговуючись ними як тотожними. В українстиці етностереотипи розглянуто в наукових розвідках А. Загнітка та І. Богданової [3], В. Манакіна [5], І. Орел [6], Н. Семенів [7], І. Скрипник [9] та ін. Основну увагу зосереджено на визначенні понять етностереотип і національний стереотип; розмежуванні авто- і гетеростереотипів; аналізі структури етностереотипів. С. Сердюк зазначає: «Міжетнічні установочні утворення відрізняються некритичністю, обмеженістю, а часто й викривленням когнітивного змісту» [8, с.11], наголошуючи на тому, що «етнічний стереотип як регулятивний елемент етнічної самосвідомості виконує три головні функції: пізнавальну, комунікативну і функцію захисту позитивної етнічної ідентичності» [там само]. Н. Малюга вважає, що «виникнення етнічних стереотипів пов'язане з розвитком етнічної самосвідомості, усвідомленням власної належності до певної етнічної групи, відмінностей її від інших груп» [4, с.133]. Етностереотип є гетерогенним утворенням і певною мірою демонструє динаміку уявлень про певний етнос. Н. Семенів виокремлює у структурі етностереотипу ядерну частину (охоплює уявлення про зовнішні ознаки представників певного етносу, історико-культурні та соціальні характеристики життя) та периферійну частину (містить уявлення про морально-етнічні та комунікативні характеристики певного етносу, вияскравлені передусім у міжкультурній і міжнаціональній взаємодії) [7, с.490]. З огляду на це визначаємо поняття етностереотипу, його різновиди та особливості структури.

Виклад основного матеріалу. Розглянемо основні номінації, що репрезентують автостереотипи та гетеростереотипи на позначення українців і росіян в українській мові.

Автостереотипи потрактовують як «систему певних уявлень представників того чи іншого етносу щодо самих себе, певні характеристики, якими вони себе наділяють» [9, с.86]. Автоетностереотип в українській лінгвокультурі ґрунтується насамперед на вживанні українцями етнонімів на позначення представників свого етносу. Тлумачні словники української мови подають такі дефіні-

ції: українці – «східнослов'янський народ, що нині становить основне населення України» [11]; українці – «нація, основне населення України; представники цієї нації, країни; громадяни республіки Україна» [1]; українці – «один із трьох східнослов'янських народів, що нині становить основне населення Української РСР» [10, т.10, с.423]. Як бачимо, словники подають етнічним у формі множини, натомість лексема «українець» представлена як форма однини зазначеного етнічного. В 11-томному тлумачному словнику української мови дефініція ґрунтується на ідеологічних засадах, оскільки українців схарактеризовано як один з народів східнослов'янської спільноти. Такий підхід домінував у Радянському Союзі і зумовив у подальшому актуалізацію стереотипного уявлення про «братерство» росіян, білорусів та українців. У 20-томному тлумачному словнику ще наявна семантика східнослов'янської єдності, проте на периферії актуалізовано семи державності. І лише у ВТСУМі фіксуємо в ядерній частині лексичного значення актуалізацію націєтвірного чинника на протигагу попереднього вживання лексеми «народ» для визначення українців. Родовими поняттями, вжитими для дефініювання українців, послуговували «нація», «населення», «громадяни», що значно розширює семантичні межі лексеми і зміщує акцент з ідеологічних параметрів на національно-патріотичні.

Для зіставлення словникової дефініції було залучено матеріали корпусу ГРАК за лематичним пошуком подає 607783 слововживань словоформи «українець». Задля аналізу автостереотипного уявлення про українців було звужено пошук до сполучуваності лексеми з ад'єктивами, що потребувало усунення форм прикметникових займенників в отриманих результатах (кількісні показники зазначено з урахуванням займенникових прикметників). За частотністю вживання корпус демонструє таку сполучуваність (див. табл. 1).

Таблиця 1

Сполучуваність етнічного «українець» за ГРАКом

	Весь ГРАК (607783)	Медіатексти 2014-2021 (42136)	Медіа- тексти 2022-2023 (8025)
пересічний українець	2116	888	48
етнічний українець / українка	1883	986	40
шановний українець / українка	1691	77	32
свідомий українець	1693	278	20
найбагатший українець	1457	1009	49
простий українець / українка	1443	762	62
молодий українець / українка	1253	612	33
закордонний українець	1195	341	6
маленький українець / українка	1047	305	165
більший українець	1002	527	115
опитаний українець	984	696	92
великий українець	974	254	18
галицький українець	980	20	-
полонений українець / українка	889	447	144
видатний українець	803	408	36
загиблий українець / українка	733	526	73
відомий українець / українка	655	530	46
дорогий українець/українка	629	226	22

Продовження таблиці 1

справжній українець	593	38	29
мирний українець / українка	551	59	495
російськомовний українець	519	209	63
західний українець	516	57	2
вільний українець	515	57	5
затриманий	-	409	23
евакуйований українець / українка	45	365	34
звільнений	-	264	23
цивільний українець / українка	38	38	259
депортований українець	35	56	133
переміщений	-	14	92
поранений	12	84	84
вакцинований	-	292	142
постраждалий	-	245	59
ув'язнений українець	243	235	10
вбитий / убитий українець	-	75	86
звичайний українець/ українка	-	205	99
середньостатистичний	-	192	4
закатований	-	20	50

Для зіставлення і визначення динаміки вживання етноніма виявлено загальну частотність сполучуваності в корпусі (загалом зафіксовано 607783 результатів пошуку ад'єктив+українець) і сполучуваність в медіатекстах в період 2014-2021 роки (зафіксовано 42136 вживань) та 2022-2023 (зафіксовано 8025 вживань). Серед частотних поєднань загалом у ГРАКУ позитивно-оцінню маркованими є лексеми: *шановний, свідомий, найбагатший, великий, видатний, дорогий, справжній, мирний, вільний*. Зазначені лексеми мають позитивно оцінну семантику і використовуються для відповідної характеристики українців. Саме ці ознаки становлять, на нашу думку, ядрну частину автоетностереотипу, тобто українці уявляють себе свідомими і вільними, вони заслуговують на повагу, є великими та видатними, справжніми; бачать себе мирною та заможною нацією. Серед ад'єктивів із негативною семантикою фіксуємо передусім пов'язані з війною: *полонений, загиблий, поранений, постраждалий, закатований, депортований*. Нейтральними за семантикою є ад'єктиви, що актуалізують національний компонент значення: *етнічний, більший* (у значення більший українець, ніж інші); соціальні ознаки: *пересічний, середньостатистичний, простий, опитаний*; віковий: *молодий, маленький*; місце проживання або перебування: *закордонний, галицький, західний*; мовний: *російськомовний*. У медіатекстах з 2014 року збільшена частотність вживання оціню маркованих лексем на позначення тих рис українців, що зумовлені війною: *полонений, мирний, цивільний* (про жертви серед мирного населення), *депортований, убитий, загиблий*.

Серед стилістично маркованих етнонімів – номінацій українців – тлумачні словники подають лексему «хохол». – Зневажл. назва українця [10, т. 11, с. 134; 11; 1]. Як бачимо, в усіх аналізованих словниках дефініція однакова із актуалізацією конотації «зневажливе», що вказує на негативну конотацію в семантиці слова. ГРАК подає за простим лематичним пошуком 3397 слововживань, а у сполучуваності з ад'єктивами 568 вживань. Порівняно невелика частотність поєднання лексеми з ад'єктивами демонструє загалом у корпусі переважно негативно оцінну семантику ад'єктивів: *хитрий* (37), *дурний* (16), *продажний* (13), *тупий* (12), *впертий* (11), *клятий* (8), *примітивний* (5), *дурнува-*

тий (5), глутий (5), непокірний (4), проклятий (4), придуркуватий (4), невдячний (4), нещасний (3), покірний (3). Здебільшого метадані засвідчують вживання лексеми «хохол» з негативно оцінними ад'єктивами в художніх текстах, насамперед у персонажному мовленні. Позитивно оцінні ад'єктиви мають поодинокий характер: *вчений* (5), *щирий* (3), *добродушний* (3), *хороший* (3).

Зважаючи на це, етностереотипні уявлення вербалізовані передусім через етнонім «українець», що має частотний характер і домінуючу сполучуваність з позитивно оцінними ад'єктивами, які в ядерній частині актуалізують такі риси українців, як волелюбність, свідомість, справжність, миролюбність, величність та заможність. Негативні характеристики перебувають на периферії етностереотипу та представлені етнонімом «хохол», що вживають у мовленні персонажів художніх творів (насамперед антагоністів).

Для аналізу гетеростереотипів було обрано уявлення українців про представників нації, що проживає на півночі та сході від України, росіян. Тривалий час офіційні медіа і загалом ідеологічно заангажована література просувала міф про «єдність слов'ян», насаджуючи про росіян стереотип «старшого брата» щодо українців і білорусів. В українській мові на позначення представників цього етносу функціонує нейтральний за семантикою етнонім «росіянин», що має такі словникові визначення: Росіяни. – Східнослов'янський народ, нація, основне населення РФСР, представлене і в інших республіках СРСР; представники цього народу [10, т.8, с.882]; Східнослов'янський народ; основне населення Росії, представлене і в інших країнах; представники цього народу [1]. Лексикографічні джерела дають цілком нейтральні визначення як номінації народу, населення рф. У корпусі зафіксовано на підставі лематичного пошуку загалом 72767 слововживань етноніма «росіянин» та 24019 вживань ад'єктив+етнонім.

Вважаємо доцільним зосередити увагу на періоді 2014–2023 років, зокрема щодо вживання етноніма в медіатекстах. Ми проаналізували у ГРАКу сполучуваність етноніма з ад'єктивами й отримали відповідні результати (див. табл. 2).

Таблиця 2

Сполучуваність етноніма «росіянин» за ГРАКом

	Весь ГРАК (24019)	Медіатексти 2014-2021 (8509)	Медіатексти 2022-2023 (7671)
етнічний росіянин	1530	616	103
мобілізований росіянин	350	-	341
затриманий росіянин	259	222	12
захоплений росіянин	571	207	333
вбитий / убитий росіянин	364	23	325
простий росіянин	306	164	69
окупований росіянин	785	131	601
опитаний росіянин	180	122	7
пересічний росіянин	307	104	79
хороший росіянин	155	13	118
загиблий росіянин	180	99	68
найбагатший росіянин	214	97	33
підозрюваний росіянин	94	90	3
багатий росіянин	180	89	57
знищений росіянин	98	5	86
підсанкційний росіянин	88	12	76

Продовження таблиці 2

заможний росіянин	142	75	41
засуджений росіянин	82	70	5
п'яний росіянин	114	69	18
поранений росіянин	99	21	69
молодий росіянин	149	81	31
полонений росіянин	271	56	160
звичайний росіянин	122	41	53
новий росіянин	120	23	5
справжній росіянин	98	23	6
червоний росіянин	92	9	-

Зіставляючи отримані через пошук у ГРАКУ результати, простежуємо динаміку трансформації гетеростереотипу. На початку війни фіксуємо як позитивно оцінні (*багатий, найбагатший, заможний*) та нейтральні (*етнічний, простий, опитаний, пересічний, молодий*) лексеми, так і негативно оцінні (*підозрюваний, засуджений, підозрюваний, п'яний*), але меншою мірою. Починаючи з 2022 року ситуація змінюється: суттєво збільшується вживання ад'єктивів, що мають у структурі значення семантику смерті та знищення (*загиблий, знищений, поранений*), а також воєнних дій та їх результатів (*мобілізований, окупований, полонений*). Значно збільшується частотність вживання лексем *захоплений, окупований, полонений*. До періоду повномасштабного вторгнення зафіксовано в незначній кількості поєднання етноніма «росіянин» з ад'єктивами: *вбитий, знищений, підсанкційний, поранений*., а лексема *мобілізований* взагалі відсутня в цей період. Після 2022 року майже зникли поєднання етноніма з ад'єктивами: *новий справжній, засуджений, підозрюваний, опитаний, затриманий*.

Окремо варто схарактеризувати сталий вираз «хороший росіянин». Цей сталий вираз використовується як іронічна номінація для тих росіян, які декларативно засуджують війну з Україною та представляють себе світовій спільноті як опозиціонери до чинної російської влади. Проте насправді вони транслюють імперські наративи, зокрема стереотипи про братерство слов'янських народів, вікову дружбу та спільну культуру без визнання права українців на самовизначення і реальну незалежність. З огляду на це ад'єктив «хороший» тут має переносне значення, його вжито на позначення специфічного типу росіян із суперечливими уявленнями про реальність. Це зумовлює значне збільшення частотності його вживання в період 2022-2023 року в медіатекстах.

Серед конотативно маркованих етнонімів ми розглянули лексеми «москаль», «московит» і «кацап». Частотність цих лексем у корпусі є не настільки високою, щоб виявити глобальні тенденції, проте зіставлення словникових дефініцій і сполучуваності етнонімів за ГРАКом дає можливість простежити формування негативно оцінних значень у семантичній структурі слів та визначити стереотипні компоненти.

Лексема «москаль» є в українській мові полісемічною, вона вживається і як етнонім, і як номінація солдата часів Російської імперії. При цьому 11-томний словник української мови фіксує лише етнонім: москаль. – Росіянин [10, т.4, с.808] без жодних маркувань конотації, а 20-томний словник, навпаки, у переносному значенні актуалізує стилістичну маркованість слова: москаль. – 2. неважл. Росіянин [11]. У ГРАКУ ми розглянули вживання загалом у корпусі (35098 вживань), у 2014-2021 роках у медіатекстах (6673 вживань) та в 2022-2023 роках у медіатекстах (345 вживань) з метою простежити суттєві зрушення у семан-

тиці та вживанні етноніма. Загалом у корпусі представлено слово «москаль» у сполучуваності (загалом 2893 вживання) з такими ад'єктивами: *останній* (161), *клятий* (76), *червоний* (68), *білий* (15), *молодий* (13), *хитрий* (10), *п'яний* (10). Колоративи здебільшого вжито в метафоричному значенні в текстах першої третини XX століття на позначення відповідної ідеології і політичних поглядів росіян («червоні» та «білі»). Частотна лексема «клятий» виражає негативну оцінку представників цього етносу загалом, інші мають переважно нейтральний характер. В 2014-2021 роки сполучуваність суттєво змінилася (загалом 488 вживань), оскільки етнонім поєднано з ад'єктивами: *останній* (10), *мертвий* (2) та по одному вживанню ад'єктиви: *убитий*, *смердючий*, *скотський*, *підступний*, *полонений*, *мертвий*, *маленький*, *ліквідований*, *знахабнілий*. Словосполучення «останній москаль» актуалізовано через популярність одноіменного серіалу, що активно обговорювався в українському медіадискурсі. Утім, інші прикметники вказують на переважно негативну оцінку росіян, які прийшли з війною в Україну, але самі були знищені. Період 2014-2023 років (55 вживань) у ГРАКУ (медіадискурсі) демонструє виключно вживання лексеми «москаль» як етноніма у сполучуваності з ад'єктивами *останній*, *мертвий*, *убитий*, *смердючий*, *скотський*, *підступний*, *полонений*, *ліквідований*, *знахабнілий* тощо.

Також представлено лексему «московит» як семантичний еквівалент етноніма «москаль»: *Московит*. – Те саме, що москаль [11; 1]. Зважаючи на це, словники актуалізують негативну конотацію лексеми, вжитої на позначення росіян. У ГРАКУ фіксуємо цю лексему з 1838 року із невисокою частотністю вживання загалом – 3180 вживань. У сполученні з ад'єктивами частотність ще нижча (362), представлено лексеми: *дикий* (6), *захоплений* (5), *православний* (4), *клятий* (4), *старовинний* (3), *розгромлений* (3), *простий* (3), *ображений* (3), *нелюдський* (3), *етнічний* (3), *викритий* (3), *варварський* (3), *убитий* (2). Хронологічно вживання лексеми «московит» за частотністю збільшується на початку XXI століття, зокрема після 2014 року. Сполучуваність з негативно оцінними ад'єктивами за свідчує вираження відповідного ставлення українців до росіян, названих московитами. Вживання лексеми, що походить від назви столиці рф, також демонструє дистанціювання від росіян як слов'ян зі спільною з українцями історією, тобто в негативно маркованих етнонімах спостерігаємо уникання використання стимулогічного зв'язку етнонімів на позначення росіян з топонімом Русь.

Лексема «кацап» зафіксована у тлумачних словниках із стилістичною і семантичною маркованістю безпосередньо в ядерній семі: *Кацапи*. – Зневажлива назва росіян [10, т.4, с.123; 11]; *Кацапи*. – Зневажлива назва російського воєка в Україні у 18 ст. розм. *Жартівлива назва росіянина* [1]. У ГРАКУ загалом (загальна кількість вживання етноніма 2247, у сполученнях з ад'єктивами – 303) лексема «кацап» представлена у сполученнях з ад'єктивами: *проклятий* (10), *бородастий* (8), *клятий* (7), *вбитий* (7), *справжній* (5), *лютий* (5), *дурний* (4), *стовідсотковий* (3), *придуркуватий* (3), *ніякий* (3), *живий* (3). В останні два роки вживання є нечастотним, проте фіксуємо поєднання лексеми «кацап» з ад'єктивами *мобілізований*, *мертвий*, *кадровий*. Зважаючи на отримані результати стилістично марковані лексеми «москаль», «московит» і «кацап» у корпусі демонструють переважно негативну семантику у сполучуваності з ад'єктивами. Основні характеристики росіян на стереотипному рівні охоплюють параметри: зовнішність (*бородастий*), вік (*молодий*), соціальні ознаки (*заможний*, *багатий*), фізичний стан (*загиблий*, *убитий*, *живий*), моральні якості (*клятий*, *підступний*, *скотський*, *хороший*), розумові здібності та освіченість (*дурний*, *придуркуватий*, *дикий*, *вар-*

варський), схильність до згубних звичок (*п'яний*), участь у війні (*мобілізований, окупований, полонений, підсанкційний*).

Висновки. Стереотипізація мислення носіїв мови виявляє специфіку сприйняття свого етносу та представників інших національностей як набір спрощених, схематизованих характеристик переважно оцінної семантики. Етнічний автостереотип у мовній картині світу носіїв української мови представлений етнічними «українець» і «хохол». Сполучуваність з ад'єктивами оцінної семантики демонструє виражену позитивну маркованість лексеми «українець» та негативну конотацію лексеми «хохол», що переважно використано в мовленні негативних персонажів художніх творів. Стереотипне уявлення українців про себе містить такі характеристики, як волелюбність, свідомість, взаємоповага, величність, миролюбність, заможність. Етнічний гетеростереотип представлено в уявленнях українців про росіян через вживання етнічними «росіянин», «москаль», «московит», «кацап» у динаміці від надання росіянам таких характеристик, як-от: низькі моральні якості, невисокий інтелект, невихованість, пияцтво, агресивна поведінка. Сталими негативно оцінними лексемами, що характеризують росіян і становлять ядро гетеростереотипу є *клятий, проклятий*, а також ад'єктиви на позначення смерті та знищення: *вбитий, загіблий, знищений*, що загалом вказує на прагнення українців до відсутності росіян в національній мовній картині світу.

Список використаних джерел і літератури:

1. Великий тлумачний словник української мови (ВТСУМ). URL: <https://slovyk.me/dict/vts/>.
2. Шведова М., Вальденфельс Р. фон, Яригін С. та ін. Генеральний регіонально анотований корпус української мови (2017-2023). Київ, Львів, Єна. URL: uacorus.org.
3. Загітко А.П., Богданова І.В. Лінгвокультурологія. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2017.
4. Малюга Н.М. Етнічні стереотипи та упередження в українському художньому дискурсі. *Філологічні студії: Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. 2010. Вип. 4. С. 131-140.
5. Манакін В.М. Мова і міжкультурна комунікація. Київ: ЦУЛ, 2012.
6. Орел І.І. Етнокультурний стереотип у світлі когнітивної лінгвістики. *Закарпатські філологічні студії*. 2021. Вип. 16. С. 91-95.
7. Семенів Н.М. Сучасні методи дослідження етностереотипів у структурі міжетнічної взаємодії. *Проблеми сучасної психології*. 2015. Вип. 27. С. 486-500.
8. Сердюк С.В. Функції етнічних стереотипів та їхня роль у формуванні етнічної ідентичності. *Наукові записки. Національний університет «Києво-Могилянська академія»*. 2001. Вип. 19. С. 10-14.
9. Скрипник І.Ю. Етнічний стереотип як складова національної ідентичності. *Одеський лінгвістичний вісник*. 2015. Вип. 6 (2). С. 85-88.
10. Словник української мови в 11 томах (1970-1980). Київ: Наукова думка.
11. Словник української мови в 20 томах (СУМ-20). URL: <https://slovyk.me/dict>.
12. Lippman W. Public Opinion. New York, London: The Free Press, 1949.

References:

1. Velykyi tлумachnyi slovnyk ukrainskoi movy [Large explanatory dictionary of the Ukrainian language]. URL: <https://slovyk.me/dict/vts/>. [in Ukr.].
2. Shvedova M., Valdenfels R. fon, Yaryhin S. ta in Heneralnyi rehionalno anotovanyi korpus ukrainskoi movy (2017-2023) [General regionally annotated corpus of the Ukrainian language]. Kyiv, Lviv, Yena. URL: uacorus.org. [in Ukr.].

3. Zahnitko, A.P., Bohdanova, I.V. (2017). *Linhvokulturolohiia [Linguoculture]*. Vinnytsia: DonNU imeni Vasylia Stusa. [in Ukr.].
4. Maliuha, N.M. (2010). Etnichni stereotypy ta uperedzhennia v ukrainskomu khudozhnomu dyskursi [Ethnic stereotypes and prejudices in Ukrainian artistic discourse.]. *Filolohichni studii: Naukovyi visnyk Kryvorizkoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu [Philological studies: Scientific Bulletin of Kryvyi Rih State Pedagogical University]*. Vyp. 4. S. 131-140. [in Ukr.].
5. Manakin, V.M. (2012). *Mova i mizhkulturna komunikatsiia [Language and intercultural communication]*. Kyiv: TsUL. [in Ukr.].
6. Orel, I.I. (2021). Etnokulturnyi stereotyp u svitli kohnityvnoi linhvistyky [Ethnocultural stereotype in the light of cognitive linguistics]. *Zakarpatski filolohichni studii [Transcarpathian Philological Studies]*. Vyp. 16. S. 91-95. [in Ukr.].
7. Semeniv, N.M. (2015). Suchasni metody doslidzhennia etnostereotypiv u strukturi mizhethnichnoi vzaiemodii [Modern methods of ethnostereotypes research in the structure of interethnic interaction]. *Problemy suchasnoi psykholohii [Problems of modern psychology]*. Vyp. 27. S. 486-500. [in Ukr.].
8. Serdiuk, S.V. (2001). Funktsii etnichnykh stereotypiv ta yikhnia rol u formuvanni etnichnoi identychnosti [Functions of ethnic stereotypes and their role in the formation of ethnic identity]. *Naukovi zapysky. Natsionalnyi universytet «Kyievo-Mohylianska akademiia» [Proceedings. National University «Kyiv-Mohyla Academy»]*. Vyp. 19. S. 10-14. [in Ukr.].
9. Skrypnyk, I. Yu. (2015). Etnichni stereotyp yak skladova natsionalnoi identychnosti [Ethnic stereotype as a component of national identity]. *Odeskyi linhvistychnyi visnyk [Odesa Linguistic Bulletin]*. Vyp. 6 (2). S. 85-88. [in Ukr.].
10. Slovnyk ukrainskoi movy v 11 tomakh (1970-1980) [Dictionary of the Ukrainian language in 11 volumes]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukr.].
11. Slovnyk ukrainskoi movy v 20 tomakh [Dictionary of the Ukrainian language in 20 volumes]. URL: <https://slovnky.me/dict>. [in Ukr.].
12. Lippman W. (1949). *Public Opinion*. New York, London: The Free Press. [in Eng.]

Natalia Kondratenko

METHODS OF CORPUS LINGUISTICS IN THE STUDY OF ETHNO- AND HETEROSTEREOTYPES

The article presents an interdisciplinary study that combines a linguistic and corpus approach to solving the problems of intercultural and interethnic communication. The basis of the study is the concept of ethnic stereotype. We singled out auto- and heterostereotypes, analyzed the stereotypical ideas of Ukrainian speakers about Ukrainians and Russians. Ethnonyms denoting Ukrainians and Russians recorded in explanatory dictionaries of the Ukrainian language became the focus of attention. The ethnonyms «Ukrainian» and «hohol» were analyzed as verbal representatives of the ethnostereotype. The lexemes «Russian», «katsap», «moscowyt» and «moskal» were analyzed as verbal representatives of the heterostereotype. In the conditions of a full-scale invasion of Ukraine, the use of stereotypical ideas about Ukrainians in enemy propaganda proves the importance of this aspect of studying inter-ethnic relations. Ethnonyms are considered according to two aspects: lexicographic and corpus. On the basis of the definitions in explanatory dictionaries of the Ukrainian language, the structure of autostereotypes and heterostereotypes is determined. By means of a search in GRAK (General Regionally Annotated Corpus) of the Ukrainian language, the specificity of the compatibility of ethnonyms with adjectives of evaluative semantics was traced. The search was carried out both in the corpus in general and in the dynamics of 2014-2023 in media

discourse. Comparing the frequency of the combination of ethnonyms with evaluative adjectives during Russia's war against Ukraine made it possible to trace the transformation of stereotypical ideas of Ukrainian speakers about Ukrainians and Russians.

Key words: ethnic stereotype, autostereotype, heterostereotype, GRAK, corpus approach.

Отримано: 17.10.2023 р.

УДК 371(477)(092)

DOI: 10.32626/2309-7086.2023-20.89-96

Оксана Литвинюк

ORCID 0000-0002-4428-9892,

*кандидат філологічних наук, старший викладач
кафедри англійської мови,*

*Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

Світлана Никитюк

ORCID 0000-0002-2304-9291,

*старший викладач кафедри англійської мови,
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

IVAN OHIIENKO AND THE UKRAINIAN CHURCH IN CANADA

The article deals with Ivan Ohiienko, the world famous personality, Ukrainian genius, a promoter of the national science and culture. It's possible to find here about his research activity in the field of culture, theology, history and public studies, translation and linguistics. He was interested in the folk historiosophy, problems of the Ukrainian mentality, folklore researches.

Researchers paid a special attention to «The Ukrainian Church» as «Outlines of History of the Ukrainian Orthodox Church» as a popular account of the age-old ideology of the Ukrainian Orthodox Church, its historical fate, and its characteristics as the Church of the Ukrainian nation – a national and conciliar the Church.

The value and significance of «The Ukrainian Church» by Metropolitan Ilarion are particularly studied at the time of the great millennium of the Ukrainian Orthodox Church in Canada. This paper promotes comprehension of its phenomenon at all levels.

Key words: personality, publicist, translation, church, individual style, writing manner, national revival, research.

Poet and prose writer, essayist and linguist, polyglot and theorist of canon law, scholar-professor and translator of the Bible and religious literature, hierarch of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, encyclopedist, bearer and creator of the restless national spirit, a man of surprisingly wide preferences and interests [5] – this can be said about one worldly famous person, Ivan Ohiienko.

Bibliography. Ohiienko's works currently have some considerable applied significance, because they served and continue to serve those who care about the national revival of the nation and Ukraine. The following Ukrainian scientists as A.O. Yevgrafova, O.M. Zavalniuk, G.Y. Nasminchuk, E.I. Sokhatska,

M.S. Tymoshyk have studied Ohienko's creative heritage [5]. Still the vast heritage left behind by I. Ohienko will rise scholars' scientific interest. The facts above determine the relevance of the chosen topic.

The purpose of the article is to investigate the literary output of the scientist and theologian Ivan Ohienko in the aspect of his role in the establishing of Ukrainian church in Canada. The objectives of the research work are:

- 1) to describe the history of establishment of Ukrainian Autocephalic Orthodox Church;
- 2) to distinguish peculiarities in Ukrainian Autocephalic Orthodox Church in Canada;
- 3) to reveal the function of Ukrainian Autocephalic Orthodox Church in diaspora creation;
- 4) to find out Ohienko's contribution in the development and evolution of Ukrainian Autocephalic Orthodox Church.

Among Ivan Ohienko's broad interests, translations of theological literature into Ukrainian and the struggle for its introduction into the practice of the Orthodox Church occupied a prominent place. After becoming the rector of the Kamianets-Podilsky State University in 1918, Professor Ohienko created a special group at the theological faculty, which was engaged in the translation of liturgical books, and this field was probably his greatest achievement. With this, the scientist continues the work started in the 16th century «reformation that brought a living language to the church» and sees translation as an important source of enrichment of the national language [5].

Ivan Ohienko belongs to those scientists who knew how to present historical comments on various linguistic phenomena in an accessible form. In general, synchronous analysis with historical commentary is a genre that once had signs of classicism, but now, unfortunately, it is gradually receding to the periphery. In many cases, his works remind us of this undeservedly forgotten tradition, the tradition of extensive use of historical data. In a number of works, he gave a detailed analysis of several written monuments of the Ukrainian language, and often for the first time in the history of Ukrainian linguistics, he introduced the monuments into scientific circulation. Among them there are some that he himself found. Such works include the Verbal Gospel (1560), in which a linguistic analysis of the monument was carried out, and the problems of diacritical marks in Slavic old prints were highlighted. In the work «Psalter of the half of the 18th century in the Lemky translation» the author comes to the conclusion that the language of the written monument is actually the Western Ukrainian literary language of the 18th century with significant interspersions of local Lemky elements; Ukrainian and Church Slavonic-Ukrainian dictionaries were added to this work as well [2].

«From the history of the Ukrainian language in the 18th century» in the study «Lyseyiv trio dated in 1734 the author draws attention to stress as evidence of the Ukrainian character of stress in church language in the 18th century». I. Ohienko in the works «Ukrainian Peresopnytska Evangelia, 1556» and «New Testament translated into Ukrainian by Valentyn Negalevsky in 1581» points to the monuments of the Ukrainian language of the 16th century as a visual evidence of the use of the Ukrainian language in the church. An important work in the field of the history of the Ukrainian language is the study «Ukrainian literary language of the 16th century. In Krekhiv Apostle 1560» (1930), in which a broad description of Ukrainian cultural life of the 16th century is given and here there is a detailed analysis of the language [3].

As the examples show, the vast majority of Ivan Ohienko's ideas on scale of national education of children are intertwined with the requests and tasks of modern pedagogy and can open new horizons in popularizing the heritage and perpetuating his memory.

Ilarion was the first figure of the Kyiv Metropolitan office. He was a very interesting figure in many ways, but he deserves mention as well in regard to the spirituality of Ukrainian people. We know that he was a priest in the St. Sophia Cathedral in Kyiv and that he became a Metropolitan, even though he was in this position for only a very short time, from 1051-1054, and that as a Hierarch, he is known for his work «Sermon on Law and Grace» as well as his appearance and disappearance from the Church arena in about 1954. He reminds us of Saint Gregory Theologus (of Nazianzus). Gregory did not agree with what happened at the Second Ecumenical Council of which he was chairman. (At the time Gregory served as Primate of the Church of Constantinople). He, therefore, called the Fathers of the Council loud rooks and stinging wasps, then dropped everything, and withdrew from the world to his village in Arianzus, in Asia Minor [6].

Ilarion also went to extremes. There was the Old Testament with its Law, but Grace appeared in the New Testament. According to Ilarion, the Old Law was to pass, like a shadow; there was the pre-Christian religion with its spirituality, but Christianity appeared. The position held by Byzantium and the Byzantine Church was that all things beyond the borders of Byzantium were barbaric and in accordance with the official Christianity it was «devil's deception», «devil's worship», therefore, it had to pass. Ilarion was loyal to this direction, but this very Byzantium later forced him off the Kyiv Metropolitan throne [1].

Ilarion vanished; perhaps to a monastery and his post was occupied by the «cultured» Greeks for a long time after. From this post they constantly struggled against the Ukrainian «barbarianism» – our culture and spirituality. They did not understand its true nature; but neither did the Ukrainians. Paganism could be concealed even in our contemporary culturism, there was a struggle of Byzantism against Ukrainian spirituality.

The Ukrainians in Diaspora, on the other hand, particularly the Ukrainians of North America are experiencing totally different spiritual processes. The Populist Radicalism brought by the leading members of the first immigration played a dominant role in affecting human spirituality. With no hope of any progress among the Ukrainian Greek Catholics, Populist Radicalism situated itself in the Orthodox section of Ukrainian society where it remained a dominant social force for half a century. It penetrated so deeply into our spiritual life that its traces are felt to the present time [2].

Most of the first Ukrainian settlers came to Canada from Halychyna (where they were Greek Catholics) and from Bukovyna (where they belonged to the Orthodox Church). The Halychany, settling in Canada, were visited once in a while by Greek-Catholic priests, but the Vatican wished to attached them to the Roman-Catholic Church already in existence, which would have assimilated them. The Bukovynians arriving in North America usually incorporated themselves into the Russian Orthodox Mission, which was already in existence. Nevertheless, the Ukrainian immigrants desired to have a Church with a Ukrainian character, which would be closer to the spiritual and cultural needs of the Ukrainian people, and this led to the formation of the Ukrainian Orthodox Church of Canada. The Church is located within the territorial boundaries of Canada. It is Orthodox by faith. In liturgical services the Church follows the Greek rites. Finally, its membership comprises of the Canadian citizens of the Ukrainian cultural heritage [2].

The Ukrainian Greek-Orthodox Church in Canada was established by the will and desire of the people in the year 1918 A.D. The movement to establish the U.G.O. Church in Canada actually started with the arrival of the first groups of Ukrainian immigrants during the last two decades of the nineteenth century.

In July 1918 a confidential conference of disenchanting lay Catholics from Manitoba, Saskatchewan and Alberta created a Ukrainian Orthodox Brotherhood – its goal was to organize the Ukrainian Greek Orthodox Church of Canada. Although the Ukrainian settlers who took part in the organization of this Church body were not theologians, they were conscious of the canon law that a Church body cannot exist without a bishop. Thus, the brotherhood contacted Archbishop Alexander, an ethnic Ukrainian in the Russian Orthodox Mission in North America, who initially accepted to become the temporary bishop of the Ukrainian Greek Orthodox Church of Canada (U.G.O.C.C.) and to preside at its first Sobor, but later refused. The first «Sobor» took place anyway on December 28, 1918, without the presence of a bishop and led to the establishment of the first seminary in Saskatoon. The second Sobor was held on November 27, 1919, with the presence of the Antiochian Metropolitan Germanos, who accepted to lead the U.G.O.C.C. until the time it would have its own bishop. He headed the Church for five years, until 1924 [3].

The new Church was a distinct Canadian institution, unconnected to any Ukraine-based Church. It accepted the dogma, rites and practices of Eastern Orthodoxy. It also stressed that the Church was to be conciliar in organization [sobornopravna] to the point of giving lay delegates a voice and a vote in administrative matters at the Church's General Councils («Sobors») and on the main administrative body of the Church, the Consistory – upon which sit the Church's Synod of Bishops, nine clergy and nine laity. The Metropolitan and his Synod of Bishops retain exclusive authority in all matters of Orthodox belief and practice [5].

In 1951 by the time an extraordinary Sobor was called, the Consistory had found four candidates for the office of a local ruling bishop. They were all canonically elected and ordained by the Holy Synod of the Warsaw Metropolitanate (Autocephalous Orthodox Church in Poland). Of these candidates, three came to Canada: the Metropolitan of Kholm and Pidliasha Ilarion (Ohienko), who fled with his flock during the war, and came to Canada in 1947 at the invitation of St. Mary the Protectress Cathedral (Sobor) in Winnipeg; Archbishop Michael (Khoroshy), who came to Canada in 1951 at the invitation of the Consistory; and Bishop Platon (Artemiuk) who came to Canada in 1951 with the blessing of Metropolitan Polikarp (Sikorsky). The extraordinary Sobor decided to follow the canonical system of a metropolia to administer the U.G.O.C.C., creating thus a metropolia with three eparchies. Metropolitan Ilarion (Ohienko) was chosen Metropolitan of Winnipeg and all Canada, and Archbishop Michael (Khoroshy) became Archbishop of Toronto and the Eastern Eparchy [7].

According to the Patriarchal Decree, upon entering the Ecumenical Patriarchate the U.O.C.C. remains a Metropolitanate with full internal autonomy, having as its canonical head the Ecumenical Patriarch to whom it has canonical reference in all things. This status recalls the days, when the Kyivan Metropolitanate was a part of the Ecumenical Patriarchate, and when there were very close Church relations between Constantinople and Kyiv, for the good of these two important Church centers [7].

The Ukrainian Orthodox Church of Canada is an important religious element in Canada, where Ukrainian culture and heritage are fused with the Orthodox Christian faith to form a living and vibrant tradition in Canada.

«The Ukrainian Church» by Metropolitan Ilarion is defined, as «Outlines of History of the Ukrainian Orthodox Church» is not a history of the Ukrainian Church in its full meaning of the word, but, rather, a popular account of the age-old ideology of the Ukrainian Orthodox Church, its historical fate, and its characteristics as the Church of the Ukrainian nation – a national and conciliar the Church [6]. «The Ukrainian Church» is the lifework of Professor Ohienko, who eventually became

a great hierarch of our times. The fact that this work is his lifelong task is evident from the constant revisions, corrections, and supplements made by the Author [7].

The value and significance of Metropolitan Ilarion's «The Ukrainian Church», particularly at the time of the great millennium of the Ukrainian Orthodox Church, and in the moment of an obvious cultural and spiritual awakening of the Ukrainian Orthodox youth and its feeling for the need of a better acquaintance of its spiritual-ethnic identity, and the value and significance of the propounded living idea of the Great ideologue and teacher of our time – Metropolitan Ilarion – is obvious and indisputable [7].

In the first period of development of the Orthodox Church, during the first five centuries, Orthodox Christianity received its basis and direction. The basic truths, the basic forms or constitutions, and the foundations of the cult of the Orthodox Church were set forth by the great Ecumenical Church Fathers during this period.

During the second period, from the fifth to the eleventh centuries, two important events held the Church's chief attention: the rise of papal Rome during the decline of the Roman Empire and the advance of Mohammedanism. These two forces threatened the integrity and the very existence of the Eastern Church. During this same period the Iconoclastic Controversy caused much unrest in an already troubled period. Friction between a conservative Eastern Christianity and the Papal Rome had been troubling the Christian Church for many centuries. These led to very severe disagreements over matters of Faith and Discipline which caused the Great Cleavage (separation of Eastern and Western Christianity) in the year of 1054 A.D. Sixty-six years prior to the Great Cleavage, Ukraine became a Christian Nation receiving, and retaining to this day, the Faith and the Discipline of Eastern Orthodox Christianity.

During the third period, from the eleventh to the nineteenth centuries, the Church and the peoples suffered immeasurably from the advancing waves of the Mohammedan storm which swept over and destroyed the south-eastern empire of the Byzantines, the Bulgarians, the Serbs, the Romanians and Ukrainians. During the Mohammedan invasion, a monstrous flow of Tartars from the south and the east swept over the central and central-northern territories of Ukraine. These two invasions not only threatened the existence of eastern civilizations and Eastern Christianity but were a threat to the safety of Western Europe [7].

Through the Council at Brest, October 1596 A.D. an act of Union of the Ukrainian Orthodox Church with the Roman Church was ratified and officially announced. This act did not meet with the satisfaction of the faithful of the Church and was strongly opposed by the Brotherhoods. Originally it was foreseen by the Council that all Ukraine would eventually, if not immediately accept Union.

However, only in the Western province of Ukraine (in Galicia) was the Uniate Church finally established. This unfortunate «union» brought dissension into the Ukrainian Church by dividing it into two bodies: the Orthodox and the Catholic.

In the year 1667, following invasions from Moscow and from Poland, Ukraine was divided between the two invaders. All the territory on the left bank of the Dnieper River, including the city of Kyiv, fell to Moscow (Russia) and on the right bank, including Galicia, the territory was incorporated with the Polish Kingdom [3].

Ukrainian Greek Orthodoxy under Poland was totally eliminated, especially in Galicia. The Church in territories under Moscow was entirely subjugated to the Patriarchate of Moscow when the Patriarch of Constantinople relinquished his rights of spiritual protection over the Ukrainian Orthodox Church in favor of the Patriarchate of Moscow.

During the fourth and last period of development, from the nineteenth century and on, all Orthodox peoples, supported by the protective power of their Churches, have, at one time or another, liberated themselves from foreign oppression, whether politically or

religiously. Some have retained their liberty; others have fallen in the shift of powers and influences which were so prominent in this mid-century activity of events [7].

For a brief period, 1918 to 1928 Ukraine had a Ukrainian Autocephalic Orthodox Church. This was established during the period of Ukraine's independence, 1918 to 1920. Independence of Ukraine failed to stand during the Russian revolution and its invasions without outside support. The Russian Empire grew; Ukraine fell.

The Ukrainian Autocephalic Church did maintain itself until the final Russian purge in 1928 A.D. During this purge hundreds of thousands of the faithful and the clergy were liquidated, deposed and exiled into forced labor camps of Russia. But the Church was never completely destroyed. With a pre-war population of about 45 million people, the desire for freedom could not be completely obliterated. During World War II, under the most adverse conditions of German invasion and a crumbling Russian resistance, the Ukrainian Church came to life for a brief period of time. Today, throughout the Free World, wherever there are Ukrainian communities, there are Priests, Bishops and faithful who brought this great Church to life in this century in their homeland and have carried the faith with them from the land of their birth into the free world.

The organization for the general government of the different Eastern Orthodox Churches varies in different countries. In general, the Church has a Council at the head of which is the Bishop elected by the ecclesiastical representatives of the people. This Council may be called a Synod, Council or Board of Consistory.

The U.G.O. Church of Canada has its highest governmental authority in the General Church Council composed of Bishops, Clergy and the representatives of the laity. The General Council is called every five years or at intermediary periods, if necessary, as a Special General Council. The General Council elects a Board of Consistory which carries out administrative duties between Councils but does not decide policy. The Board consists of 18 members. A Presidium of the Board of Consistory carries out daily administrative duties and is headed by an elected chairman – a Priest. The U.G.O. Church follows the practice of the early Christian Church and elects its Bishops; Priests and deacons are not elected but their candidacy is placed or approved by the Board of Consistory and the Bishop [2].

Conclusion. Ilarion's role in the formation of the spiritual culture of Kyivan Rus was enormous. He was the first to conceptualize and present in a figurative form the historical place of Rus renewed by the adoption of Christianity among the peoples of the world. The concept of national history created by Ilarion became the basis of ideological self-awareness of ancient Rus society [1]. When characterizing Ilarion's views, it should be emphasized that he saw Rus territorial integrity and state strengthening in uniting rulers and development of education. His activities made an important contribution to the development of the idea of the Locality of the Ukrainian Orthodox Church, which is very relevant in the present period.

Список використаних джерел та літератури:

1. Хохітва І. Роздумвання про духовність людини. *Нові Дні*. Toronto, 1982.
2. A Brief History of the Ukrainian Orthodox Church of Canada. URL: <https://www.uocc.ca/about/history/>
3. Gerus O. Metropolitan Ilarion Ohienko and the Ukrainian Greek Orthodox Church of Canada. *Millennium of Christianity*. P. 1989. P. 988-1988.
4. Jarmus S. Spirituality of the Ukrainian people. Winnipeg, 1989.
5. Metropolitan Ilarion (Ohienko) URL: https://orthodoxcanada.ca/Metropolitan_Ilarion_I_%28Ohienko%29
6. Ohiienko I. Українська церква: Нариси з історії української православної церкви. Київ, 1993.

7. Ukrainian Orthodox Church the Holy Orthodox Church and its Doctrine. Published by St. Vladimir's Ukrainian Greek Orthodox Church, Toronto URL: <https://diasporiana.org.ua/religiya/7080-ukrainian-orthodox-church-the-holy-orthodox-church-and-its-doctrine/>
8. Yereniuk R. A short historical outline of the Ukrainian Orthodox Church of Canada (UOCC), Toronto, 2004.

References:

1. Khokhitva, I. (1982). Rozdumuvannia pro dukhovnist lyudyny. Novi Dni, [Some thoughts about human spirituality. New Days] Toronto. [in Ukr.].
2. A Brief History of the Ukrainian Orthodox Church of Canada. URL: <https://www.uocc.ca/about/history>. [in Eng.].
3. Gerus, O. (1989) Metropolitan Ilarion Ohienko and the Ukrainian Greek Orthodox Church of Canada / ed. Millennium of Christianity. Winnipeg. P. 988-1988. [in Eng.].
4. Jarmus, S. (1989) Spirituality of the Ukrainian people. Winnipeg. [in Eng.].
5. Metropolitan Ilarion (Ohienko) URL: https://orthodoxcanada.ca/Metropolitan_Ilarion_I_%28Ohienko%29 [in Eng.].
6. Ohienko, I. (1993) Ukrainska tserkva: Narysy z istorii Ukrainskoi pravoslavnoi tserkvy [Ukrainian church. A brief history of Ukrainian Orthodox church]. Kyiv. 284 s. [in Ukr.].
7. Ukrainian Orthodox Church the Holy Orthodox Church and its Doctrine. Published by St. Vladimir's Ukrainian Greek Orthodox Church, Toronto. URL: <https://diasporiana.org.ua/religiya/7080-ukrainian-orthodox-church-the-holy-orthodox-church-and-its-doctrine/> [in Eng.].
8. Yereniuk, R. (2004). A short historical outline of the Ukrainian Orthodox Church of Canada (UOCC), Toronto. [in Eng.].

Оксана Литвинюк, Світлана Никитюк

ІВАН ОГІЄНКО ТА УКРАЇНЬСЬКА ЦЕРКВА У КАНАДІ

Поет і прозаїк, есеїст і мовознавець, поліглот і теоретик канонічного права, вчений-професор і перекладач Біблії та релігійної літератури, ієрарх Української автокефальної православної церкви, енциклопедист, носій і творець невсипущого національного духу, людина, на подив, широких уподобань і зацікавленень – це все можна сказати про одну, всесвітньо відому постать, Івана Огієнка.

Працями та величною постаттю Івана Огієнка цікавилися й досліджували такі вітчизняні вчені, як А.О. Євграфова, О.М. Завальнюк, Г.Й. Насмінчук, Є.І. Сохацька, М.С. Тимошик.

Мета статті – дослідити літературний доробок ученого і богослова Івана Огієнка з точки зору становлення Української церкви у Канаді.

У статті окреслено коло широких інтересів Івана Огієнка, серед яких чільне місце посіли переклади українською мовою богословської літератури та боротьба за її впровадження у практику православної церкви. Ставши у 1918 році ректором Кам'янецького державного університету, професор Огієнко створив при богословському факультеті спеціальну групу, яка займалася перекладом богослужбових книг, і на цій ниві чи не найбільший був його здобуток. Цим самим учений продовжує започатковану у XVI ст. «реформацію, що несла живу мову до церкви», і вбачає у перекладі важливе джерело збагачення національної мови.

Огієнко належить до тих учених, які вміли у доступній формі подавати історичні коментарі до різних мовних явищ. Його праці в багатьох випадках нагадують нам що незаслужено забуто традицію широкого залучення історичних даних. Серед них є й такі, які він сам знайшов. До таких праць належить «Вербська Євангелія 1560 року», «Псалтир половини XVIII в. в лемківським перекладі» (до праці додано український та церковнослов'янсько-український словники).

У 1940 році Іван Огієнко перестав бути світським чоловіком і здійснив повстриг у чернечий чин та висвятився на єпископа Іларіона.

Після прибуття у вересні 1947 року до канадського Вінніпегу у Іларіона починається новий період життя і творчості. Коли його було обрано Митрополитом УГКЦК на Надзвичайному Соборі, він виголосив своє перше слово, де зазначив, що Українська Церква має бути: автокефальною, соборно правовою, національною, високо освітньою та частиною Єдиної Святої Православної Соборної Апостольської Східної Церкви.

Саме ці засади і викладені у книзі Іларіона «Українська церква», яка є популярним викладом багатомісячної ідеології та історико-національних характеристик Української православної церкви, її боротьбу за незалежність від московської, про поширення християнства в Київській Русі.

Про те, що це – праця усього життя, свідчать його постійні правки, зміни до тексту та внесення додаткової нової інформації.

Як свідчать приклади, переважна більшість ідей у цій праці переплітається із запитамі і завданнями сучасної педагогіки та можуть відкрити нові горизонти у популяризації духовної спадщини українського народу; вивченні та практичному застосуванню доробку Івана Огієнка пам'яті.

Ключові слова: постать, публіцист, богослов, переклад, церква, індивідуальний стиль, манера письма, національне відродження, дослідження.

Отримано: 15.10.2023 р.

УДК 811.161.2:821.161.2Б.Грінченко
DOI: 10.32626/2309-7086.2023-20.96-105

Людмила Марчук

ORCID 0000-0002-9022-2103,

*доктор філологічних наук, професор кафедри української мови
завідувач кафедри журналістики,
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

**СВІТОГЛЯДНО-МОВНА КОНЦЕПЦІЯ
БОРИСА ГРІНЧЕНКА В ЕПІСТОЛЯРНІЙ СПАДЩИНІ
(на матеріалі збірки «...Віддати зумієм себе Україні».
Листування Трохима Зінківського з Борисом Грінченком)**

Матеріалом для дослідження послужила епістолярна спадщина письменника. Основним джерелом стало листування Бориса Грінченка з Трохимом Зінківським, а також листування його дружини з визначними сучасниками, наприклад, І. Нечуєм-Левицьким тощо. Крім того використані зауваги і спогади А. Кримського, І. Франка та ін. про Б. Грінченка.

Ключові слова: художньо-документальна проза, епістолярій, авторський текст, літературно-мовна дискусія, художні переклади.

Постановка проблеми. Письменницький епістолярій є тим джерелом, дослідження якого відзеркалює світоглядно-мовну концепцію автора. «В україністиці такі студії презентують переважно XIX-XX ст., тобто час, коли вже функцією нова українська літературна мова. До того ж звертає увагу, що мовознавці основну увагу зосереджують на листуванні відомих постатей, переважно письменників-класиків (див. праці А. Сагаровського, К. Ленець, С. Богдан, Н. Журавльової, Е. Ветрової, С. Ганжа, З. Мацюк, М. Фенко, та

ін.), інтелігенції, еліти тогочасного українського суспільства, яка могла запропонувати лінгвістам «високоштильовий» продукт, до якого не потрапили багато одиниць різних рівнів мовної системи» [3, с.117]. Листування Бориса Грінченка є таким взірцем не лише висвітлення суспільного та культурного життя всієї нації, а й уживання найрізноманітніших мовних засобів, що віддзеркалили мовну особистість педагога, науковця, талановитого письменника.

Праця на освітній ниві відповідала поглядам Б. Грінченка. Треба працювати для народу, освічувати його соціально і національно, будити в ньому самосвідомість, писати книги для народу.

Ось як про це пише у 1888 році Б. Грінченко у листі до Т. Зіньківського: «Стоючи біля діла, я добре бачу, як то погано нам без книжок для народного читання. Бо ми хоч і кричали про народ і інше, але дуже мало зробили в цьому напрямку в літературі. А тепер скрутно. Та ще й цензура нічого, окрім белетристики не пуска. Але усе ж таки читати дітям і народові треба, і я узяв собі за мету: приготувати серію книжок для дітей і народу. Поневолі доведеться обмежуватись на одній белетристиці, тож і увійдуть у мою серію: казки (народні і ненародні, прозові і віршовані), оповідання (свої і переробки), збірники пісень (народних і літер[них]) і інше. Для першого початку я приготував уже 4 казки народних (прозою), переказ народного оповідання про довгоязику жінку і власне оповіданнячко» [1, с.85]¹.

Мета дослідження. З'ясувати світоглядну та мовну концепцію, характерні риси епістолярію Бориса Грінченка в листуванні із Трохимом Зіньківським.

Виклад основного матеріалу. Важливою заслугою Грінченка стало видання українською мовою творів світової літератури. У колі його перекладацьких зацікавлень були Шіллер і Гейне, Гете і Байрон, Гюго і Чавчавадзе. Наприкінці 900-х рр. виходять друком у перекладі письменника також твори Г. Гауптмана. О. Мірбо, В. Сарду, А.Шніцлера, Е. Амічіса та інших авторів.

Щодо своєї перекладацької діяльності Б. Грінченко радився з Т. Зіньківським у згаданому нами листуванні, де питав думку останнього щодо своїх перекладів. Цитуємо за згаданим виданням:

«Нічого путящого не роблю. Ніяк не допишу «Беатріче» (зоставсь один розділ), за котру я оце тільки узявсь уперше після того, як читав тобі її у Херсоні, та ще однієї довгої казки білим віршем і другої рихмованим. Сікавсь був перекладати з Гейне, та все ... виходить. На зразок ось:

2) *Aus meinen Tränen sprießen** (З моїх сліз зростуть (нім.))

*З сліз моїх зростуть без ліку
Рясно квіти запаши,
І обернуться зітхання
В соловейкові пісні.*

*Покохай мене – й для тебе
Квіти будуть розцвітать,
І для тебе соловейки
Будуть край вікна співать!*

3) *Vergifter sind meine Lieder... *** (Отрутні пісні мої (нім.))

¹ Тут і надалі цитуємо листи за виданням «...Віддати зумієм себе Україні»: Листування Трохима Зіньківського з Борисом Грінченком. Київ; Нью-Йорк: «Київська правда», 2004. 520 с. далі будемо вказувати лише рік написання листа і сторінку.

*Отрутні пісні мої, кажеш?
Чи будуть же інші пісні,
Коли у життя молоде
Влила ти отруту мені?
Отрутні пісні мої, кажеш?
Чи інші ж співатиму я,
Коли в мене в серці гадюки,
Ще й ти там, кохана моя?!¹*

Якщо ці вірші, на твоїй погляд, на що-небудь здатні (напиши, як думаєш), то братимусь ще, а то так обличу» (1889, с.132).

«Товариське листування Трохима Зіньківського й Бориса Грінченка, обопільно активне від 1885 р. по 1891 р.(у рецензованій книжці його корпус складає 106 епістол, більшість друкується вперше) і перерване тільки передчасною смертю Зіньківського, репрезентує тип спілкування щирих приятелів і однодумців. Воно було ангажоване передусім взаємним намаганням задовольнити вкрай складну в тогочасну добу потребу формування і зростання індивідуальності, здатної не бути соціальним аутсайдером у чужій, до того ж тоталітарній, державі, а також усвідомленням потреби спільно і скоординовано діяти задля відродження рідних їм культури, науки, всієї батьківщини» [4, с.72].

У річниці розвитку національної ідеї формуються погляди Б. Грінченка на українську мову. Він розумів, що за відсутності національної держави, чи бодай етнічної автономії на початку XIX ст., єдиним чинником спротиву культурно-політичній асиміляції українського народу стало створення єдиної для всієї України літературної мови, формування національної самосвідомості та національної літератури.

Дбайливе ставлення до мови, до її чистоти й точності висловлювання не раз було предметом обговорення в листах Зіньківського і Грінченка.

Лист від 25, VIII, 1888. Грінченко – Зіньківському.

«Уперед усього мова. Чи слова «скотина, хварати, перестали, проголодався, вбиватися (убиватись)» будуть словами українськими? Чи не треба «товарина, хворіти (нездужати), вголодався, побиватися»? А «перебив» буде по-укр[аїнськи]? (мову перебив).

«Грєбні»... А не «гребіні»?

«Випадком сим покористати». «Віпадок» чи «випáдок»? Мені здається, що по-укр[аїнськи] буде скоріш «вїпадок» (вїпасти), а що «випáдок» – форма польська...

«Життя скотини»... Не по-укр[аїнськи], здається мені. Коли вжити слово «скотина», то доведеться сказати: «скотиняче (або скотинине) життя», бо укр[аїнська] мова не любить цього genetivus 'a (родовий відмінок (лат.)) опреділяючого» (с.92-93).*

Полюбляв Б. Грінченко вводити у свої вірші народні елементи.

Лист від 9-17.XI.1888. Грінченко – Зіньківському.

«Ти правду кажеш, що сьогочасні віршописці (а між їх і аз, многогрішний) мало звертають уваги на укр[аїнські] віршовані форми. Але щодо цього, то мушу сказати, що укр[аїнська] мова така здатна до вірша, що ніяка ві-

¹ Всього у листі подано 4 назви віршів Гейне та їх перекладів, нами подається лише два.

ришована форма, oprіче хіба деяких грецьких); і я думаю, що нам треба усі вішовані форми зробити своїми. Звісно, і свогочасного свого не треба забувати. Тільки треба зауважати, що укр[аїнська] пісня така багата на вішовані форми, що часом стріваючи у літературі які вірші, не думаєш, що форму взято з укр[аїнських] пісень, а воно так; ми ж скоріш будемо казати, що це чуже, ніж шукатимемо його між своїми.

Щодо мене особисто, то зверну увагу на ось які нар[одні] вішовні форми, котрі я незмінно, чи трохи одмінюючи, вжив:

1. «Колись була виходила в садочок зеленій...»
(«Нові думи і пісні», 5).
2. «Люблю і кохаю! Сказати ж не сила...»
(«Нові пісні і думи», 7).
3. «Ой як мені сії суми...»
(«Нові п[існі] і думи», 61).
4. «Снігурка» («3 нар[одного] поля»).
5. «На чужині» («Пісні», 1).
6. «Бурлака» («Пісні», 7).
7. «Тільки раз всього і стріла...» («Пісні», 12).
8. «І молилася я, сподівалася я...» («Пісні», 15).
9. «Могила» («Пісні», 16).
10. «Зрада» («Пісні», 17).
11. «Ніч на озері» («Пісні», 20).
12. «Тільки ж не журися» («Під сіл[ьською] стр[іхою]», 6).
13. «Де воно?» («Під сіл[ьською] стр[іхою]», 8).
14. «Рибалка» («Під сіл[ьською] стр[іхою]», 22).
15. «Весна» («Під сіл[ьською] стр[іхою]», 26).
16. «Буває» («Пісні», 5).

Всі ці форми стріваються в нар[одних] піснях, я тільки деяким надав правильний ритм, а деякі (як №11) трохи одмінював (замість рихми мужеської узья жіночу). Звісно, єсть багато крацих нар[одних] віри[ових] форм, але я їм не маю їх занедбати і скористаюсь з їх, якщо тільки зможе писати далі» (с. 105).

Б. Грінченко оцінював діяльність українських культурних діячів за їхнім внеском у справу піднесення національної свідомості.

У полемічних «Листах з України Наддніпрянської» він писав про Шевченка, що тільки він був «з'явищем феноменальним, єдиним, може, на світі... у справі національного відродження свого рідного краю» [2].

Проте, як видно з листів до Т. Зіньківського, Б. Грінченко не відкидав заслуг попередників Великого Кобзаря. В одному з них він пише: «На мою думку, той час, як озвався з своїм словом Котляревський, був для нас рубіконом: не перейди ніхто цього рубікона, не озвись з новим українським словом, – загинула б наша література. Той, хто виконав цю історичну місію, зажив тим самим великої поваги і великої вдячності од усієї української літератури. І з цього погляду я становлю за Котляревським велику послугу в справі нашої літератури і не вагаючись по результативності діяльності становлю його поруч с Шевченком і думаю, що якби не було Котляревського, то не було б Шевченка, не було б на світі української нації зовсім» (с.19).

Учений високо цінував фольклоризм творчості С. Руданського, оскільки часто звертав увагу письменників на всебічне вивчення народного життя та його фольклорного надбання.

Не випадково митрополит Ларіон у студії «Дохристиянські вірування українського народу» [Ларіон] поставив його ім'я поруч з класиками української літератури, зробивши акцент на тому, що вони були «пилними етнографами, і тому їхні свідчення дуже цінні, як народне, стародавнє передання» [4, с.31]. Із фольклором Б. Грінченко пов'язав написання історичних праць, вважаючи їх складовою частиною історіографії.

Як учений-дослідник Б. Грінченко був знайомий з головними науковими школами етнографічних досліджень – міфологічною, міграційною, порівняльною, історичною. Розвідка «Пісня про Дорошенка й Сагайдачного» засвідчила його прихильність до порівняльно-історичного методу, який широко застосовували у своїх наукових студіях І. Франко та В. Гнатюк. Серед рукописних досліджень відомі «Література дум кобзарських. Матеріал до бібліографічного покажчика», «Куліш як фольклорист (Бібліографія)», «Бібліографія про вертеп та ін.», «Бібліографія про Кармелюка та ін.», «Бібліографія на історичні оповідання».

Наукова діяльність Б. Грінченка завжди відзначалася широтою інтересів і громадською спрямованістю. Учений дуже вимогливо ставився до своїх праць, глибоко вивчав бібліографію досліджуваної проблеми, принципово підходив до висвітлення обраної теми. Такі капітальні видання, як «Література українського фольклора» та «Словарь української мови», що стали базовими для подальших наукових пошуків, постали фундаментом українознавчої науки.

Б. Грінченко посів видатне місце як в історії української літературної мови, так і в історії мовознавства.

Письменник належав до найактивніших оборонців рівноправного статусу української мови, піддавав аргументованій критиці гнобительську національно-мовну політику російського царизму.

Він здійснив вагомий вклад у розвиток і збагачення української літературної мови шляхом власної мовної практики, зробивши внесок у розбудову не тільки художнього, але й наукового, публіцистичного, епістолярного стилів. Мова художніх творів, перекладів, листів письменника високо оцінювалася як найвидатнішими майстрами українського слова дореволюційного періоду (до 1917 року), а саме І. Франком, М. Коцюбинським, І. Нечуєм-Левицьким, В. Самійленком та ін., так і визначними дослідниками історії української літературної мови, зокрема І. Огієнком. Так, І. Нечуй-Левицький в листі до дружини Б. Грінченка Марії Загірньої після смерті останнього відзначив: «*Борис Дмитрович був чудовий стиліст і писав найчистішою й найкращою мовою у наш час*» [5, с.483].

Значну роль відіграли праці Б. Грінченка в у нормуванні української літературної мови в галузі фонетики, лексики, граматики, стилістики.

Б.Д. Грінченко став ініціатором першої серйозної полеміки про шляхи розвитку української літературної мови, започаткувавши її статтею «Галицькі вірші», опублікованою у газеті «Правда» за 1891 рік (№8, 9, 10) під псевдонімом Василь Чайченко, у якій проаналізував мову західноукраїнських поетів, в тім числі і Франка.

У полеміці взяли участь І. Франко, М. Школиченко, І. Кокорудз, А. Кримський, І. Верхратський, П. Д. Тимошенко.

Значення полеміки Ю. Шевельов окреслив так: «*Дискусія кінчилася одностайною згодою, що повинна існувати єдина загальноукраїнська літературна мова і що в основі її мають бути центральноукраїнські /Київщина-Полтавщина/ діалекти, на які спирається мова найплісвовіших письменників-класиків: Шевченка, Марка Вовчка та ін. Під час дискусії /як, зрештою, ніколи після неї/ ніхто не обстоював думки про літературну мову на галицьких під-*

валинах чи про дві рівнобіжні літературні мови, щось на зразок сербської та хорватської серед південних слов'ян» [8, с.27-28].

В умовах державно-територіального розчленування України питання про єдину літературну мову набрало політичного спрямування. Навіть за відсутності в останній третині XIX – на початку XX ст. об'єктивних умов для розповсюдження єдиної літературної мови, яка тоді формувалася, не зникала віра в об'єднувальну силу мови. Пізніше ця ідея вилілася у формулу І. Огієнка «Для одного народу – одна мова».

По-перше, Б. Грінченко вважав недоречними в українській літературній мові слова і вирази, вжиті в поезії В. Масляка, зокрема такі як *невісти, вестальки, крізь вас, зову* та ін.:

*До вас, невісти, до вас, Вестальки
Рідні святої огню,
Звертаюсь нині з покликом дружним,
Вас звуком серця зову:
О час, посестри, о час!..*

На думку Б. Грінченка, замість *вестальки* слід уживати *весталки*, замість *зову* – *кличу*; недоречно використовувати в літературній мові й слово *невіста* не в значенні «молода», оскільки це полонізм. Вислови типу *воскрезла крізь вас, я живу лиш крізь любови тої власть*, за словами Б. Грінченка, неможливі в українській літературній мові, як неможливі були б вислови: *я живу крізь самий хліб* або: *хата згоріла крізь підпал*. Можна лише сказати: *місяць світить крізь вікно; крізь яри, крізь бір і т.д.* Виступив Б. Грінченко й проти вислову – *Вестальки рідні святої огню*.

По-друге, Б. Грінченко зробив слушні зауваження і щодо неправильних наголосів у мові галицьких поетів, навівши приклади з поезій того ж В. Масляка / *рідній!*.

Крім того, Б. Грінченко відзначив ряд недоречностей, зайвих запозичень: з польської – *фаленька, фая* /хвиля/, *огень, земські втіхи тручати, спочати, полокати, коруна, вляти* /влийти/, *стрільба* /рушиниця/, *жовняр, звивати та ін., дотикає ногою землі, звивати та ін.*

Б. Грінченко наводить випадок кумедного використання запозичень:

*Ломить горе нас всіляке,
Не мале –
Коле терня ріжнораке,
От пусте! /В. Масляк/.*

Відзначає мовознавець і русизми та церковнослов'янизми в мові галицьких поетів: *луч* – промінь, *луна* – місяць, *бездна* – безодня, *всьо* – все, *вмоляю* – благаю, *сніжними, хрусталь* тощо. Називає Б. Грінченко й ряд діалектизмів, ужитих у мові галицьких поетів: *веремя, дійствó, свѣтич, ручай, їдло, сіяво, людствó, окінце, оден* та ін.

У листуванні з Т. Зіньківським 1891 року натрапляємо на замітки про журнал «Зоря», де відбувалася полеміка.

«Бо чи то ж можно собі думати, щоб «Зоря», літературне письмо, завжди було /до сього року/ в руках літературних йолопів, хоч так, може, й поважних людей. Я дуже радію, що тепер вона попала до рук людині, як бачця, літературно-освіченій і з таким-сяким смаком» (8/20 січня 1891р., с. 202).

Зіньківський, підтримуючи Грінченка, критикує В. Самійленка, мову його поезій. Проте не загострює питання – чи галичанин він, чи ні. Критика стосується лише талановитості написаного В. Самійленком.

Лист Зіньківського Грінченкові від 26.2.1891.

«...Бо се нестерпуча річ – ставляти на п'єдестал таке вбожество мислі, і барви поетичної, таку ходульну, кострюбату, вишукану й мертвецьки бліду мову, шатковану, по-просту, капусту» (с. 203).

Нове слово, на думку Б. Грінченка, повинно бути утворене:

- 1) на базі власне українських, а не запозичених коренів;
- 2) у дусі нашої мови (тобто за наявними словотвірними моделями).

Тому науковець вважав невдалими неологізмами *оскалина* (гримаса), *подолля* (шлейф), *приймими* (манери), *розхиття* (насолада), *дратівля* (муки) та ін.

При визначенні доцільності літературного вжитку неологізмів Б. Грінченко керувався такими критеріями: необхідність слова; зв'язок із новим поняттям, утворення на базі незапозичених коренів, відповідність деривації загальнонаціональним особливостям мови, зрозумілість значення без спеціальних глумачень.

Проблема критеріїв нормативності української літературної мови в дискусії 1891-1892 років була актуальною для 90-х років – періоду інтенсивного розвитку й публічного обговорення різних аспектів літературної мови українців.

Як засвідчує спадщина Б. Грінченка, він виявляв різнобічний інтерес до проблем української мови кінця XIX – початку XX століття. Національно-мовні позиції складала вагомий компонент світогляду Б. Грінченка та його сучасників.

У листах знаходимо приклади клопіткої праці над мовою.

Ось приклад одного із листів:

Грінченко, 17.11.1888.

«I. «Драбина»

а) «Поміха» – росіянізм, по нашому буде: «перешкода» чи що. «Уперсь ногами»... Чи можна так? – «Драбину ставить...» – чи не краще «становить»? – «Йй не оглядівся...» – не росіянізм?...

III. «Догадливі наймички»

а) «Лиш» вживається у тебе усюди. Протестую проти вживання його в тому значенню, як російське «лишь» (тільки), і вважаю це росіянізмом, що дуже у нас розповсюдився тим, що маємо ми своє лиш (лишень) – слово однакове з російським на погляд. Фраза: «А ну лиш (лишень) дай його сюди» – буде, як на мене, українська, а «лиш півень кукурікне» – російська.

Знову протестую і проти вживання скороченнів: на мій погляд, у гарній літературній мові їх мусить бути дуже мало і тільки в місцях, котрі цього вимагають» (с.113).

У листі від 29.1.1889.

«Обух» – не «топорище» – і в Шевченка так; мені, принаймні, здається. Що «топорище» вживається, то ось: «Як утопає, сокиру даває, а як порятувать, то і топорища жалує» (Номис, «Приказки», 47). У того ж Номиса ще й «топорисько». «Позагублявши сокири, добре і топорисько» (191). Може єсть і інакше слово, але я іншого не знаю – будь ласків, покопайсь у голові, чи не знайдеш (бо в тебе, здається, голова повна тієї штуки). Треба зауважити, що в народній мові галичан вживається слово «топёр», мабуть, він і у нас вживався давно, та тепер зникнув, а зосталося саме «топорище» (с.134).

Як бачимо, творчості передує важка праця: дослідження походження слів, перевірка їх за словником тощо.

А ось враження Б. Грінченка щодо мови.

«Ох, мова! ... Мова! ... ми пишемо незмірно поганішою мовою, ніж писали наші батьки. Якщо далі так протягнеться, мусимо дійти до мови д. Котляревського в деяких частинах «Енеїди»... Я оце думав, що мусимо усі ми заходитися щиро та пройти повного курсу рідної мови. Так спершу здається, що немов і знаєш щось, а як роздивишся, то побачиш, що робиш тільки одно – москалізм до москалізму плетеш. Я колись вважав себе за знавця мови, бо багато працював коло українського словаря (закинув, як дочувсь, що в Києві складається) і вчився мови од народу, а тепер... Ні! Треба вчитися! Боже! Коли ж ми вивчимось!» (Лист від 18.3.1889, с.147).

Грінченка працював не лише над удосконаленням української мови, але й прагнув об'єднання усіх українців. Розвиток української літературної мови в II-й половині XIX ст. – на поч. XX пов'язаний із багатоаспектною мовотворчістю Бориса Грінченка, що еволюціонувала, набувала поліфункційного вияву. Як свідчить його епістолярій: рецензії, листи, записні книжки – національно-мовні позиції складали вагомий компонент Грінченка як мовної особистості.

Висновки. Світоглядно-мовна концепція Б. Грінченка визначається у значній творчій спадщині, яка охоплює такі проблеми: визначна роль мови у розвитку національної культури та в самовизначенні народу; формування суспільної думки проти обмежень, заборон української мови царизмом; вироблення теоретичних засад щодо джерел збагачення та шляхів розвитку української літературної мови; ставлення до правописної практики; унормування української літературної мови; творче спілкування з іншими письменниками.

Б. Грінченко разом з М. Коцюбинським, Л. Українкою, М. Чернявським, М. Вороним виробляв новий підхід до української мови. Грінченко брав участь у двох полеміках – 1891-1892 рр. та 1903 р.

Грінченко відстоював єдину українську літературну мову для усієї України. Обшири української мови зростали завдяки перекладацькій діяльності. Б. Грінченко, відстоюючи в умовах прямої заборони українських перекладів та антиукраїнських настроїв у тогочасному суспільстві, теоретично і практично своїми перекладами розширював тематичні і стильові межі української літературної мови.

У листах Б. Грінченка відображено типові для українського епістолярію структурно-семантичні ознаки, які творчо перероблені в конкретних текстах. Кожен лист можна розглядати як окремий завершений акт комунікації.

Ключовим образом-символом у листуванні Бориса Грінченка і Трохима Зіньківського стала Україна.

Листування Бориса Грінченка – яскравий взірець того, якою одержимою має бути людина, яка поклала цеглинку в підмурівок незалежної нової держави України.

Список використаних джерел і літератури:

1. «...Віддати зумієм себе Україні»: *Листування Трохима Зіньківського з Борисом Грінченком*. Київ; Нью-Йорк: Київська правда, 2004. 520 с.
2. Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. Київ, 1994. 189 с.
3. Денисюк В. Приватний епістолярій XVIII ст.: комунікативно-прагматичний статус фразеологізмів. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. 2017. Вип. 44. С. 116-120.

4. Іларіон (Огієнко І.; митрополит). Дохристиянські вірування українського народу: історично-релігійна монографія. Київ: Обереги, 1992. 424 с.
5. Нечуй-Левицький І.С. Зібрання творів: У 10 т. Київ: Наукова думка, 1968. Т.10.
6. Погребенник В. Епістолярний діалог Трохима Зінківського і Бориса Грінченка. *Слово і час*, 2006. № 7. С. 72-74. Рец. на кн.: «...Віддати себе Україні»: Листування Трохима Зінківського з Борисом Грінченком / упор. С.С. Кіраль. Київ; Нью-Йорк, 2004. 520 с.
7. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття /1900-1941/. Стан і статус. *Сучасність*, 1987. С. 27-28.

References:

1. «...Viddaty zumiiem sebe Ukraini» (2004): Lystuvannia Trokhyma Zinkivskoho z Borysom Hrinchenkom [*...We are able to give ourselves to Ukraine»: Trokhym Zinkivskoho's correspondence with Boris Grinchenko*]. Kyiv; Niu-York: «Kyivska pravda». [in Ukr.].
2. Hrinchenko B. – Drahomanov M. (1994). Dialohy pro ukrainsku natsionalnu spravu [*Grinchenko B. – Drahomanov M. Dialogues about the Ukrainian national cause*]. Kyiv [in Ukr.].
3. Denysiuk, V. (2017). Pryvatnyi epistoliarrii XVIII st.: komunikatyvno-prahmatychnyi status frazeolohizmiv [Private epistolary of the 18th century: communicative and pragmatic status of phraseological units]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka. Filolohichni nauky [Scientific works of Kamianets-Podilskiy National University named after Ivan Ohienko. Philological sciences]*. Kamianets-Podilskii Vyp. 44. [in Ukr.].
4. Іларіон (Ohiienko I.; mytropolyt). (1992). Dokhrystyianski viruvannia ukrainskoho narodu: istorychno-relihiina monohrafiia [*Pre-Christian beliefs of the Ukrainian people: historical and religious monograph*]. Kyiv: Oberehy. [in Ukr.].
5. Nechui-Levytskyi, I.S. (1968). Zibrannia tvoriv [Collection of works]: v 10 t. Kyiv: Naukova dumka. T. 10. [in Ukr.].
6. Pohrebennyk, V. (2006). Epistoliarnyi dialoh Trokhyma Zinkivskoho i Borysa Hrinchenka [*Epistolary dialogue of Trokhym Zinkivskiy and Borys Grinchenko*]. Slovo i chas [*Word and time*]. №7. S. 72-74. (Ret. na kn.: «...Viddaty sebe Ukraini»: Lystuvannia Trokhyma Zinkivskoho z Borysom Hrinchenkom [*...We are able to give ourselves to Ukraine»: Trokhym Zinkivskoho's correspondence with Boris Grinchenko*]; upor. S.S. Kiral. Kyiv; Niu-York, 2004. 520 s. [in Ukr.].
7. Shevelov Yu. Ukrainska mova v pershii polovyni dvadtsiatoho stolittia /1900-1941/. Stan i status [The Ukrainian language in the first half of the twentieth century /1900-1941/. Condition and status]. *Suchasnist [Modernity]*. S. 27-28. [in Ukr.].

Liudmyla Marchuk

THE WORDLVIEW AND LANGUAGE CONCEPT OF BORIS HRYNCHENKO IN THE EPISTOLARY HERITAGE (on the material of the collection «...We will be able to give ourselves to Ukraine». Correspondence of Trokhym Zinkivskiy with Borys Grinchenko)

The peculiarity of the epistolary heritage is revealed in the variety of genre forms of the letter, in the depth of philosophical searches, in the inexhaustibility and sincerity of feelings, in linguistic stylistic experiments and careful attitude to epistolary canons.

Letters, as is known, form the basis of epistolary texts. Among other types of texts, they are distinguished by a clear orientation to a specific type of addressee and

provision of correspondence communication. The construction of such texts depends on many factors: the presence of a textual tradition, the situation of hypothetical perception of the text, the addressee, forms of implementation and distribution of the text, and other subjective conditions of epistolary communication.

B. Grinchenko's worldview and language concept is defined in a significant creative heritage, which covers the following issues: the significant role of language in the development of national culture and in the self-determination of the people; the formation of public opinion against the restrictions and prohibitions of the Ukrainian language by tsarism; development of theoretical foundations regarding the sources of enrichment and ways of development of the Ukrainian literary language; attitude to spelling practice; standardization of the Ukrainian literary language; creative communication with other writers.

In the letters of B. Hrinchenko, structural and semantic features typical for Ukrainian epistolary are reflected, which are creatively reworked in specific texts. Each letter can be considered as a separate completed act of communication.

Ukraine became the key image-symbol in the correspondence between Borys Grinchenko and Trokhym Zinkivskyi. Ukraine, the Ukrainian language, Ukrainian writers are the key points in B. Grinchenko's correspondence, as they coincide with the life position of the author of the letters. Borys Hrinchenko's correspondence is a vivid example of how obsessed a person must be, who laid a brick in the foundations of the independent new state of Ukraine.

Key words: artistic and documentary prose, epistolary, author's text, literary and linguistic discussion, artistic translations.

Отримано: 14.10.2023 р.

УДК 811.161.2'38

DOI: 10.32626/2309-7086.2023-20.105-114

Ірина Насмінчук

ORCID 0000-0003-3623-387X,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови,

Заклад вищої освіти «Подільський державний університет»

ЛЕКСИЧНІ ТА ФРАЗЕОЛОГІЧНІ СИНОНІМИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЕМОЦІЇ СТРАХУ В ПРОЗІ МАРІЇ МАТІОС

У статті на основі опрацювання мови прозових творів Марії Матіос виділено синонімічні ряди на позначення емоції страху. Досліджено лексичну та фразеологічну синоніміку, внаслідок чого з'ясовано семантичні особливості ідеографічних синонімів. У роботі обґрунтовано, що синонімія є однією з визначальних ознак мовної манери Марії Матіос.

Ключові слова: синонімічний ряд, ідеографічні синоніми, проза, Марія Матіос, лексика, фразеологія, емоція страху.

Постановка проблеми. Вітчизняна гуманітарна наука значну увагу приділяє дослідженню емоцій в когнітивній площині, що сприяє появі нового погляду на взаємодію мови і психіки. «Мова, – наголошував Іван Огієнко, – це не тільки простий символ розуміння, бо вона витворюється в певній культурі, певній традиції. В такому разі мова – це найясніший вираз нашої психіки, це найперша сторожа нашого психічного я» [17, с.240]. На осмислення психо-емоційних станів, реакцій, стосунків націлена сучасна українська література,

яка володіє багатим мовним ресурсом щодо позначення певних психічних станів і чуттєвих переживань. Враховуючи глобальні виклики межі ХХ-ХХІ ст., письменники звертають посилену увагу на первинні людські емоції, насамперед на емоцію страху – як життєво необхідну потребу у самозбереженні. Страх як емоція і як екзистенціаль буття визначає проблематику і поетику прози Марії Матіос, переважно зверненої до зламних періодів в історії України. Йдеться як про малу (новелістична збірка «Нація»), так і велику («Солодка Даруся», «Майже ніколи не навпаки», «Москалиця», «Букова земля» та ін.) прозу. Творчий задум письменниці осмислити буття нації в потоці історії детерминував мовні засоби організації тексту.

Ключову роль у точному доборі відповідного слова при означенні людських емоцій відіграють синоніми. «Особливий інтерес, – слушно відзначає В. Олексенко, – викликає вивчення синонімії художнього твору, бо це не тільки допомагає розкрити закономірності використання синонімічних засобів української мови письменником, але й дає багатий матеріал для поглибленого вивчення природи синонімії» [18, с.1]. Попри давню зацікавленість синонімами як лексичним явищем з боку українських мовознавців, про єдність у їх поглядах на природу синонімії, їхнє групування, критерії виділення, функції тощо наразі говорити не доводиться. Відправною у роботі є теза про те, що «синоніми виконують у мові декілька функцій: сприяють точності і ясності висловлювання, фонетично урізноманітнюють мову, обумовлюють різноманітність і багатство стилів усного і писемного мовлення» [19, с.61]. Проблеми теорії і практики синонімії як явища художнього стилю глибоко висвітлені в українській мовознавчій науці (В. Басок, М. Богдан, Л. Бублик, В. Ващенко, С. Караванський, А. Коваль, І. Олійник, І. Опцико, Л. Паламарчук, О. Пономарів, М. Фашенко, А. Ярова). Синонімія як засіб формування мовної картини світу у творчості письменника є предметом дисертації останніх років. З погляду ономасіології лексичну синонімію у творчості поетів-молотомузівців розглянула В. Діц [5]. Л. Семак [20], залучаючи семантичний, лінгвостилістичний та лінгвопрагматичний аспекти, дослідила лексичну синонімію на матеріалі сучасної жіночої прози, зокрема і прози М. Матіос. І. Ходарєва [21] зінвентаризувала синоніми за лексико-семантичними групами, опираючись на мову творів П. Загребельного.

Як засвідчують праці останніх років, в українській філологічній науці дослідження емоції страху має два основні аспекти. По-перше, воно вивчає літературну репрезентацію цієї емоції, а по-друге, студіює прагматику страху на базі фраземіки і пареміології. Літературознавчі візії страху презентовані науковими статтями Л. Демської-Будзуляк [3], О. Дибовської [4], А. Меншій [14]. У фраземному дослідженні Ж. Краснобаєвої-Чорної [9] варта уваги з погляду можливого застосування у дослідженні синонімії на позначення емоції страху класифікація якісно-кількісних ознак страху. До проблеми функціонування лексичних та фразеологічних синонімії у прозових текстах Марії Матіос вчені звертаються принагідно, спорадично. Дослідники [1; 2; 6; 10], демонструючи зацікавлення мовностилістичними особливостями її прози, недостатню увагу звертають на авторські прийоми синонімізації як свідчення невичерпних ресурсів української мови та письменницького обдарування.

Метою дослідження є виявлення і характеристика масиву лексичних та фразеологічних синонімії на позначення емоції страху на матеріалі прозових творів Марії Матіос. З огляду на те, що в аналізованому прозовому дискурсі найвиразнішим є страх екзистенціальний, доречно акцентувати функції ідеографічних (понятійних) синонімії, пов'язаних із людськими діями, ознаками і станами.

Виклад основного матеріалу. «Синоніми, – за визначенням лінгвістів В. Олексенка й О. Рембецької, – справедливо вважають показником розвинутої та гнучкої як літературної мови загалом, так і ідіостилю письменника. За кожним синонімом стоїть смислова та стилістична своєрідність, тобто тонкі, досить специфічні відтінки. Відрізняючись відтінками значень і стилістичною забарвленістю, синоніми виконують у мові декілька функцій: сприяють точності і ясності висловлювання, фонетично урізноманітнюють мову, обумовлюють різноманітність і багатство стилів усного і писемного мовлення» [19, с.61]. За характером додаткових значень і специфічних відтінків синоніми групуються у три категорії:

- 1) ідеографічні з їх функцією уточнення і деталізації;
- 2) стилістичні, які різняться емоційно-експресивним забарвленням і стилістичними функціями;
- 3) семантико-стилістичні, які об'єднують у собі функції ідеографічних і стилістичних синонімів.

Для стилю М. Матіос характерним є нагромадження в окремому фрагменті тексту синонімів зі зростаючою експресією: «Дивився на мирне, начебто сонне, обійстя – і йому ставало **страшно**, аж **моторошно**» [12, с.72]; «Небачений **страх** сковував тіло, так що хотілося уткнутися обличчям у землю, затулити вуха і просто чекати, коли цей **жах** закінчиться» [11, с.553]. Вибудовуючи градацію, авторка на емоційній підвалині майстерно зближує слова, які поза контекстом не вступають у синонімічні відношення: «Загострена і раптова **нервозність** /.../ вказувала на добре знану, але від того ще ретельніше приховувану причину колективного людського **тремтіння**, а радше **страху** /.../. І Черемошне, не змовляючись, намагалася відігнати від себе **затаєну дрож** усіма приступними йому силами, всіляко шукаючи спосіб приховати неминаючий **внутрішній неспокій**» [11, с.9]. Як бачимо, синоніми із описом стану хвилювання, обумовленого загрозою реального чи передбачуваного лиха, вживаються або парами, або є складовими градаційного ряду і можуть налічувати три і більше компонентів. Внаслідок зближення понять, переданих словами (нервозність, тремтіння, страх) і словосполученнями (затаєна дрож, внутрішній неспокій) зростає інтенсивність висловлюваного.

Мовна майстерність Марії Матіос творить семантико-смислові варіації, кожна з яких породжує новий смисловий відтінок, наприклад: «Вона **боїться**. **Боїться** **страшної**, а головне – **непотрібної** смерті в темні й задусі Климишиної кривки. Корнелія **не має смілості** заподіяти собі смерть, щоб мученицьки не вмирати в чорній земляній гробниці. **Не має** також **відваги** битися в істеричі й нервах, по-вовчому завиваючи від плачу» [12, с.118]. Слова «страшна» і «непотрібна» поза контекстом мають різне значення, але контекстуально вони зближуються, оскільки означають безглуздість смерті. Словосполучення «не мати смілості», «не мати відваги» передають спільне значення страху і взаємно підсилюють одна другу. Семантика ідеографічних синонімів розкривається лише в контексті, адже, як зазначає С.Я. Єрмоленко, «для пізнання мови важливо розуміти, як функціонують системні мовні одиниці, як вони передають не лише, умовно кажучи, поверхневу інформацію, а й відтворюють глибинний зміст: відтінки думки й емоційний стан, почуття того, хто висловлюється» [7, с.25]. Дійсно, у конкретному слові не може міститися вичерпна інформація про певну ситуацію, однак її сповна може прояснити синонімічний ряд. Наприклад, у реченні «В цю мить зрозуміла, що

сором сьогодні навіки покинув її – лишився самий страх. **Лютий. Жахкий. Тваринний**» [11, с.651] виділені синоніми, які пов'язані з лексемою «страх», передають значення глибокого душевного потрясіння перед очікуваною бідою. Кожен наступний синонім деталізує зміст попереднього, розвиваючи додаткові негативні конотації «почуття пригніченості», «стан заціпеніння».

Екзистенційний страх у творах Марії Матіос присутній як:

- 1) страх смерті: «В якусь мить **спаралізував страх**, що її могли *живцем закопати* отут» [12, с.114-115]; «І чує Федора, як ураз **стало в ній серце від жаху**: чи вони будуть казати йти *забрати вже мертвого* Петруська з-під пошти, чи знову будуть питати, де її син?» [11, с.646];
- 2) страх війни: «Жилося нам в російській окупації, як *воробцєві в стрісі*, все у **тривозі і страху**, все в алярмі» [11, с.205]; «**Страх і неспокій** поперемінно скопував людей, бо прийшов і пішов твердий на вдачу *москалик*, прийшов і пішов звиклий до муштри й дисципліни *румун*, знову *вступивши край швидкому до дії москалеві*» [12, с.57];
- 3) страх змін: «Зараз у нас дуже **тривожно**... *скоро багато чого може змінитися*» [13, с.95]; «У мене **кров застигла**. Я вже відтепер мертва, як надуваю, *що нас чекає*» [12, с.85];
- 4) страх втрати рідних «Я вас **боюся**, бо ви можете й мене *від дітей забрати*, як Різунів, Поповичів, Шпетків забрали» [12, с.29]; «Йоганка все жит-тя **бойться за чоловіка**. Та тепер ще більше **бойться за доньок**» [11, с.738].

Особливу виразність в означенні емоції страху репрезентує добір дієслівних синонімів, які вказують на різний характер дії, впадає в око їх виразне експресивно-стилістичне забарвлення: «Вона **зіщулилася**, як перед ударом багота» [11, с.368]; «Гафія **застигла** з мокрим рядном» [11, с.648]; «Постріли **лякали** більше, ніж би гарчали машинові кріси» [11, с.153]; «Все місто **трусить** від неспокою і розпачу» [11, с.154]; «В середині Федорки все тихо **дрижало** і вона сама вся мовчки **дрижала**» [11, с.359]. Авторка також апелює до діалектних дієслів «пужати» (лякати), «перепудити» (перелякати). Вони, як правило, присутні у прямій мові персонажів: «Петре, як сми **перепудили** мене!» [11, с.366]; «Ніж ото дітей отут **пужати** криком, краще би пішли ці батяри та добре діло зробили» [13, с.54]; «Що ти мене **пужаєш**, товаришко?» [12, с.165]. Дієслівні синоніми на позначення емоції страху є невичерпним джерелом виразності образів-персонажів, оскільки вони покликані розкривати внутрішній світ людини з характерними для неї переживаннями.

В аналізованих прозових текстах продуктивно використовуються прикметникові синоніми. «Практичний словник синонімів української мови» С. Караванського подає такий синонімічний ряд до слова «страшний»: страшенний, жахливий, кошмарний, моторошний, жаский, гнітючий, страхітливий [8, с.399]. Опираючись на народно-розмовне мовлення, Марія Матіос поповнює і розширює цей ряд: «Ніч видалася довгою і **тривожною**» [11, с.153]; «І враз **страшна** думка забилася в скроні» [12, с.148]; «Гінець переказує **жахливі** вісті» [11, с.196]; «**Моторошна** тиша стояла на завжди гамірній господі» [13, с.107]; «Петро на Федорку того вечора якось ніби і не дуже зважав та й не заважав її **боязкому** і невмілому порядкуванню» [11, с.363]; «В цих маленьких квадратах /.../ умістилося **лякливе**, як сарна, теперішнє її серце в грудях» [11, с.367]; «**Перелякані** звірі – і ті тоді поховалися, уся природа завмерла зо страху» [11, с.371]; «У нас декотрі фальшиві, декотрі **перепуджені**» [11, с.718]; «Очі – як **полохливі** нишпорки» [11, с.657]. Прикметникові синоніми,

виявляючи найвищий ступінь експресем, виступають у ролі звичайних епітетів, хоча незрідка мають індивідуально-авторське забарвлення.

Ступінь вияву інтенсивності емоції страху відображають прислівникові синоніми: «Стривожений Кюнцле неприховано **боязко** озирався довкола» [11, с.399]; «Так **лячно** не було ще у горах ніколи» [11, с.611]; «**Страшно** було про це думати» [11, с. 617]; «Так мені **брезкло** на душі» [11, с.169]; «Там було так гарно – що аж **страшно**, як, може, буває невагомій душі лише перед райською брамою» [13, с.102]; «Коли вона вперше спробувала заговорити з татом, **страшенно перелякалася** власного голосу» [13, с.32]. Як засвідчують наведені приклади, у прозі Марії Матіос лексичні значення синонімів на позначення емоції страху досить близькі, оскільки всі вони передають відтінки одного поняття. Тобто є усі підстави говорити про переважання ідеографічних синонімів в аналізованому художньому дискурсі.

Одиниці лексико-семантичної групи «страх» Марія Матіос використовує не лише у прямому, а й у метафорично-образному значенні. Метафоричні образи, на основі яких власне постали усталені словосполучення зі значенням «страх», апелюють передусім до психоемоційних симптомів переживання цієї емоції: «Великий жаж прицькикував до землі намертво» [12, с.147]; «Душа її також згортається равликом від страху» [13, с.32]; «І враз страшна думка забила в скроні» [12, с.148].

Фразеологічні синоніми на позначення емоції страху, введені Марією Матіос, фіксують людські переживання на рівні відчуттів фізичних і значно рідше на рівні психологічних чи соціальних. На переконання Ж. Краснобасвої-Чорної фізичними виявами страху є завмирання, ціпеніння, остовпіння, тремтіння, сильне серцебиття, відчуття холоду, сильного ознобу, жару в усьому тілі [9, с.105-106], що і засвідчують такі приклади: «У **грудях** у Дарія **стало холодніше**, ніж долоням без рукавиць» [11, с.188]; «**Серце** ...враз **стало в грудях**» [13, с.69]; «**Ноги вросли** в підлогу» [11, с.361]; «Шандрові **сперло дух**» [12, с.70]; «Від того спогаду **волосся дибки може стати**» [11, с.618]; «Дунусеві чомусь **холонуло попід грудьми**» [12, с.73]; «**Серце гупало** на весь ліс» [12, с.147]; «У Михайла **обмерло серце**» [13, с.105]; «**Шкіра моя горить**» [13, с.108]; «Трепета відтоді завжди **тремтить зо страху**» [12, с.42]. Основне місце серед фразеологічних одиниць на позначення емоції страху займають словосполучення, побудовані на поєднанні іменника з дієсловом. Причому іменник, як правило, називає певний орган людського тіла, а дієслово означає його хворобливий стан: «У мене **кров застигла**» [11, с.163]; «**Кров** їй **ударила** в голову нагло» [12, с.15]; «**Серце** ми **стало**» [11, с.168]; «**Ноги стерпли**, ніби паралічем розбиті» [11, с.298]; «У Михайла дужче **забилося серце**» [13, с.150]; «**Серце** з переживання **лігало** попід самий борлак» [12, с.116-117]. Аналіз засвідчує, що практично всі фразеологічні синоніми належать до розмовно-побутового стилю мовлення. В уста персонажів письменниці вкладає фразеологічні звороти та лексеми, що належать до обрядово-церковного мовлення і означають страх Божого покарання: «Михайлюно, але то чуже! Проплакано! І люди не **боятся гріха**» [13, с.142]; «**Бійтеса Бога**, жінко, що ви таке кажете, дитина не вина» [13, с.159]. Національну неповторність української мови відображають танатологічні фразеологічні одиниці, де слово «страх» поєднується зі словом «смерть»: «**На смерть перелякана**, Матронка спочатку хотіла тікати» [13, с.161]; «Кочерга миттєво випала їй з рук, ударивши по пальцях ніг, але **перелякана всмерть** Софія того навіть не завважила» [12, с.38].

Має слушність А. Мойсієнко, зауважуючи, що будь-який фразеологічний зворот, «потрапивши в авторський текст, передає останньому ту енергію, що ви-

роблена і закріплена в ньому протягом тривалого функціонування в народному побуті, у сфері виробничій, культурно-науковій тощо» [15, с.115], однак це не заперечує факту корективів і навіть трансформацій сталих фразеологічних конструкцій у канві художнього тексту. У творах Марії Матіос синонімічні пари фразем виникають або шляхом заміни одного чи кількох складників синонімічними одиницями («у Михайла **обмерло серце**» [13, с.105] – «**серце ..враз стало в грудях**» [11, с.290]; «**ноги вросли в підлогу**» [11, с.361] – «**ноги стерпли, ніби паралічем розбиті**» [11, с.298]; «Петрові леда **волосся дїба не стало**» [11, с.398] – «в м'якої людини **волосся бралось догори**» [12, с.37]), або через зіставлення фразем різних за структурою, але близьких чи навіть однакових за лексичним значенням («Опустилася на лавку, чуючи, як **сповільнюється кров у жилах і дрібна пропасниця народжується під колінами**» [11, с.618] – «нова влада селом спаєрує та лиш **кров холодить у жилах**» [13, с.114]).

Такі фразеологічні синоніми, як «серце гупало», «волосся дїбки стало», «кров холоне в жилах» не є абсолютними в контексті аналізованих творів. Вони покликані відтворити певну градацію у відчуттях. Так, фразеологізм «серце гупало» означає хвилювання, «волосся дїбки стало» – сильний переляк, а «кров холоне в жилах» – моторошну ситуацію.

У контексті розповіді фразеологізми можуть набирати соціальної спрямованості, це відбувається, коли авторка розширює масштаб описуваного до розмірів громади. Таку функцію виконує зокрема фразеологізм «вдарити на сполох», що означає звертати загальну увагу на небезпеку, подавати сигнал тривоги: «Хтось із більш винахідливих чоловіків виліз між дзвони і шосили **вдарив на сполох**» [13, с.144]. Залежно від контексту, соціального навантаження може набирати фразеологізм «затамувати подих»: «Майже ціле село зараз тяжко мовчало, набравши в груди повітря і **затамувавши зі страху подих**». Йдеться не про одну особу, а цілу громаду, яка перестає дихати, щоб зробитися малопомітною перед лицем загрози.

Як засвідчують наведені приклади, у прозі Марії Матіос лексичні значення синонімів на позначення емоції страху досить близькі, оскільки всі вони передають відтінки одного поняття. Тобто є підстави говорити про переважання ідеографічних синонімів в аналізованому художньому дискурсі. На думку В.П. Олексенка й О.В. Рембецької, «якихось істотних відмінностей в емоційному забарвленні чи стилістичному використанні між ідеографічними синонімами не існує, проте додаткові семантичні відтінки їх часом досить прозорі» [19, с.64]. Основною функцією ідеографічних синонімів (як лексичних, так і фразеологічних) є точне оприявлення думки в мовному акті, наприклад: «Корнелії в той день здавалося, що сапа в руках літала, й **серце з переживання лігало попід самий борлак, і очі перелітали** по через паркан, мов яструби, але **страху не годна була побороти**» [12, с.116-117]. Наведені словосполучення майже тотожні за лексичним значенням, всі вони означають сильною тривогу, вловити семантичний відтінок «ступінь тривожності» неможливо.

Висновки. Мовотворчості Марії Матіос притаманний високий ступінь концентрації лексичних (іменникових, прикметникових, дієслівних, прислівникових) і фразеологічних синонімічних одиниць на позначення емоції страху. Репрезентативними у тканині творів є ідеографічні синоніми, тобто ті синонімічні ряди, які постають як найтонші словесні штрихи до передачі особливостей поведінки людини і її психічних виявів в екстремальних умовах. Широкий спектр синонімічних конструкцій значно урізноманітнює контекст,

передаючи найточніший відтінок зображуваного явища. Дослідження підтверджує висновки вчених, що синоніми в мовній системі виконують дві основні функції – уточнення й заміщення. Вишуканий синонімічний ряд на позначення емоції страху, спостережений в аналізованих творах, засвідчує досконале володіння Марією Матіос запасами літературної мови з одного боку і народно-розмовної стихії – з другого. Дослідження прози авторки в означеному руслі є перспективним для системного вивчення синонімічних зв'язків одиниць лексико-семантичної групи «страх» у творах сучасних письменників.

Список використаних джерел і літератури:

1. Бакум З.П. Антропоніми у мові творів Марії Матіос. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Лінгвістика»: зб. наук. праць. Херсон: ХДУ, 2010. Вип. 12. С. 197-201.
2. Бойко В.М., Давиденко Л.Б. Процесуальні фразеологізми у творах Марії Матіос. *Література та культура Полісся: збірник наукових праць. Серія «Філологічні науки»*. Ніжин, 2018. № 10. С. 222-231.
3. Демська-Будзуляк Л. Літературна репрезентація страху у дискурсі повсякденності радянської України 1930-х років (на прикладі роману «Страх» Олени Звичайної. *Сучасні Літературознавчі студії*. 2021. Вип. 18. С. 37-43.
4. Дибовська О.В. Концепт страху в літературній казці. *Прикарпатський вісник НТШ*. Слово. 2016. № 2. С. 537-544.
5. Діц В.О. Лексичні і контекстуальні синоніми в поетичній творчості поетів-молодомузівців (ономасіологічний і стилістичний аспекти): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2006. 17 с.
6. Євтушина Т.О. Емоційність як релевантна риса фразеологічної інтерпретації менталітету буковинців у прозі М. Матіос. *Наук. праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: філол. науки*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2015. Вип. 40. С.80-84.
7. Єрмоленко С.Я. Лінгвостилістика в контексті сучасного мовознавства. *Мовознавство*. 2017. №4. С. 20-27.
8. Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. Київ: Українська книга, 2000. 480 с.
9. Краснобаєва-Чорна Ж. Прагматика страху в українській фраземіці. *Studia Ucrainica Psnaniensia*. 2017. Вип. 5. С. 101-108.
10. Марчук Л. Термінологічна полісемія у прозі Марії Матіос. *Термінологічний вісник: збірник наукових праць*. Київ: Інститут української мови НАН України, 2019. Вип. 5. С. 291-298.
11. Матіос М. Букова земля. Роман-панорама завдовжки у 225 років. Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА. 2019. 928 с.
12. Матіос М. Нація. Львів: Піраміда, 2007. 256 с.
13. Матіос М. Солодка Даруся. Львів: Піраміда», 2005. 176 с.
14. Меншій А. Семантика концепту «страх» у творчості М. Коцюбинського та Г. Косинки. *Літературний процес: методологія, імена, тенденції*. 2013. URL: <https://litp.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/16/16> (дата звернення: 16.10.2023)
15. Мойсієнко А. Актуалізація фразеологічних одиниць у художньому тексті. *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої пам'яті проф. Л.Г. Скрипник*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. С. 115-121.
16. М'яковська Л.М. Синоніми-іменники у художніх творах І. Нецуня-Левицького. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Серія: Філологічні науки*. 2013. Кн. 1. С. 114-118.
17. Огієнко І. Українська культура: коротка історія культурного життя українського народу. Київ: Абрис. Репринтне відтворення видання 1918 року. 278 с.

18. Олексенко В.П. Функційно-стилістичні особливості фразеологічних синонімів у романі Ліни Костенко «Маруся Чурай». *Materials VIII Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji «Europejska nauka XXI powilka – 2012». Filologiczne nauki. Przemyśl*, 2012. Vol. 12. P. 80-89.
19. Олексенко В.П., Рембецька О.В. Функційно-стилістичні особливості синонімів у творах Уласа Самчука. *Вісник Таврійської фундації (Осередку вивчення української діаспори): літ.-наук. зб.* Київ; Херсон: Просвіта, 2010. Вип. 7. С. 60-69.
20. Семак Л.А. Лексична синоніміка в сучасній українській жіночій прозі (функціонально-семантичний аспект): авторефер. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Дніпро, 2021. 23 с.
21. Ходарева І.М. Лексико-семантичне й асоціативне поле любов у мові творів Павла Загребельного: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 «Українська мова». Харків, 2009. 19 с.

References:

1. Bakum, Z. P. (2010). Antroponimy u movi tvoriv Marii Matios [Anthroponyms in the language of the works by Maria Matios]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriiia «Linhvistyka»: zb. nauk. prats [Scientific Bulletin of Kherson State University. «Linguistics» series: a collection of scientific works]*. Kherson: KhDU. Vyp. 12. P. 197-201. [in Ukr.].
2. Boiko, V.M., Davydenko, L.B. (2018). Protsesualni frazeolohizmy u tvorakh Marii Matios [Procedural phraseology in the works by Maria Matios]. *Literatura ta kultura Polissia: zbirnyk naukovykh prats. Seriiia «Filolohichni nauky» [Literature and culture of Polissia: a collection of scientific works. Series «Philological Sciences»]*. Nizhyn. №10. P. 222-231. [in Ukr.].
3. Demaska-Budzulyak, L. (2021). Literaturna reprezentatsiia strakhu u dyskursi povsiakdennosti radianskoi Ukrainy 1930-kh rokiv (na pryklady romanu «Strakh» Oleny Zvychainoi [Literary representation of fear in the discourse of everyday life in the Soviet Ukraine of the 1930 (on the example of the novel «Fear» by Olena Zvychaina)]. *Suchasni Literaturoznavchi studii [Contemporary Literary Studies]*. Vyp. 18. P. 37-43. [in Ukr.].
4. Dybovska, O.V. (2016). Kontsept strakhu v literaturnii kaztsi [The concept of fear in a literary tale]. *Prykarpatskyi visnyk NTSh [Prykarpatsky herald of the NTSh]*. Slovo. №2. P. 537-544. [in Ukr.].
5. Dits, V.O. (2006). Leksychni i kontekstualni synonimy v poetychnii tvorchosti poetiv-molodomuzivtsiv (onomasiolohichni i stylistychni aspekty) [Lexical and contextual synonyms in the poetic work of young music poets (onomasiological and stylistic aspects)] [Synopsis of PhD thesis]. [in Ukr.].
6. Yevtushyna, T.O. (2015). Emotsiivist yak relevantna rysa frazeolohichnoi interpretatsii mentalitetu bukovyntsiv u prozi M. Matios [Emotionality as a relevant feature of the phraseological interpretation of the Bukovinian mentality in the prose by M. Matios]. *Nauk. pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka: filol. Nauky [Science works of Kamianets-Podilskyi National University named after Ivan Ohienko: philol. science]*. Kamianets-Podilskyi: Aksioma. Vyp. 40. P.80-84. [in Ukr.].
7. Yermolenko, S. (2017). Linhvostylistyka v konteksti suchasnoho movoznavstva [Linguistics in the context of modern linguistics]. *Movoznavstvo [Linguistics]*. №4. P. 20-27. [in Ukr.].
8. Karavanskyi, S. (2000). Praktychnyi slovnyk synonimiv ukrainskoi movy [A practical dictionary of synonyms of the Ukrainian language]. Kyiv: Ukrainska knyha [in Ukr.].
9. Krasnobaieva-Chorna, Zh. (2017). Prahmatyka strakhu v ukrainskii frazemitsi [Pragmatics of fear in Ukrainian phrasemics]. *Studia Ukrainica Psnaniensia*. Vyp. 5. P. 101-108. [in Ukr.].
10. Marchuk, L. (2019). Terminolohichna polisemiia u prozi Marii Matios [Terminological polysemy in the prose by Maria Mathios.]. *Terminolohichni visnyk: zbirnyk naukovykh prats [Terminological Bulletin: a collection of scientific papers]*. Kyiv: Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy. Vyp. 5. P. 291-298. [in Ukr.].

11. Matios, M. (2019). Bukova zemlia. Roman-panorama zavdovzhky u 225 rokov [Bukova zemlia. A 225-year-long panoramic novel]. Kyiv: A-BA-BA-HA-LA-MA-HA. [in Ukr.].
12. Matios, M. (2007). Natsiia [Nation]. Lviv: Piramida. [in Ukr.].
13. Matios, M. (2005). Solodka Darusia [Sweet Darusya]. Lviv: Piramida. [in Ukr.].
14. Menshii, A. (2013). Semantyka kontseptu «strakh» u tvorchosti M. Kotsiubynskoho ta H. Kosynky [Semantics of the concept «fear» in the works by M. Kotsyubynskyy and H. Kosinka]. *Literaturnyi protses: metodolohiia, imena, tendentsii [Literary process: methodology, names, trends]*. URL: <https://litp.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/16/16> (accessed 16 October 2023). [in Ukr.].
15. Moisiienko, A. (2011). Aktualizatsiia frazeolohichnykh odynytys u khudozhnomu teksti [Update of phraseological units in the artistic text]. *Ukrainska leksykohrafiia v zahalnoslovianskomu konteksti: teoriia, praktyka, typolohiia. Materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii, prysviachenoï pamiaty prof. L.H. Skrypnyk [Ukrainian lexicography in the all-Slavic context: theory, practice, typology. Materials of the International Scientific Conference dedicated to the memory of Prof. L.G. Skrypnyk]*. Kyiv: Vydavnychy dim Dmytra Buraho. P. 115-121. [in Ukr.].
16. Mialkovska, L.M. (2013). Synonimy-imennyky u khudozhnikh tvorakh I. Nechuiia-Levytskoho [Synonyms-nouns in the artistic works by I. Nechuy-Levytskyi]. *Naukovi zapysky Nizhynskoho derzhavnoho universytetu im. Mykoly Hoholia. Serii: Filolohichni nauky [Scientific notes of the Nizhyn State University named after Mykola Gogol. Series: Philological sciences]*. Kn. 1. P. 114-118. [in Ukr.].
17. Ohiienko, I. (1918). Ukrainska kultura: korotka istoriia kulturnoho zhyttia ukrain-skoho narodu [Ukrainian culture: a brief history of the cultural life of the Ukrainian people]. Kyiv: Abris. Reprintne vidtvorennia vydannia 1918 roku. [in Ukr.].
18. Oleksenko, V.P. (2012). Funktsiino-stylistychni osoblyvosti frazeolohichnykh synonimiv u romani Liny Kostenko «Marusia Churai» [Functional and stylistic features of phraseological synonyms in Lina Kostenko's novel «Marusya Churai»]. *Materialy VIII Miedzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji «Europejska nauka XXI powilka – 2012»*. *Fililogiczne nauki*. Przemysł. Vol. 12. P. 80-89. [in Ukr.].
19. Oleksenko, V.P., Rembetska, O.V. (2010). Funktsiino-stylistychni osoblyvosti synonimiv u tvorakh Ulasa Samchuka [Functional and stylistic features of synonyms in the works by Ulas Samchuk]. *Visnyk Tavriiskoi fundatsii (Oseredku vyvchennia ukraiiskoi diaspor): lit.-nauk. zb. [Bulletin of the Tavri Foundation (Center for the Study of the Ukrainian Diaspora): lit.-science. coll.]*. Kyiv; Kherson: Prosvita. Vyp. 7. P. 60-69. [in Ukr.].
20. Semak, L.A. (2021). Leksychna synonimika v suchasniï ukrainiï zhinochiiï prozi (funktsionalno-semantychnyi aspekt) [Lexical synonyms in modern Ukrainian women's prose (functional-semantic aspect)]. [Synopsis of PhD thesis]. [in Ukr.].
21. Khodarieva, I.M. (2009). Leksyko-semantychny y asotsiatyvne pole liubov u movi tvoriv Pavla Zahrebelnoho [The lexical-semantic and associative field of love in the language of Pavlo Zagrebelny's works]. [Synopsis of PhD thesis]. [in Ukr.].

Iryna Nasminchuk

LEXICAL AND PHRASEOLOGICAL SYNONYMS FOR THE EMOTION OF FEAR IN THE PROSE BY MARIA MATIOS

In the article, based on the study of the language of the prose works by Maria Matios, synonymous series are selected to indicate the emotion of fear. Fear as an emotion and as an existential aspect of being determines the problematic and poetics of the writer's small (novelistic collection «Nation») and large («Sweet Darusya», «Almost never the other way around», «Moskalytsia», «Bukova zemlia») prose of the writer, mainly addressed to the turbulent periods in the history of Ukraine. The creative idea of the writer to understand the existence of the nation in the flow of history determined the linguistic means of organizing the text. It has been proven that Maria Mathios's speech is characterized by a high degree

of concentration of lexical (noun, adjective, verb, adverb) and phraseological synonymous units to denote the emotion of fear. It has been observed that the synonyms for the emotion of fear, introduced by Maria Mathios, record human experiences at the level of physical sensations and much less often at the level of psychological ones. Sometimes, when the author expands the scope of what is described to the size of the community, they can acquire a social focus. Units of the lexical-semantic group «fear» are used by Maria Matios not only in a direct, but also in a metaphorical-figurative sense. The study confirms the scientists' conclusions that synonyms in the language system perform two main functions – clarification and substitution. The sophisticated synonymous series denoting the emotion of fear, observed in the analyzed works, testifies to Maria Matios's perfect mastery of literary language reserves on the one hand and vernacular elements on the other. The study of the author's prose in the specified direction is promising for the systematic study of synonymous relationships of units of the lexical-semantic group «fear» in the works of modern writers.

Key words: synonym series, ideographic synonyms, prose, Maria Matios, vocabulary, phraseology, emotion of fear.

Отримано: 4.11.2023 р.

УДК 811.161.2'373.4:355

DOI: 10.32626/2309-7086.2023-20.114-127

Тетяна Сукаленко

ORCID 0000-0002-5107-9914,

*доктор філологічних наук, професор кафедри
мовної підготовки та соціальних комунікацій,
Державний податковий університет*

Наталія Ладиняк

ORCID 0000-0002-3091-0772,

*кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови,
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ МІЛІТАРНОЇ ЛЕКСИКИ В СУЧАСНИХ УКРАЇНОМОВНИХ ЗМІ

У статті схарактеризовано основні тенденції та перспективи розвитку мілітарної лексики в сучасних ЗМІ. Здійснено огляд праць українських науковців із питань вивчення професійної лексики військовиків, військової термінології тощо. Встановлено, що з початком війни в Україні у 2022 році словник мілітарної лексики поповнився новими лексемами, а також тими, які вже існували раніше, але набули іншого змісту. Реалії війни відбито у розширенні значень слів, які фігурують у новинних випусках, живому спілкуванні українців. Окрему групу лексичних нововведень у мілітарному дискурсі становлять назви зброї, які мають високу частотність уживання в сучасних ЗМІ.

Ключові слова: мілітарна лексика, війна, дискурс, медійний текст, сучасні україномовні ЗМІ.

Постановка проблеми. Військова сфера активно постачає інноваційну лексику до словникового складу української мови, оскільки війна, конфлікти та боротьба з тероризмом перебувають у центрі уваги будь-якого суспільства сучасного глобалізованого світу.

Лексика військової галузі в сучасних умовах збройного вторгнення сусідньої держави на територію України набуває все більшої популярності та значущості. Її вживання не обмежується професійною сферою військовиків, а стало частотним абсолютно в усіх сферах життя суспільства. Відтак і наукове її осмислення набуває ще більшої актуальності.

Загалом проблемами вивчення різних аспектів мілітарного дискурсу займалися В.В. Балабін, А.І. Башук, О.І. Гуржій, М.О. Зайцева, О.Т. Калиняк, В.В. Погонєць, А.М. Сірант, Т.М. Сукаленко, Т.В. Ткаченко, С.А. Шпетна, Г.М. Яворська та ін.

В.В. Балабін аналізував функційно-стилістичні, лексико-семантичні та структурно-морфологічні особливості американських військових сленгізмів [1]. А.І. Башук з'ясувала особливості реалізації військово-патріотичного дискурсу (на матеріалі Facebook-сторінки Президента України Петра Порошенка) [2]. О.І. Гуржій, Р.І. Пилявець вивчили проблемні питання сучасної української воєнної термінології [3]. М. О. Зайцева визначила особливості перекладу термінів у текстах на військову тематику [8]. О.Т. Калиняк виокремила особливості військового дискурсу в уявленнях жителів Львова про сучасні громадські організації [12]. В.В. Погонєць дослідила лінгвальні та соціолінгвальні параметри англійськомовної інноваційної лексики та фразеології військової сфери [19], схарактеризувала особливості англомовного військового дискурсу [18]. А.М. Сірант, Т.М. Сукаленко розглянули тенденції розвитку мілітарної лексики в сучасному медійному дискурсі [25]. Т.М. Сукаленко, С.А. Шпетна простежили функціонування військового дискурсу в сучасному комунікативному просторі [26]. Т.В. Ткаченко розглянула мілітарний дискурс Юліяна Мовчана, окреслила смислові домінанти, вивчила формальні та змістові складники творів, специфіку характеротворення, з'ясувала роль і значення найменувань, образів-символів у текстовій організації [27]. Г.М. Яворська визначила два асиметричні моди існування війни – фізичний та дискурсивний [30].

Мета дослідження – виявити та схарактеризувати основні тенденції та перспективи розвитку мілітарної лексики в сучасних ЗМІ.

Матеріалом для аналізу послуговували тексти, розміщені на сторінках популярних українських інтернет-видань. У процесі збирання та аналізу матеріалу було використано як загальнонаукові, так і спеціальні методи наукового пізнання, зокрема аналізу та синтезу, дескриптивної характеристики, контент-аналізу та дискурс-аналізу.

Виклад основного матеріалу. В історичному зрізі кожна держава на шляху свого становлення та розвитку проходить різні етапи. Одним із найбільш значущих, як показує історія, є війни. Г.М. Яворська наголошує на тому, що «від давніх часів тема війни становить важливий предмет аналізу, і в наш час таких досліджень стає дедалі більше. Після початку російської агресії проти України у 2014 р. стрибкоподібно зростає кількість праць про гібридні війни. Війна взагалі, й нові форми ведення війн зокрема, поступово перетворюються на об'єкт міждисциплінарних досліджень. Комунікативні та когнітивні аспекти вивчення війн підвищують свою вагу» [30, с.42]. Дослідниця трактує війну «як насамперед фізичний, матеріальний феномен – це зброя (танки, літаки, ракети, кораблі тощо), її застосування, нанесення ударів, захисні дії, руйнування об'єктів. Людські втрати, загибель військових та цивільних у ході конфлікту, також належать до фізичної сфери. Саме у фізичному вимірі втрата людського життя є остаточною і незворотною» [30, с.42].

Р.І. Пилявець війну тлумачить як «соціально-політичне явище, що є однією з форм розв'язання засобами збройного насильства суспільно-політичних, економічних, ідеологічних, національних, територіальних, релігійних та інших суперечностей між державами, народами, націями, класами, соціальними групами. Війна є продовженням політики насильницькими засобами і пов'язана зі зміною відношень між суб'єктами політики. Основним змістом війни є збройна боротьба, що є сукупністю воєнних дій різного масштабу, які ведуться в різних фізичних середовищах (на землі, на воді, під водою, у повітрі, у космосі) для досягнення політичних і воєнно-стратегічних цілей [17].

В.Н. Денисов наголошує на тому, що війна – це «багатозначний термін:

1. Соціально-політичне явище, крайня форма розв'язання соціально-політичних, ідеологічних, економічних, територіальних, етнонаціональних, релігійних чи інших суперечностей між державами, народами, націями, урядами, спільнотами або воєнізованими групами, що відбувається за допомогою організованої збройної боротьби.
2. Переносно – стан ворожнечі та відкритого протистояння між ким-небудь, крайнє загострення конфлікту в певній суспільній сфері (наприклад, війна інформаційна, торгівельна війна, війна пам'ятей)» [5].

У «Словнику української мови» війну потрактовано як «1. Організовану збройну боротьбу між державами, суспільними класами тощо. 2. перен. Стан ворожнечі між ким-небудь; суперечка, сварка з кимсь; боротьба» [22, с.669].

Цікавим видається міркування Івана Огієнка, який в «Етимологічно-семантичному словнику української мови» зазначає: «Війна «Холодна війна», з англ. cold war Війна, але без вогневої зброї, політична війна» [15, с.229]. Як бачимо, незважаючи на різні епохи, семантика слова і його асоціативність залишилися незмінними.

Лексема «війна» є частотною в сучасних україномовних ЗМІ: *Війна, яка триває в Україні, продовжує завдавати шкоди добробуту мільйонів жінок, дівчат і молодих людей* (UNFPA. 11.01.2023); *3 початку повномасштабної війни росії проти України загинули 68 рятувальники, ще 5 співробітників Державної служби з надзвичайних ситуацій перебувають у російському полоні* (Громадське. 19.03.2023); *Рік повномасштабної війни росії проти України, серед іншого, був роком активних пошуків тих ефективних механізмів, які дозволять притягнути росію до відповідальності за багатомільярдні збитки та здобути компенсації для людей, держави та бізнесу* (Юридична газета. 15.03.2023); *Незважаючи на активну юридичну роботу протягом року повномасштабної війни та перші обнадійливі результати, шлях до стягнення компенсацій з росії тільки починається* (Юридична газета. 15.03.2023); *Колишній головнокомандувач силами НАТО в Європі Джеймс Джонс сподівається, що війна в Україні закінчиться у 2023 році* (Слово і діло. 28.12.2022) та ін.

У «Словнику синонімів української мови» лексема *війна* має такі синоніми: *боротьба, пртя, наступ, боротьба, протиборство, борня, боріння, змагання, зіткнення, сутичка, поєдинок, двобій, герць, дуель, єдиноборство, одноборство, розмир, воєнні дії, свари, брань* [21].

Сучасні медійні тексти фіксують не всі лексеми, запропоновані в «Словнику синонімів української мови». Синонімами до лексеми *війна* можуть бути «збройна агресія»: *Збройна агресія росії – виклик для міжнародного права, для того правопорядку, який функціонував усі ці роки* (Урядовий портал. 19.09.2022); *Враховуючи, що збройна агресія рф проти України – це під-*

рив правового порядку, закладеного Радою Європи, перед Україною стоїть доволі амбітне завдання: притягнути росію до відповідальності за ті порушення, які ми маємо на окупованих територіях (Урядовий портал. 19.09.2022); «повномасштабне вторгнення»: **Повномасштабне вторгнення РФ 2022 року стало одкровенням для поціновувачів політики «братніх народів»** (РБК-Україна. 24.08.2022); **3 початку повномасштабного вторгнення вибухотехніки обстежили вже понад 100 тисяч гектарів території та знешкодили понад 400 тисяч снарядів** (Уніан. 19.03.2023); **3 моменту повномасштабного вторгнення Мін'юст активно відстежує ситуацію** (Урядовий портал. 19.09.2022).

Менш частотними у мові ЗМІ є синоніми до лексеми війна «**воєнні дії**» та «**протистояння**»: *Чинovníки сприймають воєнні дії, як прикриття для свого збагачення – експерт* (1-ua.tv. 23.01.2023); *Після анексії Криму та окупації Донбасу, ЄСПЛ був важливим полем юридичного протистояння з росією* (Юридична газета. 15.03.2023).

Із кожним наступним століттям, разом із прогресом у науково-технічному вимірі, вдосконалення відбувається і в засобах та способах ведення війн. Тож змін зазнає і словник, який обслуговує військову сферу. Певні лексеми виходять із ужитку, поповнюючи перелік історизмів. Натомість з'являються нові слова, які побутують як у військовому мовленні, так і в інших типах дискурсу. Як слушно зауважує В.В. Погонєць, військовий дискурс чи військова комунікативна подія є невід'ємним складником воєнного життя нації. «Воєнна ситуація, яку, передусім, вербалізовано у військовому дискурсі, сприймається як свого роду «діалог» з іншими людьми та культурами, здатний відобразити мовні, культурологічні, соціальні, економічні, політичні, етнічні, національні та інші ментальні поля картини світу певної лінгвокультурної групи» [18, с.65]. Мовознавці, вивчаючи професійну лексику військовиків, військову термінологію і т. ін., послуговуються поняттями «військовий дискурс» та «воєнний дискурс».

В.В. Погонєць під військовим дискурсом розуміє «текст як комунікативну підсистему мовлення в сукупності з позамовними – прагматичними, соціокультурними, психологічними та іншими чинниками» [19, с.47].

Власне щодо військового дискурсу, то лінгвісти вважають за доцільне виокремлювати два його типи: формальний та неформальний [19, с.68], що й може спостерігати в сучасних реаліях мовного простору українців.

Воєнний дискурс тлумачать як «результат політичного, соціокультурного, психологічного та історичного процесів, що реалізується у вигляді воєнної художньої літератури, воєнної публіцистики, воєнно-політичних матеріалів, створених групою суб'єктів або окремими суб'єктами. Вони є воєнними тільки за своєю тематикою, та загалом мають риси притаманні всім суспільно-політичним, публіцистичним та художнім текстам, де останні наділені спроможністю естетично перетворювати дійсність крізь призму внутрішнього стану та авторської майстерності в художньо завершене ціле» [23, с.64].

На нашу думку, поняття воєнний дискурс є більш містким щодо вербальних та невербальних засобів вираження.

Уважаємо, що комунікативна ситуація воєнного дискурсу є специфічною та може бути обмеженою в часі. Оскільки із завершенням воєнних дій частина лексики може вийти з ужитку через відсутність необхідності номінувати події, явища та предмети, пов'язані з війною.

Комунікативна ситуація воєнного дискурсу сучасного суспільства наразі знаходиться в активній фазі, відтак сторінки інтернет-видань, власне, як і дру-

кованих, залучають до своїх текстів більшу кількість лексики, ніж це було з 2014 року. В цьому контексті Г.М. Яворська вважає, що «зв'язок війни зі словесними подіями, перформативами, підтверджує роль, яка надається фактові оголошення війни. Оголошення війни – це мовний і водночас соціальний акт. Недарма у традиційній свідомості і сучасному публічному дискурсі існує поняття, що справжньою, «правильною» війською є тільки оголошена війна. Водночас неоголошена війна на рівні загальноприйнятих уявлень є такою, що відхиляється від певного ідеалізованого зразка» [30, с.43].

Із початком війни в Україні в 2022 році словник мілітарної лексики поповнився як новими лексемами, так і тими, що вже існували раніше, але зараз набули іншого змісту.

Із початком широкомасштабного російського вторгнення поширилась тенденція писати власні назви, пов'язані з країною-агресором, з маленької літери: *Росія/росія, Москва/москва, РФ/рф, Путін/путін*:

– *Це дивна війна. З нами воює сусід-агресор, але нашою територією йде газова труба, з продажу послуг якої **росія** заробляє і вкладає гроші в озброєння для посилення війни* (Gazeta.ua. 12.04.2022); *Він [Джеймс Джонс] також припустив, що війна в Україні може затягтися, але якщо **росія** готова вести переговори про врегулювання, яке було б прийнятним для українського народу, то необхідно добитися зобов'язань з боку **москви** не вторгтися в інші країни* (Слово і діло. 28.12.2022); *Джонс зазначив, що **росія** вже сьогодні зазнала поразки, хоча й не визнає цього, але у військовій спільноті це розуміють* (Слово і діло. 28.12.2022); *Держава сьогодні фінансово неспроможна покрити ті затрати, які ми повинні покривати, щоб нас не окупувала та не знищила ворожа **російська федерація*** (1-ua.tv. 23.01.2023); *Де вас застала війна? – У Сумах. Знав, що вона буде. 22 лютого в ефірі «Суспільного» казав, що вона неминуча, бо **путін** визнав ОРДЛО* (Gazeta.ua. 12.04.2022); *Ядерна кнопка, якою путін шантажує весь світ, – реальна чи бутафорська?* (Gazeta.ua. 12.04.2022).

Війна з російськими загарбниками, на думку Н.Б. Ладиняк, Т.М. Сукаленко, І.С. Беркешук, змінила нашу мову. «Гостре, дошкульне слово також стало зброєю. Внутрішня потреба позначити країну-агресорку відбита в написанні з малої літери власних назв: рф, росія, путін, москва й ін. З'явилися синоніми, які мають іронічно-глузливі, образливі відтінки: ерефія, мокша, мордор, расея, рашисти, орки, русня, чмоня. Мовознавці й журналісти наполягають на уживанні нейтральних назв, щоб достеменно окреслити, хто сьогодні воює проти України – не вигадані орки, а цілком реальні росіяни. Однак українці й надалі застосовують у мовленні емоційну лексику, щоб передати зневажливе ставлення до ворога, додати сил у боротьбі» [14, с.1].

Нового звучання набула лексема «окупанти» – це ті, хто беруть участь в окупації; загарбники [21, с.686]: *Металургійний комбінат «Азовсталь», розташований у взятому в облогу **російськими окупантами** Маріуполі...* (Interfax-Україна. 19.04.2022); ***Окупанти** продовжують безперешкодно вивозити з України до республіки білорусь награбовані транспортні засоби та інше майно* (ТСН. 03.04.2022); ***Російські окупанти** відмовилися від наступу на Сіверському і, частково, Слобожанському напрямках – Генштаб* (ТСН. 03.04.2022); *На київській Оболоні внаслідок обстрілу **російськими окупантами** горіли дві будівлі та вантажівка, є постраждалі* (Еспресо. 22.03.2022); ***Російські окупанти** знову скоїли воєнний злочин проти мирного населення України та завдали удару по житловому будинку в Запорізькій області* (Уніан.

19.03.2023); *Унаслідок авіаудару російськими окупантами загинула одна людина. Ще троє отримали поранення* (Еспreso. 22.03.2022).

Раніше лексемою «окупанти» послуговувались на позначення німецьких загарбників часів Другої світової війни. З'явилася також співзвучна слово «фашизм» лексема «рашизм», яка має яскраву негативну конотацію. В заголовку газети подибуємо: «В чому полягає особливість рашизму» (Gazeta.ua. 21.04.2022). Автор статті – відомий громадсько-політичний діяч В. Вовк пояснює рашизм як особливу тоталітарну ідеологію, особливу людиноненавистницьку політичну течію та практику. Таке визначення виводить аналізовану лексему за межі тільки воєнного дискурсу.

У «Словнику UA» натрапляємо на тлумачення лексеми рашизм або російський фашизм – «політична ідеологія та соціальна практика владного режиму Росії кінця XX – початку XXI століття, що базується на ідеях «особливої цивілізаційної місії» росіян, «старшості братнього народу», нетерпимості до елементів культури інших на родів; на тоталітаризмі й імперіалізмі радянського типу, використанні російського православія як моральної доктрини, на геополітичних інструментах впливу, насамперед енергоносія для європейських країн, військової сили, стосовно країн, що входять до сфери впливу Російської Федерації» [Рашизм].

13 березня 2023 року зареєстровано Постанову Верховної Ради України «Про визначення існуючого в Російській Федерації політичного режиму як рашизму та засудження його ідеологічних засад і суспільних практик як тоталітарних та людоненавистницьких» (№9101), у якій засуджено «рашизм як ідеологію і практики, що лежать в основі державної політики російської федерації» [7].

Комісія журналістської етики подає такий коментар стосовно вживання термінів «рашизм», «рашисти» в ЗМІ: «В переважній більшості випадків ідеться про використання стилістично забарвлених синонімів до висловів «російсько-окупаційні війська», «російські загарбники», «військові країни-агресора» тощо. Використання таких слів у журналістському матеріалі жодним чином не дискримінує групу людей за національною ознакою. Йдеться не про приналежність до певної національності, а про приналежність до групи, яка є ворожою до українців, сповідує російсько-фашистську ідеологію та діє у відповідності з нею» (Детектор медіа. 27.05.2022).

Ще однією лексичною одиницею, що увійшла до мілітарного вокабуляру й також характеризує ворога, а тому має негативну конотацію, є лексема «орки». Вона не є абсолютно новою, а модифікована новим семантичним навантаженням, оскільки зустрічаємо її на сторінках творів Дж.Р. Толкіна, який назвав так армію злих міфічних істот. С. Грабовський у газеті «Gazeta.ua» (7 квітня 2022) пояснює, що «орки – це самоназва росіян», оскільки «у великій російській культурі» ще наприкінці 1990-х з'явилося ототожнення росіян із орками» [4].

Лексема «орки» є синонімом до словосполучень «російські загарбники», «російські військові»: *З початку повномасштабної війни в Україні, яка розпочалася 24 лютого, російські загарбники отримали позивний – орки. Зневажливо окупантів в Україні називають не лише мирні мешканці, а й високопоставлені політики у своїх зверненнях до громадян (Obozrevatel. 21.03.2022); Зараз орками російських військових називають не тільки жителі України, а й офіційні особи – мери міст, депутати і ближнє коло президента. Так само точно їх ідентифікують і за кордоном – в різних джерелах зарубіжних ЗМІ нескладно знайти таке визначення* (Уніан. 10.04.2022).

Реалії війни відбиті у розширенні значень слів, які чуємо в новинних випусках та у живому спілкуванні українців:

- **бавовна** (гра слів рос. хлопок і хлопóк) – вибухи: В українському інформаційному просторі **вибухи**, які час від часу лунають у Росії, називають бавовною: Як бачимо, у Криму доволі неспокійно, постійні **бавовни** змусили близько 40 тис. росіян покинути півострів, хоч вони там жили як у себе вдома і все було дуже душевно (Факти. 19.08.2022); **«Бавовна** на росії триває: безпілотник атакував аеродром у Курську (СтопКор. 06.12.2022); Також близько 17:00 було повідомлення про приліт біля нафтобази. Після **«бавовни»** в небо почали здійматися клуби диму (Zn.ua 04.02.2023); Слово **«хлопок»** є дуже невинним і навіть трохи дитячим. Це слово описує лише звук, який почули й цей **«новояз»** має такий самий підтекст: *«це лише звук, лише «хлопок», не переживайте. Воно не має таких негативних конотацій, як слово «вибух», що асоціюється зі зруйнуваннями та смертями. Російські ЗМІ так часто використовують цей «новояз», що український інфопростір навіть жартує та створює мему, про те, що в Белгороді було чути дуже потужну **«бавовну»** (російською – «хлопок»)»* (Медіакритика. 06.06.2022);
- **град** – реактивна система залпового вогню: Біійці ЗСУ захопили російську вантажівку зі снарядами до **реактивної системи залпового вогню «Град»** (ШоТам. 09.08.2022);
- **розтяжка** – вибуховий пристрій: Одним з найпростіших і найпопулярніших способів є так звана **«розтяжка»**, коли до кільця гранати прив'язують тонкий малопомітний шнурок (вусики на кільці при цьому відгинають, щоб воно легко вискакувало), а інший кінець шнура кріплять до нерухомого предмету (дерево, кілок), якщо **розтяжка** розрахована на те, що її зачеплять ногою, або ж до рухомого, наприклад двері, тоді вона спрацьовує при їх русі [13]; Зазвичай **розтяжка** – це тонкий малопомітний дрот, при зачепленні якого вибуховий пристрій детонує (Українська правда. 13.05.2022).

Окрему групу лексичних нововведень у мілітарному дискурсі становлять назви зброї: **«Байрактар»**, **«Джавелін»**, **«NLAW»**, **«Мопед»**, **«Пелюстка»** та ін., яким притаманна висока частотність уживання.

Для порівняння в **«Етимологічно-семантичному словнику української мови»** Івана Огієнка: **«Оружжє – мѣч, бронь, зброя, дарда, бост, стрѣла, потѣск, копя, древце, волочня, галябарт, рогаatina»** [16, с.92].

Звернімо увагу на те, що Іван Огієнко зброю тлумачить як **«технічні смертоносні засоби мілітарної боротьби»** [16, с.92], при цьому використовує лексему **«мілітарний»** як синонім до слова **«воєнний»**.

Сучасні суспільні реалії зумовлюють дещо відмінні сприйняття, тлумачення і мотивація назв сучасної зброї:

- **«Байрактар» (Bayraktar TB2)** – це ударний оперативно-тактичний безпілотний літальний апарат: *Тим часом говорять, що бачили провідника українських націоналістів Степана Бандеру на **«Байрактарі»** у Чорнобайці, ...* (Gazeta.ua. 23.03.2022); *Розвідувально-ударні дрони **Bayraktar TB2**, які постачаються з Туреччини, дуже добре зарекомендували себе у бою з російськими окупантами* (ТСН. 09.03.2022); *Вперше в бойових діях дрон **«Байрактар»** використали під час обстрілу окупантами села Гранітне, що на Донеччині* (ТСН. 09.03.2022); *Українська армія дає гідну відсіч ворогу. Знищувати ворожу техніку їй допомагає і озброєння, отримане від країн-партнерів. Одним із таких є безпілотник **Bayraktar*** (Факти. 22.06.2022);
- **«Джавелін» (Javelin)** – це переносний протитанковий ракетний комплекс: *Проти військової техніки окупантів ЗСУ використовують, зокрема, про-*

титанкові системи **Javelin** (ТСН. 09.03.2022); *За нами в тилу весь цивілізований світ. Російські ракети закінчатся, а українські джавеліни ніколи* (Gazeta.ua. 12.04.2022).

- **NLAW** (Next Generation Light Anti-tank Weapon) – це шведська переносна протитанкова керована ракета: *Проти військової техніки окупантів ЗСУ використовують зокрема протитанкові системи NLAW* (ТСН. 09.03.2022).
- **«Мопед»** – іранський дрон-камікадзе: *Летюча балалайка та повітряний мопед. Такими назвами нарекли одесити ворожу зброю після низки атак іранських дронів-камікадзе* (5.ua. 28.09.2022); *На світанку бійці ДПСУ помітили «мопед», який росіяни запустили з Криму* (Gordon.ua. 19.10.2022); *Ворожий мопед, залучений з території окупованого Криму, знищили бійці Прикордонної служби* (Корреспондент.net. 19.10.2022).

Військовий експерт Олег Жданов іранські дрони-камікадзе Shahed-136 тлумачить так: «По-народному їх називають “мопедами” через особливий звук, який вони видають у повітрі. Він схожий на роботу двигуна мопеда» (ТСН. 05.10.2022).

«Пелюстка» (ПФМ-1) – протипіхотна фугасна міна: *З кінця липня вулиці окупованого Донецька усіяні мінами ПФМ-1 «Пелюстка». «Міни-пелюстки», або, як їх ще називають, «міни-метелики» – це протипіхотна фугасна міна це радяньського періоду. Вони встановлюються на ґрунт тільки засобами дистанційного мінування – касетний снаряд може містити від 36 до 72 мін.* (Дом. 08.08.2022).

Іншу групу становлять дієслова, утворені від власних назв: антропонімів, топонімів і подібні, наприклад:

- **байрактарити, енлоїти, джавелінити, стінгерити, хаймарсити** (синоніми, утворені від назв сучасної зброї) – нищити ворога, ходити на полювання, партизанити;
- **кадирити** (від антропоніма Кадиров – прізвище чинного глави Чеченської Республіки) – видавати бажане за дійсне;
- **макронити** (від антропоніма Макрон – прізвище чинного Президента Франції) – мати стурбований вигляд, усім це показувати, але нічого насправді не робити; мотивоване специфічною поведінкою Еммануеля Макрона в перші місяці війни;
- **шойгувати** (від антропоніма Шойгу – прізвище чинного Міністра оборони РФ) – вдавати, що все добре, коли це не так.
- **чорнобаїти** (від топоніма Чорнобаївка – назва населеного пункту, де російські війська понесли величезні втрати в живій силі та техніці кільканадцять разів, не змінюючи місце дислокації) – постійно робити одне й те ж, не отримуючи результату;
- **українити** (від топоніма Україна) – дати жорстку відповідь на невиправдані дії.

Особливої уваги заслуговує той факт, що дедалі частіше в медійному просторі спостерігаємо гендерну симетрію щодо чоловіків та жінок, які служать у ЗСУ: *«Стримуючи дії Росії, наші захисники та захисниці підводять керівництво Росії до простої та логічної думки – треба говорити», – цитує В. Зеленського газета «День» (25 березня 2022); Наші мужні захисники та захисниці боронять рідну країну. Вони відвоюовують у ворога нашу землю, щоб у всіх містах України майоріли українські прапори, щоб наша рідна Україна була єдиною, незалежною та вільною країною* (День. 25.03.2022);

Ми неймовірно вдячні усім захисникам і захисницям за наше життя, за те що боронять нашу з вами землю і всю неньку Україну. За наші мирні світанки, за наші дні, за кожен вечір та кожну ніч! [28]; Наші неймовірні захисники та захисниці – це гордість, витримка та міць усієї України! [28]; Наші захисники та захисниці – саме та найсильніша зброя, проти якої не ворогу не встояти. Сповнені нечуваної відваги, сміливості, сили духу та любові до Батьківщини. Які щосили відвойовують незалежність та цілісність України, зі зброєю в руках знищують окупантів та стають на захист кожного українця [9]; 3 24 лютого захисники і захисниці відважно боронять нашу землю, доводячи усьому світу, що Українська нація – незламна, сильна і незалежна! [10]; Наші захисники та захисниці і сьогодні ціною власного життя і здоров'я, недоспаних ночей незламною стіною стоять на варті нашої безпеки та миру, свободи української держави та її незалежності [11].

Гендерно маркована лексика характеризується позитивною конотацією щодо обох статей. Водночас гендерну зрівноваженість спостерігаємо у мові ЗМІ й щодо представників ворожих сил. Так зустрічаємо лексеми орки, орчихи або орчині, проте всі вони мають негативну конотацію, що і є цілком зрозумілим: **Орчині** намажуть губи краденою червоною помадою шанель. Намалюють вії Діором, який муж намародерив десь в ірпінській хатці (Високий замок. 04.04.2022); **Орчиня** з червоними губами від краденої помади шанель кацає на руках маленьке орченя у пеленці і георгіївській стрічці. Коли йому стукне 18, воно стане новим добитчиком і піде за новими парфумами, помадами і сковорідками... (Високий замок. 04.04.2022).

Висновки. Аналіз сучасних україномовних ЗМІ щодо вживання мілітарної лексики дав змогу виявити основні тенденції її розвитку. Словник військовиків поповнюється як новими словами, особливо щодо назв зброї, так і шляхом набуття лексемами нових значень. Другий спосіб стосується слів на позначення учасників конфлікту. Продуктивним також є поповнення лексичної системи за рахунок словотворення, особливо відіменникового, що засвідчує не стільки значущість процесів та дій, а саме пряму номінацію явищ. Перспективним вважаємо вивчення змін у структурі концепту «Війна» упродовж як останнього століття, так і, власне, з 2014 року й дотепер.

Список використаних джерел і літератури:

1. Балабін В.В. Сучасний американський військовий сленг як проблема перекладу: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец.: 10.02.16 «Перекладознавство». Київ, 2002. 24 с.
2. Башук А. Особливості реалізації військово-патріотичного дискурсу (на матеріалі Facebook-сторінки Президента України Петра Порошенка). *Evropský politický a právní diskurz*. 2018. Sv. 5. Vyd. 2. С. 260-266.
3. Гуржій О.І., Пилявець Р.І. Проблемні питання сучасної української воєнної термінології. *Воєнні конфлікти другої половини ХХ століття*. Київ, 2004. С. 6-8.
4. Грабовський С. Виявляється, орки – це самоназва росіян. URL: <https://gazeta.ua/blog/56858/viyavlyayetsya-oriki-ce-samonazva-rosiyan>
5. Денисов В. Н. Війна. *Велика українська енциклопедія*. URL: <https://vue.gov.ua/Війна>
6. День захисника та захисниць України. URL: <https://radabershad.gov.ua/news/community/3646--den-zahisnika-ta-zahisnic-ukrajni-.html>
7. Депутати пропонують офіційно визнати політичний режим в росії як рашизм. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/218128_deputati-proponuyut-ofitsyno-viznati-politichny-rezhim-v-ros-yak-rashizm

8. Зайцева М. О. Особливості перекладу термінів у текстах на військову тематику. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Серія 9. Київ, 2013. Вип. 10. С. 96-102.
9. 3 Днем захисника та захисниць України! URL: <https://diam.gov.ua/news/z-dnem-zakhysnyka-ta-zakhysnyts-ukrainy>
10. 3 Днем захисників та захисниць України! URL: https://uhe.gov.ua/media_tsentr/povuny/z-dnem-zakhisnikiv-i-zakhisnic-ukraini
11. 3 Днем захисників та захисниць України! URL: <https://www.cherkasyoblenergo.com/povuny/2757-z-dnem-zahisnikiv-i-zahisnic-ukrajini.html>
12. Калиняк О.Т. Військовий дискурс в уявленнях жителів Львова про сучасні громадські організації. *Український соціум*. 2019. №1. С. 62-72.
13. Княжик О. Як розпізнати вибуховий пристрій. URL: <http://safe-city.com.ua/yak-rozpriznaty-vybuhovuj-prystrij/>
14. Ладиняк Н., Сукаленко Т., Беркещук І. «Рідна мова – найголовніший ґрунт, на якому духовно зростає й цвіте нація» (Іван Огієнко). *Подільанин*. 16.02.2023. №7 (1696). С. 1, 4. URL: <https://podolyanin.com.ua/suspilstvo/62997/>
15. Огієнко І. (Митрополит Лларіон). Етимологічно-семантичний словник української мови: у 4 т. / за ред. Ю. Мулика-Луцика. Вінніпег: Товариство «Волинь», 1979. Т. 1: А-Д. 365 с.
16. Огієнко І. (Митрополит Лларіон). Етимологічно-семантичний словник української мови: у 4 т. / за ред. Ю. Мулика-Луцика. Вінніпег: Товариство «Волинь», 1982. Т. 2: Е-Л. 399 с.
17. Пилявець Р.І. Війна. *Енциклопедія сучасної України* / редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2005. URL: <https://esu.com.ua/article-34448>
18. Погонєць В.В. Особливості англомовного військового дискурсу. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: «Філологія». Одеса: МГУ, 2019. №39. Т. 2. С. 67-70.
19. Погонєць В.В. Поповнення військової лексики та фразеології англійської мови: лінгвальний та соціолінгвальний параметри»: дис. ... канд. філ. наук: спец. 10.02.04 «Германські мови (Філологічні науки)». Запоріжжя, 2019. 224 с.
20. Рашизм. *Словник УА*. URL: <http://surl.li/mlloo>
21. Словник синонімів української мови. URL: <http://surl.li/mlloz>
22. Словник української мови: в 11 томах. URL: <http://sum.in.ua/>
23. Стаднік І.О. Лінгвістична відповідність понять «воєнний» дискурс vs «військовий» дискурс. *Science and Education a New Dimension. Philology*. 2016. Vol. IV (22). Issue 99. P. 63-66.
24. Стаднік І.О. Поняттєвий компонент концепту WAR/ВІЙНА як об'єкт перекладу. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Філологічна». 2016. Вип. 62. С. 313-316.
25. Сукаленко Т.М., Сірант А.М. Тенденції розвитку мілітарної лексики в сучасному медійному дискурсі. *Фінанси, економіка, право vs війна*: збірник тез Міжнародного конгресу (м. Ірпінь, 27 квітня 2022 р.). Ірпінь: Державний податковий університет, 2022. С. 289-293.
26. Сукаленко Т.М., Шпетна С.А. Функціонування військового дискурсу в сучасному комунікативному просторі. *Acta Paedagogica Volyniensis*. 2023. Вип. № 1. С. 96-102.
27. Ткаченко Т. Мілітарний зріз малої прози Юліяна Мовчана. *Філологічний дискурс*: зб. наук. праць. 2016. Вип. 4. С. 165-172.
28. 14 жовтня, у день Покрови Пресвятої Богородиці, Україна святкує день Захисника та Захисниць України і день Українського Козацтва. URL: <https://solonyanska-gromada.gov.ua/news/1665697479/>

29. Що таке «міни-пелюстки» і хто їх розкидає по Донецьку: інтерв'ю з Павлом Лисянським. URL: <https://kanaldom.tv/shho-take-miny-pelyustky-i-hto-yih-rozkydaye-po-doneczku-intervyyu-z-pavlom-lysyanskym/>
30. Яворська Г.М. Гібридна війна як дискурсивний конструкт. *Стратегічні пріоритети*. Серія: Політика. 2016. № 4. С. 41-48.

References:

1. Balabin, V.V. (2002). Suchasnyi amerykanskyi viiskovyi slenkh yak problema perekladu [Contemporary American military slang as a translation problem]: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: spets.: 10.02.16 «Perekladoznavstvo». Kyiv. 24 s. [in Ukr.].
2. Bashuk, A. (2018). Osoblyvosti realizatsii viiskovo-patriotychnoho dyskursu (na materialy Facebook-storinky Prezydenta Ukrainy Petra Poroshenka) [Peculiarities of the implementation of the military-patriotic discourse (on the material of the Facebook page of the President of Ukraine Petro Poroshenko)]. *Evropský politický a právní diskurz*. Sv. 5. Vyd. 2. S. 260-266. [in Ukr.].
3. Hurzhii, O.I., Pyliavets, R.I. (2004). Problemni pytannia suchasnoi ukrainskoi voiennoi terminologii [Problematic issues of modern Ukrainian military terminology]. *Voenni konflikty druhoi polovyny XX stolittia*. Kyiv. S. 6-8. [in Ukr.].
4. Hrabovskiy, S. Vyavlyayetsia, orky – tse samonazva rosiyan [It turns out that the orcs are the self-name of the Russians.]. URL: <https://gazeta.ua/blog/56858/viyavlyayetsya-orke-ce-samonazva-rosiyan>. [in Ukr.].
5. Denysov, V.N. (2023) Viina. [War] *Velyka ukrainska entsyklopediia*. URL: <https://vue.gov.ua/Війна>. [in Ukr.].
6. Den zakhysnyka ta zakhysnyts Ukrainy. [Ukrainian defender-heroes and defender-heroes Day]. URL: <https://radabershad.gov.ua/news/community/3646--den-zahisnyka-ta-zahisnic-ukrajni-.html>. [in Ukr.].
7. Deputaty proponuiut ofitsiino vyznaty politychnyi rezhym v rosiyi yak rashyzm. [Deputies propose to officially recognize the political regime in russia as racism]. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/218128_deputati-proponuyut-ofitsynoviznati-poltichniy-rezhim-v-ros-yak-rashizm. [in Ukr.].
8. Zaitseva, M.O. (2013). Osoblyvosti perekladu terminiv u tekstakh na viiskovu tematyku [Peculiarities of translation of terms in texts on military topics]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova*. Kyiv. Vyp. 10. Seriya 9. S. 96-102. [in Ukr.].
9. Z Dnem zakhysnyka ta zakhysnyts Ukrainy! [Happy Defenders of Ukraine Day!]. URL: <https://diam.gov.ua/news/z-dnem-zakhysnyka-ta-zakhysnyts-ukrainy> [in Ukr.].
10. Z Dnem zakhysnykiv ta zakhysnyts Ukrainy! [Happy Defenders of Ukraine Day!]. URL: https://uhe.gov.ua/media_tsent/novyny/z-dnem-zakhisnykiv-i-zahisnic-ukraini. [in Ukr.].
11. Z Dnem zakhysnykiv ta zakhysnyts Ukrainy! [Happy Defenders of Ukraine Day!]. URL: <https://www.cherkasobleenergo.com/novyny/2757-z-dnem-zahisnykiv-i-zahisnic-ukrajini.html>. [in Ukr.].
12. Kalyniak, O.T. (2019). Viiskovyi dyskurs v uivlenniakh zhyteliv Lvova pro suchasni hromadski orhanizatsii [Military discourse in the ideas of Lviv residents about modern public organizations]. *Ukrainskyi sotsium*. Vol. 1. S. 62-72. [in Ukr.].
13. Kniazhyk, O. Yak rozpoznyaty vybukhovyi prystrii. [How to recognize an explosive device]. URL: <http://safe-city.com.ua/yak-rozpoznyaty-vybukhovyi-prystrii>. [in Ukr.].
14. Ladyniak, N., Sukalenko, T., Berkeshchuk, I. (2023). «Ridna mova – naiholovnishyi grunt, na yakim dukhovno zrostaie i tsvite natsiia» (Ivan Ohienko). [«Native language is the most important soil on which a nation spiritually grows and blossoms» (Ivan Ohienko)]. *Podolianyn*. 16.02.2023. Vol. 7 (1696). S. 1, 4. URL: <https://podolyanin.com.ua/suspilstvo/62997>. [in Ukr.].
15. Ohienko, I. (1979). Etymolohichno-semantychnyi slovnyk ukrainskoi movy [Etymological-semantic dictionary of Ukrainian language]. Vinnipch: Volyn. Vol. 1: A-D. 365 s. [in Ukr.].

16. Ohienko, I. (1982). Etymolohichno-semantychnyi slovnyk ukraïnskoi movy [Etymological-semantic dictionary of Ukrainian language]. Vinnipeh: Volyn. Vol. 2: E-L. 399 s. [in Ukr.].
17. Pyliavets, R.I. (2005) Viina / *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy [War / Encyclopedia of Modern Ukraine]* / redkol.: Dziuba, I.M., Zhukovskiy, A.I., Zhelezniak, M.H. [ta in.]; NAN Ukrainy, NTSh. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. URL: <https://esu.com.ua/article-34448>. [in Ukr.].
18. Pohonets, V.V. (2019). Osoblyvosti anhlomovnoho viiskovoho dyskursu [Peculiarities of English-language military discourse]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu*. Serii: «Filolohiia». Odesa: MHU. №39 Vol. 2. S. 67-70. [in Ukr.].
19. Pohonets, V.V. (2019) Popovnennia viiskovoi leksyky ta frazeolohii anhliskoi movy: linhvalnyi ta sotsiolinhvalnyi parametry [Replenishment of military vocabulary and phraseology of the English language: linguistic and sociolinguistic parameters]: dys. ... kand. fil. nauk: spets. 10.02.04 «Hermanski movy (Filolohichni nauky)». Zaporizhzhia. 224 s. [in Ukr.].
20. Rashyzm. [Racism] *Slovnyk UA*. URL: <http://surl.li/mlloo>. [in Ukr.].
21. Slovnyk synonimiv ukraïnskoi movy [Dictionary of synonyms of the Ukrainian language]. URL: <http://surl.li/mlloz>. [in Ukr.].
22. Slovnyk ukraïnskoi movy [Dictionary of the Ukrainian language]: v 11 t. URL: <http://sum.in.ua>. [in Ukr.].
23. Stadnik, I.O. (2016). Linhvistychna vidpovidnist poniat «voïennyi» dyskurs vs «viiskovyi» dyskurs [Linguistic correspondence of the concepts «military» discourse vs «military» discourse]. *Science and Education a New Dimension. Philology*. Vol. IV (22). Issue: 99. P. 63-66. [in Ukr.].
24. Stadnik, I.O. (2016). Poniattieviy komponent kontseptu WAR/VIINA yak ob'iekt perekladu [Conceptual component of the WAR concept as an object of translation]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*. Serii «Filolohichna». 62. S. 313-316. [in Ukr.].
25. Sukalenko, T.M., Sirant, A.M. (2022). Tendentsii rozvytku militarnoi leksyky v suchasnomu mediinomu dyskursi [Trends in the development of military vocabulary in modern media discourse]. *Finansy, ekonomika, pravo vs viina: zbirnyk tez Mizhnarodnoho konhresu* (m. Irpin, 27 kvitnia 2022 r.). Irpin: Derzhavnyi podatkovyi universytet. S. 289-293. [in Ukr.].
26. Sukalenko, T.M., Shpetna, S.A. (2023). Funktsiiuvannia viiskovoho dyskursu v suchasnomu komunikativnomu prostori [The functioning of military discourse in the modern communicative space]. *Acta Paedagogica Volyniensis*. Vol. 1. P. 96-102. [in Ukr.].
27. Tkachenko, T. (2016). Militarnyi zriz maloi prozy Yuliana Movchana. [A military cut of short prose by Yulian Movchan]. *Filolohichni dyskurs: zb. nauk. prats*. Vyp. 4. S. 165-172. [in Ukr.].
28. 14 zhovtnia, u den Pokrovy Presviatoi Bohorodytsi, Ukraina sviatkuie den Zakhysnyka ta Zakhysnytsi Ukrainy i den Ukraïnskoho Kozatstva. [On October 14, on the day of the Intercession of the Most Holy Theotokos, Ukraine celebrates the day of the defender-male and defender-females of Ukraine and the day of the Ukrainian Cossacks]. URL: <https://solonyanska-gromada.gov.ua/news/1665697479/> (data zvernennia: 16.03.2023). [in Ukr.].
29. Shcho take «miny-peliustky» i khto yikh rozkydaie po Donetsku: interv'iu z Pavlom Lysianskym. [What are «petal mines» and who scatters them around Donetsk: interview with Pavel Lysyansky]. URL: <https://kanalndom.tv/shho-take-miny-pelyustky-i-hto-yih-rozkydaye-po-doneczku-intervyu-z-pavlom-lysianskym>. [in Ukr.].
30. Yavorska, H.M. (2016). Hibrydna viina yak dyskursyvnyi konstrukt [Hybrid war as a discursive construct]. *Stratehichni priorytety*. Serii: *Polityka [Strategic priorities. Political series]*. Vol. 4. S. 41-48. [in Ukr.].

Tetiana Sukalenko, Nataliia Ladynyak

THE BASIC TRENDS AND PERSPECTIVES FOR THE DEVELOPMENT OF MILITARY VOCABULARY IN MODERN UKRAINIAN-LANGUAGE MASS MEDIA

The article deals with identifying and characterizing of the main trends and prospects for the development of military vocabulary in modern mass media.

A review of the Ukrainian scientists' works on the study of the professional vocabulary of military personnel, military terminology, etc. was carried out. Attention is focused on the fact that linguists use the concepts of «military discourse» and «war discourse».

In the modern realities of the language space of Ukrainians, linguists distinguish two types of military discourse – formal and informal.

The concept of war discourse is more comprehensive in terms of verbal and non-verbal means of expression. The work emphasizes that the communicative situation of war discourse is specific and may be limited in time, since with the end of hostilities, part of the vocabulary may fall out of use due to the lack of need to nominate events, phenomena and objects related to the war.

With the beginning of the war in Ukraine in 2022, the dictionary of military lexicon was replenished with both new lexemes and those that have already existed before, but now have acquired different meanings.

With the beginning of the large-scale Russian invasion, the tendency to write proper names, associated with the aggressor country, with a lowercase letter spread: Russia/russia, Moscow/moscow, RF/rf, Putin/putin:

The lexeme «occupiers» acquired a new sound – these are those who participate in the occupation; the invaders.

Previously, the lexeme «occupiers» was used to denote the German invaders during the Second World War. The lexeme «racism», which has a bright negative connotation, also appeared, consonant with the word «fascism».

The lexeme «orcs» («russian invaders», «russian military») has entered the military vocabulary, which is modified by a new semantic load, as we fix it on the pages of J.R. Tolkien's works, who named the army of evil mythical creatures as such.

The reality of the war is reflected in the expansion of the meanings of words that appear in news releases, live communication of Ukrainians: cotton, hail, stretching, etc.

A separate group of lexical innovations in the military discourse are the names of weapons: «Bayraktar», «Javelin», «NLAW», PFM-1 (anti-personnel high-explosive mine) «Petal», which are characterized by a high frequency of use.

Another group consists of verbs formed from proper names: anthroponyms, toponyms, and the like: bayraktaryty, enloity, javelinity, stingerity, haimarsyty, kadyryty, macronyty, ukraiinyty, chornobaiity.

Military slang is spreading in everyday use: digit, pixel (color of military clothing), pokemon, flies, oars (types of weapons), etc.

In the media space, we observe gender symmetry in relation to men and women who serve in the Armed Forces. Gender-marked vocabulary is characterized by a positive connotation for both sexes. At the same time, we observe gender balance in the language of mass media and in relation to representatives of enemy forces but these are with the negative connotation.

The vocabulary of the military is replenished both with new words, especially regarding the names of weapons, and by the acquisition of new meanings by lexemes. The second way concerns the words used to designate the participants in the conflict. It is also productive to replenish the lexical system due to word formation, especially the nominative, which proves not so much the significance of processes and actions, but rather the direct nomination of phenomena. We consider it promising to study the

changes in the structure of the concept of «War» both during the last century and, in fact, from 2014 until now.

Key words: military vocabulary, war, discourse, media text, modern Ukrainian-language mass media.

Отримано: 14.10.2023 р.

УДК 811.161.2'367.52'42«18»-11

DOI: 10.32626/2309-7086.2023-20.127-132

Ольга Турко

ORCID 0000-0002-4178-0483,

*кандидат філологічних наук, завідувач, доцент к
афедри філологічних дисциплін початкової та дошкільної освіти,
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка*

ФУНКЦІЙНО-ГРАМАТИЧНИЙ АСПЕКТ СТРУКТУРИ РЕЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У МОВОЗНАВЧІЙ СПАДЩИНІ ІВАНА ОГІЄНКА

У статті на основі мовознавчих праць І. Огієнка визначено синтаксичні параметри структури речень української мови у функційно-граматичному аспекті. Проаналізовано погляди мовознавця щодо моделі речення, інтонації як визначальної реченнєвої ознаки, порядку слів у реченні.

Ключові слова: функційно-граматичний аспект речення, інтонація, комунікативна парадигма, структура речення, предикат.

Постановка проблеми. Структура речень становить певні моделі організації мови, членує мовний потік, передбачає синтаксичні відношення, значення та функції. У сучасній лінгвістиці учені розглядають у структурі речення «три ланки: денотативне значення (власне ситуація, подія, відображена реченням); інформативне чи пропозитивне значення, що становить його семантичну структуру; інтерпретаційне значення, що репрезентує денотат речення» [2, с.7]. Водночас речення можна звести до обмеженої кількості типових моделей, які виділяються за властивими їм структурними ознаками [9, с.324].

Структурування реченнєвих компонентів відбувається відповідно до закономірностей порядку слів як наскрізного синтаксичного поняття. «Лінгвістичний аналіз мовних одиниць, понять, категорій прямо або опосередковано торкається питання порядку слів у реченні української мови, відтак теорія порядку слів проливає світло на їхню синтаксичну сутність» [10, с.209].

Ваговий внесок у дослідження особливостей структури речень української мови у формально-граматичному аспекті відображено у мовознавчій спадщині І. Огієнка, а також О. Потєбні, С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера, В. Сімовича, О. Панейка, В. Матезіуса, Ф. Данеша, Я. Фірбаса, Й. Містріка та ін. Праці цих слов'янських мовознавців визначають засадничі вектори розвитку формально-синтаксичної парадигми аналізу мовних понять, явищ та частково комунікативної.

Мета дослідження – проаналізувати синтаксичні параметри структури речень української мови у функційно-граматичному аспекті.

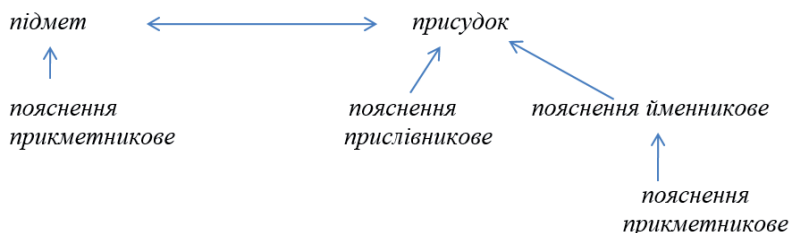
Виклад основного матеріалу. Формально-граматичний підхід трактування мови в історії української граматики був тісно переплетений із напрацьованими русистів, про що зазначає І. Огієнко: «На жаль тільки, історичні події скоро зовсім прибили українське мовознавство, так що воно в ділянці складні не дало нічого помітного аж до Ол. Потебні. Перед для цілого слов'янства стало вести мовознавство російське» [7, с.6]. Водночас такі титани української мовознавчої науки, як І. Огієнко, О. Потебня, М. Угрин-Безгрішний, А. Лотоцький, Я. Неврлі та ін., переслідуючи абсолютну об'єктивність наукового аналізу, граматичні положення узагальнювали на матеріали тодішньої української мови. Їхні праці й сьогодні проливають світло на низку питань становлення термінів української граматики, трактування синтаксичних явищ тощо.

Структура речень зумовлена основними граматичними ознаками, з-поміж яких «перша й найголовніша – це те, що речення завжди уявляє собою закінчене граматичне ціле, так що й слухач сприймає його за закінчену цілість, а тому й добре розуміє» [7, с.137]; «друга ознака речення ... це його інтонація» [7, с.135]. У цих міркуваннях І. Огієнка визначено дві релевантні реченнєві риси – закінченість думки, інтонаційність.

Грамматична реалізація одиниць мови передбачає їх підпорядкування інваріантам, універсальним моделям, які базуються на єдності властивим їм типовим значенням і предикативно поєднаним компонентам [4, с.102] позначуваних у мові ситуацій (денотативна сфера).

Інваріант є незалежним від різних формальних репрезентацій; його структурна схема, проте, не визначає реалізації мовних одиниць й не відображає їх адекватно своїми формальними рисами, а тільки робить власний унесок у формування смислу речення [11, с.356]. Універсальність стилістично маркованих мовних одиниць визначається через їх апробацію у функціональних стилях, тобто інваріантом буде та конструкція, яку можна використати у всіх функціональних стилях. Тому визначення синтаксичного й стилістичного інваріантів повинно базуватися на пошуку спільності семантики (план змісту) та граматичної ознаки (план вираження) [8, с.19].

Структуру речення як інваріантну модель І. Огієнко подає так [7, с.150]:

Тобто інваріантною моделлю речення української мови є

(Adj) S_{N₁} + (Adv) P₁ + (Adj) N_{2,6}

напр.: *Догідна мить ... рідко йде сама до рук* (А. Содомора).

У сучасному мовознавстві, як зазначає О. Леута, превалює розуміння моделі речення як абстрактного зразка, що поєднує в собі достатню кількість ознак, які уможливають побудову речень за такими моделями [4, с.102]. В основу своєї теорії визначення моделей речення О. Леута кладе такі критерії: валентність дієслова (як «спеціалізованої частини мови для вираження

предиката» [4, с.103]), морфологічне вираження складників структури (моделі). Водночас мовознавець вказує на дискусійність таких синтаксичних особливостей української мови:

- 1) компресія двох чи більше пропозицій у синтаксично простому речення;
- 2) наявність детермінантів;
- 3) особливості семантики складників речень [4, с.105-106].

«У конкретних умовах мовлення реалізація мовної моделі речення зазнає найрізноманітніших видозмін, ускладнень, перетворень, зокрема редукції, зміни порядку слів, поширення елементами-модифікаторами тощо» [5, с.5]. Водночас визначення формально-синтаксичних моделей речень у розрізі питання порядку слів дасть змогу зробити висновки про позицію предиката, другорядних членів речення відповідно до комунікативної структури.

Із моделі, яку запропонував І. Огієнко, помітно, що предикативність становить визначальну функцію у структурі речення. Згодом цю категорію аналізували і в семантико-синтаксичному, і в комунікативному аспектах: як граматичне втілення предикації (відношення між предикатом та його актантами) (А. Загнітко, О. Кульбабська, О. Дуброва); ознаку речення (І. Вихованець, М. Ляпон); як синтаксичну категорію (О. Ахманова, І. Вихованець, П. Лекант, А. Парфіненко); як властивість присудка (І. Вихованець, М. Ляпон); як обов'язковий суб'єктивний зміст у складі речення (В. Белошاپкова); як комунікативну надкатегорію (М. Мірченко).

Поряд із предикативністю реченню властива й модальність – «відношення змісту висловлення до дійсності як реальне чи ірреальне (можливе, необхідне та бажане)»; «ставлення мовця до змісту повідомлення, реалізованого в пропозитивній частині висловлення (епістемічне, волітивне й аксіологічне суб'єктивно-модальні значення)» [3, с.67]. Одним із засобів вираження модальності є інтонація. І. Огієнко визначає так це поняття: «надзвичайно сильний допоміжний фактор у кожній мові, фактор, що без нього слово не може стати реченням. Тільки інтонація надає словам живого значення, сполучуючи їх у живе речення. Не може бути речення без інтонації, – це душа його; тільки інтонація робить речення «фразою» – живую зрозумілою цілісною частиною нашої мови» [7, с.160].

«Інтонація, – зазначає І. Огієнко, – впливає також на словолад у реченні, часто творячи інверсії. Але правдиве значення членів речення при таких словоладі завжди виразно зазначить інтонація» [7, с.172]. У тій же науковій розвідці мовознавець стверджує, що «поміж частинами речення й частинами мови найміцніший природний зв'язок, бо кожна частина мови має своє окреме й самостійне місце в реченні, цебто роллю синтаксичну» [7, с.152]. Таким чином, мовознавець перебуває доволі ствердно в парадигмі формально-граматичного розуміння речення, мислячи водночас категоріями комунікативного синтаксису.

Грамматична кодифікація поняття «речення», виявлення його істотних синтаксичних ознак апіорі в спадщині І. Огієнка вибудовуються на прикладах, що мають прямиий порядок слів.

У сучасному мовознавстві питання порядку слів потребує глибшого дослідження з кількох причин. По-перше, українська мова належить до того типу мов, що мають довільний порядок слів, проте це не звільняє її від необхідності в синтаксичній організації речення керуватися темо-ремним членуванням та логіко-змістовим критерієм. Відтак свої кодифікації потребують поняття «прямиий порядок слів», «довільний порядок слів».

По-друге, аналіз та вивчення синтаксичних категорій, понять, явищ загалом прямо чи опосередковано торкаються питання позиції у реченнєвій структурі, граматичній взаємодії (семантичні зв'язки та відношення) з іншими реченнєвими елементами, стилістичної маркованості, спричиненої саме позиційним розташуванням тощо. Крім цього, комплексний розгляд питання про порядок слів у реченні української мови дає змогу чіткої відповіді на питання про синтаксичну роль тих компонентів речення, які мають дуальний зміст, тобто можуть одночасно відповідати на питання двох членів речення.

По-третє, стилістична парадигма української мови залежить від жанрово-стильової організації речення, тексту, а щодо художнього стилю, то у ньому визначальну роль має ідіолектність письма майстрів слова. Тобто не викликає жодного сумніву необхідність розгляду стилістичного аспекту порядку слів у реченні, чинників, що зумовлюють таке розташування (авторський задум, художні засоби тощо). На думку мовознавця, інверсія є звичайна («від переставлення словоскладу зовсім не затемнюється речення» [6, с.255]) й незвичайна («від такого переставлення зміст затемнюється й речення стає неясне» [6, с.255]). І. Огієнко вважає, що звичайна інверсія застосовується лише в художньому мовленні, натомість незвичайну інверсію варто викорінювати із мовлення.

У міркуваннях І. Огієнка простежується визнання недостатніх граматичних можливостей формально-граматичного підходу до трактування структури речення й є вказівка на необхідності залучення комунікативної парадигми (без називання терміна), порівн.: «завдання складні простого речення – навчити й показати, яке значення має кожне слово в реченні та з чим воно парується... при аналізі речення звичайно плутаємо засади граматичні з логічними...» [7, с.152-153] і «кожне речення вимовляємо з певним тоном, але вимовляємо так, що з самого тону нашої мови слухач переконують про наше ставлення до думки» [7, с.135-136].

Низку подібних питань вдалося розв'язати в комунікативній парадигмі. Розвиток сучасної української мови та становлення правописних норм, як слушно зауважує Н. Гуйванюк, спричинили зміни в пунктуації, перегляд установлених термінів. Відтак «інноваційні тенденції у використанні знаків пунктуації зумовлені особливостями текстових модифікацій речень, де вони наділені авторською модальністю й експресивністю, підпорядковані комунікативній меті мовця, його прагматичним інноваціям» [1, с.21].

Висновки. Беззаперечна заслуга І. Огієнка у тому, що йому вдалося визначити інваріантну модель речення української мови за функційними можливостями членів речення, а також у стилістичному обґрунтуванні інверсії. Функційно-граматична структура речень української мови має такі характеристики, як завершеність думки, певна інтонаційність, спричинена наміром мовця, прямий порядок слів (як нормативна ознака), закріпленість частин мови за певною синтаксичною роллю.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в аналізі питання про стилістичний аспект поняття «інверсія» у розрізі напрацювань І. Огієнка. Крім цього, важливим є виявлення взаємозв'язку між непрямим порядком слів та комунікативним наміром мовця.

Список використаних джерел і літератури:

1. Гуйванюк Н.В. Слово – Речення – Текст: вибр. праці. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2009. 664 с.

2. Гуйванюк Н.В. Формально-семантичні співвідношення синтаксичних одиниць. Чернівці: Рута, 1999. 336 с.
3. Доценко О.Л. Семантико-прагматичний синтаксис: особливості вираження модальності: монографія. Київ: Міленіум, 2006. 226 с.
4. Леута О.І. Модель речення: проблема виділення та кваліфікації. *Гуманітарні науки*. 2004. №2. С. 102-107.
5. Мірченко М. В. Синтаксичні категорії речення: автореф. дис. ... д. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2002. 36 с.
6. Огієнко І. Рідне слово: початкова граматики української літературної мови. Ч. 2. Морфологія й складня. Жовкля: Друкарня оо. Василян, 1937. 288 с.
7. Огієнко І. Складня української мови. Ч. 1: Вступ до складні. Жовкля 1935. 196 с.
8. Русанівський В.М. Поняття семантичного і стилістичного інваріанта. *Мовознавство*. 1981. № 3. С. 9-20.
9. Сучасна українська літературна мова: навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / С.О. Караман та ін.; за ред. С.О. Карамана. Київ: Літера ЛТД, 2011. 560 с.
10. Турко О. Порядок слів у реченні української мови як наскрізне синтаксичне поняття. *Актуальні проблеми синтаксису: сучасний стан і перспективи дослідження: матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 110-річчю від дня народження проф. Іларіона Слинька (Чернівці, 16-17 червня 2022 р.)* / за ред. С.Т. Шабат-Савки. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. С. 208-209.
11. Шмелева Т.В. О семантике структурной схемы предложения. *Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз.* 1978. Т. 37. №4. С. 354-361.

References:

1. Huivaniuk, N.V. (2009). Slovo – Rechennia – Tekst [*Word – Sentence – Text*]: vybrani pratsi. Chernivtsi: Chernivetskyi nats. un-t. [in Ukr.].
2. Huivaniuk, N.V. (1999). Formalno-semantychni spivvidnoshennia syntaksychnykh odynyt [Formal-semantic relations of syntactic units]. Chernivtsi: Ruta. [in Ukr.].
3. Dotsenko, O.L. (2006). Semantyko-prahmatychni syntaksys: osoblyvosti vyrazhennia modalnosti [*Semantic-pragmatic syntax: features of modality expression*]: monohrafiia. Kyiv: Milenium. [in Ukr.].
4. Leuta, O.I. (2004). Model rechennia: problema vydilennia ta kvalifikatsii [The Model Sentence: The Problem of Highlighting and Qualification]. *Humanitarni nauky* [Humanities]. Vyp. 2. P. 102-107. [in Ukr.].
5. Mirchenko, M.V. (2002). *Syntaksychni katehorii rechennia* [Syntactic categories of sentences] [Synopsis of Doctor of Philological Sciences]. Instytut ukrainskoi movy NANU. [in Ukr.].
6. Ohienko, I. (1937). Ridne slovo: pochatkova hramatyka ukrainskoi literaturnoi movy. Morfolohiia y skladnia [*Native word: elementary grammar of the Ukrainian literary language. Part 2. Morphology and syntax*] (Ch. 2). Zhovkly: Drukarnia oo. Vasyliian. [in Ukr.].
7. Ohienko, I. (1935). Skladnia ukrainskoi movy: Vstup do skladni [*Syntax of the Ukrainian language: Introduction to syntax*] (Part 1). Zhovkly. [in Ukr.].
8. Rusanivskyi, V.M. (1981). Poniattia semantychnoho i stylistychnoho invariants [Concept of semantic and stylistic invariant]. *Movoznavstvo* [Linguistics]. Vyp. 3. S. 9-20. [in Ukr.].
9. Karaman, S.O. (Ed.) (2011). Suchasna ukrainska literaturna mova [*Modern Ukrainian literary language*]: navch. posibnyk dlia stud. vyshch. navch. zakl. Kyiv: Litera LTD. [in Ukr.].
10. Turko, O. (2022). Poriadok sliv u rechenni ukrainskoi movy yak naskrizne syntaksychno poniattia [The order of words in a sentence of the Ukrainian language

- as an end-to-end syntactic concept]. *Aktualni problemy syntaksysu: suchasnyi stan i perspektyvy doslidzhennia: materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii, prysviachenoï 110-richchiu vid dnia narodzhennia prof. Ilariona Slynka (Chernivtsi, 16-17 chervnia 2022)* [Current problems of syntax: current state and prospects of research: materials of the International scientific conference dedicated to the 110th anniversary of the birth of prof. Hilariona Slynka (Chernivtsi, June 16-17, 2022)] (p. 208-209). Chernivtsi: Chernivets. nats. un-t im. Yu. Fedkovycha. [in Ukr.].
11. Shmeleva, T.V. (1978). O semantike strukturnoi skhemy predlozheniia [On the semantics of the structural diagram of a sentence]. [Proceedings of the USSR Academy of Sciences. Series literature and language]. Vyp. 37 (4). S. 354-361. [in Rus.].

Olha Turko

FUNCTIONAL-GRAMMATICAL ASPECT OF THE SENTENCE STRUCTURE OF THE UKRAINIAN LANGUAGE IN THE LINGUISTIC HERITAGE OF IVAN OHIIENKO

The article is devoted to the analysis of the sentence structure in the functional-grammatical aspect based on the scientific works of Ivan Ohiienko devoted to syntax (complex is a term from the works of a linguist). The main characteristics of the sentence – the completeness of the thought, the presence of intonation, word order, the fixation of parts of speech for a certain syntactic role – are examined. The sentence structure is described as an invariant model in relation to the modern interpretation of the concept “sentence model”. It is proved that the predicate is the determinant in the structure of the sentence. An analysis of predicativeness in formal-grammatical, semantic-syntactic and communicative paradigms is carried out.

Based on the research of I. Ohiienko, it was found out that the sentence expresses the speaker’s attitude to reality. Later, this process will be called «modality». One of the means of expressing modality is intonation, which a linguist speaks of as a relevant sentence characteristic without which the functioning of a sentence is not possible. Intonation determines the order of words in a sentence. The analysis of word order as an end-to-end syntactic concept will make it possible to find out the peculiarities of the composition of sentences of the Ukrainian language according to thematic-rhematic division and the logical-content criterion; the syntactic role of those components of the sentence that have a dual meaning, that is, they can simultaneously answer the questions of two members of the sentence; stylistic aspect of direct and inverted word order.

It has been established that in the linguistic views of I. Ohiienko there is a recognition of the insufficient grammatical possibilities of the formal-grammatical approach to the interpretation of the sentence structure, and, at the same time, there is an indication of the need to involve a communicative paradigm (of course, without terminology). It was this approach of the linguist that contributed to laying the foundations of coreference of language units, i.e. the relationship between linguistic means denoting the same object, its properties or situation in general. Furthermore, there is such a concept as «intentions of the speaker». Prospects for further research can be seen in the analysis of the question of the stylistic aspect of the concept of «inversion» in the context of the works of I. Ohiienko. In addition, it is important to identify the relationship between the indirect word order and the communicative intention of the speaker.

Key words: functional-grammatical aspect of the sentence, intonation, communicative paradigm, sentence structure, predicate.

Отримано: 8.11.2023 р.

Уляна Чайковська

ORCID 0009-0001-1419-7938,

асистент кафедри української мови,

закладу вищої освіти «Подільський державний університет»

ПОНЯТТЯ НАДМІРНОСТІ В МОВІ ТА В СКЛАДНОМУ БАГАТОКОМПОНЕНТНОМУ РЕЧЕННІ

У статті проаналізовано явище надмірності, яке виникає на синтаксичному рівні в процесі комунікації. Саме таке явище дозволяє тексту бути інформаційно наповненим, експресивно оформленим.

Ключові слова: актуалізатори експресії, контекстуально десемантизовані слова, формотворчі елементи, явище надмірності, передбачувана (мовна) надмірність, непередбачувана (мовленнєва) надмірність.

Постановка проблеми. Загальний огляд теоретичних праць з прикладної лінгвістики доводить, що науковці розглядають надмірність як необхідну умову передбачуваної появи компонентів в акті комунікації, що забезпечує надійність здійснення мовленнєвого спілкування. Передбачувана надмірність закладена в граматичних правилах і в принципах організації словникового складу мови. Крім зазначеної надмірності лінгвісти виявляють і непередбачувану, наприклад, повне семантичне дублювання в мовних парадигмах. Надмірними в такому випадку є не лише дублеті семантико-парадигматичної та інформативно-синтагматичної сфер мови, але й будь-які інші елементи, позбавлені інформаційної цінності (актуалізатори експресії, контекстуально десемантизовані слова, формотворчі елементи тощо).

Початок ХХІ століття ознаменований низкою функційно-зорієнтованих студій, які досліджували надмірність у різних проявах. О. Книш досліджувала плеоназми як явище часткової надмірності [1], В. Сухенко простежувала взаємозв'язок між нормою та надмірністю [8], Л. Марчук розглядала надмірність на рівні складного багатокompонентного речення [5], Т. Космеда аналізувала надмірність на прикладі окремих аспектів теорії і практики дискурслінгвістики, теорії мовної особистості, психолінгвістики [2].

Мета дослідження. Дослідити вияви надмірності на рівні складного багатокompонентного речення та аргументувати її обов'язковість / факультативність в семантико-синтаксичному прикладному аспекті.

Виклад основного матеріалу. У 11-томному словнику Сучасної української мови натрапляємо на таке визначення надмірності: НАДМІРНІСТЬ, нос-ті, жін. абстр. ім. до надмірний; // Те, що перевершує звичайний ступінь, норму чого-небудь [7, с.73]. Лінгвісти користуються також терміном «надлишковість», варіюючи його уживання:

- *марнослів'я (багатослів'я, вербалізм)* – лексична надлишковість; невміння формулювати свої думки лаконічно, без зайвих слів та непотрібних відступів тощо. Марнослів'я знижує інформативність та впливовість мовлення [6, с.77];
- *мовна аномалія* – принцип «нон ієрархії», який заперечує існування природної або соціальної ієрархії. Саме цей принцип лежить в основі струк-

туротворення всіх постмодерністських текстів і означає для автора відмову від спеціального відбору (селекції) лінгвістичних елементів під час творення тексту. Принцип нонієрархії проявляється у таких феноменах постмодерністського письменства, як феномен нонселекції або квазінонселекції, що полягає в імітації математичних прийомів (дублікація, множення, перерахування), прийому переривчастості та **надлишковості**. Будучи тісно пов'язаними один із одним, всі вони однаково направлені на порушення традиційної зв'язності (когерентності) тексту [3, с.218-221].

Надмірною може бути кожна мовна одиниця, тому розрізняють надмірність фонематичну, морфемну, лексико-семантичну. Фонематично надлишковим є мимовільний повтор комуникантом звука внаслідок хвилювання або фізичного недоліку. Морфемно надмірними є афікси, характерні для просторіччя. Найповніше, на нашу думку, надмірність виявляється в одиницях вищого порядку: словосполученнях, простих і складних реченнях, складних синтаксичних цілих, як от: **Вечір, щоправда, був пізній, можна сказати, що й не вечір уже, а рання ніч, проте хто б зважав на час такої пори, за такого настрою?** (С. Жадан).

Непередбачувану надмірність створюють:

- 1) компоненти, що виконують фатичну функцію: *За кілька тижнів перед нашим приїздом до Палермо, 11 квітня, італійські спецслужби арештували 73-річного **Бернардо Провенцано** (він же і **Трактор**, він же і **Рахівник**), на той момент **хрещеного батька**, або ж **саро ді tutti саро**, головного над головними, що понад сорок років перебував у розшуку (Ю. Андрухович);*
- 2) актуалізатори експресії: ***І так радісно** їй стало на душі! **Так затишно й веселково!** Що нині й вона із сільською громадою! Що не відлюдкувата, а така, як всі! Бо так само **радітиме** празникові, **так само відказуватиме** батькуші: «Христос воскрес!» (Ж. Куява);*
- 3) тавтологізми: *Усе навколо **пахло Різдвом**: свіжо-солодкий аромат молодої глици, мандарини в скляній вазі, імбирне печиво, гаряче какао з карамеллю у горнятку, печені яблука з солодким сиром і цинамоном, навіть **свічки**, запалені в кімнаті, **пахли Різдвом** – принаймні, так підказувала наклейка на коробці, в якій вони продавалися (Надійка Гербіш);*
- 4) контекстно десемантизовані слова, словосполучення і компоненти СБР (складних багатокомпонентних речень): *Гнучкий худорлявий **Жоржик** із м'якими руками та трохи писклявим голосом, попри свою сексуальну орієнтацію вмів догодити жінкам – а, **можже, навпаки**, саме завдяки цій орієнтації він краще відчував, що їм потрібно, адже тут йшлося не про сексуальне, а **радіше** про чуттєве задоволення, яке зароджується від дотиків на кінчикках нервових закінчень і в душі – від муркотливого голосу над вухом (Брати Капранови).*

Надмірність інформації на рівні СБР може спричиняти вияв різних модальних значень: **повинність** (обов'язковість): *Ти пам'ятаєш? – казала, що вродливою я буду **неодмінно**, бо ти вважала, що в мене добрі очі й тепла усмішка, а це – головна краса дівчинки й жінки (Н. Гербіш); **умовність**: *Зреистою, життя – то і є сценарист найдивовижніших людських історій, якби це не було так, чи цікаво жилося на цьому світі, і чи цінували б ми солодкі миті, не пізнавши смаку гірких? (Ж. Куява) тощо.**

Процес передання конотативної надмірної інформації на рівні СБР проявляється по-різному. Насамперед, це СБР з однорідною супідрядністю: *Вірні християни дбають **найперше**, щоб очистити тіло й душу від земних при-*

страстей, щоб не мучитися на тім світі (Ж. Кюва). Однорідність структури характерна і для СБР із сурядністю: *І все ж я тепер не про це, а, може, і про це, хоч і говорю іншими словами (Ю. Андрухович).*

Отже, в мові і мовленні надмірність можна передати такою схемою:

НАДМІРНІСТЬ: передбачувана (мовна) та непередбачувана (мовленнева), якій підпорядковується надмірність стилістична, яка, в свою чергу, розгалужується на функційну та нефункційну.

У тексті надмірність трапляється завдяки екстралінгвальним та лінгвальним чинникам.

До лінгвальних належить:

- 1) складність будови речення чи тексту, яка вимагає окремих зусиль як автора (у побудові тексту через уживання повторів, синтаксичного паралелізму тощо): *А проте не переймалася цим, відчувши, що є царина, де можна бути краціою, де досягнення міряються не якимось удаваним щастям, а реальною кар'єрою та грішми, і тому байдуже приймала звістки про одруження чергової колишньої одногрупниці (Брати Капранови);*
- 2) обсяг оперативної пам'яті людини, який визначає розміри СБР та регулюється числом 7 ± 2 , запропонованим у психологійній концепції Д. Міллера [10]. Пізніше з'явилась «гіпотеза глибини», у якій стверджувалося, що синтаксична структура фрази, що віддзеркалює процес її генерації, представлена в категоріях синтаксичних складників, упорядкованих за ієрархічним принципом, завжди буде мати обмежену глибину, яка не буде перевищувати семи (плюс / мінус) двох рівнів [9].

Поява різних видів надмірності екстралінгвального характеру на рівні багатокomпонентного складного речення залежить від таких причин:

- 1) авторського мислення: *Але я не зрозуміла зумовленого нашими репліками небезпідставленого хвилювання вчителя, підняла руку й теж заявила, що вбивати один одного тільки тому, що одні хрестилися двома, а іншими – трьома, одні моляться українською мовою, а інші – польською чи латинською – дико, а ще дикіше – різати власних дітей, які перейшли в католицизм, аби таким чином підтвердити або піднести православну віру; і так само дико – проклинати власну дружину-католичку, з якою Гонта одружився якщо не з любові, то з розрахунку,, а отже, теж не міг вважати себе людиною настільки безгрішною, щоби брати на себе відповідальність вирішувати питання життя і смерті (О. Слоньовська);*
- 2) пресупозиції;
- 3) особистісні характеристики комунікантів: *Усі ж твої виступи чули, усі знають, що ти – проти Совдепії, тож, як припече, всі й присвідчать, як ти виступала, що ти говорила! (О. Слоньовська).*

Матеріал підтверджує гіпотезу, що оперативна пам'ять впливає на довшину мовленневих повідомлень. Надмірні компоненти, які дублюють інформацію, дозволяють розширити межі розгортання складного речення.

Напр.: *Максим танцював як бог – де воно в нього й бралось, музика сама підказувала, як треба рухатись, здавалось, і землі не торкався підощвами, так легко ніс своє тіло, і дівчата замалим не в чергу до нього записувалися (А. Дімаров) (7 компонентів).*

Аналіз уживання різної кількості компонентів у різних типах СБР дозволяє виявити взаємозв'язок між типом багатокomпонентної конструкції та

виявом надмірності. Таким чином, спостерігаємо надмірність у конструкціях з багатокомпонентною сурядністю, які мають 3-8 компонентів: *«І весілля справили, тут же, в найбільшій майстерні, і столи накрили, і сугляли три дні»* (Г.Тарасюк), де $PO1 = PO2 + PO3$.

СБР із надмірністю та сурядним і підрядним зв'язком мають 3-9 компонентів: *«От і зараз, ідучи на коні пліхівського гончара, він зберігав для неї за пазухою листа зі Львова – хоч насправді німці вже налагодили роботу пошти, і навіть до села можна було спокійно надсилати кореспонденцію, не використовуючи випадкових okazji»* (Брати Капранови). Другий і третій компонент СБР подає надмірну інформацію за допомогою семантично однорідного наповнення контексту.

Крім цього, явище надмірності характерне для конструкцій із сурядністю і конструкцій з однорідною супідрядністю бо із бесполучниковістю. Такі СБР можуть мати порівняно з іншими більшу кількість ПО: *«Йшли дні за днями, стихали революційні пристрасті, святковий буремний Київ знову перетворювався на сірий нудний мурашник, над яким часом де-не-де спалахували-звучали помаранчеві гасла-слогани, але їх вже не чули новообрані батьки нації за дубовими дверима своїх кабінетів на вулицях Банкової та Грушевського»* (Г. Тарасюк).

Середню довжину багатокомпонентних конструкцій ми визначали за формулою: $n(\text{cp}) = (NiPi): 100$ [4], де $n(\text{cp})$ – середня кількість компонентів, Ni – кількість компонентів (три, чотири, п'ять і більше), а Pi – частка речень з цією кількістю компонентів у конструкціях кожного типу СБР у відсотках.

СБР навіть за великого обсягу залишаються зручними для змістового сприйняття через властивості компактності, до якої ми відносимо, крім інших способів та засобів структурної організації, і явище надмірності. Компактність як універсальний засіб СБР, а, отже, і прояв надмірності на рівні СБР, зумовлена пороговим характером оперативної пам'яті людини і забезпечує значну протяжність СБР.

Звертаючись до індивідуально-авторської манери викладу, зазначаємо, що в арсеналі індивідуальних зображальних засобів низки авторів значне місце займає СБР з мовною надмірністю. Серед текстів українських письменників на СБР часто натрапляємо в творах Ю. Мушкетика, П. Загребельного, О. Гончара, А. Дімарова, Г. Тарасюк. Напр.: *«А тому й збіглися, щоб побазарювати в прямому і переносному значенні цього слова, і якщо не продатися, то поторгуватися, або просто «показати товар лицом»* (Г. Тарасюк).

Пресупозиція складається з певного обсягу інформації, до якої входять загальні знання комунікантів, уявлення мовця про міру ознайомлення адресата мовлення щодо предмету, розмов, а також ситуативні умови здійснення мовленнєвого акту, які сприяють адекватному формуванню висловлення та його правильного сприйняття. Відсутність попереднього обдумування сприяє появі у складі висловлення СБР з дублювальними та доповнювальними елементами, які мали надмірний характер: *«Щоб не плакати від власних розповідей, щоб не плакати від Степанових слів, щоб не плакати від усвідомлення того, що пережила, щоб не плакати від того, що вперше у житті по-справжньому плачеш, вона весело цвірінкала про трави, про Стамбул, про бабуся»* (Брати Капранови).

Здебільшого характер комунікації залежить від емоційного стану мовця. Через вияв почуттів: гніву, хвилювання тощо – дещо ускладнений процес підбору мовних засобів, що спричиняє уточнення головної думки висловлення та появу надлишкових компонентів на рівні СБР. Напр.: *«Тобто ти хочеш сказати, що цей приятель твого діда і є мій батько? Що він сидів у таборі як бандерівець?»* (Брати Капранови).

Висновки. Таким чином, серед екстралінгвальних чинників, які впливали на появу надмірних елементів у СБР, зазначаємо обсяг пам'яті, авторське мислення, пресупозицію та контекстуальну зумовленість, психологічний стан героїв художніх творів – комунікантів, емоційність їх мовлення. Відзначаємо вплив суб'єктивних чинників на вияв надмірності в СБР як у мовленні автора, так і в мовленні персонажів. Перспективним напрямом наших подальших студій є глибоке та системне дослідження явищ надмірності в сучасному українському художньому дискурсі.

Список використаних джерел і літератури:

1. Книш О.В. Мовні плеоназми в українських художніх текстах початку XXI ст.: семантичний, синтаксичний та стилістичний аспекти: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Івано-Франківськ, 2014. 20 с.
2. Космеда Т., Олексенко О., Павлова І. Семантика й прагматика дискурсивного слова та його потенціал для діагностики психотипу мовної особистості: аспектуальний опис / за наук. ред. проф. Т. Космеди. Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2019. 308 с.
3. Кушнірчук О.А. Текстова аномалія як норма постмодерністського художнього дискурсу. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. 2007. Вип. 9. Ч. 2. С. 218-221.
4. Марчук Л.М. Явище надлишковості в СБР і фактори, що зумовлюють його реалізацію. *Питання теорії багатокomпонентного складного речення: колект. монографія* / Л.М. Марчук, Г.Ф. Калашникова, О.І. Артюх, О.О. Скоробогатова Харків, 1997. Вип. 2. С. 14-32.
5. Марчук Л.М. Складні багатокomпонентні речення з явищем семантичного дублювання компонентів у текстах Лесі Українки. *Матеріали Всеукраїнської наукової інтернет-конференції «Леся Українка і сучасний гуманітарний дискурс», присвячена 150-річчю від дня народження української письменниці Лесі Українки*. 23.02.2021 р. Чернівці: Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2021. С. 69-70.
6. Основні лінгвостилістичні поняття і категорії (словник-довідник філолога) / укладач І.І. Коломієць. Умань: ВПЦ «Візаві», 2015. 202 с.
7. Словник української мови: [в 11 т.] / АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О.О. Потебні; редкол.: І.К. Білодід (голова) [та ін.]. Київ: Наук. думка, 1970-1980. Т. 5. С. 73.
8. Сухенко В.Г. Нормативність і надмірність у сучасній українській мові. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна Серія «Філологія»*. 2017. Вип. 77. С. 160-163.
9. Hill Archibald. Introduction to Linguistic Structures. *From Sound to Sentence in English*. Harcourt, Brace, 1958. 496 p.
10. Miller G.A. Human Memory and the storage of information. *IRE Transactions on Information Theory*, 1956. Vol. 2. P. 129-137. URL: <https://api.semanticscholar.org/CorpusID:40841492>.

References:

1. Knysh, O.V. (2014). Movni pleonazmy v ukrainskykh khudozhnikh tekstakh pochatku XXI st.: semantychnyi, syntaksychnyi ta stylystychnyi aspekty: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01. [Linguistic pleonasm in Ukrainian literary texts of the beginning of the 21st century: semantic, syntactic and stylistic aspects]. Ivano-Frankivsk. [in Ukr.].

2. Kosmeda, T., Oleksenko, O., Pavlova, I. (2019). Semantyka u prahmatyka dyskursyvnoho slova ta yoho potentsial dlia diahnostryky psykhotyphu movnoi osobystosti: aspektualnyi opys [Semantics and pragmatics of the discursive word and its potential for diagnosing the psychotype of the linguistic personality: an aspectual description] / za nauk. red. prof. T. Kosmedy. Kharkiv: Kharkivske istoryko-filoholichne tovarystvo. [in Ukr.].
3. Kushnirchuk, O.A. (2007). Tekstova anomaliiia yak norma postmodernistskoho khudozhnogo dyskursu [Text anomaly as a norm of postmodern artistic discourse]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova [Scientific journal of the M.P. Drahomanov NPU]*. Vyp. 9. Ch. 2. S. 218-221. [in Ukr.].
4. Marchuk, L.M. (1997). Yavvyshche nadlyshkovosti v SBR i faktory, shcho zumovliuut yoho realizatsiiu [The phenomenon of redundancy in SBR and the factors determining its implementation]. *Pytannia teorii bahatokomponentnoho skladnoho rechennia [The question of the theory of a multi-component complex sentence]: kolekt. monohrafiia / L.M. Marchuk, H.F. Kalashnykova, O.I. Artiukh, O.O. Skorobohatova*. Kharkiv. Vyp. 2. S. 14-32. [in Ukr.].
5. Marchuk, L.M. (2021). Skladni bahatokomponentni rechennia z yavvyshchem semantychnoho dubliuvannia komponentiv u tekstakh Lesi Ukrainky [Complex multi-component sentences with the phenomenon of semantic duplication of components in Lesya Ukrainka's texts]. *Materialy Vseukrainskoi naukovoï internet-konferentsii «Lesia Ukrainka i suchasnyi humanitarnyi dyskurs» [Materials of the All-Ukrainian Scientific Internet Conference «Lesya Ukrainka and Modern Humanitarian Discourse»]*, prysviachena 150-richchiiu vid dnia narodzhennia ukrainskoi pysmennytsi Lesi Ukrainky. 23.02.2021 r. Chernivtsi: Chernivetskyi natsionalnyi universytet imeni Yurii Fedkovycha. S. 69-70. [in Ukr.].
6. Osnovni linhvostylistychni poniattia i katehorii (slovyk-dovidnyk filoloha) [Basic linguistic-stylistic concepts and categories (dictionary-handbook of a philologist)] (2015). / Ukladach I.I. Kolomiets. Uman: VPTs «Vizavii». [in Ukr.].
7. Slovyk ukrainskoi movy: [v 11 t.] (1974) [Dictionary of the Ukrainian language] / AN Ukrainkoi RSR, In-t movoznav. im. O.O. Potebni; redkol.: I.K. Bilodid (holova) [ta in.]. Kyiv: Nauk. dumka, 1970-1980. T. 5. S. 73. [in Ukr.].
8. Sukhenko, V.H. (2017). Normatyvnist i nadmirmnist u suchasniï ukrainskii movi [Normativeness and redundancy in the modern Ukrainian language]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina Serii «Filolohiia» [Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University Series «Philology»]*. Vyp. 77. S. 160-163. [in Ukr.].
9. Hill Archibald (1958). Introduction to Linguistic Structures. *From Sound to Sentence in English*. Harcourt, Brace. [in Eng.]
10. Miller, G.A. (1956). Human Memory and the storage of information. *IRE Transactions on Information Theory*. Vol. 2. P. 129-137. URL: <https://api.semanticscholar.org/CorpusID:40841492>. [in Eng.]

Uliana Chaikovska

THE CONCEPT OF REDUNDANCY IN LANGUAGE AND IN A COMPLEX MULTI-COMPONENT SENTENCE

The article examines lexical, grammatical and stylistic manifestations of excess in modern Ukrainian artistic discourse. A definition of the phenomenon of redundancy, including their lexical, grammatical and stylistic types, is proposed. The specifics of their application at the level of a complex multi-component sentence are outlined. Excessive elements are used to emphasize the statement and have a pragmatic effect on the addressee.

The theoretical apparatus discussed in the article allows us to differentiate pleonasm as an excess of means that serves to convey the lexical or grammatical content of an utterance,

manifests itself in repetition, synonymous duplication of lexemes or grammatical forms, as well as in too verbose conveying of content. The concept of tautology, which is tangential to the definition of pleonasm, is interpreted as a stylistic figure aimed at strengthening a phenomenon or sign. The basis of this technique is the repeated designation of what was said earlier in a different form. Emphasis is placed on the fact that the use of repetitions in the text or partial duplication of content improves the style and gives the statement clarity and specification. On the basis of the descriptive method used in the work, it was established that repeated words demonstrate the gradation of feelings, understandings and depth of experiences. In order to increase the impact on the perception of the text, to give it greater drama and expressiveness, modern writers widely use anaphora, or monologue. In addition, artistic texts are not devoid of such a stylistic figure as polysyndeton, or multiple conjunction, which is a means of demonstrating solemnity, expressing and enhancing lyricism and showing the author's thoughts. At the time, the authors consciously used the analyzed technique, which, in our opinion, is fully justified and motivated.

The analysis of the given examples proved: despite the possibility of avoiding repetitions, the authors consciously use figures of excess, which are fully justified and motivated. They are a means of artistic expressiveness of current events and the author's objective attitude to the world; contribute to revealing the nature of inner feelings; enrich the text with expression, as well as clarify what was said, intensify signs and actualize the actions presented in the text and at the syntactic level manifested in various types of complex multi-component sentences.

Key words: actualizers of expression, contextually de-semanticized words, form-forming elements, the phenomenon of redundancy, predictable (speech) redundancy, unpredictable (speech) redundancy.

Отримано: 27.10.2023 р.

УДК 323(477):811.161.2]:001(477)Огієнко
DOI: 10.32626/2309-7086.2023-20.139-145

Зореслава Шевчук

ORCID 0000-0002-9309-5517,

кандидат філологічних наук, старший викладач

кафедри української мови,

Кам'янець-Подільський національний

університет імені Івана Огієнка

МОВНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ: АНАЛІЗ СУЧАСНОГО СТАНУ В РЕЦЕПЦІЇ ПОГЛЯДІВ ІВАНА ОГІЄНКА

У статті окреслено стан розвитку мовної політики в Україні крізь призму поглядів Івана Огієнка (на прикладі праць «Віра і культура», «Рятування України», «Культура й наука», «Наука про рідномовні обов'язки: Рідномовний категоризис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широко-го громадянства» «Рятування України», «Рідна мова»).

Ключові слова: Іван Огієнка, мовна політика, мовна ситуація, зарубіжжя, концентрат, словник.

Постановка проблеми. Мова є найважливішою ознакою національної самоідентифікації не тільки людини та її духовної культури, а й держави в цілому, і саме тому в системі державних пріоритетів мовна політика повинна

посідати чільне місце. Сучасна українська мова має закріпленій у Законі про мови і в Конституції України (ст. 10) правовий статус державної, вона є високорозвиненою, кодифікованою і стилістично диференційованою літературною мовою, конкурентноспроможною в європейському мовному просторі.

Українська держава протягом всього періоду становлення своєї незалежності неодноразово стикалася з перешкодами, які були пов'язані з функціонуванням її мови як цілісної та невід'ємної знакової системи українського суспільства. Тому актуальність обраної теми не викликає сумнівів, адже питання вироблення ефективної мовної політики для сучасної України є достатньо важливим. «Українська мова, мова титульної нації, в незалежній Україні почуває себе уоплідженою», – зауважував М. Кочерган [4, с.18].

Безперечно, важливо враховувати абсолютно всі особливості конкретної мовної ситуації, особливо під час вироблення конкретних механізмів такої політики. Водночас «під час розгляду різних моделей, стратегій та методів здійснення мовної політики, слід враховувати, що питання мовної належності безпосередньо пов'язане з етнічною, культурною ідентифікацією громадян, а мова є інструментом політики» [3, с.3].

Мовна політика, будучи складником загальної системи національної політики, відображає її конкретні принципи та підтримує панівну ідеологію. Спрямування та форма реалізації мовної політики детерміновані саме чинним у країні суспільно-політичним ладом та режимом правління. Якщо розглядати українську мову в історичному та географічному аспектах, то варто відзначити, що мовна політика завжди була різною. За своїми властивостями, вона наділена здатністю або підтримувати статусність певної панівної мови на території, або ж підтримувати мови національних меншин, тим самим нейтралізуючи національні конфлікти на підґрунті мови [3, с.21].

Відтак праці Івана Огієнка, обґрунтовуючи проблемні питання мови, мають велике значення для виховання національно свідомого покоління, спонукають до творчої думки, осмислення науки українознавства.

Мета дослідження. Метою розвідки є окреслення стану розвитку мовної політики в Україні крізь призму поглядів Івана Огієнка (на прикладі праць «Віра і культура», «Рятування України», «Культура й наука», «Наука про рідномовні обов'язки: Рідномовний катехізис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства» «Рятування України», «Рідна мова»).

Виклад основного матеріалу. Мовна політика – це свідомий і цілеспрямований вплив, який має на меті сприяти ефективному функціонуванню мови в різних сферах її застосування; сукупність ідеологічних принципів і практичних заходів щодо розв'язання мовних проблем у суспільстві, державі; сукупність політичних і адміністративних заходів, спрямованих на надання мовному розвитку бажаного спрямування. Мовна політика – це частина національної політики певної держави, оскільки вона стосується зміни чи збереження наявного функціонального розподілу мов у багатомовному суспільстві.

Проблеми вивчення функціонування та регулювання мовних відносин у суспільстві є об'єктом вивчення таких вітчизняних учених, як: Б. Ажнюк, М. Грунський, П. Житецький, А. Загнітко, О. Білодід, Н. Костриця, І. Курас, О. Куць, І. Лопушинський, Л. Масенко, Н. Мечковська, Л. Нагорна, Ж. Шевчук, Л. Щерба та інших. З-поміж закордонних учених, які займалися дослідженням мовних питань, варто згадати Л. Введенську, В. Мамутова, О. Ду-

наєвську, А. Демидову, Б. Гаврінг, Р. Белла, І. Савикьєне, А. Сормунен та інших. Важливим складником джерельної бази є нормативно-правові акти, які мають визначати мовну політику та регулювати мовну ситуацію. Серед основних вітчизняних нормативно-правових актів із визначеної проблематики можна назвати Конституцію України, Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25.04.2019, Закон України «Про освіту» від 05.09.2017, Закон України «Про національні меншини в Україні» від 25.06.1992, Закон України «Про засади державної мовної політики» від 03.07.2012; в сфері міжнародного законодавства авторка розглядала, зокрема Європейську Хартію регіональних мов і мов меншин.

Одним з останніх прижиттєвих часописів Івана Огієнка був «*Віра й культура*», у якому науковець висвітлював проблему боротьби за чистоту рідної мови, а також засуджував мовне русифікаторство в пострадянській Україні.

Також виразну антимосковську позицію у мовній політиці Іван Огієнко продемонстрував у посланні-зверненні до Комітету Захисту Української Культури і Народу. У відповідь на лист Комітету від 29 квітня 1965 р. митрополит Іларіон поспішив повідомити, що згоден стати членом Президії Комітету. Ця згода передусім продиктована бажанням протистояти імперській атеїстичній політиці Москви, яка знищила цвіт українських церковників, звела стародавню соборну й Вселенську Апостольську Церкву, яка за нового часу (періоду УНР) була автокефальною, на найнижчий ступінь. Складником імперської політики Москви, за словами І. Огієнка, була русифікація української мови й культури, заборона української мови в церкві [9, с.272; 2, с.21].

Гальмівним рухом для розвитку української мови, за словами Івана Огієнка, є неналежна лексикографічна діяльність, а саме: повільна робота науковців материкової України щодо належної підготовки й випуску у світ словників української мови. Зокрема, наголошував на нестачі синонімічних словників, довідників і посібників із питань культури мови, а також на необхідності перевидання «Словника наголосів» [1, с.22]. Є. Сохацька зауважувала, що в цьому контексті близьким по духу до міркувань митрополита Іларіона був науковець із Вінниці Б. Хоменко, який констатував, що в Україні мало двомовних, тлумачних, фразеологічних, синонімічних, термінологічних та багатьох інших словників [1, с.22].

Українці зарубіжжя є невід'ємною частиною світового українства. Вони здійснюють значний вплив на процеси, які відбуваються всередині України. за межами України українська мова має на меті зберегти український етнос від асиміляції. Вивчення української мови в освітніх закладах зарубіжжя на лінгвоукраїнознавчій основі є вирішальним чинником збереження етнонаціональної ідентичності підростаючого покоління. Одними з базових факторів збереження національної ідентичності є знання та використання рідної мови, збереження національної пам'яті й культурних традицій. Так, наприклад, І. Огієнко торкався проблем русифікації в материковій Україні, зокрема шляхом опублікування матеріалів про ставлення до української державності, української мови та української культури у вільному світі, передусім у США і Канаді. Дослідниця творчості митрополита Іларіона Є. Сохацька влучно зауважувала, що із середини 50-х років мери американських і канадських міст постійно проголошували 22 січня Днем Української Незалежності, закликаючи американських громадян доєднатися до відзначення цих величних роковин, на офіційних будинках вивішувалися українські синьо-жовті прапори, проходилися молитви в Конгресі і Сенаті США за Незалежність України, було

прийнято Ухвалу Конгресу США 1959 р. про встановлення «Тижня поневолених народів». По-особливному відзначалося Свято Української Державності і Соборності заходами митрополита Іларіона у вінніпезькому кафедральному митрополічному соборі. Обов'язковим на такому святі було читання викладів Іваном Огієнком на тему «Відродження Української Державності». Українська громадськість Канади тепло привітала митрополита із 40-річчям відновлення Української Державності як ексміністра освіти та віровизнань УНР, а також Головноуповноваженого всього уряду [9, с.276].

В основі мовної політики, на думку І. Огієнка, є рідна мова. Сьогодні вона виконує функцію державної. Митрополит прогнозував ситуацію, коли рідна мова слугуватиме українському народові в різних сферах суспільного життя. Він уболівав за долю рідної мови, акцентував увагу на вихованні висококультурної, патріотично налаштованої особистості і зазначав: ««Кожний, хто вважає себе свідомим членом свого народу, мусить пильно навчатися своєї соборної літературної мови... мусить завжди допомагати всіма доступними способами розвитку культури своєї літературної мови» [6, с.10]. Цінним на сьогодні є т.зв. культурно мовний кодекс, якого повинен дотримуватися кожен свідомий громадянин – патріот нашої держави. «Десять мовних заповідей свідомого громадянина» Івана Огієнка декларують не лише сутність «рідної мови», а й інші принципи мовного об'єднання і становлення суспільства:

1. Мова – то серце народу: гине мова – гине народ.
2. Хто дурається рідної мови, той у саме серце ранить свій народ.
3. Літературна мова – то головний двигун розвитку духовної культури народу, то найміцніша основа її.
4. Уживання в літературі говіркових мов сильно шкодить культурному об'єднанню нації.
5. Народ, що не створив собі соборної літературної мови, не може зватися нацією.
6. Для одного народу мусить бути тільки одна літературна мова й вимова, тільки один правопис.
7. Головний обов'язок кожного свідомого громадянина – працювати для збільшення культури своєї літературної мови.
8. Стан літературної мови – ступінь культурного розвою народу.
9. Як про зрілість окремої особи, так і про зрілість цілого народу судять найперше з культури його літературної мови.
10. Кожний свідомий громадянин мусить практично знати свою соборну літературну мову й вимову та свій соборний правопис, а також знати й виконувати рідномовні обов'язки свого народу [7, с.16-17].

Іван Огієнко чітко визначав сутність рідної мови: «Рідна мова – то мова наших батьків і мова народу, до якого належимо» [6, с.7]. Він закликав оберігати рідну мову і любити її, бо «це та мова, якою рідна мати співала над нашою колискою наші найперші пісні, що бринять нам янгольськими звуками, яких ми ніколи в житті не забуваємо і не забудемо... І як ми любимо свою рідну матір, так само ми повинні любити й свою українську мову. І не тільки любити, а й шанувати і берегти її» [8, с.424]. Як бачимо, митрополи Іларіон чітко визначив якості мовної особистості й роль рідної мови у її вихованні.

Цікавою є думка Л. Мафтин щодо виокремлення т.зв. концентрів – інформації про найвагоміші сфери буття української людини й української спільноти: географічне середовище, етнонаціональні відносини, суспільне й державне життя, мова, ментальність тощо. Основними концентрами українознав-

ства, згідно з поглядами Івана Огієнка, є: «Україна – людність, етнос, нація», «Україна – територія, природа, екологія», «Україна – мова», «Україна культура» (духовна і матеріальна), «Україна – держава», «Україна в міжнародних відносинах», «Україна – ментальність. Доля» та ін. [5, с.195].

Одним із ключових центрів новітнього українознавства, на думку Л. Мафтин, є концентр «Україна – мова», що передбачає вивчення феномену української мови, її походження й генези, ролі в суспільстві, у пізнанні України та українства. Питання трактування витоків і розвитку української мови належить до т. зв. «гострих» наукових проблем, зокрема у частині спотворення, фальшування історичних фактів нашими північними сусідами. Тож недаремно у творчому доробку Івана Огієнка чільне місце посідають розвідки, присвячені актуальній мовній проблематиці: «Історія української літературної мови», «Історія церковнослов'янської мови», «Пам'ятки старослов'янської мови X-XI віків», «Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян», «Наша літературна мова. Як говорити й писати по-літературному», «Український літературний наголос», «В Україні, а не на Україні», «Навчаймо дітей своїх української мови», «Рідне писання», «Рідне слово», «Наука про рідномовні обов'язки», «Без спільної літературної мови немає нації», «Грамотичні основи української літературної мови», «Нариси з історії української мови. Система українського правопису», «Духовенство й рідна мова», «Український літературний наголос», «Український правопис із словничком», «Церковний словничок», «Історичний словник української грамотичної термінології», «Український стилістичний словник», «Фразеологічний словник української мови», «Географічні назви в українській мові», «Життя слів. Семасіологічні нариси», «Словник місцевих слів», «Етимологічно-семантичний словник української мови», «Грамотично-стилістичний словника Шевченкової мови» й ін. Цінність цих праць у тому, що в них подано «широкому громадянству все потрібне для пізнання й ґрунтовної оборони своєї мови, як основи народу-нації, що прагне до свого незалежного державного життя. Подаю тут ті відомості, без яких не може обійтися кожен українець, що зве себе свідомим українським інтелігентом» [5, с.196].

Отже, не випадково редагований І. Огієнком часопис «Віра й Культура» (1953-1967 рр.) був своєрідним оберегом рідної мови й культури, утверджував оптимізм щодо її розвою [9, с.277].

Висновки. В аспекті опрацювання основних життєствердних поглядів Івана Огієнка варто наголосити на ключовій ідеї Івана Огієнка щодо захисту рідної мови і культури, яка відтак є цінною як у пізнавально-інформаційному, виховному аспекті, так і в складних обставинах вирішення нинішніх завдань щодо утвердження мовної політики в Україні та формування українського державотворення.

«Висока національна самосвідомість і високий ступінь опірності політичній і культурно-мовній експансії сусідніх держав є запорукою збереження українськості. Лише вживши комплекс добре продуманих дієвих адміністративних і виховних заходів, ми зможемо утвердити державність української мови і побудувати справді незалежну й демократичну Українську державу», – зауважував М. Кочерган [4, с.18].

Список використаних джерел і літератури:

1. Іларіон. Культура й наука. «Чистота мови перед усім». *Віра й Культура*. 1965. Ч. 5 (137). С. 21-22.
2. Іларіон. Церковна хроніка. Комітет Захисту Української Культури і Народу. *Віра й Культура*. 1965. Ч. 8 (140). С. 25-27.

3. Клименко Л.С. Державна мовна політика в Україні (теоретико-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2012. 200 с.
4. Кочерган М. Мовна ситуація та мовна політика в Україні. *Світгляд*. 2008. Вип. 3 (2). С. 18-23.
5. Мафтин Л. Постаць Івана Огієнка в сучасному українознавчому вимірі. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: серія філологічна*. Вип. XIV, 2022. С. 194-200.
6. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки: Рідномовний катехізис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства. Київ: АТ «Обереги», 1994. 72 с.
7. Огієнко І. Наша літературна мова. Рідна мова. Київ: Наша культура і наука, 2010. 436 с.
8. Огієнко І. Рятуння України. Київ: Наша культура і наука, 2005. 464 с.
9. Сохацька, Є. На чатах рідного слова: Іван Огієнко проти русифікаторської мовної політики в Україні повоенного часу (за матеріалами «Віри й культури» 1953-1967 рр.). *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: серія історична та філологічна*. Вип. VIII. С. 267-280.

References:

1. Ilarion. (1965). Kultura i nauka. «Chystota movy pered usim» [Culture and science. «Purity of speech before everything»]. *Vira i Kultura [Faith and Culture]*. Ch. 5 (137). S. 21-22. [in Ukr.].
2. Ilarion. (1965). Tserkovna khronika. Komitet Zakhystu Ukrainskoi Kultury i Narodu. Vira i Kultura [Church chronicle. Committee for the Protection of Ukrainian Culture and People]. *Vira i Kultura [Faith and Culture]*. Ch. 8 (140). S. 25-27. [in Ukr.].
3. Klymenko, L.S. (2012). *Derzhavna movna polityka v Ukraini (teoretyko-pravovyi aspekt) [State language policy in Ukraine (theoretical and legal aspect)]*. [Unpublished PhD thesis]. Kyiv. [in Ukr.].
4. Kocherhan, M. (2008). Movna sytuatsiia ta movna polityka v Ukraini [Language situation and language policy in Ukraine]. *Svitohliad [Outlook]*. Vyp. 3(2). S. 18-23. [in Ukr.].
5. Maftyn, L. (2022). Postat Ivana Ohiiienka v suchasnomu ukrainoznavchomu vymiri [The figure of Ivan Ohiiienko in the contemporary Ukrainian studies dimension]. *Ivan Ohiiienko i suchasna nauka ta osvita: seriia filolohichna [Ivan Ohiiienko and modern science and education: philological series]*. Vyp. XIV. S. 194-200. [in Ukr.].
6. Ohiiienko, I. (1994). Nauka pro ridnomovni обов'язky: Ridnomovnyi katekhizys dlia vchyteliv, robotnykiv pera, dukhovenstva, advokativ, uchniv i shyrokoho hromadianstva [The Science of Native Language Responsibilities: Native Language Catechism for Teachers, Pen Workers, Clergy, Lawyers, Students, and the General Citizen]. Kyiv: АТ «Oberehy». [in Ukr.].
7. Ohiiienko, I. (2010). Nasha literaturna mova. Ridna mova [Our literary language. Native language]. Kyiv: Nasha kultura i nauka. [in Ukr.].
8. Ohiiienko, I. (2005). Riatiuvannia Ukrainy [Saving Ukraine]. Kyiv: Nasha kultura i nauka. [in Ukr.].
9. Sokhatska, E. (2022). Na chatakh ridnogo slova: Ivan Ohiiienko proty rusyfikatorskoyi movnoyi polityky v Ukrayini povoyennoho chasu (za materialamy «Viry i kultury» 1953-1967 rr.) [On the chats of the native word: Ivan Ohiiienko against the Russifying language policy in post-war Ukraine (based on the materials of «Vira i Kultura» 1953-1967)]. *Ivan Ohiiienko i suchasna nauka ta osvita: seriia istorychna ta filolohichna [Ivan Ohiiienko and modern science and education: historical and philological series]*. Vyp. VIII. S. 267-280. [in Ukr.].

LANGUAGE POLICY OF UKRAINE: ANALYSIS OF THE CURRENT STATE AT THE RECEPTION VIEWS OF IVAN OHIIENKO

The article outlines the state of language policy development in Ukraine through the prism of Ivan Ohiienko's views (on the example of the works «Faith and Culture», «Saving Ukraine», «Culture and Science», «The Science of Native Language Responsibilities: Native Language Catechism for Teachers, Pen Workers, clergy, lawyers, students and the general public» «Saving Ukraine», «Our Literary Language»). In particular, it was emphasized that the legal status of the Ukrainian language as a state language, its high development, codification and stylistic differentiation, competitiveness in the European language space. The concept of language policy is outlined, which, being a component of the general system of national policy, reflects its specific principles and supports the dominant ideology. The interpretation of language policy is presented as a conscious and purposeful influence, which aims to promote the effective functioning of the language in various areas of its application; a set of ideological principles and practical measures to solve language problems in society and the state; a set of political and administrative measures aimed at giving language development the desired direction; part of the national policy of a certain state, as it concerns the change or preservation of the existing functional distribution of languages in a multilingual society. It is emphasized that the works of Ivan Ohiienko, substantiating the problematic issues of the language, are of great importance for the education of a nationally conscious generation, encourage creative thought, understanding of the science of Ukrainian studies. Examples are given from the works of Ivan Ohiienko, in which he highlighted the problem of the struggle for the purity of the native language, as well as condemned linguistic Russification in post-Soviet Ukraine, for example, his distinct anti-Moscow position in the message-appeal to the Committee for the Protection of Ukrainian Culture and the People, as well as the need to educate a highly cultured, patriotic determined personality. The vision of Ivan Ohiienko regarding the essence of the native language is indicated. The Metropolitan predicted a situation when the native language would serve the Ukrainian people in various spheres of public life.

Key words: Ivan Ohiienko, language policy, language situation, abroad, concentrate, dictionary.

Отримано: 8.10.2023 р.

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ІДЕЙ ІВАНА ОГІЄНКА ЯК ПИСЬМЕННИКА, ЛІТЕРАТУРОЗНАВЦЯ, ПУБЛІЦИСТА

УДК 82.09 Білецький

DOI: 10.32626/2309-7086.2023-20.146-155

Ніна Бернадська

ORCID 0000-0001-9217-2229,

доктор філологічних наук, професор кафедри історії української літератури, теорії літератури і літературної творчості, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРНІ ПРАЦІ ЛЕОНІДА БІЛЕЦЬКОГО: РІЗНОВЕКТОРНІСТЬ НАУКОВИХ ЗАЦІКАВЛЕНЬ УЧЕНОГО

У статті проаналізовано історико-літературні праці відомого українського літературознавця Леоніда Білецького (1882-1955), написані ним в діаспорі. Вони як різножанрові (підручник, літературний портрет письменника, огляд діяльності українського вченого, передмова), так і строкаті тематично: українська народна творчість, окремі письменницькі персоналії або характеристика здобутків українських учених. Цей доробок адресований різним аудиторіям – шкільній, науковій, широкому загалу з метою популяризації української літератури, її кращих надбань.

Ключові слова: Леонід Білецький, історико-літературні праці вченого, їх проблематика і жанр.

Постановка проблеми. Наукова спадщина Л. Білецького – відомого вченого-літературознавця європейського рівня, організатора національної освіти як середньої, так і вищої ланки, невідомого популяризатора української культури – неухильно повертається у сучасний науковий дискурс. Досить ґрунтовно окремі аспекти його значного доробку охарактеризували М. Ільницький [6; 7], С. Хороб [11], М. Насенко [9], а також доклали зусиль до видання найзнаковіших праць діаспорного науковця. Зокрема стараннями М. Ільницького з його ж ґрунтовною передмовою видано «Основи україн-

ської літературно-наукової критики» (Київ, 1998, серія «Літературні пам'ятки України»). Передрук «Історії української літератури» з ротاپринтного видання 1937 року (Подебради) було здійснено двічі – у Сімферополі 2005 року, автори передмови – Є. Регушевський та В. Швець; в Івано-Франківську 2015 року, наукове та літературне редагування, післямова С. Хороба. А в 2013 році в серії «Літературні палімпсести» оприєнено 3-томник Л. Білецького «Шевченкіана» – найповніше на сьогодні видання його шевченкознавчих праць (науковий редактор – Р. Радішевський, упорядники – Р. Радішевський, Наталка Лисенко, Наталія Ольшевська) [див.: 1]. Варто згадати і статтю «Тіні забутих предків» М. Коцюбинського в світлі історичного розвитку», надруковану у 1933 році в чернівецькому літературному і громадсько-політичному місячнику «Самостійна думка» (№7-12). Її передрук, супроводжений детальним аналізом, здійснив у 2011 році О. Салій [10]. Невтомний популяризатор наукової спадщини Л. Білецького М. Ільницький опублікував «Перспективи літературно-наукової критики» (Прага, Берлін, 1924) у збірнику наукових праць «Парадигма» (2008, випуск 3). Однак це лише перші кроки як у виданні, так і в реінтерпретації наукового доробку Л. Білецького. Як відомо, найповнішу бібліографію його праць склав М. Мандрика, автор першого літературно-критичного портрета літературознавця, виданого в 1957 році УВАН у серії «Українські вчені» [8]. Цей бібліографічний список укладений зі слів самого Леоніда Тимофійовича, він налічує майже 70 позицій наукових і літературно-критичних розвідок, написаних протягом 1914-1954 років. Повна бібліографія праць ученого і сьогодні ще не упорядкована, зокрема через недоступність багатьох видань. Проте навіть побіжний погляд на перелік праць Л. Білецького засвідчує як різнобічність його наукових інтересів, так і різноманітність жанрової палітри досліджень: хрестоматія з історії української літератури, читанка для школи «Рідне слово», полемічна стаття, присвячена дискусії І. Франка з В. Істриним щодо початку історії української літератури, статті-огляди наукової діяльності і досягнень В. Щурата, В. Гнатюка, М. Сумцова, А. Лободи, М. Грушевського, О. Колесси, огляди критичної літератури про М. Черемшину, українських історико-літературних праць про І. Котляревського за 1905-1935 роки, літератури про взаємини Т. Шевченка і П. Куліша аж до 30-х років ХХ ст., передмови до творів, зокрема творів М. Коцюбинського, Б. Лепкого, студії про життя і творчість Марка Вовчка, О. Кобилянської, Лесі Українки, В. Самійленка, У. Кравченко, Олександра Олеся, порівняльні студії (про роман К. Поліщука «Отаман Зелений», образ Дон Жуана в українській драматургії), рецензії на твори П. Тичини, Миколи Вороного, наукову розвідку С. Єфремова про М. Коцюбинського. Варто зауважити, що вже назви рецензій сигналізують про філологічний підхід до аналізованих Л. Білецьким артефактів, скажімо, «Микола Вороний – перший свідомий поет форми» (1922) або «Естетика сучасної поезії і творчість П. Тичини» (1922).

Низка праць Л. Білецького присвячена історико-літературним проблемам від найдавніших до найновіших часів. У поле зору дослідника потрапляє «Слово о полку Ігоревім», творчість Т. Шевченка, І. Франка, М. Коцюбинського. З сучасників його цікавили В. Самійленко, М. Вороний, Олександр Олесь, П. Тичина, а також ті поети, які творили в діаспорі, зокрема, в пражському середовищі: Євген Маланюк, Олег Ольжич, Оксана Лятуринська та інші.

Мета дослідження – оглянути відомі і доступні сьогодні історико-літературні праці вченого, щоб з'ясувати його методологічні підходи і різновекторність проблематики наукового доробку ученого.

Виклад основного матеріалу. Л. Білецький як педагог та організатор української школи усвідомлював потребу в підручниках як запоруку успішного національного виховання й навчання. Ще в 1923 році, працюючи у Львівському таємному (неофіційному) університеті, він власним коштом видає підручник для старших класів гімназій, учительських семінарів, для самоосвіти (Каліш, табір інтернованих, друкарня видавництва «Чорномор»). Книжечка на 38 сторінок – це ембріон історії української літератури 1947 року, у ній ідеться про ментальні риси українців, їхню обрядовість і її значення. Пізніше цей матеріал – розширений і доповнений – увійде у підручник «Історія української літератури» (народна поезія, т. 1, виданий в Авгсбургу 1947 року). Ця книга вийшла без вказівки її адресатів. Очевидно, Л. Білецький розраховував на широке коло читачів: усіх тих, хто цікавиться українською літературою і культурою. Підручник написаний доступно, зрозуміло, методично вивірено. Він має чітку, логічно продуману структуру: починає автор із антропологічних і культурних особливостей українців, характеристики їхнього побуту, звичаїв, віри і вірувань. Далі аналізує календарну обрядовість від зимового до осіннього циклу, а також замовляння, весілля, похорони. Для науковця такий підхід обумовлений тим, що джерела народної поезії він виводить саме із обряду. Останні розділи підручника присвячені інтерпретації билин, релігійної епічної поезії (духовного вірша, псалмів), дум, народних пісень – як історичних, так і побутових. Сторінки цієї праці позначені рясними цитатами і добре відомих народних творів, і призабутих. Наведемо кілька прикладів.

Із обрядової гаївки:

*При долині мак, при широкій мак,
Ой як чистий, головистий
І корінням коренистий.
Молодії молодиці, завивайте головиці,
Станьте ви в ряд, тут буде мак.*

Далі йдуть такі коментаторські іронічні рядки (здається, це не властиво підручнику, проте, на мій погляд, характеризує авторську залюбленість у народну творчість):

*«Ще й такий вегетаційний кінець цієї гаївки:
Мої любі маковички,
Сходіться до купочки...*

Постійте, дівчата, як мак на горі» [2, с.95].

Любовне замовляння:

*Місяцю, Володиміру,
Ти високо літаєш,
Ти все бачиш,
Ти все чуєш,
Як невольники і невольниці плачуть за батьками та за матір'ю,
За дітками маленькими, –
Як корова за телям,
Як ослиця за ослям,
Як море за морем.
Даруй же Господи,
Щоб так за мною народженною хрещенною і молитв'яною
Рабою Божою Марусею Грицько плакав [2, с.122].*

Родинна пісня:

*Мене мати віддавала та наказувала:
Аби-с, доню, співаночок не позабувала.
А я прийшла до свекрухи, стала на порозі.
Пішли мої співаночки по гладкій дорозі [2, с.300].*

Гумористичні коломийки:

*Ставок мі сі запалив, риби почорніли,
А печені цупаки у ліс полетіли.*

Або:

*Хвалилася дівчинонька, що має старОсти,
А до неї приходило порося безхвОсте [2, с.304].*

Загалом у підручнику багатий ілюстративний матеріал, який підібраний автором ретельно і доречно, з великою любов'ю до народного слова. Також Л. Білецький кожний розділ закінчує системою запитань для закріплення вивченої теми. Промовисто, що серед них трапляються і такі, котрі пов'язують між собою народнопоетичні та літературні твори. Наприклад, які весняні обряди згадуються в повісті М. Коцюбинського «Тіни забутих предків»? Чи зустрічаються веснянки в «Лісовій пісні» Лесі Українки і які саме? [2, с.106]. Які твори українських письменників знаєте, де б були замовляння? [2, с.128]. Які ви знаєте твори Т. Шевченка, у яких виступає кобзар? Як Шевченко розумів роль кобзаря? [2, с.275]. Зустрічаються і складніші завдання компаративного плану, скажімо, прочитати повість Т. Шевченка «Наймичка» і виділити у ній усе, що стосується обряду обжинок, а також порівняти цей опис із поданим у підручнику [2, с.118]; той же порівняльний аналіз – лише похоронного обряду у повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся» або характеру голосінь в оповіданні Марка Черемшини «Зарікайся мед-горівку пити!» із запропонованим у підручнику [2, с.161]. А завдання для самостійної роботи – порівняльний аналіз двох творів (думи про смерть Б. Хмельницького і поеми Т. Шевченка «У неділеньку, у святую...», народної балади і балади Т. Шевченка «Тополя» [2, с.307]) – засвідчує розуміння Л. Білецьким значення фольклоризму у розвитку української літератури, її поетики і системи жанрів.

На мій погляд, чи не найцікавішим є запитання про назву твору О. Кобилянської «Через кладку» – чому саме такий заголовок обрала письменниця? [2, с.106]. Відповідь «приховано» у розділі про гаївку «Мости»: «Мотив мосту приводить до надзвичайно багатой пісенної творчості, тісно зв'язаної із водою. Ще літописець згадує, що викрадання дівчат парубками відбувалось біля води. Такий був у давнину передшлюбний обряд в Україні. З цього випливає, що значення води, куди сходилась українська молодь, зустрічалась, знайомилась і т. д., в магійній обрядовості було й є дуже велике, бо вода зв'язувалась з ідеєю кохання, парування й подружого щастя» [2, с.106]. І хоча у художньому трактуванні О. Кобилянської кладка набуває символічного значення (перейти «через кладку» означає щось глибоко пережити, перестраждати й опинитися на новому березі, березі нового життя, а ще перебороти власні комплекси, помилки, стереотипи, намагаючись досягнути гармонії зі світом), відсилання до гаївки надає цьому образу-символу нових конотацій.

Л. Білецький послуговувався у своєму підручнику значним інформаційним полем, що стосується антропологічних, етнографічних, національних рис українців, часто в порівнянні з іншими народами. Надзвичайно важливим у

плані методологічному і перспективному є вступ до цієї праці. З нього можна пересвідчитися, що вчений планував і далі працювати над історією української літератури: «...знання історичного розвитку найвизначнішої ділянки рідної духовної культури, як література – поезія та артистична проза – розвиток рідного слова в його найвизначніших і найрізноманітніших втрах є найпотрібніше не тільки на шкільній лавці, але й у житті. Ніщо так не поширюється серед народу і ніщо так не формує людське думання й не спричинюється до витворення власного світогляду ... у найширших колах народу, як красне письменство (література); тому й знання цього останнього в цілому від найдавніших часів аж до останнього моменту сучасності [курсив мій. – Н.Б.], знання історії української літератури є завершення і приведення окремих літературних фактів у стислу систему їх історичного розвитку загалом і систему їх повстання у кожного письменника» [2, с.19-20]. Учений свідомий того, що в літературному процесі певної доби спостерігається різна «питома вага творів» за характеристичністю (виражає естетичні вимоги і світогляд народу), історичністю (впливає на подальший розвиток словесності, культури, суспільства), артистичністю, тобто «високим задоволенням, яке вони дають естетичному почуттю, щасливо розв'язуючи своє завдання – передати в найкращій мистецькій формі думки, ідеї та ідеали письменника, піднести їх у образах та мистецькій формі так яскраво, так наочно, що перед читачем розкривається новий світ життя психологічних та естетичних переживань, до того ще незнаний» [2, с.20]. Відтак порушується і проблема канону, і проблема літературних ієрархій, адже Л. Білецький розрізняє письменників рядових, талановитих і геніальних. Отож, рядові письменники продукують характеристичні твори, адресовані масовій читацькій публіці, талановиті – виявляють індивідуальні та національні прояви, геніальні – «то ті, що відкривають нові перспективи у літературнім мистецтві української нації; стають вершинами у цілім українським літературнім процесі, дороговказами нових обривів літературно-мистецького та національно-ідеологічного поступу» [2, с.21]. Своє завдання автор підручника вбачає у концентруванні уваги найперше на творчості геніїв, але без ігнорування художніх здобутків талановитих письменників і навіть спорадично – за необхідності – звертатися до того, що створене епігонами, бо вони «тільки наслідують і перепрацьовують вже створене попередніми геніями й талантами, мовляв, популяризують їх» [2, с.21].

Автор не приховує, що наслідує досвід М. Грушевського і Ф. Колесси, бо конструє свій курс, починаючи із народної поезії, адже «це єдиний органічний і доцільний плян, що відповідає дійсному станові розвитку українського поетичного слова» [2, с.22].

Вступ переконує, що в «Історії української літератури» Л. Білецький використовує напрацювання своєї розвідки «Перспективи літературно-наукової критики», у якій йдеться про концепцію О. Потебні, зокрема про зовнішню і внутрішню форми слова (твору). Автор підручника накреслює шлях від міфу через метафору до поняття, відтак розрізняє літературу й науку, до форми й змісту твору додає третій складник – символ як вищу гармонію і єдність форми твору і його змісту. Тож і народнопоетичні твори розглядає саме під таким кутом зору.

Історико-літературний доробок Л. Білецького відзначається різними жанровими формами, зокрема літературно-критичним портретом. Маю на увазі «Три силуетки» (1951), літературні портрети Марка Вовчка, О. Кобилянської, Лесі Українки, як зазначає їхній автор, популярні нариси. Вибір імен був неви-

2. Інтерпретація ідей Івана Огієнка як письменника, літературознавця, публіциста

падковий, адже видання присвячувалося 25-літньому ювілею першої у Канаді жіночій організації – «Союзові українок Канади».

Сильветки вибудовуються за класичною схемою, притаманною жанру літературно-критичного портрета, – це умовні дві частини, перша з яких присвячена життєпису письменниць, друга – огляду творчості. Скажімо, у нарисі про О. Кобилянську автор відзначає роль родини у її вихованні, зокрема батька, який був свідомим українцем, понад усе любив рідне слово, свій народ, його пісню та культуру. Тому він і посилав дітей до приватної учительки-українки, щоб вони знали українську мову. Так Ольга й опанувала її розмовний варіант [5, с.25]. А от про всім відомий факт – пріоритет щодо навчання синів – Л. Білецький пише нейтрально, без апеляції до гендерних віянь: «З народної школи Ольга Кобилянська перейшла до дівочої нормальної школи й закінчила четверту нормальну й п'ятий додатковий курс і з тим вийшла в життя, бо батько не міг її вчити далі, дбаючи насамперед про те, щоб дати повну освіту своїм синам» [5, с.25]. Отже, йшлося і про матеріальний чинник. Натомість серйозне ставлення до самоосвіти викінчило її інтелектуальний розвиток, дозволило мати статус високоосвіченої жінки, котра знала основне з різних галузей науки, філософії, літератури, мистецтва.

Л. Білецький цілком слушно визначає такі чинники становлення письменниці, як книги і буковинська природа, а скарбом її життя називає літературну творчість, жіноче питання й національну справу.

Інтимізуючим елементом цього портрета є спогади автора про О. Кобилянську, про її перебування у Празі. Він малює живий образ письменниці – як зовнішній, так і внутрішній. Брюнетка, невисокого росту, смугляве обличчя – вільна в розмові, говорила спокійно тихим голосом, але не була балакуча, більше слухала інших. Л. Білецького вона знала за його працями, зокрема за промовою про неї на одному із літературних вечорів. «...коли я почав з нею говорити, радо відповідала навіть на питання про її творчість. Мене цікавила проблема впливу на її творчість Ніцше, про який так багато вже писали перед тим. Її автобіографія тоді ще не була надрукована. Я торкнувся в розмові і одержав негативну відповідь!» [5, с.34]. Натомість О. Кобилянська зауважила, що індивідуалізм її творчості не ніцшеанський, а норвезьких письменників: К. Гамсуна, Г. Ібсена. «З захопленням говорила про глибокого М. Метерлінка і згадала про Тургенева, моск. письменника. Їй подобалася у його творах розповідна інтимність й тонка естетика в стилі, особливо в описах природи. Достоєвський жахав, але його любила читати. Шекспір вражав своєю глибокою проблематикою. Коли я сказав, що в її повісті «Земля» дуже багато від Шекспіра й Метерлінка – вона не заперечила, тільки зауважила; «Але найбільше там із народного життя!» І це була правда» [5, с.34]. Такі штрихи допомагають читачеві глибше пізнати образ письменниці – і як людини, і як художниці слова.

Аналіз творчості О. Кобилянської Л. Білецький розпочинає з оптики жанрової, визначаючи як провідні – новелу й повість, а також згадуючи про оповідання, нариси й поезії в прозі у її творчій спадщині. Відтак на їх основі дослідник визначає три стильові ознаки творчості письменниці: ліризм, глибока внутрішня настроєвість, психологізм, почуття природи – «в її творах природа йде в парі з людиною, приймає активну участь в її житті, поступованнях і почуваннях» [5, с.37]. Міркуючи про значення художнього доробку О. Кобилянської, автор портрета уводить її прозу у світовий контекст і на підставі цього робить висновок про новаторство письменниці, зокрема у художньому змалюванні проблеми емансипації жінки. Також письменниці майстерно зображує

аристократичні душі, що «прямують до нового життя, до сфери спокійної мудрости, до духовної ясности й соняшности» [5, с.55].

Цікавими є спостереження науковця про особливості світогляду О. Кобилянської, про співвідношення у ньому естетичного та морального й переважання останнього: «Картини природи в творах письменниці, улюблені її жіночі й чоловічі постаті, музичне мистецтво, розсипане в різних новелях і повістях, вражають нас не тільки своєю красою, але й повзнесенням їх впливом на нашу душу, їх моральною чистотою й облагороднюючим впливом на нашу істоту. Естетична культура витончує моральну культуру людини» [5, с.57]. Відтак висновок науковця прогнозований – О. Кобилянська є «найсильніша повістярка й новелістка з усіх жінок цілої слов'янщини», в українській літературі вона започатковує неоромантизм, першою в українській літературі обороняє права жінки, психологічно і філософськи опрацьовує ситуації і характери, особливо жіночі, створює найталановитішу повість «Земля».

Л. Білецький є й автором портретів відомих українських діячів науки й культури. Деякі з них друкувалися у тодішній періодиці (про В. Щурата, В. Гнатюка, М. Грушевського), деякі вийшли окремими книжечками – про Д. Дорошенка, О. Огоновського у серії «Українські вчені», започаткованою УВАН. Це ретельні огляди наукової діяльності відомих особистостей, котрі у різні часи служили українській ідеї і в цьому бачили сенс свого життя.

Л. Білецький, як і в літературно-критичних нарисах, в оглядах наукової діяльності відомих українців послуговується двочленною композицією: життєпис науковця поєднується із характеристикою його досягнень. Наприклад, у нарисі про О. Огоновського автор ретельно висвітлює його літературну творчість, мовознавчі студії, етнографічні та літературно-критичні праці, а найбільше зупиняється на науковому доробку вченого як історика літератури. І сьогодні актуально звучать такі висновки Л. Білецького: «Ідеї Шевченка й Костомарова стали його [О. Огоновського. – Н.Б.] ідеями: сепаратизм від москалів і поляків, бо український нарід є самостійний нарід і ісконний (віковічний) на українських землях; він виростав і розвивався далеко раніше від московського народу і від найдавніших часів жив на своїй території; має свою самостійну мову, окрему історію, культуру, побут, етнографію і т.д.» [3, с.17].

З метою популяризації художньої спадщини українських письменників Л. Білецький пише чимало змістовних передмов до художніх творів. Одна з таких – «Поет туги і смутку», присвячена Б. Лепкому. Її логічна структура нагадує літературно-критичний портрет, але мінімізований. Аналізуючи життєвий шлях письменника, автор передмови особливу увагу звертає на оточення Б. Лепкого, його знайомство з І. Франком, В. Щуратом, М. Вороним, М. Коцюбинським, М. Яцковом, на аспекти його діяльності як поета, прозаїка, історика літератури, університетського викладача. І якщо в «Історії української літератури» Л. Білецький гадає про класицизм, романтизм і реалізм як визначальні художні напрями, то в передмові науковець розширює цю теоретичну проблематику, характеризуючи модернізм в порівнянні із реалізмом (бо Б. Лепкий – модерніст). Якщо реалісти спостерігають дійсний світ, цікавляться конкретикою матеріальною, «земною», апелюючи до людського розуму, то модерністи намагаються заглибитися у «позасмислове, надприродне», «збагнути ту нитку, яка зв'язує людину із світом потойбічним», щоб почути «хорали усесвіту», пізнати світ завдяки вірі, «духової мудрости» [4, с.10-11]. Цікавими є міркування науковця про два аспекти творів античного і класичного світу: перші позначені статичною формою, «зверхньою», а другі – внутрішньо захищеною, «зрозумілою тільки духово просвітленим вірою» [4, с.11]. Тому завдання модерністів «через приступність і

зрозумілість зверхньої мистецької форми допомогти ширшим верствам народу проникнути у внутрішню суть твору, щоб збагнути в мистецтві його глибинність і вічність» [4, с.11]. Відтак модернізм у трактуванні Л. Білецького – творчість для вибраних, але її можливо досягнути через «зверхню красу форми в мистецьким поєднанні із глибинністю ідей» у повній їх гармонії, із врахуванням мистецтва християнської моралі, світоглядного протистояння матеріального й духовного.

Л. Білецький перераховує цілу когорту українських модерністів. До цієї плеяди зараховує і Б. Лепкого, характеризує його лірику через її мотивну сферу – туга за «цвітом щастя», за мрією, красою, споминами, що вилілась у чудову рефлексійну лірику. І коли поет пише про «одну симфонію краси», то вона єднається із категоріями добра, волі, і такі його бажання світу кращого викликають смуток у душі ліричного героя. Так через окремі штрихи вчений окреслює загальну художню спрямованість лірики Б. Лепкого. Щодо його епічного доробку, то Л. Білецький зупиняється лише на двох творах – «Мазепі» та маловідомому і сьогодні тексті «Під тихий вечір» (саме ця повість-казка оздоблена аналізованою передмовою). Використовуючи порівняльний метод, він з'ясовує різну (історико-національну та соціальну) тематику цих творів, пояснює жанрові особливості утопії і повісті-казки в сенсі ідейного змісту як неможливості порозумітися польському панству й українському селянству.

Висновки. Як історик літератури Л. Білецький обсервував широку панораму імен, творів, періодів літератури: від фольклорного до сучасного йому. Очевидно, в першу чергу вчений ставив перед собою завдання як об'єктивного наукового осмислення українських мистецьких феноменів, так і введення їх у контекст світової літератури. Велику увагу він приділяв вивченню історії української літератури, її популяризації. В проаналізованих різножанрових працях він використовував кілька методологічних підходів – біографічний, культурно-історичний, порівняльний, проте віддавав перевагу філологічному – саме у ньому Л. Білецький убачав найбільші можливості для характеристики художніх творів. Також у напрацюваннях ученого простежується поєднання історико-літературного матеріалу з його теоретичним осмисленням, і в цьому виявляється універсальність дослідника. Водночас і сьогодні є певні лакуни в реінтерпретації наукового доробку вченого: для систематизації його праць найперше необхідна якнайповніша їх бібліографія, а вже на її основі – аналіз як історико-літературних, так і теоретичних поглядів Л. Білецького.

Список використаних джерел і літератури:

1. Бернадська Н.І. Генологічна проблематика у шевченкознавчих студіях Л. Білецького. *Шевченкознавчі студії*. Київ: ВПЦ, 2023. Вип. 1 (26). С. 5-20.
2. Білецький Л. Історія української літератури. Т.1. Народна поезія. Авгсбург: Накладом українського церковного товариства, 1947. 328 с.
3. Білецький Л. Омелян Огоновський. Вінніпег: Накладом УВАН, 1950. 68 с.
4. Білецький Л. Поет туги і смутку. *Лепкий Богдан. Під тихий вечір*. Вінніпег: Накладом видавничої спілки «Тризуб», 1953. С. 5-16.
5. Білецький Л. Три силуетки. Марко Вовчок – Ольга Кобилянська – Леся Українка. Вінніпег: Накладом Союзу українок Канади, 1951. 127 с.
6. Ільницький М. Леонід Білецький – дослідник Олександра Потебні. *Парадигма*. 2008. Вип. 3. С. 420-422.
7. Ільницький М. Леонід Білецький – історик українського літературознавства. *Білецький Леонід*. Основи української літературно-наукової критики / упорядник, автор передмови та приміток Микола Ільницький. Київ: Либідь, 1998. С. 7-26.

8. Мандрика М.І. Леонід Білецький. Вінніпег: Накладом Товариства «Просвіта» в Кенорі, Онт., 1957. 25 с.
9. Наєнко М.К. Історія українського літературознавства і критики: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. 520 с.
10. Салій Олександр. Призабута розвідка Леоніда Білецького (причинок до вивчення «гуцульського тексту» в українській літературі). *Українське літературознавство*. 2011. Вип. 74. С. 271-277.
11. Хороб С. Леонід Білецький – історик української літератури. *Слово і час*. 2019. №6. С. 19-30.

References:

1. Bernadska, N.I. (2023) Henolohichna problematyka u shevchenkoznavchyykh studiakh L. Biletskoho. [Geneological issues in the Shevchenko studies of L. Biletskyi]. *Shevchenkoznavchi studii*. Vyp. 1 (26). S. 5-20. [in Ukr.].
2. Biletskyi, L. (1947). Istoryia ukrainskoi literatury. T.1. Narodnia poeziiia. [History of Ukrainian literature. T.1. Folk poetry]. Avhsburh: Nakladom ukrainskogo tserkovnoho tovarystva. 328 s. [in Ukr.].
3. Biletskyi, L. (1950). Omelian Ohonovsky. [Omelyan Ogonovskiy]. Vinnipeh: Nakladom UVAN. 68 s. [in Ukr.].
4. Biletskyi, L. (1953). Poet tuhy i smutku. [A poet of longing and sadness]. *Lepky Bohdan. Pid tykhy vechir*. Vinnipeh: Nakladom vydavnychoi spilky «Tryzub». S. 5-16. [in Ukr.].
5. Biletskyi, L. (1951). Try sylvetky. Marko Vovchok – Olha Kobylianska – Lesia Ukrainka. [Three silhouettes. Marko Vovchok – Olga Kobylyanska – Lesya Ukrainka]. Vinnipeh: Nakladom Soiuzu ukrainok Kanady. 127 s. [in Ukr.].
6. Ilnytskyi, M. (2008). Leonid Biletskyi – doslidnyk Oleksandra Potebni. [Leonid Biletskyi is a researcher of Oleksandr Potebnaya]. *Paradyhma*. Vyp. 3. S. 420-422. [in Ukr.].
7. Ilnytskyi, M. (1998). Leonid Biletskyi – istoryk ukrainskogo literaturoznavstva. [Leonid Biletskyi is a historian of Ukrainian literary studies]. *Biletskyi Leonid. Osnovy ukrainskoi literaturno-naukovoi krytyky / Uporiadnyk, avtor peredmovy ta prytytok M. Ilnytskyi*. Kyiv: Lybid. S. 7-26. [in Ukr.].
8. Mandryka, M.I. (1957). Leonid Biletskyi. [Leonid Biletskyi]. Vinnipeh: Nakladom Tovarystva «Prosvita» v Kenori, Ont. 25 s. [in Ukr.].
9. Naienko, M.K. (2010). Istoryia ukrainskogo literaturoznavstva i krytyky: navch. posib. [History of Ukrainian literary studies and criticism]. Kyiv: VTs «Akademiiia». 520 s. [in Ukr.].
10. Saliy, O. (2011). Pryzabuta rozvidka Leonida Biletskoho (prychynok do vyvchennia «hutsulskoho tekstu» v ukrainskii literaturi). [The forgotten intelligence of Leonid Biletskyi (reasons for studying the «Hutsul text» in Ukrainian literature)]. *Ukrainske literaturoznavstvo*. Vyp. 74. S. 271-277. [in Ukr.].
11. Khorob, S. (2019). Leonid Biletskyi – istoryk ukrainskoi literatury. [Leonid Biletskyi is a historian of Ukrainian literature]. *Slovo i chas*. №6. S. 19-30. [in Ukr.].

Nina Bernadska

HISTORICAL AND LITERARY WORKS OF LEONID BILETSKYI: DIVERSITY OF SCIENTIFIC INTERESTS OF THE SCIENTIST

The article analyses the historical and literary works of the famous Ukrainian literary critic Leonid Biletskyi (1882-1955), written by him in the diaspora. They are both of various genres (textbook, literary portrait of a writer or scientist, preface), and colourful

thematically: Ukrainian folk art, individual writers or characteristics of the achievements of Ukrainian scientists. This work is addressed to different audiences – school, academic, and the general public with the aim of popularizing Ukrainian literature and its best assets. L. Biletsky constantly emphasizes the idea of the inclusion of native writing in the world context, uses a set of methodologies that complement each other – biographical, cultural-historical, comparative. However, the philological one is fundamental for him, which allows to characterize literary phenomena as self-sufficient aesthetic phenomena. Also, the scientist successfully combines historical and literary material with theoretical, considering the genre nature of the work, the specifics of literary trends, in particular, modernism. He, like his predecessors, begins the author's course of the history of Ukrainian literature with folk poetry, involving a large mass of information about the anthropological, ethnographic, and national features of Ukrainians. In various genre texts about Ukrainian writers, L. Biletskyi explores the origins of their talent, place and role in the history of Ukrainian literature, peculiarities of style, genre system. In the portraits of famous Ukrainian figures, he emphasises their service to the Ukrainian idea, the originality of their contribution to science.

Key words: Leonid Biletskyi, historical and literary works, their issues and genre.

Отримано: 21.10.2023 р.

УДК 821.161.2.09«18/19»(092)ОГІЄНКО
DOI: 10.32626/2309-7086.2023-20.155-162

Галина Білик

*ORCID 0000-0001-9470-2115,
старший викладач кафедри української літератури,
Полтавський національний педагогічний
університет імені В.Г. Короленка*

МОТИВ ДУХОВНОГО ПРОВІДНИЦТВА В ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ ТВОРЧОСТІ ІВАНА ОГІЄНКА

У статті вперше досліджено мотив духовного провідництва в літературно-художній спадщині Івана Огієнка (митрополита Іларіона), висвітлено його змістове наповнення й принципи художнього розгортання (мотивні моделі), зазначено ціннісну вагу цієї категорії для життєтворчості видатного діяча України.

Ключові слова: літературний мотив, мотива модель, громадянська, релігійна, філософська проблематика, духовний провід, Іван Огієнко (митрополит Іларіон).

Постановка проблеми. Духовне провідництво – це високий людський чин, суть якого полягає в супроводі, опіці й наставництві особи чи спільноти (народу, нації) на шляху до їхнього самовдосконалення, благодатного самотворення на підставі вільного вибору, віри та послуху. У цій поважній ролі резонно постають державні й громадські діячі, церковні діячі, письменники, публіцисти й видавці, діячі науки й освіти, митці й дослідники мистецтва, котрі, зокрема, «на різних історичних етапах пробуджували суспільну свідомість, долали стан соціальної апатії, пропагували народні традиції, опікувалися проблемами духовного відродження і розбудови Української держави» – «самовіддано утверджували українську духовність, були її будителями й оборонцями» [7, с.4-5]. Іванові Огієнку в їх добродійному колі належить по-важне місце, адже він діяльнісно втілює чи не всі форми духовного впливу

на суспільство, ідучи за велінням душі й прагнучи бути максимально корисним своїм одноплемінникам за невимовно складних обставин національного буття. «Громадський і державний діяч, філософ, історик, педагог, книгознавець, редактор, богослов, теоретик канонічного права, учений-мовознавець, поет, прозаїк, есеїст... Важко сказати, у якій іпостасі Іван Огієнко залишив найпомітніший слід. Одне незаперечне: він чесно та віддано служив українській справі, до останніх днів життя не полишав подвижницької діяльності на ниві відродження нації, її мови й культури» [9, с.7]. – слушно пише Л. Оленич. Науково-культурне співтовариство (М. Атаманчик, Т. Бідзіля, М. Бойчак, С. Гальченко, О. Григоренко, О. Коновець, Л. Кореневич, В. Ляхощкий, С. Махун, В. Мацько, А. Нестеренко, О. Опанасюк, В. Пашенко, Ю. Потапшик, С. Сохаська, М. Степаненко, М. Тимошок та ін.), ушановуючи Івана Огієнка, виробило на його адресу цілу низку промовистих перифрастичних найменувань: «будитель українства», «будівничий нації», «велетень науки», «великий зодчий Української Держави», «великий син України», «великий Українець», «вчений-патріот», «державотворець», «духовний наставник», «еліта національної інтелігенції», «еліта українського духу», «лицар української освіти», «найвищий Учитель», «невтомний вартовий українського Ренесансу», «незгасний світоч України», «патріот-соборник», «педагог універсального обшару», «піонер українського відродження», «подвижник української справи», «подвижник церкви і науки», «провідник народу», «провідник національної церкви», «проводир нації», «пророк з Брусилова», «просвітник національної освіти», «просвітитель», «світоч української культури», «свіча і слава України», «служитель Божого й народови», «творець духовної культури», «титан духу», «українізатор освіти та церкви», «щирий українець», ««щирий український громадянин і великий патріот» тощо, які означають багатогранність його діяльності й вагомість праці задля збереження й розвитку України. Важливо наголосити, що Іван Огієнко був не просто певен цієї своєї місії, а вважав за нагальну потребу наявність потужного проводу для нації – як важливої засади її функціонування; вивчав цю проблему на матеріалі української політичної та церковної історії, видавничої справи, шкільництва; доносив до свідомості народу як науковець, священнослужитель, літератор. Предметне осягнення його уявлень про духовний провід, системно-цілісне перепрочитання під цим кутом зору багатогранної інтелектуально-творчої спадщини, перегляд біографії діяча дозволять зробити значущий крок у розвитку огієнкознавства й увиразнити на його яскравому прикладі теорію національного лідерства, вага якої сьогодні неоціненна, донести аксіологію та практичні поради Івана Огієнка як духовного наставника широкому загалу, а головню молоді. Літературно-художній складник цього актуального дискурсу привернув нашу дослідницьку увагу.

Постать Івана Огієнка – одна з чільних у сучасному материковому й зарубіжному українознавстві. Значну роль у її всебічному науковому висвітленні відіграє Кам'янець-Подільський національний університет, поважним патроном якого є видатний мислитель: уже двадцять років там видають збірник «Іван Огієнко і сучасна наука та освіта», організують міжнародні та всукраїнські конференції, круглі столи тощо, які сприяють глибокому пізнанню й постійній актуалізації його доробку. Зокрема, духовні концепти праць Івана Огієнка – як ієрарха УГПЦ, філософа-націстворця, педагога, письменника – висвітлюють публікації В. Атаманчук, В. Біляцької, І. Заїнчківської, Л. Кудрик, І. Кучинської, В. Ляхощкого, А. Марушкевич, Н. Огієнко, Я. Поліщука,

Ю. Продан, Г. Райбедюк, Л. Расевич, Є. Сохацької, М. Тимошика, І. Тюрменко, З. Шемчук, С. Ярмуса та ін. Літературознавчі розвідки з-поміж них здебільшого торкаються питань етики й світоглядного пошуку, духовного ідеалу та еволюції героїв містерій Івана Огієнка [1-3], релігійної семантики, духовних настанов [8], духовно-культурних універсалій [10] його драм і поем.

Водночас, на наш погляд, Іван Огієнко як письменник, зокрема письменник духовний, ще недостатньо пізнаний – бракує глибоких сучасних інтерпретацій його набутку, дисертаційних розробок, монографій. У час, коли постмодерну іронію знову витісняють стійкі ціннісні наративи, а співвітчизники митця слова – у черговому пеклі війни, варто шукати нового образу Огієнка-літератора й посилювати його присутність в інфопросторі нації через акцентування злободенної проблематики творчості.

Мета дослідження. Метою нашої статті є вирішення мотиву духовно-провідництва в літературно-художній спадщині Івана Огієнка (митрополита Іларіона), його філологічно-герменевтичний аналіз, опис художньо-змістових моделей мотиву. Матеріалом дослідження головно послуговувало 4-томне видання творів письменника, яке побачило світ упродовж 1957-1966 років [5].

Виклад основного матеріалу. Уже рання лірика Івана Огієнка – «невеселі, сумні <...> ширі пісні» («Мої пісні», [6, с.1145]) інтимного та громадянського змісту – містять образно-змістові маркери, які в подальшому стануть підосновою мотиву духовного провідництва, а саме: рідний край і бажання ліричного героя працювати для нього; любов до ближнього («брата»); «сліпеч-неборака», яким є і окрема особа, і весь народ; покликання до Бога й потреба суб'єкта мовлення в духовній підтримці, проводі в житті. Це підтверджують такі поетичні рядки:

*...Але знай, – тільки рідному краю
Я оддам своє вільне життя... <...>
Рідний край раз-у-раз мене кличе до праці,
Його пута важкі в мене завжди в очах...
Треба дати за допомогу сліпцю-небораці,
Поки він не зачах!...*
.....
*Подивися на все, й коли любиш ти брата, <...>
Сумом вкриє веселе чоло...
(«Не питай», [6, с. 1143]);*
*Мов листя сухе, рік за роком
Спадає, зникає і в безвість летить...
Побачити б щастя одним тільки оком,
Пожити б бажалось одну тільки мить!..
Вмираю – не живши, один, наче в полі...
Кричав би – немає і голосу, й слів...
Ти дав мені, Боже, завзяття доволі,
Та щастя, мабуть, пожалів...
Міцні мої руки, укоханій праці
Оддав би снагу всю, думки й почуття...
Хто стежку покаже сліпцю-небораці,
Де знайде поради сирітське дитя?..
(«Все падає листя», [6, с. 1145]).*

Молодий автор – уже дипломований медик і майбутній історик-філолог, який цікавиться дослідництвом, журналістикою, педагогікою, – мріє про творчу самореалізацію й самовіддану працю для рідного українського народу, цілковито усвідомлюючи його принизливе колоніальне становище й духовне виснаження російською імперською системою. Як гуманітарій, він заглиблюється в питання національної культури, літератури, мови; невдовзі, як урядовець УНР, по суті, формує український правопис, докладає великих зусиль до вивчення української мови в її історичному розвитку, налаштування книговидавничої справи. Обрана життєва стежа, за всіх національно-історичних перипетій, зрештою приводить його на терен церковного служіння, водночас сприяючи становленню нового етапу літературної творчості (див. більше про це в нашій статті [4, с.82-83]) з потужним громадянсько-духовним наративом й образною домінантою Душі-України-Церкви. Мотив духовного провідництва є квінтесентним для цього наративу, оскільки трактує як високий подвиг взаємодію вірянина з духівником, у підсумку якої відбувається порятунок-«обоження» безсмертної душі. За нашим припущенням, плануючи багатотомник своїх літературно-художніх творів і суттєво переробляючи й жанрово перекаваліфуючи (див. [4]) деякі з них, Іван Огієнко (митрополит Іларіон) – свідомо чи ні – моделював змістове розгортання цього значущого текстового композита.

Так, «Том перший: Філософські містерії» (1957) [5] уміщує філософську трилогію «Житейське море» – «Народження Людини. Добро і Зло на Світі. Містерія на п'ять дій» (1944-1957), «До щастя! Містерія на п'ять дій» (1947-1957), «Остання хвилина. Містерія на п'ять дій» (1947-1957); і чотири окремі твори – «Каїн і Авель. Містерія на п'ять дій» (1944-1957); «Вже досить невинної крові! Холмщина. Містерія на одну дію» (1946); «Рідна Мова. Створення людської мови. Містерія на одну дію» (1949); «Руїна й Воскресення. Соборна Українська Православна Церква. Містерія на одну дію» (1947-1957), наскрізною ідеєю для яких є божественність людини (сотворення її за образом і подобою Божою, наділення безсмертною Душею, наснаження святим Духом – спонукою на благодатні справи), її барокова трагічність через спокуси Диявола та любовно-Господня опіка, котру здійснюють, зокрема, посланці Божі – янголи-охоронці, пастирі духовні (пророки, святі отці, учителі Церкви), поети (Божі піснетворці).

«Том другий: Вікові наші рани: драм. Поєми» (1960) [5], що об'єднує п'ять драм: «Невинна кров. Многостраждальна Холмщина. Драматична поема на три дії» (1946); «Воскресення України. Історична драматична поема на п'ять яв» (1949-1959); «На чужині. Упокоєння в Бозі Святителя Дмитрія Туптала. Драматична поема на сім сцен» (1959); «За Україну. Українсько-російська драма на п'ять дій» (1939); «В обіймах страждання. Драматична філософська поема на п'ять картин» (1946), є, по суті, охудожненим національним патрологом, який виводить монументально-трагічні образи українського духівництва, котре щиро опікується соціальним і духовним життям народу, вірою, Церквою, Україною, єднанням пастви довкола Слова Істини. В іншому тематичному ключі постають твори «За Україну» (про нищення України комуністичним режимом) та «В обіймах страждання» (про нищення тіла людини хворобою), але зацентровані в цих драмах характеристики героїв «свідомий», «вірний» – зміцнюють їх у важких ситуаціях і підносять над тирлищем смерті.

Томи третій і четвертий уміщують відповідно першу й другу частину історичної епопеї «Наш бій за Державність», включаючи такі самостійні твори: «За Волю! (Хмелеві кобзарі). Історична картина на одну дію» (1960);

2. Інтерпретація ідей Івана Огієнка як письменника, літературознавця, публіциста

«Недоспівана пісня (Богдан Хмельницький). Історична епопея» (1945); «Сповідь Гетьмана. Історична драма на одну дію» (1960); «Скитальник (Юрій Хмельниченко). Поєма-легенда» (1948); «Туми (Іван Сірко). Історична поєма» (1946); «Наша Церква – первозвана. Історична поєма» (1949) (т. 3, 1962) [5]; «За Божу Правду. Історична драма на одну дію» (1960); «Останній лицар. Олексій Розумовський. Історична драма на одну дію в трьох сценах» (1964); «Конання України. Монолог Олексія Розумовського. 1762 рік» (1964); «На Голготі. Трагедія визвольної боротьби» (1946); «Поруйнований Рай. Драматична поєма» (1944) (т. 4, 1966) [5]. Провідницьку ідею цього фундаментального мататексту Іван Огієнко окреслює в передмові: «...найголовнішим Провідником нашого Бою за Державність був сам Український Народ, який ні на одну мить не забуває своєї найголовнішої мети й найголовнішої цілі життя, – Самостійної Української Держави! <...>

Українська Православна Церква довгі віки працює і діє в повній єдності з своїм Народом, і ніколи не переставала і не перестасє і молитися, і активно діяти у всенародньому Бої за свою Самостійну Державу з самостійною Церквою.

Українська Православна Церква глибоко й активно ісповідує: «Служити Народові – то служити Богові»... <...>

Народ і Церква разом давали історії своїх великих Провідників, які вкрили Україну віковичною немирущою Славою. Це були, напр.: Князь Костянтин-Василь Острозький, Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, Великий Митрополит Київський Петро Могила, Великий Гетьман Богдан Хмельницький, творець «Великого Князівства Руського» Гетьман Іван Виговський, Петро Дорошенко, Великий Гетьман Самостійник Іван Мазепа – і багато-багато інших, що відважно провадили наш Бій за Державність, передаючи його з покоління з покоління» [5, т.3, с.5-6].

Пересвідчуємося, що для літератора категорія духовного провідництва надзвичайно важлива; він її розвиває та ідейно поглиблює в цьому виданні – від містерійно-релігійної візії до екзистенціональної підоснови національного буття.

Розмислюючи про «обоження» людини, письменник наголошує на потребі «духовної поживи» для її розвитку – Божого слова, яке мусить нести провідник, і на слабкості людини «поза Богом» – у морі спокус; закликає долати гріховність і набувати нового життя в чеснотах – через віру, молитву, діткнення до святих таїнств, із дня у день зрощувати в собі любов до Бога – як уселенську любов. До прикладу, у творі «Народження Людини. Добро і Зло на Світі» Душу, що лине на Землю з Небесних чертог, супроводжує провідник Янгол-Хоронитель, який віщує про Божі закони «повсюди», і антипровідник – Диявол, котрий закликає іти за ним до «реального щастя» [5, т.1, с.12; 14-15]. Душа має навчитися робити правильний вибір між ними, усвідомивши, що справжній провідник не вдається до насилля над нею, а служить їй (і людині), допомагає долати смерть, мовить те, що наближує до Бога: красу, природу, віру, науку, духовне служіння, працю для народу. Зрештою, Вічна Душа – це і є найперший Божий супровід смертного, слуга Бога і людини: вона «Землі не боїться, і до неї іде на життя та роботу, – людей рятувати, як Божий Обранець» [5, т.1, с.92]. Мрія Івана Огієнка (і високий задум Господа, за його потрактуванням), щоб із таких чистих і мужніх Душ виростали земні пророки – лідери з-поміж людей, «творчі одиниці», насажені своєю суспільною місією і Небесною волею та невідкладні сліпий, лукавий, убивчий юрбі. «І чути, – співає щаслива Земля – співає і радіє: приходить до неї Людина нова,

як Господній Обранець, – Пророк довгожданий, що Правду звіщатиме людям, і службу народові буде вважати за службу Творцеві» [5, т.1, с.92].

Інші твори з «містерійного» тому ілюструють земне життя Душі-Людини – у благодаті щедрих і розмаїтих Господніх дарів, але ще більше – у кривавих випробуваннях Диявола, вивичитися над якими допомагає сила віри й любові, такі моральні чесноти, як покора, розсудливість, справедливість, відвага і витривалість, стриманість, чистота серця, прийняття Бога. Твори з реалістично-історичною підосною, правдиво виписуючи складні й трагічні долі духовних провідників українства, уславлюють їхнє християнське ество, високу духовну силу (освіту, культуру), вагомий вплив на людську спільноту, значущий малий крок до великої загальнонаціональної мети.

Висновки. Мотив духовного провідництва – змісто- і формотвірний у літературно-художніх творах Івана Огієнка. Він проявляється через такі мотивні моделі:

- 1) потвердження божественності людини й повсякчасної Господньої опіки над нею, котру здійснюють посланці Божі – янголи-охоронці, пастирі духовні (пророки, святі отці, учителі Церкви), поети (Божі піснетворці);
- 2) висвітлення життєвого подвигу служителів Церкви, які навіть за найтрагічніших обставин дбають про свій народ, є його вірними провідниками до Істини;
- 3) зображення державних керманців нації на різних історичних етапах її розвитку, з-поміж яких багато хто був надійною опорою Церкви; осмислення їхніх славетних і страдницьких доріг;
- 4) представлення духовного провідника як «одного з маси»: кобзаря, козака, письменника, селянина, учителя тощо – будь-кого, здатного до «філософування», вірного Богові й Україні, готового працювати для народу й сприяти його саморозвитку, рухові до світла Господнього й Державного, спроможного на самопожертву.

Письменник-патріот і високий духовний ієрарх, розмислюючи над проблемою духовного провідництва, говорить про найбільш інтимне, болюче й найбільш значуще для нього, сповідується у власному життєвому виборі. Безумовно, ця тема масштабна, монографічна й вимагає детального й комплексного прочитання у вимірі літературно-художнього доробку та всієї творчої спадщини Івана Огієнка.

Список використаних джерел і літератури:

1. Атаманчук В.П. Духовний ідеал у містерії Івана Огієнка «До Щастя!» *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Науковий збірник. Серія: Філологічна.* 2015. Вип. XII. С. 16-19.
2. Атаманчук В.П. Осмислення духовно-етичних проблем у містерії Івана Огієнка «Остання хвилина». *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Науковий збірник. Серія: Філологічна.* 2016. Вип. XIII. С. 15-17.
3. Атаманчук В.П. Художнє осмислення проблеми духовної еволюції у містерії Івана Огієнка «Народження людини». *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Науковий збірник. Серія: Філологічна.* 2017. Вип. XIV. С. 16-20.
4. Білик Г.М. Поемний жанр у літературно-художній творчості Івана Огієнка. *Альманах Полтавського національного педагогічного університету «Рідний край».* 2017. Вип. 1 (36). С. 82-87.
5. Лларіон, митроп. Твори. Вінніпег: Наша Культура, 1957-1966.

2. Інтерпретація ідей Івана Огієнка як письменника, літературознавця, публіциста

6. Коваленко О. Іван Іванович Огієнко. *Українська Муза. Поетична антологія. Од початку до наших днів*. Київ, 1908. Вип. 11. С. 1141-1146 [факсимільне видання (1993); науковий коментар Федора Погребенника. Київ: АТ «Обереги»].
7. Курас І.Ф. (Гол. редкол.) *Провідники духовності в Україні: довідник*. Київ: Вища школа, 2003.
8. Огієнко Н.М. Духовні настанови митрополита Іларіона в контексті сучасності. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Науковий збірник. Серія: Історична та філологічна*. 2011. Вип. VIII. С. 208-211.
9. Оленич Л. Зі сузір'я славетних. *Іван Огієнко: «Я все зробив, що міг зробити...»: бібліог. покажчик*. Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. (Родом з України; Вип. 2).
10. Сохацька Є.І. Духовно-культурний універсалізм митрополита Іларіона (Івана Огієнка) (до 130-річчя від дня народження). *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Науковий збірник. Серія: Історична та філологічна*. 2012. Вип. IX. С. 171-178.

References:

1. Atamanchuk, V.P. (2015). Dukhovnyi ideal u misterii Ivana Ohiiienka «Do Shchastia!» [Spiritual Ideal in the Mystery of Ivan Ohiiienko To Happiness]. *Ivan Ohiiienko i suchasna nauka ta osvita. Naukovyi zbirnyk. Serii: Filolohichna*. Vyp. XII. S. 16-19. [in Ukr.].
2. Atamanchuk, V.P. (2016). Osmyslennia dukhovno-etychnykh problem u misterii Ivana Ohiiienka «Ostannia khvylyna» [Understanding Spiritual and Ethical Problems in Ivan Ohiiienko's Mystery *The Last Minute*]. *Ivan Ohiiienko i suchasna nauka ta osvita. Naukovyi zbirnyk. Serii: Filolohichna*. Vyp. XIII. S. 15-17. [in Ukr.].
3. Atamanchuk, V.P. (2017). Khudozhnie osmyslennia problemy dukhovnoi evoliutsii u misterii Ivana Ohiiienka «Narozhennia liudyny» [Artistic Comprehension of the Problem of Spiritual Evolution in Ivan Ohiiienko's Mystery *The Birth of Man*]. *Ivan Ohiiienko i suchasna nauka ta osvita. Naukovyi zbirnyk. Serii: Filolohichna*. Vyp. XIV. S. 16-20. [in Ukr.].
4. Bilyk, H.M. (2017). Poemnyi zhanr u literaturno-khudozhnii tvorchosti Ivana Ohiiienka [The poem Genre in Literary and Artistic Heritage of Ivan Ohiiienko]. *Almanakh Poltavskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu «Ridnyi kraj»*. Vyp. 1 (36). S. 82-87. [in Ukr.].
5. Ilarion, mytrop. (1957-1966). Tvory [Works]. Vinnipeh: Nasha Kultura. [in Ukr.].
6. Kovalenko, O. (Red.) (1908). Ivan Ivanovykh Ohiiienko [Ivan Ivanovykh Ohiiienko]. *Ukrainska Muza. Poetychna antolohiia. Od pochatku do nashykh dnev*. Kyiv. Vyp. 11. S. 1141-1146. [faksymilne vydannia (1993); naukovyi komentar Fedora Pohrebennyka. Kyiv: AT «Oberehy»]. [in Ukr.].
7. Kuras, I.F. (Hol. redkol.) (2003). Providnyky dukhovnosti v Ukraini: dovidnyk [Spiritual Leaders in Ukraine: Guide]. Kyiv: Vyshcha shkola. [in Ukr.].
8. Ohiiienko, N.M. (2011). Dukhovni nastanovy mytropolity Ilariona v konteksti suchasnosti [Spiritual Guidance of Metropolitan Ilarion in the Context of Modernity]. *Ivan Ohiiienko i suchasna nauka ta osvita. Naukovyi zbirnyk. Serii: Istorychna ta filolohichna*. Vyp. VIII. S. 208-211. [in Ukr.].
9. Olenych, L. Zi suziria slavetnykh (2007). *Ivan Ohiiienko: «Ya vse zrobyv, shcho mih zrobyty...»: biblioh. pokazhchyk* [From the Constellation of the Famous. *Ivan Ohiiienko: «I Did Everything that I Could...»: Bibliographic Index*]. Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky. (Rodom z Ukrainy; Vyp. 2). [in Ukr.].
10. Sokhatska, Ye.I. (2012). Dukhovno-kulturnyi universalizm mytropolity Ilariona (Ivana Ohiiienka) (do 130-richchia vid dnia narozhennia) [The Spiritual and Cultural Universalism of Metropolitan Ilarion (Ivan Ohiiienko) (on the Occasion of His 130th Birthday)]. *Ivan Ohiiienko i suchasna nauka ta osvita. Naukovyi zbirnyk. Serii: Istorychna ta filolohichna*. Vyp. IX. S. 171-178. [in Ukr.].

Halyna Bilyk

THE MOTIVE OF SPIRITUAL GUIDANCE IN THE LITERARY AND ARTISTIC WORKS OF IVAN OHIIENKO

The author of this paper is the first to explore the motif of spiritual guidance in the literary and artistic heritage of Ivan Ohiienko (Metropolitan Ilarion), to highlight its content and principles of artistic deployment (motivational models), to emphasize the value of this category for the life work of the prominent Ukrainian figure.

The author hypothesizes about the motif of spiritual leadership as an organizing idea of the multi-volume edition of the writer's works of 1957-1966, and argues that this is due to the representational deepening and complication of the motif: the movement from the mystery-religious plane of the image to the national-ontological one, in which the people and the church are united in their desire to create an independent Ukrainian state. The motif of spiritual guidance is manifested through: 1) affirmation of the divinity of man and the Lord's constant care for him, which is carried out by God's messengers – guardian angels, spiritual shepherds (prophets, holy fathers, teachers of the Church), poets (God's songwriters); 2) coverage of the life's feat of the ministers of the Church, who, even in the most tragic circumstances, care for their people and are their faithful guides to the Truth; 3) portrayal of the nation's state leaders at different historical stages, many of whom were reliable supporters of the Church; comprehension of their glorious and suffering paths; 4) the presentation of the spiritual leader as «one of the masses»: a kobzar, a Cossack, a writer, a peasant, a teacher etc. – anyone capable of «philosophizing», faithful to God and Ukraine, ready to work for the people and promote their self-development, movement towards the light of the Lord and the State, and capable of self-sacrifice.

Key words: literary motif, motivational model, civil, religious, philosophical issues, spiritual leadership, Ivan Ohiienko (Metropolitan Ilarion).

Отримано: 10.10.2023 р.

Олександр Волковинський

ORCID 0000-0002-0490-9743,

*доктор філологічних наук, професор кафедри журналістики,
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

Сергій Гнатенко

ORCID 0000-0002-9904-1341,

*аспірант кафедри історії української
літератури та компаративістики,
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

ВИРАЖАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СЛОВА В ЛІТЕРАТУРІ ФОРМАЛЬНИХ ОБМЕЖЕНЬ

У статті досліджуються теорія і практика УЛПО, результати їхньої діяльності з інвентаризації мови, її потенціалу. Встановлено, що завдяки поєднанню поезії та математики, смішного і серйозного, клопіткої праці і легковажної гри створюється зіткнення різних контекстів і смислів.

Ключові слова: гра, зміст, література формальних обмежень, мистецтво, поезія, текст, УЛПО, форма.

Постановка проблеми. Різноманітні формальні обмеження супроводжують літературу, очевидно, з моменту її зародження як виду мистецтва. У кожну історичну добу складалися досить сталі й цілісні системи, що намагалися регламентувати творчу діяльність. Особливої виразності набули формальні канони в поезиці античності, бароко, класицизму, модернізму, авангардизму, постмодернізму. І щоразу увагу теоретиків і практиків літературної творчості привертала складна діалектика між посиленням формальних обмежень і виразним розкриттям художньо-семантичного потенціалу слова.

У вітчизняній філологічній науці поняття і явище «літератури формальних обмежень» ще не отримали цілісного й концептуального вивчення. Існують роботи щодо загальної спрямованості літератури на експеримент. До таких належать праці В. Костюка і В. Денисенка [2], С. Підпригори [3], Ю. Починок [4], О. Стогній [6], У. Худяк [9], М. Юр [10] та інших. Однак література формальних обмежень не ставала ще об'єктом чи предметом системного дослідження в українській філологічній науці.

Література формальних обмежень стимулює оновлення літературної форми й різних прийомів, які цьому сприяють. Результатом діяльності автора в літературі формальних обмежень стають текстові продукти, що створюються завдяки завчасно визначеним лімітованим правилам. Вони можуть забороняти або ж стримувати використання визначених засобів, нав'язувати певні умови. Однак прийняття обмежень має добровільний характер, автор на них іде без каузального (зовнішнього) примусу. Встановлені обмеження – свідомий вибір задля посилення творчих імпульсів заради розкриття словесного потенціалу.

Мета дослідження полягає в тому, щоб з'ясувати головні теоретичні застави в річці літератури формальних обмежень і можливості словесного матеріалу в умовах практичної реалізації під тиском конкретних лімітувань.

Виклад основного матеріалу. Античним терміном «техне» визначались будь-які продукти художньої та ремісничої діяльності. Тέχνη (*грец. τέχνη – майстерність, мистецтво, уміння*) – «діяльність митця, яку антична естетика ототожнювала з діяльністю столяра, ковала, ткача, гончара та ін.» [7, с. 480]. Те, що створювалося інтуїтивно або ж у стані емоційного натхнення, не класифікувалося як техне. Мистецтво мало ґрунтуватись на вмінні, яке корегувалось раціоналістично встановленими правилами й вимогами.

Мистецтво «техне» трималося на уявленнях про міру і співмірність, гармонію й упорядкованість, симетрію і пропорційність. Тобто на тих самих якостях, що згодом стануть властивими для поняття «архітектоніка». «Платон, чия теорія форм здається найяскравішим прикладом чистого теоретичного знання, все ж захоплюється ідеєю свого роду *techné*, яка базується на знанні форм» [21]. За «Поетикою» Аристотеля (Пері ποιητικῆς, бл. 335 р. до н.е.), статі вправним майстром мистецтва можна було лише у відповідності до правил, які мали формальний, упорядкований і систематизований характер.

Одна з найважливіших складових частин техне – дотримання формальних законів. Упродовж багатьох століть ці закони визначались правилами риторики. Створення промов мало суто утилітарну мету. Завдяки майстерно зробленому виступу вдавалось досягти прийняття бажаного вирішення в суді чи в суперечці. До стилістики риторики наблизив Теофраст (371-287 до н.е.). Він розробляв вчення про майстерний вибір слів і фраз.

У давньоримській традиції систематизували уявлення про мистецтва як результат дотримання певних правил і прийомів, вихідним ґрунтом для яких були природа та емпіричний досвід. Обов'язок митця – дотримуватися раціональної функціональності у виборі мовленнєвих засобів для оповіді про предмети та процеси об'єктивного світу.

У добу християнського середньовіччя риторика трансформувалась у богословське тлумачення Священного Писання. Відбувалося це крізь призму віри. Однак для переконливості християнських промов їхні автори ретельно структурували висловлювання з метою максимального укріплення віри.

У добу Відродження поступово формується уявлення про «другу риторику» – мистецтво віршування. Усвідомлювалася специфіка поезії як своєрідного естетичного продукту.

Теоретики і митці бароко особливу увагу акцентували на дотепності, як неодмінній властивості вправного автора. Ця ознака стає домінуючою для мистецтва бароко за працями Б. Грасіана «Мистецтво винахідливості, трактат про дотепність» (*Agudeza y arte de ingenio*, 1643) і Е. Тезауро «Телескоп Аристотеля» (*Il cannocchiale aristotelico*, 1654).

Для Б. Грасіана неабияку цінність мали пошуки з метою подолання труднощів мови. Ідеалом вважався стислий вислів, у якому мінімально можлива кількість слів виражала максимальну семантичну значимість. Надзвичайно цінувалося словесне створення предметів чи понять, між якими не існувало видимої чи прямої подібності. За таких умов дотепність тлумачиться як «акт розуміння, що виражає взаємне співвідношення двох об'єктів» [20, с.271]. На цьому ґрунті сформувався стиль концептизму, у якому численні значення передавалися в дуже стислій формі, а концептуальні хитросплетіння наголошують ся більше за складну лексику [14, с.424-426].

Праця Е. Тезауро «Телескоп Аристотеля» сьогодні може сприйматися одним із найяскравіших проявів барокової культури у формальному аспекті. За Е. Тезауро дотепність і концепт мають сакральну природу і зримо розкривають себе на аркуші паперу через слово. «Для барокового мислення Тезауро концепт має візуальне вираження» [19, с.582]. А дотепність особливе яскраве втілення отримувала в метафорі. Це допомагало зв'язувати «всесино віддалені і відокремлені уявлення про запропоновані об'єкти», сприяло «знаходженню подібності в несхожих речах» [25, с.85].

Гаряче прагнення спростувати естетичні постулати попередників і сучасників призвело до того, що провідники бароко створили власну систему правил і обмежень, бодай в яскравій афористично-метафоричній формі. Культ дотепності як головного способу мислення дозволяв легко виходити за межі словесного мистецтва. Барокова дотепність здобула яскравого прояву в графічних експериментах, фігурних віршах, зорових образах, виразній візуалізації тексту. Саме така налаштованість бароко стане близькою до формальних пошуків авангардного та постмодерністського мистецтва. До прикладу, сучасна українська літературна традиція, що має експериментальний характер, генетично пов'язана з бароковою поезією XVII-XVIII ст. [див.: 5; 8].

Своєрідним втіленням літератури формальних обмежень став взірцевий трактат з теорії класицизму. Н. Буало написав «Мистецтво поетичне» (1674) в жанрі поеми й віршованою мовою (олександрійськими віршами). Це стало добровільним зобов'язанням, що відчутно звужувало засоби висвітлення результатів аналітичної праці автора. У чотирьох піснях Н. Буало намагався втілити засади раціоналістичної філософії та аналітичної регламентації. Зіткнення жанрового змісту форми зі смыслом розсудливої систематизації становило основу парадоксу «Мистецтва поетичного», що можна розглядати як механізм розгортання сюжету «поміркованої захопленості» мистецтвом. У формальному аспекті «Мистецтво поетичне» було написано з тією ж дотепністю, яку пропагували речники бароко. Доба Просвітництва та подальшого розвитку класичної філософії позначилися культом Розуму. Раціональні пошуки істини стають панівними. Ці тенденції впливають на розвиток словесного мистецтва. Часто результатами ставали дещо механістичні правила та схожа на схоластичну регламентація. На противагу таким якостям бурхливою реакцією стала поява романтизму, шквал якого на авангардні знамена загальнокультурного розвитку вписує поняття інтуїції, незвичного й натхнення.

Здавалося б, подальше панування романтизму й реалізму повністю знищить будь-які спроби створення літератури формальних обмежень. Повага до дотримання риторичних законів зникає. Формальна майстерність витісняється приматом емоції та змісту. Однак на зміну цим явищам на межі XIX-XX ст. приходять доба модернізму з поверненням до активних пошуків в царині форми. Ще більш революційною стала практика багатьох авангардистських явищ (наприклад: футуризму, сюрреалізму та ін.). Сучасне оновлення літератури припадає на межу XX-XXI ст. Характерними стають пошуки автентичного смислу через різноманітні експерименти з формою й численними виходами за межі літературного мистецтва. Достеменність зразків не є суть обов'язковою. У сьогочасному мистецтві радше йдеться про оригінальне чи креативне використання певних способів на противагу тривіальним чи усталеним зразкам. Дивергентний підхід теперішніх майстрів літератури приводить до нестандартних і неочікуваних (пасивно більшістю) результатів.

Усі зазначені особливості зійшлися в творчій діяльності одного з найоригінальніших об'єднань. Поворотним моментом з численними еволюційними наслідками стало формування групи УЛППО (Oulipo – **OU** voir de **LI** ttérature **PO** tentielle) – майстерні потенційної літератури. Ця французька літературно-дослідницька група з 1960 року об'єднує математиків, поетів, письменників. У самих витоках створення групи знаходились письменник Раймон Кено (1903-1976) і математик Франсуа Ле Ліонне (1901-1984). До об'єднання входили відомі літератори Жорж Перек (1936-1982), Італо Кальвіно (1923-1985), Жак Рубо (1932) і художник Марсель Дюшан (1887-1968). Вони культивували добровільні, але досить жорсткі, художні (насамперед – формальні) самообмеження. На думку членів УЛППО, усілякі обмеження сприяють творчому збагаченню й поглибленню. На ґрунті професійного поєднання математичних знань та історії літератури уліпівці систематизували літературні експерименти.

Речники УЛППО запропонували заміну старих риторичних правил новими. Ґрунтувались вони на знаннях про прості математичні закони. Створювалась своєрідна аксіоматика як особливий різновид формальної системи. «Формальна теорія – це аксіоматична система (звичай сформульована в рамках теорії моделей), яка описує набір речень, який є закритим за логічного припущення» [27]. Щоб система ефективно працювала, потрібно забезпечити чітку відповідність між її елементами. Набір первинних аксіом має бути впорядкованим і максимально організованим.

Уліпівці відмовились від сюрреалістичної категорії автоматизму, за якою натхнення нібито витікало з несвідомості митця. Натомість стверджувалось, що якісні зміни та відчутні інновації в літературній формі можуть найкраще реалізовуватись через свідоме й чітко визначене обмеження. Подібна вольова практика продукування тексту передбачала слідування річищем установлених правил. Самонакладені обмеження ставали своєрідними аксіомами різного ступеню складності. Вони не завжди були одразу помітні чи зрозумілі реципієнту. Однак автор завдяки алюзіям і підказкам у самому тексті підштовхував читача не лише до пасивного прочитання, але й до активного спостереження за безпосередньою лабораторією творчості. Реципієнту відводилась роль діяльного та ініціативного співтворця. Твори представників УЛППО одночасно залишалися привабливими для прихильників традиційного читання й для шанувальників розв'язання головоломок, шарад, логогрифів, ліпограм тощо.

За твердженням одного з учасників об'єднання Ж. Рубо «обмеження – це аксіома тексту» [24, с.59]. Тоді математична аксіоматика відіграє роль притлумленої традиції техно. Відбувається повернення до початків класичної писемницької майстерності за певними й визначеними правилами. «Уліпівський метод наслідує аксіоматичний метод, він є його перенесенням у царину літератури» [24, с.59]. Поетові не потрібно боятися науки. Навпаки поет має прагнути до розуміння хоча б найпростіших речей у математиці. Раймон Кено, один із засновників УЛППО, наводить приклад про поета, який пише олександрійський сонет. Як мінімум, у такому випадку поет повинен вміти рахувати до ста шістдесяті восьми – дванадцять складів множаться на чотирнадцять віршів [22, с.329]. Це елементарний приклад знаходження точок дотику між поетичним мистецтвом і математикою.

Віршовані форми, їхні окремі складові частини (метр, розмір, строфа, архітектоніка рими) започаткована у відповідності до математичних уявлень про гармонію. Число як першоелемент творення поетичної форми уможливорює конструювання численних інваріантів і варіантів версифікаційного мистецтва. Максимальним відповідником числа в літературі стає ритм. І не суть важ-

ливо, чи йде мова про вірш чи прозу. Тому що ритм наповнюється відповідною семантикою як у поетичних, так і в прозових текстах. Своєрідна тріада «форма – число – ритм» втілюється в літературно-художньому мовленні й наповнюється вартісним смисловим значенням.

На думку уліпівців, формальні обмеження притаманні літературі від її зародження. Який автор не вирішував проблему адекватного відбору словесних одиниць з-поміж численних лексико-семантичних варіантів. Фіксація уваги на певній темі чи бажання висловити складні думки й емоції конкретного спрямування одразу формують перед автором необхідність у різноманітних обмеженнях. Творча свобода й усвідомлені обмеження складають своєрідну діалектичну пару. Р. Кено стверджував: «свобода, що полягає в сліпому дотриманні будь-якого імпульсу, дійсно є справжнім рабством. Класик, який пише свою трагедію, дотримуючись певної кількості відомих йому правил, більш вільний, ніж поет, який пише все, що спадає йому на думку, і виявляється рабом інших, невідомих йому правил» [23, с.94]. Тому обмеження, свідомо обрані автором, на думку речників УЛШО, парадоксально сприяють істинному збагаченню літературної творчості.

Ще одним концептуально вартісним поняттям для учасників УЛШО стало «натхнення». Його значимість для літературної майстерності піддавалося сумніву. Натхненню, ба навіть окриленню, протиставлялися уявлення про наполегливу систематичну працю. Відсутність форми означає відсутність смаку і неможливість глибокого аналізу складних взаємозв'язків між багатьма явищами чи поняттями. Представники УЛШО насторожено сприймали зізнання авторів про те, що їм вдається творити у стані неконтрольованого розумом натхнення. «Таким чином, хоча значна частина нашої сучасної оцінки літератури все ще пронизана романтичними поняттями «геніальності» та «натхнення», ці традиційні критерії частково суперечать стратегіям обмеженого письма, значною мірою тому, що загальноприйнятий погляд на традиційне (романтичне, натхненне) письмо полягає в тому, що воно значною мірою позначене очевидною відмовою від самоусвідомлення» [13, с.617]. Література формальних обмежень посилює рефлексивну складову творчого акту. Автор цікавиться не лише результатом, але й специфікою процесу його здобуття.

Парадокс створення тексту в умовах свідомо визначених обмежень полягає в тому, що сам процес є амбівалентним. «Треба сказати, що поет ніколи не буває натхненим, якщо під цим розуміти функцію натхнення від настрою, температури, політичних обставин, суб'єктивної випадковості чи підсвідомості. Поет ніколи не буває натхненим, тому що він контролює те, що здається іншим натхненням. Він не чекає, що натхнення впаде з неба, як смажени ортолани, він чітко з польованням і практикує беззаперечне прислів'я «допоможи собі сам і небо допоможе тобі». Він ніколи не буває натхненим, тому що він постійно натхнений, тому що сили поезії завжди в його розпорядженні, підпорядковані його волі, підпорядковані його власній активності» [23, с.126]. Наведене положення чудово ілюструється практикою футуристів і дадаїстів, які декларативно відмовлялися від будь-яких правил класичного мистецтва. Натомість, поступово вони створювали власну систему мовленнєвих засобів, впорядковану й наповнену у відповідності до проголошеної мети. Тим самим одні правила заміщуються іншими.

Для створення і функціонування літератури формальних обмежень важливим стає момент гри. Виписування певних правил, комбінування аксіом, складання системи угод – усе це можна вважати властивим науці, мистецтву та техн. гри. «Поезія у своїй первісній культуротворчій якості народжується у

гри і як гра – священна, безперечно, гра; але завжди, навіть у своїй священності, вона вступає на грані веселого самозабуття, жарту й розваги» [1, с.141]. Жорстка формалізація та аксіоматизація літературної творчості покликані подолати механічність і нудотність обов'язкової праці. Клопітка робота над формою поєднується з радістю й задоволенням, які отримує автор в ігровій атмосфері. Отримані результати креативної праці дають незбагнену насолоду, що повністю компенсує дещо марудну тяглість різних формальних процедур.

Посилення ігрових моментів дозволяє інтенсифікувати спостереження над словом і мовою як об'єктів нескінченної уваги. Гра допомагає творчій реалізації автора в ситуації з чітко виписаними правилами. Гра як раціонально упорядковані взаємозв'язки між різними об'єктами та предметами наближує до пізнання світу й людину в ньому через мовленнєві експерименти та словесні знахідки. «У своїх розвиненіших формах гра пройнята ритмом і гармонією, найшляхетнішими з дарів естетичного чуття, які тільки дісталися людині. Сув'язі, що лучать гру з красою, численні й тісні» [1, с.13]. Ритм і гармонія – ці найбагатші якості гри яскраво вирізняються в літературному тексті саме на тлі формальних обмежень. Імпульс до творення впорядкованої форми є співвимірним, очевидно, з тенденціями до оживлення гри й максимально можливої реалізації словесного потенціалу.

Динаміка й результативність будь-якої гри досягаються завдяки чітким правилам. Їхню функцію в експериментальній літературній творчості виконують встановлені формальні обмеження. Так створюється елемент напруги, який «надає ігровій діяльності, що, власне, виходить за межі добра і зла, певної етичної цінності, бо він випробовує гравця з усіх боків: його сміливість, витривалість, винахідливість і zarazом його моральні якості – «чесність», бо ж він, хоч як палко бажає виграти, мусить дотримуватися правил гри» [1, с.18]. Подібний елемент напруги одразу ж з'являється, тільки-но встановлюються задані формальні обмеження для написання певного тексту.

Ключові ознаки гри можуть використовуватись і для характеристики літератури формальних обмежень. Можна говорити про спільність таких рис, як добровільно прийняті правила, позірність усталеного порядку, відмежування від сфери необхідності чи матеріального зиску, панування настроїв піднесеності й напруги. «Гляньмо тепер: навряд чи можна заперечувати, що ці риси притаманні також поетичній творчості. По суті, визначення, яке ми допіру дали гри, цілком може послужити й за визначення для поезії. Ритмічна чи симетрична організація мови, досягнення бажаного акцентування римою чи асономом, зумисне приховування смислу, штучна й мистецька побудова фрази – усе це може бути виявами ігрового духу. Хто назве поезію, слідом за Полем Валері, грою, в якій граються словами й мовою, той насправді удасться не до метафори, а схопить точну, буквальну істину» [1, с.152]. Літературна майстерність, яка проявляється під тиском встановлених формальних обмежень, здатна принести насолоду не лише авторові, але й реципієнтові.

З моменту заснування УЛШО й до сьогодні ведуться роботи з інвентаризації мови, її потенціалу. Автори прагнуть досліджувати ресурси мовлення чи графічного письма. У таких процесах цілком природно відбувається постійне звернення до обмежень. Можуть братися вже відомі правила й доводитися до межі їхніх можливостей. Або ж пропонуються нові обмеження через систематичні пошуки. У будь-якому разі звернення до аксіоматичного методу й використання комбінаторики стають важливими напрямками у віднайденні незнамого потенціалу мови. Через поєднання здавалося б несумісних речей (поезії

2. Інтерпретація ідей Івана Огієнка як письменника, літературознавця, публіциста

та математики, смішного та серйозного, клопіткої праці й легковажної гри) відбувається зіткнення різних контекстів і смислів. Також перетинаються ніби недотичні величини, які подібні до елементарних часток з величезною швидкістю. Народжуються й вибухають абсолютно нові смисли, що унаочнюють нескінченість потенціалу словесного мистецтва. Експериментальне дослідження за встановленими правилами в літературі формальних обмежень призводить до розуміння законів порядку й гармонії. У загальній перспективі це так чи інакше торує шляхи до пошуків універсальної та омріяної істини.

Члени об'єднання УЛПО теоретичні декларування органічно поєднували з практикою. Результатом стала поява досить оригінальних творів. Їхні найкращі зразки демонструють неабиякі знахідки у царині максимально можливої реалізації архітектонічного і семантичного потенціалу слова.

Наприклад, у 1961 році Раймон Кено опублікував збірку сонетів «Сто тисяч мільярдів віршів» (*Cent mille milliards de poèmes*). Назва книги має буквальну семантичну складову. Завдяки незвичній архітектоніці збірка дійсно містить анонсовану кількість віршів. У друкованому вигляді кожен аркуш книжки був розрізаний на смужки, щоб можна було вибрати кожен рядок сонета. Вірші можна комбінувати у довільному порядку. Раймон Кено написав 10 сонетних варіантів. Кожен сонет традиційно складається з 14 віршів. У підсумку було написано 140 віршів. Це давало можливість скласти 10^{14} віршів, або ж заявлені у назві 100 000 000 000 000 рядків. Утім вся збірка вміщувалася на 38 сторінках. Однак її текстові масштаби парадоксально збільшувалися за рахунок численних комбінаторних поєднань різних віршів. «В одному тонкому томі можна прочитати більше сонетів, ніж всі коли-небудь написані сонети, або, якщо вже на те пішло, більше тексту, ніж коли-небудь було написано всіма людьми на той час» [16, р.987].

Свій винахід Раймон Кено називав «машиною для виробництва віршів», хоча й в обмеженій кількості. Інша справа, що навіть встановлені межі вірогідних варіацій забезпечували безперервне читання (24 години на добу) протягом майже двохсот мільйонів років. Не без гумору Раймон Кено додає: «Порахувавши 45 секунд, щоб прочитати сонет, і 15 секунд, щоб змінити віконниці 8 годин на добу, 200 днів на рік, ми маємо понад мільйон століть читання, а читаючи весь день 365 днів на рік, протягом 190 258 751 років плюс кілька підказок і придирок (без урахування високосних років та інших деталей)». Це зауваження чітко показує, що йдеться вже не про «виробництво читання», а про продуктивний алгоритм [18, с.64].

Усі сонети в збірці «Сто тисяч мільярдів віршів» написані відомим олександрійським віршем (згадаємо «Мистецтво поетичне» Н. Буало). Рими сонетів вибудовуються також за класичною архітектонікою: ABBA CCD EDE. «Два чотиривірші та дві терцини, або чотирнадцять віршів, утворюють чотирнадцять текстонів, розрізаних на чотирнадцять горизонтальних смуг на кожному з десяти переплетених у зошиті аркушів»: «скриптон отримують, вибираючи одну смужку з десяти для кожного вірша останнього сонета» [18, с.64–65]. По суті, було створено паперовий прообраз мультимедійних гіпертекстових об'єднань. Первинні паперові гіпертексти оперували неподільними одиницями інформації – наприклад, віршованими рядками. Такі неподільні одиниці інформації, що запам'ятовуються системою Еспен Дж. Арсет (Espen J. Aarseth) пропонує називати текстонами. Ті ж самі одиниці, зібрані в більш масштабну форму для читання, дослідник визначає як скриптони [11]. Керування інформаційними потоками або ж поєднання текстонів стає довільним. Такий композиційний принцип

гарантує максимальну свободу вибору для реципієнта й величезну комбінаторну кількість текстових поєднань. Однак обмеження все одно працюють. Не вдається вийти за кордони, встановлені наявними сонетними рядками.

Дев'ять з десяти сонетів у збірці «Сто тисяч мільярдів віршів» мають схожу граматичну структуру. У межах кожного сонету проглядається (більшою чи меншою мірою) тематична єдність. Комбіноване поєднання різних віршів з різних сонетів порушують цю тематичну цілісність. Натомість утворюються нові семантичні зв'язки, що ведуть до можливого формування нового змісту. Також сонети мають стилістичну неоднорідність – у творах змішуються жаргон і високий стиль. До того ж, у текстах зустрічається значна кількість синонімів, ідіоматичних висловів і багатозначних слів. Це вельми збагачує сонетні тексти додатковими асоціаціями та смислами.

Представники УЛШПО використовують обмеження, щоб зрозуміти, «дослідити і розширити поле літератури» [16, с.987]. На протипагу сюрреалістичній практиці автоматичного письма й виснажливій відкритості сучасного письма, уліп'янське письмо розглядає обмеження як «генеративний інструмент, що уможливило конфлікт, необхідний для оновлення поетичної форми» [15, с.656]. Такі конфлікти підживлюють «продуктивне тертя між обмежувальним алгоритмом і прагненням автора до сенсу» [17, с.114], дозволяючи митцеві «максимізувати свої можливості, мінімізуючи свій вибір» [26, с.96]. Особлива композиція з обмежувальним матеріалом стає своєрідною візитівкою поезики УЛШПО [12, с.1].

Практика обмежень в уліпівських творах мала різні масштаби й прояви. «Загалом, обмеження УЛШПО поділяються на дві категорії: ті, що зібрані та розроблені на основі обмежень, уже наявних у літературі, та ті, що розроблені незалежно, часто на основі моделей, запозичених із математики, з явною метою перевірки їхньої продуктивності. Поетика обмежень УЛШПО однаковою мірою стосується форм, доступних для вірша, поеми в прозі, художньої прози та театру» [16, с.987]. Навмисне встановлення обмежень призводило до додаткового формального виміру. Особливо це відчувалося з творами твердої архітектонічної форми як от сонет. Традиційно регламентована сонетна форма (фіксована кількість віршів, способи римування) сама по собі сприяє для впровадження поезики обмежень.

Висновки. Отож, література у витоках своїх загалом тяжіє до формальних обмежень. У поезії своєрідними лещатами є метр, розмір, рима. Торжество верлібру стало свідченням того, що автори намагалися звільнитись від кайданів форми заради повноти вираження змісту. Однак форма не зникала, вона змінювалась. З'ясувалося, що поглиблення змісту може відбуватись не лише через відмову від формальних канонів. Навпаки, задані формальні обмеження робили більш інтенсивними пошуки оригінального смислу.

Зацікавленість формальними структурами та словесними експериментами найчастіше спостерігається на межі зіткнення різних літературних явищ чи епох. Сталій традиційній культурі опонувала нова доба. І на таких перетинах бурхливо квітгли зразки літератури формальних обмежень. Таким процесам, як правило, передували певні умови. З-поміж інших особливо важливими для функціонування літератури формальних обмежень можна виділити:

- 1) наявність оригінального (бажано, але не обов'язково – прецедентного) тексту;
- 2) здійснення архітектоніко-семантичної трансформації первинного тексту;
- 3) експериментально-креативний характер діяльності сучасного автора;
- 4) посилення інтелектуально-комунікативної гри;
- 5) культивування супровідних і додаткових ускладнень.

Системне вивчення можливостей літератури формальних обмежень в Україні лише розпочинається. У перспективі – дослідження зарубіжних і вітчизняних зразків цього явища.

Список використаних джерел і літератури:

1. Гейзінга Й. Homo Ludens. Київ: Основи, 1994.
2. Костюк В. Модерн як поле експерименту (комічне, фрагмент, гіпертекстуальність). Київ, 2002.
3. Підпригора С. Українська експериментальна проза ХХ – початку ХХІ століть: «неможлива» література. Миколаїв: Іліон, 2018.
4. Починюк Ю. Українська експериментальна поезія кінця ХХ – початку ХХІ століття: текст, контекст, інтертекст. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2015.
5. Сорока М. Зорова поезія: традиційний авангард чи авангардова традиція. *Україна*. 1994. №13. С. 20-22.
6. Стогній О.В. Експериментальна проза Сильвестра Яричевського: нарративні моделі: дис. ... канд. філол. н.. Київ: нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2016.
7. Техне. Літературознавча енциклопедія: у 2 т. Київ: ВЦ «Академія», 2007. Т. 2.
8. Ушкалов Л.В. Від бароко до постмодерну: есеї. Київ: Грані-Т, 2011.
9. Худяк У.З. Візуальна поезія української літератури кінця ХХ – початку ХХІ ст.: традиційне й експериментальне: дис. ... канд. філол. н. Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2015.
10. Юр М. Художній експеримент як творча стратегія українських митців. *Сучасне мистецтво*. 2014. Вип. 10. С. 243-248.
11. Aarseth E. Cybertext: Perspectives on Ergodic Literature. Baltimore, Maryland: The Johns Hopkins University Press, 1997.
12. Akiki Ch., Potthast M. BERTian Poetics: Constrained Composition with Masked LMs. 2021. URL: <https://arxiv.org/pdf/2110.15181v1.pdf>
13. Baetens J., Poucel J.-J. Introduction: The Challenge of Constraint. *Poetics Today*. 2009. Vol. 30. №4. P. 611-634.
14. Bleiberg G., Ihrie M., Pérez J, eds. *Dictionary of the Literature of the Iberian Peninsula*. Westport, Conn.; London: Greenwood Press, 1993. Vol. 1: A-K.
15. Deming R. Constraints as Opposed to What?: A Philosophical Approach to the Values of Constrained Writing. *Poetics Today*. 2009. Vol. 30. Iss. 4. P. 653-668.
16. Greene R. & Co. OULIPO. The Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics. Princeton University Press, 2012. P. 987-988.
17. James A. Automatism, arbitrariness, and the oulipian author. *French Forum*. 2006. Vol. 31. №2. P. 111-125.
18. Leleu-Merviel S. Chapitre 2. Cinquante ans d'hypertexte, du livre fragmenté à l'humain traçant-tracé hyperdocumenté, dans Caroline Angé (dir.). Les objets hypertextuels: Pratiques et usages hypermédiatiques. Londres, ISTE Editions Group. 2015. P. 53-76. (Collection systèmes D'Information, Web et Société).
19. Maggi A. The Word's Self-Portrait in Blood: The Shroud of Turin as Ecstatic Mirror in Emanuele Tesauro's Baroque *Sacred Panegyrics*. *The Journal of Religion*. Published. By: The University of Chicago Press. 2005. Vol. 85. №4. P. 582-608.
20. May T. E. Wit of the Golden Age: Articles on Spanish Literature. Kassel: Edition Reichenberger, 1986.
21. Parry R. Episteme and Techne. The Stanford Encyclopedia of Philosophy. 2021. URL: <https://plato.stanford.edu/archives/win2021/entries/episteme-techne/>
22. Queneau R. Bâtons, chiffres et lettres. Paris: Gallimard, 1965.
23. Queneau R. Le voyage en Grèce. Paris: Gallimard, 1973.
24. Roubaud J. La Mathématique dans la méthode de Raymond Queneau. *OULIPO. Atlas de littérature potentielle*. Paris: Gallimard, coll. «Folio essais», 1981. P. 42-72.

25. Shun-Liang C. Rethinking the Concept of the Grotesque: Crashaw, Baudelaire, Magritte. London: Routledge, 2010. (Studies in Comparative Literature 22).
26. Symes C. Writing by numbers: Oulipo and the creativity of constraints. *Mosaic: An Interdisciplinary Critical Journal*. 1999. Vol. 32. №3. P. 87-107.
27. Weisstein E.W. Axiomatic System. *Encyclopedia, Science News & Research Reviews*. URL: <https://academic-accelerator.com/encyclopedia/axiomatic-system>.

References:

1. Heizinha, J. (1994). Homo Ludens [Homo Ludens]. Kyiv: Osnovy. [in Ukr.].
2. Kostyuk, V. (2002) Modern yak pole eksperymentu (komiche, frahment, hipertekstualnist) [Modernity as a field of experimentation (comic, fragment, hypertextuality)]. Kyiv. [in Ukr.].
3. Pidopryhora, S. (2018). Ukrainska eksperymentalna proza KhKh – pochatku KhKhI stolit: «nemozhlyva» literatura. [Ukrainian experimental prose of the twentieth and early twenty-first centuries: «impossible» literature]. Mykolaiv: Ilion. [in Ukr.].
4. Pochynok, Yu. (2015). Ukrainska eksperymentalna poeziiia kintsia KhKh – pochatku KhKhI stolitit: tekst, kontekst, intertekst [Ukrainian experimental poetry of the late twentieth and early twenty-first centuries: text, context, intertext]. Ternopil: Navchalna knyha – Bohdan. [in Ukr.].
5. Soroka, M. (1994). Zorova poeziiia: tradytsiinyi avanhard chy avanhardova tradytsiia [Visual poetry: traditional avant-garde or avant-garde tradition]. *Ukraina [Ukraine]*. №13. S. 20-22. [in Ukr.].
6. Stohnii, O.V. (2016). *Eksperymentalna proza Sylvestra Yarychevskoho: naratyvni modeli* [Sylvester Yarychevsky's Experimental Prose: Narrative Models] [Unpublished PhD thesis]. Kyiv. nats. un-t im. Tarasa Shevchenka. [in Ukr.].
7. Tékhne [Techne]. (2007). Literaturoznavcha entsyklopediia [Literary encyclopedia]: u 2 t. Kyiv: VTs «Akademiia». T. 2. [in Ukr.].
8. Ushkalov, L.V. (2011). Vid baroko do postmodernu: eseï [From baroque to postmodern: essays]. Kyiv: Hrani-T. [in Ukr.].
9. Khudiak, U.Z. (2015) Vizualna poeziiia ukrainskoi literatury kintsia KhKh – pochatku KhKhI st.: tradytsiine y eksperymentalne [Visual Poetry of Ukrainian Literature of the Late Twentieth and Early Twenty-First Centuries: Traditional and Experimental] [Unpublished PhD thesis]. Prykarp. nats. un-t im. Vasylia Stefanyka. [in Ukr.].
10. Yur, M. (2014). Khudozhnii eksperyment yak tvorcha stratehiia ukrainskykh myttsiv [Artistic experiment as a creative strategy of Ukrainian artists]. *Suchasne mystetstvo [Contemporary art]*. Vyp. 10. S. 243-248. [in Ukr.].
11. Aarseth, E. (1997). *Cybertext: Perspectives on Ergodic Literature*. Baltimore, Maryland: The Johns Hopkins University Press. [in Eng.].
12. Akiki, C., Potthast M. (2021). BERTian Poetics: Constrained Composition with Masked LMs. URL: <https://arxiv.org/pdf/2110.15181v1.pdf>. [in Eng.].
13. Baetens, J., Poucel J.-J. (2009). Introduction: The Challenge of Constraint. *Poetics Today*. Vol. 30. №4. P. 611-634. [in Eng.].
14. Bleiberg, G., Ihrle, M., & Pérez, J., eds. (1993). *Dictionary of the Literature of the Iberian Peninsula*. Westport, Conn.; London: Greenwood Press. Vol. 1: A-K. [in Eng.].
15. Deming, R. (2009). Constraints as Opposed to What?: A Philosophical Approach to the Values of Constrained Writing. *Poetics Today*. Vol. 30. Is. 4. P. 653-668. [in Eng.].
16. Greene, R. & Co. OULIPO. (2012) *The Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*. Princeton University Press. P. 987-988. [in Eng.].
17. James, A. (2006). Automatism, arbitrariness, and the oulipian author. *French Forum*. Vol. 31. №2. P. 111-125. [in Eng.].
18. Leleu-Merviel, S. (2015). Chapitre 2. Cinquante ans d'hypertexte, du livre fragmenté à l'humain traçant-tracé hyperdocumenté [Chapter 2: Fifty years of hypertext, from the fragmented book to the hyperdocumented human tracer-tracer], dans Caroline Angé

- (dir.). Les objets hypertextuels: Pratiques et usages hypermédiateurs [Hypertextual objects: Hypermedia practices and uses], Londres, ISTE Editions Group. P. 53-76. (Collection systèmes D'Information, Web et Société). [in Fr.].
19. Maggi, A. (2005). The Word's Self-Portrait in Blood: The Shroud of Turin as Ecstatic Mirror in Emanuele Tesauro's Baroque *Sacred Panegyrics*. *The Journal of Religion*. Published. By: The University of Chicago Press. Vol. 85. №4. P. 582-608. [in Eng.].
 20. May, T.E. (1986). Wit of the Golden Age: Articles on Spanish Literature. Kassel: Edition Reichenberger. [in Eng.].
 21. Parry, R. (2021). Episteme and Techne. The Stanford Encyclopedia of Philosophy. URL: <https://plato.stanford.edu/archives/win2021/entries/episteme-techne>. [in Eng.].
 22. Queneau, R. (1965). Bâtons, chiffres et lettres [Sticks, numbers and letters]. Paris: Gallimard. [in Fr.].
 23. Queneau, R. (1973). Le voyage en Grèce [Travel in Greece]. Paris: Gallimard. [in Fr.].
 24. Roubaud, J. (1981). La Mathématique dans la méthode de Raymond Queneau [Mathematics in the Method of Raymond Queneau]. *OULIPO. Atlas de littérature potentielle* [OULIPO. Atlas of Potential Literature]. Paris: Gallimard, coll. «Folio essais». P. 42-72. [in Fr.].
 25. Shun-Liang, C. (2010). Rethinking the Concept of the Grotesque: Crashaw, Baudelaire, Magritte. London: Routledge. (Studies in Comparative Literature 22). [in Eng.].
 26. Symes, C. (1999). Writing by numbers: Oulipo and the creativity of constraints. *Mosaic: An Interdisciplinary Critical Journal*. Vol. 32. №3. P. 87-107. [in Eng.].
 27. Weisstein, Eric W. Axiomatic System. *Encyclopedia, Science News & Research Reviews*. URL: <https://academic-accelerator.com/encyclopedia/axiomatic-system>. [in Eng.].

Oleksandr Volkovynskyi, Serhiy Hnatenko

EXPRESSIVE POTENTIAL OF A WORD IN CONSTRAINED WRITING

Formal constraints are inherent to literature since its beginnings. Every author has to solve the problem of choosing the fitting lexical options from the multitude of lexical and semantical variants. Focusing on a certain topic or the desire to express thoughts and emotions of a certain directivity immediately shape the necessity of constraints for the author. Creative freedom and the perceived constraints form a dialectic pair and paradoxically contribute to the true enrichment of the literary genre.

The key focus of the advocates of Oulipo are theory and practice of constraint. The received results of the creative work allow to intensify the observations of word and language as objects of boundless attention. Through lingual experiments and verbal discoveries, it has been possible to approach the understanding of the world and the person in it oftentimes in the form of play.

The work on language and its potential inventory continues since the founding of Oulipo and till today. The authors strive to research spoken word and written word graphics resources. Through combining seemingly incompatible things (poetry and mathematics, the funny and the serious, strenuous work and lighthearted play), the collision of different contexts and senses occurs. Totally new senses that manifest the limitlessness of literary art are born and burst.

The interest in formal structures and verbal experiments is most often seen on the collision point of different literary phenomena or epochs. The following conditions are crucial for the functioning of constrained writing: 1) the presence of the original (preferably but not necessarily precedent) text; 2) architectonic and semantic transformation of the initial text; 3) experimental and creative nature of contemporary author's work; 4) intensification of intellectual communicative game; 5) cultivation of appendant and additional complexities.

Key words: game, contents, constrained writing, art, poetry, text, Oulipo, form.

Отримано: 28.10.2023 р.

УДК 821.161.2-94:929Гай-Головка
DOI: 10.32626/2309-7086.2023-20.174-184

Людмила Каплична

*ORCID 0000-0003-4155-052X,
аспірантка кафедри історії української
літератури та компаративістики,
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

ЕПІСТОЛЯРІЙ О. ГАЙ-ГОЛОВКА ЯК РЕКОНСТРУКЦІЯ БІОГРАФІЇ ПИСЬМЕННИКА

У статті схарактеризовано особливості створення епістолярного портрета О. Гай-Головка на тлі епохи. Епістолярна спадщина письменника через призму життєвого досвіду автора вимальовує цілісну картину життєвого і творчого шляху митця, а також дає нам неоціненну інформацію про діячів української літератури й культури, з якими перетиналися життєві шляхи О. Гай-Головка. Особливо цінними є документальні свідчення про взаємини з Іваном Огієнком, вони торкаються останніх років життя митрополита, ілюструють подвижницьку діяльність, є свідченням його жертвності. За епістолярієм різних років вдається реконструювати біографію О. Гай-Головка, яку цілком доречно розглядати як визначальний чинник художньо-документальної прози письменника.

Ключові слова: художньо-документальна проза, епістолярій, автор, жанр, портрет, архетип, біографія, українська діаспора.

Постановка проблеми. Епістолярна спадщина О. Гай-Головка охоплюється кількома десятиліттями, починаючи з травня 1953 року, але сьогодні вона малодосліджена й потребує комплексного, науково-об'єктивного вивчення. За епістолярієм, що дійшов до нас, нескладно реконструювати біографію письменника, оскільки він наполегливо контактував з широким колом адресатів. У кореспонденціях з метою ближчого знайомства Гай-Головка подавав короткі відомості про себе і власну творчість, ділився своєю непростотою долею.

За допомогою дискурс-аналізу розкриваємо грані індивідуальної спадщини творчої особистості, громадські інтереси, життєві пріоритети. З його кореспонденцій моделюємо портретний образ автора, який визначає його поведінкову модель. За епістолярієм різних років здійснюємо спробу реконструкції біографії О. Гай-Головка, яку цілком доречно розглядати як визначальний чинник художньо-документальної прози письменника, що і є предметом дослідження.

Постать і творчість письменника української діаспори О. Гай-Головка, раніше замовчуваного і забороненого, в умовах відкритого інформаційного простору здобувається належної оцінки літературної критики. У наявних сьогодні дослідженнях вивчаються поетикальні, жанрові особливості творчості письменника, звертається увага на прикметні ознаки його індивідуального стилю. Серед дослідників творчості письменника варто виокремити імена літературознавців І. Безпечного [1], Л. Джигун [2], В. Мацька [7], В. Сварога [12], П. Сороки [13], О. Пресіч [10], Ф. Онуфрійчука [9]. За творчістю Гай-Головка захищена дисертація «Морально-етична проблематика у творчості Олекси Гай-Головка» авторства Н. Швець [21]. Про епістолярний доробок автора у працях літературознавців згадується лише побіжно. Наші висліди про його епістолярну спадщину заґрунтовані на дослідженнях українських

та зарубіжних вчених В. Кузьменка [4], М. Коцюбинської [3], Г. Мазохи [5], О. Рарицького [11], С. Скварчинської [23]. Праці літературознавців сприймаються як методологічна основа до вивчення епістолярію О. Гай-Головка.

Мета дослідження – охарактеризувати особливості творення епістолярної біографії-портрета О. Гай-Головка та тлі епохи – від раннього, дитячо-юнацького періоду до довгих десятиліть еміграції.

Виклад основного матеріалу. Епістолярна спадщина О. Гай-Головка сьогодні малодосліджена й потребує комплексного, науково-об’єктивного вивчення. Потрачтування епістолярної спадщини письменника пояснюється документально-художньою неоднозначністю, малодоступністю, відтак уведення листів у ширший обіг спричинить їх використання в сьогочасному науковому дискурсі. Епістолярій діаспорного літератора є явищем оригінальним як свідчення особисте, оскільки, за визначенням М. Коцюбинської, автора пізнаємо «із середини», адже кореспонденція не піддається цензурі, тому «листи українських діячів, які збереглися (а, на щастя, збереглося чимало, більше, ніж можна було б сподіватися) неоціненні. Як свідчення епохи і як живий, нічим не спотворений голос автора. В них знаходимо поміж іншим те, що не могло бути висловлене, не могло бути зафіксоване інакше, крім як у листі» [3, с.19].

Перший збережений лист письменника датується 16 травнем 1953 року. Адресований він земляку Петру Михайлишину – першому голові відділу КУК (Комітету українців Канади) у Форт Вілліам. Можемо здогадуватися, що епістолярний діалог між митцями утривалений у часі, адресанти підтримували творчі контакти й активно працювали у справі популяризації української культури в Канаді, розвінчували злочини більшовицького тоталітарного режиму. У листі до земляка Гай-Головка висловлює вдячність за участь у мистецькому форумі і ділиться враженнями про роботу Українського Віче, присвяченого Голодомору в Україні. «Сердечно Вам дякую, а також у Вашій особі місцевому Відділові КУК, за шану й довір’я до мене, скромної людини, – виступити з рефератом 24-го травня ц.р. на Українському Вічі, на якому відзначатиметься 20-та річниця страшного голоду в Україні, що його свідомо і планово організували московські червоні окупанти», – пише автор кореспонденції [19, арк.1]. Документально підтверджений у листі виступ Гай-Головка на Віче є свідченням постійної натхненної праці, пов’язаної із потребою донести прогресивному світові правду про свідоме винищення української нації більшовиками. Систематизація документів, пов’язаних зі злочинами більшовицької Росії, сприймається як фактологічний матеріал для написання Гай-Головком мемуарних повістей про голодомор в Україні. Цілком ймовірно, були наявні ще й інші листи, адресовані П. Михайлишину, проте вони не збереглися.

За епістолярієм нескладно реконструювати біографію О. Гай-Головка. З падінням ідеологічної зависи незнаний в Україні автор наполегливо налагоджував контакти із письменниками материкової України, активно листувався з керівництвом та членами Спілки письменників України. У кореспонденціях з метою ближчого знайомства подавав короткі відомості про себе і власну творчість, ділився з адресатом своєю непростюю долею. За збереженими листами у хронологічній послідовності вдається реконструювати віхи життєвого шляху письменника.

Зокрема про ранній, дитячо-юнацький період життя О. Гай-Головка, довідуємося із епістолярію, адресованого професору Віталію Мацьку. Із В. Мацьком письменнику вдалося вибудувати ширі, доброзичливі стосунки, професор-земляк із Хмельницького всіляко популяризував творчість діаспор-

ного письменника, створив низку літературознавчих праць про його доробок. Діаспорний автор щедро ділився з ним книгами, відкривався йому своїм непростим життям. Вони особливо важливі для реконструкції ранньо-підліткового і юнацького періоду життя письменника. В листі від 6 грудня 1996 р. читаємо: «Вельмишановий п. Мацько – мій ближчий земляче! Про рідне Поділля я не забував і не забуваю ніколи, бо воно зіграло моє дитинство й юнацтво й напоїло джерельною водою любови до подільського божественного оточення.

Я народився в с. Писарівці, коло Кодими, на Поділлі, але з 6 років провів своє дитинство і юнацтво до 1928 р. в чудовому селі Вікніні, тепер Гайворонського району Вінницької області. З 1928 р. моє соціальне походження почало носити мене по Україні, потім – по Росії, і нарешті я втік від нього у світ...» [18, арк.1-24]. У кореспонденціях до В. Мацька прочитуємо залюбленість письменника у Поділля, ностальгію за рідним краєм, біль і тугу через неможливість творчо реалізуватися на рідній землі.

Залюбленість у Поділля звучить чи не в кожному листі до професора Мацька. Гай-Головка з висоти прожитих літ спогадами повертається на батьківщину, ностальгує за рідним краєм, карається відірваністю від рідної землі. Він засвідчує свою високу жертвовність перед Україною, що виражається у повсякчасній популяризації національної культури за кордоном і на батьківщині. Коди особистісної поведінки, закладені у дитячі роки, виразно пояснюють переконливу життєву позицію автора у дорослому віці. Слушною з цього приводу є думка Наталії Марченко: «Спираючись на “писемні его документи, за допомогою дискурс-аналізу” можна виявити не лише суб’єктивне ставлення/враження/переживання людини, а й з’ясувати сутнісні ознаки конкретного індивідуального дитинства та закладені в ньому цілепокладання наступного життя, а також ключові для певної епохи матричні коди взаємостосунків світу дітей і світу дорослих» [6, с.104].

У листах Гай-Головка присутні мікродеталі, які пояснюють надто важливі факти біографії. Як-от у листі від 23 вересня 1996 р., де йдеться про перші проби пера: «Народився я на Поділлі і провів своє дитинство й юнацтво серед подільської прекрасної природи. На Поділлі з дитячих років почав грішити літературною творчістю. Пізніше, мандруючи в світі, я завжди носив у своєму серці незгасні думи і згадку про незабутнє моє Поділля» [18, арк.1-24].

У листах до В. Мацька письменник самоповторюється фактами власної біографії, однак кожен такий допис доповнюється додатковими відомостями про його життя і творчість. У кожному наступному листі автор нарощує інформативну базу про часи раннього дитинства і юності: «На Поділлі з дитячих років почав грішити літературною творчістю. Пізніше, мандруючи в світі, я завжди носив у своєму серці незгасні думи і згадку про незабутнє моє Поділля. Мій батько Нестор Никифорович Головка народився в селі Джулинці (Джулинка) між Гайвороном і Красносілкою, зв’язаних вузькоколійною залізницею, які належали перед революцією 1917 року до Подільської губернії. Мого батька за дуже гарний голос джулинська церковна громада послала вчитися на псаломщика до Кам’янець-Подільської духовної школи. Після закінчення цієї школи 1903 року мого батька, за браком вільного місця для псаломщика, призначили вчителем церковно-приходської школи в с. Вікніні тоді Тернівської волости (після революції 1917 р. – Тернівського району) на Поділлі. У 1904 р. мій батько одружився в с. Вікніні з Теклею, однією з п’яти дочок удови Гафії Машкевич. Після одруження йому в цім році пощастило дістати посаду псаломщика в с. Писарівка, в той час Крутянської (від назви

Крути) волости Балтського повіту також на Поділлі. У Писарівці наша родина збільшилася на п'ять дітей, між якими я посідав середнє місце» [8, с.164].

Місце свого народження – село Писарівку – автор сприймає як особливе енергетичне поле, у листах він повсякчасно згадує його. Себе, дорослого, постійно шукає у дитинстві і юності, тому топоніми Писарівка і Вікнина (село, в якому сім'я проживала після переїзду із Писарівки) постійно повторюються в його епістолярній творчості. Вчоргове про це він згадує в листі від 6 грудня 1996 р. до В. Мацька: «Я народився в селі Писарівці коло Кодими, на Поділлі, але з 5 років провів своє дитинство і юнацтво до 1928 р. в чудовому селі Вікнині, тепер Гайворонського району Вінницької області» [8, с.160-161]. У кореспонденціях допускаються незначні фактологічні помилки. На час написання цього листа містечко Гайворон належало до Кіровоградської області, однак письменник у літньому віці міг і не знати про адміністративні зміни, які відбувалися в українському законодавстві. Проте у листі від 17 січня 1998 р. Гай-Головка подає цікаву інформацію про належність села Вікнини до різних адміністративних центрів: «Весною 1916 року батько дістав посаду псаломщика в материному селі Вікнині, і ми всією родиною переїхали до неї (під час переїзду було мені 5 років). У цьому прекрасному селі народився і був моїм учителем байкар Микита Годованець... Це улюблене село, як і інші села в Україні, зазнало московських назв Окніно й Окнав. Протягом шістдесятиріччя воно належало до багатьох районів, як Тернівського, Джулинського, Бершадського і, здається, Гайворонського, а також – до кількох областей, Київської (як було Уманської округи), Вінницької, а тепер нібито Кіровоградської» [8, с.165].

Важливою є інформація, яку черпаємо з листів О. Гай-Головка, про вчителювання у селі Вікнина письменника-байкаря Микити Годованця. У форматі епістолярної творчості одного письменника маємо змогу структурувати біографію іншого. Про свого вчителя автор пунктирно згадує у кореспонденціях до інших адресатів, повсякчасно додаючи нові відомості про іншу визначну особистість. Загалом автоповтори, акцентування на ключових віхах свого життя є визначальною ознакою епістолярію письменника. У такий спосіб насамперед для себе він акцентує на архіважливих справах і постатях, що визначали сенс його життя.

Якщо в листах до В. Мацька автор інформує про ранній період свого життя і творчості, то в епістолярії до вченого-літературознавця Віктора Чумаченка, голови осередку НТШ на Кубані, оповідає про наступний етап свого буттєтривання – зрілу юність. Листи до професора Чумаченка є хронологічним продовженням реконструювання біографії Гай-Головка. У них знаходимо скупку, але надзвичайно важливу інформацію про вимушене перебування Гай-Головка у Росії, повневірвання на чужині, пошуки кращої долі: «З моєї біографії (в першому томі моїх поезій) Ви ознайомилися з тим, як і чого попав я до Ленінграда. Це було десь у грудні 1928 р. Мені, синові священика, не було можливості вижити в Україні, і я вирішив тимчасово загубитися на Московщині – в Ленінграді. У ньому я почав будувати своє життя з найпримітивнішого мого становища. Пізніше вдалося мені влаштуватись чорноробом у відомому Путилівському заводі. Маючи середню освіту, я скоро почав «просуватися», опановуючи працю на різних станках, і, таким чином, незабаром став, як кажуть, на ноги й кинувся в пошуках духовного життя» [17, арк.1-9]. Письменник щиро відвертий у своїх епістолярних свідченнях, правдиво оповідає про своє життя, не таїть від читача своїх життєвих прорахунків. В епістолярній розповіді він психологічно розкутий і правдиво змальовує перипетії своєї життєвої долі, намагається бути чесним

із самим собою. Його епістолярні роздуми суголосні із мемуарними свідченнями, зафіксованими у повістях «Посидинок з дияволом», «Ім дзвони не дзвонили».

У листі до В. Чумаченка від 10 лютого 1994 року прочитуємо інформацію про те, що особистісне трагічне ототожнюється із фатальними суспільними подіями, спричиненими більшовицьким тоталітарним режимом. «У 1931 році настав грізний час у Ленінграді – гепоушницькі полювання за українцями (вхопили драматурга Ірія, директора українського театру в пасажі Юхима Литовченка). Про долю брата Івана – не знаю. Літературне об'єднання зникло, усі гуртки ліквідувалися, закрили будинок освіти. У цей час я був аспірантом науково-дослідного інституту «Речевой культури». Незабаром викрили моє соціальне походження і я “перекочував” ув Україну» [17, арк.1-9]. Наражаючись на небезпеку, автор постійно перебуває у пошуках себе, його ціль зберігти внутрішню самоідентичність. Він бореться з обставинами, не завжди успішно, водночас гартує себе як цілісну натуру.

Цікавий факт із біографії Гай-Головка, який доповнює свідчення про емігрантський період його життя. Цим фактом у листі від 27 грудня 1996 р. письменник поділився з літературознавцем Петром Сорокою: «Під Києвом у серпні 1941 р. несподівано гестапівці нас перерештували і під міцною охороною доставили у Львів до смертельної лонської тюрми – шодня із камер виводили поліцаїв в'язнів на смерть. Я врятувався з цієї смертельної в'язниці завдяки зверненню митрополита Шептицького і голови міста Львова д-ра Полянського до нацистської влади про моє звільнення. Під час мого перебування в німецькій в'язниці й щоденного чекання смерті, у цей час у Харкові советський суд засудив мене заочно до смертної кари» [15, арк.1-9]. У цьому листі звучать виразні політичні акценти: бездержавне колоніальне існування України, роздертої між більшовицьким і фашистським режимами, є важким усвідомленням фатальності, у якій перебуває автор і його батьківщина. Виразною є участь митрополита Шептицького у порятунку життя автора.

В епістолярній спадщині О. Гай-Головка зафіксовано нетривку епоху українського ренесансу 20-30-х років минулого століття та ліквідацію цього процесу більшовицькою владою. Така подія змусила письменника кардинально змінити своє життя і врешті-решт виїхати на Захід. Про таке читаємо у листі (від 06 грудня 1996 року) до В. Мацька: «З 1928 року моє соціальне походження почало носити мене по Україні, потім – по Росії, і нарешті я втік від нього у світ.» [8, с.161]. Різкий перелом життєвої долі спонукав письменника в роки війни переглянути, ревізійонувати світоглядні позиції, ідеї, погляди і стати на шлях боротьби за національне визволення України, боротися на два фронти: з червоною армією Кремля і з фашистською Німеччиною. Зазнав більшовицького тюремного ув'язнення і фашистського гестапо. Про письменників-емігрантів, до яких належав і Гай-Головка, слушно резюмує літературознавець В. Кузьменко: «...Гіркий хліб чужини по-різному вплинув на політемігрантів з України. Однак епістолярні джерела неспростовно свідчать, що українська еміграція ніколи творчо не порувала з Україною. Перебуваючи в Берліні чи Варшаві, в далекому Нью-Йорку або Мельбурні, кращі представники діаспори завжди були сповнені бажання навів у непростих умовах чужини далі служити українській культурі» [4, с.28].

Епістолярій Гай-Головка є важливим документом, що розкриває грані індивідуальної спадщини творчої особистості, громадські інтереси й життєві пріоритети, особистісну поведінку в умовах загрозливого існування, йдеться і про суспільно-політичну атмосферу тієї доби та суспільства в цілому. З

його кореспонденцій нескладно змодельовати портретний образ-архетип автора, який визначає його поведінкову модель. Адресуючи лист Р. Доценку (від 5 вересня 1993 р.), О. Гай-Головка оприявнює факти з біографії, які конкретизують окремий період його життя і сприймаються як епістолярний автопортрет: «Під час війни я не побував у Києві, бо мені не вдалося дістатися до нього. Після проголошення 30 червня 1941 р. у Львові відтворення української державності (де я був членом уряду) я з відповідною групою, ризикуючи життям, вирушив до Києва, щоб там здійснити те саме, що здійснено у Львові. Але під Києвом нас усіх арештувало гестапо (німецька таємна поліція) і в поспіху доставили до Львова, у в'язницю смертників, яку перед тим обслуговувало НКВД. Після війни я, як український політичний в'язень, ще перетерпів дві в'язниці советсько-американську в Інсбруці, Австрія, з якої американці, згідно з Ялтинською угодою, віддали мене енкаведистам, які, закованого, везли мене на "Родіну", й американсько-німецьку в'язницю в Геппінгені, Німеччина, коли німецька поліція ввіймала мене після втечі» (означені події склали основу повісті «Поєдинок з дияволом». – *Л.К.*) [14, арк.2].

Помічаємо певну закономірність епістолярію О. Гай-Головка: кожному із адресатів він розкриває окремий етап свого життя. Зазвичай інформація не повторюється (або майже не повторюється) у листуванні з різними адресатами. Про наступний, вже еміграційний період, у листі від 15 березня 1996 р. він докладно інформує поета Леоніда Череватенка. Гай-Головка оповідає йому свою співпрацю із поетом Михайлом Ситником. Дізнаємося про перебування письменника у таборах переміщених осіб, знайомимося із колом його тамтешнього творчого спілкування і знайомств: «На початку 1940 р. я вийшов з Києва на працю до Львова, і зустрівся з Ситником під час війни у Кракові 1944 р. Десять восени 1945 я зустрівся з ним в Авгсбурзі (в Західній Німеччині) в таборі неповоротів до Советського Союзу. Зустрівся в товаристві того ж Петра Карпенка-Криниці, Жученка (пізніше з прибраним прізвищем – Яра Славутича), Івана Манила, Лимана (не пам'ятаю імені), В. Барки, М. Щербака, В. Гайдарівського й інших. Пізніше я переїхав до іншого табору, який містився в Новому Ульмі. Незадовго після цього я побачився з ним у цьому таборі і мав нагоду з ним говорити» [17, арк.1-9].

Таким чином, автор оповідає про характер буття радянської людини на чужині у повоєнний час, де на неї на кожному кроці чатувала небезпека, рівнозначна смерті. Письменники змушені були підписувати власні твори вигаданими прізвищами, абрєвіатурами, аби не потрапити до рук агентів СМЕРШУ, які проводили спецоперацію таємних советських спецслужб і згідно із Ялтинською угодою вилучували неповоротців й силою відправляли в СРСР.

Крізь призму суспільних подій в епістолярній творчості Гай-Головка знаходимо мікропортрети забутих і переслідуваних у більшовицькій Україні діячів української культури і церкви. Зринають вони завдяки висвітленню їхньої професійної діяльності, особистих контактувань автора. Листи набувають ознак сповідальності, зокрема йдеться про пережиті тривожні літа молодості, освоєння еміграційного простору, висвітлення подій голодомору, постійну боротьбу за утвердження незалежності України.

У власний епістолярний наратив письменник вмонтовує характеристики діячів української діаспори, з якими активно спілкувався і співпрацював. Такі поодинокі свідчення письменника дозволяють краще усвідомити суспільну атмосферу доби, у якій він творив. Водночас довідуємося про сферу діяльності донедавна заборонених діячів культури і церкви. В листі до С. Фостуна ав-

тор пише: «Перед моїм ув'язненням у львівській в'язниці її після визволення з неї (поручилися за мене митрополит Шептицький і майор міста Львів, доктор Полянський). Мені вдалося познайомитися з багатьма українськими поетами й письменниками з західної діаспори, зокрема Ольжичем, Телігою, Самчуком та ін., які в перші воєнні дні прибули до Львова з Чехословаччини (*тут автор згадує колишнього декана географічного факультету Львівського університету Юрія Івановича Полянського (1892-1975, Буенос-Айрес, Аргентина), який у червні-вересні 1941 року обіймав посаду бургомістра (міського голови) Львова. — Л.К.*). Пізніше я також познайомився з Маланюком, який дуже позитивно висловився про мого «Сурмача» (збірка поезій. — *Л.К.*) у статті, вміщеній у «Краківських вистягах» 23 грудня 1943 р. Про мене і про мій «Поєдинок з дияволом» (спогод про мос юнацтво і про мій арешт в Інсбруці енкаведистами і втечу з їхніх рук писав у «Свободі» (здається мені) Євген Яворівський, галичанин, який проживав у Львові» [14, арк.2]. Адресат згадує письменника Євгена Яворівського (1993-1954), автора роману «Заки море перелечу» (Львів, 1938), повістей та оповідань, поетичного твору для дітей «Казка дітям невелика про Курчатко й про Шуліку» (Торонто, 1973), абсолютно незнамого в Україні, що прокує вчених на нові літературознавчі пошуки. Євген Яворівський на початку війни був редактором газети «Львівські вісті», добре знав О. Гай-Головка, тому, перебуваючи у США, пильно стежив за його літературними працями, друкував на твори прозаїка відгуки у пресі. Із листів черпаємо важливу інформацію про життя відомих діячів української діаспори.

Особливо цінні документальні свідчення О. Гай-Головка про взаємини з Іваном Огієнком, які із площини творчих стосунків переходили в міжособистісне спілкування. Торкаючись вони останніх років життя митрополита, що є значним доповненням до прочитання його цілісної біографії. Гай-Головко в листі до В. Мацька пише: «Митрополита Іларіона (Івана Огієнка) я знав дуже добре особисто, часто бував у нього й багато часу провів з ним за розмовою. Але його краще знає моя дружина Галина Микитівна, яка на посаді медичної сестри доглядала його у шпиталі до самої смерті. Маємо чимало його праць з автографами й підписами. Маємо його журнали «Віра і культура» з моїми рецензіями на його твори. Моя дружина має з підписом і автографом його «Слово про Ігорів похід», але цю книгу тримаю як пам'ятку від митрополита. «Князя Костянтина Острозького» я також мав, але цю книгу хтось десь «зачитав». Цими днями я замовив по телефону у Вінніпезі для Вас «Слово про Ігорів похід» і «Князя Костянтина Острозького», і як надійдуть, то я надішлю Вам» — оповідає Гай-Головко [18, арк.1-24]. Гай-Головко намагався донести в Україну усю можливу на той час інформацію про подвижницьку діяльність І. Огієнка, усіляко популяризує його неперепутну творчість. Водночас епістолярні свідчення письменника є важливим способом ілюстрації пасіонарності, жертвовності, особистісної поведінки непересічних постатей української культури.

У листі до В. Чапленка письменник ділиться інтимними подробицями свого особистого життя, не відомими широкому загалу. Йдеться про невдалий перший шлюб, розрив стосунків із дружиною. Він розповідає про її взаємини з поетом Остапом Тарнавським та розмови і плітки, що виникли навколо цієї подружньої зради. Ображений письменник навіть через роки вихлюпе негативні емоції, різко висловлюється про Тарнавського, згадуючи пережите, суб'єктивно применшує його талант і творчість. Епістолярна розповідь Гай-Головка набуває ознак нарисовості, прочитується як дискретна вставка, «текст

у тексті»: «Передо мною, як і перед Вами, автокраники з «Свободи» зачинили свою трухлу браму. Зачинили тому, що чекісти в київській «Літературній Україні» (і в інших газетах українською й англійською мовами) написали, що я в Галичині залишив на призволяще мою колишню жінку (галичанку) з дитиною. Отож вони тепер мені, мабуть, за це мстять, а десятків (а може й сотень) галичан, що розійшлися з своїми (й не своїми) жінками, не хочуть бачити. А з мою жінкою (не називаю дружиною її) у Львові (не знають вони цього, а може й знають, але мовчать) злигався наш спільний знайомий Остап Тарнавський – бездарний віршороб, але «урядовець слова». Я, звичайно, розрахувався з ним по заслугі – у Львівському літературно-мистецькому клубі прилюдно «зфіксував» йому морду й віддав йому в «посідання» не мою вже жінку. Але він, як кажуть, відразу пустив її в «расход», бо подібні до Остапа Тарнавського парубки закидали гачки на одружених жінок, щоб бути «чистими». Моя ж колишня «нещасна» жінка після всього цього злигалася з німецьким солдатом й «воювала» з ним до кінця війни. Боже мене спаси – я не думаю так про всіх галичанок, між якими я мав чудових приятельок, якими ми можемо гордитися» [16, арк.1-4]. Попри інтимність розповіді, простежуємо імпульсивність характеру Гай-Головка, перманентну вибуховість його темпераменту. Водночас дізнаємося про незнані досі особисті сторінки життя письменника, надто важливі для формування його цілісної біографії.

Лист до П. Сороки від 27 грудня 1996 р. сприймається як свосередний підсумок в реконструкції епістолярного життєпису Гай-Головка. Автор стверджує свою невід’ємну приналежність до української культури, повідомляє про культурно-просвітницьку працю та громадську діяльність: «Я є членом СПУ, повновлений у 1993, член об’єднання українських письменників «Слово», член англомовної канадської асоціації письменників [15, арк.1-145]. Він особливо цікавиться мистецьким життям в Україні, намагається всіляко розвінчати міфи, створені радянською ідеологією навколо свого імені, популяризує українську літературу в Україні і закордоном. Варто зауважити, письменник малослівний у розповідях про канадський період свого життя (найбільш продуктивний), така інформація проходить лише пунктиром в його епістолярній творчості.

Образ автора в епістолярії О. Гай-Головка сприймається як архетипний; він увиразнює цілісну, гармонійну особистість, яка усе своє життя безпеліжно віддала служінню Україні, розвінчання злочинів більшовицького режиму. В умовах відірваності від рідної землі письменник творив біографію людини незламної, незалежної, сильної духом. Архетип самості (за К.Г. Юнгом) особливо промовисто характеризує письменника як стійку натуру, незламну перед випробуваннями долі.

Висновки. За епістолярієм різних років вдається реконструювати анотувану біографію О. Гай-Головка, яку цілком доречно розглядати як визначальний чинник художньо-документальної прози письменника. Кореспонденції, особливо останніх років життя, адресовані в Україну, сприймаються як джерело біографічних відомостей про нього. Слушними з цього приводу є думки англійського вченого С. Лі, який зауважує: «Біографія виникла на початку людства для того, щоб задовольнити найдавніший інстинкт – меморіальний. Люди прагнуть передати нащадкам пам’ять про тих, хто характером і справами виділявся із загальної маси, хто захопив увагу сучасників і здатен також викликати зацікавленість майбутніх поколінь» [22]. Окрім індивідуальної, в епістолярії Гай-Головка утверджується колективна пам’ять про роки репре-

сій і голодомору в Україні, що, безумовно, є документальним підтвердженням російсько-більшовицьких злочинів на українських теренах.

Список використаних джерел і літератури:

1. Безпечний І. Олекса Гай-Головка і його смертельна дорога. *Нові дні*. 1984. №5. С. 13-15.
2. Джигун Л. Суб'єктивно-психологічна оцінка літературного процесу в мемуарному жанрі. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Філологія. Ужгород: Говерла, 2018. Вип. 1 (39). С. 110-114.
3. Коцюбинська М. Листи і люди. Роздуми про епістолярну творчість. Київ: Дух і Літера, 2009. 584 с.
4. Кузьменко В. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20-50-х років ХХ ст.: монографія. Київ: Просвіта, 1998. 305 с.
5. Мазоха Г. Український письменницький епістолярій другої половини ХХ століття: жанрово-стильові модифікації: монографія. Київ: Міленіум, 2006. 344 с.
6. Марченко Н. Володимир Рутківський: тексти долі: Біографічний нарис. Тернопіль: Навчальна книга «Богдан», 2014. 432 с.
7. Мацько В. Вияв авторської свідомості у приватному листуванні. *Medianpostir: збірник наукових статей із соціальних комунікацій* / ред. кол.: Н. Поплавська та ін. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 6. С. 3-14.
8. Мацько В. Епістолярний материк. Том 1. Хмельницький: ФОП Цюпак А.А., 2018. 448 с.
9. Онуфрійчук Ф. Олексі Гай-Головкові сімдесят п'ять років. *Нові дні*. 1985. №427. С. 6-9.
10. Пресіч О. Орачі прерій. Українська проза в Канаді. Проблемно-тематичні і жанрово-стильові пошуки. Київ: К.І.С., 2018. 286 с.
11. Рарицький О. Партикури тексту і духу (Художньо-документальна проза українських шістдесятників). Київ: Смолоскип, 2016. 488 с.; іл.
12. Сварог В. На висхідній дорозі. *Нові дні*. 1971. № 254. С. 3-6.
13. Сорока П. Літературно-творчий шлях Олекси Гай-Головка: монографія / ред. М. Юрків. Тернопіль, 1997. 144 с.
14. ЦДАМЛМ України. Листи О. Гай-Головка до Р. Доценка. Ф. 1352. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 3.
15. ЦДАМЛМ України. Ф. 1352. Оп. 1. Спр. 101. Арк. 1-9.
16. ЦДАМЛМ України. Ф. 1352. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 1-4.
17. ЦДАМЛМ України. Ф. 1352. Оп. 1. Спр. 111. Арк. 1-9.
18. ЦДАМЛМ України. Ф. 1352. Оп. 1. Спр. 83. Арк. 1-24.
19. ЦДАМЛМ України. Ф. 1352. Оп. 1. Спр. 85. Арк. 1.
20. Швець Н. Морально-етична проблематика у творчості Олекси Гай-Головка: дис... канд. філол. наук: 10.01.01. Тернопіль: Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. 2015.
21. Lee S. The Perspective of Biography. London: The English Association, 1918. P. 10.
22. Skwarczyńska S. Teoria listu. Lwów, 1937; wznowienie: Białystok, 2006.

References:

1. Bezpechnyi, I. (1984). Oleksa Hai-Holovko i yoho smertel'na doroha. [Oleksa Hai-Holovko and his deadly journey]. *Novi dni*. №5. S. 13-15. [in Ukr.].
2. Dzyhun, L. (2018). Sub'yektyvno-psykholohichna otsinka literaturnoho protsesu v memuarному zhanri [Subjective and psychological assessment of the literary process in the memoir genre]. *Naukovyy visnyk Uzhhorods'koho universytetu. Seriya: Filolohiya. [Scientific bulletin of Uzhhorod University. Philological series]*. Uzhhorod: Hoverla, Vyp. 1 (39). S. 110-114. [in Ukr.].

3. Kotsiubynska, M. (2009). *Lysty i lyudy. Rozdumy pro epistolarnu tvorchist'*. [Letters and people. Reflections on epistolary creativity]. Kyiv: Dukh i Litera, 584 s. [in Ukr.].
4. Kuzmenko, V. (1998). *Pys'mennyts'kyu epistolariy v ukrayins'komu literaturnomu protsesi 20-50-kh rokiv XX st.* [Writer's epistolary in the Ukrainian literary process of the 20-50s of the twentieth century: a monograph]. Kyiv: Prosvita, 305 s. [in Ukr.].
5. Mazokha, H. (2006). *Ukrayins'kyu pys'mennyts'kyu epistolariy druhoyi polovyny XX stolittya: zhanrovo-styl'ovi modyfikatsiyi.* [Ukrainian writer's epistolary of the second half of the twentieth century: genre and stylistic modifications: a monograph]. Kyiv: Milenium, 344 s. [in Ukr.].
6. Marchenko, N. (2014). *Volodymyr Rutkivs'ky: teksty doli.* [Volodymyr Rutkivsky: Texts of fate: A biographical sketch]. Ternopil: Navchalna knyha «Bohdan». 432 s. [in Ukr.].
7. Matsko, V. (2014). *Vyjav avtors'koyi svidomosti u pryvatnomu lystuvanni. Mediaprostir.* [Manifestation of the author's consciousness in private correspondence. *Media space*: a collection of scientific articles on social communications]. Ternopil: TNPU imeni V. Hnatiuka. Vyp. 6. S. 3-14. [in Ukr.].
8. Matsko, V. (2018). *Epistolarnyy materyk.* [Epistolary continent]. T. 1. Khmelnytskyi: FOP Tsyupak A.A. 448 s. [in Ukr.].
9. Onufriychuk, F. (1985). *Oleksii Hai-Holovkovi simdesyat p'yat' rokiv.* [Oleksa Hai-Holovko is seventy-five]. *Novi dni.* №427. S. 6-9. [in Ukr.].
10. Presich, O. (2018). *Orachi preriy. Ukrayins'ka proza v Kanadi. Problemno-tematychni i zhanrovo-styl'ovi poshuky.* [Prairie ploughmen. Ukrainian prose in Canada. Problematic and thematic, genre and stylistic searches]. Kyiv: K.I.S. 286 s. [in Ukr.].
11. Rarytskyi, O. (2016). *Partytury tekstu i dukhu (Khudozhn'o-dokumental'na proza ukrayins'kykh shistdesyatnykiv).* [Scores of text and spirit (Fiction and documentary prose of the Ukrainian Sixtiers)]. Kyiv: Smoloskyp. 488 s.; il. [in Ukr.].
12. Svarog, V. (1971). *Na vyskhidniy dorozh.* [On the ascending road]. *Novi dni.* №254. S. 3-6. [in Ukr.].
13. Soroka, P. (1997). *Literaturno-tvorchyy shlyakh Oleksy Hai-Holovka.* [The literary and creative path of Oleksa Hai-Holovko: a monograph]. Ternopil, 144 s. [in Ukr.].
14. TSDAMLM Ukrayiny. *Lysty O. Hai-Holovka do R. Dotsenka.* [Letters from O. Hai-Holovko to R. Dotsenko]. F. 1352. Op. 1. Spr. 68. Ark. 3. [in Ukr.].
15. TSDAMLM Ukrayiny. F. 1352. Op. 1. Spr. 101. Ark. 1-9. [in Ukr.].
16. TSDAMLM Ukrayiny. F. 1352. Op. 1. Spr. 109. Ark. 1-4. [in Ukr.].
17. TSDAMLM Ukrayiny. F. 1352. Op. 1. Spr. 111. Ark. 1-9. [in Ukr.].
18. TSDAMLM Ukrayiny. F. 1352. Op. 1. Spr. 83. Ark. 1-24. [in Ukr.].
19. TSDAMLM Ukrayiny. F. 1352. Op. 1. Spr. 85. Ark. 1. [in Ukr.].
20. Shvets N. (2015). *Moral'no-etychna problematyka u tvorchosti Oleksy Hai-Holovka.* [Moral and ethical issues in the works of Oleksa Hai-Holovko]. Ternopil: Ternopils'kyi natsionalnyi pedagogichnyi universytet imeni V. Hnatiuka. [in Ukr.].
21. Lee S. *The Perspective of Biography.* London: The English Association, 1918. P. 10. [in Eng.].
22. Skwarczyńska, S. (2006). *Teoria listu.* [Letter theory]. Lwów, 1937; wznowienie: Białystok [in Pol.].

Liudmyla Kaplychna

O. HAI-HOLOVKO'S EPISTOLARY AS A RECONSTRUCTION OF THE WRITER'S BIOGRAPHY

The article is dedicated to exploring the peculiarities of creating an epistolary portrait of O. Hai-Holovko against the background of the era. The epistolary heritage serves as an inexhaustible source that remains open and requires careful examination to this day.

The article notes that over several decades, Hai-Holovko corresponded with literary scholars, writers, and public figures of Ukraine and the Ukrainian diaspora, including P. Mykhailiyshyn, V. Matsko, V. Chumachenko, P. Soroka, S. Fostun, V. Chaplenko.

The analysis of preserved letters from the writer has allowed us to reconstruct, in chronological sequence, milestones in the artist's life path: childhood and youth, during which the codes of personal behavior were established; the early period of life and creativity associated with turmoil abroad, the search for a better fate; the era of the Ukrainian Renaissance of the 1920s-30s and its suppression by the Bolshevik regime; Bolshevik imprisonment, Nazi Gestapo, and finally, emigration.

All his life experiences urged Hai-Holovko to reassess his worldview positions, ideas, perspectives, and to embark on the path of struggle for Ukraine's national liberation. Literary scholars affirm that epistolary sources attest to the writer's ceaseless service to Ukrainian culture under challenging circumstances.

The article not only traces the creation of an epistolary portrait of O. Hai-Holovko against the background of the era but also focuses on the characteristics of Ukrainian diaspora figures with whom he communicated and collaborated, among them renowned Ukrainian poets and writers such as Olzhych, Teliha, Samchuk, Malanyuk, Barka, and others.

The documentary testimonies of O. Hai-Holovko regarding his relationship with Ivan Ohienko are particularly valuable; they touch upon the latter years of the metropolitan's life, illustrating his missionary activity and serving as testimony to his selflessness.

The study reveals the specifics of creating Hai-Holovko's epistolary portrait against the background of the eras – the horrific mass killings of Ukrainians by Moscow (the Holodomor of 1932-1933), World War II, and the period of his emigration.

Key words: fiction and documentary prose, epistolary, author, genre, portrait, archetype, biography, Ukrainian diaspora.

Отримано: 23.10.2023 р.

Олександр Кеба

ORCID 0000-0003-2372-0425,

*доктор філологічних наук, професор кафедри
германських мов і зарубіжної літератури,*

*Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

«СЛОВО ПРО ІГОРІВ ПОХІД» У НАУКОВО-ТВОРЧОМУ ОСЯГНЕННІ ІВАНА ОГІЄНКА І МИХАЙЛА ГЕТЬМАНЦЯ

У статті здійснюється порівняльно-типологічне дослідження особливостей науково-творчого осягнення видатної пам'ятки давньої української літератури «Слова про Ігорів похід» представниками метрополійного і діаспорного українського літературознавства професорами Михайлом Гетьманцем і Іваном Огієнком. Відзначено, що обидва вчені тяжіють до культурно-історичного методу студіювання «Слова», але при цьому Іван Огієнко на перше місце ставить його «літературність», мовно-поетичне багатство, відповідним чином спрямовуючи свої наукові пошуки. Натомість Михайло Гетьманець досліджував «Слово» більшою мірою як культуролог, історик, краєзнавець, поєднуючи на основі як власне філологічних стратегій, так і можливостей культурно-історичного підходу поетологічний аналіз тексту і так званий «реальний коментар».

Ключові слова: «Слово про Ігорів похід», культурно-історичний метод історико-літературний коментар, «реальний коментар», поезика, жанр, автор.

Постановка проблеми. У незліченному переліку дослідників «Слова о полку Ігоревім» Іван Огієнко (митрополит Іларіон) і Михайло Гетьманець, безперечно, займають чільні місця. Іван Огієнко з цього погляду вславився тим, що крім фундаментальної монографії створив оригінальний переспів пам'ятки [7], який вважається однією з кращих художніх інтерпретацій пам'ятки [8]; другий став не лише автором великої кількості публікацій про «Слово» (частково акумульовані у збірках вибраних статей 1998 р. і 2008 р. [3; 4], але здійснив експериментальну перевірку низки гіпотез щодо «темних» місць у «Слові» і навколо; найперше щодо «таємниці» річки Каяли [2].

Підходи двох учених є значною мірою подібними, але щодо власне наукових стратегій дослідження «Слова» багато в чому відрізняються.

Мета дослідження – порівняльно-типологічний аналіз особливостей науково-творчого осягнення видатної пам'ятки давньої української літератури «Слова про Ігорів похід» представниками метрополійного і діаспорного українського літературознавства професорами Михайлом Гетьманцем і Іваном Огієнком.

Виклад основного матеріалу. Початок Огієнкової Словіани припадає на 1945 рік, коли він оприлюднює власний переспів унікального твору. Причину створення своєї поетичної версії пам'ятки він пояснював дуже просто й чітко: «Оригінальне «Слово» читається тепер дуже важко, й наше громадянство докладно не розуміє вже стародавньої мови. А тому я сподіваюся, що в моєму переспіві ця наша найважливіша пам'ятка стане доступною для всього широкого громадянства» [7, с. 7]. Написавши поетичний переспів «Слова», Огієнко, не відкладаючи, взявся за ґрунтовну наукову працю, поставивши собі за мету роз-

глянути цей твір у системному вимірі – як літературну й історичну пам'ятку українського народу.

Уже 1949-го року у Вінніпезі побачила світ книжка митрополита Іларіона, що мала назву «Слово про Ігорів похід» з підзаголовком «Літературна монографія». Насправді книжка вміщувала не тільки монографічне дослідження «Слова» (це була 1-а частина), а також первісний текст пам'ятки та її дослівний переклад (2-а частина), Словник до «Слова» й історично-географічні примітки до нього (3-а частина) і авторський переспів (4-а частина). 1967-го року вийшло друге, доповнене видання книжки.

Знаменним є присвячення Огієнком своєї праці «Українському Народові на Єдність і Згоду».

Для монографії митрополита Іларіона характерний комплексний підхід до вивчення «Слова». Він окреслює соціокультурні умови постання пам'ятки – феодалський устрій країни, міжусобні війни, соціально-політичну роль князів, значення Києва для консолідації слов'янських земель. Далі детально аналізує проблему авторства, подає огляд ідейного змісту, стилю, мови «Слова», і завершує власне наукове дослідження оцінкою місця «Слова» в історико-культурному процесі від часу віднайдення рукопису й першого видання 1800 року до словознавчих праць новітньої доби, аж до 60-х років ХХ століття.

Значення «Слова», на думку Огієнка, не обмежується Україною. За його словами, «Внутрішній зміст цього «Слова», його зовнішнє літературне оформлення та його поетичні окраси такі блискучі й величні, що роблять цю пам'ятку єдиною й найціннішою не тільки на Сході Слов'янства, але й першорядною у всесвітній літературі» [7, с.5].

Посутньою метою Огієнкової студії є доведення українського походження унікального рукопису. Аргументація автора охоплює декілька аспектів. Найперше, Огієнко вважає, що для з'ясування генеалогії «Слова», і для його розуміння потрібно поставити його в контекст соціального і державного устрою давньої України, адже «кожен літературний твір взагалі можна глибше зрозуміти тільки в оточенні свого часу» [7, с.7]. Далі він робить пояснення стосовно феодалізму, його специфіки на давньоукраїнському ґрунті. Автор дає можливість сучасному читачеві зрозуміти відносини в суспільстві, між різними соціальними верствами і відзначає, що метою військових походів зазвичай було «не тільки добитися правди та слави, але й збагатитися» [7, с.11], пограбувати переможене місто і захопити якомога більше бранців. Огієнко цитує Іпатіївський літопис про похід і пограбування Києва 1169 року з наказу князя Андрія Боголюбського. При цьому він наголошує, що автор «Слова», хоч в основному й ідеалізує князівство, водночас різко засуджує «княжі походи один на одного» [1, с.11].

Окремий розділ своєї студії Огієнко присвячує проблемі авторства «Слова». Учений стверджує, що автором твору є «безперечно українець, та й увесь зміст поеми ясно вказує, що вона могла повстати тільки на півдні Русі, а не на півночі її. Автор так глибоко й так істотно знає всі стосунки і звичаї Східної України, що це певне був киянин. Зрештою, глибшого поділу України на Західну і Східну тоді ще не було, а тому автор «Слова» – патріот-соборник» [7, с.19]. Далі він висловлює припущення, що це був дружинник князя Володимира, і, ймовірно, він брав безпосередню участь у поході. Огієнко вказує також на обізнаність автора «Слова» з тогочасними історичними джерелами, як-от грецькі хронографи і східно-слов'янські літописи, перекладну літературу й, особливо, усні народно-поетичні твори, що, зокрема, свідчить про органічний для нього, «істотний у всій поемі» «дохристиянський світогляд» [7, с.21].

Для автора монографії очевидно є політико-дипломатична причина і мета створення «Слова», – заклик до князів припинити «чвари та коромоли». Ця ідея органічно вписується і в жанрову специфіку «Слова», яке Огієнко називає князівсько-дружинною лицарською поемою [7, с.12]. При цьому він відзначає, що автор «Слова» був одним з перших ідеологів єдності княжої доби, а заодно єдності й могутності Русі як держави зі столицею в Києві: «єдина княжа родина, єдина Русь, об'єднана біля Києва, – це мета мрій автора «Слова»» [7, с.129].

Аналіз соціально-історичного і національно-культурного контексту Слова» Огієнко доповнює студіюванням лексико-семантичних, мовно-стилістичних та ритмо-віршових особливостей пам'ятки. Спеціальну увагу автор приділяє правописові твору. Він відзначає, що твір має три основних складники: ознаки старовини, так звані «болгаризми» та ознаки живої народної мови. Учений висновок, що «мова «Слова» о полку Ігоревім» – це літературна українська мова кінця XII віку. В істоті своїй вона така сама, як, скажімо, мова Іпатіївського Літопису, але більш народня, живіша» [7, с.65].

Істотним є й те, що автор монографії віднаходить у словникові твору багато слів, що сприймаються як живі й сучасні для української людини середини XX століття (вельми, година, жалощі, застрекотати, красний, ліпше. пасту, пута, студений, ярый тощо [7, с.110]), що є додатковим аргументом на користь українськості твору.

Характеризуючи поетичне і фразеологічне багатство «Слова», його «розкіш», за висловом дослідника, Огієнко підкреслює, що це також робить «саму істоту нашої пам'ятки українською» [7, с.104]. Автор розвідки відзначає, що у творі можна віднайти всі способи, якими звичайно досягається поетичність твору, – епітети, метафори й т. ін., причому вони постають у дуже різних та багатоманітних формах. Цитуючи видатного дослідника «Слова» Володимира Перетца, Огієнко акцентує, що стиль «Слова» «книжний» і водночас «глибоко поетичний» [7, с.104]. При цьому він подає за азбучним порядком лише невелику кількість епітетів зі «Слова» і констатує, що більшість із цих епітетів «постали з Дунайсько-Чорноморської доби нашої культури, тобто VII-IX віків, проте більшість із них «живі ще й тепер у нашій народній поезії» [7, с.106].

Огієнко з повагою згадує своїх попередників у вивченні поетичного багатства «Слова». Окрім В. Перетца, це Вс. Міллер, М. Максимович, О. Потебня та ін. Слідом за цими науковцями він вказує на такі зображально-виражальні засоби пам'ятки, як символічний паралелізм, звуконаслідування, метафоричні образи, зокрема «нерозкриті» або приховані метафори, багату колористику, чергування мовнологічної та діалогічної мови; наявність риторичних вигуків і запитань.

Окремо ставить питання про особливості ритмічної форми «Слова». Спочатку Огієнко знайомить читача зі специфікою давньоруського віршування, акцентує на нерівноскладових віршових рядках, які подекуди чергуються з прозою, що є характерним саме для давньоукраїнської народної творчості. Потім дослідник демонструє вплив на віршування у «Слові» біблійної традиції, в основі якої покладено неримований вірш, заснований на інтонаційно-синтаксичних повторах. Виділяється також візантійська традиція, головною ознакою якої є чергування довгих і коротких складів. З усіх наведених варіантів тогочасної версифікації Огієнко визнає домінантним біблійний вірш: «Воно («Слово». – О.К) написано власне старогєбрейською формою віршування, нерівноскладовою, без рими» [7, с.98]. Далі автор монографії ретельно висвітлює ритмотворчі елементи твору – різні повтори: анафора, анадиплосис, замикання фраз дієслова-

ми, завдяки чому створюється внутрішня рима, у тому числі – складена (згадаймо знаменитий початок «Слова»: *А не по замышленію, / Замышленію Бояню!*). Цікаво, що ці ритмотворчі особливості пам'ятки Огієнко зважено використовує у власних «великих віршованих творах» [1, с.85].

Як бачимо, Огієнко, з одного боку, доводить українськість «Слова», аналізує його основну ідею – заклик до українців тримати єдність у своїх національних прагненнях; вивчати та поширювати культурні надбання минулих поколінь; берегти та примножувати національні традиції. З іншого боку, він всебічно обґрунтовує непроминальну художньо-естетичну значущість пам'ятки.

Подібно до Івана Огієнка, для Михайла Гетьманця «Слово» ще зі студентських часів стало найбільшою науковою і просто читацькою любов'ю. Як було сказано, він присвятив його вивченню понад 40 років свого життя і, зрозуміло, йому була відома вся колосальна Словознавча бібліографія, але через відомі причини імені Огієнка там довго не було. І в студіях Гетьманця він з'являється лише після 2005-го року, коли в Україні вперше була перевидана монографія митрополита Іларіона (водночас можемо напевне говорити, що йому було доступне і вініпезьке видання 1967 року, оскільки в одній зі статей автора воно наводиться у Списку джерел).

Загалом слід відзначити, що Михайло Гетьманець дуже високо оцінив «Словознавчі» студії Огієнка. На його монографію він відгукнувся окремою розлогою статтею, в якій, хоч і полемізував з автором щодо окремих питань, про які буде сказано нижче, загалом солідаризувався з Огієнковим баченням приналежності «Слова» давньоукраїнській літературі і виняткової значущості пам'ятки в історії не тільки східнослов'янської, а й усієї світової літератури.

Михайло Гетьманець завжди із захопленням говорив про художні якості «Слова», приділяв значну увагу вивченню поезики «Слова», однак усе ж переважно він працював із пам'яткою як культуролог, історик і краєзнавець. Не випадково свої публікації про «Слово» він умістив у 2-й том підсумкового три томного видання «Вибрані праці», який, том, має назву «Історія» (два інших – Література, Педагогіка).

Крім того, вчений послідовно реалізовував у своїх «практичних» студіях так званий «реальний коментар», ретельно вивіряючи буквально кожне слово, опис, реалію, подію з тексту твору за допомогою як власне філологічних методів, так і екстралітературних можливостей. Подібна системна й багатовекторна робота блискуче представлена в монографії 2013-го «Каяла» [2].

У ній пошуки дослідника були узагальнені й максимально увиражені, насамперед у питанні, де, коли і як відбувалися події, описані в пам'ятці. Дослідник не претендував на чергове тлумачення всіх «темних місць» пам'ятки, він поставив собі завданням дати об'єктивну картину подій Ігорєвого походу, максимально точно визначити час, маршрут, пройдену відстань, конкретні обставини того, що відбулося 800 років тому на південних рубежах Русі.

Дослідження здійснювалося за абсолютно новаторською методикою. Михайло Гетьманець ретельно вивчив усі наявні джерела і власне географічно-ландшафтний простір між містами Новгород-Сіверський і Слов'янськ, де, згідно з літописами, пролягав маршрут походу Ігоря. У 1986 році, маючи повний Алгоритм пошуків, він організував кінну експедицію шляхом Ігорєвого полку. Вихідним моментом була інформація з Іпатіївського літопису, що дружини Ігоря і Всеволода зустрілися біля річки Оскол і звідти пішли до річки Сальниця. Остання наразі не зберілася, є «літописною річкою», але, зважа-

ючи на достовірну інформацію з декількох джерел, що Сальниця впадала в Донець «під Ізюмським курганом», саме це місце стало відправною точкою експедиції. У пошуках старої дороги, якою рухалося військо Ігоря, були вивчено декілька варіантів і найбільш вірогідною визначено так звану Торську дорогу. Надзвичайно важливим етапом подальшої роботи стала задача прив'язка до цієї дороги всіх географічних і топографічних орієнтирів, які згадані в літописі й у «Слові». Основними джерелами для реконструкції старої Торської дороги були історико-географічні документи: карти, Книга Великому Кресленню, різні довідкові видання. Всі вони верифікувалися безпосереднім топографічним дослідженням місцевості. Подібно до знаменитого Шлімана, який за вказаними в «Іліаді» описами місцевості виявив Трою, Михайло Гетьманець, йдучи за текстом «Слова...», зумів відтворити умови й обставини Ігорєвого походу. Мабуть зовсім не випадково ім'я видатного дослідника грецької античності згадується вже в першому виданні (1982 року) книжки про Каялу.

В основі дослідницької стратегії харківського професора максимальне об'єктивне вивчення джерел і ретельна перевірка висновків попередників. Особливу увагу він приділяє першій частині походу Ігоря – від Новгород-Сіверського до Ізюма, яка досі залишається недостатньо вивченою. Згадана вище кінна експедиція, що рухалася найвірогіднішим маршрутом війська князя Ігоря, фактично була формою історичної реконструкції. Склад експедиції імітував військо Ігоря і включав кінну групу та обоз. Експедицію приурочили до тих самих календарних строків, коли відбувався похід князя Ігоря. Було обрано ідентичний до Ігорєвого темп руху, орієнтуючись на літописну вказівку: «И тако идяхуть тихо». Географічними точками маршруту також були згадані в Іпатіївському літописі Донець, Оскіл, Сальниця. Чітко фіксувалися пройдені відстані та швидкість, відповідно до ймовірного руху кінного війська Ігоря. Усього було пройдено 630 км із середньою швидкістю 40 км на добу. Було визнано неприйнятними версії деяких попередніх дослідників, що добовий перехід становив 25-30 км, оскільки навіть тихою ходою швидкість руху кінної групи була щонайменше 40 км. Враховувалися також дані про стан природи наприкінці квітня – у першій половині травня, про різні специфічні особливості кінного походу, зокрема подолання водних перешкод, тактичні дії військ напередодні зіткнення. Істотним результатом було й те, що експедиція уточнила час прибуття військ до Осколу та річки Сальниця на підставі часових позначок (23 квітня – початок походу, 1 травня – сонячне затемнення, п'ятниця – перша зустріч із половцями) та швидкості руху. Виявилось, що початком руху в Половецький степ найвірогідніше могло бути 9 травня, а не 2-е, як уважалися раніше. М.Ф. уточнює також час початку бою, тривалість перебування Ігоря у полоні та обставини його втечі на батьківщину.

Вірний методиці комплексно-системного дослідження, Михайло Гетьманець пропонує і лінгвістичні коментарі щодо окремих топонімів і гідронімів, як-от Сюрлрій та Каяла. Назва Каяла, на переконання автора, походить від тюркського слова кая – скеля, скеляста. Як відомо, Каяла неодноразово згадується у «Слові...», але за багато років досліджень вона так і не була ідентифікована ані в історичній, ані в сучасній топографії. За однією з версій навіть уважається, що ця річка – «метафорична», від слова «каятися», тобто «річка-Жаль». Текстологічний аналіз переконав дослідника у тому, що річка Каяла, – не метафора, а географічна реальність. Внаслідок ретельних пошуків було віднайдено невелику, але доволі швидко й справді померезену кам'янистими фрагментами річку Макатиху, в долині якої, во-

чевидь, у давнину були скелі, зруйновані людьми у процесі господарської діяльності. Були враховані аргументовані твердження, що місце битви могло знаходитися виключно в басейні трьох річок; дві з них не викликають сумнівів (Сальниця і Сюурлій/Гола Долина). Щодо третьої Михацло Гетьманець на основі власних розрахунків і отриманих фактів робить однозначний висновок: нею може бути лише Макатиха, на яку перетворилася через століття легендарна «швидка Каяла».

Таким чином, вдале поєднання кабінетних пошуків та практичної «моделі» походу, військово-тактичних, географічно-топонімічних, культурно-історичних аргументів надає дослідженням професора Гетьманця великої переконливості.

Відзначаючи культурно-історичну методологічну доміанту у вивченні «Слова» М. Гетьманцем, ми жодною мірою не применшуємо його внесок у дослідження художньо-естетичних аспектів пам'ятки та кризь призму поезики її змістової глибини та багатоплановості. Про це, зокрема, свідчать лінгвостилістичні та поетологічні коментарі до окремих місць у «Слові», що подаються в його монографіях, а також такі статті вченого, як «Велике і вічне», «Деякі питання поезики “Слова о полку Ігоревім”», «Нотатки про переклади “Слова о полку Ігоревім”». Так, у статті про поезику «Слова» вчений особливу увагу звертає на «розгорнуті багатокомпонентні метафори, що були якісно новими у поезиці давньої літератури» [3, с.58]. На думку професора, ці багатокомпонентні метафори є найбільш виразною ознакою поетичного мислення автора «Слова». При цьому вчений вказує, що в метафоризації «Слова» домінують елементи реалістичності, що було «ознакою творчого новаторства талановитого поета. Метафори, порівняння, метонімії, перифрази, епітети часто відбивають подібність предметів і явищ, що ґрунтується на реальному спостереженні і безпосередньому сприйманні» [3, с.59].

Аналізуючи ритмомелодику «Слова», Михайло Гетьманець відзначає, що ритми тих чи тих фрагментів твору зумовлений змістом і відповідною йому синтаксичною побудовою фраз. Численні алітерації в «Слові» позбавлені прямого смислового підтексту; основну їх функцію вчений визначає як ритмомелодійну. «Відсутність рим та інших ритмоутворюючих елементів компенсується значною мірою грою звуків, які надають мові виразності, навіть афористичного звучання» [3, с.65]. До подібного висновку приходять й інші дослідники «Слова», як-от Т. Кремінь [5].

Продуктивним у Гетьманцевій методиці вивчення поезики «Слова» є зіставлення з іншими літературними пам'ятками тієї доби. Відповідний аналіз створює підстави для висновку про те, що «підґрунтям писемної літературної мови була високорозвинена мова усної народної поезії і мова соціального спілкування. Вона ввібрала в себе книжні елементи перекладної літератури, слова і вислови церковнослов'янської мови, а також певні іншомовні запозичення».

Щодо словникового складу «Слова», то, відзначаючи його багатство. Михайло Гетьманець спирається на підрахунки дослідників, згідно з якими всього в тексті 857 повнозначних слів, із яких 380 іменників, 298 дієслів, 145 прикметників і 34 прислівники. Водночас він доповнює цю статистику іншими, надзвичайно важливими, уже власними підрахунками і вказує, що з виділених восьмисот п'ятдесяти семи повнозначних слів лише 42 випадки із вжитку. Виявлене співвідношення лексики «Слова» і лексики сучасної української мови є надзвичайно показовим. У цьому місці своєї студії поезики «Слова» автор вкотре згадує Івана Огієнка і констатує, що той, «аналізуючи мову «Слова» як української пам'ятки, наводить чимало прикладів діалектизмів, фразеологізмів, народних епітетів, які є в «Слові» і збереглися в сучасних народних говірках. Відтак вже сам Михайло Гетьманець робить висновок: «в сучасній українській мові збереглися особливос-

ті мови пам'ятки XII ст., яких немає в російській мові. Це дає підстави розглядати «Слово» як пам'ятку давньої української мови» [3, с.68].

Висновки. Отже, і Іван Огієнко, і Михайло Гетьманець сходяться в тому, що «Слово» як видатна середньовічна епічна поема є питомою пам'яткою давньої української літератури. І хоча автор «Каяли» вважає некоректним вживання слів «Україна» і «український» в соціально-історичному контексті створення «Слова», мотивуючи це тим, що вони виникли пізніше, фактично він стоїть на позиціях автентичної українськості «Слова».

Обидва вчені тяжіють до культурно-історичного методу студіювання «Слова». Іван Огієнко в аналізі «Слова» виступає переважно як історик і філолог, вдало поєднуючи культурно-історичний, літературознавчий і лінгвістичний підходи. Наголошуючи на безумовній автентичності пам'ятки, він виходить насамперед із її мовно-поетичного багатства, близькості до народної поезії як на рівні словникового та образно-фразеологічного, так і в ритмовіршових аспектах. Михайло Гетьманець, безперечно завжди залишаючись філологом-літературознавцем, досліджував «Слово» більшою мірою як культуролог, історик, краєзнавець. Учений блискуче поєднав у своїх студіях глибокий аналіз тексту і так званий «реальний коментар», використовуючи як власне філологічні стратегії, так і можливості культурно-історичного підходу.

Список використаних джерел і літератури:

1. Білик Г. Поемний жанр у літературно-художній творчості Івана Огієнка. *Рідний край*. 2017. №1 (36). С. 82-87.
2. Гетманець М.Ф. Каяла. Харків: Майдан, 2013. 240 с.
3. Гетьманець М.Ф. «Слово о полку Ігоревім». Статті. Харків: Мачулін, 2008. 148 с.
4. Гетьманець М.Ф. Велике і вічне «Слово о полку Ігоревім». Суми: Собор, 1998. 154 с.
5. Кремінський Т.Д. «Слово о полку Ігоревім»: до питання втраченої архітектоники. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]*. Сер.: Філологія. Літературознавство. 2012. Т. 193, Вип. 181. С. 44-48. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdufl_2012_193_181_11.
6. Лютко Н.В. «Слово про Ігорів похід» у дослідженнях Івана Франка та Івана Огієнка: спроба порівняння. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник. Серія історична та філологічна*. Кам'янець-Подільський, 2007. Вип. IV. С. 248-259.
7. Митрополит Лларіон. Слово про Ігорів похід: літературна монографія. Вінніпег: Видавництво Товариства «Волинь», 1967. 250 с.
8. СЛОВО О ПЛЪКУ ИГОРЕВЪ та його поетичні переклади і переспіви. URL: <http://litopys.org.ua/slovo67/sl.htm>
9. Сохаська Є. Іван Огієнко (митрополит Лларіон) – літературознавець і літературний критик (за сторінками «Віри й культури», 1953-1967 рр.). *Studia Polsko-Ukraińskie*. 2. Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 2015. С. 137-174.

References:

1. Bilyk, H. (2017). Poemnyy zhanr u literaturno-khudozhnii tvorchosti Ivana Ohienka. [The poem genre in the literary and artistic work of Ivan Ohienko]. *Ridnyi kraj*. №1 (36). S. 82-87. [in Ukr.].
2. Hetmanets, M.F. (2013). Kaiala. [Kayala] Kharkiv: Maidan. [in Rus.].
3. Hetmanets, M.F. (2008). «Slovo o polku Ihorevim». [The Tale of Igor's Campaign]. Kharkiv: Machulin. [in Ukr.].
4. Hetmanets, M.F. (1998). Velyke i vichne «Slovo o polku Ihorevim» [The great and eternal The Tale of Igor's Campaign]. Sumy: Sobor. [in Ukr.].

5. Kremin, T.D. (2012). «Slovo o polku Ihorevim»: do pytannia vtrachenoï arkhitektoniky [The Tale of Igor's Campaign: to the question of lost architectonics]. *Naukovi pratsi [Chornomorskoï derzhavnoï universytetu imeni Petra Mohyly kompleksu «Kyievo-Mohylianska akademii»]*. T. 193, Vyp. 81. S. 44-48. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdufl_2012_193_181_11. [in Ukr.].
6. Liutko, N.V. (2007). «Slovo pro Ihoriv pokhid» u doslidzhenniakh Ivana Franka ta Ivana Ohiiienka: sproba porivniannia. [The Tale of Igor's Campaign in the studies of Ivan Franko and Ivan Ohiiienko: an attempt at comparison]. *Ivan Ohiiienko i suchasna nauka ta osvita: naukovyi zbirnyk, seriia istorychna ta filologichna*. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohiiienka. Vyp. IV. S. 248-259. [in Ukr.].
7. Mytropolyt, I. (1967). Slovo pro Ihoriv pokhid. [The Tale of Igor's Campaign]: Literaturna monohrafiia. Vinnipeh: Vydavnytstvo Tovarystva «Volyn». [in Ukr.].
8. SLOVO O POLKU YHOREVIM ta yoho poetychni perekłady i perespivy. [The Tale of Igor's Campaign and its poetic translations and re-singsings]. URL: <http://litopys.org.ua/slovo67/sl.htm>.
9. Sokhatska Y. Ivan Ohiiienko (mytropolyt Ilarion) – literaturoznavets i literaturnyi krytyk (za storinkamy «Viry y kultury», 1953-1967 rr.). [Ivan Ohiiienko (Metropolitan Hilarion) – literary researcher and literary critic (on the pages of «Faith and Culture»)]. *Studia Polsko-Ukraińskie*. 2. Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 2015. S. 137-174. [in Ukr.].

Oleksandr Keba

«THE TALE OF IHOR'S CAMPAIGN» IN THE SCIENTIFIC AND CREATIVE UNDERSTANDING OF IVAN OHIIENKO AND MYKHAILO HETMANETS

The article carries out a comparative and typological study of the scientific and creative understanding of an outstanding monument of ancient Ukrainian literature «The Tale of Igor's Campaign» by professors Ivan Ohiiienko and Mykhailo Hetmanets. The approaches of two scientists are largely similar, but they differ in many aspects regarding the actual scientific strategies of the study of «The Tale». Both Ivan Ohiiienko and Mykhailo Hetmanets agree that this outstanding medieval epic poem is a landmark of ancient Ukrainian literature. Both scientists gravitate towards the cultural-historical method of studying «The Tale», but at the same time, Ivan Ohiiienko puts its «literature», linguistic and poetic wealth in the first place, directing his scientific efforts accordingly. In the analysis of «The Tale» he acts mainly as a philologist, successfully combining literary and linguistic approaches. Emphasizing the authenticity of the epic poem, the author of the «literary monograph» about «The Tale» underlines first of all its closeness to folk poetry, both in terms of rhythm and verse, and at the level of vocabulary and phraseology. The scientist carefully records the structural components of the spelling of «The Tale», finds in it «signs of antiquity», «Bulgarianisms» and «signs of a living language».

Mykhailo Hetmanets always highly appreciated the artistic qualities of «The Tale», paid considerable attention to the study of the poetics of the poem, however, he mostly worked with the text as a cultural expert, historian and local researcher. In addition, the scientist consistently implemented the so-called «real commentary» in his «practical» studies, carefully verifying every word, description, reality, event from the text of the work using both proper philological methods and extra-artistic ways. Similar systemic and multi-vector work is brilliantly presented in the monograph «Kayala» (2013). His contribution to the study of the artistic and aesthetic aspects of the masterpiece through the prism of the poetics of its meaningful depth and multifacetedness is also significant. M. Hetmanets gave an extremely high rating

to I. Ohiienko's «The Tale» studies. He responded to his monograph with a lengthy article in which, debating with the author about certain problems, in general he completely supported Ohiienkov's vision of the significance of «The Tale» in the history of not only East Slavic, but also the entire world literature.

Key words: «The Tale of Igor's Campaign», cultural-historical method, historical and literary commentary, «real commentary», poetics, genre, author.

Отримано: 14.10.2023 р.

УДК 398(477):821.161.2–311.6.09Шкляр
DOI: 10.32626/2309-7086.2023-20.193-200

Наталя Мельник

ORCID 0000-0002-2837-4739,

*кандидат філологічних наук, завідувач кафедри
української та зарубіжної літератур,*

Криворізький державний педагогічний університет

МІФОЛОГІЧНИЙ ПІДТЕКСТ РОМАНУ В. ШКЛЯРА «ХАРАКТЕРНИК» У РУСЛІ ІДЕЙ ІВАНА ОГІЄНКА

У статті акцентовано на тісному зв'язку змісту літературного твору з міфологічним світоглядом народу. Для багатьох сучасних художніх зразків саме традиційна міфологія є визначальною щодо їх сюжетних, ідейно-тематичних, стильових параметрів.

У романі В. Шкляра «Характерник» містичне, що базується на засадах української міфології, відіграє важливу роль. Ґрунтуючись на міфологічних легендах та переказах про козаків-характерників, автор пропонує власне трактування образів Івана Сірка та його прибічників, що використовують магічні вміння на користь боротьби з ворогом.

Ключові слова: міфологія, легенда, роман, підтекст.

Постановка проблеми. Сучасний стан розвитку літературознавства свідчить про наявність особливого інтересу до міфологічного елемента художнього твору. Українство загалом і література зокрема нині повертаються до традиційних основ національного світогляду, який великою мірою будувався на вірі в зв'язок людини з вищими силами природи.

Аналіз літературного тексту у зв'язку з національною міфологією – це шлях до відкриття глибинних витоків художньої творчості, які перебувають у площині свідомості / підсвідомості автора як носія національної традиції, посередника між минулим, сучасним і майбутнім, здатного донести до сучасної людини важливі меседжі задля гармонійного життя у згоді з собою та Всесвітом.

Ми погоджуємося з думкою І. Огієнка, висловленою у праці «Дохристиянські вірування українського народу» щодо ефективних шляхів вивчення сучасної культури. Він, зокрема, вказує на важливість урахування давніх міфологічних основ світогляду в процесі аналізу культурних явищ сьогодення. Автор зазначає: «Сучасної духової культури українського народу належно й глибоко ніхто не розуміє, коли він не знає його вірувань дохристиянських <...> Те саме треба сказати й про історію суспільного життя нашого народу, бо ця історія завжди міцно поєднана з історією нашої Віри. Нарешті, без належно-

го знання дохристиянських вірувань годі зрозуміти історію української культури та літератури, як давньої, так і нової, бо вона завжди оперує з народними віруваннями, переказами, піснями та ін., – взагалі з так званим «етнографічним матеріалом», що з значній своїй мірі склався ще за дохристиянських часів [2, с.8-9].

Ю. Ковалів у праці «Абетка дисертанта» так трактує поняття «міфологія»: «Міфологія – наука про міфи й міфічну свідомість різних народів. Нині склалося наукове розуміння міфу як універсальної, конкретно чуттєвої дійсності, стурктурованої за людським світоуявленням, що не завжди відповідає реаліям, однак кожен, хто перебуває в її межах, вважає її єдино можливою, справжньою, не фіктивною. Тому втрата цієї дійсності суголосні втраті сенсу життя. Міф має вигляд світогляду, що протистоїть хаосу, заповнений персоналізованими божествами, духами першопредків, демонічними істотами, стуркує свою просторову архітектоніку, найчастіше символізовану деревом світу, переживає свій час, здебільшого завершуваний колообігом, власну сакралізовану історію, зазвичай започатковану космогонічною версією» [4, с.190-191].

Міфологія є піддрунтям значної частини літературних творів минулого й сьогодення, а міфологізм постає провідною рисою літературних зразків Єгипту, Шумеру, Вавилону, Індії, Китаю, Греції, Риму, Америки, Давньої Русі [4, с.195-196].

На думку Ю. Коваліва, в літературі семантика міфу набуває особливого індивідуального вираження. Література Ренесансу, Просвітництва, романтизму, реалізму й символізму задля висвітлення провідних ідей творчості щедро використовує міф [4, с.196]. У XX столітті літературний інтерес до міфології набуває нових форм й трансформується в міфологізм як спосіб поетичної реалізації міфа в художній літературі: «Його смислове переінакшення відбувається на основі інтерсеmiotичних прийомів, зокрема використання міфологем у новому семантичному полі, що актуалізує їх відмінні значення при збереженні архаїчної домінанті» [4, с.197].

Н. Фрай у праці «Архетипний аналіз: теорія мітів» визначає три моделі трансформації міфів та архетипних символів у літературі:

- 1) це «невитіснений міт, який ... займається богами або демонами і має форму двох контрастних світів, повних метафоричних ідентифікацій, одна з яких є бажаною, а інша – небажаною» («апокаліптична» та «демонічна» – коментар наш (Н.М.);
- 2) романтична тенденція, яка «підказує невисловлений прямо мітичний зразок у світі і яку близько пов'язуємо з людським досвідом»;
- 3) тенденція до реалізму: «іронічна література починається реалізмом і тяжіє до міту, бо її мітичний взіреть, як звичайно, більше натякає на демонічний, а не апокаліптичний світ, хоча іноді він продовжує романтичну традицію стилізації» [8, с.149-150].

Сьогодні дослідження літературного твору з погляду міфопоетики, що одночасно розуміється як творча система, і як метод дослідження, є одним із трендових напрямків сучасного літературознавства [3].

Міфопоетика як поетична трансформація міфу на змістовому та формальному рівні являє собою взаємне переплетіння міфорецепції та міфотворчості [3].

Такий підхід значно розширює можливості літературознавчого аналізу і визначає нові шляхи інтерпретації художнього тексту як національної, так і зарубіжної літератур [3].

Проблемам визначення художніх функцій міфологічного в літературному творі присвячено чимало сучасних досліджень (М. Новикова «Міфи

та місія», С. Богдан «Міфотворчість Миколи Вінграновського», О. Хмель «Міфологічні парадигми художнього мислення Лесі Українки», С. Негодяєва «Роман-дилогія Володимира Дрозда «Лістя землі»: проблеми міфопоетики», О. Кобзар «Міфопоетика як предмет і метод літературознавчого дослідження», І. Костюк «Міфологема: історія поняття в науковому дискурсі», «Міфопоетика творів Тараса Шевченка в науковому дискурсі та інші», О. Кравець «Концепти «свій / чужий» у ранній творчості Джона Апдайка: неоміфологічний аспект» та інші).

За спостереженням І. Костюк, сьогодні ключовими проблемами літературознавчих досліджень стали: авторизація міфу, індивідуальне міфотворення, специфіка метафоротворення, міфопоетична парадигма твору як модель осмислення світу. На думку дослідниці, нині спостерігаємо «інтенсивну інтеграцію міфологічних елементів у тканину художніх творів. Безпосередній взаємовплив літератури та міфів відбувається постійно. Міф «вливається» у літературу за допомогою сюжетно-композиційних схем (так звана міфологема) та окремих елементів (міфема). Щоправда, спостерігаємо і зворотний процес – філологічні, естетичні та філософські концепції міфології опосередковано реалізуються у взаємовпливі міфу та літератури» [6, с.114].

При наявності значної кількості фундаментальних праць із проблем міфотворчості, міфопоетики, нині поза увагою залишаються твори сучасної української літератури, що ґрунтуються давніх міфологічних уявленнях. Аналіз міфологічних основ творення образів, сюжетно-композиційних, ідейно-тематичних параметрів художнього тексту сприятиме цілісному осмисленню літературного зразка, визначенню провідних авторських концепцій.

Мета дослідження – визначення художніх функцій міфологічного підтексту в романі В. Шкляра «Характерник» в руслі ідей Івана Огієнка.

Виклад основного матеріалу. Роздумуючи над складним шляхом розвитку християнства у світі, І. Огієнко зазначає: «Віра народу лежить в основі його культури, і цієї культури годі нам зрозуміти без вивчення народної віри. А в основі цієї народної віри – більше чи менше – лежить таки його віра дохристиянська. У цьому вага дохристиянських вірувань. І хоч Церква осуджувала їх тисячі раз, дохристиянські вірування («поганство») ясно знати по всіх християнських землях ще й тепер, і скрізь вони живі й активні» [2, с.6-7].

У романі В. Шкляра «Характерник» містичне, що базується на засадах української міфології, відіграє важливу роль. Ґрунтуючись на міфологічних легендах та переказах про козаків-характерників, автор пропонує власне трактування образів Івана Сірка та його прибічників, що використовують магічні вміння на користь у боротьбі з ворогом. За словником «Українська міфологія», характерник – «чарівник, чаклун, для якого не існує жодних перешкод. Характерник не боїться ніяких небезпек, бо знає багато замовлянь. У пізніші часи – козак чаклун» [1, с.557].

Згадки про козаків-характерників зустрічаємо в працях Д. Яворницького та Я. Новицького. У відомій праці «Історія запорозьких козаків» автор наводить риси характерників, про яких розповсюджувати чутки запорожці, щоб налякати ворогів. Їх, за переказами, «ні вогонь, ні вода, ні шабля, ні звичайна куля, окрім срібної, не брали. Такі «характерники» могли відчиняти без ключів замки, плавати на човнах по підлозі, як по морським хвилям, перебиратися через ріки на сукольних войлоках чи рогожевих циновках, брати в голі руки калені ядра, бачити за багато верст навколо себе, за допомогою особливих «верцадел», жити на дні ріки, залазити й вилазити з туго зав'язаних і навіть захищених мішків, «перекидатися» на котів, перетворювати людей на куці, вершини

ків на птахів, залазити в звичайне відро і плисти в ньому під водою сотні, тисячі верст» [10, с.236].

Яків Новицький протягом своєї подвижницької діяльності також ретельно збирав легенди, перекази, спогади очевидців про надзвичайні вміння козаків. Результатом такої роботи став збірник фольклорних творів «Народна пам'ять про Запорожжя» (1911), у якому чільне місце належить розповідям про надприродні властивості Івана Сірка та інших відомих характерників.

Василь Шкляр широко використовує народні легенди й перекази про характерників (химородників, галдовників, чаклунів), що зберегла традиційна міфологічна свідомість українців. Автор грає з читачем, пропонуючи, на перший погляд, цілком виважене власне іронічне ставлення до «байок» про характерників: «Чимало є забобонних людей, котрі широко вірять байкам про козаків-характерників, що начебто вони перекидаються на вовків чи лисиць, хапають на льоту кулі, перепливають річки на ряднах та їздять верхи на дідьках» [9].

У той же час зміст твору свідчить про глибокі знання письменника історії характерництва, що закорінене у давніх міфологічних уявленнях українців про необмежені можливості людини, її зв'язок із силами природи та вміння концентрувати магічну енергію в боротьбі зі злом. При цьому міфологічне та християнське тісно пов'язані між собою: задля встановлення християнської справедливості козаки готові застосувати всі можливі методи, в тому числі й давню магію. Так у творі оприявлюється провідна ідея діяльності козацької спільноти: «Служити народові, то служити Богові», висловлена І. Огієнком у названій праці «Дохристиянські вірування українського народу» [7; 2, с.7].

Через образи козаків-характерників автор оприявлює власну концепцію свободи особистості, її безкінечних можливостей щодо фізичного і духовного саморозвитку.

У творі наявні шість образів характерників, центральним із яких є кошовий Іван Сірко. Відповідно до сюжету роману, він має прийняти рішення щодо підтримки чи засудження планів «царевича» Симеона. Маючи гострий розум та особливу політичну та особисту інтуїцію, Сірко вирішує скористатися нагодою задля вирішення актуальних питань, пов'язаних із козацькими вольностями. Епізоди з кошовим отаманом описані автором із застосуванням містичних елементів. Сірко – загадка не лише для ворогів, але й для своїх: «Сірко залишив військо на осаула, а сам, подавши знак писареві Андрію Яковині, пішов до військової скарбниці, де нарешті сів не в сідло, а на лаву, випростав ноги в рудих чоботах телячої шкіри, заплююив очі.

– Читай, велів він Яковині.

Гетьман Самоїлович писав, як завжди, одне й те саме <...>

«Ох і садюко! Мені б твою булаву хоч на рік, животино продажно...», – подумав Сірко і заснув.

Писар Яковина читав. Він знав, таке читання Сіркові добре спиться, а Яковина Сірка любив... Скільки йому – шістдесят? Більше? Не вгадаєш.

– Шістдесят третій пішов, – сказаав крізь сон Сірко.

Яковина похолов. Але читав далі. Читав і думав: «Чорт! Шістдесят третів пішов... А кажуть, що він проживає вже третє життя» [9].

Іван Сірко, окрім надзвичайного військового таланту, здатний читати думки, оживлювати комах: «Усі запорожці теж голосно вирили, навіть дідирайці Гнилиця, Кваша, Черкас, Щобтискис, Перепічка й Покришка, а писар Яковина, піднісши до рота чару з черленим вином, раптом уледів, що зверху

2. Інтерпретація ідей Івана Огієнка як письменника, літературознавця, публіциста

плаває втоплена мушка-п'яниця. Нігтем мізинця Яковина підважив її, викинув з чарки, аж та мушка раптом взяла й полетіла прямо до Сірка. Яковина не догледів, де вона сіла, дуже мізерне було те створіння, зате помітив як Сіркові очі знову взялися позолотою. Чорт!» [9].

Маючи гострий розум, психологічні здібності, він бачить людину наскрізь.

У романі також бачимо образи козаків-характерників Кирила Лупиноса, його сина Кирика, товаришів Кирика по навчанню характерництва Гирю та Костогриза, вчителя магічної майстерності Кміти. Аналіз образної системи, фабули твору дозволяє зробити висновок про здатність людини до розвитку власного Я заради високої мети.

Так, Кирик народився звичайним, на перший погляд, хлопчиком. Залишившись сиротою після загибелі під Берестечком батька – товариша Івана Богуну, він на все життя усвідомив свою місію – жити за двох. Іван Богун повідав дружині загиблого та маленькому Кирикові дивовижну історію смерті Лупиноса: *«На нього поперла ціла купа розлючених ляхів із шаблями, Лупиніс їх клав у покоси наліво й направо, та один гусар, що підкрався ззаду, шаблею зіткнув зав'язцеві голову. І тут сталося те, чого світ ще не бачив: Кирило на льоту вхопив свою голову і так обезголовлений проскакав на коні ще сто сажнів» [9].*

Маючи критичний розум, Кирик не сприймав схоластичні методи навчання в приходській школі: *«Кирик не розумів, чому його навчають писати й читати не тією мовою, якою розмовляють люди»; «Кирик дійшов думки, що між одукowanими, тобто грамотними людьми, існує змова» [9].*

Хлопця цікавлять загадки життя, яке він прагне пізнати якнайглибше: *«Чому людина не літає, як пташка, якщо вона літає уві сні?, звідки береться і куди дівається те, що він бачив у своїх сновидіннях? Якщо воно розвіюється, то як ночами являється знову через певний час? Чи справді чоловік розумніший за звірів або бджолу? Чи можна вгадувати чужі думки?, Чому Богун назвав його батька характерником? А якщо можна перенестися в минуле думкою, то чому не можна потрапити туди насправжки?» [9].*

Не прижившись в Київській академії, Кирик слідує своєму призначенню – стати характерником: *«В академії Кирикові не сподобалося. Там теж навчання провадили мертвою мовою. Тільки до однієї додалася ще й друга – латинка. Кирик занудьгував <...> Хіба це навчання? Хіба це життя? Кирикові під серцем запекла дорога. Вона, ця дорога, жила в ньому й кликала, але він це не знав куди» [9].*

Іван Богун вирішує віддати хлопця на навчання до старого характерника Кміти, який погоджується зробити з парубка *заморочника*. Навчитель Кміта – мудрий чоловік із двома серцями, який постає у творі волхвом, знавцем законів природи та життя людини. Стриманий у емоціях, простий у розмові, він багато років готує для Івана Сірка талановитих помічників пластунів-вивідувачів – оборонців рідної землі, що мають особливі здібності.

У монолог старого, спрямованого до своїх учнів (Кирика, Гирі, Костогриза), автор роману вкладає об'єктивне розуміння сутності й мети діяльності характерників. Вони нерозривно пов'язані зі столітнім прагненням українців звільнитися від ворожих зазіхань на власні землі й свободи: *«Старий Кміта їм так і сказав. Ми не будемо ловити на льоту кулі, не будемо перекидатися на вовків чи лисиць, не плаватимемо на рянах, не сідатимемо чортів. Нехай люди в це вірять, не треба їх розчаровувати, бо легенди завжди цікавіші за те, як воно є насправді. Але ми з вами можемо дуже багато. Що завжди добре вміли характерники, то це напустити*

на чоловіка туману або так його заморочити, що сердега побачить у пенькові вовка, в трьох застромлених у землю списах – ціле військо, у старій карзі – вродливу дівчину, а темної ночі добачить у конячих вухах чортові роги. У страху очі великі, і цими настраханими очима чоловік бачить світ не таким, яким він є. тому характерників, казав старий Кміта, правильніше називати заморочниками. Але це не якісь брехуни-штуркарі, – навпаки, вони якраз достосовують у доброму ділі не свої вади, а чужі. Використовують проти слабкої людської природи всі її смертні гріхи – боягузтво, пиху, забобонність, жадібність, блуд, заздрість, лінь, ненажерливість. Це якраз ті чужі слабини, якими завжди скористається заморочник, щоб досягти мети. Тисячі років люди говорять про характерників, але достеменно не знають, хто вони є насправді, і ніколи не дізнаються» [9].

Так здібності до характерництва трактуються у романі не лише як важлива перевага в боротьбі з ворогами, але й як спосіб гармонізації морально-етичної атмосфери у світі загалом.

Через п'ять років навчання парубки вміли сміятися від нестерпного болю, як від лоскоту, бо сміх, за висловом Кміти, дає силу, а журба її забирає. Також вони набули вмінь стріляти на скаку з-під черева коня, «оживлювати» нагайку чи палицю на гадюку, беззвучно проходити зарості, ходити по воді, бачити відразу на чотри боки, подвати голос будь-якого звіра чи птаха, пробігати по снігу, не лишаючи сліду, змінювати колір своїх очей та усю подобу, змінювати обличчя на чужі.

Але найголовнішим здобутком під час навчання була абсолютна військова вправність: *«Кирик оволодів пстолем та мушкетом так, що за двадцять кроків влучав у комара, з лука прошилював зайцеві на бігу обидва вуха. Шабля та келеп у його руках мерехтіли так шпарко, що ставали невидимими, а на спис Кирик підіймав десятипудового вепра, як жертвоне ягня. Та найдужче він тішився тим, що приловчився зупиняти шаблею вітер, рубати його на дрібніші вітерці та змінювати їхній напрямок. Кміта навчив Кирика, Гирю і Костогриза брати велику вигоду від характерної вдягачки заморочників – короткої чорної рясї з клубком, бо рясю, казав старий навчитель, придумали не поти й не ченці, її видадали наші пращури-характерники, волхви, задовго до Різдва Христового»* [9].

Висновки. Отже, міфологічний підтекст у романі В. Шкляра «Характерник» відіграє важливу роль. Використовуючи міфологічні елементи, автор не лише пропонує власний погляд на постать легендарного кошового отамана Івана Сірка, але й утверджує ідею про безмежні можливості людини щодо фізичного і духовного саморозвитку й самовдосконалення, оприявлює власну концепцію свободи особистості.

Здібності головних персонажів до характерництва трактуються у романі не лише як важлива перевага в боротьбі з ворогами, але й як спосіб гармонізації морально-етичної атмосфери у світі загалом.

Перспективами подальших розвідок вважаємо аналіз інших зразків сучасної української літератури з погляду міфопоетики.

Список використаних джерел і літератури:

1. Войтович В. Українська міфологія. Київ: Либідь, 2002. 664 с.
2. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: Історико-релігійна монографія. 2-е вид. Київ: АТ «Обереги», 1994. 424 с.

2. Інтерпретація ідей Івана Огієнка як письменника, літературознавця, публіциста

3. Кобзар О.І. Міфопоетика як предмет і метод літературознавчого дослідження. *Наукові записки. Вип. 15. Серія «Філологічна»*, 2010. С. 131-139. URL: http://dspace.puet.edu.ua/bitstream/123456789/10247/1/Nznuoaf_2010_15_23%20%281%29.pdf.
4. Ковалів Ю.І. Абетка дисертанта: Методологічні принципи написання дисертації: посібник. Київ: Твім інтер, 2009. 460 с.
5. Костиук І. Міфологема: історія поняття в науковому дискурсі. *Вісник Львівської національної академії мистецтв*. Вип. 22. С. 405-415. URL: https://lnam.edu.ua/files/Academy/nauka/visnyk/pdf_visnyk/22/38.pdf.
6. Костиук І. Міфопоетика творів Тараса Шевченка в науковому дискурсі. *Вісник Львівської національної академії мистецтв*. Вип. 25. С. 11-124. URL: https://lnam.edu.ua/files/Academy/nauka/visnyk/pdf_visnyk/25/13.pdf.
7. Мельник Н.Г. Козацька пісня крізь призму ідеї Івана Огієнка: «Служити народові, то служити богові». *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Науковий збірник: серія філологічна* / гол. ред. Л.М. Марчук. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський університет ім. І. Огієнка, 2017. Вип. XIV. С. 209-216.
8. Фрай Н. Архетипний аналіз: теорія міфів. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ століття / за ред. М. Зубрицької. Львів: Літопис, 1996. С. 109-135.
9. Шкляр В. Характерник: роман. 2020. 260 с. URL: <https://books.ksd.ua/kharakternyk/32/>.
10. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: у трьох томах. Том 1. Київ: Наукова думка, 1990. 578 с.

References:

1. Voitovych, V. (2002). *Ukrainska mifolohiia* [Ukrainian mythology]. Kyiv: Lybid, 2002. [in Ukr.].
2. Ilarion, mytropolyt (1994). *Dokhrystyianski viruvannia ukrainskoho narodu: Istoryko-relihiina monohrafiia* [Pre-Christian beliefs of the Ukrainian people: A historical and religious monograph]. Kyiv: AT «Oberehy». [in Ukr.].
3. Kobzar, O.I. (2010). *Mifopoetyka yak predmet i metod literaturoznavchoho doslidzhennia*. [Mythopoetics as a subject and method of literary research]. *Naukovi zapysky. Serii «Filolohichna»*. Vyp. 15. S. 131-139. [in Ukr.].
4. Kovaliv, Yu.I. (2009). *Abetka dysertanta: Metodolohichni pryntsypy napysannia dysertatsii: posibnyk* [The alphabet of the dissertation: Methodological principles for writing a dissertation]. Kyiv: Tvim inter. [in Ukr.].
5. Kostiuk, I. (2023). *Mifolohema: istoriia poniattia v naukovomu dyskursi* [Mythologeme: the history of the concept in scientific discourse]. *Visnyk Lvivskoi natsionalnoi akademii mystetstv*. Lviv. Vyp. 22. S. 405-415. [in Ukr.].
6. Kostiuk I. (2023). *Mifopoetyka tvoriv Tarasa Shevchenka v naukovomu dyskursi* [The Mythopoetics of Taras Shevchenko's Works in Scientific Discourse]. *Visnyk Lvivskoi natsionalnoi akademii mystetstv*. Lviv. Vyp. 25. S. 11-124. URL: https://lnam.edu.ua/files/Academy/nauka/visnyk/pdf_visnyk/25/13.pdf. [in Ukr.].
7. Melnyk, N.H. (2017). *Kozatska pisnia kriz pryзму idei Ivana Ohienka: «Sluzhyty narodovi, to sluzhyty bohovi»* [A Cossack song through the prism of Ivan Ohienko's idea: «To serve the people is to serve God»]. *Ivan Ohienko i suchasna nauka ta osvita. Naukovyi zbirnyk: serii filolohichna*. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi universytetu im. I. Ohienka. Vyp. 14. S. 209-216. [in Ukr.].
8. Frai, N. (1996) *Arkhetychnyi analiz: teoriia mifiv* [Archetypal analysis: the theory of myths]. *Antolohiia svitovoi literaturno-krytychnoi dumky KhKh stolittia*. Lviv: Litopys. [in Ukr.].
9. Shkliar, V. (2020). *Kharakternyk: roman* [Kharkiv Character]. Kyiv. [in Ukr.].
10. Yavornytskyi, D.I. (1990). *Istoriia zaporozkykh kozakiv* [History of the Zaporozhian Cossacks]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukr.].

Nataliia Melnik

MYTHOLOGICAL SUBTEXT OF V. SHKLYAR NOVEL «THE SORCERER» IN THE FRAME OF IVAN OHIENKO IDEAS

The article focuses on the close connection between the content of a literary work and the mythological worldview of the people. For many contemporary artistic examples, traditional mythology plays a defining role in terms of their plot, thematic, and stylistic parameters.

The current state of literary studies indicates a particular interest in the mythological element of a literary work. Ukrainian culture, in general, and literature, in particular, are currently returning to the traditional foundations of the national worldview, which was largely built on the belief in the connection between humans and higher forces of nature.

Analyzing a literary text in connection with national mythology is a path to discovering the deep roots of artistic creativity that exist in the consciousness or subconsciousness of the author as a carrier of the national tradition. The author acts as a mediator between the past, present, and future, capable of conveying important messages to contemporary individuals for harmonious living in harmony with themselves and the universe.

In V. Shklyar's novel «Kharkiv Character», the mystical, based on the principles of Ukrainian mythology, plays a significant role. Relying on mythological legends and tales about Cossacks-charakterniks, the author offers his own interpretation of the images of Ivan Sirko and his associates, who use magical abilities to fight the enemy.

The Sich Cossacks in the work emerge as personalities closely linked to their native land, traditional culture, and the ethical norms of their ancestors. Their magical abilities are intended to contribute to establishing laws of harmony and justice on Ukrainian soil.

The presence of a female character in the novel about the Sich Cossacks not only brightens its lyrical narrative plane but also contributes to the affirmation of the idea of the continuous transmission of magical knowledge to subsequent generations of Ukrainians.

Key words: mythology, legend, novel, subtext.

Отримано: 10.11.2023 р.

Інна Онiкієнко

ORCID 0000-0003-4475-9986,

кандидат філологічних наук, доцент

кафедри української та зарубіжної літератур,

Криворізький державний педагогічний університет

УТВЕРДЖЕННЯ УКРАЇНСТВА ЯК НАРОДУ ІЗ САМОСТІЙНОЮ КУЛЬТУРОЮ В ДОСЛІДЖЕННЯХ І. ОГІЄНКА ТА ПОВІСТЯХ Г. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА

У статті розглянуто культурологічну працю І. Огієнка «Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу» з позицій представлення у ній ідеї утвердження українства як народу із самостійною культурою. Розглянуто просвітительські ідеї творчості Г. Квітки-Оснoв'яненка та їх трансформацію у громадській та науковій діяльності І. Огієнка.

Ключові слова: Іван Огієнко, Г. Квітка-Оснoв'яненко, українська культура, московські порядки, просвітительський дискурс, християнське моралізаторство.

Постановка проблеми. Дослідження І. Огієнка «Українська культура» пропонувалося студентам Кам'янець-Подільського державного українського університету як курс лекцій, в той час як сам лектор був першим ректором університету. Постать вченого відіграла важливу роль у науковому та культурному відродженні України. Він був натхненним популяризатором української культури й рідного слова. Діяльність у напрямку утвердження ідентичності українства була надто вагомою в перші два десятиліття ХХ століття, вимагала громадянської мужності, непоступливості й переконаності в незнищенності культури наших предків. Подальша інтерпретація культурологічних ідей вченого знаходить відображення в широких верствах українців, які через праці І. Огієнка отримують підґрунтя в обороні свого духовного суверенітету.

На початку ХХІ ст., у час широкомасштабного вторгнення Московії в Україну, ми розуміємо слушність застережень І. Огієнка, розуміємо його наполегливе обстоювання доктрини самобутності української культури, її самодостатності. Право на культурну ідентичність, право на державність український народ виборює сьогодні у важкій боротьбі з московитами своєю кров'ю. Історія української літератури свідчить, що не менш важливо було визначитися щодо питання української самобутності й державності також на початках попередніх століть – ХІХ та ХХ. Співставляючи просвітницьку діяльність І. Огієнка в перші десятиріччя ХХ ст. з місією українських просвітителів початку ХІХ ст., бачимо в цій діяльності багато спільного. Оцінка одного й того самого явища з позицій різних епох створює тло для розуміння не лише минулого в історії культури нашого народу, а й сучасного стану нашої культури.

Наукові студії І. Огієнка з історії української культури активно обговорювались вченими істориками, культурологами, літературознавцями, мовознавцями як у час їхньої появи у світ, так і в сучасному дискурсі.

Д-р історичних наук В. Ляхощкий у статті «Чи є у народу України національна культура? (Дискусія Івана Огієнка тривалістю 85 літ)» аналізує обговорення праці І. Огієнка серед громадських діячів та істориків впродовж всьо-

го XX ст. Зокрема, учений акцентує на тому, що довкола праці І. Огієнка після її публікації 1918 р. розгорнулася справжня полеміка. Вчений подає історію появи книги. Він аналізує негативні рецензії Д. Щербаківського, М. Жученка, В. Науменка на працю І. Огієнка й полемізує з ними з позицій сьогодення. Вказані критики визнали, що найкраще вдалося І. Огієнку висвітлити взаємини між українством та Московщиною, тоді як цілі культурологічні періоди залишилися поза зором митрополита. На противагу цим критикам В. Ляхощкий переконує, що «унікальність І. Огієнка як ученого та ідеолога в тому і виявилася, що він зміг знайти «золоту середину» між прагненням особистого духовного та інтелектуального поступу та завданнями поширення набутків власної культурності на своє оточення» [5]. В означеній статті висвітлюється питання про те, чому «сучасники так одностайно звинувачували І. Огієнка в тенденційності, підтасовуванні фактів, необґрунтованості та емоційності викладу» [5]. Автор статті доходить висновку, що патріотизм і віра були ключовими Огієнковими позиціями, які так дратували критиків першого видання «Української культури».

Друге видання, яке побачило світ 1923 р., було зустрінуте більш прихильно. Рецензенти-історики Василь Біднов та Іван Кревецький представили читачам книгу І. Огієнка як «науково-популярну літературу по історично-культурному самопізнанню української нації», що «облегшує справу національного виховання нашої шкільної молоді». І лише третє видання, здійснене 1992 року, було остаточно визнане всією науковою спільнотою України.

О. Матковський у статті «Значення науково-дослідних студій І.І. Огієнка з історії української культури» розглядає наукову парадигму вченого в царині культурологічних студій та обґрунтовує значущість праці «Українська культура». Дослідник зазначає, що мислення І. Огієнка є масштабним і глобальним: «Він вважав, що українська культура відкрита за своєю суттю, вона поєднує пізнання історичного досвіду рідного народу з усвідомленням його належності до загальнолюдського культурологічного процесу» [6, с.189]. Автор статті виокремив галузі, в яких митрополит бачив значні досягнення нашого народу: у музикології, мовознавстві, літературознавстві, освіті, книгодрукарстві [6, с.191]. Наскрізною думкою, що об'єднує всі розділи книги І. Огієнка, за спостереженнями О. Матковського є та, «що наш народ виявляє себе окремим, своєрідним народом, народом з самостійною культурою» [6, с.192].

У наш час поновилася увага дослідників до діяльності українських провісників, зокрема до постаті Г. Квітки-Основ'яненка. Так, Р. Чопик у статті «Квітка-і-Основ'яненко» з'ясовує значення митця як зачинателя нової української прози, людини, яка не вміщала в рамки образу простого «обивателя», а «пристрастилася» до рідної мови, до всього українського. Пристрасть, живе почуття, на переконання автора статті, виступають у творах митця ознакою справжності, попри всі спроби розуму приборкати почуття. Сам письменник певний час дослухався до закликів своїх сучасників писати веселе, доки не вступив у конфлікт із самим собою [8].

О. Гончар у статті «“Коногоська відьма”: сучасне прочитання» аналізує суспільну атмосферу початку XIX ст., коли в літературі почала мужніти національна ідея, коли в університетах Харкова патріотично налаштована молодь обурюється засиллям русифікації й коли прозвучали Квітині сміливі виступи проти наступу Московщини на українське суспільство. Дослідник аналізує записи у козацьких «Літописах Квіток», які вели предки письменника. Всі вони вказують на привласнення російськими воеводами українських населених

пунктів, на страждання українців від російських загарбників: «за цими короткими записами ховається велика трагедія України у зв'язку з російською окупацією» [1, с.35]. Такі твори, як «Супліка до пана іздателя», «Салдацький патрет», «Українці» виконували етноохоронну функцію, утверджували національну самосвідомість рідного народу. Повісті «Маруся» та «Конотопська відьма» дослідник розглядає з двох полюсів. Коли «Маруся» захоплювала читачів поетичністю образів, мови, звичаїв, то «Конотопська відьма» вражала сатирою на виродження козацької старшини, яка втратила козацьку честь і громадянську відповідальність, жила бездумно, підкоряючись чужій волі. Значення повісті О. Гончар бачить не тому, що вона заохочує читача розмірковувати над причинами історичного занепаду Української козацької держави.

Необхідними видаються дослідження, у яких би простежувався зв'язок ідей національного відродження України початку XIX ст., висловлених у творах українських письменників-просвітителів, з культурно-просвітницькими ідеями І. Огієнка.

Метою дослідження є визначення ключових позицій просвітницького дискурсу творів Г. Квітки-Основ'яненка та своєрідність їх трансформації в культурно-історичній парадигмі І. Огієнка.

Виклад основного матеріалу. На початку XX ст. українська культура виборсувалася з лабет русифікації, створений в Україні уряд намагався утвердити в усіх галузях суспільного життя українську мову, освіту, історію. Діяльність на посаді міністра освіти УНР впродовж десятиліття (1919-1929) поклала на І. Огієнка велику відповідальність. Він широко прагнув закладати основи української держави, вирішуючи питання про заснування в Україні шкіл та університетів, де викладання буде відбуватися рідною мовою.

І. Огієнко наголошував, що українська культура творилася дуже довгий проміжок часу. Всі творчі сили української інтелігенції були залучені до цього процесу. Окрема важлива роль належить XIX століттю. Попри те, що з кінця XVIII ст. Україна вже була «добре роз'їжджена державною нівеліровкою та русифікацією» [7, с.111], її охопив рух національного відродження й вона стала на міцний народний ґрунт. У розділі «Українська культура XIX віку» учений визначає ключові ознаки відродження: перехід письменників на народну українську мову, введення в художню канву творів народних персонажів, що виявило її демократичність. Особливо важливо, що через це «на літературу нашу одразу ж звернули увагу навіть в Європі» [7, с.112]. Неодноразово згадано у розділі постать Г. Квітки-Основ'яненка у зв'язку з перекладами його творів на німецьку та французьку мови. Високо поціновано старання українських священників, які задовольняли духовні потреби нашого народу, зробили гарні переклади святого письма на українську мову. Особливо приділено увагу розвиткові у XIX ст. української освіти, науки та журналістики.

Першими, хто прагнув показати світові, що український народ з давніх-давен мав свої звичаї й традиції, стали українські просвітителі. Родини, христини, побут, оригінальний народний костюм, розмаїття української кухні, основи християнського вірування, церковні хорові співи, – усе, що надає українському народові оригінальності і відрізняє від інших народів, – стало відображатися у творах П. Гулака-Артемовського, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка та інших митців.

Те, як мужньо захищав права української мови Г. Квітка, підкреслює О. Гончар: «Він публічно виступив з патріотичними заявами про необхідність політичних прав для української мови, про потреби й можливості розвитку

української культури» («Не усе ж для москалів: може б, треба і для нас щонебудь...») [1, с.35]. Повість «Маруся» демонструє широкі можливості української літературної мови та самобутність національної культури. Сцени освідчення закоханих Марусі та Василя, їх страждання в розлуці, звернення одне до одного в хвилини зустрічей і розставання, – усе це високопоетична мова, справжнє мистецьке явище. У характері й почуттях цих молодих людей Квітка показав те краще, що є в його нації: «Буду, – каже, – тебе, моя зозуленько, як ока берегти. Ніяка скверная, бісовська думка і на серці не буде. Не бійсь мене; я знаю Бога небесного! Він покара за злеє діло, усе рівно, що за душогубство... І коли б вже й так прийшлося, щоб ти стала забувати і Бога, і стид людський, то я тебе обережу, як братик сестрицю...» [4, с.65].

Василь всіма силами прагне довести батькові своєї коханої, що він достойна пара дівчині: вилчив письмо й математику, знайшов у купців хороший заробіток. Не забув, як важливо для Наума Дрота, аби молоді повсякчас зверталися до Бога за порадою і зі щоденною молитвою. Тому став співати у церковному хорі, сподіваючись, що батько почує його спів і визнає богобоязливим, гідним своєї доньки. Загалом християнське моралізаторство як одна з ключових засад українського просвітництва дає ключ до розуміння ідейно-смыслового навантаження повісті «Маруся». Змальована в повісті Україна вразила читача поетичністю звичаїв. Продовжуючи традиції І. Котляревського, Г. Квітка утверджував визнання українців як окремої нації.

Ідея утвердження українства як народу із самостійною культурою наспражувала й різнобічну діяльність І. Огієнка. У витвореній вченим культурно-історичній парадигмі пізнаємо складові просвітницької програми: опис мотивів народної пісні, думи, різновидів українського орнаменту, давніх ремесел, оздоблення одягу. Образ України за давні віки автор змальовував з переконанням, що «серед слов'янських мов наша мова найбагатша на лексику, найвиразніша на синтаксис» [7, с.22]. Також Огієнкові тексти мають спільне з Квітчиними текстами наголошення на важливості духовного виховання, церковних співів, глибокого релігійного почуття у духовних віруваннях нашого народу.

У бурлеско-реалістичній повісті «Конотопська вільма» Г. Квітка виступив проти введення московських порядків в Україну. У Конотопі були відомі випадки, коли конотопський сотник діставав сотенство від батька. Письменник засудив руйнування козацького демократичного принципу обрання на старшинські посади авторитетних, розумних, організованих та відповідальних козаків. Микита Забр'юха сотенство отримав у спадок від батька. Так Конотоп отримав ледяного, бездіяльного керманіча. Твір заохочує замислитись, хто дає досвід на спадковість при отриманні посади? О. Гончар пояснює це питання історичними фактами: «Принцип передачі влади у спадок діяв у Польщі, у Росії. Російський уряд насаджував цей принцип і в Україні. Так, у 1753-1756 рр. царський уряд ліквідував вибори на Січі» [1, с.37]. Бачимо, як, використавши принцип езопової мови, Г. Квітка викриває московську політику, спрямовану на деморалізацію українського козацтва, що складало контингент захисників України.

О. Гончар, аналізуючи Квітчину повість, доводить, що її ідейно-смысловое навантаження заохочує до розмірковування про причини історичного занепаду Української козацької держави. Зовнішні причини зрозумілі – московська окупація, перетворення її на колонію імперії. Але були й внутрішні-міжгрупові чвари, брак сильних, пасіонарних, благородних лідерів, перетворення козацької старшини на експлуататорську верхівку [1, с.36]. Справді, упродовж розгортання

подій повісті читач спостерігає, як хитрий та заздрісний писар Пістряк виробив план поступової дискредитації сотника перед простими козаками та начальством з метою посісти його місце. Чернігівського полковника сотник мав розгнівати тим, що, замість вирушати у похід за його наказом, він зайнявся топленням вільдом. Утворивши дружній зв'язок із вільдомою, представники конопоцької влади Забр'юха, Пістряк та новопризначений сотник Халявський набувають демонічних ознак, порушують християнські заповіді, стають ворожими простому українському люду. Вони сходять зі стежки християнської віри, за що й несуть покарання: «Пану Забр'юсі – щоб не здавався на писаря, а робив сам, як він є начальник, та щоб робив по правді, щоб слухав, що приказано від начальства, а то йому начальство предписує у похід іти, може, боронити народ від неприятеля, а він узявсь запліскувати жінок, бач, топити вільдом, щоб вернули дощі на землю; буцімто вільми можуть проти небесної сили яку капость на світі зробити? Усе йде по божому повелінню» [4, с.197]. Внутрішніх винуватців розхитування основ Української козацької держави Г. Квітка персоніфікував, засобами сатири створив карикатури очільників української громади, дав їм неохайні прізвиська.

Нічого не змінилося в підходах імперії до України як своєї колонії впродовж століття. Вже на початку ХХ ст. І. Огієнко, бувши ректором Кам'янець-Подільського державного українського університету, на сторінках свого дослідження «Українська культура» прямо порушує ту ж саму проблему скасування Московією українських демократичних принципів самоврядування. Проте це сталося не одразу, бо ще на початку ХІХ ст. демократичність була справжнім маркером української культури: «Українці в Москві за ХVІ-ХVІІІ віки завше були сіячами ліберальних думок, завше були передовими людьми, за що доводилося їм не раз й перетерпіти, а то й покласти життя. Усе життя українське, увесь распорядок дому, увесь державний лад наш, – усе це повсякчасно було демократичним» [7, с.125]. До прикладу наведено стан прислуги у нашого старого панства, що завжди почувалася вільною й рівною з усіма. А в Київській Академії 1737 р. «вкупі з сином гетьманським сиділо мужиче дитя» [7, с.125]. На посади вчителів Академії обирали вільними голосами. І це виборне начало скасували у 80-х роках ХVІІІ ст. Щодо міст, то за старі часи українські міста мали повне самоврядування: «всі чиновники були виборними, вибирались з самих горожан і завше відповідали тій громаді, що їх поставила» [7, с.127].

Йдеться про можливість повернення України до своїх демократичних основ, тих, що міцно заклалися в «старі часи». «Старі часи» у праці «Українська культура» виступають символом ідеального часу, певного вододілу, який відділяє вільну Україну від України, закріпаченої Московщиною. І. Огієнко з гордістю за свою націю підносить письменників-демократів І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського, Г. Квітку-Основ'яненка, Марка Вовчка, Т. Шевченка, які у ХІХ ст. мали сміливість, громадянську мужність стати проти кріпацтва. Завершує розділ про українську культуру ХІХ віку висновок вченого про утвердження українства серед слов'янських народів як рівноправного: «Культура наша давня, велика, оригінальна, самостійна, і серед слов'янських народів займає почесне місце, бере одне з перших місць... Народові з такою культурою повинно мати такі ж самі форми і свого державного життя» [7, с. 129].

Висновки. Отже, засади просвітительського дискурсу, що визначили ідейно-сміслову навантаженість зокрема творів Г. Квітки, – визнання прав українського народу на незалежне від імперії життя, високий рівень освіти, віра в Бога, природність поведінки та відповідність справи, якою займаєшся, – ці ідеї

трансформувались в культурно-історичну парадигму І. Огієнка, завершальною ланкою якої було відновлення української державності.

Важливим завданням вітчизняних дослідників є відновлення культурно-історичної тяглості ідеї державності України, пошуки її витоків та розвитку аж до сьогоднішнього судного дня над країною-агресоркою, яка століттями не визнавала права й можливостей України на власний політичний та культурний курс. Наукові розробки в цьому напрямку становлять перспективи даного дослідження.

Список використаних джерел і літератури:

1. Гончар О. «Конотопська відьма»: сучасне прочитання. *Слово і час*. 2008. №5. С. 34-40. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/131636>
2. Жулинський М.Г. Людина невиспущої праці й обов'язку. *Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу*. Київ: Довіра, 1992. С. 5-10.
3. Іван Огієнко: український просвітитель. *Віртуальні виставки*. URL: <https://www.biblioteka.uz.ua/vistavka/?presentation=229>
4. Квітка-Основ'яненко Г. Повісті та оповідання. Драматичні твори. Київ: Наукова думка, 1982. 541с.
5. Ляхощкий В. Чи є у народу України національна культура? (Дискусія Івана Огієнка тривалістю 85 літ). URL: <https://archive.ndiu.org.ua/fulltext.html?id=419>.
6. Матковський О. Значення науково-дослідних студій І.І. Огієнка з історії української культури. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник: серія філологічна*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. Вип. XIV. С. 189-193.
7. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. Курс, читаний в Українським Народнім Університеті. З малюнками і портретами українських діячів. Київ: Видавництво книгарні Є. Череповського. 1918. 272 с.
8. Чопик Р. Квітка-і-Основ'яненко. *Слово і час*. 2010. №4. С. 46-56. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/1419141>.

References:

1. Honchar, O. (2008). «Konotops'ka vid'ma»: suchasne prochyttannya. [«The Konotop Witch»: a modern reading]. *Slovo i chas*. [Word and time], №5. S. 34-40. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/131636>. [in Ukr.].
2. Zhulyns'kyu, M.H. (1992). Lyudyna nevsypushchoyi pratsi y obovyazku. [Man of tireless work and duty]. *Ukrayins'ka kul'tura. Korotka istoriya kul'turnoho zhyttya ukrayins'koho narodu. Ukrainian culture. A brief history of the cultural life of the Ukrainian people*. Kyiv: Dovira. S. 5-10. [in Ukr.].
3. Ivan Ohienko: ukrayins'kyu prosvyitel'. [Ivan Ohienko: Ukrainian educator]. *Virtual'ni vystavky*. [Virtual exhibitions]. URL: <https://www.biblioteka.uz.ua/vistavka/?presentation=229>. [in Ukr.].
4. Kvitka-Osnovyanenko, H. (1982). Povisti ta opovidannya. Dramatychni tvory. [Stories and short stories. Dramatic works]. Kyiv: Naukova Dumka. 541 s. (in Ukr.).
5. Lyaxots'kyu, V. Chy ye u narodu Ukrayiny natsional'na kul'tura? (Dyskusiya Ivana Ohienka tryvalisty 85 lit). [Do the people of Ukraine have a national culture? (Discussion by Ivan Ohienko lasting 85 years)]. URL: <https://archive.ndiu.org.ua/fulltext.html?id=419>. [in Ukr.].
6. Matkovs'kyu, O. (2017). Znachennya naukovo-doslidnykh studiy I.I. Ohienka z istoriyi ukrayins'koyi kul'tury. [The value of research studies of I.I. Ohienko in the history of Ukrainian culture]. *I. Ohienko i suchasna nauka ta osvita: naukovyy*

- zbirnyk: seriya filolohichna. [I. Ohienko and modern science and education: scientific collection: philological series]. Kamyanets'-Podil's'kyi: Kamyanets'-Podil's'kyi natsional'nyy universytet imeni Ivana Ohiyenka. Vyp. XIV. S. 189-193. [in Ukr.].*
7. Ohiyenko, I. (1918). *Ukrayins'ka kul'tura. Korotka istoriya kul'turnoho zhyttya ukrayins'koho naroda. Kurs, chytanyy v Ukrayins'kim Narodnim Universyiteti. Z malyunkamy i portretamy ukrayins'kykh diyachiv. [Ukrainian culture. A brief history of the cultural life of the Ukrainian people. The course taught at the Ukrainian National University. With drawings and portraits of Ukrainian figures]. Kyiv: Vydavnytstvo knyhami YE. Cherepovs'koho. 272 s. [in Ukr.].*
 8. Chopyk R. (2010). *Kvitka-i-Osnov'yanenko. [Kvitka-i-Osnov'yanenko]. Slovo i chas. [Word and time]. №4. S. 46-56. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/handle/123456789/1419141>. [in Ukr.].*

Inna Onikienko

THE AFFIRMATION OF UKRAINIAN IDENTITY AS A NATION WITH AN INDEPENDENT CULTURE IN THE WORKS OF I. OHIIENKO AND THE NOVELS OF H. KVITKA-OSNOVIANENKO

This article examines the cultural work of I. Ohiienko, titled «Ukrainian culture: A brief history of the cultural life of the ukrainian people», from the perspective of its presentation of the idea of affirming Ukrainian identity as a nation with an independent culture. The study sheds light on the cultural activities of the scholar, portraying them as having predecessors in the form of Ukrainian enlighteners of the 19th century. Specifically, it explores the enlightening ideas of H. Kvitka-Osnovianenko and their transformation in the public and scientific activities of I. Ohiienko.

By comparing the enlightening activities of I. Ohiienko in the first decade of the 20th century with the mission of Ukrainian enlighteners from the early 19th century, we discern many commonalities in these activities. Evaluating the same phenomenon from the perspectives of different eras provides a background for understanding not only the past in the history of our people's culture but also the contemporary state of our culture.

The research concludes with key positions of the enlightening discourse in the works of H. Kvitka-Osnovianenko: recognition of the rights of the Ukrainian people to independent life apart from the empire; a high level of education among Ukrainians; faith in God; natural behaviour; and alignment with the cause one engages in. At the beginning of the 20th century, these ideas transformed into the cultural-historical paradigm of I. Ohiienko, which asserts that the Ukrainian people, possessing an ancient, original, and independent culture that places them among European nations, should have forms of statehood independent of the empire.

In the early 21st century, during the widespread intrusion of Moscow into Ukraine, we understand the validity of I. Ohiienko's warnings, comprehending his persistent defence of the doctrine of the uniqueness of Ukrainian culture and its self-sufficiency. A crucial task for domestic researchers is to restore the cultural-historical continuity of the idea of Ukrainian statehood, tracing its origins and development up to the present day against the backdrop of an aggressor country that, for centuries, has not recognized Ukraine's rights and possibilities for its own political and cultural course. Scientific developments in this direction represent the prospects of this research.

Key words: Ivan Ohiienko, H. Kvitka-Osnovianenko, Ukrainian culture, Moscow's rule, enlightening discourse, Christian moralizing.

Отримано: 15.10.2023 р.

Любов Расевич

ORCID 0000-0001-9540-9041,

*кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри
історії української літератури та компаративістики,*

*Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

**ПОСТМОДЕРНІСТСЬКЕ ПРОЧИТАННЯ МІСТЕРІЇ
«НАРОДЖЕННЯ ЛЮДИНИ. ДОБРО І ЗЛО НА СВІТІ»:
СПРОБА СУЧАСНОЇ РЕЦЕПЦІЇ ФІЛОСОФСЬКИХ
І ПОЕТИКАЛЬНИХ ДОМІНАНТ ІВАНА ОГІЄНКА**

У статті здійснено спробу перепрочитання містерії Івана Огієнка «Народження Людини. Добро і Зло на світі» з огляду на ті семиотичні, структурні й поетикальні маркери, які дають змогу сучасної рецепції ідейних маркерів у руслі постмодерністської світоглядної парадигми, домінантної для сучасного читача. Інтеграція тексту в сучасний філософський, культурний, історичний дискурс на основі техніки ретельного прочитання є вирашним рішенням у намаганні обґрунтовано дати філософським містеріям автора нове життя, проте не використовуючи надумані публіцистичні узагальнення, відірвані від тканини самого тексту.

Ключові слова: Іван Огієнко, філософська містерія, постмодернізм, ретельне прочитання, сучасна рецепція.

Постановка проблеми. У час активної боротьби із зовнішнім агресором, коли щодня Україна змагається зі своїм екзистенційним ворогом, особливо зростає значимість постатей української культури, які ще століття тому стояли на варті вибудови націєцентричної ідеї культури українців. На сучасному етапі кристалізації національної свідомості українців гостро стоїть питання виокремлення й належної уваги до постатей, які є транчасовими інтелектуальними та культурними маркерами української національної ідентичності. Безумовно, Іван Огієнко належить до числа особистостей, які на початку ХХ століття, у час активних національно-визвольних змагань, формували ідею українськості – на противагу шкідливим утопічним ідеям більшовизму, який, зрештою, тоді й переміг і ще на довгі десятиліття загнав українців у прірву колоніалізму. Уже перебуваючи в еміграції, усюю життєтворчістю – і релігійною, і світською діяльністю – Іван Огієнко стверджував ідею українства в усій повноті цього поняття.

Літературна творчість Івана Огієнка відома мало, ще менше вивчена. Йдеться не про те, щоб зараховувати Івана Огієнка до канону найвидатніших українських митців слова. Однак вивчення його творів у контексті шкільних уроків літератури рідного краю, а також усіма зацікавленими в осягненні багатогранності постаті митрополита Іларіона вимагає належного осмислення чи то вже переосмислення в парадигмі ідейно-естетичних домінант сьогодення. Оскільки визначальною на тепер світоглядною парадигмою є постмодернізм [22-24], літературознавча актуалізація художньо-словесної творчості Івана Огієнка передбачає, хай і дещо сміливо та в експериментально-апробаційному ключі, пошук саме тих філософських і поетикальних особливостей з подальшою їх акцентацією, які полегшують сприйняття її сучасним реципієн-

том. Власне, саме контекст літературознавства постмодернізму (Ж. Дерріда, Ю. Крістева, Ж. Ліотар, М. Фуко та ін.), характеризується уявленням про текст художнього твору не як про статичне, а динамічне ціле, що має нескінченну можливість інтерпретацій, кожна з яких репрезентує щоразу нове буття тієї самої структурної і семіотичної єдності (тексту), що завдяки рецепціям та інтерпретаціям набуває нових ідейно-змістових сенсів у спосіб актуалізації численних конотацій, які компетентному читачу вдається декодувати [3, с.9].

У ситуації інформаційного перенасичення, де, за словами І. Козлика, «кожен текст як цільний учасник глобальної культурної комунікації прагне до того, щоб його почули і зрозуміли» [9, с.15], осмислення постати митрополита Іларіона видається неможливим повноцінно, якщо його тексти не будуть перепрочитані. Літературознавчий аналіз філософських містерій, отже, завдяки своїй важливості в екосистемі літературного твору, зроби́ть можливою реінкарнацію людиноцентричних ідей Івана Огієнка в межах постмодернізму, коли морально-ціннісне підґрунтя онтології всіх наявних сутностей у часопросторовому континуумі є настільки хитким.

Філософські містерії Івана Огієнка, частиною яких є текст «Народження Людини. Добро і Зло на Світі» (надалі – «Народження Людини»), досі доволі обмежено ставали об'єктом наукових літературознавчих розвідок. Серед наявних сучасних огієнкознавчих праць варто відзначити статті В. Атаманчук [1; 2], Г. Білик [4], М. Тимошика [13; 14], І. Головай [6], Н. Фрасинюк [18], В. Вишневецької та Ю. Бандуровської [5]. Заслужують на увагу також праці З. Тіменіка [15; 16], присвячені філософським аспектам творчості Івана Огієнка.

Серед наявних праць, котрі стосуються художньо-релігійного плану творчості І. Огієнка, помітно брак поетикального та почасти семіотико-структуралістського підходу до аналізу творів (на основі аналізу концептів, які є центральними для тексту містерії, аналізу значень цих концептів та їхнього впливу на потенційного читача; обмеження форми – жанру містерії, які вплинули на зміст та спосіб репрезентації філософських ідей актуала). Власне, помітно брак застосування тих літературознавчих підходів (на противагу декларативній анахроністичній публіцистиці), які дають змогу виявити позачасову актуальність літературних текстів як знакових систем (за методологією літературної семіології). Дошукування позачасових сенсів, що уможливить актуалізацію філософських містерій І. Огієнка в нас час, передбачає передусім обмежену поємічну (позатекстову) складову, а натомість роботу з власне текстовим матеріалом, зокрема застосування техніки ретельного прочитання (декодування як того, що в ньому сказано, тобто розкриття його змісту, так і розкриття того, як текст висловлює сказане – через образи, образну мову, мотиви тощо).

Мега дослідження, отже, полягає в спробі перепрочитання містерії Івана Огієнка «Народження Людини. Добро і Зло на світі» з огляду на ті семіотичні й поетикальні маркери, які дають змогу сучасній рецепції ідейних домінант у світі постмодерністської світоглядної парадигми, домінантної для сучасного читача.

Виклад основного матеріалу. Примітно, що І. Огієнко самостійно дає жанрову детермінанту своїм драматичним текстам, категоризуючи їх як філософські містерії. Комбінація такого термінологічного окреслення трапляється вкрай рідко. Дослідники помічають перехідність етапу написання І. Огієнком текстів у жанрі філософських містерій [10]. А. Нестеренко засвідчує плани видати декілька груп поетичних творів І. Огієнка, серед яких лише задуманий «Том І. Філософські містерії» (1957) таки було опубліковано [11, с.126]. У

тяжінні до цього жанру в час зважування рішення прийняти чернецтво, поза сумнівом, виразним є вплив текстів Святого Письма [4, с.82]. Критики говорять про те, що за складних історичних обставин І. Огієнко «набув домінантного драматичного мислення» [4, с.83], і це відобразилось на його літературних текстах. Жанрово та ідейно філософські містерії І. Огієнка можна зіставити з поетично-філософською містерією пізньоримського мислителя Северина Боеція (прибл. 480-524) «Розрада від Філософії», яка вважається останнім значним філософським текстом античності. І. Огієнко, як то робить і С. Боецій, вдається до вишуканої художньої форми, ставлячи та намагаючись розв'язати низку одвічних питань філософії, серед якого й питання Божого провидіння та присутності зла на світі. Утім, попри спільну жанрову детермінанту, репрезентують особливості в згаданих творах по-різному.

Яскравою варіацією містерії є філософська трагедія «Фауст» Й.В. Гете. Наприклад, у статті про «“Фауст” Гете як містерія» Б. Шалагінов, визначаючи риси гетівського *magnum opus*, засвідчує пристрась до «трансцендіювання», що уявляється як мандри думки за межі емпіричної видимості [19, с.135]. Трансцендіювання домінує і у творі «Народження Людини...», де І. Огієнко конструює хронотоп так, що дія та час максимально абстрагуються. Можна навіть подумати, що таке дійство з перехоплення душі силами добра, які ратують за сходження душі на землю, та зла, які застерігають від земних нещасть, відбувається щоразу перед тим, як нова людина має народитись. Автор обирає цікавий ракурс проблеми, коли визначитись душа повинна ще до народження в тілі земної людини. Почасти це навіть суперечить біблійній ідеї саме про земне життя душі як шлях самовизначення чи й дікенсівській ідеї переродження (остаточного самовизначення) Ебенезера Скруджа (головного героя «Різдвяної пісні у прозі») ще під час земного життя, але під впливом втручання вищих сил добра. Таке розмиття часопростору, несподівані мандри світами притаманні й постмодерністським текстам (виразний приклад із сучасної літератури – оповідання «Львівська брама» О. Ірванця). Містерія є традиційно середньовічним драматургічним жанром, що інсценізував народження, смерть і воскресіння Христа. Те, що І. Огієнко вдається до жанру містерії, але підмінює образ Христа на образ Людини, показуючи сакральний момент сходження душі на землю, уже є творчим рішенням цілком у дусі постмодерністської гри, карнавальності та палімпсестовості.

Синкретизм світсько-релігійного змісту містерій вказує на інтенцію автора в такий спосіб зробити ідеї Святого Письма більш доступними для широких кіл читачів [14, с.220]. Проте насправді про доступність текстів тут можна посперечатись, адже автор, як то не зовсім притаманно драматичним текстам, де рівень реплік героїв і слів автора помітно відрізняється «бідністю» ремарок на тропи й стилістичні фігури, збагачує численними художніми елементами навіть ремарки. Це тримає настрій читача на піднесено-патетичній ноті впродовж усього тексту, без антрактів-відволікань від урочистого стилю навіть на час слів автора, а також акумулює зосередженість думки читача: «Пахучі квітки [епітет], немов килим барвистий, [порівняння + епітет + інверсія] вкривають Чертога [застаріле слово (історизм), поетичне слово], – простору Небесну Палату [прикладкова конструкція, поширене означення, яке ускладнює речення (стилістично – апозиція)]» [8, с.11]. Письмо, так густо насичене засобами художньої виразності, цим самим ускладнюється, через що не можна стверджувати, що філософські містерії І. Огієнка – література на щодень для читача-обивателя. До того ж використання застарілої лексики та рідковживаних слів на кшталт «чертог»,

2. Інтерпретація ідей Івана Огієнка як письменника, літературознавця, публіциста

«десниця», «плевели», «герць», «легіт», «вонна рожка», «свічадо» та ін. наводять на думку, що текст усе ж писався для читача з певним інтелектуальним та естетичним досвідом. Стосовно цього та окресленого вище способу подання реплік, то вони підтверджують думку, що текст філософських містерій передусім призначався для вдумливого читання, а не вистави в театрі (репліки, вочевидь, тоді мають суто технічний характер, а тут вони слугують важливим елементом дії – вербальним переходом до подальшого розгортання дії).

Вище згадано про трансцендіювання, що виявилось у розмитості часопростору філософської містерії «Народження Людини...». Утім, якщо сприймати образ «завязтого Комуниста» – Духа Руїни, то хронологізація має цілком чітку проекцію на час приходу до влади більшовиків, свідком руйнівної дії яких став сам автор. У цьому є постмодерністський натяк на гостру чутливість до ролі ідеології в утвердженні та збереженні політичної й економічної влади. Особливо на тлі того, що повноцінно досягнути істину Людина, як ідеться в тексті, усе одно не спроможна: *«Людині законів Мого Світотвору / Не дано всебічно пізнати, / І досить збанути було б її зору / Закони хоч власної хати»* [8, с.12]. Відповідно до західних філософських праць, у яких і зародився постмодернізм як світоглядна доктрина, світоглядне підґрунтя постмодернізму характеризується широким скептицизмом, суб'єктивізмом або релятивізмом; загальною підозрою до розуму. Доктрини, характерно пов'язані з постмодернізмом, можна справедливо описати як пряме заперечення загальних філософських поглядів, які сприймалися як належне під час Просвітництва. Скажімо, в У. Еко, канонічного постмодерніста, натрапляємо на думку: *«Perhaps the mission of those who love mankind is to make people laugh at the truth, to make truth laugh, because the only truth lies in learning to free ourselves from insane passion for the truth»* [«Можливо, місія тих, хто любить людину, полягає в тому, щоб змусити людей сміятися над істиною, змусити саму істину сміятися, тому що єдина істина полягає в тому, щоб навчитися звільнятися від божевільної пристрасті до істини» – переклад наш, Л. Р.] [21].

Ірраціоналізм та агностицизм – це ті філософські домінанти, які пронизують обидва антагоністичні блоки у містерії: Зла – Диявола та Добра – Бога. Утім, ірраціоналізм в уявленнях сил добра не є деструктивним: хоч Господь і не дає пізнати істини, проте вчення Господнє дано Людині як маяк у хаотичному земному світі: *«Я Всесвіту дав Свої вічні Накази: / Щоб Правда й Любов панували, / Щоб Зла береглись, як труйної зарази, / Й росли Мої Ідеали»* [8, с.12]. Натомість ірраціоналізм у Дияволових репліках уподібнюється до катаклізму й непроглядного хаосу – цілком відповідно до шопенгауєрівських доктрин, що лягли в основу постмодернізму: *«І темні задуми Господні / Ніхто не в силі їх збагнути, / Й Людина ходить край безодні, / Й кінчає нагло сквозь ку путь»* [8, с.15]. Життя людське уявляється стражданням і дуже коротким («...в танці Яр і Смерть повсюди» [8, с.145]): *«Чого всі люди одноденні, / Чому життя таке коротке? / Обсіли Лиха їх злиденні, / Як мухи варево солодке»* [8, с.14]. Подеколи в постмодерністському прагненні до свободи звучать ніцшеанські мотиви про мораль і добросесність як рабські пута людини: *«Якщо в тебе є чеснота, справжня, повнокровна чеснота (а не якийсь чахленький поклик до чесноти!), то ти – її жертва»; «Прославляючи чесноти, підносять саме готовність до самопожертви, готовність бути знярядом у чужих руках»* [12]. І. Огієнко в цьому разі гостро критикує такий постулат, вкладаючи його в уста Диявола, який, зрештою, програє битву за Душу <...>Людини: *«А то міцні по-*

ставив грати / В житті Бог всюди Чоловіку! /<...> Йі давно гудуть думки в народі, — Порвати всі ці перепони!» [8, с.14].

Отже, у питаннях моралі й гуманізму І. Огієнко, хоч і визнає відносність правди в суспільному бутті, минучість прекрасного й буддистсько-шопенгауерівську неунікність страждань («Тобі на Землю жити часово; / Скорботи й горя там немало» [8, с.25]), усе ж не відмовляється від основної бінарної опозиції – Зла й Добра. Проте така бінарна опозиція є боротьбою на рівних, це більше не є нігілістичне заперечення Зла: «Добро і Зло – це рідні браття, – Не може бути Добра без Зла, Як воскресіння без розп'яття, / Сестра бо рідна Світлу – Мла» [8, с.27]; «Поглянь на Небо: Світло й Хмари / Живуть собі рядочком тихо» [8, с.27]. У такий спосіб реалізується діалектичний принцип єдності й боротьби протилежностей. І. Огієнко, даючи змогу Злу висловлювати розлогі й не позбавлені правди думки частково знімає непримиренність між двома основними концептами моралі: вони рівноправні в боротьбі за Душу. Тому в такій варіації І. Огієнко все ж не нехтує традиційними функціонально-семантичними опозиціями – фундаментальними гештальт-оссями розуму. Боротьба Добра й Зла як базове дихотомічне протиставлення уявляється як недоторканне, іманентно властиве буттєвій сфері. Разом у тексті чітко проходить змістова нитка цінності кожної Людини – ідея, яку доречно підкріпити тезою про інклюзивне суспільство в широкому європейському розумінні, де абсолютно кожен може бути корисним і знайти себе: «Творіння кожне – зерно Боже, / Нехай росте без перепони!» [8, с.17]. Варіативність та різноманіття, стирання меж, інтегративність – те, що притаманне ідеям постмодерністів. У дусі деконструктивізму під час ретельного аналізу тексту неодноразово компетентний читач дійде до висновку, що І. Огієнко, очевидно, сам того не підозрюючи, більше правди про земний світ вкладає якраз у слова сил Зла. Через постійне заперечення того, про що говорить Зло та його помічники, і на рівні тексту, і на рівні сюжету, де «І з вереском диким вся Сила Нечиста зникає, немов той ранковий туман на долині, як Сонце встає. Запеклий свій бій за Людину програла вона остаточно!» [8, с.97]; «Правда неправду таки поборола!» [8, с.98]. Утім, усе сказане досі силами Зла про скорботи світу земного залишаються не спростованими. У цьому великий гуманізм автора, його віра в людину та її сили в боротьбі з темрявою, однак те, що людина у світ «на муки йде любовно» [8, с.97], саме уявлення про світ як випробування, не суперечить і біблійним тезам про приреченість роду людського на земні поневіряння – як одвічна розплата за первородний гріх, скоєний Адамом та Євою. Тому патетичний струмінь тексту – ідеалізаторський, проте сутнісно та в проєкції впливу на читача текст швидше тяжіє до постмодерного хаосу на землі, аніж до можливостей утвердження віри в домінанту просвітницьких ідеалів.

Щодо самого сюжетного задуму рефлексії процесу народження людини й інтерпретації тут біблійних догматів, то варто зазначити, що пропонована в тексті ідея про переродження Душі в новому тілі разюче суперечить канонічним ідеям християнства. Згідно із вченням про посмертя, християнське богослов'я керується догматом про воскресіння тіла й вічне життя у відновлених і оновлених тілах. Проте душі дано проживати в біологічному тілі лише одне земне життя, яке після смерті втілюється у житті вічному. Тілесне відродження душі, відповідно до канонічного вчення про посмертя, можливе лише з другим пришестям Христа. Можливість реінкарнації, отже, заперечується. Натомість І. Огієнко, можливо, мимохить, проводить думку, виражену Голосом Господнім: «Йі нема

кінця Моїї Людині, / Безсмертя дане Чоловіку: / Душа міняє Тіло нині, / І знову йде в Мою Опіку» [8, с.19]. До того Ангол Хоронитель приводить Душу до Бога зі словами: «Творителю, з Твоєї волі / Душа прийшла на Всесвіт знову» [8, с.17]. Цитовані фрагменти цілком допускають ідею того, що І. Огієнко у філософській містерії дещо відійшов від релігійного догматизму й дав вияв творчій волі (інтегрувавши тут ідею сансари). Власне, сам факт театрального, світського, обігрування сакрального процесу народження людини уже є важелем у бік постмодернізму, зокрема й стосовно роздвоєності, діалогічності в самого автора виявів «Я-митець/служитель народу» і «Я-митрополит».

Постмодерністський принцип «можна все» й реалізація ніцшеанського бунту проти чеснот і проти надуманості гріха вкладаються в уста Диявола: «А що то гріх, хотів би знати? / Він витвір власного туману, – / Та ж поступу він батько й мати, / Батіг на мільяну оману!» [8, с.27]. Мораль викривається тим, що часто вона позірна й задля вигоди: «І ваші славлені Чесноти, – Як часто всі вони лукаві» [8, с.27]. Об'єктивно сучасний компетентний читач розуміє, що подеколи більше правди про світ звучить саме з боку сил Темряви. Утім, з великим людинолюбством Ангол Хоронитель, наприклад, твердить: «Зовсім нема Зла в Світотворі – / Є брак Добра, не Зло, в Людині, / Як є брак Світла – Тьма в просторі, / Як є брак звуку на пустині» [8, с.29]. Чесноти уявляються як ті прерогативи людські, що дають змогу в цім грішнім світі вижити: «Чесноти людські – Божі квіти, / Святих окраса на Землі, / І з ними легко Зло терпіти, / Як бурю в смілім кораблі» [8, с.29].

Гуманізм бачення людини виражається в рядках: «Людина кожна – то перлина, Обрана Божжа одиниця, Вона стає мені за сина, її неволить не годиться» [8, с.18]. Людині дано самій творити Долю («Сама собі хай зробить Долю» [8, с.18]), людина вільна обирати між Добром та Злом, керуючись власним інтелектом та серцем, а не доктринами («Яка б була Творцеві хвала, / Коли б жили рабами люди» [8, с.18]). Допускається момент помилки: «Людина навіть досконала / Усе ж істотою – Людина, / І до Святого Ідеала / Вона – до Світу порошина!» [8, с.19]. У тексті порушується саме Дияволом проблема трагізму вічної роздвоєності Людини між Добром і Злом: «І Людина двоїться завсіді / Між Небом мрійним та Землею, / І родить це печалі й біди, / І творить волю, / І злего» [8, с.28]. Саме мирські турботи є тим важелем, який зчорнює божественну сутність Людини, схилиючи її до Зла: «Людина птахом пнеться Вгору, / Та хліб насущний тне їй крила» [8, с.28]. Ба більше, Диявол сміливо стверджує свою екзистенційну потрібність у цьому світі, адже він називає й себе творінням Божим: «Коли Диявол непотрібний, / Пощо ж творить його було? <...> Якщо Диявола не треба, – / Хай Бог пошле йому заладу!» [8, с.31]. Відповідь тут доволі очевидна: Зло потрібне, аби Людина могла визначитись і бачити сутність Добра на тлі чорноти Зла: «Яка ж ціна була б для Неба, / Коли б не стало страхів Аду?» [с.31]. У критичних моментах своїх реплік Диявол навіть заручається начебто підтримкою Бога в прагненні нищити Людину, насолоджуватись її стражданнями: «Господь і я, – обоє разом / Ми нищим людську *вільну волю*, / Й ви перед нами заздрим плазом / Чолом б'єте із Страху й Болю» [8, с.32]. Прискіпливу увагу треба звернути на актуалізований тут концепт «вільної волі», що є центральним у вченні А. Шопенгауера. У постмодерністській літературі відбувається зміщення самосвідомості особистості й самоусвідомлення її як безособової волі, руйнується ефемерна межа «Я» / «не-Я», унаслідок чого воля звертається, провокуючи цим самим онтологічний переворот у самому бутті. Автори постмодерну централізували тезу про розгубленість, дезорієнтованість між собою-суб'єктом дійсності та собою-самою дій-

сністю (тобто утворювальним чинником) [7, с.61]. Жива природа та соціум оприявлюють волю як «волю до життя», що уявляється А. Шопенгауером як джерело тваринних інстинктів та безмежного egoїзму людини (у містерії: «*Людина зроду себелюбна, / Ї собі одній бажає волі*» [8, с.33]). Кожен «мислить себе усюю волею до життя». У такому разі оточення кожного окремого індивіда уявляється ним як залежне від нього, унаслідок чого постає безперервна війна всіх проти всіх (війна індивідуалізованих вольових інтенцій) [7, с.61]. В окресленні І. Огієнка брак волі – це брак стати остаточно й непохитно на бік Добра, однак констатує це теж саме Диявол, якому в містерії дано бути рупором гіркої правди про сутність людськy: «*В людей нема міцної волі / Добру та Злу знайти границі, / Ї живуть усі в заклятім колі, / Немов безсилі чарівниці*» [8, с.32]. Брак волі – це, отже, констатація рабства як сутності людської. Утім, якщо бути рабом Добра автором уявляється як чеснота, то Дияволу це мислиться в ніцшеанському ключі плазування людини моральної перед іншими. Це, без сумніву, не є шлях надлюдини: «*В людей невільництво – потреба, / Бо люди Темряви сини: / Вони живуть рабами Неба, / Або рабами Сатани*» [8, с.33].

Як характерно для постмодерністів із їхньою зневірою в силу науки й техніки в ролі інструментів людського прогресу (типово для постмодерністів вважати, що некерована гонитва за науково-технічними знаннями призвела до розвитку технологій для масового вбивства під час Другої світової війни; дехто з них бачить науку й технології, навіть розум і логіку, за своєю суттю руйнівними. І. Огієнко, створюючи містерію «Народження Людини...» вже після Другої світової війни, тобто після прецеденту застосування ядерної зброї в містах Хіросімі й Нагасакі, очевидно, відрефлексував на це в драматичному тексті. Натяки на ядерну зброю кидає Комуніст: «*Пушу на Всесвіт я атоми, / Ї на бій із Богом сміло стану, – І всі мої отруйні гноми / Обернуть Землю Вам на рану!*» [8, с.72].

Істина в земному світі має тільки тимчасовий характер – це маніпуляція провладної більшості, яка водночас формує юрбу і діє їй на догоду: «*Ї мені на поміч хоч би й нині / «Народ» скакне Добру на зло*» [8, с.69]. Це прямо апелює до філософського вчення, яке пропонує Х. Ортега-і-Гассет, ґрунтуючи проаналізувавши риси «масового суспільства» – натовпу як системи анонімних громадських зв'язків та інституцій, що підпорядковуються меркантильним інтересам збагачення та ідеологією споживацької культури, яка деіндивідуалізує людину. Натовп – безособовий елемент нового грізного правителя, що руйнує всякі творчі можливості. Зокрема, і працю, яка І. Огієнком уявляється як плід творчої інтенції: «*Я все звало, що Світ збудує, / Спалю всю Землю в попелище, / Вєсь людськй труд туцу навує, / Ї землю вихор лиш засвище!*» [8, с.69]. Утім, образ Комуніста тут можна сприймати більш абстрактно – як будь-яку руйнівну політичну силу, що використовує підміну понять і грає на слабкостях юрби. У містерії зі слів Комуніста звучить і чіткий натяк на теперішні інформаційні війни: «*Зміню я критику на лайку, / І перестану Світ творити, / Зроблю із преси таратайку, / І запанують в ній бандити*» [8, с.70]. Загалом концепт юрби цілком у домінантах Х. Ортега-і-Гассета доволі повно окреслено І. Огієнком у ключі осудливої критики: «*Пушу в життя юрбу сліпучу, / Ї замовкне творча одиниця: / Усе Святе звало під кручу, / Ї барвінком буде шлум стелиться*» [8, с.71]; «*Юрба завидлива, лукава, / І ззаду б'є Святу Людину: / Тобі відкрито крикне «Слава!» / Ї ножа устроить тихо в стину*» [8, с.71]. Юрба – деструктивна сила, яка й руйнує істину, правду. Ця тема червоною ниткою проходить крізь усю містерію «Народження Людина...», однак це ж саме є й основною ідеєю постмодерністів:

2. Інтерпретація ідей Івана Огієнка як письменника, літературознавця, публіциста

«А Правда людська – обосічна, / І зникне враз, як з'ява мрійна... <...> Та люди Правдоньку Господню / В житті на «більшість» підмінили» [8, с.49]. Юрба не тільки заперече саму можливість істини, але й унеможливило творчість (сама творчістю людина уподібнюється до Бога, отримує кредит нетлінності): «І тим загнали вже в безодню / Усі найкращі творчі сили» [8, с.50].

Якщо немає правди, то й наукова істина виявляється неспроможною на встановлення гармонії в цьому світі. Вище вже йшлося про ядери зброю – найгірше з досягнень людства й час розквіту наук. Дияволом знання також заперечується, вказується на марність зусиль, націлених на пізнання: «Знання, знання... Воно солодке, / Коли його набуто мало, – Тоді воно в життя коротке / Сліпцеві справді вистачало» [8, с.41]. Тобто якщо дешифрація знань Дияволом визнається як потрібна, то потяг до фундаментальних наукових знань – шлях до розчарування: «На старість схопить сум глибокий: / Ти знаєш їх лиш дальній гук!» [8, с.33].

І. Огієнко, відлунюючи ідею Сковороди про «Не равное всѣм равенство», украй гостро заперече рівність усіх, адже ідея рівності, вкладає в уста Комуніста, відразу набуває загрозливого масштабу, руйнуючи природний баланс і принцип, коли кожен отримує за ділами своїми: «І будуть всі у мене рівні, / Ніхто не зможе линути Вгору, / І стануть битися, як півні, / І без ліку гинути з роздору» [8, с.71]. Власне, світ ХХІ століття вже емпірично зрозумів шкідливість комуністичних ідей, що обернулись страшними злочинами проти людства. Натомість сучасні ідеї ринкової економіки, конкурентності, можливості досягти кращого за умови докладання більших зусиль чи вміння користуватись природними задатками в ідеалі були б однорідно гуманістичними, якби не повсюдні прояви деструктивного впливу юрби.

У душі Шевченкового «Якби ви вчилися так, як треба, / То й мудрость би була своя. / А то заліжете на небо: / «І ми не ми, і я не я, / І все те бачив, і все знаю, / Нема ні пекла, ані Раю. / Немає й Бога, тільки я!» [20] І. Огієнко засуджує нехтування національним на угоду захоплення чужим: «Чужинці будуть славні й милі, / Своє ж спротивіє й кохане...» [8, с. 70]. Не оминає І. Огієнко й передбачення про низькопробність, масовітські тенденції літератури, позбавленість її рими, тобто істинно художньо-словесних елементів, що відбувається під впливом домінування філософії та правди юрби, веденої Духом Руїни Комуністом: «Я погашу поетам риму, / І знищу в них Святе й неземне, / І вони плодотимуть без стриму На посміх мільяне та темне» [8, с.71].

Загалом містерія І. Огієнка «Народження Людини...» – виразний приклад втілення ідей філософської теорії дуалізму (перегукується зі стиранням бінарних опозицій у постмодернізмі), зокрема в наскрізному мотиві діалектичної єдності опозиційних двох принципів: Добра й Зла. Утім, дуалізм проявляється й на рівні серця та розуму: «Лиш серцем Бога пізнавати?... / Пізнай і розумом своїм, / Бо розум серцю рідна мати, / На них обох в житті стоїм» [8, с.37]. Єдність серця й розуму, слова та діла – шлях до подолання Нещастя в увяленні Ангола Хоронителя: «Кому на мислях – лиш руїна, / Той бачить скрізь саме Нещастя, / Та все ж спокійна й ця країна, / І Праця щира їй придається» [8, с.39]. Тому дієвий спосіб боротьби проти абсурдності буття – в індивідуально-авторському розумінні святості служіння щоденною працею на користь свого народу. Служити народові – служити добру. Проте Диявол руйнує й цю думку цілком доказовими контраргументами з алюзією на мотиви філософської поеми «Мойсей» І. Франка: «Народ Пророків не шанує, / І вперто нищить їм роботу. <...> Обранці в Світі все самотні [порівняти у Франка: «Се Мойсей, позабу-

тий пророк, / Се дідусь слабосилий, / Що без роду, без стад і жінок / Сам стоїть край могили» [17], / І Щастя земного нема їм: / Їх легко гинуть цілі сотні, / Бо путь їм тернями ми вмаїм» [8, с.40]. Благородним поривам Пророків протистоїть деструктивна повальна сила юрби: «Обранців часом мають в шані, / Та не шанують їх науки, / І їх думки, ясні й кохані, / Глухий юрбі – порожні звуки» [8, с.40]. Цілком правдива й навіть хрестоматійна свангельська істина – інтерпретація біблійного фразеологізму «нема пророка у своїй країні».

Висновки. Отже, філософську містерію «Народження Людини...» І. Огієнка доречно осмислювати як плацдарм для розкриття вічних філософських питань, так і тих, що актуалізувались у час модернізму й постмодернізму, сформувавши ідейно-проблематичний дискурс постмодерністських текстів. Цікаво, що коли вустами сил Добра звучать одвічні гуманістичні істини, які відчайдушно намагається утвердити й сам автор, то сили Зла якраз зачіпають ті провокативні дискурси, що актуалізувались у час постмодерну. Зокрема, до останніх належить питання непізнаності дійсності, дезорієнтованості людини у світі, вкиненість її в цей світ задля страждання, відносність істини й правди, неможливість досягнення справедливості, неспроможність просвітницьких ідеалів, домінування юрби над індивідуалістичним творчим началом тощо. Усі ці тези, що цікаво, теж звучать з-під пера І. Огієнка, тобто він є їхнім автором, хай і говорять їх антагоніст. І хоч зрештою в поемі І. Огієнко виконує оптимістичну програму з дуже позірної перемоги добра, усе ж у світлі сучасності такий фінал здається слабким і непереконливим. Хоч як би то не було прикро, але сучасний читач відчуває в тому фальш, декларативність, які в реальному житті й надто з огляду на кризові стани сьогоденного людства звучать надто наївно. Власне, гуманістичні ідеали в аналізованій містерії – данина ідеалізації Людини самим І. Огієнком як знаним філантропом та оптимістом. Однак інший бік, лінія правди з вуст Зла, є водночас і констатацією, і планом-перспективним можливих перетворень людства. Це вказівка на те, що людством має бути подолане на шляху до Бога – Бога-творця та носія фундаментальної позачасової істини. Однак до Бога, як стверджується, не прийти юрбою. Ця путь індивідуалізованої боротьби, персонального змагання зі спокусами для Душі.

Аналіз філософської містерії «Народження Людини...» дав змогу актуалізувати текст, який переважно нехтується літературознавчою традицією. Застосування такого типу аналізу тексту може бути корисним для перепрочитання текстів інших літературних діячів, важливих у парадигмі культуротворчого та націєтворчого українського континууму.

Список використаних джерел і літератури:

1. Атаманчук В. Українознавчі аспекти драматургії Івана Огієнка. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика*. 2018. Том 28. №1. С. 5-8.
2. Атаманчук В.П. Художнє осмислення проблеми духовної еволюції у містерії Івана Огієнка Народження людини. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія: Філологічна*. 2017. Вип. 14. С. 6-20.
3. Безбородих І., Левицька Н. Взаємодія між читачем та текстом у світлі постструктуралізму: сучасні підходи до інтерпретації та аналізу художнього твору. *Філологічний дискурс*. 2019. Вип. 9. С. 9-15.
4. Білик Г. Поемний жанр у літературнохудожній творчості Івана Огієнка. *Рідний край*. 2017. №1 (36). С. 82-87.

2. Інтерпретація ідей Івана Огієнка як письменника, літературознавця, публіциста

5. Вишневецька В.І., Бандуровська Ю.О. Художнє осмислення містерії Івана Огієнка До Щастя! *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія: Філологічна*. 2016. Вип. 13. С. 355-355.
6. Головай І. Маловідома поетична спадщина Івана Огієнка. *Українознавчий альманах*. 2012. Вип. 10. С. 79-81.
7. Захарчук Н. Філософія Шопенгауера й постмодернізм. *Літературознавчі обрії*. 2010. Вип. 17. С. 61-63.
8. Іларіон, Митрополит. Твори. Вінніпег: Наша Культура, 1957-1966. Т. 1: Філософські містерії. 1957. 336 с.
9. Козлик І. Літературознавчий аналіз художнього тексту / твору в умовах сучасної міжнаукової та міжгалузевої взаємодії. Брно, 2020. 235 с.
10. Лізниченко Н. Містеріальна традиція і творчість Івана Огієнка: трансформація жанру. 2004. URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/10998/1/36.docx> (дата звернення: 10.10.2023).
11. Нестеренко А. Митрополит Іларіон – слугитель Богові й народові: біографічна монографія. Вінніпег, 1958. 150 с.
12. Нішке Ф. Весела наука. Харків: Фоліо, 2020. 284 с.
13. Тимошик М.С. «Лишусь навіки з чужиною...» Митрополит Іларіон і українське відродження. Вінніпег; Київ: Укр. правосл. собор Св. Покрови; Наук.-видав. центр «Наша культура і наука», 2000. 548 с.
14. Тимошик М.С. Поетична творчість Івана Огієнка. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта*. 2009. Вип. VI. С. 218-226.
15. Тіменик З. Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). Життєписно-бібліографічний нарис. Наукове товариство імені Шевченка у Львові. Визначні діячі НТШ / відп. ред. О. Купчинський. Львів, 1997. 227 с.
16. Тіменик З. Ідеї філософії релігії у контексті української духовної культури: 30-ті роки XIX ст. – 80-ті роки XX ст.: монографія. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2014.
17. Франко І. Мойсей. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=633>.
18. Фрасинюк Н. Концепт щастя у філософській містерії Івана Огієнка «До щастя». *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта*. 2019. Вип. XVI. С. 121-125.
19. Шалагінов Б.Б. «Фауст» Гете як містерія. *Наукові записки НАУКМА*. 1998. Т. 4: Філологія. С. 135-140.
20. Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. Київ, 2003. Т. 1: Поезія 1837-1847. URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev140.htm> (дата звернення: 10.10.2023).
21. Eco U. *The Name of the Rose*. New York: A Warner Communications Company, 1980. URL: <https://www.docdroid.net/wIUWCoa/umberto-eco-the-name-of-the-rose-1980-pdf#page=3> (дата звернення: 10.10.2023).
22. Duignan V. Postmodernism. Encyclopedia Britannica. 2023. URL: <https://www.britannica.com/topic/postmodernism-philosophy> (дата звернення: 10.10.2023).
23. Hassard J. Postmodernism, philosophy and management: concepts and controversies. *International Journal of Management Reviews*. 1999. Vol. 1 (2). P. 171-195.
24. Sheehan P. Postmodernism and philosophy. *The Cambridge companion to postmodernism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 237 p.

References:

1. Atamanchuk, V. (2018). Ukrainoznavchi aspekty dramaturhii Ivana Ohiiienka [Ukrainological aspects of Ivan Ohienko's dramaturgy]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Literaturознавство. Movoznavstvo. Folklorystyka* [Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University. Literary studies. Linguistics. Folkloristics]. Vyp. 28 (1). S. 5-8. [in Ukr.].

2. Atamanchuk, V.P. (2017). Khudozhnie osmyslennia problemy dukhovnoi evoliutsii u misterii Ivana Ohiiienka Narodzhennia liudyny [Artistic understanding of the problem of spiritual evolution in the mystery of Ivan Ohienko, The Birth of Man]. *Ivan Ohiiienko i suchasna nauka ta osvita. Serii: Filolohichna [Ivan Ohienko and modern science and education. Series: Philological]*. Vyp. 14. S. 6-20. [in Ukr.].
3. Bezborodykh, I., Levytska, N. (2019). Vzaiemodiia mizh chytachem ta tekstom u svitli post-strukturalizmu: suchasni pidkhody do interpretatsii ta analizu khudozhnogo tvoru [Interaction between the reader and the text in the light of post-structuralism: modern approaches to the interpretation and analysis of an artistic work]. *Filolohichniy dyskurs [Philological discourse]*. Vyp. 9. S. 9-15. [in Ukr.].
4. Bilyk, H. (2017). Poemnyi zhanr u literaturnokhudozhnii tvorchosti Ivana Ohiiienka [Poem genre in the literary and artistic works of Ivan Ohienko]. *Ridnyi kraj [Homeland]*. Vyp. 1 (36). S. 82-87. [in Ukr.].
5. Vyshnevskaya, V.I., Bandurovska, Yu.O. (2016). Khudozhnie osmyslennia misterii Ivana Ohiiienka «Do Shchastia!» [Artistic interpretation of the mystery of Ivan Ohienko «To Happiness!»]. *Ivan Ohiiienko i suchasna nauka ta osvita. Serii: Filolohichna [Ivan Ohienko and modern science and education. Series: Philological]*. Vyp. 13. S. 355-355. [in Ukr.].
6. Holovai, I. (2012). Malovidoma poetychna spadshchyna Ivana Ohiiienka [he little-known poetic heritage of Ivan Ohienko]. *Ukrainoznavchyyi almanakh [Ukrainian studies almanac]*. Vyp. 10. S. 79-81. [in Ukr.].
7. Zakharchuk, N. (2010). Filosofiia Shopenhauera y postmodernizm [chopenhauer's philosophy and postmodernism]. *Literaturoznavchi obrii [Literary horizons]*. Vyp. 17. S. 61-63. [in Ukr.].
8. Ilarion, Mytropolyt. (1957). Tvory [Writings]. Vinnipeh: Nasha Kultura, 1957-1966. Vol. 1: Filosofski misterii [Philosophical mysteries]. [in Ukr.].
9. Kozlyk, I. (2020). Literaturoznavchyyi analiz khudozhnogo tekstu / tvoru v umovakh suchasnoi mizhnaukovoi ta mizhhaluzevoi vzaiemodii [Literary analysis of an artistic text / work in the conditions of modern interdisciplinary and interdisciplinary interaction]. Brno. [in Ukr.].
10. Liznychenko, N. (2004). Misterialna tradytsiia i tvorchist Ivana Ohiiienka: transformatsiia zhanru [Mysterical tradition and creativity of Ivan Ohienko: transformation of the genre]. URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/10998/1/36.docx> (data zvernennia: 10.10.2023). [in Ukr.].
11. Nesterenko, A. (1958). Mytropolyt Ilarion – sluzhytel Bohovi y narodovi: bihrafichna monohrafiia [Metropolitan Hilarion – a servant of God and the people: a biographical monograph]. Vinnipeh. [in Ukr.].
12. Nitshe, F. (2020). Vesela nauka [Funny science]. Kharkiv: Folio. 284 s. [in Ukr.].
13. Tymoshyk, M.S. (2000). «Lyshus naviky z chuzhynoiu...» Mytropolyt Ilarion i ukrainske vidrozhennia [«I will remain forever with a foreign country...» Metropolitan Hilarion and the Ukrainian revival]. Vinnipeh; Kyiv: Ukr. pravosl. sobor Sv. Pokrovy; Nauk.-vydav. tsentr «Nasha kultura i nauka». [in Ukr.].
14. Tymoshyk, M.S. (2009). Poetychna tvorchist Ivana Ohiiienka [Poetic work of Ivan Ohienko]. *Ivan Ohiiienko i suchasna nauka ta osvita [Ivan Ohienko and modern science and education]*. Vyp. 6. S. 218-226. [in Ukr.].
15. Timenyk, Z. (1997). Ivan Ohiiienko (Mytropolyt Ilarion). Zhyttiepyssnobliohrafichnyi narys [Ivan Ohienko (Metropolitan Hilarion). Biographical and bibliographic essay]. Naukove tovarystvo imeni Shevchenka u Lvovi. Vyznachni diachi NTSh / vidp. red. O. Kupchynskyi. Lviv. [in Ukr.].
16. Timenyk, Z. (2014). Idei filosofii religii u konteksti ukrainskoi dukhovnoi kultury: 30-ti roky KhIKh st. – 80-ti roky KhKh st.: monohrafiia [deas of the philosophy of religion in the context of Ukrainian spiritual culture: 30s of the 19th century]. Lviv: Vyd-vo Lvivskoi politekhniky. [in Ukr.].

17. Franko, I. Moisei [Moses]. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=633> (дата звернення: 10.10.2023). [in Ukr.].
18. Frasyuniuk, N. (2019). Kontsept shchastia u filosofskii misterii Ivana Ohienka «Do shchastia» [The concept of happiness in the philosophical mystery of Ivan Ohienko «To Happiness»]. *Ivan Ohienko i suchasna nauka ta osvita* [Ivan Ohienko and modern science and education]. Vyp. 16. S. 121-125. [in Ukr.].
19. Shalahinov, B.V. (1998). «Faust» Hete yak misteriiia [«Faust» by Goethe as a mystery]. *Naukovi zapysky NaUKMA* [Scientific notes of NaUKMA]. Vol. 4: Filohohiia. S. 135-140. [in Ukr.].
20. Shevchenko, T. (2003). Zibrannia tvoriv: U 6 t [Collection of works: In 6 volumes]. Kyiv. T. 1: Poeziia 1837-1847. URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev140.htm> (дата звернення: 10.10.2023). [in Ukr.].
21. Eco, U. (1980). The Name of the Rose. New York: A Warner Communications Company. URL: <https://www.docdroid.net/wIUWCoa/umberto-eco-the-name-of-the-rose-1980-pdf#page=3> (дата звернення: 10.10.2023). [in Eng.].
22. Duignan, B. (2023). Postmodernism. *Encyclopedia Britannica*. URL: <https://www.britannica.com/topic/postmodernism-philosophy> (дата звернення: 10.10.2023). [in Eng.].
23. Hassard, J. (1999). Postmodernism, philosophy and management: concepts and controversies. *International Journal of Management Reviews*. Vol. 1 (2). S. 171-195. [in Eng.].
24. Sheehan, P. (2004). Postmodernism and philosophy. *The Cambridge companion to postmodernism*. Cambridge: Cambridge University Press. [in Eng.].

Liubov Rasevych

POSTMODERNIST READING OF THE MYSTERY «THE BIRTH OF MAN. GOOD AND EVIL IN THE WORLD»: AN ATTEMPT AT THE MODERN RECEPTION OF IVAN OHIENKO PHILOSOPHICAL AND POETICAL DOMINANTS

Ivan Ohienko, as a historical and creative personality from among those who formed the idea of Ukrainianness at the beginning of the 20th century, during the active national liberation struggles, in contrast to the harmful utopian ideas of Bolshevism, needs special attention in the stormy present. The toolkit of literary postmodernism provides rich opportunities for rereading previously written works. In the case of the philosophical mysteries of Ivan Ohienko, we are talking about those texts that were not noticed by critics at the time of publication and did not receive a thorough ideological and textual analysis. Therefore, the approach proposed in the current study is partly compensatory regarding the proper appreciation of Metropolitan Hilarion's works. Therefore, the article attempts to reread Ivan Ohienko's mystery «The Birth of Man. Good and Evil in the world» in view of those semiotic, structural and poetic markers that enable the modern reception of ideological markers in the direction of the postmodern worldview paradigm, dominant for the modern reader. The integration of the text into the modern philosophical, cultural, historical discourse based on the technique of careful reading is a winning solution in an effort to reasonably give the author's philosophical mysteries a new life, but not using far-fetched journalistic generalizations, torn from the fabric of the text itself. The proposed method of text analysis, based on the technique of close reading, made it possible to identify numerous features that fully or partially correspond to the creative searches of modern postmodern authors, namely: the idea of the relativity of truth, the fullness of human life with suffering, the idea of the futility of trying to know the world, the futility of scientific knowledge of the world, the harmful influence of the crowd on creative individu-

alism, the abandonment of man in this world, the lack of a clear distinction between good and evil, truth and wrong, in particular due to the appropriation of the right to produce the truth (often it belongs to the crowd or a representative of the crowd), etc. In the spirit of deconstructivism, the author involuntarily constructed replicas of the forces of Evil more convincingly than the final plot decision in favor of the dominant and final victory of Good. At least the situation in the world today proves that, unlike the plot of the mystery, Evil has not lost the final battle for the soul of Man, but is still winning in an unequal existential struggle. The use of this type of text analysis can be useful for re-reading the texts of other literary figures, important in the paradigm of culture-creating and nation-creating Ukrainian continuum.

Key words: Ivan Ohienko, philosophical mystery, postmodernism, careful reading, modern reception.

Отримано: 16.10.2023 р.

УДК 821.161.2-3'06Корсак

DOI: 10.32626/2309-7086.2023-20.220-226

Наталія Токар

ORCID 0000-0002-3872-8289,

аспірантка кафедри історії української

літератури та компаративістики,

Кам'янець-Подільський національний

університет імені Івана Огієнка

ФОЛЬКЛОРНІ МОТИВИ ІСТОРИЧНИХ РОМАНІВ ІВАНА КОРСАКА

У статті досліджено фольклорні елементи художнього доробку сучасного українського письменника І. Корсака, а саме – історичних романів «Завойовник Європи», «Корона Юрія II», «Перстень Ганни Барвінок». Зіставлено народну символіку та її інтерпретацію у творчому доробку І. Корсака. З'ясовано функції уснопоетичних уривків у романі «Перстень Ганни Барвінок».

Ключові слова: міфологія, образ-символ, ідентичність, фольклор, історичний роман.

Постановка проблеми. Синтез фольклору й літератури – явище доволі давнє й всебічно досліджене. Усна народна творчість, народні вірування, традиції були джерелом літературних творів від часу їх виникнення. Скажімо, авторам монументальних й орнаментальних творів властиве міфологічне мислення, яке позначилося на змісті творів, барокове мистецтво вже свідомо вживає міфологічні мотиви, переважно релігійного змісту, з метою увиразнення філософсько-етичних ідеалів. Класицизм, як відомо, спирається на раціоналізм, а отже звернення до надприродного, фантастичного для напряму не властиве, однак іноді трапляється як сатиричний елемент. Розквіт фольклору в усіх його проявах (від форм, виражальних засобів і до переосмислення сюжетів) відбувається за доби романтизму. Натомість реалістичним творам, які наслідують життя, міфологізм не властивий. Модернізм і постмодернізм знову звертаються до фольклору й міфологізації художнього світу, однак в різний спосіб. Якщо для модерністів міф – це джерело пізнання дійсності, то ставлення постмодерністів до нього іронічне.

Наразі існує низка публікацій, де досліджуються різні аспекти взаємодії літератури й фольклору. Це праці Т. Бовсунівської, І. Денисюка, О. Забужко, Є. Нахліка, А. Нямцу, М. Яценка тощо. Науковці переважно розглядають організаційно-типологічну єдність зазначених категорій, де усна народна творчість є передумовою чи джерелом літературного твору.

Звернення до фольклору як виразника правдавньої народної ідентичності властиве сучасній українській літературі.

Творчість українського письменника Івана Корсака репрезентує імплементацію фольклорних елементів у художній твір з метою увиразнення національного й ментального компоненту. Цей ракурс поезики історичної романістики митця до сьогодні не ставав предметом аналізу дослідників, що й зумовлює актуальність статті.

Мета дослідження – виявити та проаналізувати фольклорні елементи художнього доробку І. Корсака, а саме: історичних романів «Завойовник Європи», «Корона Юрія II», «Перстень Ганни Барвінок». Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких завдань:

- виявити міфообрази романів;
- порівняти їх традиційне значення, занотоване у працях відомих етнографів, з інтерпретацією І. Корсака;
- з'ясувати функції уснопоетичних уривків у романі «Перстень Ганни Барвінок».

Виклад основного матеріалу. «Національне в літературі, – зазначає літературознавець Ю. Ковалів, – органічна якість письменства, що відрізняє його від інших, зумовлена етногенетичною пам'яттю, звичаями, традицією, мовою, типом світосприйняття народу» [8, с.108]. Вона виявляється на знаково-символічному, семантичному, онтологічному рівнях. Етнічна домінанта детермінована жанром, традицією, добою. Апелювання до національної свідомості частіше спостерігається в часи становлення нації.

Романному доробку І. Корсака властиві народні уявлення про тваринний і рослинний світ. Символічного значення набувають орнітологічні міфообрази. «Птаство, – зазначає видатний мовознавець, культуролог Іван Огієнко, – в народних творах завжди антропоморфується, розуміє людську мову й розмовляє» [2, с.71]. У романі «Завойовник Європи» зграя птахів виконує волю старця-провидця: ««...» послав сивий старець орлів та вороння цілісіньку хмару, хотів попередити про поразку у битві під Ярославом» [3, с.69]. У цьому уривку простежуються ремінісценції до «Слова о полку Ігоревім» за архетипним образом вищого Бояна, наділений здатністю розуміти птахів та звірів.

Міфологема птаха присутня й в ряді інших творів, зокрема в романах «Перстень Ганни Барвінок» та «Корона Юрія II». Символізація зазначеного образу в українській культурній традиції сягає доби язичництва і пов'язана з тотемним його сприйняттям. Здатність літати визначає належність до вищого світу, а отже – до знань, недосяжних людині. Тому міфологема птаха часто присутня в усній народній творчості.

Відомий історик та етнограф XIX ст. М. Костомаров поділяє орнітологічний світ на три категорії, залежно від функцій у фольклорі: метафоричну, вішувальну, міфологічну [6]. Птах в романах І. Корсака здебільшого виконує роль вісника певних подій, які мають статися, або застороги від них. Найбільш вживаним є образ ворони (або цілої зграї). За народними уявленнями птах є вішувальним. На думку дослідника А. Багнюка, він володіє таємними знаннями, має здатність передбачення трагічних подій [1, с.732]. За визначенням М. Костомарова,

«ворон-птах» – злий передвісник смерті, горя й бід» [6]. Спостереження видатного історика ґрунтуються на народнопісенній основі доби козаччини.

У творчості волинського письменника птах загалом має тотожне смислове навантаження, хоча й менш трагічного звучання. У попередньо аналізованому уривку з роману «Завойовник Європи» вороняча згряя, що вкрила небо, є вісником поразки в битві під Ярославом. Епізод є аллюзією до аналогічних подій, описаних у Галицько-Волинському літописі [9]. Припускаємо навмисне акцентування на міфологічному сюжеті з метою наслідування народної традиції.

Міфобраз білої ворони несе важливе смислове навантаження в романі «Перстень Ганни Барвінок». Птах є супутником циганки-ворожки, але здебільшого з'являється героям без супроводу. Залежно від обставин, ворона дещо змінює символічне значення. Для Олександри Білозерської вона є передвісником тяжких життєвих випробувань [5, с.15] або засторогою від спокуси зурочити суперниць [5, с.55]. Пересторогою-попередженням ворона є для П. Куліша [5, с.63]. Стосунки з Параскою Глібовою, яка була у шлюбі, за народною глибоко релігійною мораллю споконвіку вважалися великим гріхом.

Ввижається біла птаха й Марії Вілінській, але набуває іншого значення. Для жінки вона є докором-покаранням за перелоб та зруйновані сім'ї, платою за яку є смерть коханого, з труною якого вона поверталася з подорожі [5, с.187]. Отже, ворона є символом випробувань, застороги-попередження та докору-покарання, що загалом збігається з традиційними уявленнями.

Слід звернути увагу на таку деталь, як білий колір птаха, який корінням сягає ще доби античності, а згодом – християнської міфології. Це забарвлення, за народним уявленням, є первісним і змінюється через прокляття за погану звістку (згідно з античною міфологією), або відсутність її взагалі (християнський міф про потоп) [7]. Тож білий колір символізує безгрішність. З огляду на це, ворона, за авторським задумом, не може нести зло людям, а її передбачення-віщування мають запобіжний характер з метою відвернути небажане, попередити про небезпеку. Отож птах в романному доробку І. Корсака має функцію медіатора, тобто посередника між небом та землею. Це тлумачення ми можемо спостерегти в романі «Завойовник Європи», де пташина згряя виконує волю старця, що володіє таємними знаннями, та «Перстень Ганни Барвінок», де ворона є рупором внутрішнього голосу, себто душі та совісті, підвладної вищим силам.

Мотив світової волі вбачаємо й у міфологемі горобця з роману «Корона Юрія П». Опинившись на краю прірви, життя героїв залежить від маленької пташки: «...» заворожено обоє дивились на пташку, боячись поворухнутися, навіть дихнути глибоше остерігалися, бо тепер від цієї малої і вертлявої істотки залежало: жити їм далі чи ні?» [4, с.111] Припускаємо також християнське тлумачення символу птаха. І. Огієнко в монографії «Дохристиянські вірування українського народу» наводить таку легенду: «Горобець (...) здавна має недобру славу. (...) Коли Христос помер на Хресті, і прийшли воїни перебити голінки, то горобці все кричали: «Жив – жив!» І голінки перебили» [2, с.73, 78]. Отже, життя героїв роману, як і Христа, залежить від волі пташки.

Уривок унаочнює традиційне для українського етносу пантеїстичне сприйняття світу: «Галицький досі не знав, що ж то було – нещасний запилюжений горобець мало не вкоротив їм віку, чи навпаки, став рятувальником їхнім, бо, заворожені, вони мимоволі облишили задумку вистрибнути із небезпечної автомашини (...). Надто все в цьому світі зв'язано і переплетено, на долю людську може вплинути навіть мала пташина» [4, с.112].

Обожнення природи, одухотворення та наділення надзвичайними, а деколи й містичними властивостями – риса, притаманна українській ментальності. Зазвичай її втілюють оніричні позасюжетні елементи, як от сон про всохлий сад та дроздів, який бачить Олександра Білозерська перед втратою дитини [5, с.24], або про лева та овець [5, с.91], що символізує пізнання внутрішнього «я» Пантелеймона Куліша (роман «Перстень Ганни Барвінок»). Сон Олександри, як і пророцтво циганки з вороною, передрікає нелегку долю. Пор.: «– Щастя твоє навпіл перемішане із нещастям, радість велику знатимеш і таку ж гіркоту...» [5, с.16], або ««...» як бачиться сад запущений, всохле дерево, то не на добро, матінка їй колись оповідала, то лиха чекати належить; але ж знову пташка така як дрізд, то на світле, на дні втішні...» [5, с.24]. Сон Пантелеймона Куліша означає усвідомлення своєї винятковості серед середнього люду: «Він справжнісінький лев поміж звірів-дрібноти, він в світ цей прийшов сказати доконану істину будь-кому прямісінько в очі» [5, с.92].

Мотив пташиного польоту звучить уві сні князя Ростислава («Завойовник Європи»): «Він злітає вправно й невимушено, так само свobodно, як дихає людина <...>. А ще мав він навчити кількох людей, що з острахом спостерігали за його вправами. – Не бійтеся, – казав він. – То так нескладно. Не сумнівайтесь лишень ні на крапельку, що лігати здатні. Коли ж його підпочіпки почали злітати і тут же, не подолавши хоча б півдесятка кроків, падали, Ростислав навіть сердився і сварив: – Ви не вірите, що можете, ви не до кінця, принаймні, вірите...» [3, с.132]. Видіння символізує долання сумнівів та внутрішніх перешкод і пов'язане з первісними уявленнями про здатність птаха осягнути простір, недосяжний людині, єднати небо й землю. Сон про вороння, яке ладне вчепитися в тіло князя, набуває негативного забарвлення й символізує підступи бояр: «Тої ночі він мало спав, але як щастило бодай стулити повіки та придрімнути, то незмінно дивний сон набігав: він верхи мчить безкраім полем, а над ним зграї вороняччя вививаються, кричать зловісно, зовсім такі, як перед битвою під Ярославом; чорна хмара пташина то здіймається ввись, то шугає над самісінькою головою, ось-ось хижі дзьоби та кігті залізні рватимуть тіло...» [3, с.134]. Смерть князя також пов'язана з орнітологічним світом, що втілює язичницьку віру в реінкарнацію душі в іншому образі. Так, герой бачить себе лелекою, що вільно здіймається над землею, мчить в омріяний Галич, недосяжний за життя [3, с.142]. В уривку вбачаємо й християнський мотив відходу душі померлого, зображений переважно в персоніфікованому образі птаха, що відлітає.

Тема реінкарнації звучить в епізоді з вовкулакою, якого поцілили з лука княжі друзиники: ««...» вражений звір озвався не звичним голосом, скавучанням якимось, бодай на собаче схожим, то був зойк, який вирветься з болло хіба у людини <...>» [3, с.14]. Архаїчне тотемне вірування властиве нашим пращурам ще з племінних часів і зафіксоване Геродотом, на що вказує етнологиня Г. Лозко: «Ще Геродот описав «неврів-вовкулаків», які кілька разів на рік обертаються на вовків. Вірогідно, що в цих племен існувала традиція ініціації молодих чоловіків до воїнського стану, які відбувалися у певний час року» [10]. На цьому наголошує й І. Огієнко: «Деякі звірі ставали вірними покровителями людини, коли з ними вміло складувано угоду чи дружбу. Такі звірі, як захисники певного роду чи племені, звалися тотемами» [2, с.64].

Стильова манера І. Корсака відзначається зверненням до усної народної творчості, як джерела національної ідентичності. Наскрізною лінією вона проходить крізь сюжет роману «Перстень Ганни Барвінок». Пов'язане це насам-

перед з літературною та фольклорною діяльністю Олександри Білозерської, адже відомо, що її творчий доробок належить то етнографічно-побутової школи. Докладне зображення в романі фольклористичної діяльності письменниці свідчить також про її ідейне навантаження. У тексті ретельно виписаний процес збирання усної народної творчості та створення на її основі оповідань: «Це ж готовий епізод мені десь в оповідання» [5, с.48]. Пісні й приповідки, зібрані на папері та в пам'яті, відтворювали численні обрядові дійства народного життя: «Ось до столу припрошують гостей славних:

*Із-за гори гуска летіла,
З перцем капуста китіла,
З перцем – не з перцем,
Просимо з щирим серцем...*

А як вже трапиться гість до біди церемонний, то й по іншому припросити можна, приспівуючи:

*Ой у полі озерце,
Там плавало відерце,
Соснові клепки,
А дубове денце,
Не цураймося серце.
Ач! – Не цураймося!*

А колядок скільки, щедрівок, людом у кожному краї створених, несхожих таких, з образами та висловами несподіваними... А що вже весільного пісенного розмаїття, скарбів справжнісінських зібрано у народі...

*Не стій, зятю, за плечима,
Да не лупай очима,
Заглянь у кишеню,
Вийми грошей жменю,
Посип на тарілку,
Вукупи свою дівку...» [5, с.49].*

І. Корсак наголошує на поважній ролі Олександри Білозерської в збереженні та поширенні народної спадщини: ««...» багатенько помогла вона Пантелеймону Олександровичу при підготовці його «Записок о Южной Руси», та й з іншими без жалю ділилася, хто приповідки різні збирав та видати думав, Номисові щедрий дарунок тих перлів дістався, і Марковичу з тими діамантами мовними, що поміж народу розсипані, залюбки підсобляла» [5, с.48].

Погляд на взаємозв'язок літератури й фольклору, його винятковезначення для пам'яті нації викладений у роздумах І. Корсака про призначення митця: «Ті скарби народної мови має вже не Олександра Михайлівна, а Ганна Барвінок у творах своїх залишити. Бо то був би найнадійніший сховок для люду прийдешнього, коли щось забудеться в одному поколінні, а інше – в наступному; хоч і не сито людська голова, та неминуче губитиметься» [5, с.49]. Висловлена думка утврджує велике значення народної міфології в літературному процесі: «Хтозна, чи колись у європах чи південних, скажімо, америках не виникнуть цілі течії гонорові, де міф за закваску для пишної паляниці літературної послужить: те, що зараз ти робиш, знайде там гідне продовження. Тому не відбираймо ані в дитини, ані в дорослого казку. А в письменника – поготів...» [5, с.62]. У роздумах героїні вбачаємо перспективні алюзії до модернізму й магічного реалізму, основою яких є міфологізм.

Фольклорні елементи є важливим композиційним складником у ряді інших творів волинського письменника. Здебільшого це вставні епізоди з самостійним ідейним навантаженням. У романі «Завойовник Європи», наприклад, до них належить оповідь про рослину «петрів хрест» [3, с.36], яка утверджує думку про особливе призначення, унікальність всього живого на землі.

Висновки. Підбиваючи підсумки, зазначимо, що фольклорні елементи в романному доробку Івана Корсака є маркером національної ідентифікації. Виявлені міфологеми тваринного світу спираються на народну символіку; простежуються також ознаки світової, зокрема релігійної, міфології.

Дейне навантаження мають уснопоестичні уривки з роману «Перстень Ганни Барвінок». Вони покликані розкрити внесок Олександри Білозерської в збереження національних традицій, народної пам'яті, розвиток літератури, що загалом відповідає провідній меті творчості письменника – повернення з небуття видатних та не завжди знаних українців.

Список використаних джерел і літератури:

1. Багнюк А. Символи українства: [художньо-інформаційний довідник]. Тернопіль: Новий колір, 2008. 826 с.
2. Іларіон (Огієнко І., митрополит). Дохристиянські вірування українського народу: історично-релігійна монографія. Київ: Обереги, 1992. 424 с.
3. Корсак І. Завойовник Європи. Київ: Ярославів Вал, 2011. 160 с.
4. Корсак І. Корона Юрія II. Київ: Ярославів Вал, 2011. 148 с.
5. Корсак І. Перстень Ганни Барвінок. Київ: Ярославів Вал, 2015. 248 с.
6. Костомаров М. Слов'янська міфологія. URL: <http://litopys.org.ua/kostomar/kos05.htm>.
7. Краткая энциклопедия символов URL: <http://www.symbolarium.ru/index.php/%D0%92%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BD>.
8. Літературознавча енциклопедія: у 2 т. Т. 2 / авт.-укл. Ю.І. Ковалів. Київ: ВЦ «Академія», 2007. 624 с.
9. Літопис Руський за Пятським списком. URL: <http://litopys.org.ua/index.html>.
10. Лозко Г. Українське народознавство. URL: https://pidruchniki.com/19991130/kulturologiya/ukrayinske_narodoznavstvo.

References:

1. Bahniuk, A. (2008). *Symvoly ukrainstva* [Ukrainian symbols]. Ternopil: Novyi kolor. [in Ukr.].
2. Ilarion (Ohiienko, I.) (1992). *Dokhrystyianski viruvannia ukrainskoho narodu* [Pre-Christian beliefs of the Ukrainian people]. Kyiv: Oberehy. [in Ukr.].
3. Korsak, I. (2011). *Zavoiovnyk Yevropy* [Conqueror of Europe]. Kyiv: Yaroslaviv Val. [in Ukr.].
4. Korsak, I. (2011). *Korona Yuriia II* [Crown of Yurij II]. Kyiv: Yaroslaviv Val. [in Ukr.].
5. Korsak, I. (2015). *Persten Hanny Barvinok* [Finger-ring of Hanna Barvinok]. Kyiv: Yaroslaviv Val. [in Ukr.].
6. Kostomarov, M. (1994). *Slov'ianska mifolohiia* [Slavic mythology]. URL: <http://litopys.org.ua/kostomar/kos05.htm>. [in Ukr.].
7. Kovaliv, Yu. (2007). *Literaturoznachna entsyklopediia* [Encyclopaedia of literary study]. Kyiv: Akademiia. [in Ukr.].
8. *Kratkaya entsiklopediya simvolov* [A short encyclopedia of symbols]. URL: <http://www.symbolarium.ru/index.php/%D0%92%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BD>. [in Ukr.].

9. Litopys Ruskyi za Ipatyskym spyskom. [Russian Annals according to the Ipat list]. URL: <http://litopys.org.ua/index.html>. [in Ukr.].
10. Lozko, H. Ukrainiske narodoznavstvo [Ukrainian ethnology]. URL: https://pidruchniki.com/19991130/kulturologiya/ukrayinske_narodoznavstvo. [in Ukr.].

Nataliia Tokar

THE FOLKLORE MOTIVES OF IVAN KORSAK'S HISTORICAL NOVELS

The article examines the folklore elements from creative work of the modern Ukrainian writer Ivan Korsak, namely the historical novels «The Conqueror of Europe», «The Crown of Yuriј II», «The Finger-ring of Hanna Barvinok». The traditional meaning of folklore symbols and their interpretation in I. Korsak's novels are compared. The functions of excerpts of folklore texts are included in the novel «The Finger-ring of Hanna Barvinok» have been clarified.

Folklore, folk beliefs, and traditions have been the basis of fiction since their inception. In modern Ukrainian literature, folklore expresses ancient national identity.

The creativity of the Ukrainian writer Ivan Korsak represents the implementation of folklore elements in a fiction with the aim of expressing the national and mental component. Ivan Korsak's novels are used for traditional folk ideas about the animal and plant world. Ornithological images have a symbolic meaning. In Ivan Korsak's historical novels, the bird performs the function of a mediator, that is, an intermediary between heaven and earth. Defecation of nature, spiritualization and endowment with extraordinary, sometimes mystical properties is a characteristic of the Ukrainian mentality. It is usually embodied in dreams, delusions, visions.

Folk creativity is the basis of the depiction of national identity in the literary style of I. Korsak. This is important for the novel «The Finger-ring of Hanna Barvinok». This is related to the literary and folklore activity of Oleksandra Bilozerska, because it has known that her work belongs to the ethnographic and domestic school. The detailed depiction of Hanna Barvinok's folkloristic activities in the novel is also testifies to its importance for the general idea of the work.

The article proves that folklore expresses national identity in Ivan Korsak's novels. Author uses traditional folk symbols and beliefs, as well as world religious mythology in creative works.

Excerpts from Ukrainian folk songs and legends recorded in the novel «The Finger-ring of Hanna Barvinok» show the great importance of Oleksandra Bilozerska's folklore activity.

Key words: mythology, image-symbol, identity, folklore, historical novel.

Отримано: 5.11.2023 р.

ПЕДАГОГІЧНІ КОНЦЕПЦІЇ ІВАНА ОГІЄНКА І СУЧАСНА ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА НАЦІОНАЛЬНОГО НАВЧАННЯ ТА ВИХОВАННЯ

УДК 373.3.015.3:784(477)
DOI: 10.32626/2309-7086.2023-20.227-234

Наталія Гудима

*ORCID 0000-0002-6192-3779,
кандидат філологічних наук, доцент кафедри
теорії та методик початкової освіти,*

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Наталія Мелексєцева

*ORCID 0000-0003-0330-2920,
кандидат філологічних наук, доцент кафедри
теорії та методик початкової освіти,*

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Ольга Ковальчук

*ORCID 0000-0003-3100-2538,
кандидат педагогічних наук, старший викладач
кафедри теорії та методик початкової освіти,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

ВИХОВАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОЇ ПІСНІ В УМОВАХ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ ТА У СВІТЛІ ІДЕЙ ІВАНА ОГІЄНКА

У статті розкрито й обґрунтовано вагомість психолого-педагогічного потенціалу українських пісень для виховання дітей молодшого шкільного віку в Новій українській школі та у світлі ідей Івана Огієнка.

Ключові слова: пісня, пісенний матеріал, народна пісня, пісня-гра, колискова пісня, урок української мови та читання, формування, розвиток, НУШ, Іван Огієнко.

Постановка проблеми. Ураховуючи нові суспільно-політичні реалії в Україні після Революції гідності, обставини, пов'язані з російською агресією, усе більшої актуальності набуває виховання в молодого покоління почуття патріотизму, відданості загальнодержавній справі зміцнення країни, активної громадянської позиції тощо. Головною метою національного виховання на сучасному етапі є передача молодому поколінню соціального досвіду, багатой духовної культури народу, його національної ментальності, спорідненості світогляду і, на цій основі, формування якостей особистості громадянина України, які забезпечують національну самобутність, розвинену духовність, моральну, мистецьку, трудову, фізичну, екологічну культуру, розвиток індивідуальних здібностей і талантів.

Виховання різнобічно та гармонійно розвинутої особистості молодшого школяра в умовах Нової української школи є одним із найважливіших завдань на сучасному етапі розвитку суспільства, у якому збагачення духовного світу дитини передбачає формування творчого потенціалу та внутрішньої культури, забезпечення духовної єдності поколінь, а особливо в умовах російсько-української війни. Заклад загальної середньої освіти має спрямовувати свою діяльність на розвиток гуманістичних почуттів молодших школярів, формування національних і загальнолюдських цінностей. Тому відродження народної пісенної культури набуває великого значення у справі виховання учнів Нової української школи.

Виокремимо основні віхи становлення наукового інтересу до виховних можливостей народнопісенної творчості. Відомі діячі української культури (В. Гнатюк, М. Драгоманов, Ф. Колесса, О. Потебня, І. Огієнко) популяризували український фольклор, акцентуючи увагу на його виховному потенціалі. Праці українських етнографів кінця XIX – початку XX ст. (Йосипа та Данила Лепких, А. Малинки, А. Оніщука) висвітлюють регіональні особливості використання фольклорного матеріалу в національному вихованні молодого покоління. Виховний досвід українського народу віддзеркалено у творчості низки українських письменників, зокрема С. Васильченка, І. Котляревського, П. Куліша, П. Мирного, І. Нечуя-Левицького, Г. Сковороди, Лесі Українки, І. Франка, Т. Шевченка.

Констатуємо посилений інтерес вітчизняних дослідників до низки аспектів окресленої проблеми. Це проблеми виховання школярів на музичних пісенно-обрядових традиціях (О. Аліксійчук, Р. Дзвінка, Р. Осипець, О. Отич, Г. Падалка й ін.); шляхи використання народного музичного мистецтва рідного краю у вихованні молодого покоління (С. Борисова, С. Крамська, Л. Побережна, Л. Масол, В. Смирнова, Р. Ткач, І. Огієнко та ін.); етнокультурні особливості національних традицій, пов'язані із проблемою використання ідей народної педагогіки в освіті (В. Болбас, П. Ігнатенко, І. Огієнко, Ю. Руденко, З. Сергійчук, М. Стельмахович, Е. Сявакко, Д. Федоренко). Але питання використання української народної пісні в освітньому процесі Нової української школи потребують додаткових наукових досліджень.

У сучасних наукових дослідженнях активно вивчають педагогічні можливості українського пісенного фольклору та шляхи його використання в освітньому процесі закладів освіти, зокрема ідеї народності на сучасному етапі їх осмислення не тільки мають теоретичний характер, а й творчо реалізують в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти України.

Мета дослідження – розкрити та обґрунтувати вагомість психолого-педагогічного потенціалу українських пісень для виховання дітей молодшого шкільного віку в НУШ та у світлі ідей Івана Огієнка.

Виклад основного матеріалу. Особливого значення Іван Огієнко надавав вихованню пісню молодших школярів. На думку мислителя, «лісно утворив наш народ такою, як ніхто з інших народів... Наші пісні – це тихий рай. Це привабливі чари, ті чари, що всім світом признано за ними» [5, с.39]. Вони впливають на формування гордості за свій народ, його минуле, спонукають дітей прилучатися до цього виду народної творчості. Засвоєння національної музичної культури дітьми зумовлене національним музичним генотипом. Це вироблена поколіннями сукупність музичних структур і засобів, які передають, закріплюють спадково і забезпечують природне органічне сприймання та переживання. Органічність сприймання і переживання фольклорного музичного мистецтва зумовлюється вродженою готовністю дитини до сприймання інтонаційного багатства рідної національної музики й мови, особливостей їх ритмічного інтонування тощо.

Сьогодні українська народна пісня є одним із найефективніших засобів педагогічного впливу на національномовну особистість молодшого школяра. Це унікальне джерело збагачення сучасної педагогіки як у теорії, так і в практиці освітнього процесу. Народно-пісенне мистецтво має потужний виховний потенціал, що робить його дієвим засобом становлення, формування та розвитку високоморальної, естетично спрямованої особистості молодшого школяра, засобом гуманістичного виховання у Новій українській школі [3].

Разом із загальноприйнятими дидактичними засобами, різноманітні форми музичної наочності сприяють підвищенню ефективності занять у початковій школі, і є ефективним засобом оптимізації всієї освітньої діяльності учнів. Одним із особливих видів наочності є пісенний матеріал. Часте застосування пісень сприяє формуванню мовної компетентності учнів.

Народні пісні – це складна форма народної музично-поетичної творчості. Функціональний аналіз визначив «виховне поле» української народної пісні. У всі часи і в усіх народів основною метою виховання була турбота про збереження, зміцнення і розвиток народних звичаїв і традицій, про передачу прийдешнім поколінням життєвого, виробничого, духовного, зокрема й педагогічного досвіду, накопиченого попередніми поколіннями. Сила народної педагогіки, народних традицій і обрядів полягає в людяному, гуманному підході до особистості вихованця. Для вирішення цього завдання в народній педагогіці використовували найрізноманітніші засоби. Одним із найбільш ефективних засобів педагогічного впливу на особистість вважається українська народна пісня [12].

У час російської агресії подолання національного нігілізму щодо народної пісні передбачає виховання дітей молодшого шкільного віку у дусі патріотизму, поваги до культурної спадщини української нації. Для цього, на нашу думку, потрібно збагачувати форми виховної роботи у сучасній початковій школі шляхом упровадження ігор на музично-фольклорній основі, інсценівок дитячих народних пісень, обрядів, фольклорних свят, конкурсів, вікторин, концертів, народно-пісенних проєктів [10, с.67].

У сучасних підручниках з української мови та читання НУШ (автори – М. Захарійчук (1 клас: «Десять тут була подоляночка»), «Котику сіренький»), В. Наумчук, М. Наумчук (1 клас), М. Вашуленко, О. Вашуленко (1 клас: Рубрика «Читаю і слухаю дитячі пісні», «Зайчику, зайчику, де ти бував?» (Дитяча народна пісня), «Два півники» (Дитяча народна пісня), «Вийди, вийди, сонечко» (Українська народна пісня); К. Пономарьова (2 клас: «Ой весна, весна», «Вийди, вийди, сонечко», «Роде наш красний» (Українська народна пісня), із рубрики «Щоб у серці жила Батьківщина»), О. Вашуленко (2-3 класи:

«Ой люлі, ой люлі», «Зайчику, зайчику», «Щедрий вечір, добрий вечір», «Сію, вію, посіваю»), Савченко (3 клас: «Три товариші») (Українська народна пісня), «На щастя, на здоров'я», «Ой хвалилася та берізонька» (Українська народна пісня); Білоскаленко-Богданець (4 клас: «Вийшли в поле косарі», «Ой зелене жито, зелене») натрапляємо на пісенний матеріал.

Автори сучасних підручників НУШ використовують поетичний і пісенний матеріал з навчальною метою, щоб підвищити різноманітність і розважальність освітнього процесу на уроках мовно-літературної освітньої галузі.

*Пісні-ігри (автор – Захарійчук М.)
Десь тут була подоляночка,
Десь тут була молодесенька.
Тут вона впала,
До землі припала,
Личка не вмивала,
Бо води не мала.
Ой устань, устань, подоляночко,
Ой устань, устань, молодесенька,
Вмий своє личко, Личко біленьке,
**Та візьмися в бочки, Покачи навскочки,
Біжи до Дунаю, Бери ту, що скраю.***

На уроці діти розповідають, про що йдеться у цій народній пісні-грі, до кого звертаються у пісні-грі. Діти виконують рухи разом із дівчиною, прочитавши виділені слова. Молодші школярі вдома мають запитати своїх рідних, а які пісні-ігри знають вони.

У підручнику О. Вашуленко (2 клас) натрапляємо на пісню-гру «Зайчику, зайчику, де ти бував?»

*– Зайчику, зайчику, де ти був?
– У темному гаю.
– Розкажи, розкажи пригоду свою.
– Вовчика сірого я в ярочку загнав,
лисеньку рудую у мішок сховав.
– Де сховав? Де сховав?
– У драному мішку.
– Покажи, покажи спійманку таку.
– Лисонька рудая, хитра та прудка,
дірочку прогризла, вилізла з мішка,
а коли вона тікала, то мене перелякала.
Он як!*

Педагог може запропонувати низку питань за змістом пісні:

- Про кого ця пісня?
- Про яку пригоду розповідає зайчик?
- Як ти вважаєш, зайчик – хвалько чи фантазер?
- Знайди в тексті і прочитай слова, які звучать ніжно.
- Яка пісня за настроєм?
- Якими фарбами ти намалював би (намалювала б) ілюстрацію до цієї пісні?
- Як ти вважаєш, між ким могла відбутися ця розмова?
- Прочитайте пісню в особах весело, передаючи голосом запитання та дотримуючись пауз.

У підручнику діти молодшого шкільного віку знайомляться із колисковими піснями

*Котику сіренький,
Котику біленький,
Котку волохатий,
Не ходи по хаті,
Не ходи по хаті,
Не буди дитяти.
Дитя буде спати,
Котик воркотати.
Ой на kota – воркота,
На дитину – дрімота.
А-а, а-а, а-а!*

У формі бесіди діти розповідають, кому співають колискові пісні, коли і для чого їх співають. З'ясовують, з якою силою голосу треба співати такі пісні. Вчитель запитує, які колискові пісні їм співали батьки.

Отже, такі пісні розвивають комунікативні та творчі здібності дітей, пам'ять, уяву, просторове мислення, цілеспрямованість, самостійність; учні краще засвоюють навчальний матеріал, у них формується художній смак й усвідомлення своєї національної приналежності.

У підручнику О. Вашуленко учні самостійно мають прочитати дитячу народну пісню «Два півники» та обговорити в класі: Про кого ця пісня? Поміркуй, пісню потрібно читати весело чи сумно? Так, це жартівлива пісня, її потрібно читати заклично, весело. Учні співають пісню разом із учителем.

Учитель знайомить учнів із веснянками як частиною народної творчості, розвиває інтерес до народних пісень, уміння інтерпретувати музичний твір, вокально-хорові виконавські навички; образно мислити під час слухання музичних творів, розвиває в учнів уміння сприймати музику та визначати засоби її виразності.

Однією із сучасних і найбільш продуктивних, на нашу думку, форм роботи з молодшими школярами з вивчення ними пісенного фольклору є проєктна діяльність. Орієнтовними темами художнього освітньо-виховного проєкту можуть бути: «Природа в українській народній пісні», «Коліскові наших мам», «Квіти в українській пісні», «Материнські береги», «Чарівний світ народної казки», «Зимова обрядова фантазія» та ін. У процесі виконання таких проєктів молодші школярі починають краще розуміти зміст українських народних пісень, у них розвивається здатність до творчої їх інтерпретації.

Важливо використовувати пісні на уроках української мови та читання з низки причин. По-перше, учні відразу вивчають культуру країни. По-друге, використання пісенного матеріалу створює гарну передумову для загального розвитку особистості учнів. Спеціально підібрані пісні можуть стимулювати метафоричне мислення та формувати гарний смак.

Критеріями відбору, що відносять до пісенного матеріалу, є: автентичність, методична цінність, емоційний вплив на учнів, принцип стилістичної нейтральності. Всі ці критерії підвищують ефективність вивчення матеріалу на уроці української мови та читання [2].

Виокремимо методичні переваги пісенного матеріалу:

- пісні виступають своєрідним засобом засвоєння та розширення словникового запасу, так як вони містять нові слова й словосполучення. У пісенних

текстах знайомий лексичний матеріал знаходиться в новому контексті, що сприяє розвитку збільшення асоціативних зв'язків;

- граматичні структури мови ефективніше засвоюють і активізують у піснях. Є навчальні пісні, які спрямовані на знайомство і закріплення поширених граматичних структур мови. Є ще ритмічні, їх супроводжують поясненнями, а також вправами з метою перевірки розуміння змісту;
- пісні допомагають оволодіти навичками вимови, а також впливають на розвиток музичного слуху. Вчені довели, що слухова увага, музичний слух і слуховий контроль тісно пов'язані з розвитком артикуляційного апарату;
- пісенний матеріал сприяє реалізації завдань естетичного виховання, згуртуванню колективу, а також допомагає розкрити творчі здібності в кожного учня;
- використання пісень на уроках знімає напругу, активізує мовну і розумову діяльність, розвиває монологічне і діалогічне мовлення, підтримує інтерес до вивчення української мови та читання, а ще створює сприятливий психологічний клімат [5].

Потрібно використовувати невеликі пісні як фонетичну зарядку. Такі етапи уроку впливають на вдосконалення навичок аудіювання.

Темою для обговорення на уроці можуть стати сучасні пісні, які цікаві учням і відповідають їх віковим особливостям. Пісня повинна мотивувати молодших школярів до обговорення і до більш уважної роботи на уроці.

Висновки. Українська народна пісня є одним із найефективніших засобів педагогічного впливу на особистість молодшого школяра. Це унікальне джерело збагачення сучасної педагогіки як у теорії, так і у практиці освітнього процесу. Народно-пісенне мистецтво має потужний виховний потенціал, що робить його дієвим засобом становлення, формування та розвитку високоморальної, естетично спрямованої особистості, засобом гуманістичного виховання.

Список використаних джерел і літератури:

1. Захарійчук М.Д. Українська мова. Буквар: у 2-х частинах: підруч. для 1 кл. закл. загальн. середн. освіти. Київ: Грамота, 2018. Ч. 2. 96 с.
2. Коваль Т. Психолого-педагогічні особливості використання музичного фольклору в навчально-виховній роботі з молодшими школярами. *Молодий вчений: науковий журнал*. Херсон, 2017. №11 (51). С. 329-334.
3. Коваль Т.В. Українські народні традиції та звичаї як засіб національного виховання молодших школярів в умовах НУШ. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2022. №2 (2). С. 546-554.
4. Концепція Нової української школи. URL: <https://osvita.ua/doc/files/news/520/52062/new-school.pdf>.
5. Лютко О. Формування аксіосфери школяра в контексті пріоритетів національного виховання. *Виховна робота в школі*. 2015. №1. С. 2-11.
6. Мішедченко В. Народна пісня – шлях до виховання духовності молодшого школяра. *Початкова школа*. 2012. №2. С. 39.
7. Нова українська школа: поради для вчителя / за заг. ред. Н.М. Бібік. Київ: Літера ЛТД, 2018. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/news/Новини/2018/12/12/11/20-11-2018rekviz.pdf>.
8. Огієнко І. Рятування України / упоряд., авт. передм. та комент. М.С. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2005. 464 с.
9. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки: рідномовний катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, учнів і широкого громадянства. Київ: АТ «Обереги», 1994. 72 с.

10. Отич О. Виховання як духовне преображення особистості. *Вісник післядипломної освіти. Серія «Педагогічні науки»*. 2019. Вип. 8. С. 125-135.
11. Отич О. Мистецтво у системі розвитку творчої індивідуальності майбутнього педагога професійного навчання: теоретичний і методичний аспекти: монографія / за ред. І. Зязюна. Чернівці: Зелена Буковина, 2007. 752 с.
12. Семений Н.О. Актуальні проблеми сімейної педагогіки в контексті Нової української школи. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/40334/1/Semenii_N_AKPSP.pdf.

References:

1. Zakhariichuk, M.D. (2018). *Ukrainska mova. Bukvar [Ukrainian language. Primer]*. u 2-kh chastynakh: pidruch. dlia 1 kp. zakl. zahaln. seredy, osvity. Kyiv: Hramota. Ch. 2. [in Ukr.].
2. Koval, T. (2017). Psykholoho-pedahohichni osoblyvosti vykorystannia muzychnoho folkloru v navchalno-vykhovnii roboti z molodshymy shkoliaramy [Psychological and pedagogical features of the use of musical folklore in educational work with younger schoolchildren]. *Molodyi vchenyi: naukovyi zhurnal [Young scientist: scientific magazine]*. Vyp. 11 (51). S. 329-334. [in Ukr.].
3. Koval, T.V. (2022). Ukrainski narodni tradytsii ta zvychai yak zasib natsionalnoho vykhovannia molodshykh shkoliariv v umovakh NUSH [Ukrainian folk traditions and customs as a means of national education of younger schoolchildren in the conditions of the New Ukrainian School]. *Aktualni pytannia u suchasni nauki [Current issues in modern science]*. Vyp. 2 (2). S. 546-554. [in Ukr.].
4. Kontseptsiiia Novoi ukrainskoi shkoly [The concept of the New Ukrainian School]. URL: <https://osvita.ua/doc/files/news/520/52062/new-school.pdf>. [in Ukr.].
5. Liutko, O. (2015). Formuvannia aksiosfery shkoliara v konteksti priorytetiv natsionalnoho vykhovannia [Formation of the schoolboy's axiosphere in the context of priorities of national education]. *Vykhovna robota v shkoli [Educational work at school]*. Vyp. 1. S. 2-11. [in Ukr.].
6. Mishedchenko, V. (2018). Narodna pisnia – shliakh do vykhovannia dukhovnosti molodshoho shkoliara [A folk song is a way to raise the spirituality of a junior high school student]. *Pochatkova shkola [Elementary School]*. Vyp. 2. S. 39. [in Ukr.].
7. Nova ukrainska shkola: poradnyk dlia vchytelia [New Ukrainian school: a teacher's guide] / za zah. red. N.M. Bibik. Kyiv: Litera LTD (2018). URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/news/Novyny/2018/12/12/11/20-11-2018rekviz.pdf>. [in Ukr.].
8. Ohienko, I. (2005). Riatuvannia Ukrainy [Saving Ukraine] / uporiad., avt. peredm. ta koment. M.S. Tymoshyk. Kyiv: Nasha kultura i nauka. [in Ukr.].
9. Ohienko, I. (1994). Nauka pro ridnomovni oboviazky: ridnomovnyi katekhyzys dlia vchyteliv, robitnykiv pera, dukhovenstva, uchniv i shyrokooho hromadianstva [The science of mother-tongue responsibilities: a mother-tongue catechism for teachers, pen workers, clergy, students, and the general public]. Kyiv: AT «Oberehy». [in Ukr.].
10. Otych, O. (2019). Vykhovannia yak dukhovne preobrazhennia osobystosti [Education as a spiritual transformation of the personality]. *Visnyk pisliadyplomnoi osvity. Seriiia «Pedahohichni nauky» [Bulletin of postgraduate education. «Pedagogical Sciences» series]*. Vyp. 8. [in Ukr.].
11. Otych, O. (2007). Mystetstvo u systemi rozvytku tvorchoi indyvidualnosti maibutnoho pedahoha profesiinoho navchannia: teoretychnyi i metodychnyi aspekty [Art in the system of development of the creative individuality of the future teacher of professional training: theoretical and methodical aspects]: monohrafiia / za red. I. Ziaziuna. Chernivtsi: Zelena Bukovyna. [in Ukr.].
12. Semeni, N.O. Aktualni problemy simeinoi pedahohiky v konteksti Novoi ukrainskoi shkoly [Actual problems of family pedagogy in the context of the New Ukrainian School]. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/40334/1/Semenii_N_AKPSP.pdf. [in Ukr.].

Nataliia Hudyma, Nataliia Mieliekiestseva, Olha Kovalchuk

EDUCATION OF JUNIOR PUPILS BY MEANS OF UKRAINIAN SONG IN THE CONDITIONS OF THE NEW UKRAINIAN SCHOOL ACCORDING TO IVAN OHIIENKO'S IDEAS

Taking into account the new socio-political realities in Ukraine after the Revolution of Dignity and the circumstances of Russian aggression, it is becoming increasingly important to develop younger generation's patriotism, commitment to the national mission of strengthening the country, active citizenship, etc. The main goal of national education at the present stage is to pass on to the younger generation the social experience, nation's rich spiritual culture, national mentality, affinity of worldview and, on this basis, to form the personality qualities of a citizen of Ukraine that ensure national identity, developed spirituality, moral, artistic, labour, physical, and environmental culture, and the development of individual abilities and talents.

Educating a versatile and harmoniously developed personality of a junior pupil in the context of the New Ukrainian School is one of the most important tasks at the present stage of society's development, where enriching the child's spiritual world involves the formation of creative potential and inner culture, ensuring the spiritual unity of generations, and especially in the context of the Russian-Ukrainian war. A general secondary education institution should focus its activities on the development of humanistic feelings of junior pupils, the formation of national and universal values. Therefore, the revival of folk song culture is of great importance in the education of pupils of the New Ukrainian School.

Modern scientific research is actively studying the pedagogical possibilities of Ukrainian song folklore and ways to use it in the educational process of educational institutions, in particular, the ideas of nationality at the present stage of their comprehension are not only theoretical, but also creatively implemented in the educational process of general secondary education institutions in Ukraine.

The purpose of the article is to reveal and substantiate the importance of the psychological and pedagogical potential of Ukrainian songs for the education of primary school children in the New Ukrainian School according to Ivan Ohiienko's ideas.

Key words: song, song material, folk song, song-game, lullaby, Ukrainian language and Reading lesson, formation, development, New Ukrainian School (NUS), Ivan Ohiienko.

Отримано: 18.10.2023 р.

УДК 028:001(477)Огієнко
DOI: 10.32626/2309-7086.2023-20.235-245

Олена Довгань

*ORCID 0000-0002-1295-8289,
асистент кафедри теорії та методик початкової освіти,
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

Тетяна Олинець

*ORCID 0000-0001-8554-6894,
кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри
теорії та методик початкової освіти,
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

ЧИТАЦЬКІ ІНТЕРЕСИ І ЇХ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ЧИТАЦЬКОЇ САМОСТІЙНОСТІ В КОНТЕКСТІ ІДЕЙ ІВАНА ОГІЄНКА

У статті розглядається вплив читацьких інтересів молодших школярів на формування читацької самостійності. Проаналізовано прийоми формування інтересу до науково-пізнавальної літератури. З'ясовано роль пізнавального інтересу у формуванні читацької самостійності: виявлено характер, показники, умови формування інтересу до книжки в контексті поглядів Івана Огієнка.

Ключові слова: Іван Огієнко, дитяче читання, читацькі потреби, пізнавальний інтерес, читацький інтерес, читацька активність, читацька самостійність, пізнавальна і художня література.

Постановка проблеми. В умовах інформаційної глобалізації ослаблення інтересу до читання – загальносвітова тенденція. Відбувається не тільки відчуження підростаючого покоління від книги, занепад загальної книжкової культури, але і втрата національних традицій книжності. Зростання числа «не читачів», втрата інтересу до книги та читання у різних вікових та соціальних категорій вимагає пильної уваги. Формування читача, розвиток читацької компетентності молодшого школяра є актуальною педагогічною проблемою, оскільки згасання інтересу учнів до художнього слова негативно позначається на їхньому подальшому житті. Найважливішими цілями освіти сьогодення є розвиток в учнів самостійності та здатності до самоорганізації; вміння відстоювати свої права, формування високого рівня правової культури; готовність до співпраці, розвиток здатності до творчої діяльності, толерантність, терпимість до чужої думки, вміння вести діалог, шукати і знаходити змістові компроміси; ініціатива, вміння кооперуватися з іншими, робота в групі і спільне навчання, вміння оцінювати явища, вміти порозумітися з іншими і переконувати, вміння розв'язувати проблеми, планувати, самостійно вчитися, а отже здобувати і опрацювати інформацію. Тому актуальним стає питання розвитку читацької компетентності учнів початкової школи, оскільки у Державному стандарті зазначено, що до ключових компетентностей належить вільне володіння державною мовою, що передбачає вміння усно і письмово висловлювати свої думки, почуття, чітко та аргументовано пояснювати факти, а також любов до читання, відчуття краси слова, усвідомлення ролі мови для ефективного спілкуван-

ня та культурного самовираження, готовність вживати українську мову як рідну в різних життєвих ситуаціях [9].

Читання є найбільш поширеним засобом організації освітньої автономії учня. Його вплив на формування інформаційної культури молодшого школяра важко переоцінити. Тому від того, як моделюється робота з формування читачьких навичок і вмінь, значною мірою залежить успішність усього освітнього процесу.

В умовах сучасного українського суспільства перед учителем початкової школи постає необхідність врахування духовної спадщини минулих поколінь у формуванні особистості молодшого школяра. Серед найяскравіших постатей в українській культурі та педагогічній спадщині виняткове місце належить Івану Огієнку.

Педагогічну спадщину Івана Огієнка розглядали і вивчали такі сучасні вчені, як Л. Березівська, Н. Дічек, В. Ляхоцький, А. Марушкевич, М. Тимошик, З. Тіменик, В. Пащенко й ін. Дослідженню лінгводидактичних ідей Івана Огієнка в контексті мовної початкової освіти присвячено праці Л. Варзацької, М. Вашуленка, П. Кононенка, Л. Паламар, О. Хорошковської.

У зв'язку з цим актуальним вважаємо дослідити питання формування читачьких інтересів і їх вплив на формування читачької самостійності крізь призму поглядів видатного українського мислителя Івана Огієнка.

Мета дослідження – з'ясувати роль пізнавального інтересу у формуванні читачької самостійності: виявити характер, показники, умови формування інтересу до книжки в контексті поглядів Івана Огієнка.

Виклад основного матеріалу. Згідно з С. Гончаренком, дитяче читання розглядається в широкому значенні як твори художньої, науково-популярної літератури і художньої публіцистики для читання дітей і підлітків; у вузчому, спеціальному значенні – як педагогічно спрямований процес прилучення дітей і підлітків до літератури, виховання в них любові до книги [1, с.497].

Наскрізними вміннями, які визначені у Державному стандарті початкової загальної освіти є вдумливе читання, розвиток емоційного інтересу, творче та критичне мислення [8].

У процесі навчання відбувається становлення читача, що здатний до самостійної читачької, творчої діяльності, здійснюється його мовленнєвий, літературний, інтелектуальний розвиток, формуються морально-естетичні уявлення і поняття, збагачуються почуття, виховується потреба у систематичному читанні.

Підвищити вплив книжок на формування читачької самостійності і розвитку інтересів читачів, спрямувати їх у потрібне русло, виробити у молодших школярів звичку шукати відповіді на свої «чому?» у книжці, задовольняти читачькі потреби – завдання уроків літературного читання та позакласного читання. Саме ці уроки покликані формувати активного читача, підготувати до самостійного використання книжки у подальшому навчанні, виробити вміння орієнтуватись у читачькому колі.

У психолого-педагогічній літературі формування читачьких інтересів розглядається у руслі досліджень прийомів формування інтересу до науково-пізнавальної літератури (Н.М. Дружиніна, Н.М. Житомирова, Л.В. Озарчук, Т.В. Рубцова, Г.П. Ткачук, М.Б. Шеломенцева), роль інтересу у навчально-виховному процесі (Н.М. Бібік, Т.Ф. Бугайко, Н.Й. Волошина, О.І. Киричук, О.Л. Савченко, Н.Ф. Скрипченко, О.В. Скрипченко та ін.).

Про взаємообумовленість технічної і смислової сторони читання ідеться у працях А. Копчук [4, с.21]. Автор наголошує, що читачький інтерес – це виділення з певного кола друкованих видань книжки, якій читач надає перевагу.

На думку О. Савченко, читацький інтерес – «наявність у читача стійкого інтересу до книжок» [7, с.205].

Науковці схильні до думки, що у становленні читацької самостійності висхідним є мотиваційний компонент, а ведучим її мотивом – пізнавальний інтерес.

Необхідною умовою виникнення потреби в читанні є поінформованість та обізнаність у доступному колі читання. Аналіз результатів констатувального експерименту дозволив зробити висновок, що пріоритетна роль у ознайомленні дітей із широким колом літератури, яка б відповідала віковим читацьким інтересам дітей належить вчителю. Разом із тим це можливо при дотриманні системи навчання в процесі формування читацької самостійності і читацьких інтересів.

Читацький інтерес має надзвичайно велику спонукальну силу: він спонукає школяра до пізнання, змушує шукати відповіді на виникаючі питання в книжці, прагнення пошуку. Звідси, без вивчення читацьких інтересів неможливо керувати самостійним читанням учнів, виявити місце книжки в житті конкретної людини, відшукати шляхи до кожного, так як неможливо успішно розвивати і виховувати того чи тих, кого недостатньо знаєш.

Вивчення читацьких інтересів допомагає вирішувати питання формування читацької активності, завдання виховання розвинутої особистості, саморозвитку і самовиховання. Ось чому в останні роки особливо гостро в системі виховання творчої особистості постала проблема самостійного читання, формування інтересу до книжки.

Книжка здатна творити чудеса. Але не всі учні, за нашою констатацією, однаково звертаються до неї. Це пояснюється тим, що не у всіх розвинені читацькі пізнавальні інтереси. В чому ж вони проявляються? Насамперед, у позитивному ставленні учнів до читання, у прагненні ознайомитися зі змістом творів як джерелом нових знань.

Читацькі пізнавальні інтереси можуть мати епізодичний і стійкий характер. Про епізодичний можна говорити лише тоді, коли дитина звертається до книжок час від часу. Це здебільшого зумовлюється, за нашими спостереженнями, тим, що учень в якійсь мірі зацікавився змістом даного твору або його приваблює зовнішній вигляд книги, ілюстрації в ній, поради когось зі старших чи однолітків.

Первинний інтерес зумовлюється впливом як стихійних, так і організованих факторів. Досліджуючи джерела виникнення пізнавальних інтересів і співвідношення між цими факторами, ми виявили, що під впливом школи, сім'ї, позашкільних закладів, дитячих передач по телебаченню, соціальним мережам первинний пізнавальний інтерес виникає тільки в 28,3% дітей, а у 71,7% він виникає стихійно.

Стійкий інтерес до читання характеризується тим, що учень читає систематично, сам виявляє активність, розшукує книжки для читання, відчуває потребу в ньому. Виховання у школярів стійкого інтересу до читання – одне із найважливіших завдань школи.

Вчені (психологи, педагоги, методисти) відзначають, що до кінця молодшого шкільного віку у дитини починає виникати вибірковий інтерес до окремих предметів (Л.І. Божович, Н.М. Бібік, Н.Г. Морозова, О.Я. Савченко, Н.М. Светловська, Г.П. Ткачук, Г.І. Щукіна). В деяких із них він стає стійким і спонукає їх із власної ініціативи шукати додаткові джерела знань. Ця тенденція підтверджується і в наших дослідженнях. Так, у бесіді з учнями 2 класу про оточуюче середовище доходимо висновку, що діти на даному етапі найбільше прагнуть дізнатись про тварин, як вони живуть, що їдять, як зимують, як

турбуються про потомство. Зацікавленість школяра окремою темою і бажання здобути конкретні знання служить показником формування читацького пізнавального інтересу. Тому, добираючи додатковий матеріал, для розвитку пізнавальних інтересів учнів 1 та 2 класів, ми прагнули підібрати літературу саме таку, яка висвітлює питання життя тварин і складала завдання саме з посилення на цю літературу. Адже в основу керівництва читанням повинно бути покладено формування читацьких інтересів, любові до книги.

У добір книжок ми пам'ятали, що книга – об'єкт, але об'єкт особливий. Починали добір із головного – змісту, бо саме у змісті і відображений той досвід поколінь, заради якого книжка видається і читається.

Ядром змісту є текст – літературний твір. Але якщо ми говоримо про літературний твір і співвідносимо його з поняттям «книга», то не маємо права відривати текст від книжки, тобто від самої системи засобів завдяки яким книжка стає книжкою. Справді, у залежності від призначення книжки, адресата, у ній продумані оформлення, розміщення тексту, ілюстрацій, їх добротність та якість паперу. А наше прагнення максимально задовольнити всі ці вимоги допомогло дібрати такі книжки, які вже своїм зовнішнім виглядом привертають увагу до себе як у читача, так і у покупця.

Розпізнавання в книжці важливих елементів, а також засобів текстової і позатекстової інформації, усвідомлення їх призначення – це перший крок до засвоєння змісту книжки і виникнення інтересу до неї.

Інтерес це активна пізнавальна спрямованість людини на певний предмет чи явище дійсності. Г.П. Ткачук визначені й обґрунтовані психолого-педагогічні умови щодо формування інтересу до книжки, любові до читання:

- 1) книги, до яких учитель хоче виховати інтерес, мають завжди оточувати дітей;
- 2) зміст і форми роботи плануватимуться вчителем у відповідності до рівня знань і вмінь із читання певного класу;
- 3) робота з книгою буде так організована, щоб задоволення інтересу стало життєво необхідним для кожного учня, щоб втрачені сили приносили дитині радість, а набуті знання й уміння вона могла використати в житті [10, с.113].

Кожна зустріч дитини з книжкою має приносити їй радість, задоволення. Тому, знайомити з нею треба так любовно, щоб кожна дитина захопилась і полюбила читання, переконалась, що книга збагачує знання, прикрашає життя. А для цього вчитель має знати, що хочуть читати діти, чим кожен із них цікавиться, тобто знати їх читацькі інтереси.

Проведений нами аналіз читацьких формулярів і запитів школярів початкових класів ЗОШ міста Кам'янець-Подільського, показав, що учні читають книжки найрізноманітнішої тематики, а також твори авторів зі шкільної програми: В. Сухомлинського, Лесі Українки, В. Нестайка, М. Трубадіні та інших. Відзначаємо, відомості про навколишній світ маленький читач знаходить у науково-пізнавальній літературі.

Отже, під час формуючого експерименту ми використовували саме цю літературу, згрупувавши й упорядкувавши її за тематичною спрямованістю і відповідно до виявлення читацьких інтересів молодших школярів. Привабливість науково-художньої книжки в тому, що іноді тільки її засобами дитині стають доступні закономірності з життя природи.

Особливу увагу як засобу виховання, вважав І. Огієнко, потрібно приділяти рідній природі. «Пишна природа чарівного краю нашого сама нахилиє своїх мешканців до замилювання у всякім мистецтві», – писав він.

«Природа рідного краю є основою матеріальної і духовної культури народу... Природні фактори, що зумовили національні особливості українців, формують у дітей чуття єдності, гармонії людини й природи. Дитяче чутливе сприймання природи як живого організму, зустріч її з тасмнищами, прагнення досягнути їх, породжує любов до природи, екологічне світобачення» [6].

Можливості такої літератури настільки надзвичайні, що іноді створюється враження, що можна зовсім обійтись без статей підручника, наприклад, інтегрованого курсу «Я досліджую світ», якщо з дітьми прочитати серію добре підібраних науково-художніх творів про природу. Однак, це не зовсім так. У читанні молодших школярів повинні бути присутніми твори з різних підрозділів пізнавальної літератури. Науково-популярні і науково-художні твори доповнюють один одного: науково-художня література викликає пізнавальний інтерес, який може бути більш задоволений за допомогою читання науково-популярних книг, у той час як від уміння користуватися науково-популярною книжною залежить рівень розуміння науково-художньої літератури. Твори цих підрозділів відповідають різним запитам учнів-читачів на різних рівнях їх загальноосвітньої підготовки в залежності від віку, душевного складу і читацьких смаків. Дитина буде зростати, у неї буде більше запитань, їй знадобляться більш глибокі відповіді, які треба шукати в іншій літературі.

Предметом нашого дослідження стало й те, що вчителів важливо усвідомлювати різницю між пізнавальною та художньою літературою. Від цього залежить вибір дієвих прийомів роботи з твором.

Пізнавальна література неоднорідна. В даний час прийнято пізнавальну літературу для дітей (О.В. Джежелей, А. Ємець, Г.П. Ткачук) розділяти на науково-популярну, науково-художню, довідкову, інструктивну. На жаль, і досі серед позначок на книжкових виданнях існує плутанина, коли науково-популярні твори позначають як науково-художні та навпаки.

Науково-художні твори для дітей – це різновид дитячої пізнавальної літератури, в якому пізнавальна інформація подається читачеві за допомогою сюжету і художнього образу. Основне завдання таких творів полягає в розвитку пізнавального інтересу, вихованні розумової активності, в тому, щоб привернути увагу до навколишнього світу, викликати запитання.

Наприклад, науково-художніми є твори О.І. Копиленка в збірці «Як вони живають», П.В. Утевської «Буряк-буркотун», «Вароччин гребінець та його родичі», Б.Г. Вовка «Покатайте дорогу», П.Д. Лабанського «Ложечка меду», І.М. Прокопенко «Чому липень липнем назвали», «Як павучок братів шукав» тощо.

Найсуттєвіша відмінність цієї літератури від інших видів пізнавальної дитячої книжки – це наявність сюжету, під яким розуміють подію чи ряд пов'язаних між собою подій, у яких розкриваються характери дійових осіб. Сюжет допомагає привернути увагу ще недосвідченого читача. Саме тому серед пізнавальної літератури, яка доступна читачеві молодшого шкільного віку і яку ми рекомендували читати дітям, науково-художні твори у нашому рекомендаційному списку переважали.

Керуючись результатами констатувального та формувального експериментів, переконаємось, що об'єктивним показником читацької самостійності молодших школярів є стійка необхідність і здатність читати книжки за усвідомленим вибором і особистим інтересом до читання такого типу дитячої літератури – науково-пізнавальної.

Науково-популярні твори для дітей – це безсюжетні пізнавальні твори, основними завданнями яких є розкриття певної системи знань, прищеплення бажання

і навички користуватися доступною довідковою книгою. Науково-популярними є переважна більшість статей у дитячих енциклопедіях, це твори С.М. Приходько «Картопелька», М.В. Шарлеманя «Лісові барабанщики», П.В. Утевської «Оповідання про скляну ниточку», А.Л. Григорука «Жилетка «Пінгвін».

Дані проведеного нами опитування на констатувальному етапі дослідження показали, що читання у дітей молодшого шкільного віку займає далеко не перше місце. На перше місце діти ставили комп'ютерні ігри, на другому – перегляд передач по телебаченню, на третьому – прогулянки та ігри на свіжому повітрі з друзями і лише потім – читання книг.

Аналогічне анкетування серед батьків «Чим полюбляють займатися у вільний час ваші діти» дало такі показники (табл. 1).

Таблиця 1

Заняття школярів у вільний час

Види діяльності	Клас, %			
	I	II	III	IV
Прогулянки	38	24	10	44
Робота з книжкою (самостійне читання та слухання)	70	64	58	42
Малювання	27	15	6	29
Заняття спортом	8	16	28	49
Перегляд телепередач	20	18	52	36
Комп'ютер	5	12	35	58
Допомога по дому	23	18	25	24
Ігри	52	30	26	16

Як видно з таблиці, поступово інтерес до читання у молодших школярів втрачається. Якщо в першому класі, коли дитина ще здебільшого спілкується з книжкою під керівництвом дорослого, цей вид діяльності був на першому місці, то в четвертому він перемістився на четверте місце, а пріоритетні місця зайняли: комп'ютер, перегляд передач по телебаченню, прогулянки на повітрі.

Дані опитування-інтерв'ю «Назви найбільш цікаві книги, які ти прочитав нещодавно» показують, що більшість учнів назвали не більше 5-6 книжок. При цьому лише 6,3% назвали конкретну книжку і повну її назву, яку б хотіли прочитати. У значної частини школярів (34%) відсутня елементарна бібліографічна грамотність: не запам'ятовують прізвища авторів книжок, не вміють самостійно вибрати книжку за її зовнішніми ознаками, зробити припущення, про що ця книжка.

Результати опитування «Чи любиш ти читати?» засвідчили, що читацька активність молодших школярів бажає бути кращою. Так, багато читають – 18%, достатньо – 45%, мало – 35%, узагалі не читають – 2%.

Виховання дитячих пізнавальних інтересів і читацької самостійності великою мірою залежить також від педагогічної культури батьків. У справі виховання дітей, на думку професора І. Огієнка, учителі та батьки повинні виступати як партнери, постійно доповнювати і підтримувати один одного, оскільки у школі удосконалюються ті риси і якості, які формуються батьками [3, с.309].

Робота з формування ціннісних орієнтацій неможлива без докорінного поліпшення родинного виховання. Тому що сім'я, зазначав І. Огієнко у праці «Навчаймо дітей своїх української мови!» (Вінніпег, 1961), – це «домашня церква», в якій закладається духовний стрижень особистості, основи її моралі, самобутність національного світовідчуття і світорозуміння [5, с.57].

Не можна обійти увагою той факт, що під впливом ціннісних орієнтацій сім'ї на особистісному рівні дитини відбувається відбір духовних цінностей, які залишаються, зітруться або трансформуються під впливом вимог суспільства. І. Огієнко застерігав, що коли суспільні духовні цінності та ідеали суперечать особистим, відбувається відторгнення частини або руйнація всієї ціннісної системи дитини, що у свою чергу, призводить до духовної кризи, яка проявляється передусім у дезорієнтації та спустошеності.

Заперечення батьками духовності в дітей є наслідком нерозуміння самоцінності та унікальності внутрішнього світу дитини й несталості її духовних процесів, високої вразливості психіки і основною причиною появи закомплексованих і замкнених людей, які бояться проявити в чомусь свої духовні прагнення, погляди, щоб зберегти внутрішній спокій, життєву рівновагу, що згодом переростатиме в цинічне ставлення до життя, до національних і загальнолюдських цінностей [5, с.58].

В умовах сім'ї та школи, наголошував Огієнко І., укорінюються основні якості, здібності, нахили, таланти, звички дітей. Підтримка сім'ї та комфортне шкільне середовище систематично сприятимуть їхньому розвитку.

Шкільне, родинне і релігійне виховання, зазначав вчений, виконують одну важливу спільну функцію – виховують підростаючу особистість як свідомого громадянина своєї держави, котрий вболіває за майбутнє народу, відроджує і розвиває культуру, поважає історичне минуле, мову та відстоює інтереси своєї Батьківщини [8, с.208].

Як показують матеріали обстеження, батьки часто зайняті своїми «дорослими» справами, а тому відмахуються від дитячих запитань чому?» і «для чого?», вбиваючи цим самим у зародку найціннішу якість душі маленької людини – ненаситну допитливість, цікавість. Тут доречною буде порада: бійте на сполох, якщо ваша дитина не запитує про довколишнє життя. Тоді ведіть її в ліс, поле, розповідайте про дивовижний світ живих істот, про рух хмар і зірок, про перетворення Місяця, про те, як маленька зернинка стала духмяним калачем, як можна на груші виростити яблука, як споруджують будинок, що треба для очищення повітря в місті, – словом, про все те, чим живе людина. І ще – накупіть їй багато книжок, щоб вечорами в дружній бесіді обговорити, що нового вони принесли у вашу оселю. Не бійтеся прочитати дитині з дорослого журналу про далекі країни, про подвиги вчених, про працю, знахідки, про плавання і дивовижні експерименти.

Родина повинна піклуватися про духовне життя дитини, розширюючи її кругозір, створюючи відчуття повноти, насиченості, радості буття. Книга, як продукт духовного життя людини, об'єднує в собі не лише освітньо-пізнавальний, а й світоглядний, естетичний, моральний, духовний потенціал, слугує значним фактором формування особистості дитини, її національної свідомості [5, с.64].

З раннього дитинства дитині потрібно відкрити радість бути глядачем, слухачем, читачем. Необхідно, однак, щоб зусилля школи підтримувалися й у родині. На жаль, склалася така тенденція, що батьки перекладають відповідальність на школу і у питанні дитячого читання. Цей факт підтвердило наше анкетування, проведене серед батьків, їм було запропоновано відповісти на запитання: «Скільки разів у тиждень ви з дитиною читаете та обговорюєте додаткову художню літературу?» (табл. 2).

Таблиця 2

Читання та обговорення книжки	Клас, %			
	I	II	III	IV
1 раз на тиждень	-	40	44	23
2 рази на тиждень	19	20	27	32
3 рази на тиждень	37	16	11	7
щодня	63	26	16	-
жодного разу	-	8	18	23

Аналіз результатів дозволяє зробити висновок, що недостатня увага батьків до книжки і читацької самостійності їхніх дітей не відповідає вимогам сьогодення. А звідси, пізнавальний інтерес у дитини гасне, а потреба в читанні пропадає. Більше того, батьки не переконані, що спільне читання, крім задоволення чисто пізнавального інтересу, має і моральну сторону. Адже, це один зі способів змістовного спілкування з дитиною, коли вона почуває батьківську увагу до неї, її інтересів, коли виникає духовна близькість. Вважаємо, що батьки повинні продовжувати читати своїм дітям доги, поки в тих існує така потреба. Бажаємо, щоб спільне читання, як і перегляд кінофільмів, спектаклів, телепередач, доповнювалося наступним обговоренням прочитаного, побаченого. Саме в бесідах-судженнях формується культура мови і мислення дитини. При цьому важливо вміти «... захоплюватися і дивуватися новим фактом, новим знанням. Це емоційне ставлення до пізнання, радість розумової праці – дорогоцінний подарунок вашій дитині».

Вивчаючи коло читацьких інтересів молодших школярів, ми дійшли висновку: дітей 1-2 класів цікавлять казки з життя відомих їм тварин, із життя дітей. Учні зі захопленням слухають розповідь чи читання вчителем казок:

- 1) у 1-2 класі «Пан Коцький», «Котигорошко», «Івасик Телесик», «Лисичка та Журавель», «Чарівне горнятко», «Яйце-райце», «Кіт та Пес». Якщо включати ще й інсценізацію окремих казок чи епізодів із використанням масок казкових героїв, їх атрибутів, то це ще більше викличе інтерес дитини до читання;
- 2) у 3 класі більше цікавлять оповідання про природу, про працю людей;
- 3) у 4 класі діти читають пригодницькі твори, про мандрівки, наукові відкриття, про наших дослідників.

Дослідження показали, що користуються попитом молодших школярів природа виникнення речей, їх будова, тваринний та рослинний світ. При цьому вони конкретно хочуть отримати відповіді на поставлені питання «Звідки беруться машини?», «З чого роблять папір?», «З чого виготовляють скло?», «Як орієнтуються птахи у польоті?», «Чому дерева скидають листя?» тощо [2, с.212].

З віком збільшується число пізнавальних питань про будову та створення Землі, космос, будову людини, питання життя і смерті людини та тварин. Природний інтерес продовжує розвиватись. Дітей хвилюють вже не тільки явища, а причини виникнення того чи іншого явища. Наприклад: «Звідки береться райдуга?», «Чому йде дощ?», «Куди і для чого течуть ріки?», «Звідки прийшли до нас ті чи інші рослини?», «Звідки береться тканина?» тощо. Ці питання свідчать про те, що учні намагаються проникнути в суть явищ, знайти пояснення, причину. Це найбільш високий рівень розвитку читацьких пізнавальних інтересів, передумова формування читацької самостійності. Бо ж, щоб відповісти на ці та інші питання, дитина повинна звернутись до книги, науково-пізнавальної зокрема, а цю роботу повинен спрямувати вчитель.

Інтереси читачів у своєму дослідженні ми виявляли різними способами протягом усього часу перебування дитини в школі. У бесідах, що проводились із

дітьми після уроків чи на уроках із різних предметів, відзначали, хто що читав із певного питання, чим саме цікава та чи інша книжка, про що хотів би ще прочитати той чи інший учень, цим самим засвідчивши ріст культурного рівня школяра. При цьому пам'ятали, що діти молодшого шкільного віку дуже повільно залучаються до читання науково-пізнавальної літератури. Тому, під час формувального експерименту ми пропагували науково-пізнавальні книжки, вчили працювати з цією книжкою, виділяти і сприймати найбільш необхідний матеріал.

Переконані, читацькі інтереси вчитель повинен розвивати в дітей, починаючи з навчання грамоти. Поки дитина ще не оволоділа грамотою, педагог покидає систематично читати дітям художні твори, особливо казки, вести бесіду за прочитаним. Діти наших експериментальних класів чекали таких хвилин зустрічі з книжкою з нетерпінням, а ми пересвідчувались, що книга – це велика радість для дитини. А щоб учні не були в цьому випадку пасивними слухачами, пропонували їм намалювати героїв казки, намалювати малюнок до якогось епізоду, переказати казку за цим малюнком. Ці прийоми виховують любов до книги, зацікавлюють школяра читанням.

На наше переконання, варто познайомити дітей із бібліотекою, пояснити, яке багатство там знаходиться, і що кожна книга містить у собі багато цікавого, цінного, чудесного. Цим учитель популяризує книги, викликає інтерес до них, бажання якнайшвидше їх прочитати.

Дієвими будуть і зустрічі з дитячими письменниками, які сприятимуть виникненню читацьких інтересів. Дітям, як і дорослим будуть цікаві зустрічі з Дмитром Кузьменком, Зіркою Мензатюк, Оксани Кротюк, Іваном Андруссяком, Сергієм Боднарем тощо.

Готуючи учнів до літературних ранків, конкурсів, ми рекомендували книги з урахуванням індивідуальних можливостей, зацікавлювали читанням усіх учнів. Це неабияка нагода пробудити і проявити потяг до книжки.

Висновки. Таким чином, читацький інтерес – надзвичайно важливий стимул до навчання, до пізнання нового. Під його впливом розвивається пізнавальна читацька самостійність.

Вивчення читацьких інтересів повинно сприяти тому, щоб прищепити школярам літературний смак, уміння глибоко сприймати прочитане, зробити книжку духовною потребою підростаючої особистості.

Отже, можливості дитячої книжки, науково-пізнавальної зокрема, на уроках літературного й позакласного читання щодо формування читацького інтересу і читацької самостійності необмежені. Щоб ці можливості були реалізовані, книжка повинна відповідати таким критеріям:

- доступності;
- відповідності віковим особливостям та розумовому розвитку учнів; високої художньої і пізнавальної цінності;
- якісного оформлення; достовірності пізнавального інтересу.

Високий темп життя і мобільність змушують сучасних дітей читати короткі тексти, інформаційні дайджести з дисплеїв смартфонів, планшетів, комп'ютерів, прослуховувати аудіокниги. Подальші дослідження читацьких інтересів молодших школярів висвітлюватимуть роль аудіо книги у формуванні читацької компетентності.

Список використаних джерел і літератури:

1. Гончаренко С.У. Український педагогічний енциклопедичний словник. Рівне: Волинські обереги, 2011. 552 с.

2. Довгань О.С. Читацькі інтереси і їх вплив на формування читацької самостійності. *Педагогічна освіта: теорія і практика: Збірник наукових праць* / [гол. ред. В.М. Лабунець]. Кам'янець-Подільський, 2018. Вип. 25 (2-2018). Ч. 2. С. 208-215.
3. Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження: наук. допов. / під заг. ред. Є.І. Сохацької. Коломия: Коломийська друкарня ім. Шухевича, 1997. 352 с.
4. Копчук А.М. Виховання читацьких інтересів учнів. Київ: Товариство «Знання» УРСР. 1989. 48 с.
5. Кучинська І.О. Духовні джерела Івана Огієнка: навч. посіб. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. 88 с.
6. Марушкевич А.А. Невтомний працівник українського ренесансу Іван Огієнко. Педагогічний аспект. Київ: Четверта хвиля, 1996. 128 с.
7. Навчання і виховання учнів 3 класу Методичний посібник для вчителів / укладач О.Я. Савченко. Київ: Видавництво «Початкова школа». 2004. 512 с.
8. Олинець Т.В. Сімейне виховання в контексті педагогічних ідей Івана Огієнка та сучасному освітньому просторі України та США. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта*. Вип. XVI. С. 206-211. URL: <http://ohiienko.kpnu.edu.ua/article/view/246075>.
9. Постанова Кабінету Міністрів України від 21 лютого 2018 року «Про затвердження Державного стандарту початкової освіти». URL: <https://www.Kmu.gov.ua/ua/npras/prozatverdzhennya-derzhavnogo-standartu-pochatkovoyi-osviti>.
10. Ткачук Г.П. Робота з дитячою книжкою на уроках Позакласного читання (1-4 клас): посібник для вчителя. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. 120 с.

References:

1. Honcharenko, S.U. (2011). *Ukrainskyi pedahohichnyi entsyklopedychnyi slovnyk* [Ukrainian Pedagogical Encyclopedic Dictionary]. Rivne: Volynski oberehy, 552 s. [in Ukr.].
2. Dovhan, O.S. (2018). Chytatski interesy i yikh vplyv na formuvannya chytatskoi samostiinosti [Reading Interests and Their Influence on the Formation of Reading Autonomy]. *Pedahohichna osvita: teoriia i praktyka. Zbirnyk naukovykh prats* [Collected Works] / [hol. red. V.M. Labunets]. Kamianets-Podilskyi. S. 208-215. [in Ukr.].
3. Dukhovna i naukovo-pedahohichna dialnist I.I. Ohienka (1882-1972) v konteksti ukrainskoho natsionalnoho vidrodzhennia [Spiritual and Scientific and Pedagogical Activity of I.I. Ohienko (1882-1972) in the Context of the Ukrainian National Revival] / (ed. by Ye.I. Sokhatska): nauk. dopov. Kolomyia: Kolomyiska drukarnia im. Shukhevycha, 1997. 352 s. [in Ukr.].
4. Kopchuk, A.M. (1989). Vychovannia chytatskykh interesiv uchniv [Education of Pupils' Reading Interests]. Kyiv: Tovarystvo Znannia. URSR. 48 s. [in Ukr.].
5. Kuchynska, I.O. (2004). Dukhovni dzherela Ivana Ohienka [Spiritual Sources of Ivan Ohienko]: navch. posib. Kamianets-Podilskyi: Abetka-NOVA. 88 s. [in Ukr.].
6. Marushkevych, A.A. (1996). Nevtomnyi pratsivnyk ukrainskoho renesansu Ivan Ohienko. Pedahohichnyi aspekt [Ivan Ohienko is a Tireless Worker of the Ukrainian Renaissance. Pedagogical Aspect]. Kyiv: Chetverta khvylia. 128 s. [in Ukr.].
7. Navchannia i vykhovannia uchniv 3 klasu. Metodychni posibnyk dlia vchyteliv. [Education and Upbringing of 3rd Grade Pupils. Methodical Manual for Teachers] / (ed. by O.Ia. Savchenko). Kyiv: Vydavnytstvo Pochatkova shkola. 2004. 512 s. [in Ukr.].
8. Olynets, T.V. (2022). Simeine vykhovannia v konteksti pedahohichnykh idei Ivana Ohienka ta suchasnomu osvithnomu prostori Ukrainy ta SShA [Family Education in the Context of the Pedagogical Ideas of Ivan Ohienko and the Modern Educational Space of Ukraine and the USA]. *Ivan Ohienko i suchasna nauka ta osvita*. Vyp. XVI. S. 206-211. URL: <http://ohiienko.kpnu.edu.ua/article/view/246075>. [in Ukr.].
9. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 21 liutoho 2018 roku «Pro zatverdzhennia Derzhavnogo standartu pochatkovoi osvity» [Resolution of the Cabinet of Ministers

- of Ukraine Dated February 21, 2018 «On Approval of the State Standard of Primary Education»). URL: <https://www.Kmu.gov.ua/ua/npas/prozatverdzhennya-derzhavnogo-standartu-pochatkovoyi-osviti>. [in Ukr.].
10. Tkachuk, H.P. (2000). *Robota z dytiachoiu knyzhkoiu na urokakh pozaklasnoho chytannia (1-4 klas)* [Working with a Children's Book in Extracurricular Reading Lessons (grades 1-4)]: posibnyk dlia vchytelia. Kamianets-Podilskyi: Abetka, 120 s. [in Ukr.].

Olena Dovhan, Tetiana Olynets

READING INTERESTS AND THEIR INFLUENCE ON THE FORMATION OF READING AUTONOMY

The article considers the problem of the influence of reading interests of primary school pupils on the formation of reading autonomy. The psychological and pedagogical literature was analysed from the point of view of methods of forming interest in scientific and informative literature. The role of cognitive interest in the formation of reading autonomy is clarified: the nature, indicators, and conditions of the formation of interest in books in the context of Ivan Ohiienko's views are found out.

The data of the conducted research are presented, which demonstrated that reading is far from the first place among children of primary school age. Among the priorities are computer games, watching television programs, walks and games in the fresh air with friends, and only then – reading books. From the 1st to the 4th grade, the interest in reading among primary school pupils is gradually lost. The circle of readers who are motivated to read specific literature and who has a lack of elementary bibliographic literacy is defined.

The results of the analysis of reading forms and requests of primary school pupils regarding topics and authors are presented; priorities in the literature are defined.

The results of a formative experiment are adduced, during which there was used literature, grouping and arranging it according to thematic direction and in accordance with the identification of reading interests of primary school pupils. The advantages of the science and art book as a means of learning the laws of nature are determined. Emphasis is placed on the need for primary school pupils to read works from different sections of informative literature, since popular science and science fiction works complement each other: science fiction causes cognitive interest, which can be more satisfied by reading non-fiction books, while the ability to use a non-fiction book depends on the level of understanding of science fiction. The literary works of these subsections meet the various requests of pupil readers at different levels of their general education, depending on their age, internal state of mind and reading tastes. Not everyone understands the difference between non-fiction and fiction, and the choice of effective methods of working with the literary work depends on this.

The role of the family in the formation of spiritual values in the context of I. Ohiienko's views and reading interests and reading autonomy of primary school pupils is clarified.

Key words: Ivan Ohiienko, children's reading, reading needs, cognitive interest, reading interest, reading activity, reading autonomy, informative and fiction literature.

Отримано: 15.10.2023 р.

Валентина Загалевич

ORCID 0000-0002-5003-2313,

викладач суспільних дисциплін,

голова циклової комісії соціальної роботи,

психології та фізичної реабілітації,

ВП Кам'янець-Подільський фаховий коледж

НРЗВО «Кам'янець-Подільський державний інститут»

Ангеліна Горошко

здобувачка фахової передвищої освіти

спеціальності 231 Соціальна робота,

ВП Кам'янець-Подільський фаховий коледж

НРЗВО «Кам'янець-Подільський державний інститут»

ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ У КОНЦЕПЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ІВАНА ОГІЄНКА

У статті аналізуються основні аспекти, що впливають на процес становлення особистості за концепцією національного виховання Івана Огієнка; розкривається роль родини, школи та реалії на процес становлення молодого покоління, визначається вплив історії, народних звичаїв та обрядів на формування світогляду та світосприйняття вихованця.

Ключові слова: національне виховання, особистість, культура, гуманізація, родинне середовище, мова, історія, рідний край, нація.

Постановка проблеми. Неоціненну спадщину у дослідженні національного виховання залишив Іван Огієнко – педагог, науковець, видатний вчений. У своїх напрацюваннях він звертає увагу на важливість родинних цінностей у навчально-виховному процесі. І. Огієнко пропонує власну концепцію єдиної системи національного виховання, де ключові складові включають родинне, шкільне та релігійне виховання. Згідно з поглядами Івана Огієнка, родина, школа і церква є «трьома опорами», на яких ґрунтується комплексний вплив на виховання наступних поколінь [1].

Мета дослідження. Здійснити теоретичне обґрунтування чинників, що безпосередньо впливають на формування особистості та дослідити роль та значення родини, школи, релігії, історії та традиційних обрядів у концепції національного виховання Івана Огієнка.

Виклад основного матеріалу. Окремі аспекти національного виховання дослідили українські вчені та фахівці, зокрема, Марушкевич А.А., Шквир О.Л., Лохвицька Л.В. які висвітлюють погляди І.І. Огієнка щодо проблеми національного виховання і значення його спадщини для підготовки майбутніх вчителів до класного керівництва в нових соціо-політичних умовах, Басюк Н.А. розглянула сутність почуття обов'язку дітей на основі поглядів І. Огієнка

Іван Іванович Огієнко висував принципи народності, культуровідповідності, природовідповідності та гуманізації як основні для виховання молодого покоління. В сучасній системі національного виховання ці принципи посідають провідне місце. Вчений підкреслював, що школа повинна сприяти закри-

пленню учнів українського патріотизму, національної свідомості та світогляду. Виховання за допомогою рідної мови вважалося для нього найважливішим фактором, оскільки вона є джерелом національного духу та культури. Мова була для нього нерозривною частиною нації та її історії: «Рідна мова – це головний фундамент нашого існування як окремої нації; без окремої мови немає самостійної нації, оскільки рідна мова є основою історії та душі цього народу» [3].

На перший план у спадщині Івана Огієнка виходять рідна мова, давньоукраїнська міфологія, фольклор, народне мистецтво, символіка та інші національні традиції, звичаї та обряди. Він вважав ці етнопедагогічні засоби впливу на особистість найважливішими у вихованні молодого покоління. Усі педагогічні теорії і практика Івана Огієнка, його історично-педагогічні, теоретичні і методичні праці переконають нас у тому, що ідеї і засоби народної педагогіки повинні стати фундаментом для розвитку національної системи освіти та виховання, а також наукової педагогічної думки [3].

Родина має велике значення на формування особистості дитини, адже разом з рідною мовою батька і матері вона освоює звичаї, традиції, пісні, приказки, віру українського народу. Педагог висловлював переконання, що те, яким чином навчають у родині батьки, впливає на подальший розвиток дитини. І.І. Огієнко також постійно підкреслював важливість материнської та батьківської любові, яка сильно впливає на формування особистості дитини.

Мислитель вважав, що головними інструментами виховання у родині є мова, вплив матері і батька, україномовне оточення та етнічна атмосфера. До того ж, вчений підкреслював важливість формування в дітей поваги до моральних норм власного стосунку, що формується в першу чергу завдяки прикладу батьків, старших братів і сестер, а також чужих людей. Справді, батько і мати повинні докладати зусилля, щоб забезпечити дитині рідномовне оточення, щоб у подальшому не відбувалося її відокремлення від української нації.

Відчуження від власної нації на думку І. Огієнка є тяжким наслідком, що супроводжує людину впродовж життя і веде до забуття духовних спадщин пращурів. Батьки-першовчителі, відіграють ключову роль у створенні атмосфери фізичного та психічного розвитку особистості в повній мірі, а також формують активне та зацікавлене відношення дітей до зовнішнього світу [2].

Саме на сім'ю покладається повна відповідальність за розвиток, виховання та навчання власних дітей. Жоден соціальний інститут не здатен замінити унікальне родинне середовище, яке дозволяє дитині вступити в великий світ життя. Саме там малюк отримує певні знання, навички та вміння, освоює правила поведінки та соціальні норми, набуває важливий досвід у суспільстві.

Огієнко І.І. наголошував на важливості природи рідного краю при здійсненні процесу виховання. Він писав, що «чарівна природа нашого краю сама залучає своїх мешканців до мистецтва» [1]. Природа рідної місцевості є основоположною для матеріальної, і духовної культури народу. Природні чинники, які вплинули на національні риси українців, сприяють формуванню у дітей почуття згуртованості та взаємозалежності між соціальним та природним. Дитяче сприймання природи наче живого організму, бажання розкрити її таємниці та жадоба їх розуміти, розвивають екологічне світосприйняття природи.

І. Огієнко твердо вірив у те, що збалансоване моральне виховання має бути народжене релігійними цінностями і витікати з них. Тому він розглядав почуття відповідальності та обов'язку педагога у контексті єдності з християнським обов'язком перед Богом [1].

Одним з головних компонентів національного виховання Іван Огієнко виділяє історію, адже знання про реальні події, факти стосовно виникнення, становлення і розвитку власного народу та нації є визначальними в процесі виховання. Він підкреслював, формуванню національного світогляду, свідомості, самосвідомості та духовності сприяють знання історії рідного краю, що мають високий виховний потенціал [3].

У власній педагогічній практиці Іван Іванович зважав на попередні знання та вміння дітей, оцінюючи їх рівень володіння рідною мовою, розуміння історії батьківщини і навіть їхню здатність читати вірші національних авторів. Цей підхід свідчить про його глибоке розуміння індивідуальних потреб та можливостей кожного учня. Врахування рівня знань та інтересів учнів дозволяє ефективніше організувати виховний процес та забезпечувати їхнє активне навчання та розвиток [5].

Іван Огієнко з пересторогою ставився до «перекручування» історичних фактів та подій, і наголошував на важливості того, щоб кожен вихованець знав з дитинства, через процес навчання, що український народ має свою довгу історію. Вивчення рідної історії допомагає дітям зрозуміти, як народ виник, став нацією та розвивався. Це призводить до формування історичного інтересу, зацікавленості про духовну глибину, збереження історичної пам'яті та самоідентифікацію як частини народу. Виховання у дітей історичного усвідомлення сприяє і розумінню сучасних соціальних процесів національного відродження в доступній для них формі [5]. Іван Огієнко вважав, що знайомство дітей з звичаями та обрядами народу відіграє важливу роль та значення. Вчений підкреслюючи потребу в вихованні поваги до традицій власного народу, класифікував обряди та звичаї на такі: родинні тобто домашні, релігійні та всенародні. Педагог підкреслював важливість дотримання обрядів власного етносу молодим поколінням, оскільки вони складаються з багатьох аспектів, серед яких можна назвати естетичні, моральні, етичні, історичні та філософські. Традиції та обряди є сполучною ланкою між колишнім і теперішнім, вони свідчать про наявність етнічної єдності та згуртованості.

«Без виключення, де б ми не звернули погляд, ми можемо побачити, як унікально та самобутньо український народ формував свою культуру», – зауважував видатний філософ [2]. Дійсно, кожна сім'я та освітній заклад обов'язково вивчають традиції, звичаї та обряди, що є основою виховання, та транслюється з покоління в покоління. Грунтуючись на основі народних обрядів і традицій відбувається формування моральних норм, правил поведінки та світогляду. створюється водночас, невидимий і живий взаємозв'язок між минулим, теперішнім та майбутнім власної нації. Приймаючи та відтворюючи ці традиції, молодь наповнюється сутнісними характеристиками у пізнанні, психології, моралі та естетиці.

Огієнко І.І. при формуванні особистості визначав значущість народного календаря як джерела виховних цінностей. Він розглядав народний календар як систему дат, свят, подій, традицій, звичаїв та обрядів, що склалися історично, що відзначаються колективом впродовж року. Вчитель має наголошувати на вивченні цього календаря, усвідомленні його виховного впливу та духовної сутності [3].

Наявність свят, календарних традицій, звичаїв за українським календарем свідчать про їх високий рівень культури, творчі здібності та гуманістичний спадок. Народний календар надає допомогу дітям підключитися до енциклопедії живого народного життя та розваг. У такій комплексній системі естетико-емоційних методів та способів виховання у дитини зароджується відчуття приналежності до власного народу. Перебуваючи у дитячому садку та на

початковому етапі шкільного життя використання народний календар служить природною платформою для становлення національного виховання.

Народні обряди мають зв'язок з різноманітними аспектами дійсності – природою рідного краю, самою сутністю людини та активністю народу впродовж року, допомагають поглибити чуттєво-емоційні взаємозв'язки вихованця з життям, працею та красою рідного народу. У процесі підготовки та проведення свят і календарних подій у дітей розвиваються та закріплюються якості, такі як креативність, здогадливність, працьовитість, цілеспрямованість, ініціативність та підприємливість. Головне, це спонукає до любові до власного народу та батьківщини.

До ключових ресурсів національного виховання науковець розглядає фольклор як «найбільш цінне надбання минулого, що впливає на обидві епохи української літератури». Застосування фольклору з виховною метою здійснює впливає на емоційний розвиток дитини, формує глибокі духовні переживання молодшої особистості та «допомагає відтворити образ світу в традиційних формах, характерних для народного світогляду, таких як казки, прислів'я, приказки, забавлянки, колісанки, мирилки, потішки та інші» [4].

І. Огієнко також акцентував увагу на виховній цінності рідного побуту. За його переконанням, діти повинні розуміти глибокий сенс і важливість упорядкування домівки в національному стилі, елементів національного одягу та інших аспектів. «Ми спостерігаємо витвір орнаменту на кожному кроці селянського життя: малюнки прикрашають стріхи та димарі, розташовані над входами та вікнами, виписані на стінах хат, прикрашають дерев'яне посудження, широко розташовані на сундуках, мисниках, предметах світського вжитку...», – зауважував мислитель [4]. За його словами, з самого дитинства дітям формується «доцільне й естетичне» використання елементів українського національного побуту та «розуміння їхньої краси й моралі» [4], що означає розвиток відчуття власної етнічної приналежності та ставлення до власного народу.

Іван Огієнко звертає увагу, що музика як інструмент виховання позначається на формуванні особистості, адже «Наш народ створив пісню такою, якою не створив жоден інший народ... Наші пісні – це невидимий рай. Це привабливі чари, які отримали визнання в усьому світі» [4]. Вони впливають на розвиток гордості за свій народ і його минуле, надихають дітей приєднатися до цього виду національної творчості. Оволодіння національною музичною культурою пов'язане з наявністю національного музичного генотипу, що є результатом спадкового накопичення музичних елементів, що надають можливість сприймати мелодію органічно та природно та формують готовність дитини відчувати інтонаційне багатство рідної етнічної музики та мови.

«Наука про рідномовні обов'язки» відзначає найважливіше відчуття першообов'язку перед мовою, нацією і державою, яке є найголовнішим каменем існування українського народу як відокремленої нації [3]. Педагог підкреслював, що це почуття обов'язку пов'язане з категоріями філософії, що не мають вікових обмежень: вірою, надією, любов'ю, добром, справедливістю та правдою.

Віра слугує провідним поводитирем для серця і душі людини. Любов і правда розглядаються як основа світу, які мають існувати разом, нерозривно. Любов, згідно з вченням педагога, є «двигуном праці», а правда виступає «учительською», яка виховує повноцінних громадян [1].

Великий академік І.І. Огієнко надавав значення створенню української культури і підкреслював, що «сила народу полягає у силі його культури». Він наголошував на важливості духовної культури в житті кожної нації, зокрема, української. Інтенсивна робота над вихованням національної духовної культури в дітях з їхнього дитинства є завданням, яким повинен займатися кожен вчитель.

І.І. Огієнко відзначав важливу роль гуманізації виховання, де людина визнавалася як найвища цінність і природна досконалість, ідея, яка визначала успішність та результативність системи виховання. Сучасні погляди відображені в офіційних документах, зокрема в Національній доктрині розвитку освіти України, яка передбачає формування всіх необхідних передумов для того, аби кожна дитя могло розвиватися відповідно до свого генетичного потенціалу без штучних обмежень, які іноді виникають у системі освіти, та досягати відповідного рівня освіченості та професійної підготовки відповідно до своїх здібностей та прагнень [5].

Висновки. Дослідження наукових поглядів видатного вченого дало нам змогу виділити ряд рекомендацій, що можуть сприяти ефективній організації виховання в сучасних сім'ях:

1. Збереження і відтворення рідних українських традицій, включаючи календарний цикл.
2. Активне використання української мови під час спілкування з дітьми.
3. Використання українських пісень та інших аспектів національної культури, включаючи змістовність «співання з коліски».
4. Позиція вчителів та батьків повинна бути партнерська, вони завжди повинні доповнювати та підтримувати один одного, що сприятливо впливатиме на процес становлення особистості дитини. Перспективами подальших досліджень є визначення та аналіз інноваційних пріоритетних напрямків виховного процесу у роботі з молодих поколінням.

Список використаних джерел і літератури:

1. Басюк Н.А. Іван Огієнко і виховання почуття відповідальності у дітей. URL: <https://studentam.net.ua/content/view/7929/97>.
2. Життєвий шлях та педагогічна діяльність Івана Огієнка. URL: https://allref.com.ua/uk/skachaty/zhitteviy_shlyah_ta_pedagogichna_diyalnist_ivana_ogienka?page=8.
3. Лохвицька Л.В. Ідея національного виховання дітей І. Огієнка. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2002. Вип. 9. С. 160-162. URL: <https://studentam.net.ua/content/view/7909/97>.
4. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу: Курс, читаний в українському народному університеті. Київ, 1918. 273 с.
5. Шквир О.Л. Педагогічні погляди І.І. Огієнка в контексті національного виховання. 2001. URL: <https://studentam.net.ua/content/view/7889/97>.

References:

1. Basyuk, N.A. Ivan Ohienko i vykhovannia pochuttia vidpovidalnosti u ditei [Ivan Ohienko and the Cultivation of a Sense of Responsibility in Children]. URL: <https://studentam.net.ua/content/view/7929/97>. [in Ukr.].
2. Zhyttievyi shliakh ta pedahohichna diialnist Ivana Ohiiienka [Life Path and Pedagogical Activity of Ivan Ohienko]. URL: https://allref.com.ua/uk/skachaty/zhitteviy_shlyah. [in Ukr.].
3. Lokhvytska, L.V. Ideia natsionalnoho vykhovannia ditei I.Ohiiienka. [I. Ogiyenko's idea of national upbringing of children]. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka [Bulletin of Zhytomyr Ivan Franko State University]*. Vyp. 9. P. 160-162. URL: <https://studentam.net.ua/content/view/79>. [in Ukr.].
4. Ohiiienko, I. (1918). *Ukrainska kultura. Korotka istoriia kulturnoho zhyttia ukrainskoho narodu: Kurs, chytanyi v ukrainskomu narodnomu universyteti*. [Ukrainian Culture. A brief history of the cultural life of the Ukrainian people: A course read at the Ukrainian National University]. Kyiv. [in Ukr.].

5. Shkvyr, O.L. (2001). Pedagogichni pohlyady I.I. Ohiiienka v konteksti natsionalnoho vykhovannia. [I.I. Ogiyenko's pedagogical views in the context of national upbringing]. URL: <https://studentam.net.ua/content/view/7889/97>. [in Ukr.].

Valentyna Zahalevykh, Anhelina Horoshko

FORMATION OF PERSONALITY IN THE CONCEPT OF NATIONAL EDUCATION BY IVAN OHIENKO

The article analyzes the main aspects influencing the formation of personality according to Ivan Ohiienko's concept of national education; it explores the role of family, school, and reality in the process of shaping the younger generation, determining the influence of history, folk customs, and rituals on the formation of the pupil's worldview and perception of the world.

Key words: national education, personality, culture, humanization, family environment, language, history, native land, nation.

Отримано: 05.11.2023 р.

УДК 373.3.016:811.1612]:001(477)

DOI: 10.32626/2309-7086.2023-20.251-260

Олеся Мартіна

ORCID 0000-0002-2829-5483,

*кандидат філологічних наук, доцент
кафедри теорії та методик початкової освіти,
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

Наталя Третяк

ORCID 0000-0001-7421-7438,

*кандидат філологічних наук, доцент
кафедри теорії та методик початкової освіти,
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

ФОРМУВАННЯ ЕЛЕМЕНТІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ТА ВИХОВАННЯ (на основі етичних поглядів Івана Огієнка)

У статті розглянуто аспекти формування елементів національної свідомості молодших школярів у процесі навчання української мови (на основі етичних поглядів Івана Огієнка); окреслено шляхи і способи виховання патріотизму учнів початкових класів та удосконалення практичної підготовленості вчителя до роботи з дітьми; висвітлено питання національно-патріотичного виховання, вказано умови формування української національної свідомості; узагальнено погляди Івана Огієнка на питання духовноморального виховання молодших школярів; розкрито основні суперечності, які впливають на виховання дітей.

Тему дослідження присвячено проблемі педагогічного забезпечення розвитку елементів національної свідомості учнів початкових класів. З метою її

розв'язання обґрунтовано модель свідомого оволодіння молодшими школярами національними цінностями. На основі цієї моделі визначено структурні компоненти системи педагогічного забезпечення розвитку національної свідомості особистості молодшого школяра, умови її ефективного функціонування; встановлено комплекс чинників, які впливають на позитивне ставлення молодших школярів до цінностей української культури, ієрархію мотивів їх самоформування учнями; розглянуто основні теоретичні й методичні підходи до проєкування національно та особистісно орієнтованого освітнього процесу в початкових класах; розкрито динаміку розвитку національної свідомості та самосвідомості молодших школярів у процесі навчання та виховання.

Ключові слова: культура мови, рідна мова, національна свідомість, самосвідомість, національне пізнання, національно-патріотичне виховання, мовна особистість, духовний розвиток, культурні цінності.

Постановка проблеми. У Національній доктрині розвитку освіти зазначено, що «національне виховання є одним із головних пріоритетів, органічною складовою освіти. Його основна мета – виховання свідомого громадянина, патріота, набуття молоддю соціального досвіду, високої культури міжнародних взаємовідносин, формування у молоді потреби та уміння жити в громадському суспільстві, духовності та фізичної досконалості, моральної художньо-естетичної, трудової, екологічної культури» [8, с.4].

Сьогодні загальноосвітня школа має соціальне замовлення на залучення учнів до глибоких шарів національної культури та духовності, створення умов для розвитку їх національної свідомості на основі засвоєння цінностей українського народу, зокрема, його мови, світоглядних позицій, ідей, поглядів, переконань, звичаїв, обрядів.

Стрижнем усієї системи виховання в Україні є національна ідея, яка відіграє роль об'єднувального чинника в суспільному розвитку, спрямованому на вироблення життєвої позиції людини, становлення її як особистості, як громадянина своєї держави. Сучасне виховання в Україні має забезпечувати залучення молоді до світової культури і загальнолюдських цінностей. За своїм змістом, формами й методами національне виховання спирається на кращі надбання національної, світової та народної педагогіки. «Чи ж ми справді маємо право на вільне життя, чи ми маємо право на ту автономію, якої так настирливо домагалися ось уже більше двох віків? Чи народ наш окремий, чи він же має свою культуру, культуру оригінальну, своєрідну? Чи у минулому єсть у нього своя історія, своє життя? Який би бік життя ми не взяли, скрізь побачимо, що народ наш виявляє себе окремим, своєрідним народом, народом з самостійною культурою», – писав Іван Огієнко [1, с.12].

Питання українського національного менталітету в своїх працях досліджували ще І. Огієнко, М. Грушевський, М. Максимович, О. Потебня, Г. Сковорода, П. Чубинський, П. Юркевич та багато інших. Значний внесок у розвиток методики формування національної самосвідомості зробили вітчизняні педагоги, психологи Г. Ващенко, О. Дорошкевич, О. Духнович, П. Куліш, С. Русова, К. Ушинський. Проблеми розвитку вітчизняної педагогічної думки у сфері формування національної свідомості громадян України досліджували А. Алексюк, І. Дзюба, В. Дончик, М. Євтух, М. Стельмахович, Д. Тхоржевський.

Проте проблема педагогічного забезпечення розвитку національної свідомості та самосвідомості особистості молодших школярів як особливої цілісності ще не була предметом наукового аналізу.

Мета дослідження – обґрунтувати систему педагогічного забезпечення формування елементів національної свідомості молодших школярів у процесі навчання та виховання (на основі етичних поглядів Івана Огієнка).

Виклад основного матеріалу. Патріотичне виховання – планомірна виховна діяльність, спрямована на формування у вихованців почуття патріотизму, тобто доброго відношення до Батьківщини та до представників спільної культури або країни. Таке виховання містить формування любові до Батьківщини, національної самосвідомості й гідності; дбайливе ставлення до рідної мови, культури, традицій; відповідальність за природу рідної країни; потребу зробити свій внесок у долю Батьківщини; інтерес до міжнаціонального спілкування; прагнення праці на благо рідної країни, її народу [1, с.14].

Дослідник і педагог І. Огієнко сформулював ідею щодо ролі визначення народності у вихованні особистості, обґрунтування його змісту, формування національного характеру. Зокрема, вчений вбачає функцію суспільного виховання в укріпленні й розвитку в людині народності, стимулюванні розвитку її розуму й самосвідомості. В етичних поглядах І. Огієнка найсуттєвішим є дві складові: переконаність в існуванні етичного потенціалу рідної мови і християнська мораль яскраво вираженого антропоцентричного забарвлення. Ставши одним із найавторитетніших слов'янських мовознавців свого часу, вчений надзвичайно тонко відчував і усвідомлював невичерпну виховну силу мови. У його трактуванні, рідна мова виступає принципово важливим засобом морального виховання і культурного освічення дітей і молоді, бо є концентратом духовних цінностей народу. Широко відомі нині його афористичні слова – «мова – душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб.... В мові – ступінь нашої свідомості, ... наша стара й нова культура» [6, с.40].

Одним із важливих завдань, які необхідно вирішити на шляху українського національного відродження, І. Огієнко вважав виховання в українців високої, священної любові до своєї Батьківщини – України. Вчений дає своє розуміння Батьківщини. Для нього Батьківщина – «це, де хто народився, де провів безтурботні дитячі роки. До тієї землі прив'язується він усією душею своєю на ціле життя» [2, с.80]. Рідна земля, на його думку, – це те найкраще і наймиліше, що має тільки окрема людина чи окремий народ. Любов до рідної землі вважав святим обов'язком кожного українця. Він зазначав: «Рідний народ займає свою землю і цю землю ми зобов'язані любити всією душею, і берігти її всіма силами. Бо ж рідна земля – це те найкраще і наймиліше, що має тільки окрема людина чи окремий народ... Рідна земля ніколи не забувається, а туга за нею все збільшується, коли нас доля заносить далеко і надовго від неї. Рідна земля – це матінка рідна, що вміє тішити й приголубити нас. От чому ми свою Україну звемо Ненькою і любимо її над усе» [7, с.30].

Національна самосвідомість є невід'ємним атрибутом національного життя і національної культури. Воно означає розуміння власної належності до нації, її самобутності та відмінності від інших. Усвідомлення національної належності виникає на підставі уявлення про національну спільність, її типові риси і характер, історію, етнічний склад і етнічну територію, систему національних цінностей (історичних, духовних, культурних та ін.) [2, с.45].

Актуальними та своєчасними звучать сьогодні поради І. Огієнка стосовно основних завдань родинного виховання, спрямованого на розв'язання завдань духовно-морального зростання дитини [7, с.25]. А саме: формування духовних цінностей з позицій добра, справедливості, гідності, правди, честі, лю-

дяності; створення сприятливої трудової атмосфери в сім'ї; залучення дітей до світу знань через народні казки, пісні, прислів'я, приказки, думи, лічилки, інший дитячий фольклор; піклування про розвиток відчуттів і доцільних сприймань дитини; турбота про інтелектуальний розвиток дитини; залучення дітей до активної участі в громадських заходах, які сприяють освосенню народних традицій, звичаїв, обрядів, виховання національної свідомості і характеру.

Зазначимо, що родинні цінності, на погляд І. Огієнка, є результатом життєвого відбору духовних і моральних законів існування сім'ї, які демонструють ставлення до довкілля. Відомо, що батьки не можуть скерувати життя і діяльність дитини повною мірою, вони можуть лише передати моральні орієнтири, які визначатимуть життєдіяльність дитини в дорослішанні. Родинне виховання сприяє становленню духовності особистості дитини через передачу досвіду попередніх поколінь, вироблення звички шанування предків, уміння взаємопідтримки і допомоги. У такий спосіб формується цінність єдності сім'ї, отже – громади, нації в цілому [8, с.45].

Не можна обійти увагою той факт, що під впливом ціннісних орієнтацій сім'ї на особистісному рівні дитини відбувається відбір інших духовних цінностей. І. Огієнко слушно зауважив, що коли суспільні духовні цінності та ідеали суперечать особистим, сформованим під впливом родини, відбувається відторгнення частини або руйнація всієї ціннісної системи дитини, що призводить до духовної кризи, яка проявляється, передусім, у дезорієнтації та моральній спустошеності. Тому цінним вважаємо ідею про комплексність духовного виховання, яка бачилась І. Огієнку як побудова якісно нового змісту освіти, організація процесу навчання та виховання, сконцентрованого навколо формування духовно розвиненої особистості. У такій моделі компоненти педагогічного процесу розміщувались за принципом значущості у такій послідовності: школа – церква – родина (педагог, духовний наставник дитини, батьки) [5, с.2]. Для реалізації національно-патріотичного виховання необхідна системна робота, що передбачає забезпечення гармонійного співвідношення різних напрямів, засобів, методів виховання дітей у процесі навчання і позакласної діяльності.

Одне з основних виховних завдань початкової школи полягає в тому, щоб вихованці набули здатності й звички поводитися адекватно під впливом усвідомлених суспільно важливих рішень щодо свого майбутнього духовного розвитку. Саме ця картина майбутнього найбільше мобілізує школяра. Тому ми звертаємо увагу на те, щоб якомога частіше і яскравіше викликати відповідну картину в уяві своїх вихованців; постійно допомагаємо дітям зберігати перед власним внутрішнім зором образ поставленої духовної мети. На нашу думку, для того, щоб наш процес виховання був ефективним, слід кожному з учнів зважати на особливості виховних дій усіх інших школярів.

Цільовим орієнтиром педагогічного впливу на розвиток національної свідомості особистості молодшого школяра вважаємо її емоційну сферу: емоційне переживання знань учня про цінності національної культури, забезпечене за рахунок засобів різних видів мистецтва, сприятиме формуванню відповідних знань як особистісних утворень. «Творімо українську культуру всіма силами нації», – закликав І. Огієнко [6, с.20].

Усвідомлення учнями потреби в оволодінні національними цінностями виявляється в мотивах самоформування таких якостей, як готовність до вивчення і захисту національних обрядів і традицій, рідної мови; здатність до виявлення почуттів захопленості продуктами творчості народних умільців; патріотизму; любові до України тощо. І якщо в дитини відсутні смислотвірні мо-

тиви самоформування зазначених якостей, то в такому випадку не можна говорити про свідоме ставлення учнів до національної культури [9, с.34]. Однак відповідні мотиви є цільовим орієнтиром не прямого, а опосередкованого педагогічного впливу – вони народжуються як результат емоційного переживання й осмислення молодшими школярами цінностей української культури, створення вчителем умов для формування у них особистісного сенсу їх засвоєння. Провідна роль мотиву – поворот свідомості особистості на самосвідомість.

Завданням педагога є й забезпечення спрямованості почуттів дітей на самоорганізацію дій (цілепокладання і планування) власного самостановлення як національно свідомої особистості. Його стрижнем є завдання-самозобов'язання у сфері оволодіння національними цінностями, а отже, моральне стимулювання розвитку цього компонента починається з формул-настанов учителя на розробку відповідних самозобов'язань, чому передусє педагогічна оцінка ступеня налаштованості дітей на це. Треба зазначити, що молодші школярі потребують і додаткових знань про шляхи проєктування завдань-самозобов'язань.

Найбільш суттєвий зв'язок існує між національною свідомістю й само-свідомістю особистості молодшого школяра в цілому, які, в свою чергу, розглядаються нами як цілісне утворення – поєднання емоційного і раціонального компонентів національної свідомості, що забезпечує усвідомленість учнем потреби в самоформуванні цінностей національної культури і, як результат, – спрямованість свідомості його особистості на самосвідомість. Між емоційним і раціональним компонентами свідомості особистості також існує взаємозв'язок, який концентрується у формулі «емоційне переживання знань як особистісних цінностей про культуру» [1, с.126].

Знання української культури у формі особистісної цінності перетворюються для дитини в самоцінне духовне надбання – результат функціонування у взаємозв'язку двох компонентів національної свідомості особистості молодшого школяра. Цей результат є рушійною силою процесу народження мотивів самоформування учнем цінностей національної культури.

«Мова й культура – це наріжні стовпи духовного життя кожного народу як свідомої нації. Саме рідна мова як першоджерело духовної культури творить найбільше народню свідомість, перетворюючи етнографічну масу на свідому націю», – стверджував І. Огієнко [3, с.41].

Найпривабливішими національними цінностями для молодших школярів є літературна народна творчість та рідна мова. Особливо дітям подобаються народні казки, мова героїв, їхні позитивні вчинки. З великим інтересом діти ставляться до подій, які відбуваються в казках, і з нетерпінням спостерігають за змістом, коли добро перемагає зло.

Так, І. Огієнко відносив українську мову до найважливіших чинників національно-патріотичного виховання, вважав її невід'ємною національною ознакою українців, формою культурного і національного життя української нації, її душею. «Мова – це наша національна ознака, в мові – наша культура, ступінь нашої свідомості. Мова – це форма нашого життя, життя культурного і національного. Це форма національної організації. Мова – душа кожної національності, її святощі, її національний скарб... І поки живе мова – житиме й народ як національність. Не стане мови – не стане національності: вона геть розпоршиться поміж дужчим народом...» [4, с.126].

На уроках української мови з метою виховання національної свідомості можна запропонувати молодшим школярам проєктування комплексу тема-

тичних карт. Структура карти може містити такі компоненти: тема навчальної програми, кількість годин, мета уроку, обладнання, народознавчі мотиви, зміст уроку, вид діяльності учнів та домашнє завдання.

Для прикладу дамо характеристику змісту однієї з тематичних карт, присвячених вивченню теми «Іменник», яка називається: «Розширення уявлень про предметність іменників, що позначають опредмечені дії, стан, якість». Учитель разом з учнями проєктують мету уроку: навчити дітей вирізняти іменник серед інших частин мови. Дидактична мета вчителя: сприяти поглибленню та розширенню знань дітей про предметність іменників (дія, стан, якість); педагогічно забезпечити збагачення словникового запасу дітей; стимулювати процес формування в молодших школярів наукового світогляду. Розвивальна мета: стимулювати розвиток зв'язного мовлення й мислення учнів, пізнавальних інтересів, національної самосвідомості. Виховна мета: створити умови для формування у дітей доброти, порядності, свідомого ставлення до навчання, почуття гордості за свою країну, дбайливого ставлення до високих зразків українського слова. Робота з картами здійснюється за алгоритмом. Спочатку учні усвідомлюють ту мету, на якій наголосив учитель. На наступному етапі учні працюють над власною метою уроку.

Діти повинні засвоїти ознаки іменника, навчитися визначати іменники серед інших частин мови за допомогою питань хто?, що?; поповнити свої знання про предметність цієї частини мови, забезпечити формування власного наукового світогляду.

Наступний етап аналізованого уроку – формування знань про відомих українців, майстрів українського слова. Клас працює згідно з планом-конспектом, використовуючи портрети та біографії видатних людей: Т. Шевченка, Лесі Українки, В. Сосюри, В. Винниченка, О. Довженка. Знайомлячи учнів з цікавими відомостями з біографії видатних українців, учитель пропонує дітям дати відповідь на низку проблемно-пошукових питань: «Чому Шевченка називають Кобзарем?», «Яке справжнє ім'я та прізвище Лесі Українки?», «Чому її називають Українкою?». Цей етап продовжує аналітична діяльність учнів щодо пошуку у віршах прикладів ставлення поетів до рідної землі: «Знайдіть у вірші поета-земляка В. Сосюри «Любіть Україну» провідні рядки, в яких автор висловлює почуття любові до рідної землі, Батьківщини». Ця діяльність учнів завершується виконанням такого педагогічного завдання: «Заспівайте уривок з пісні «Рече та стогне Дніпр широкий», «Поясніть, як ви в пісні А. Малишка «Рушник» розумієте такі рядки: «... І на тім рушникові оживе все знайоме до болю: і дитинство, й розлука, і вірна любов...»; «З якими трьома основними моментами в житті людини пов'язаний рушник?». Домашнє завдання може нести розвивальний та культурно-творчий характер.

На уроках з української мови, літературного читання та народознавства учням можна запропонувати інтелектуальні вправи. На наш погляд, такі завдання сприятимуть розвитку раціонального компонента національної свідомості молодшого школяра. Наведемо приклад таких завдань:

- 1) прочитавши оповідання О. Донченка «Гроза», доберіть заголовки, дайте назву кожній частині;
- 2) з'ясуйте, які риси характеру виявили мама та Василько;
- 3) як по-іншому ви могли б назвати оповідання Олекси Донченка?;
- 4) з якою метою вжито порівняння у творі Т. Коломієць «Хліб»?;
- 5) виявіть, у якому значенні автор вживає прикметник «золотий»;
- 6) який настрій викликають у вас «обжинкові пісні»?;

- 7) як би ви ще самі назвали «Спасову бороду»?;
- 8) запишіть у зошиті, як ви розумієте два останні рядки вірша;
- 9) зробіть власний висновок щодо ідеї аналізованого вірша;
- 10) що вам нагадує початок твору «Осінній день» Івана Нечуя-Левицького?:
 - а) зачин оповідання;
 - б) зачин казки;
 - в) зачин байки;
- 11) складіть п'ять (вісім) речень, що розкривають красу осіннього лісу, в якому ви самі побували;
- 12) прочитайте вголос вірші Л. Костенко «Осінь мрійна», «Осінній сад ще яблука гладить». Дайте відповідь на питання: «Чим схожі ці вірші?:»
 - а) змістом;
 - б) темою;
 - в) образними висловами;
 - г) передачею почуттів;
- 13) продовжіть прислів'я:
 - а) «Козацькому роду... (нема переводу)»;
 - б) «Ранні пташки росу п'ють, а пізні – ... (сльози ллють)»;
- 14) прочитайте виразно твори М. Чернявського «Рідний край», В. Симоненка «Виростеш ти, сину». За жанром ці твори:
 - а) оповідання;
 - б) казки;
 - в) вірші;
- 15) хто є автором слів: «Нема без коріння рослини, а нас, людей, без Батьківщини»:
 - а) В. Симоненко;
 - б) М. Чернявський;
- 16) продовженням якого вірша є вислів: «Вибрати не можна тільки Батьківщину?»

«Слово як породіння Духа, безсмертне, й немає сили на його знищення», – писав І. Огієнко, тим не менше вчений переконує всіх свідомих громадян доскочити знати й виконувати свої обов'язки щодо рідної мови. Навчати ж учнів розуміти ці обов'язки, на думку І. Огієнка, повинен учитель мови [2, с.47].

Отже, важлива роль у національно-патріотичному вихованні молоді відводиться школі. Як зазначав І. Огієнко, тут шліфуються і вдосконалюються якості, які набуті в сім'ї. Педагог наголошував на тому, що українці повинні дбати про рідномовні школи, вважав, що своє завдання в справі національно-патріотичного виховання школа зможе виконати тільки тоді, коли в ній працюватимуть учителі з високим рівнем національної свідомості, коли всі підручники будуть написані соборною літературною українською мовою, коли в школі будуть створені гуртки плекання рідної мови, бібліотеки будуть укомплектовані книжками, журналами, словниками, газетами, написаними соборною літературною українською мовою, а учні добре знатимуть свої рідномовні обов'язки, соборну літературну українську мову й вимову [2, с.45]. Він радив у школах, інших освітніх закладах щорічно проводити «Свято рідної мови». У праці «Наука про рідномовні обов'язки» І. Огієнко дає поради молоді, вчителям початкових, середніх та старших класів, учням, студентам, викладачам закладів вищої освіти, які спрямовані на вивчення соборної української літературної мови, її виживання [4, с.98].

Таким чином, провідними умовами ефективного функціонування системи педагогічного забезпечення розвитку національної свідомості та самосвідомості учнів початкових класів є: створенням ситуації внутрішнього прийняття учнями знань про українську культуру; педагогічне забезпечення процесу виникнення в молодших школярів особистісного сенсу діяльності в напрямі оволодіння національними цінностями; застосування вчителем на уроках української мови, літературного читання народознавства та в позаурочний час емоційно-естетичного фону, який стає засобом розвитку національної свідомості особистості молодшого школяра.

На думку І. Огієнка, «...духовність виступає двомірною етичною категорією, бо плукається ним не лише як сукупність християнських чеснот, що визначають мотивацію і зміст поведінки людини, але як обов'язкова притаманність особі національної свідомості, нарижним каменем якої є рідна літературна мова. Тому, як про духовну зрілість окремої особи, так і про зрілість цілого народу судять найперше з культури його літературної мови» [5, с.27].

Висновки. Отже, лише систематичне національне виховання може сформувати громадянина з національним складом мислення та природним почуттям гордості, що ти – українець. На основі такої педагогічної роботи в молодших школярів формуються основні складові національної самосвідомості: любов до рідної землі й свого народу, патріотизм і готовність захищати Українську державу, досконале володіння українською мовою, духовна культура, повага до батьків, культури та історії, традицій та звичаїв рідного народу, бажання працювати задля розквіту власної держави; культура міжособистісного спілкування, глибоке усвідомлення громадянської відповідальності, сформовані почуття гордості за свою Батьківщину.

Список використаних джерел і літератури:

1. Ворожбіт В.В. Духовно-моральне виховання молоді у спадщині Івана Огієнка. *Збірник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди*. 2011. Вип. 1. С. 98-104.
2. Дічек Н.П. Етика національної свідомості Івана Огієнка. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2002. Вип. 9. С. 12-14.
3. Ковтун (Бугайчук) О.І. Огієнко про рідномовні обов'язки та вивчення іноземних мов. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах*: зб. наук. пр. Київ, 2002. Вип. 2. С. 142-151.
4. Колоскіна О.А. Формування елементів національної свідомості учнів початкових класів у процесі навчання української мови та народознавства: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Луганськ, 2009. 20 с.
5. Мартіна О.В., Третяк Н.В., Гордійчук М.С. Комунікативні умови формування мовленнєвої компетентності молодших школярів (на основі педагогічних ідей Івана Огієнка). *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник. Серія філологічна* / [редкол.: Л.М. Марчук (гол. ред.), О.А. Рарицький (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. Вип. 18. С. 116-122.
6. Слободян М.І. Проблеми національно-патріотичного виховання у творчій спадщині І. Огієнка (митрополита Іларіона). 2022. Вип. V. С. 173-181. URL: <http://ohienko.kpnu.edu.ua/article/view/256451>.
7. Сохацька Є.І. «Молюся за весь Рідний Край.» Штрихи до життєпису Івана Огієнка та його культурологічної діяльності: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Мошак, 2007. 276 с.

8. Тимошик М.С. «Лишусь навк з чужиною.» Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження. Вінніпег; Київ, 2000. 548 с.
9. Stratulat N., Martina O., Tretiak N., Hordiichuk M., Boieva E., Shvetsova I. Speech Culture: Postmodern Dimensions of the Professional Standard. *Postmodern Openings*. 2021. Vol. 12 (2). P. 367-386.

References:

1. Vorozhbit, V.V. (2011). Dukhovno-moralne vykhovannia molodi u spadshchyni Ivana Ohiiienka. *Zbirnyk Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H.S. Skovorody*. Vyp. 1. S. 98-104. [in Ukr.].
2. Dichek, N.P. (2002) Etyka natsionalnoi svidomosti Ivana Ohiiienka. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnogo universytetu imeni Ivana Franka*. Vyp. 9. S. 12-14. [in Ukr.].
3. Kovtun (Buhachuk), O.I. (2002). Ohiienko pro ridnomovni обов'язky ta vyvchenia inozemnykh mov. *Humanitarna osvita v tekhnichnykh vyshchykh navchalnykh zakladakh*: zb. nauk. pr. Kyiv. Vyp. 2. S. 142-151. [in Ukr.].
4. Koloskina, O.A. (2009) Formuvannia elementiv natsionalnoi svidomosti uchniv pochatkovykh klasiv u protsesi navchannia ukrainskoi movy ta narodoznavstva: avtoref. dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.07. Luhansk. 20 s. [in Ukr.].
5. Martina, O.V., Tretiak, N.V., Hordiichuk, M.S. (2022). Komunikatyvni umovy formuvannia movlennievoi kompetentnosti molodshykh shkolariv (na osnovi pedahohichnykh idei Ivana Ohiiienka). *Ivan Ohiienko i suchasna nauka ta osvita: naukovyi zbirnyk. Seriia filolohichna* / [redkol.: L.M. Marchuk (hol. red.), O.A. Rarytskyi (vidp. red.) ta in.]. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohiiienka. Vyp. 18. S. 116-122. [in Ukr.].
6. Slobodian, M.I. (2022). Problemy natsionalno-patriotychnoho vykhovannia u tvorchii spadshchyni I.Ohiiienka (mytropolita Ilariona). Vyp. V. S. 173-181. URL: <http://ohiienko.kpnu.edu.ua/article/view/256451>. [in Ukr.].
7. Sokhatska, Ye.I. (2007). «Moliusia za vves Ridnyi Krai» Shtrykhy do zhyttiepyssu Ivana Ohiiienka ta yoho kulturolohichnoi diialnosti: monohrafiia. Kamianets-Podilskyi: PP Moshak. 276 s. [in Ukr.].
8. Tymoshyk, M.S. (2000). «Lyshus navik z chuzhynoiu». Mytropolyt Ilarion (Ivan Ohiiienko) i ukrainske vidrodzhennia. Vinnipeh; Kyiv. 548 s. [in Ukr.].
9. Stratulat, N., Martina, O., Tretiak, N., Hordiichuk, M., Boieva, E., Shvetsova, I. (2021). Speech Culture: Postmodern Dimensions of the Professional Standard. *Postmodern Openings*. Vol. 12 (2). P. 367-386. [in Eng.].

Olesia Martina, Nataliia Tretiak

FORMATION OF ELEMENTS OF NATIONAL CONSCIOUSNESS YOUNGER SCHOOL STUDENTS IN THE PROCESS OF EDUCATION AND EDUCATION (Based on the Ethical Views of Ivan Ohiienko)

The article examines aspects of the formation of elements of national consciousness of younger schoolchildren in the process of learning the Ukrainian language (on the basis of the ethical views of Ivan Ohiienko); the ways and methods of fostering patriotism of elementary school students and improving the practical preparation of teachers for working with children are outlined; the issue of national-patriotic education is highlighted, the conditions for the formation of Ukrainian national consciousness are indicated; Ivan Ohiienko's views on the issue of spiritual and moral education of younger schoolchildren are summarized; the main contradictions affecting the upbringing of children are revealed.

The topic of the study is devoted to the problem of pedagogical support for the development of elements of national consciousness of elementary school students. In order to solve it, the model of conscious mastery of national values by younger schoolchildren is substantiated. On the basis of this model, the structural components of the system of pedagogical support for the development of the national consciousness of the younger schoolboy's personality, the conditions for its effective functioning, are determined; a complex of factors influencing the positive attitude of younger schoolchildren to the values of Ukrainian culture, the hierarchy of motives for their self-formation by students is established; the main theoretical and methodical approaches to the design of the nationally and personally oriented educational process in primary grades are considered; the dynamics of the development of national consciousness and self-awareness of younger schoolchildren in the process of education and upbringing are revealed.

Key words: language culture, native language, national consciousness, self-awareness, national knowledge, national-patriotic education, linguistic personality, spiritual development, cultural values.

Отримано: 27.09.2023 р.

УДК 37.091.113

DOI: 10.32626/2309-7086.2023-20.260-269

Людмила Московчук

ORCID 0000-0003-2539-3050,

кандидат педагогічних наук,

*академік Міжнародної академії Інноваційних технологій,
старший викладач кафедри теорії та методик початкової освіти,
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

**ОРГАНІЗАЦІЙНА КУЛЬТУРА КЕРІВНИКА
ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК УПРАВЛІННЯ ЗЗСО
(на прикладі діяльності ексдиректорки Довжоцького ліцею
Кам'янець-Подільської міської ради Мадич Галини Григорівни)**

У статті висвітлено характерні особливості управлінської діяльності ексдиректорки Довжоцького ліцею Кам'янець-Подільської міської ради – Мадич Галини Григорівни, вчителя методиста, відмінника освіти України. Увагу акцентовано на особливостях взаємодії Галини Мадич з педагогічним, учнівським та батьківським колективами.

Ключові слова: організаційна культура, керівник, Галина Мадич, управління, заклад загальної середньої освіти, навчання, виховання.

Постановка проблеми. Розвиток українського суспільства та освіти зокрема вимагає нових підходів і принципів управління освітніми закладами, пріоритетними серед яких стають основи теорії менеджменту, як науки про конкурентоспроможне професійне управління. Високий рівень організаційної культури керівника є запорукою конкурентоспроможності ЗЗСО.

Теорія управління освітою та освітніми закладами розробляється в Україні науковою плеядою таких вітчизняних вчених, як: В. Бондар, О. Бондарчук, Л. Ващенко, Г. Єльнікова, В. Зверева, Г. Дмитренко, І. Драч, С. Калашникова,

Л. Калініна, Н. Клокар, Л. Карамушка, В. Кремень, В. Луговий, В. Маслов, Н. Ничкало, В. Олійник, Л. Оніщук, Н. Островерхова, З. Рябова, О. Тимошко, О. Савченко, Л. Сергєєва, Т. Сорочан, Є. Чернишова, які досліджують питання управління загальноосвітніми навчальними закладами як соціальними системами з урахуванням інноваційних змін, що відбуваються на початку XXI ст. Сучасні вчені розуміють організаційну культуру керівника ЗЗСО як «інтегративне особистісне утворення, що містить сукупність знань, умінь, навичок, цінностей, переконань, норм поведінки та синтез особистісних, громадянських, організаційних, педагогічних, культурологічних складових, професійних якостей і компетентностей керівника, необхідних для успішної організації управління закладом загальної середньої освіти» [5, с.11]. В умовах реформування освіти та освітніх закладів аксіомою управлінської діяльності стає те, що сучасний керівник освітньої установи повинен уміти не лише керувати, а й культурно співпрацювати. Це значить, що він має навчитися ефективному керівництву засобами підвищення рівня власної організаційної культури, що підтримується завдяки культурі взаємин із підлеглими.

Г. Тимошко доводить, що одним з основних завдань сучасного директора школи є «сформувати готовність педагогів до інноваційних пошуків у процесі творчої співпраці, надати можливість самостійно визначати стратегічні напрями розвитку навчально-виховного процесу в школі. Все це керівникові слід здійснити завдяки ввічливому, доброзичливому, делікатному, уважному ставленню до інших, що в свою чергу дасть можливість освітньому закладу мати індивідуальний шлях розвитку, власний позитивний імідж» [7].

Сучасний керівник освітнього закладу має будувати кадрову політику, дотримуючись насамперед принципу довіри до працівників. Довіра має виражатися в делегуванні повноважень й створенні умов для максимальної самостійності підлеглих і вияву їхньої ініціативи. Не менш важливим, за переконаннями Т. Ільченко, є й справедливість, послідовність, відсутність дискримінації за віком, статтю, релігією, дотримання трудового законодавства. Саме тому керівник освітнього закладу має володіти набором якостей, притаманних справжньому лідеру, зокрема: готовність взяти на себе відповідальність за формування професійного колективу; уміння зробити правильні висновки навіть з негативного досвіду; усвідомлення переваги загального результату над особистим, позитивне ставлення до людей, прагнення до розвитку, відсутність остраху перед професійно сильними підлеглими, уміння й готовність надихати інших, уміння чути інших, готовність і здатність навчати інших, готовність до непопулярних рішень, стресостійкість [3, с.15]. До цих якостей О. Тимошко вважає за доцільне додати ще й такі: високу працездатність та дотримання здорового способу життя; лідерських якостей у керівника; уміння здійснювати кадрову політику та делегувати повноваження; високу поінформованість, розвиток організаційної компетентності та тайм-менеджменту [7, с.200].

Проте для якісного формування управлінських якостей керівника освітнього закладу потрібно аналізувати не тільки наукові дослідження вчених, але й безпосередню практичну діяльність кращих директорів шкіл. Життєвий та творчий шлях видатних або ж цікавих та маловідомих діячів української історії, культури і науки розкривали у своїх наукових працях М. Грушевський, І. Огієнко, М. Костомаров, М. Тимошик, Т. Демченко, П. Гуцал, О. Рахно та ін.

Так, у творчій спадщині Івана Огієнка окреме місце посідають історичні монографії, історико-біографічні нариси, присвячені дослідженню життя й діяльнос-

ті конкретних постатей, які залишили по собі помітний слід на культурній, духовній, науковій ниві української історії. Об'єктом свого наукового пошуку, як зауважує М. Тимошик, автор обирає, як правило, маловідомі, або й досі зовсім невідомі персоналії, які ревно й самовіддано служили українській справі [2, с.46].

Мета дослідження – висвітлити характерні особливості управлінської діяльності ексдиректорки Довжоцького ліцею Кам'янець-Подільської міської ради – Мадич Галини Григорівни, вчителя методиста, відмінника освіти України.

Виклад основного матеріалу. Галина Григорівна з числа тих керівників, хто, за словами видатного чеського педагога Я. Корчака, не записує, а виволоє, не пригнічує, а підносить, не мене, а формує, не диктує, а вчить, не вимагає, а запитує.

Свої управлінські здібності Мадич Галина Григорівна перейняла від тата, адже народилася в сім'ї директора школи с. Перківці Кельменецького р-ну Чернівецької обл. – Пакіжа Григорія Аксентійовича та вчительки-філолога – Тетяни Миколаївни (Степанової). Як пригадує сама Галина Григорівна: «Тато ліпив спочатку з мене математика (систематично займався зі мною усним рахунком, астрономією, давав перевіряти зошити), згодом – директора (навчав розбиратися у законодавчих та нормативних документах, що регулюють діяльність середньої школи)». Майбутня директорка з дитинства вирізнялася неабиякою цілеспрямованістю, працелюбністю та наполегливістю. Закінчила зі срібною медаллю Кельменецьку районну середню школу та фізико-математичний факультет Кам'янець-Подільського педагогічного інституту ім. Затонського.

Безпосередню педагогічну діяльність Галина Мадич розпочала вчителем математики в селі Нагоряни. З 1970 року починає працювати спочатку лаборантом Кам'янець-Подільської районної фільмотеки, потім – організатором позакласної і позашкільної роботи Довжоцької спеціалізованої середньої школи, згодом – заступником директора з навчальної роботи. У 1995 році була призначена директором Довжоцької спеціалізованої середньої школи з поглибленим вивченням англійської мови з 1 класу.

Галина Григорівна разом зі своїм чоловіком, також вчителем-методистом, Володимиром Борисовичем, жили школою. Дбала директор про якість знань учнів. Слідкувала за трудовою дисципліною, належною підготовкою педагогів до уроків. Директор не любила, коли до вчителювання відносились як до роботи, а не як до покликання. Виховуючи вчителів, говорила: «Я поки туди звідти, а вони вже з уроків та й додому спшшать». Галина Мадич спрямовувала свою роботу на досягнення відповідності діяльності школи вимогам стандарту освіти. Цьому сприяли систематичний внутрішкільний контроль за діяльністю методичних об'єднань, класних керівників, продуктивністю викладацької діяльності та методичного рівня учителів. У школі широко практикувалися тижні наук, відкриті уроки, взаємовідвідування уроків тощо. Учителі Довжоцького НВК щорічно ставали переможцями районного та обласного конкурсу «Вчитель року». У Довжоцькому НВК діяла Школа наставників, у якій найдосвідченіші педагоги навчали нових колег під час практичної діяльності та передавали їм професійні знання, надавали психологічну, методичну й консультативну підтримку, що підвищувало ефективність адаптаційного процесу в молодих спеціалістів. На базі Довжоцького НВК було організовано філію Малої академії наук України, завдяки якій обдаровані школярі мали можливість займатись науковою роботою в різних предметних секціях. Учні Довжоцької ЗОШ посідали призові місця в районних, обласних олімпіадах, на оглядах-конкурсах наукових робіт. Галина Григорівна завжди йшла в ногу з ча-

сом. Розуміла, що знання іноземних мов є ключем до успіху в сучасному світі, а англійська мова – це офіційна мова міжнародного бізнесу та торгівлі, Інтернету і техніки, науки і мистецтв, яка займає 80% ділового мовного простору. Тому у Довжоцькому НВК було реалізовано програму «Корпус миру» в рамках угоди між Урядом України і Урядом США. Метою програми було покращення викладання англійської мови в Україні шляхом залучення кваліфікованих добровольців Корпусу Миру до освітньої діяльності в Україні та сприяння кращому порозумінню між американським та українським народами. Упродовж багатьох років уроки та позакласні заходи з англійської мови в Довжоцькій ЗОШ проводили добровольці Корпусу Миру – Джулія, Кортні та Джеймс Дженовезе.

Для підвищення мотивації педагогічного колективу сприяла своєчасній виплаті заробітної плати, використовувала матеріальні засоби стимулювання за високоефективне виконання завдань, створювала умови для роботи за сумісництвом, гарантувала стабільність роботи, надавала матеріальну допомогу працівникам у разі складних життєвих обставин. Характерними рисами Галини Мадич як керівника закладу освіти були демократизм, вимогливість, чесність, відвертість, дипломатичність, відкритість до нового, творча та гуманістична спрямованість, інноваційний потенціал.

У 1999 році Довжоцьку школу було реорганізовано в колегіум, а в подальшому – в навчально-виховний комплекс «Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів, колегіум» з філологічним та культурно-естетичним напрямом, де провідними предметами з поглибленим вивченням стали англійська та українська мова, а також вивчення німецької мови, української народної вишивки, образотворчого мистецтва, ритміки та хореографії. Також на базі школи було створено Довжоцьке навчально-виховне об'єднання – шкільний освітній округ, що мав на меті забезпечення рівного доступу до профільної освіти дітей сільських навчальних закладів. Учні, що обирали технологічний напрям, мали змогу здобути спеціальності: швачка, слюсар з ремонту автомобілів, плиточник-лицьовальник, водій класу «А» та майстер з «євроремонту». Один з моїх перших учнів, четвертокласник Михайло Желізняк, у своєму учнівському творі так писав про рідну школу: «Довжоцька школа – краща в районі». У 2009 р. діяльність Довжоцького НВК під керівництвом Галини Григорівни Мадич було висвітлено у презентаційному виданні «Флагмани освіти і науки України» (Кращі освітяни та науковці України). У книзі йдеться, що Галина Григорівна Мадич – «творча, енергійна, непересічна особистість, яка свою діяльність педагога-керівника спрямовує на реформування школи, на покращення, вдосконалення всіх її функцій, упроваджуючи передові інноваційні технології» [8]. Галина Григорівна входила до клубу творчо працюючих директорів Хмельницької обл., одне із засідань якого було проведено й на базі Довжоцького НВК. Упродовж діяльності на посаді директора НВК була нагороджена значною кількістю грамот Міністерства освіти і науки України, занесена і на районну Дошку Пошани.

Нормативні документи в галузі освіти спрямовують зусилля освітян України на всебічний розвиток особистості учня, формування ключових компетентностей і наскрізних умінь, виховання громадянина-патріота з активною позицією, що діє згідно з морально-етичними принципами. Вчені В. Бондар, О. Докукіна, В. Іова, В. Киричок, О. Коркішко, Л. Масол, Є. Павлютенко, О. Прушковська, Г. Пустовіт, А. Терещук, К. Чорна та ін. доводять, що успішне розв'язання завдань, задекларованих у нормативній базі, залежить не лише від якості освітньої діяльності під час уроків, а й від організації позакласної

роботи, завдяки якій створюють умови для поглиблення отриманих на уроках знань, розширення сфери різних видів активності учнів початкових класів, їхньої творчої самореалізації, розкриття кожною дитиною свого потенціалу – здібностей, талантів, обдарувань. В. Бондар вказує, що позакласна робота виконує ряд вважливих функцій: пізнавально-аксіологічну, світоглядну, формувально-розвивальну, ідентифікаційну, мотиваційну, проєктивну, комунікативну, превентивну, культурологічну [1].

Гармонізації та гуманізації стосунків між учнями і педагогами сприяла позакласна робота у Довжоцькому НВК. Адже, за словами Галини Григорівни, які вони часто любила повторювати на педагогічних нарадах, учні хочуть, щоб ними займалися не тільки на уроках, але й в позаурочний час. У школі було розвинене учнівське самоврядування, підтримувалась ініціативність і самодіяльність учнів, створювалися усі умови для виховання творчої особистості дитини, виявлення і розвитку її нахилів та здібностей. На запрошення директора у колегумі за сумісництвом працювали видатні особистості, наприклад, такий знайний на Кам'янецьчині спеціаліст, як С'єдін В.М., заслужений працівник культури України, керівник народного танцювального ансамблю «Горлиця». Позакласна робота Довжоцького НВК спрямовувалась на патріотичне, моральне, естетичне, трудове та фізичне виховання. Щоранку навчальний день розпочинався зі звучання Державного гімну України та ранкової гімнастики. Учнівські колективи Довжоцького НВК (хоровий «Ровесник», вокальний «Любисток» та танцювальний «Світанок») презентували українське мистецтво та ставали неодноразовими призерами районних, обласних та столичних фестивалів та конкурсів. До прикладу, у 2006 р. хор «Ровесник» здобув III місце в обласному фестивалі хорових колективів «Співає юність Поділля». У 2007 р. хореографічний ансамбль «Світанок» став володарем Гран-прі XXV Всеукраїнського фестивалю дитячої творчості «Сім-сім» у номінації «Композитор» за пісню Жанны Випасняк «Повертайся, мамо» у виконанні учениці НВК – Галини Михайлової. Пісня піднімає проблеми дітей заробітчан та залишається актуальною і сьогодні. Приймала Довжоцька школа й делегації з-за кордону.

Окрему сторінку потрібно відвести духовному вихованню у Довжоцькому НВК, формуванню ціннісного ставлення учнів школи до української духовної культури. Як і директор Кам'янець-Подільської дитячої хорової школи, Нетеча Іван Михайлович, який перший серед мистецьких шкіл, почав пропагувати духовність, піднімати із забуття та занепаду українську духовну культуру не тільки на Кам'янецьчині, але й в інших регіонах України та за кордоном, зокрема виконувати не тільки позабогослужбові, а й богослужбові духовні пісенспіви зі своєю хоровою капелюю «Журавлик», Галина Григорівна, у свою чергу, також перша серед директорів Кам'янець-Подільського р-ну почала підтримувати духовний розвиток учнів. Керівниця налагодила співпрацю з місцевим священником, настоятелем храму на честь Різдва Божої Матері, протоієреєм Олексієм Михаңчуком. Нині вже усім зрозуміло, як важливо почути молодому поколінню настанови духовного отця на початку та на закінченні навчального року. Також за згодою батьків та за бажанням учнів у школі було запроваджено викладання факультативного курсу «Християнська етика», діяв гурток «Українська духовна музика». Репертуар хору та вокального ансамблю Довжоцького НВК включав твори духовної музики. Учні школи щорічно брали активну участь у храмовому святі села, концертах духовних пісенспівів, благодійних ярмарках, загальношкільних святах до Покрова Пресвятої Богородиці, Дня Святого Миколая, Різдва Христового, Світлого Христового Воскресіння, екскурсіях до духовних центрів рідного села, міста, сусідніх ре-

гійонів та столиці України (Бакотського скельного монастиря, Почаївської та Києво-Печерської Лаври, монастирів та храмів Буковини тощо).

Галина Мадич сприяла задоволенню потреби працівників у самовираженні, давала змогу опрацювати нові підходи до організації навчально-виховного процесу, розвинути свої творчі здібності й сповна реалізуватися в обраній діяльності, розробляти авторські програми, методичні рекомендації, проводити творчі уроки і педагогічні експерименти на базі Довжоцького НВК «ЗОШ I-III ст., колегіум». Зокрема, нами було розроблено, теоретично обґрунтовано та експериментально перевірено педагогічні умови та методику морально-естетичного виховання молодших школярів засобами духовної музики українських композиторів у ЗЗСО. Також розроблено та опубліковано навчально-методичний комплекс «Українська духовна музика» (програми, методичний посібник, нотохрестоматія) для вчителів загальноосвітніх навчальних закладів та недільних шкіл, рекомендований Міністерством освіти і науки України [5]. Навчально-методичний комплекс «Українська духовна музика» став переможцем обласної педагогічної виставки «Освіта Хмельниччини на шляхах реформування» (2010, м. Хмельницький), у номінації «Найкращий творчий доробок» у Всеукраїнському конкурсі «Вчитель року з предметів духовно-морального спрямування – 2010» (м. Острогож), а також у номінації «Краща робота з навчально-методичного забезпечення викладання педагогічних і мистецьких дисциплін у навчальних закладах різних типів і рівнів акредитації» у Міжнародному конкурсі наукових і навчально-методичних праць з проблем педагогічної і мистецької освіти, опублікованих у 2010 р. (м. Київ). У вищезазначеному навчально-методичному посібнику нами узагальнено досвід наукової та педагогічної діяльності у сфері морально-естетичного виховання учнів ЗОШ засобами духовної музики українських композиторів.

Науковці (О. Курдибан, О. Святенко, О. Хромова, О. Шквир та ін.) стверджують, що результативність діяльності закладу освіти залежить від єдності дій педагогічного, дитячого та батьківського колективів [4; 6]. Тому у своїй управлінській діяльності належну увагу директор відводила роботі з батьками. Діяла Рада школи, Піклувальна рада, Батьківський комітет. Задля залучення батьків до співпраці, до активної участі в житті навчального закладу, виховання педагогічної культури батьківської громади регулярно проводила загальношкільні батьківські збори, на які й сьогодні зважаються досить мало керівників освітніх закладів. Ефективному їх проведенню сприяла організація зборів у формі діалогу, залучення батьків до прийняття рішень, обміну думками, ідеями, до пошуку шляхів усунення проблем і труднощів. Зазвичай такі батьківські збори завершувалися концертом учнів-учасників художньої самодіяльності. Наочна демонстрація талантів школярів у святковій атмосфері у присутності батьків сприяла розкриттю та розвитку естетичної культури кожної дитини, підвищенню рівня їх загальної освіченості, формуванню позитивного ставлення громади села до діяльності закладу освіти загалом.

Директором була налагоджена також співпраця з іншими закладами села Довжок (із ЗДО «Веселка», сільською радою, спиртовим заводом). Дбала про оздоровлення дітей у літній період. Щороку при НВК організовувався літній прищільний табір із якісним вітамінізованим харчуванням та з насиченою екскурсійною та просвітницько-розважальною програмою. Несла на своїх жіночих плечах тягар й господарського забезпечення закладу, дбала про його благоустрій. За керівництва Галини Мадич було проведено капітальні ремонти актові зали, даху закладу, однією з перших у Кам'янець-Подільському р-ні школа отримала шкільний автобус та замінила вікна на енергозберігаючі (пластикові).

Для налагодження позитивної міжособистісної взаємодії, створення сприятливого соціально-психологічного клімату в колективі Галина Григорівна організувала відзначення професійних та державних свят на території закладу за участю усіх вчителів та працівників. Такі спільні свята, літній відпочинок в Карпатах, виїзди на природу, вчительський туризм, все це сприяло згуртуванню педагогічного колективу. Навіть педагогічні наради щопонеділка, в кабінеті історії, після уроків, були в радість, хоча тривалі, але родинні, не вимотуючі. Під її керівництвом жили маленькою міцною дружньою шкільною родиною. У школі серед вчителів не було місця заздрості, наклепам, підлабузництву, несправедливості. Непрофесіоналізм і не любов до дітей засуджувалися та не віталися. Неабияку роль відігравав чоловік директорки – Мадич Володимир Борисович. І як вчитель історії, і як завгосп, і як чоловік, оскільки чоловічі статі у вчительських колективах завжди обмаль. Завжди при зустрічі знаходив для кожної вчительки комплімент, що також створювало комфортні умови роботи, поліпшувало емоційний стан та знижувало нервово напруження.

У своїх спогадах вчителі так відгукуються про Галину Мадич: «Людина, яка віддала все життя освіті, відверта, дружна, чуйна, моя перша наставниця, друга мама» (заступник директора з виховної роботи Довжоцького ліцею Тюпа В.А.), «Хороший керівник, порадник, що мала гарні відносини з учителями, батьками, учнями, допомагала молодим» (вчитель початкових класів Іваніцька Ц.М.), «Активна, позитивна, цілеспрямована, не здається перед труднощами» (педагог-організатор Стасюк Г.В.).

З-під управлінського крила Галини Григорівни вийшло багато успішних керівників, серед яких: Шуткевич О.В. (директор Колибаївської, Нагорянської ЗОШ, нині – Кульчівського ліцею Слобідсько-Кульчівської ОТГ), Дорож В.О. (завідділу спорту відділу освіти Кам'янець-Подільської райдержадміністрації, нині – керівник відділу у справах молоді та спорту Кам'янець-Подільської райдержадміністрації), Желізняк М.Д. (голова Кам'янець-Подільської районної державної адміністрації (2010-2014 рр.), голова Колибаївської ОТГ (2015-2020 рр.), депутат Кам'янець-Подільської міської ради (з 2020 р.)), Желізняк Д.Д. (директор Ходорівського ліцею), Желізняк Г.Д. (директор Довжоцького будинку-інтернату для громадян похилого віку та осіб з інвалідністю Хмельницької обласної ради), Потанська (Желізняк) В.Д. (начальник відділу загальної середньої, позашкільної освіти та кадрового забезпечення управління освіти і науки Кам'янець-Подільської міської ради), Данилюк В.В. (директор Рихтівського ліцею), Сендзюк О.С. (завідувач методичним кабінетом відділу освіти Кам'янець-Подільської райдержадміністрації, нині –начальник відділу освіти, культури, туризму, молоді та спорту Слобідсько-Кульчівської ОТГ), Тюпа В.А. (методист відділу освіти Кам'янець-Подільської райдержадміністрації, нині – заступник директора з виховної роботи Довжоцького ліцею), Іванюк О.А. (методист відділу освіти Кам'янець-Подільської райдержадміністрації, нині – вчитель математики та інформатики Довжоцького ліцею), Гавришук Л.В. (заступник директора з навчально-виховної роботи Довжоцького ліцею).

Пишається Галина Григорівна і своїми нащадками: двома донечками, трьома внуками та трьома правнуками. Дві донечки, Жанна та Інна – педагоги. Жанна Мадич – тренер, лінгвістоук, викладач англійської мови спочатку у Довжоцькому ліцеї, згодом у приватному дитячому садочку «DimReggio» м. Києва, вчитель-методист, пише вірші, музику, виступає з концертами, бере участь у телепрограмах та радіопередачах. Автор двох збірок віршів «... А я живу й люблю життя», «Пісня мовою любові», член обласної Спілки композиторів України. Інна Сохатюк (Мадич) – вчитель історії, вчитель вищої категорії Довжоцького ліцею. Онучка,

Мирослава Випасняк – спортсменка, закінчила Національний університет фізичного виховання і спорту України, нападник, чемпіонка світу з пляжного футболу, входить до складу 30 кращих спортсменів світу з вищезазначеного виду спорту, учасниця всесвітніх ігор. Онуки, Випасняк Святослав і Сохатюк Володимир, закінчили Подільський державний аграрно-технічний університет, нині – у складі Збройних сил України захищають Батьківщину. Правнуки Віктор та Андрій Сохатюки навчаються у ліцеї №5 м. Кам'янець-Подільського, найменша правнучка Поліна Сохатюк ще дошкільного віку.

Сьогодні Галина Григорівна продовжує вести здоровий спосіб життя, займається туризмом, волейболом, комплексними тренуваннями на спортивному стадіоні, ранковими обливаннями холодною водою, обробляє 50 соток землі в с. Суржа Кам'янець-Подільського р-ну. Дбає й про здоров'я оточуючих. Як супервайзер міжнародної компанії «Herbalife» пропонує продукти для збалансованого харчування, контролю ваги і догляду за зовнішністю. Займає активну громадську позицію. Вона – волонтер, член координаційної ради волонтерів міста при міському голові Кам'янець-Подільської ОТГ, плете сітки для ЗСУ, в'яже шкарпетки, сидушки, пече пиріжки тощо. У 2022 році з нагоди Міжнародного дня волонтера нагороджена грамотою Виконавчого комітету Кам'янець-Подільської міської ради за високий патріотизм, активну громадянську позицію, співпрацю зі Збройними Силами України та значний особистий внесок у наближення Перемоги України.

Галина Мадич не забуває про дозвілля. Займається декоративно-прикладним (вишиває бісером) та хоровим мистецтвом. Як голова первинної організації ветеранів мікрорайону «Підзамче» організовує вечори відпочинку, екскурсії для учасників клубу ветеранів «Вечірній Кам'янець», є учасником та старостою хору «Смотрич» міського будинку культури (керівник – Мельник М.П., заслужений працівник культури України).

Висновки. Отже, характерними особливостями управлінської діяльності Галини Мадич були демократизм, вимогливість, чесність, відвертість, дипломатичність, відкритість до нового, творча та гуманістична спрямованість, інноваційний потенціал. Директорка Довжоцького НВК «ЗОШ I-III ст., колегіум» спрямовувала свою роботу на досягнення відповідності діяльності школи вимогам стандарту освіти, реформування школи, упровадження передових інноваційних технологій, задоволення потреби вчителів у самовираженні, налагодження позитивної особистісної взаємодії, створення сприятливого соціально-психологічного клімату у педагогічному колективі. Важливу роль відводила керівниця роботі з батьками, позакласній роботі, духовному, патріотичному, моральному, естетичному, трудовому та фізичному вихованню учнів, вихованню творчої особистості школяра, створення належних умов для розвитку учнівського самоврядування.

Вважаємо, що управлінські методи та прийоми роботи, життєві принципи Мадич Галини Григорівни будуть гарною настановою для керівників шкіл та усім, хто хоче зайняти цю почесну та відповідальну посаду в майбутньому. Адже від якостей керівника кожної школи залежить життя, здоров'я та успіхи не тільки учнів, але й вчителів.

Перспективними напрямками подальших досліджень є висвітлення управлінської діяльності кращих директорів Кам'яниччини.

Список використаних джерел і літератури:

1. Бондар В.Г. Модель підготовки майбутніх учителів до позакласної роботи в початковій школі: монографія. Черкаси: ЧОПОПП, 2020. 162 с.

2. Іван Огієнко. Життєписи великих українців / упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та при-міт. М.С. Тимошик. Київ: Либідь, 1999. 672 с., іл. («Літературні пам'ятки України»).
3. Ільченко Т. Кадрова політика навчального закладу. *Практика управління закладом освіти*. 2017. №5. С. 6-15.
4. Курдибан О. Обговорення: як залучити всіх до роботи. *Практика управління закладом освіти*. 2017. № 9. С. 32-33.
5. Москоччук Л.М. Українська духовна музика: навч.-метод. комплекс (програма, методичний посібник, нотохрестоматія) для вчителів загальноосвітніх навчальних закладів та недільних шкіл. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 704 с. + Додаток. Репродукції ікон. 72 іл.
6. Святенко О. Коли батьківські збори в радість. *Практика управління закладом освіти*. 2017. №9. С. 58-61.
7. Тимошко Г.М. Організаційна культура керівника загальноосвітнього навчального закладу: теорія та практика: монографія. Київ: Вид-во, 2014. 710 с.
8. Флагмани освіти й науки України: Крайні освітяни та науковці України. Київ: Український видавничий центр «Галактика С», 2009. С. 68.

References:

1. Bondar, V.H. (2020). Model pidhotovky maibutnix uchyteliv do pozaklasnoi roboty v pochatkovii shkoli [Model of training future teachers for extracurricular work in primary school]. Cherkasy: ChOIPOPP. [in Ukr.].
2. Ohienko, I. (1999). Zhyttiepysy velykykh ukrainsiv [Biographies of great Ukrainians]. Kyiv: Lybid. («Literaturni pamiatky Ukrainy»). [in Ukr.].
3. Ilchenko, T. (2017). Kadrova polityka navchalnoho zakladu. [Personnel policy of the educational institution]. *Praktyka upravlinnia zakladom osvity [Practice of educational institution management]*. №5. S. 6-15. [in Ukr.].
4. Kurdyban, O. (2017). Obhovorennia: yak zaluchyty vsikh do roboty [Discussion: How to get everyone involved]. *Praktyka upravlinnia zakladom osvity [Practice of educational institution management]*. №9. S. 32-33. [in Ukr.].
5. Moskovchuk, L.M. (2010). Ukrainska dukhovna muzyka [Ukrainian spiritual music]. Kamianets-Podilskyi: Aksioma + Dodatok. (72 il.). Reproduktsii ikon (in Ukr.).
6. Sviatenko, O. (2017). Koly batkivski zbory v radist [When parents' meeting is a joy]. *Praktyka upravlinnia zakladom osvity. [Practice of educational institution management]*. №9. S. 58-61. [in Ukr.].
7. Tymoshko, H.M. (2014). Orhanizatsiina kultura kerivnyka zahalnoosvitnoho navchalnoho zakladu: teoriia ta praktyka [Organizational culture of the head of a comprehensive educational institution: theory and practice]. Kyiv. [in Ukr.].
8. Flahmany osvity y nauky Ukrainy: Krashchi osvitiiany ta naukovtsi Ukrainy [Flagships of education and science of Ukraine: The best educators and scientists of Ukraine]. (2009). (p. 68). Kyiv: Ukrainskyi vydavnychiy tsentr «Halaktyka S». [in Ukr.].

Liudmyla Moskovchuk

THE ORGANIZATIONAL CULTURE OF THE MANAGER AS AN IMPORTANT FACTOR IN THE MANAGEMENT OF THE ISE (on the Example of the Activities of the Former Director of the Dovzhok Lyceum Kamianets-Podilskyi City Council – Galina Hryhorivna Madych)

The article highlights the characteristic features of the management activity of the ex-director of the Dovzhok Lyceum of the Kamianets-Podilskyi City Council –

Galina Hryhorivna Madych, a Methodist teacher, an excellent student of education in Ukraine. Attention is focused on the features of Halyna Madych's interaction with pedagogical, student and parent groups.

During the management of the educational institution, Halyna Madych ensured systematic intra-school control over the productivity of teaching activities and the methodical level of teachers. The School of Mentors was operating in the Dovzhok NEC, a branch of the Small Academy of Sciences of Ukraine was organized, and the "Peace Corps" program was implemented within the framework of the agreement between the Government of Ukraine and the Government of the United States.

In 1999, the Dovzhok school was reorganized into a collegium, and later – into the GSE «secondary school of I-III degrees, collegium» with a philological and cultural-aesthetic direction. Also, on the basis of the school, the Dovzhok educational association was created – a school educational district, aimed to ensure equal access to specialized education for children in rural educational institutions.

Due attention was paid to the spiritual education of students. The teaching of the optional course «Christian ethics» was introduced, the «Ukrainian spiritual music» circle was active. Every year, the students of the school took an active part in all-school folklore holidays, charity fairs, and excursions to spiritual centers of Ukraine.

Halyna Madych enabled teachers to develop new approaches to the organization of the educational process, develop original programs, conduct pedagogical experiments on the basis of the educational institution. She created conditions for the unity of the pedagogical, student and parent team. She regularly held school-wide parent meetings, concerts of amateur artists.

Characteristic features of Galina Madych's managerial activity were democracy, demandingness, honesty, frankness, diplomacy, openness to new things, creative and humanistic orientation, innovative potential.

The director of the Dovzhok secondary school of I-III degrees, collegium aimed her work at achieving compliance of the school's activities with the requirements of the education standard, reforming the school, introducing advanced innovative technologies, meeting the teachers' need for self-expression, creating a favorable social and psychological climate in the teaching staff.

The head teacher assigned an important role to work with parents, extracurricular work, education of students, creation of appropriate conditions for the development of student self-government.

Key words: organizational culture, manager, Halyna Madych, management, institution of general secondary education, training, upbringing.

Отримано: 17.10.2023 р.

УДК 378.147:[37.011.3-051:811/821.161.2
DOI: 10.32626/2309-7086.2023-20.270-280

Анжеліка Попович

ORCID 0000-0002-3428-9717,

*доктор педагогічних наук, доцент кафедри української мови,
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

БЕЗПЕРЕРВНІСТЬ ПРЕДМЕТНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТЬОГО ВЧИТЕЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті вирізнено й проаналізовано етапи предметної підготовки (українська мова) майбутнього вчителя-словесника: підготовчий (початкова лінгвістична підготовка), інформаційно-когнітивний (спеціальні лінгвістична підготовка), поглиблювально-узагальнювальний (поглиблювальна й науково-дослідницька лінгвістична підготовка).

Ключові слова: заклад вищої освіти, Іван Огієнко, навчальна дисципліна, освітня програма, предметна підготовка з української мови, професійний розвиток учителя, учитель української мови.

Постановка проблеми. Сьогодні вивищується потреба «безперервного професійного та особистісного розвитку педагогів» [4, с.5], зокрема майбутніх учителів української мови. Науковці наголошують на забезпеченні можливостей для безперервного професійного розвитку вчителя [6, с.6], на «розвитку сучасних альтернативних моделей безперервного професійного та особистісного розвитку педагогів» [Там само, с.5]. До того ж «На шляху розвитку інформаційного суспільства якісна освіта стає одним з головних чинників успіху, а педагог є одночасно і об'єктом, і провідником позитивних змін» [4, с.2].

Аспекти безперервного професійного розвитку педагогічних працівників були в полі зору Н. Авшенюк, О. Антонової, С. Вітвицької, О. Дубасенюк, В. Кременя, Н. Ничкало, Н. Сидорчук, С. Сисоевої та ін.

Важливо сформувати вчителя-словесника з високим рівнем лінгвістичної підготовки, лінгвокреативного, спроможного навчати української мови здобувачів закладів загальної середньої освіти й здійснювати мовленнєве виховання сучасного українського суспільства. Іван Огієнко переконував, що «Усі наші учителі, що навчають по недільних та українських школах, повинні збільшити свою працю, і такі конче навчати дітей української мови» [7, с.133].

Система мовної підготовки майбутніх учителів-словесників у відповідність засадам безперервної мовної освіти. Безперервність кваліфікуємо як цілісність і комплексність освітнього процесу, інтегрування його етапів та їхнє спрямування на пріоритет освіти – особистість. Безперервне навчання уможливило формування людини XXI століття, яка вмє критично мислити, здатна взаємодіяти й комунікувати, бути допитливою, креативною й самодостатньою.

Складниками сучасних освітніх програм професійної підготовки майбутніх учителів-словесників є предметна (українська мова і українська література), психолого-педагогічна, загальнопрофесійна й методична підготовка [4, с.5].

На розвиток професійних компетентностей учителів української мови звертали увагу О. Біляєв, М. Вашуленко, Н. Волошина, Н. Голуб, О. Горошкіна, Т. Донченко, В. Загороднова, О. Караман, С. Караман, К. Климова, О. Копусь,

Л. Мацько, В. Мельничайко, Л. Мірошниченко, Н. Остапенко, Є. Пасічник, М. Пентилок, К. Плиско, Л. Попова, А. Попович, О. Потапенко, О. Семенов, В. Сидоренко, Т. Симоненко, Б. Степанишин, Г. Шелехова та інші.

О. Семенов розробила модель готовності майбутнього учителя української мови і літератури до педагогічної діяльності, виділила мовно-мотиваційний, комунікативно-інформаційний, операційно-компетентнісний компоненти та схарактеризувала їхнє змістове наповнення [12, с.119-126]. Процес професійної підготовки вчителів-словесників вона поділила на такі етапи: допрофесійний (у загальноосвітньому та середньому спеціальному навчальному закладі); актуалізаційний, навчально-інформаційний, навчально-науковий (на ступені бакалавра); конструктивний (на ступені спеціаліста і магістра), післявузівський [Там само, с.127].

Л. Рускуліс схарактеризувала методичну систему формування лінгвістичної компетентності майбутніх учителів української мови у процесі вивчення мовознавчих дисциплін; окреслила лінгвокогнітивний, лінгвокомунікативний, лінгвоінтеграційний, лінгвофаховий компоненти професійно-комунікативних умінь майбутніх учителів української мови. На її думку, доцільною є така етапність набуття студентами лінгвістичної компетентності:

- 1) опорно-систематизувальний етап (повторення й закріплення отриманих лінгвістичних знань у шкільному курсі мови під час засвоєння дисципліни «Практикум з української мови»);
- 2) формуально-інтегративний етап (вивчення курсу «Сучасна українська літературна мова» й інтегрування дисциплін «Вступ до мовознавства», «Українська діалектологія», «Старослов'янська мова», «Історія української мови», «Історична граматика української мови», «Культура мови», «Стилістика української мови»);
- 3) креативно-трансформаційний етап (узагальнення теоретичних знань і практичних навичок студентів у процесі засвоєння «Лінгвістичного аналізу тексту» та «Загального мовознавства») [11].

Формування компетентностей здобувачів вищої освіти, зокрема й майбутніх учителів, досліджували такі українські лінгводидакти, як В. Вітюк, Х. Карповець (правописна компетентність), Н. Голуб, С. Горобець (риторична компетентність), Т. Горохова (граматична компетентність), М. Греб (лексична та фразеологічна компетентності), Н. Грона (текстотворча компетентність), В. Бабенко, О. Гриджук, К. Климова, В. Руденко, Т. Симоненко (мовнокомунікативна компетентність), О. Горошкіна, С. Караман, О. Копусь, Н. Остапенко, Л. Симоненко (лінгводидактична компетентність), М. Олійр (комунікативно-стратегічна компетентність), А. Попович (стилістична компетентність), Л. Рускуліс (лінгвістична компетентність) та ін. А. Нікітіна схарактеризувала наукові засади опанування майбутніми вчителями-словесниками технологій педагогічного дискурсу, Л. Овсієнко – методики навчання лінгвістики тексту.

Попри те, що наукові студії відбивають окремі сегменти предметної лінгвістичної підготовки майбутніх учителів-словесників, спеціального системного дослідження дотепер немає.

Мета дослідження – схарактеризувати особливості предметної підготовки (українська мова) майбутніх учителів-словесників та вирізнити її етапи. Аналіз здійснюватиметься на основі освітньої програми «Середня освіта (Українська мова і література)» предметної спеціальності 014.01 «Середня освіта (Українська мова і література)» Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Виклад основного матеріалу. Іван Огієнко звертав увагу на такі аспекти професійної підготовки вчителя:

- 1) «досконало знати свою соборну літературну мову та соборний правопис»; «конче збирати діяктологічний матеріал для вивчення своєї рідної мови»; «найдокладніше знати науку про рідномовні обов'язки»; «навчати тільки соборної літературної мови» → *мовна компетентність*;
- 2) «говорити тільки взірцевою рідною соборною літературною мовою й мовою, щоб власним прикладом впливати на учнів» → *мовленнєва компетентність*;
- 3) «конче навчати своїх учнів про найголовніші рідномовні обов'язки», «пильнувати викликати в своїх учнів любов, пошану та зацікавлення до рідної мови, а це призведе їх до глибшого вивчення її» → *лінгводидактична компетентність*;
- 4) «працювати для наукового вивчення своєї рідної мови» → *науково-дослідницька компетентність* [7, с.61-62].

Погоджуємося з переконаннями М. Пентилюк, що праці Івана Огієнка набули «ще більшої актуальності в наш час» [9]. Сьогодні професійна підготовка вчителів-словесників у закладах вищої освіти зреалізовується через призму поглядів і настанов великого українця, що віддзеркалено в табл. 1.

Таблиця 1

Реалізування настанов Івана Огієнка в освітньо-професійній програмі «Середня освіта (Українська мова і література)»

Вид компетентності	Висловлювання Івана Огієнка [7, с.61-62]	Програмні компетентності [8]	Обов'язкові освітні компоненти
Мовна компетентність	«досконало знати свою соборну літературну мову та соборний правопис»; «найдокладніше знати науку про рідномовні обов'язки»; «навчати тільки соборної літературної мови»	Здатність спілкуватися державною мовою як усно, так і письмово. Здатність усвідомлювати теоретичні основи, структуру й рівні мовознавства, мову як особливу знакову систему, її природу й функції та використовувати ці знання в процесі навчання української мови здобувачів загальної середньої освіти. Здатність забезпечувати здобуття учнями освіти державною мовою та формувати й розвивати мовно-комунікативні уміння й навички здобувачів загальної середньої освіти.	Вступ до мовознавства; сучасна українська літературна мова; стилістика і культура української мови
	«конче збирати діяктологічний матеріал для вивчення своєї рідної мови»	Здатність осмислювати історію становлення й розвитку української мови, знати її діалектні різновиди, здійснювати історичні коментарі мовних явищ, систематизувати й пояснювати діалектні факти та застосовувати ці знання й уміння під час проведення уроків української мови в закладах загальної середньої освіти.	Українська діалектологія; старослов'янська мова та історична граматики; історія української літературної мови

Продовження таблиці 1

Комунікативна компетентність	«говорити тільки взірцевою рідною соборною літературною мовою й вимовою, щоб власним прикладом впливати на учнів»	Здатність розуміти норми української літературної мови й культури мовлення та застосовувати їх у професійній діяльності вчителя української мови і літератури та під час спілкування з нефакхівцями. Здатність усвідомлювати засади створення текстів різних функційних стилів і жанрів та вільно, гнучко й ефективно використовувати українську мову в усній і писемній формі, у різних жанрово-стильових різновидах під час навчання учнів української мови.	Сучасна українська літературна мова; стилістика і культура української мови
Лінгводидактична компетентність	«конче навчати своїх учнів про найголовніші рідномовні обов'язки», «пильнувати викилки в своїх учнів любов, пошану та зацікавлення до рідної мови, а це призведе їх до глибшого вивчення її»	Здатність усвідомлювати теоретичні основи, структуру й рівні мовознавства, мову як особливу знакову систему, її природу й функції та використовувати ці знання в процесі навчання української мови здобувачів загальної середньої освіти. Здатність забезпечувати здобуття учнями освіти державною мовою та формувати й розвивати мовно-комунікативні уміння й навички здобувачів загальної середньої освіти. Здатність добирати й використовувати сучасні (зокрема, інноваційні) та ефективні методики і технології навчання української мови і літератури (рівень базової середньої освіти), виховання і розвитку учнів, а також здійснювати інтегроване навчання здобувачів загальної середньої освіти.	Вступ до професії вчителя-словесника; методика навчання української мови; курсова робота (методика навчання української мови); навчальна фахова практика; виробнича педагогічна практика
Науково-дослідницька компетентність	«працювати для наукового вивчення своєї рідної мови»	Здатність застосовувати наукові методи пізнання, зокрема в освітньому процесі (на емпіричному й теоретичному рівнях), методи роботи з джерелами інформації, різноманітні підходи до розв'язання проблем у педагогічній діяльності та здійснювати пошуково-дослідницьку діяльність.	Основи наукових досліджень; курсова робота (сучасна українська літературна мова); обов'язкові освітні компоненти предметної підготовки з української мови

Теоретичний аналіз нормативних документів у царині вищої освіти, лінгводидактичної літератури й емпіричний досвід уможливив виокрем-

лення в змістовому блоці предметної підготовки з української мови майбутніх учителів-словесників підготовчого (пропедевтичного), інформаційно-когнітивного й поглиблювально-узагальнювального етапів (рис. 1).

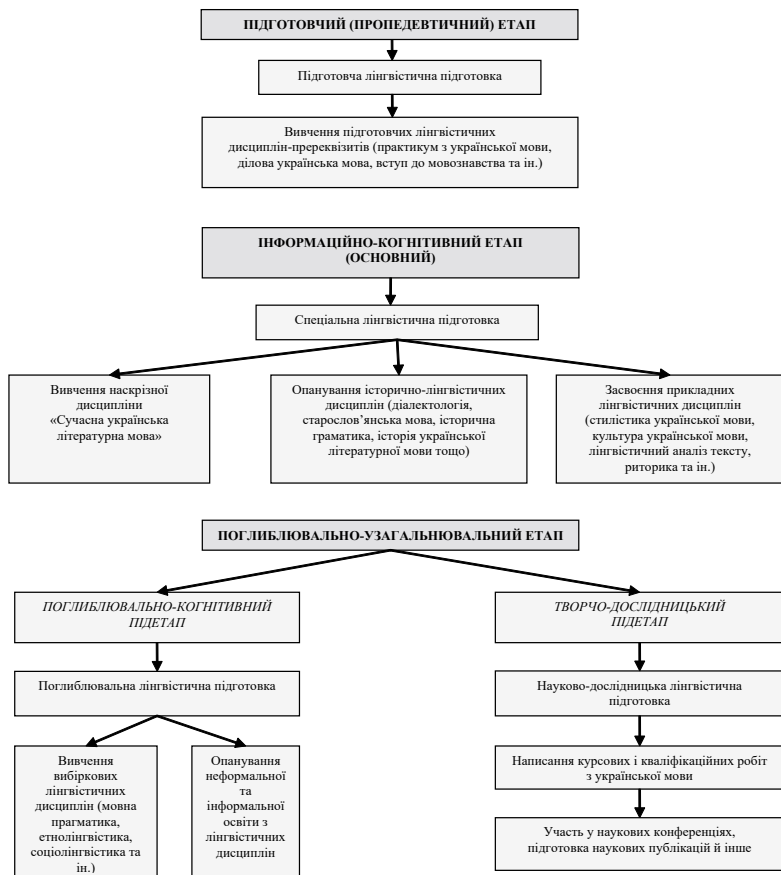

Рис. 1. Етапи предметної підготовки майбутніх учителів-словесників з української мови

На підготовчому (пропедевтичному) етапі навчання української мови майбутніх учителів-словесників у закладах вищої освіти здійснюється початкова лінгвістична підготовка (практикум з української мови, вступ до мовознавства, ділова українська мова та ін.). На цьому етапі студенти повторюють, узагальнюють і поглиблюють знання зі шкільного курсу української мови та оволодівають методологічними основами мовознавства, ознайомлюються з основними поняттями й термінами мовознавчої науки, тобто готуються до системного й поглибленого вивчення сучасної української літературної мови. Здобувачі опановують загальні відомості про мову як цілісну систему (мовні й мовленнєві елементи). На думку Л. Мацько, увага студентів зосереджується «на природі й сутності мовних одиниць, семантич-

них і формально-граматичних ознаках» [5, с.3]. Практикум з української мови передбачає обзнаність здобувачів із ресурсами сучасної української мови на фонетичному, лексичному й граматичному рівнях. Дисципліна «Ділова українська мова» може збагатити студентів відомостями про офіційно-діловий стиль української мови, сформувати навички ділового спілкування, розвинути загальну культуру мовлення. Базові знання лінгвістичної термінології й особливостей мовних одиниць формує вступ до мовознавства. Ця дисципліна розпочинає власне лінгвістичну підготовку здобувачів, ознайомлює їх із теорією науки про мову. Завдання курсу – допомогти оволодіти методологічними основами мовознавства, сформувати в студентів наукове розуміння мови як суспільного явища, ознайомити їх із основними поняттями й термінами мовознавчої науки, тобто підготувати здобувачів-першокурсників до вивчення сучасної української літературної мови. У цьому курсі викладаються важливі проблеми мовознавства, розглядаються різні мовні рівні та їх системна організація, пояснюються лінгвістичні терміни.

Основним у змістовому блоці предметної підготовки з української мови є інформаційно-когнітивний етап, що охоплює спеціальну лінгвістичну підготовку. На цьому етапі здобувачі опановують наскрізну (загальнотеоретичну) дисципліну «Сучасна українська літературна мова», зокрема вивчають звукову систему мови, особливості функціонування звуків та їх вимову (фонетика, фонологія, орфоепія), закономірності передавання звукової будови мови на письмі (графіка, орфографія), словникового складу мови, фразеологічних багатств, їх реєстрування (лексикологія, фразеологія, лексикографія), способи творення слів, внутрішню структуру слова (словотвір, морфеміка), частиномовні характеристики слів, словосполучень і речень (морфологія, синтаксис) [13, с.8].

Компонентами цього етапу навчання є мотиваційно-ціннісний, власне когнітивний, процесуальний, особистісний і рефлексійний. Суть мотиваційно-ціннісного компонента в позитивній мотивації до вивчення сучасної української літературної мови. Усвідомлення вагомості курсу призводить до розуміння потреби в його засвоєнні не лише для подальшої професійної діяльності (проведення уроків української мови в закладах загальної середньої освіти), а й з метою набуття вмінь працювати зі словом, формування інформаційно-комунікаційної та естетичної культури, мовної гнучкості. Власне когнітивний компонент передбачає засвоєння знань із сучасної української літературної мови, опанування мовних норм, процесуальний – оволодіння мовними вміннями й навичками.

Коригування процесуального компонента здійснюється крізь призму функційності, життєвої доцільності й відповідності суспільним запитам, що спричинене не лише появою нових освітніх орієнтирів, а й зміщенням акцентів у мовознавчих дослідженнях упродовж останніх десятиліть (антропоцентризм, функційність, метадисциплінарність, міждисциплінарність, комунікативність тощо) [3, с.88].

Нова парадигма вищої освіти змінює акценти зі знаннєвого підходу на компетентнісне навчання, тому виникла потреба формувати в майбутніх учителів української мови лінгвістичну компетентність. Реалізація особистісного компонента відбувається через поєднання інтелектуальних (мислення), моральних (поведінка), емоційних (почуття), вольових (здатність до самоврядування), організаторських (механізм діяльності) якостей майбутніх учителів-словесників. Рефлексійний компонент зреалізовується за допомогою наявності здатності до самооцінювання, оцінювання, розуміння потреби повсякчасно поповнювати знання з української мови.

На другому етапі здобувачі вищої освіти вивчають історично-лінгвістичні дисципліни (українська діалектологія, старослов'янська мова й історична гра-

матика, історія української літературної мови та ін.), що сприяє розумінню особливостей становлення окремих мовних одиниць і явищ, створює міцне підґір'я для усвідомлення розділів сучасної української літературної мови й ключових питань загального мовознавства [2].

На заняттях із курсу української діалектології студенти набувають умінь віднаходити й розмежовувати діалекти, визначати типи діалектних протиставлень у лексиці (лексичні, семантичні, ідеографічні), аналізувати склад діалектної лексики з погляду її походження: діалектні слова-архаїзми й діалектні слова-інновації, діалектні слова-запозичення, діалектні відмінності у фразеології, семантично-стильові синоніми діалектного походження тощо. Старослов'янська мова, на думку Т. Видайчук, – це «теоретичний фундамент усіх інших історико-мовознавчих дисциплін, оскільки ознайомлює з основами порівняльно-історичного мовознавства, дає необхідний інструментарій для дослідницьких дій при застосуванні порівняльно-історичного методу і прийому внутрішньої та зовнішньої реконструкції, розвиває вміння осмислено підходити до мовних явищ і форм у студентів поняття, необхідні для вивчення будь-якої лінгвістичної дисципліни [Там само, с.69]. Історія української літературної мови вивчає історичний (діахронний) аспект мовних явищ, зокрема літературну мову в історичному розвитку».

Важливими для формування вчителя-словесника є прикладні лінгвістичні дисципліни – стилістика і культура української мови, лінгвістичний аналіз тексту та ін.

Вивчення стилістики в закладах вищої освіти «збагачує знання про функційний аспект мови, що призводить до всебічного знання української мови та її функційно-стилістичних варіантів й уточненню уявлення про стильову й стилістичну норму; дозволяє зрозуміти взаємодію лінгвального й екстралінгвального; формує необхідні для освіченої людини мовленнєві вміння й навички; готує до комплексного викладання української мови в закладах загальної середньої освіти; є теоретичним підґрунтям вивчення таких прикладних дисциплін, як культура мовлення, культура української наукової мови, практична стилістика, лінгвістичний аналіз тексту, редагування, ділове спілкування, і теоретичних – дискурсологія, основи теорії мовної комунікації, основи комунікативної лінгвістики й інших» [10, с.51].

Беззаперечно виправданими є розмисли Н. Бабич, яка чітко розмежовує завдання дисциплін: сучасна українська літературна мова ознайомлює із закономірностями, історією, нормативністю писемної та усної форм мови (навчає говорити й писати правильно), а практична стилістика вчить розрізняти в цих закономірностях обов'язкове й можливе, загальноживане й індивідуальне, стереотипне й варіативне (навчає добре говорити й писати) [1, с. 3].

Курс культури мови виформовує мовленнєву компетентність, учить осмислювати мовну норму, потлумачує систему комунікативних якостей мовлення, навчає досконалому оволодінню закономірностями, притаманними українській мові. Почасти культуру мови доєднують до стилістики (Н. Бабич, П. Дудик, Л. Мацько та ін.).

На поглиблювально-когнітивному підетапі поглиблювально-узагальнювального етапу студенти вивчають вибіркові (елективні) лінгвістичні дисципліни, відтак поглиблюють і розширюють систему знань, закріплюють мовні уміння й навички. Такі освітні компоненти (наприклад, мовна прагматика, етнолінгвістика, соціолінгвістика, мовленнєва комунікація, політична лінгвістика, комунікативна лінгвістика, гендерна лінгвістика, ділове спілкування, риторика, психолінгвіс-

тика та ін.) є доповнювальними до обов'язкових і можуть урахувати майбутні фах здобувачів вищої освіти.

У сучасних умовах професійної підготовки майбутнього вчителя-словесника присутнім є опанування неформальної та інформальної освіти з лінгвістичних дисциплін (вивчення лінгвістичних курсів на платформах віддаленого навчання, сертифікатні програми, участь у вебінарах, тренінгах, семінарах, майстерках та ін.).

Погоджуємося з О. Семенов, що «Учитель третього тисячоліття – це дослідник» [12, с.209]. Відтак вагомості набуває творчо-дослідницький підетап навчання української мови майбутніх учителів-словесників. Науково-дослідницька робота допомагає закріпити й поглибити знання студентів із лінгвістичних дисциплін, сприяє вдосконаленню мовних умінь і навичок та формуванню лінгвістичної компетентності. Водночас це засіб підвищення якості підготовки фахівців, виформовування в майбутніх учителів наукового світогляду, розвитку творчого мислення й особистісного професійного становлення молодих людей. За допомогою виконання наукових робіт студенти демонструють уміння здійснювати науковий пошук і самостійно розв'язувати лінгвістичні проблеми.

Науково-дослідницька робота є найвищим щаблем у системі навчання української мови майбутніх учителів. Вона інтегрує знання, практичні вміння й навички, що проєктуються на здатність студентів здійснювати різнотипні наукові дослідження. Для набуття досвіду науково-дослідницької роботи здобувачів вищої освіти залучають до наукових гуртків і проблемних груп, наукових форумів різних форматів, конкурсів студентських наукових робіт, студентських олімпіад, а також підготовки наукових публікацій тощо.

З дисципліни «Сучасна українська літературна мови» студенти виконують теоретично-прикладні кваліфікаційні роботи, що уможливило систематизацію, закріплення й застосування знань з української мови під час розв'язання конкретних науково-дослідницьких завдань, а також розвиває навички самостійної роботи й оволодіння методиками наукового дослідження.

Висновки. Отже, під предметною підготовкою з української мови розуміємо процес набуття студентами знань, умінь і навичок із лінгвістичних дисциплін. Результатом цієї підготовки є готовність здобувачів здійснювати професійну діяльність учителя української мови, яку пояснюємо як інтегроване особистісне професійно сутнісне утворення, що передбачає творче мотиваційно-ціннісне ставлення до викладання української мови в закладах загальної середньої освіти; знання, вміння й навички з лінгвістичних дисциплін; вміння організувати вивчення української мови на уроках в закладах загальної середньої освіти різного типу.

Предметна підготовка з української мови майбутніх учителів-словесників є важливим складником безперервної мовної освіти в Україні. Вона триває впродовж навчання в закладі вищої освіти (обов'язкові та вибіркові освітні компоненти), поглиблюється у процесі неформальної та інформальної освіти й підвищення кваліфікації учителів української мови впродовж професійної діяльності. Під час здобуття фаху вчителя-словесника предметна підготовка з української мови зреалізовується через підготовчий (пропедевтичний), інформаційно-когнітивний і поглиблювально-узагальнювальний етапи.

Список використаних джерел і літератури:

1. Бабич Н.Д. Практична стилістика і культура української мови: навч. посіб. для студ. філол. спец. вищ. навч. закл. Львів: Світ, 2003. 432 с.

2. Видайчук Т.Л. Значення історико-лінгвістичних дисциплін у системі підготовки вчителя-філолога *Педагогічний процес: теорія і практика*, 2015. №1-2 (46-47). С. 67-71.
3. Голуб Н.Б. Навчання української мови в сучасній загальноосвітній школі: функційний аспект. *Український педагогічний журнал*. Київ, 2015. №3. С. 88-101.
4. Концепція розвитку педагогічної освіти: наказ Міністерства освіти і науки України від 16 липня 2018 р. №776. URL: <http://surl.li/jhth>.
5. Мацько Л.І., Сидоренко О.М., Мацько О.М. Стилістика української мови: підручник / за ред. Л.І. Мацько. Київ: Вища школа, 2003. 462 с.
6. Ничкало Н., Лук'янова Л., Хомич Л. Професійна підготовка вчителя: українські реалії, зарубіжний досвід: наук.-аналіт. доп. / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т пед. освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України; за ред. В. Кременя. Київ: Вид-во ТОВ «Юрка Любченка». 2021. 54 с.
7. Огієнко Іван (митрополит Лларіон). Рідна мова / упорядн., авт. передмови та коментарів М.С. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2010. 436 с.
8. Освітньо-професійна програма «Середня освіта (Українська мова і література)» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 014 Середня освіта (Українська мова і література) предметною спеціальністю 014.01 Середня освіта (Українська мова і література) галузі знань 01 Освіта / Педагогіка. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. 20 с. URL: <http://surl.li/fkouw>.
9. Пентилок М.І. Рідномовний аспект підготовки майбутніх учителів-словесників. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія і педагогіка»*. 2014. Вип. 29. С. 86-89.
10. Попович А.С. Методика навчання стилістики майбутніх учителів української мови і літератури в закладах вищої освіти: монографія. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин Я.І., 2018. 376 с.
11. Рускуліс Л. Методична система формування лінгвістичної компетентності майбутніх учителів української мови у процесі вивчення мовознавчих дисциплін: монографія / за заг. ред. М. Пентилок. Миколаїв: ФОП Швель В.М., 2018. 420 с.
12. Семенов О.М. Професійна підготовка майбутніх учителів української мови і літератури: монографія. Суми: ВВП «Мрія-1» ТОВ, 2005. 404 с.
13. Сучасна українська мова: Лексикологія. Фонетика: підручник / А.К. Мойсієнко, О.В. Бас-Кононенко, В.В. Берковець та ін.; за ред. А.К. Мойсієнка. Київ: Знання, 2013. 340 с.

References:

1. Babych, N.D. (2003). *Praktychna stylistyka i kultura ukraïnskoi movy* [Practical Stylistics and Culture of the Ukrainian Language]. Lviv: Svit. [in Ukr.].
2. Vydaichuk, T.L. (2015). *Znachennia istoryko-lynhvystychnykh dystsyplyn u systemi pidhotovky vchytelia-filoloha* [The Significance of Historical-Linguistic Disciplines in the Training of a Philologist-Teacher]. *Pedahohichnyi protses: teoriia i praktyka* [Pedagogical Process: Theory and Practice]. Vyp. 1-2 (46-47). S. 67-71. [in Ukr.].
3. Holub, N.B. (2015). *Navchannia ukraïnskoi movy v suchasniï zahalnoosvitniï shkoli: funksiïnyi aspekt* [Teaching Ukrainian Language in Modern General Education School: Functional Aspect]. *Ukrainskyi pedahohichnyi zhurnal* [Ukrainian Pedagogical Journal]. Kyiv. Vyp. 3. S. 88-101. [in Ukr.].
4. *Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy «Kontseptsiia rozvytku pedahohichnoi osvity»* [Concept of Pedagogical Education Development] №776 (2018, 16 lypnia). URL: <http://surl.li/jhth>. [in Ukr.].
5. Matsko, L.I., Sydorenko, O.M. & Matsko, O.M. (2003). *Stylistyka ukraïnskoi movy* [Stylistics of the Ukrainian Language]. Kyiv: Vyshcha shkola. [in Ukr.].

6. Nychkalo, N., Lukianova, L. & Khomych, L. (2021). Profesiina pidhotovka vchytelia: ukrainski realii, zarubizhnyi dosvid [Professional Teacher Training: Ukrainian Realities, Foreign Experience]. Kyiv: Vyd-vo TOV «Iurka Liubchenka». [in Ukr.].
7. Ohiienko, Ivan (mytropolyt Ilarion). Ridna mova [Native Language]. Kyiv: Nasha kultura i nauka. [in Ukr.].
8. Osvitno-profesiina prohrama «Serednia osvita (Ukrainska mova i literatura)» pershoho (bakalavrskoho) rivnia vyshchoi osvity za spetsialnistiu 014 Serednia osvita (Ukrainska mova i literatura) predmetnoi spetsialnistiu 014.01 Serednia osvita (Ukrainska mova i literatura) haluzi znan 01 Osvita / Pedahohika [Educational-Professional Program «Secondary Education (Ukrainian Language and Literature)» of the first (bachelor's) level of higher education in the specialty 014 Secondary Education (Ukrainian Language and Literature) with a subject specialization 014.01 Secondary Education (Ukrainian Language and Literature) in the field of knowledge 01 Education / Pedagogy] (2022). Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohiiienka. URL: <http://surl.li/fkowu>. [in Ukr.].
9. Pentyliuk, M.I. (2014). Ridnomovnyi aspekt pidhotovky maibutnikh uchyteliv-slovesnykiv [Native Language Aspect of Future Language Teachers' Training]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriia «Psykhohiia i pedahohika» [Scientific Notes of the National University «Ostroh Academy». Series «Psychology and Pedagogy»]. Vyp. 29. S. 86-89. [in Ukr.].*
10. Popovych, A.S. (2018). Metodyka navchannia stylistyky maibutnikh uchyteliv ukrainskoi movy i literatury v zakladakh vyshchoi osvity [Methodology of Teaching Stylistics to Future Teachers of Ukrainian Language and Literature in Higher Education Institutions]. Kamianets-Podilskyi: FOP Sysyn Ya.I. [in Ukr.].
11. Ruskulis, L. (2018). Metodychna systema formuvannia linhvistychnoi kompetentnosti maibutnikh uchyteliv ukrainskoi movy u protsesi vyvchennia movoznavchykh dystyplin [Methodical System for Forming Linguistic Competence of Future Teachers of the Ukrainian Language in the Study of Linguistic Disciplines]. Mykolaiv: FOP Shvets V.M. [in Ukr.].
12. Semenoh, O.M. (2005). Profesiina pidhotovka maibutnikh uchyteliv ukrainskoi movy i literatury [Professional Training of Future Teachers of Ukrainian Language and Literature]. Sumy: VVP «Mriia-1» TOV. [in Ukr.].
13. Moisiienko, A.K., Bas-Kononenko, O.V. & Berkovets, V.V. ta in. (2013). Suchasna ukrainska mova: Leksykohiia. Fonetyka [Modern Ukrainian Language: Lexicology. Phonetics]. Kyiv: Znannia. [in Ukr.].

Anzhelika Popovych

CONTINUITY OF SUBJECT TRAINING FOR THE FUTURE TEACHER OF UKRAINIAN LANGUAGE

Today, it is crucial to shape a teacher-philologist with a high level of linguistic preparation, linguocreative, capable of teaching the Ukrainian language to secondary education students and fostering communicative education in contemporary Ukrainian society. The system of language training for future teachers of the Ukrainian language aligns with the principles of continuous language education.

The article outlines the specifics of subject training (Ukrainian language) for future teacher-philologists and identifies stages of its implementation based on the educational program «Secondary Education (Ukrainian Language and Literature)» of the subject specialty 014.01 «Secondary Education (Ukrainian Language and Literature)» at Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University.

In the content block of subject training in the Ukrainian language for future teacher-philologists, preparatory (propaedeutic), informational-cognitive, and deepening-generalizing stages are highlighted.

During the preparatory (propaedeutic) stage of Ukrainian language education for future teacher-philologists in higher education institutions, initial linguistic preparation is conducted through the study of a Ukrainian language practicum, introduction to linguistics, business Ukrainian language, etc.

The main component in the content block of the Ukrainian language education system is the informational-cognitive stage, encompassing special linguistic preparation. In this process, students acquire a comprehensive (theoretical) discipline, «Modern Ukrainian Literary Language», historical-linguistic disciplines (Ukrainian dialectology, Old Slavic language and historical grammar, history of Ukrainian literary language, etc.), and applied linguistic disciplines (stylistics and culture of the Ukrainian language, linguistic analysis of text, etc.).

During the deepening-cognitive sub-stage of the deepening-generalizing stage, in-depth linguistic preparation takes place, where students study selective linguistic disciplines and acquire informal and formal linguistic education. The creative-research sub-stage involves scientific-research linguistic preparation, including writing coursework and qualification works on the Ukrainian language, participation in scientific events, and the preparation of trial publications.

Key words: Ivan Ohienko, language (linguistic) training, teaching Ukrainian language, educational program, subject training of Ukrainian language teacher, professional development of teacher, Ukrainian language teacher.

Отримано: 18.10.2023 р.

УДК 378.017.4:271.22-726.1(477)

DOI: 10.32626/2309-7086.2023-20.280-286

Марія Фенко

ORCID 0000-0003-2000-2348,

кандидат філологічних наук, доцент

кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти,

Волинський національний університет імені Лесі Українки

Зоряна Мацюк

ORCID 0000-0001-7915-742X,

кандидат філологічних наук, доцент

кафедри спеціальної та інклюзивної освіти,

Волинський національний університет імені Лесі Українки

«РІДНОМОВНІСТЬ» У КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОГО УКРАЇНЦЯ (на основі педагогічної концепції Івана Огієнка)

У статті розглянуто потенціал рідної мови як основи національно-патріотичного виховання сучасного свідомого громадянина України. З'ясовано, що розв'язанню означеної проблеми здатне сприяти творче використання філософсько-педагогічної спадщини видатного вченого-мовознавця, патріота, теолога, культурного діяча Івана Огієнка (митрополита Іларіона).

Ключові слова: українська культура, педагог, заповіді, рідна мова, національно-патріотичне виховання, громадянин.

Постановка проблеми. Сучасні глобалізаційні процеси, геополітичні зміни, тенденція входження України до європейського культурно-освітнього простору – усе це формує перед суспільством виклики формування та збе-

реження самоідентичності, національної свідомості та водночас міжнетнічної толерантності. Початок XXI століття ознаменований і світовими інтеграційними процесами, і жорстокими війнами. У такий складний час національно-визвольної боротьби українського народу, боротьби за незалежність домінантною в освітньому середовищі постає українська мова. Власне українська мова є державною мовою вільної соборної України. Як незнищенна і предковична, сьогодні мова відстоює свій статус, значення, важливість для народу. мова живе в глибинах мислення не лише українських митців і геніїв, а і в повсякденній комунікації пересічних українців, у політичній, медійній, культурній сферах. Спостерігаючи за суспільством, помічаємо, що ставлення до української мови двоєке – від шани та захоплення до зневаги та маргіналізації.

Беззаперечним є той факт, що мова слугує домінантним і незамінним дієвим чинником формування особистості. Власне тому варто брати до уваги ціннісне сприйняття рідної мови молодим поколінням. Вагомим в означеному контексті постає проблема мовної освіти дітей і молоді та «ріднововного» виховання. Власне національна освіта повинна прагнути до збереження кращих традицій і стандартів класичної освіти.

Ціннісними в окресленій проблемі, вважаємо, педагогічні погляди Івана Огієнка. Адже саме українським педагогом, теологом, мислителем і людиною енциклопедичних знань було обгрунтовано ключові основи виховання і навчання українців, а саме: рідна мова, природа рідного краю, історія, звичаї, обряди, народний календар, мистецтво, українська народна пісня, фольклор та побут.

Наукова і творча спадщина Івана Огієнка надзвичайно багата та різноаспектна. Вагомий педагогічний досвід ученого, праця на всіх рівнях освіти, глибокі знання в царині різних наук дали йому змогу окреслити та охарактеризувати цілісну систему навчання і виховання особистості на «рідномовному» ґрунті, що в наші дні є надзвичайно актуальним.

Педагогічний доробок митрополита Іларіона перебував і перебуває в центрі наукового пошуку низки дослідників. Так, аналіз науково-педагогічних поглядів Івана Огієнка представлено у працях А. Алексюк, О. Гривнак, В. Майбороди, Г. Опанасюк і ін.; видавничо-редакторські досягнення науковця висвітлено в роботах Т. Ківшар, М. Тимошик і ін.; літературознавчий доробок мислителя проаналізовано в дослідженнях В. Мацько, Є. Сохацької і ін.

Педагогічно-творча спадщина Івана Огієнка – вагомий скарб для сучасників і майбутніх поколінь, адже настанови щодо виховання моральних якостей, патріотичних, естетичних почуттів дитини, любові до рідної мови, поваги до історії, культури свого народу – актуально.

Мета дослідження – обгрунтувати вагомість і актуальність філософсько-педагогічних поглядів Івана Огієнка щодо української мови як основи національно-патріотичного виховання сучасного свідомого громадянина України.

Для розв'язання окресленої проблеми та досягнення мети використано наступні методи: аналіз педагогічних, психологічних і навчально-методичних джерел із теми дослідження; їх систематизація й узагальнення.

Виклад основного матеріалу. Становлення і розвиток сучасної особистості українця – пріоритетне завдання ЗДО, школи і вищої ланки освіти. Усвідомлення ціннісного аспекту української мови в глобально-цивілізаційному контексті, дає змогу засвідчити культурно-ідентифікаційну вартісність української мови на цивілізаційне обслуговування українського народу як рівноправного іншим цивілізованим народам; народу, що має власну історію, тра-

диції, культуру і спроможний творити світові духовні вартості. Пам'ятаємо слова Івана Огієнка: «Безмовний народ – не народ» [7].

Саме тому варто звернути увагу на настанови педагога щодо цілеспрямованого національного виховання молодого покоління на ґрунті рідної мови. Окреслені мислителем ключові «заповіді» такого виховання спробуємо представити в єдності постулатів:

- 1) мова – дух народу. Власне тому потрібно виховувати любов до рідного народу, творчості, мови, адже «у самій мові нашій одбився дух нашого народу, по коренях слів можна довідуватись і про культуру нашу... Мова нерозривно пов'язана з народом та його історією, і коли ми мусимо любити свій народ, то тим самим мусимо любити і берегти й свою рідну мову, бо без мови народ не може існувати» [7];
- 2) мова – це найкращий вихователь, адже завдяки мові формуються основи духовного світу дитини, лише мова здатна забезпечити повноцінне життя особистості. «Рідна мова – то найголовніший наріжний камінь існування народу, як окремої нації: без окремої мови нема самостійного народу, бо рідна мова – то основа нашої історії, як душа цього народу» [7], – писав Іван Огієнко;
- 3) українська – це мова спілкування сім'ї, адже розмова з дітьми своєю мовою веде до підвищення свідомості, формує гідність, високі моральні якості. Як зазначав педагог, основними засобами родинного виховання є мова, батьківський вплив, рідномовне оточення, етнічне середовище. Водночас Іван Огієнко акцентував увагу на вихованні в дітей поваги до моральних цінностей народу, які встановлюються в родині на прикладі батьків, братів і сестер. Він писав: «Чого батько і мати навчать у родині, з тим і в світ піде дитина» [7]. Батьки повинні докласти максимум зусиль, щоб забезпечити дитині «рідномовне» оточення, щоб не відбулось відокремлення дитини від української нації. Родина цілковито відповідальна за розвиток, виховання і навчання дітей; за входження дитини у життєвий світ (соціум); за початкові знання, вміння та навички щодо норм і правил поведінки;
- 4) рідна природа – базис матеріальної і духовної культури народу, адже природні фактори власне і зумовлюють національні особливості українців, формують у дітей відчуття єдності, гармонії людини та природи. Педагог стверджував, що «пишна природа чарівного краю нашого сама нахилила своїх мешканців до замилювання у всякім мистецтві» [7];
- 5) історія – це та царина, яка містить вагомий виховний потенціал і сприяє формуванню національного світогляду, свідомості, самосвідомості й духовності молодого покоління. Адже історичні факти, величні постаті славетної минувшини, достовірність виникнення, становлення і розвитку свого народу, нації і країни – усе це пробуджує в дітей розуміння та цікавість до історії; прагнення пізнати духовність, історичну пам'ять нації та усвідомити себе частиною чогось величного – цілого українського народу;
- 6) національні традиції, звичаї та обряди – це етнічне єднання людей, тобто живий пізнавальний, емоційний, захоплюючий зв'язок між минулим, сучасним і майбутнім народу. Іван Огієнко пропонував класифікувати звичаї на: родинні (домашні), релігійні, загальнонародні; зазначаючи, що «у який бік не поглянемо, скрізь бачимо, як оригінально, своєрідно складав свою культуру народ український» [7]. Варто пам'ятати, що обряди і традиції рідного народу містять естетичне, моральне, етичне, історичне і філософське підґрунтя всієї української нації. Вони слугують тим фундамен-

- том виховання, що переходить із покоління до покоління, а, долучаючись до традицій, наслідуючи їх, діти вбирають їх пізнавальний, психологічний, моральний, естетичний зміст; у дітей пробуджуються найкращі особистісні якості: творче ставлення до дійсності, кмітливість, працьовитість, ініціативність, підприємливість, любов до рідного народу і Батьківщини;
- 7) народне мистецтво (твори українських скульпторів, художників, народних митців тощо) – це матеріальне відображення рис національного характеру, життєвого устрою, історії й культури українського народу. На думку Івана Огієнка, «виховання засобами народного мистецтва – глибоко змістовне, пристойне» [7], адже мистецтво, утілене в естетичній формі, матеріалізує національний дух народу і пробуджує в дітей прагнення до прекрасного;
 - 8) пісня – душа українського народу. Саме пісня впливає на формування гордості за свою націю і країну, її минуле і сучасне. Український генотип – це співучий народ, адже «пісню утворив наш народ такою, як ніхто з інших народів... Наші пісні – це тихий рай. Це привабливі чари, ті чари, що всім світом признано за ними» [7];
 - 9) фольклор – «найкращий здобуток старовини, що має вплив на стару й нову українську літературу» [7]. Виховний потенціал фольклору важко переоцінити, адже він сприяє формуванню глибоких духовних почуттів молодого покоління, «допомагає відтворити картину світу в традиційних для народного світогляду формах: казках, прислів'ях, приказках, забавлянках, колисанках, мирилках, потішках тощо» [7].
 - 10) рідний побут – виразник етнічної належності, адже з самого дитинства «*ми бачимо орнамент на кожному кроці життя селянського: малюнки криють сволюки й комини, містяться над дверима та вікнами, по стінах хат, оздоблюють дерев'яний посуд, широко розкинулись по скринях, мисниках, річах свіцьких...*» [7]. Через таке оточення в юних українців формується доречне й естетичне використання елементів українського національного побуту, розуміння їх краси та моралі.

Отже педагогічна «рідномовна» концепція Івана Огієнка значима для педагогіки сьогодення і дієва для реалізації національної системи виховання і навчання.

Варто зазначити, що формування україномовного та свідомого громадянина можливе лише за безпосередньої участі держави, тобто окреслення чіткої *рідномовної політики*. «Збір державних і приватних практик найкращого розвою рідної й літературної мови, потрібних для скорішого духовного поступу народу та його культури зветься рідномовною політикою або наукою про рідномовні обов'язки. Через те, що рідна мова – найродючіший ґрунт, на яким духовно зростає й цвіте нація, рідномовна політика – це найважливіша політика всякого народу, яку конче мусить знати кожен інтелігент, якщо бажає бути свідомим членом своєї нації, якщо бажає своєму народові стати сильною нацією» [5, с.5]. Минуло майже століття відтоді, коли про це писав Іван Огієнко, а сьогодення нам демонструє на скільки рідномовна політика в нашій державі була недосконалою, що призвело до трагедії цілого народу. У зв'язку з цим надзвичайно актуальним звучить твердження Івана Огієнка: «Урядники на державній та громадянській службі мусять добре знати свою соборну літературну мову й вимову й свій соборний правопис» [5, с.58].

Саме тому педагог відстоював думку, що «у будь-якій установі, на будь-якому виробництві, а тим більше в закладах освіти – має панувати не «говіркова» мова, не діалект, а всезагальна літературна мова, бо лише вона є

об'єднавчою силою нації... Говіркова мова ніколи не може бути мовою всенародною, – для цього кожний народ утворює собі особливу соборну літературну мову, спільну й обов'язкову для всіх його племен. Літературна мова – це найцінніше й найважливіше оруддя духовної культури та найміцніший цемент єдності нації, а тому всі народи оточують її найпильнішою опікою» [5, с.3-4].

Ключова думка минувшини і сучасності, сформульована Іваном Огієнком, – «Для одного народу – одна літературна мова, вимова і правопис».

Будучи теологом і мислителем митрополит Іларіон визначив десять найважливіших рідномовних заповідей українського громадянина-патріота, наведемо деякі з них:

- 1) кожен має зберігати честь мови, як свою власну, як честь нації. Усюди розмовляти лише рідною мовою, інакше він чинить великий гріх. Варто кожному усвідомити, що мова – це серце народу: гине мова – гине народ;
- 2) хто цурається рідної мови, той у саме серце ранив свій народ;
- 3) літературна мова – то головний двигун духовної культури народу, то найміцніша основа її [5, с.11-12];
- 4) кожен громадянин зобов'язаний вивчати, удосконалювати і плекати рідну мову;
- 5) «добрий стан національних видань – то могутня сила народу й запевнення розвою рідної мови, а висота її накладу – то ступінь національної самосвідомості народу» [5, с.11];
- 6) «де б ти не жив – чи у своїм ріднім краю, чи на чужині, – скрізь і завжди мусиш уживати тільки однієї соборної літературної мови й вимови, тільки одного спільного правопису. Тим ти покажеш, що ти свідомий син своєї об'єднаної нації» [6, с.15];
- 7) вагомість української мови полягає у формуванні сильної волі особистості, яка так необхідна українському народу на шляху його державотворення. «Найцінніший ґрунт для духовного виховання сильного характеру – то рідна мова. Пильнуйте ж виховувати такі потрібні для нації сильні характери, виховуючи дітей тільки рідною мовою» [6, с.29];
- 8) «мовне винародовлення завжди і конче провадить до морального каліцтва, а воно – найродючіший ґрунт для різних злочинів...» [6, с.14].

Справедливим вважаємо твердження педагога-мислителя, що справжнього свідомого патріота України можна виховати лише за основи української мови та лише на її ґрунті сформувати ті якості особистості, які спроможні оберігати і відстоювати честь власної нації.

«На кожному кроці і кожної хвилини охороняй честь своєї рідної мови, як свою власну, більше того як честь своєї нації. Хто не береже честі своєї рідної мови, той підкопує основи своєї нації» [6, с.15]. Адже людина, яка «не зросла на рідній мові», – утрачена для нації, і все своє життя вона буде «безбатченком». Саме тому, вважаємо, що рідна мова – наріжний камінь існування української нації, його духовна і культурна основа, ґрунт національно-патріотичного виховання українського народу.

Висновки. Філософсько-педагогічні погляди Івана Огієнка – надзвичайно актуальні в наш час. Беззаперечною є цінність мови як дієвого засобу національно-патріотичного виховання молодого покоління, що слугує основою для становлення свідомої особистості громадянина України. «Рідномовну» концепцію виховання молоді, на наш погляд, можна окреслити в трьох аспектах:

- ідеалістичному (надприродна сила рідної мови, наділена унікальною енергетикою тисячолітньої традиції українського етносу);
- ідентифікаційному/особистісному (здатність рідного слова творити і виражати внутрішній світ людини, формувати емоційно-вольову духовну сферу, відчувати себе частиною нації, етносу, цивілізованого світу);
- суспільному (рідна мова – домінуючий засіб єднання поколінь, консолідації нації, різносторонньому розвитку народу як самобутнього суб'єкта геополітичних процесів).

Педагогічний, теологічний, мовознавчий тощо доробок Івана Огієнка має непересічне значення для розвитку України, для виховання її майбутніх поколінь.

Список використаних джерел і літератури:

1. Бацевич Ф.С. Духовний, етно- і культуротвірний потенціал рідної мови в концепції І. Огієнка. Духовна синергетика рідної мови: лінгвофілософські нариси. Київ, 2009.
2. Ковтун О.І. Огієнко про рідномовні обов'язки та вивчення іноземних мов. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах*. 2002. Вип. 2. С. 142-151.
3. Митрополит І. Книга нашого буття на чужині. Бережимо усе своє рідне: Ідеологічно-історичні нариси. Вінніпег, 1956.
4. Митрополит І. Навчаймо дітей своїх української мови. Вінніпег, 1956.
5. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки: Рідномовний катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства. Жовква: Друкарня о. Василяян, 1936.
6. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки. Львів: Біблос, 2001.
7. Огієнко І. Українська культура. Львів: Фенікс, 1992.
8. Тимошик М. Голгофа Івана Огієнка: українознавчі проблеми в державотворчій, науковій, редакторській та видавничій діяльності. Київ: Заповіт.
9. Шквир О.Л. Педагогічні погляди І. Огієнка в контексті національного виховання. Житомир.

References:

1. Batsevych, F.S. (2009). Dukhovnyi, etno- i kulturotvirnyi potentsial ridnoi movy v kontseptsii I. Ohienka. Dukhovna synerhetyka ridnoi movy: lnhvofilosofski narysy [Spiritual, ethno- and culture-creative potential of the native language in the concept of I. Ohienko. Spiritual synergy of the native language: linguistic-philosophical essays]. Kyiv. [in Ukr.].
2. Kovtun, O.I. (2002). Ohienko pro ridnomovni obov'iazky ta vyvchennia inozemnykh mov [Ohienko about mother tongue duties and learning foreign languages]. *Humanitarna osvita v tekhnichnykh vyshchyykh navchalnykh zakladakh [Humanitarian education in technical higher educational institutions]*. Vyp. 2. S. 142-151. [in Ukr.].
3. Mytropolyt Ilarion (1956). Knyha nashoho buttia na chuzhyni. Berezhimo use svoje ridne: Ideolohichno-istorychni narysy [The book of our existence abroad. Let's take care of all our native: Ideological and historical essays]. Winnipeh. [in Ukr.].
4. Mytropolyt Ilarion (1961). Navchaimo ditei svoikh ukrainskoi movy [Let's teach our children the Ukrainian language]. Winnipeh. [in Ukr.].
5. Ohienko, I. (1936). Nauka pro ridnomovni obov'iazky: Ridnomovnyi katekhyzys dlia vchyteliv, robitnykiv pera, dukhovenstva, advokativ, uchniv i shyroko ho hromadianstva [The Science of Native-Language Responsibilities: A Native-Language Catechism for Teachers, Pen Workers, Clergy, Lawyers, Students, and the General Citizen]. Zhovkva: drukarnia o. Vasyliian. [in Ukr.].
6. Ohienko, I. (2001). Nauka pro ridnomovni obov'iazky [The science of mother tongue obligations]. Lviv: Biblos. [in Ukr.].

7. Ohiienko, I. (1992). *Ukrainska kultura* [Ukrainian culture]. Lviv: Feniks. [in Ukr.].
8. Tymoshyk, M. *Holhofa Ivana Ohiiienka: ukrainoznavchi problemy v derzhavotvorchii, naukovi, redaktorskii ta vydavnychii diialnosti* [Calvary of Ivan Ohienko: Ukrainian studies problems in state-building, scientific, editorial and publishing activities]. Kyiv: Zapovit. [in Ukr.].
9. Shkvyr, O.L. *Pedahohichni pohliady I. Ohiiienka v konteksti natsionalnoho vykhovannia* [Pedagogical views of I. Ohienko in the context of national education]. Zhytomyr. [in Ukr.].

Mariia Fenko, Zoriana Matsiuk

«NATIVE SPEAKING» IN THE CONTEXT OF THE NATIONAL-PATRIOTIC BECOMING OF A MODERN UKRAINIANS (Based on the Pedagogical Concept of Ivan Ohiienko)

Modern processes of globalizations, geopolitical changes, the tendency of Ukraine to become the European cultural and educational space – all this create challenges for society to formation and preservation of self-identity, national consciousness and, at the same time, inter-ethnic tolerance. Among a number of issues today – is the pressing issue of the Ukrainian language. The activity of the discussions is due to the fact that Ukraine presents itself to the world as an international formation, where are intertwined the economic, socio-political, national, religious and confessional interests of nations; Ukraine's fighting for her self-identity, and the Ukrainian people are fighting to be independent and free.

That's why to use language as foundations national-patriotic education of modern Ukrainian citizen is in the field of our research.

Solution of this problem is able to contribute to creative use of philosopher-pedagogical legacy of the outstanding scientist-linguist, patriot, theologian, cultural and religious figure Ivan Ohiienko (metropolitan Hilarion).

The pedagogical activity of Ivan Ohiienko is a component of his educational work. The wide field of his teacher's interests covered the problems of humanizing the educational process, de-russification of educational institutions, the spread of the Ukrainian language and spelling, and the formation of nationally conscious Ukrainians.

We consider the statement of the pedagogic-thinker to be fair that a real conscious patriot of Ukraine can be raised only with help of the Ukrainian language and only on its basis can those qualities of the person be formed, which are aimed at protecting and defending the honor of one's nation, people and state.

The key opinion of the past and the present, formulated by Ivan Ohiienko, is «For one people – one literary language, pronunciation and spelling».

As a theologian and thinker, Metropolitan Hilarion defined the ten most important commandments of the native-language Ukrainian citizen-patriot, which are extremely relevant in our time.

In general, the «native language» concept of youth education, in our opinion, can be outlined in three aspects: realist, identification/personal, social.

Pedagogical, theological, linguistic, etc. achievements of Ivan Ohiienko are of unparalleled importance for the development of Ukraine, for the education of its future generations.

Key words: Ukrainian culture, Ukrainian studies, pedagogic, commandments, native language, national-patriotic education, citizen, young generation.

Отримано: 16.10.2023 р.

РЕГІОНАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В КОНТЕКСТІ СВІТОВОЇ КЛАСИКИ

УДК 811.161.2'28(477.8)

DOI: 10.32626/2309-7086.2023-20.287-296

Наталія Коваленко

*ORCID 0000-0002-7810-1982,
доктор філологічних наук,
професор кафедри української мови,
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

НАЗВИ ЧАСТИНИ ВІД ЦІЛОГО В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті досліджено особливості вживання і просторове поширення лексем на позначення частини від цілого, їхніх варіантів (фонетичних, словотвірних, лексичних), а також фразеологізмів із такими компонентами. Фразеологізми з діалектними компонентами кодують загальні уявлення людини, її здатність щось характеризувати чи оцінювати.

Ключові слова: лексика, фразеологічна одиниця, літературна мова, діалектне мовлення, словник, морфологія.

Постановка проблеми. Українські говірки – одна з форм існування української національної мови й водночас – генетична база літературного стандарту. На сьогодні залишаються актуальними проблеми функціонування лексики, зокрема діалектної, морфологічних явищ, різноманітність мотивів номінації, впливи говорів та інших мов. Ґрунтовного вивчення потребує сучасний стан іменникової системи, тенденції розвитку, а також діахронічні дослідження.

І.Г. Матвіяс зазначав, що «всі сучасні морфологічні форми української літературної мови базуються на відповідних формах, що вживаються в говорах» [14, с.65]. Аналізуючи сучасний стан досліджень морфології діалектного мовлення, П.Ю. Гриценко зауважує, що «необхідні нові діалектні матеріали морфологічного рівня. Без цього не можна досягти поступу в цій галузі науки.

Ці матеріали мають бути зібрані на основі сучасних уявлень про мову, сучасних досягнень мовознавчої науки» [4, с.4].

Отже, сьогодні українська діалектологія потребує дослідження морфології в опорі як на свідчення регіональних словників, так і збірку діалектних текстів.

Попри наявність монографій, дисертаційних досліджень, невеликих розвідок із питань особливостей функціонування іменників, все ж поза увагою залишилася проблема номінації частини від цілого в літературному та говірковому мовленні.

Використання діалектних текстів – значних за обсягом, спеціально записаних – уможливило системне дослідження граматики говірки, аналіз специфіки функціонування елементів граматичної структури.

Аналіз граматики окремої говірки на підставі текстів і словників може виявити як нефіксовані раніше граматичні форми, так і відсутність сподіваних форм та частоту виявлення різних граматичних форм. Водночас діалектний текст – це реальна форма існування мови, на основі якої можна дослідити проблему функціонування лексем загалом і в складі сталих виразів зокрема. Зазначимо, що «створення діалектного тексту – це миттєвистий, неповторюваний акт мовотворчості діалектоносія, у якому природно реалізовано у лінійній послідовності доступні й актуальні для цього мікросоціуму мовні засоби передачі повідомлення, змісту» [3, с.12].

В українській діалектології відомі дослідження лексики Г.Л. Аркушина, С.П. Бевзенка, П.Ю. Гриценка, І.Г. Матвіяса та ін. Відомості про граматичні риси українських говірок узагальнено відбивають синтетичні праці Ф.Т. Жилка, С.П. Бевзенка, І.Г. Матвіяса та ін.

Опису говірок зокрема південно-західного наріччя присвячені дослідження Л.П. Бови, М.Л. Перетятко (волинські говірки), П.І. Приступи, Г.Ф. Шила (наддністрянські говірки), В.І. Добоша, П.М. Лизанця, П.П. Чучки (закарпатські говірки), Я.О. Пури, Д.Г. Бандрівського (бойківські говірки), А.Д. Очеретного, Л.С. Терешко, Т.Г. Шевченка (подільські говірки).

В.В. Німчук, досліджуючи словотвір прислівників іменникового (без прийменників) походження в закарпатських говірках, описав ізольовану форму знахідного відмінка іменників у прислівниках *крых^лту*, *крых^лтицу*, *крых^лтичку*, *крехту* на позначення 'дуже мало, трошечки' [19].

Аналізуючи іменний словотвір говірок Західного Полісся, Г.Л. Аркушин виділив словотвірні типи, визначив їхню продуктивність та інвентар словотворчих засобів, виявив відповідники до західнополіських словотвірних типів в інших українських діалектах та слов'янських мовах [1]. Зокрема знаходимо словотвірний аналіз іменників на позначення назв частин від цілого, здебільшого це назви шматка продукту харчування (хліб, сало) або тканини, дерева та ін. Визначено, наприклад: високопродуктивний тип назв конкретних предметів: *кава^л'ах* 'шматок чого-небудь' [1, с.51]; малопродуктивний тип західнополіських предметних назв *латиш* 'шматок тканини' [1, с.100], *пілка* 'шматок полотна' [1, с.118]; єдиний дериват із уніфіксом *омн'ік-(а)* || *ало^{мн}'іка*, *пала^{мн}'іка* 'палиця; шматок дерева'; продуктивний тип предметних назв із відтінком зменшеності: *край^чик*, *ц'ілу^шика*, *ц'ілу^шок*, *скрай^{ец}'*, *поцил^бвник*, *шкарабу^шика*, *пацилу^йчик*, *икор^бух* 'перший шматок паляниці', *суш^ок* 'перший відрізаний шматок паляниці', *дер^ун* || *те^рту^н*, *маз'у^н* 'шматок сала' [1, с.145].

Мета дослідження – проаналізувати специфіку номінацій частини від цілого в українській літературній мові та діалектному мовленні, виявити варіанти, семантичні відтінки, особливості вживання у фразеологічних одиницях.

Виклад основного матеріалу. *Шматок*, за словником української літературної мови, – це:

- 1) частина, відділена, відбита, відрізана і т. ін. від чогось; кусок; частина чогось істивного; також у сполученні зі словом *хліб*, перен., розм. їжа як засіб існування; одна одиниця чого-небудь виготовленого штучно (*шматок мила*);
- 2) взагалі окрема частина чого-небудь (ділянка якоїсь поверхні, простору і т. ін.);
- 3) відрізана або відірвана частина тканини, паперу, шкіри і т. ін.;
- 4) *перен.* уривок, частина чогось (розмови, пісні, твору і т. ін.).

Зауважено також на образному вживанні лексеми та в складі порівнянь [27, т.11, с.499]. У лексичному складі української мови XIX ст. зафіксовано *шматок* зі значеннями:

- 1) кусок;
- 2) часть отари овец, соть въ 5-6; зменшене – *шматочок* [24, т.4, с.506].

У сучасному західноподільському говірковому мовленні фіксуємо вживання лексеми *шматок*, хоч у складі фразеологічних одиниць вона не трапляється, наприклад: *П'ісл'а школи ўс'і хлопц'і поїхали пе^ре^в'ірати^с'а йак допри^зцїни^к'їў ў Каміанец' / тоди на ком'їс'їту // ўс'їх пе^ре^в'іри^{ли} / ўс'ї здоров'ї / а ў него обиде^в'ї поло^вини / та^ко от лехк'ї / то осе^во на отако^в'їм **шмат**ку ў него чисто задрапан'ї / тубирку^л'оз* (смт Стара Ушиця Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) [8, т.2, с.166]. У східнословобжанських говірках виокремлено варіант *шматень* на позначення великого шматка [26, с.398].

Лексема *шматок* трапляється в складі фразеологізмів української літературної мови на позначення:

- 1) негативних психологічних переживань людини, наприклад: *серце (душа) розривається (розірветься і т. ін.) на шматки; серце (душу) на шматки рвати (розривати, краяти і т. ін.); душа (серце) рветься на шматки; шматок у горло не йде (не йшов, не піде, не лізе) кому; поперек горла (руба в горлі) стає (стане) шматок хліба* кому ‘у кого-небудь зовсім не було, немає, не буде бажання їсти’ [27, т.11, с.499];
- 2) зі словом *хліб*, коли йдеться загалом про їжу як засіб існування людини, наприклад: *шматок хліба [насущного]; насущний шматок* [27, т.5, с.210]; *заробляти [на] шматок хліба* [27, т.11, с.78];
- 3) про важку працю заради існування йдеться у виразі *черствий (важкий) шматок* [27, т.11, с.499];
- 4) вчинки людини: *ділитися (поділитися) шматком хліба* ‘віддавати кому-небудь частину своїх істивних припасів, харчів’ [Там само]; *уривати (урвати) такий (ласий) шматок* ‘добувати щось краще чи більше, ніж в інших’ Там само]; *розривати (розірвати) на шматки* звертатися до кого-небудь з проханнями, дорученнями і т. ін., не даючи й хвилини спокою [27, т.8, с.790].

Серед уміло вжитих у спілкуванні фразеологізмів, що концентрують головну думку і, як правило, не потребують уточнень і роз’яснень, вирізняємо такі, що збігаються з кодифікованими у словнику літературної мови.

Зазначимо, що аналізовані джерела допомагають виявити явища стирання чи збереження говіркових рис, зокрема важливо з’ясувати їхню стійкість на фразеологічному та лексичному рівнях. На прикладі фраземи *схопити шматок неба* ‘залишитися ні з чим’ [29, с.539] спостерігаємо, що в східнословобжанському діалектному мовленні побутує лексема *шматень*, а в сталих виразах трапляється *шматок*, що не властиве цьому ареалу.

В українській літературній мові *шмат*¹ – те саме, що *шматок*, *шмат*² – прислівник у розмовному мовленні на позначення великої кількості; багато [27, т.11, с.498]. Етимологію слова *шмат* (частина чогось; кусок) визначено як видозмінене запозичення (з ¹SEP) німецької мови (можливо, за посередництвом польської) [Schnat(e)] (< див. ¹SEP (пізніє) snatta) «відрізок (чогось); молодий зрізаний пагін; просіка, межа» [6, т.6, с.445]. Лексеми зафіксовано також у «Словарі української мови» Б. Грінченка з двома значеннями: I. Шмат, та, м. Кусь. Ум. Шматок. II. Шмат, нар. Много, большое количество [24, т.4, с.505-506]. І. Огієнко зазначає на частому вживанні лексеми *шмат* зі значенням ‘багато’ в західній частині України і пояснює це впливом польської мови [21, с.466].

Зі значенням ‘шматок’ лексема вживається у фразеологізмі з *паршивою вівиці хоч шерсті шмат* ‘хоч яка-небудь користь від когось, чогось’ [27, т.11, с.445].

У записах сучасних говірок спостерігаємо вживання лексеми *шмат* як прислівника, наприклад: у західнополіських говірках – *шмат* ‘багато’ (*Іа майу шмат л’іт. Пол’а шмат було*) [2, т.2, с.270]; подільських – *на ґрунті с шмат ґрушок* [16, с.447].

У словнику, який репрезентує галицький мовний простір, *шмат* подає лише у складі сталої одиниці *шмат часу* зі значенням ‘тривалий час’, варіант – *кавалок часу* [11, с.792]. На території побутовання середньонадніпрянських говірок вживають вираз за *шмат кішки – с’ім верст п’ішки*, коли йдеться про людину, яка готова за щось мізерне долати велику відстань [13, с.242].

Кусень, за академічним словником української мови, має ремарку розмовне й означає:

- 1) те саме, що кусок;
- 2) одиниця чого-небудь, порізаного на частини; вживається у порівняннях [27, т.4, с.415].

В «Українському стилістичному словнику» І. Огієнко фіксує номінації *кусень* і *кусок* «на Великій Україні», зауважуючи на варіанті в Галичині *кусник*, рідше – *кусень* з ілюстрацією за твором І. Франка – *добрий кусень хліба* [21, с.203].

Фразеологічний словник української мови фіксує варіанти *кусень*, *кусок*, *шматок хліба* [31, с.966]. У виразі *кусень хліба* (те саме, що *кусок хліба*) друге значення підтверджено вживанням фонетичного діалектизму *кусинь* у говірках центральної Бойківщини – *відрізаний ножем кусок хліба* [17, с.248].

Перше значення підтверджено в говірках Бойківщини та Західного Полісся: *кусень*, *кусен’*, *кусник* ‘шматок’ [22, т.1, с.398]; *кусень [кусен’]* ‘шматок чого-небудь’ (*Кусен’ мн’аса собакови к’інув*), а *кусінчик [кус’і’нчик]* – зменшене до *кусень (Уз’ау с собоюу кус’і’нчик сала)* [2, с.224]. У гуцульських говірках *кусак* – огризок, недоїдений фрукт; окрім того, зафіксовано *кусень*, *кусок* = *кус*; *кусник* – *кусок*, *шматок* [23, с.90].

Зазначимо, що у словнику української мови XIX ст. *кусень* – 1) *кусоць (Відвалив криги кусень оттакий завбільшки*. Харьк. у.); 2) *сильно выстриженное место (Обстриг так, що скрізь по тлові видно кусні*. Лебед. у.). За джерелами подільського говору, зокрема Уманщини, зафіксовано фонетичний варіант *кусінь* – *Се мій кусінь, не їж, а то будеш на тім світі кусатися*. Уман. у. [24, т.3, с.332]. На Буковині кажуть *кусак*, *куцак* – згрубілі назви зі значенням ‘шмат, кусень’, коли йдеться про сало, копчене м’ясо. На позначення надкушеного шматка (хліба, сала) там вживають *кусинь*, *кусінь* [25, с.243-244], а на Одещині окремо вживають назву на позначення недоїденого шматка хліба – *кусанік* [18, с.111].

Якщо в західнополіських говірках *кусінь [кус’і’н’]* – це залишений кусочок чого-небудь істивного [2, т.1, с.272], то на Поділлі так називають тільки недоїдений шматок хліба (*Не лишай на столі куснів*) [16, с. 221].

Кусок – 1) частина, відділена, відбита і т. ін. від чого-небудь; шматок // Частина чогось істівного; перен., розм. про їжу як засіб існування; 2) взагалі частина чого-небудь. 3. Відріз певного розміру (про тканину і т. ін.) [27, т.4, с.416]. У Словнику Б. Грінченка теж зафіксовано лексему *кусок*; прикметно, що ілюстрації укладач використав із записів прислів'їв і приказок Матвія Номиса: *Бог дав роток, дасть і кусок*. Ном. 75. Ум. *Кусочок*. *Кусочок з воловий носочок та м'якушки з шапку*. Ном. № 12219 [24, т.2, с.332].

У сучасному живому діалектному мовленні на території Західного Поділля вживають *кусок*: *думаю що їе 'тойе мило // бо не^е було чи н'рати / но ва'рили мило і так н'рали / висти'гало / 'р'ізали їо'го на куски і так ст'ірали* (с. Лошківці Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл.) [8, т.1, с.410].

У фразеологічних одиницях компонент *кусок* вживають здебільшого на позначення стану чи поведінки людини, а також, коли йдеться про їжу, необхідну для життя, наприклад: *відривати кусок від (од) рота* – відмовляти собі у найнеобхіднішому заради когось, чого-небудь; *кусок в горло не лізе (не полізе)* – про стан, коли людина не може їсти з якоїсь причини; *кусок хліба* – необхідне для прожитку, існування; *ласий кусок (шматок, шматочок, кусочок)* – про когось-небудь принадного, щось спокусиве [24, т.4, с.449]. У східнословобжанських і степових говірках Донбасу вживають фразеологізми з цим компонентом для характеристики зовнішності та рис характеру людини, наприклад: *кусок сала з маслом* 'дуже товстий', *кусок хліба не з їсть хто* 'хто-небудь сором'язливий' [29, с.296]; носії говірок Волині про бідну, матеріально незабезпечену людину кажуть *жадний (д) куска хліба* [7, с.62]. На території Поділля вживають *ні куска в роті* на позначення 'голодувати' [9, с.182]; у волинських говірках – *кусок в горлі застрягне* 'шкодувати щось для когось' [7, с.87], *сім верст пішки за кусок кишки* 'невигідно' [7, с.153].

За текстами говіркового мовлення спостерігаємо, що частовживаним є вживання сталого виразу *кусок хліба* саме в значенні найнеобхіднішого для людини для фізичного існування, наприклад, у надністрянських говірках: *їїздили л'уди на зароб'ітки ў с'с'ідн'і облас'т'а / бо ў нас не^е було куска хл'їба / ў кол'госп'і не^е пла'тили / при'возили пше^нниц'у а так ўже заўїе'зали кол'госп'і то'ди не^е пла'тили ў нас / аж п'із'н'їше рахували трудо'дн'ї / а на т'ї трудо'дн'ї не^е пла'тили* (с. Заставці Монастириського р-ну Тернопільської обл.) [8, т.1, с.194].

Кусник у літературній мові – зменшене до *кусень* [27, т.4, с.416]; за словником Б. Грінченка, *кусник* – кусок [24, т.2, с.332].

У говірковому мовленні мешканців Західного Поділля спостережено вживання лексеми *кусник*: *їа з братом 'насли худобу // воз'меш ў то 'поле^е кусник'к хл'їба і ўсе на 'ц'їлн'ї ден' // п'лаче'м / бо хоче'мо їїсти / а'ле до'дому н'їх'то не^е думає їти* (с. Вишнівчик Чемеровецького р-ну) [8, т.2, с.268]. Більш поширена вона в гуцульських говірках, що засвідчує словник: *кусник*, *кусень* – частина, шматок [11, с.403]. Носії говірок східної Слобожанщини на великий шматок чого-небудь кажуть *кусман* [26, с.187].

У фразеології української мови *кусник хліба*, шматок хліба вживають для номінації того, що має важливе життєве значення, украй необхідне [24, т.4, с.416].

За літературним стандартом, *кавалок* – розмовне, те саме, що шматок; зменшені назви *кавалочок*, *кавальчик* [24, т.4, с.66]; в етимологічному словнику подано ряд варіантів, зокрема: *кавал* «шматок, частина», *кавалок* «великий^[1] шматок (істівного)», *кавалка* «грудка^[1] гною» – давнє запозичення з німецької^[1] мови [6, т.2, с.334]. Зауважимо на конкретизованому значенні лексеми *кавалок* – йдеться про істівне.

У словнику XIX ст. описано лексему *кавал* як «кусок, часть», а варіанти *кавалець*, *кавалок*, *кавальчик* подано як зменшені назви. Прикметно, що ілюстраціями слугують прислів'я та приказки зі збірок Матвія Номиса та П. Чубинського: *за кавалок кишки сім миль пішки*. Ном. Лі 6473. *Треба працювати, щоб кавалок хліба мати*. Чуб. І. 147 [24, т.2, с.204]. Окрім того, зафіксовано кавелок зі значеннями 'кавалок' та 'комоць, безформенний кусок' [24, т.2, с.204]. Номінації *кавалок* та *кусок* подано і в словнику І. Огієнка зі значенням 'кусок' і фіксацією рідковживаного *кусник* [20, с.43, 49].

Збігається перше значення лексеми *кавалок* як шматка, частини від цілого (*кавалок* яблука, сала, ґрунту тощо) у буковинських, подільських говірках, але на Чернівецьчині зафіксовано номінацію 2. рідк. Відрізок часу, шляху, певний об'єм роботи [25, с.180], а на Поділлі – це шматок глини [16, с. 181]. У гуцульських говірках *кавалок* – це кусень; шматок будь-чого (хліба, сала, поля), а *кавалічок* (*кавалочок*, *кавальчік*) – зменш. до *кавалок*) [10, с. 88]. Укладачі матеріалів до словника гуцульських говірок деталізують значення лексеми, вказуючи на «ствінність»: *кавалок* (*кавальчик*) – кусок; шматок (м'яса, сала, хліба) [23, с.74]. Західнополіські говірки вирізняються вживанням лексеми у двох значеннях: *кавалок* – 1. Шматок чого-небудь. 2. Переносне, лайливе, а на позначення великого шматка чого-небудь виокремлено назви *кавалюх* і *кавалях* [2, с.203].

У словнику, що репрезентує галицький мовний простір, описано більше значень: *кавалок* – 1. Шматок, частина, уривок, фрагмент, кавалець, кавал, кусень, кусник. 2. Тисяча (грошових одиниць). 3. Витівка, жарт [11, с.335]. Третє значення виявлено на основі фразеологічних одиниць, наприклад: *голодні кавалки* 'брехня, неправда, вигадка'; *масні кавалки* 'непристойні жарти'; *показувати кавалки* 'пустувати, жартувати' [11, с.335].

Елементом говіркового лексикону також є *кавальчик*: у Галичині – 1) шматочок, 2) незначна кількість, трохи [11, с.336]; на Буковині – *кавальчик* – зменшене до *кавалок* [25, с.180].

Засвідчено вживання описаних лексем у складі фразеологічних одиниць, зокрема: у буковинських говірках – *відколоти кавальчик* 'одержати велику вигоду (вигідно одружитись, влаштуватись на роботу)' [25, с.180] *відколоти кавальчик* [15, IV, с.5]; *відколоти кавалок* (*кавальчик*) 'отримати вигоду, вигідно одружитися' [30, с.56]; у гуцульських – *добрий як похалок хліба* 'дуже добрий' [5, с.621]. Спостерігаємо ознаки енантіосемії, коли на позначення великої вигоди використано зменшено-пестливу форму *кавальчик*, що додає емоційно-експресивного забарвлення висловленню.

На протигагу середньонадніпрянському за *шмат кишки* – *с'ім верст п'ішки* в гуцульських говірках зафіксовано компонент *кавалок*: *за кавалок кишки* – *сім миль пішки* 'про жадібність, захланність' [12, с.170].

Лексему *буката* словник української мови не фіксує, а етимологію слова пояснюють так: *букат* «кусок, скибка» (*буката*, *боката*); *буката* «хлібина, булка»; *букатка*^[SEP] «чорний хліб; кусок, скибка; кусок м'яса; бурлацька пайка; хліб(ина) – давнє запозичення зі східнороманських мов; румунське *bucată* «шматок, грудка, клопот, скибка, штука» походить від латинського **buccata*^[SEP] пов'язаного з *bucca* «надута щока; ^[SEP](вульг.) рот»; шматок (у роті)» [6, т.1, с.285]. Запозичення з румунської мови виявляємо в буковинських говірках, наприклад: *буката* – 1. Шматок. 2. Відрізок шляху, певний об'єм роботи тощо [26, с.41]; бойківських – *буката* 'грудка' (снігу, сиру, масла та ін.) [22, с.74]; гуцульських – *буката*, *букатка*, *кусак* 'шматок, кусок будь-чого' [5, с.30], за іншими джерелами – *букат* 'великий шмат' (сиру) [23, с.18].

Лексема *буката* трапляється не тільки в текстах живого мовлення носіїв говору, але й у складі фразеологізмів, наприклад: *де гною лопата, там хліба буката* [28, с. 91]; *в кожні хаті по букаті* [25, с. 41].

Висновки. Отже, словники та тексти діалектного мовлення мають цінну інформативність для діахронних досліджень як літературної, так і діалектної лексики та фразеології, їхньої стійкості чи тимчасовості побутування, опису шляхів розвитку української мови на багатьох рівнях.

Назви частини від цілого вирізняються локальним вживанням, мають чисельні варіанти на різних рівнях (*кусок, кусень, кусинь, кусник, кусак, кавальчик, кавал, кавалок, шматок, шмат, букат, буката*), засвідчують вибіркоче вживання у складі сталих виразів, когнітивні процеси, що пов'язують значення вільного словосполучення з фразеологічним, слугують джерелом для визначення асоціативних, етнолінгвістичних і культурних основ.

Сучасна емпірична база діалектних текстів, словники лексики та фраземіки літературної мови та говіркового мовлення різних століть дозволять надалі з'ясувати питання: чи збігаються ареали побутування лексем і фразеологізмів із такими компонентами, чи відомі деякі номінації поза межами фразеологізму на території його вживання, чи діалектні особливості (фонетичні, морфологічні) однаково виявляються у зв'язному говірковому тексті та у сталих виразах, що лише відтворюються у мовленні.

Список використаних джерел і літератури:

1. Аркушин Г.Л. Іменний словотвір західнополіського говору: дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01. Луцьк, 2004. 540 с.
2. Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок: у 2-х т. Луцьк, 2000.
3. Гриценко П. Ю. Текст як простір вияву діалектних явищ. *Збірник лінгвістичних праць*. Ізмаїл, 2000. С. 9-15.
4. Гриценко П.Ю. Тексти як джерело дослідження чорнобильських говірок. *Говірки Чорнобильської зони. Тексти*. Київ, 1996. С. 7-19.
5. Гуцульські світи. Лексикон / Н. Хобзей, Т. Ястремська, О. Сімович, Г. Дідик-Меуш. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. 668 с.
6. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / АН УРСР. Київ: Наукова думка, 1982-2012.
7. Кірілкова Н.В. Словник волинської фразеології. Острог; Рівне, 2013. 192 с.
8. Коваленко Н.Д. Західнополіські та суміжні говірки. *Тексти у 2-х т. Кам'янець-Подільський*, 2020. 1050 с.
9. Коваленко Н.Д. Фразеологічний словник подільських і суміжних говірок. *Кам'янець-Подільський*, 2019. 412 с.
10. Короткий словник гуцульських говірок / за ред. Я. Закревської. Львів, 1997. 232 с.
11. Лексикон львівський: поважно і на жарт / Н. Хобзей, О. Сімович, Т. Ястремська, Г. Дідик-Меуш. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. 896 с.
12. Лесюк М.П. Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району). Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2008. 328 с.
13. Лонська Л. Народна фразеологія як елемент збереження етнокультури. *Філологічний вісник Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*: зб. наук. праць. Умань, 2011. Вип. 1. С. 240-249.
14. Матвіяс І.Г. Діалектна основа словозміни в українській мові. *Мовознавство*. 2006. № 5. С. 52-65.
15. Матеріали до словника буковинських говірок / редкол.: Ю.О. Карпенко, К.М. Лук'янюк та ін. Чернівці, 1971-1979. Вип. 1-6.

16. Матеріали до словника подільського говору / упор. І.В. Гороф'янюк. Вінниця, 2021. 461 с.
17. Матіїв М.Д. Словник говірок центральної Бойківщини. Київ – Сімферополь, 2013. 602 с.
18. Москаленко А.А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської обл. Одеса, 1958. 79 с.
19. Німчук В.В. Словотвір прислівників іменникового (без прийменників) походження в закарпатських говірках. *Праці XII республіканської діалектологічної наради*. Київ, 1971. С. 263-273.
20. Огієнко І. Словник слів, у літературній мові не вживаних. Нью-Йорк, 1973. 154 с.
21. Огієнко І. Український стилістичний словник. 2-е вид. Вінніпег, 1978. 496 с.
22. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: [у 2 ч.]. Київ: Наук. думка, 1984. Ч. 1: А-Н. 1984. 494 с. Ч. 2: О-Я. 1984. 514 с.
23. Піпаш Ю.О., Галас Б.К. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області). Ужгород: Ужгород. нац. ун-т, 2005. 266 с.
24. Словарь української мови [упорядкував з додатками власного матеріалу Борис Грінченко]: у 4-х т. Київ, 1907-1909.
25. Словник буковинських говірок / за заг. ред. Н.В. Гуйванюк. Чернівці: Рута, 2005. 688 с.
26. Словник українських східнословобжанських говірок / за заг. ред. К.Д. Глуховцевої, В.В. Леснової. Київ, 2021. 407 с.
27. Словник української мови / за заг. ред. І.К. Білодіда. Київ: Наук. думка, 1970-1980. Т. I-XI.
28. Ткач Л. Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX – на початку XX ст. Ч. 2. Джерела і соціокультурні чинники розвитку. Чернівці, 2007. 704 с.
29. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник східнословобжанських і степових говірок Донбасу. Луганськ, 2013. 552 с.
30. Фразеологізми та паремії Чернівецьчини: матеріали до словника / Г. Кузь, Н. Руснак, М. Скаб, Л. Томусяк. Чернівці, 2017. 352 с.
31. Фразеологічний словник української мови / уклад.: В.М. Білоноженко та ін. Київ, 1999. 980 с.

References:

1. Arkushyn, H.L. (2004). Imennyi slovotvir zakhidnopoliskoho hovoru [Nominal word formation of the West Polissia dialect]: dys... d-ra filol. nauk: 10.02.01. Lutsk. [in Ukr.].
2. Arkushyn, H.L. (2000). Slovyk zakhidnopoliskyykh hovirok [Dictionary of the West Polissia dialects]. Lutsk. [in Ukr.].
3. Hrytsenko, P. Yu. (2000). Tekst yak prostir vyjavu dialektykh yavyslych [Text as a space of dialect phenomena manifestation]. *Zbirnyk lnhvistychnykh prats [Collection of scientific papers]*. Izmail. S. 9-15. [in Ukr.].
4. Hrytsenko, P. Yu. (1996). Teksty yak dzherelo doslidzhennia chornobyls'kykh hovirok [Text as a source for the study of Chernobyl dialects]. *Hovirky Chornobyl'skoi zony. Teksty [Dialects of the Chernobyl zone. Texts]*. Kyiv. S. 7-19. [in Ukr.].
5. Hutsulski svity. Leksykon [Hutsul Worlds. Lexicon] (2013) / N., Khobzei, T., Yastrem'ska, O., Simovych, H., Didyk-Meush. Lviv. [in Ukr.].
6. Etymolohichnyi slovyk ukrainskoi movy [Etymological Dictionary of the Ukrainian Language]: v 7 t. (1982-2012). Kyiv. [in Ukr.].
7. Kirilkova, N.V. (2013). Slovyk volynskoi frazeolohii [Dictionary of Volyn phraseology]. Ostroh; Rivne. [in Ukr.].

8. Kovalenko, N.D. (2020). Zakhidnopodilski ta sumizhni hovirky. Teksty u 2-kh t. [West Podillia and adjacent dialects. Texts in two volumes]. Kamianets-Podilskiy. [in Ukr.].
9. Kovalenko, N.D. (2019). Frazеологічні словник подільських і суміжних говірок [Phraseological dictionary of Podillia and adjacent dialects]. Kamianets-Podilskiy. [in Ukr.].
10. Korotkyi slovnyk hutsul'skykh hovirok [Short dictionary of Hutsul dialects] (1997) / za red. Ya. Zakrevskoi. Lviv. (in Ukr.).
11. Leksykon lvivskyy: povazhno i na zhart [Lviv Vocabulary: Seriously and in jest] (2009) / N., Khobzei, O., Simovych, T., Yastremska, H., Didyk-Meush. Lviv. [in Ukr.].
12. Lesiuk, M.P. (2008). Movnyi svit suchasnoho halytskoho sela (Kovalivka Kolomyiskoho raionu) [Language world of modern Halychyna village (Kovalivka of Kolomyia district)]. Ivano-Frankivsk: Nova Zoria. [in Ukr.].
13. Lonska, L. (2011). Narodna frazeolohiia yak element zberezhenia etnokultury [Folk phraseology as an element of preserving ethno-culture]. *Filolohichnyi visnyk Umanskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Pavla Tychyny [Philological Bulletin of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University]*. Uman. Vyp. 1. S. 240-249. [in Ukr.].
14. Matviias, I.H. (2006). Dialektna osnova slovozmyny v ukrainskii movi [Dialect basis of word change in the Ukrainian language]. *Movoznavstvo [Linguistics]*. Vyp. 5. S. 52-65. [in Ukr.].
15. Materialy do slovnyka bukovynskykh hovirok [Materials for the dictionary of Bukovyna dialects] (1971-1979) / redkol.: Karpenko, Yu. O., Lukianiuk, K.M. ta in. Chernivtsi. Vyp. 1-6. [in Ukr.].
16. Materialy do slovnyka podil'skoho hovoru [Materials for the dictionary of Podillia dialect] (2021) / upor. Horofianiuk, I.V. Vinnytsia. [in Ukr.].
17. Matiiv, M.D. (2013). Slovnyk hovirok tsentralnoi Boikivshchyny [Dictionary of dialects of the central Boiko region]. Kyiv; Simferopol. [in Ukr.].
18. Moskalenko, A.A. (1958). Slovnyk dialektyzmiv ukrainskykh hovirok Odeskoi obl. [Dictionary of dialectisms of Ukrainian dialects of Odessa region]. Odesa: Odes. derzh. in-t im.K.D. Ushynskoho. [in Ukr.].
19. Nimchuk, V.V. (1971). Clovotvir pryslivnykiv imennykovoho (bez pryimennykiv) pokhodzhennia v zakarpatskykh hovirkakh [Word formation of adverbs of noun origin (without prepositions) in Transcarpathian dialects]. *Pratsi XII respublikanskoj dialektolohichnoi narady [Proceedings of the XII Republican Dialectological Meeting]*. Kyiv. [in Ukr.].
20. Ohienko, I. (1973). Slovnyk sliv, u literaturnii movi ne vzhlyvanykh [Dictionary of words, not used in the literary language]. Niu-York. [in Ukr.].
21. Ohienko, I. (1978). Ukrainskyi stylistychnyi slovnyk [Ukrainian stylistic dictionary]. Vinnipeh. [in Ukr.].
22. Onyshkevych, M.I. (1984). Slovnyk boikivskykh hovirok [Dictionary of Boiky dialects]: u 2 ch. Kyiv. [in Ukr.].
23. Pipash, Yu.O., Halas, B.K. (2005). Materialy do slovnyka hutsul'skykh hovirok (Kosivska Poliana i Rosishka Rakhivskoho raionu Zakarpatskoi oblasti) [Materials for the dictionary of Hutsul dialects (Kosivska Poliana and Rosishka of Rakhiv district)]. Uzhhorod: Uzhhorod. nats. un-t. [in Ukr.].
24. Slovar ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian language] / uporiadkuvav z dodatkamy vlasnoho materialu Borys Hrinchenko (1907-1909). Kyiv. (in Ukr.).
25. Slovnyk bukovynskykh hovirok [Dictionary of Bukovyna dialects] (2005) / za zah. red. Huivaniuk, N.V. Chernivtsi. [in Ukr.].
26. Slovnyk ukrainskykh skhidnoslobozhanskykh hovirok [Dictionary of Ukrainian East Slobozhanskyi dialects] (2021) / za zah. red. Hlukhovtsevoi, K.D., Liesnovoi, V.V. Kyiv. [in Ukr.].

27. Slovník ukraínskoi movy [Dictionary of the Ukrainian language] (1970-1980) / za zah. red. Bilodida, I. K. Kyiv. [in Ukr.].
28. Tkach, L. (2007). Ukraínska literaturna mova na Bukovyni v kintsí XIX – na pochatku XX st. Ch. 2. Dzherela i sotsiokulturni chynnyky rozvytku [Ukrainian literary language in Bukovyna in the late XIX – early XX century. Part 2. Sources and socio-cultural factors of development]. Chernivtsi. [in Ukr.].
29. Uzhchenko, V.D., Uzhchenko, D.V. (2013). Frazeolohichnyi slovník skhidnoslobozhanskykh i stepovykh hovirok Donbasu [Phraseological dictionary of East Slobozhanskyi and Steppe dialects of Donbass]. Luhansk. [in Ukr.].
30. Frazeolohizmy ta paremii Chernivechchyny [Phraseological units and paremia of Chernivtsi region: materials for the dictionary] (2017) / H. Kuz, N. Rusnak, M. Skab, L. Tomusiak. Chernivtsi. [in Ukr.].
31. Frazeolohichnyi slovník ukraínskoi movy [Phraseological Dictionary of the Ukrainian Language] (1999) / uklad.: Bilonozhenko, V.M. ta in. Kyiv. [in Ukr.].

Nataliia Kovalenko

NAMES OF PARTS OF THE WHOLE IN UKRAINIAN LANGUAGE

In the article the peculiarities of use and spatial distribution of lexemes denoting parts of a whole, their variants, as well as phraseological units with such components have been researched. The Ukrainian language dictionary, modern dictionaries of dialectal speech were used as a material; for the diachronic analysis, lexicographical works of the nineteenth and early twentieth centuries, and an etymological dictionary were used. It has been noted that Ivan Ohienko's dictionaries have valuable information for diachronic studies of both literary and dialectal vocabulary and phraseology, their stability or temporality of use, and description of the ways of the Ukrainian language development at many levels.

Phraseological units with dialectal components encode general ideas of a person, the ability to characterise or evaluate something. In certain territories, we identify the specifics of not only metaphorical transfers, but also differences in the use of lexeme variants in colloquial speech and as part of fixed expressions, and accents on different scales of feature manifestation.

It should be noted that the analysed sources help to identify the phenomena of erasure or preservation of dialectal features, in particular, it is important to find out their stability at the phraseological and lexical levels. The information on the territorial distribution of a particular phraseological unit and its dialectal component, on interlingual relations in general and interdialect relations in particular is incomplete.

It has been defined that the names of the part from the whole are distinguished by their local use, have variants (phonetic, word-formation, lexical, morphological), testify to the cognitive processes that connect the meaning of a free phrase with the phraseological one, and serve as a source for determining associative, ethnolinguistic and cultural bases.

The analysis of the use of the studied nominations in phraseological units is only preliminary, but it shows that the widest semantic possibilities of phraseological units in general and their components in particular are revealed in the live speech of native speakers of dialects, examples of both expressions of human states and feelings and realisers of communicative potential.

Key words: vocabulary, phraseological unit, literary language, dialect speech, dictionary, morphology.

Отримано: 18.10.2023 р.

УДК392.8:821.161.2-84(477.43-22Кадиївці)
DOI: 10.32626/2309-7086.2023-20.297-302

Валерій Щегельський

ORCID 0000-0001-7188-2862,

*кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри
історії української літератури і компаративістики,
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

ІСТОРИКО-МОТИВНА ПРОБЛЕМА СИСТЕМАТИЗУВАННЯ Й ТЕМАТИЧНОГО ГРУПУВАННЯ ТОПОНІМІЧНОЇ ПРОЗИ СЕЛА КАДИЇВЦІ (КАМ'ЯНЕЧЧИНА) У ТЕОРЕТИЧНОМУ ВИСВІТЛЕНІ ОГІЄНКОВОГО УНІВЕРСИТЕТУ

На сьогодні особливої ваги набуває вивчення друкованих, рукописних та усно-словесних джерел, які висвітлюють мотивні питання появи та побутування топонімичної прози, її розвиток на різних етапах еволюції українського соціуму. Автор статті робить акцент на проблемі локально-зонального дослідження топонімікону населеного пункту Кадиївці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.

Ключові слова: етнорегіон Поділля, кононім Кадиївці, ойконім, годонім, топонімична проза, легенди, перекази.

Постановка проблеми. Дослідження топонімичної прози активно проводиться у всіх країнах світу. Створюються численні фундаментальні й популярні збірки, видаються наукові праці, робляться спроби міжнародних класифікацій із обґрунтуванням мотивної бази її творення.

Фольклористи, а також ономасти України на сучасному етапі наукових досліджень значну увагу приділяють вивченню регіональних, зонально-локальних особливостей текстів легенд і переказів, що дає можливість глибше осмислити уснословесну спадщину та з'ясувати роль народної топонімичної прози в житті подолян. Нагального вивчення вимагають локальні найменування насамперед тому, що впродовж ХХ ст. цей розряд онімів зазнав і далі продовжує зазнавати суттєвих утрат. Як стверджує М. Чернопиский, «умови тяжкої іноземної окупації, цілеспрямованого національно-культурного етноциду не дали змоги українським ученим у ХХ столітті належно розгорнути розпочаті студії у цій ділянці, і фольклористи повинні тепер надолужувати втрачене» [8, с.11].

В українській фольклористиці є небагато праць, присвячених дослідженню національного топонімікону в його локальних проявах. Топоніми/мікро-топоніми Кам'янеччини лише частково були об'єктом комплексного аналізу, тому запропоноване дослідження буде важливим доповненням у сучасну українську регіональну фольклористику.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що існує потреба в уточненні, доповненні відомих визначень, систематизації автентичної народної прози, яка знаходить свої прояви в топонімичних легендах і переказах краю. Звернення до проблеми регіонального, зонально-локального аспекту дослідження топонімичної прози Кам'янеччини не випадкове, адже досі ми не маємо їх комплексного дослідження.

Мета дослідження – системний аналіз топонімичної неказкової прози як жанру словесної народної творчості Кам'янеччини, виявлення самобутніх

ідейно-тематичних особливостей і визначення їх ролі в розвитку подільського фольклору.

Об'єктом дослідження є зонально-локальна топонімія подільського краю, зокрема: записи народної топонімічної прози населеного пункту Кадиївці (Кам'янецьчина), які зберігаються у рукописних фондах навчально-наукової лабораторії етнології К-ІНУ імені Івана Огієнка; народні легенди та перекази в записах і публікаціях XIX-XXI ст.

Предметом дослідження обрано регіонально-локальну своєрідність народної оповідальної топонімічної прози Поділля в контексті національної традиції, виявлення характерних мотивів, образів.

Теоретико-методологічною базою роботи є наукові здобутки учених-фольклористів, етнографів, ономастів, зокрема: М. Максимовича, П. Куліша, М. Костомарова, О. Потебні, М. Сумцова, М. Драгоманова, І. Франка, В. Гнатюка, М. Грушевського, С. Савченка, Р. Волкова, О. Дея, І. Березовського, Р. Кирчіва, В. Качкана, С. Мишанича, О. Таланчук, Л. Дунасвської, В. Давидюка, Т. Колотила, В. Сокола, М. Дмитренка, Я. Гарасима, С. Вербича, М. Торчинського та ін.

Вагомим доробком у вивченні української топоніміки є наукова спадщина І. Огієнка. У науково-популярному часописі «Рідна мова», який він редагував, проживаючи у Польщі, «крім статей та наукових розвідок, І. Огієнко вміщує популярні матеріали, відповідає читачам, торкається відомостей з топоніміки, етимології, синоніміки тощо» [2, с.185].

У нашому науковому дослідженні розглянуто топонімічну прозу, а саме легенди та перекази в контексті оповідальної творчості мешканців населеного пункту Кадиївці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл., які проливають світло на походження топонімів / мікротопонімів краю [1, 3, 5, 6].

Виклад основного матеріалу. Уперше комонім Кадиївці згадано в 1410 р., коли король Владислав Ягайло подарував Фредрові з Плешевичів (Плешовець / Плешковець), який хоробро бився із хрестоносцями, на вічне і потомственне володіння села Кадиївці, Фридрівці та Суржу з усіма угіддями. За це пожалування Фредро на випадок війни мав виступати в похід з одним копейщиком і двома пращниками. Починаючи з 1512 р., Кадиївці належали кільком володарям, а в 1559 р. село перейшло під владу до шляхтича Строчицького. У XVII ст. Кадиївці належали магнатам Конечпольським, які продали село Северину Ржевському, потім – Подільському архієрейському дому.

Історичні джерела свідчать, що польсько-шляхетська політика була спрямована на окультизацію населення Правобережжя. Гетьман Петро Дорошенко прагнув стати гетьманом усієї України. Щоб досягти своєї мети, він не спинився перед тим, щоб віддати Україну одвічним ворогам – Туреччині та Кримському ханству. Почалися посилені переговори між Туреччиною і Дорошенком. Улітку 1672 р. турецький султан Магомет IV за підтримки Дорошенка розгромив польське військо на Поділлі та захопив кам'янецьку фортецю. Наляканий турецькою навалою, польський уряд 1672 р. уклав у Бучачі ганебний договір з Туреччиною. За цим договором територія Західного Поділля переходила до Туреччини у складі Кам'янецького ейялету (1672-1699 рр.). За зраду Дорошенка і його прибічників дорогою ціною розплачувалося населення Правобережжя: турки і татари грабували міста і села, забирали худобу, брали людей у полон і продавали в рабство.

Зайнявши Кам'янець-Подільський, турки поширили свою владу і на навколишні села. Турецькі кадії (судді) жили в літній час на хуторі Кадиївці (за

припущенням деяких дослідників, походження назви с. Кадіївці трактують від слова «кади» – судді).

У 1699 р. Поділля знову відійшло до панської Польщі.

У різні часи побутували варіантні назви сучасного населеного пункту Кадіївці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, а саме: *Sadyowcze* (1493), *Sadyowce* (1504), *Кадеєвци* (1530), *Kudioowcze* (1620), *w Kadyjowcach* (1765), *Kadyiowce* (1775), *Kadijowce* (1784), *Кадиевцы* (1805), *Кадеєвка* (1855), *Кадіївці* (1926), *Кадіївці* (1938). За І. Гарнагою, село назване ім'ям першопоселенця [7, с.218]; за народним тлумаченням – від пана Кадія.

Існує ще одна версія, що «раніше село називали Цибуляни – мешканці садили багато цибулі і сушили її на поді. Коли починали палити, то цибуля кадила дуже сильно і стояв над усім селом цибуляний запах» [11]. Зазначимо, що і до сьогодні вирощування цибулі залишається пріоритетним заняттям у рослинництві мешканців села.

Річка Жванчик і два струмки ділять село на п'ять частин: Кадіївці, Бураківка, Лабок, Балки і Круголець. Круголець було колись окремим селом, яке в XVI ст. спустошили волохи. Більше воно не відродилося, залишивши на згадку про себе тільки назву. «Де сьогодні Круголець, там був маленький лісок, який займав круглу площу. Лісок вирубали, а місце так і називається «Круголець». Інше потрактування назви – частина біля села, яка засаджена рівним лісом. Його заготовляли на кругляк» [9].

Побутує ще одна версія, що «ця частина села була розташована навколо пагорба. Люди будували свої хати для того, щоб бачити ввійстя сусіда. Тому хати і були розкидані по колу, навколо пагорба» [10].

Своєрідною природною межею між Кадіївцями і Бураківкою слугувала річка Жванчик. «Назва Бураківка походить від слова «бурак», бо на берегах річки (схилах) мешканці сіяли бураки, які з року в рік давали великі врожаї. Земля у цій частині села була родючою. Але не дуже пухкою. Це добре для бураків. Крім цього, тут садили ще бураки на підсадкі (насиння)» [9].

Ще один район називають Бавкі. Агроонім походить від слова «бава». «Колись тут була широка частина річки Суржа. З часом вона обміліла, а згодом і зовсім висохла. Тут була широка левада з гарною пашою для худоби. Малі пастухи з ранньої весни до перших приморозків пасли тут худобу. Обов'язково було кілька ватаг: хлопчача і дівчача, які постійно ворогували. Бавилися у «свищика», крем'яшки, «хатки». Хлопці каталися на вітах кількох верб. А дівчата бавилися луговими квітами. Наймолодші з ватаг завжди були «на побігеньках». Їх примушували завертати худобу, бігати по воду до джерела» [9].

Біля Кругольця є ще один лісок (тепер частина села) – Балки. Мікротопонім Балки розташований на місці, де росли розкішні ліси. Звідти дозволяли брати дерево лише на балки, які використовувалися у будівництві. З того лісу брали на балки і стеління, коли вкладали стелю з мачульців. Лісовий сторож тоді називався «балковим» [10].

Між Кругольцем і Балкою було кілька хат із невеликими клаптиками городів. Якщо дивитися з урвища над Жванцем, то ця частина дуже схожа на лабу (ногу) хижого звіра, тому цю частину називали Лабок. Лабок розташований на горбі, який має форму ноги, а величезну ногу людини називають «лабою» [9]. Існує ще одна версія цієї назви: «У селі жила маленька дівчинка. Ніби така, як усі. Але дещо дивне помічали люди у її погляді. Могла вона і дощ напустити чи засуху, а то й залишити сім'ю без молока від корови-годувальниці. Але найбільше здивувалися люди, як помітили щось дивне. Посередині села був ставок. Усі сільські

діти цілими літніми днями бовталися у тій воді. Лише дівчинка неохоче відгукувалася на цю розвагу. Одного спекотного дня полізла вона у воду також. Під час дитячих пустощів сорочечка задерлася і діти побачили невеликий хвостик у дівчинки. З криком повилазили вони з води. Той лемент привернув увагу дорослих жінок, які прали на ставку. Вони побігли наздогнати дівчинку зі словами:

Відьма! Відьма!

Дівчинка забігла на трясовину і зникла, лишивши слід від босих ніг, який явно був більшим за розмір звичайної дитячої ноги. З тих пір люди намагалися оминати те місце, а ще село почало супроводжувати біди: то мор на тварин найде, то сохне усе на пни. Ніби юна відьма карає їх за щось» [10].

Ще одна локація (вулиця) має назву Шпаки. Годнім походить від особливості територіального заселення – «на цій вулиці хати стояли так тісно одна біля одної, як шпаки сидять на дроті. Якщо сусіди сварилися, то це чули всі» [11].

Загадковістю та магічністю наділене урочище «Відій» – «жив дід Відій, чарівник, травознай. Він рідко виходив до людей, жив відлюдьком. Міг навіть передбачити майбутнє» [10].

Щодо мікротопоніму Іваня, як зазначають респонденти, то це «нове село» – частина с. Кадіївці, де першим розпочав будівництво свого господарства чоловік на ім'я Іван (сорокові роки ХХ ст.) [9].

Свідченням прадавності заселення цих земель є археологічні наукові дослідження. Територія села була обжита ще в епоху мезоліту. Особливу увагу вчених привернуло поселення розвинутої трипільської культури, яке відкрив в урочищі Балка в 1925 р. Михайло Рудинський. На схилах були знайдені рештки наземних глинобитних жител, багато розписної кераміки з багатокольоровим орнаментом, кам'яні зернотерки, крем'яні вироби і сокири, наконечники стріл, кістяні вироби, керамічний посуд з поліхромним розписом і антропоморфні статуетки. У Бураківці знайдено поселення пізньотрипільської, черняхівської культур, житло давньоруських часів. В урочищі Відій на східному схилі струмка – черняхівське поселення, де зібрано уламки посуду і дві римські монети. На полях за Кадіївцями, біля дороги на Кам'янець, знаходяться великі земляні кургани, які в народі називають «батареями».

У топонімічній прозі досліджуваного нами населеного пункту географічні об'єкти, як і легенди та перекази, пов'язані з ними, виділяються за принципами або природних ознак, або суспільної значимості у житті та діяльності людини: спеціалізація ведення господарства, розвиток народних промислів тощо. З'ясовано, що провідними темами оповідей і мікротворів-лексем є побутові мотиви, а також мотиви творення антропонімічних одиниць топонімікону.

Отже, кожному топонімічну одиницю можна визначити як мистецький твір, певним чином організований, естетично заряджений і стилістично свосередний. У ньому простежується нерозривна єдність змісту та художньої форми, його неординарна експресивність досягається різними способами.

Список використаних джерел і літератури:

1. Євшан-зілля. *Легенди та перекази Поділля* / зібрав та упоряд. П. Медведик. Львів: Червона калина, 1992. 288 с.
2. Квітко І.С., Курдина З.І. Іван Огієнко – редактор і видавець. *Поліграфія і видавнича справа*. 1994. №29. С. 182-187.
3. Колотило Т.І. Історична основа етимологічних легенд Західного Поділля. *VII Подільська історико-краєзнавча конференція: тези доповідей*. Кам'янець-Подільський, 1987. С. 33-35.

4. Лабінська Г. Топоніміка: навч. посіб. Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2016. 274 с.
5. Писана Керниця. *Топонімічні легенди та перекази українців Карпат* / зібрав і впорядкував В. Сокіл. Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1994. 208 с.
6. Сис-Бистрицька, Т. Перлини Товтрів-Медоборів: у 2 кн. Кам'янець-Подільський, 1994. Кн. 1. Кам'янець на Поділлі. 82 с.; Кн. 2. Збрuch хлопочеться. Кам'янець-Подільський: «ХВМ», 2000. 84 с.
7. Торчинська Н.М., Торчинський М.М. Словник власних географічних назв Хмельницької області. Хмельницький: Авіст, 2008. 549 с.
8. Чернопиский М. Топонімічна фольклорна проза: специфіка і проблеми дослідження. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. 1999. Вип. 27. С. 7-13.
9. Зап. 04.09.2022 р. Свирида Антоніна Богданівна від Свириди Іллі Сергійовича, 1955 р.н., освіта середня спеціальна, українець, у с. Абрикосівка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.
10. Зап. 10.11.2022 р. Свирида Антоніна Богданівна від Кузь Ірини Анатоліївни, 1957 р.н., освіта вища, українка, у с. Кадіївці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.
11. Зап. 22.08.2022 р. Свирида Антоніна Богданівна від Петренко Марії Йосипівни, 1958 р.н., освіта вища, українка, у с. Кадіївці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.

References:

1. Yevshan-zillia (1992). *Lehendy ta perekazy Podillia [Legends and tales of Podillia]* / zibrav ta uporyad. P. Medvedyk. L'viv: Chervona kalyna. [in Ukr.].
2. Kvitko I.S, Kurdyna Z.I. (1994). Ivan Ohienko – redaktor i vydavets [Ivan Ohienko – editor and publisher]. *Polihrafii i vydavnycha sprava [Printing and publishing]*. 1994. №29. [in Ukr.].
3. Kolotylo, T.I. (1987). Istorychna osnova etimologichnykh lehend Zakhidnoho Podillia [The historical basis of the etymological legends of Western Podillia]. *VII Podil's'ka istoriko-kraeyznavcha konferentsiya: tezy dopovidey [VII Podilsk historical and local history conference: abstracts of reports]*. Kamianets'-Podil's'kyi. [in Ukr.].
4. Labins'ka, H. (2016). Toponimika: navch. posib. [Toponymy]. L'viv: L'viv. nats. un-t im. I. Franka. [in Ukr.].
5. Pysana Kernytsya (1994). [Written Kernytsia]. *Toponimichni lehendy ta perekazy ukraiyntiv Karpat [Toponymic legends and tales of the Ukrainian Carpathians]* / zibrav i vporyadkuvav Vasyl' Sokil. L'viv: In-t narodoznavstva NAN Ukrayiny. [in Ukr.].
6. Sys-Bystryts'ka T.V. (1994). Perlyny Tovtriv-Medoboriv: u 2 kn. [Pearls of Tovtriv-Medoboriv] Kamianets'-Podil's'kyi. Kn. 1. Kaminets' na Podilli [Kaminets' na Podilli]; Kn. 2. Zbruch khlyupochet'sia [It will splash around]. Kamianets'-Podil's'kyi: «KhVM». [in Ukr.].
7. Torchyns'ka N. M., Torchyns'kii M. M. (2008). Slovnyk vlasnykh heohrafichnykh nazv Khmel'nyts'koyi oblasti [Dictionary of proper geographical names of Khmelnytskyi region]. Khmel'nyts'kyi: Avist. [in Ukr.].
8. Chornopyskyu M. (1999). Toponimichna fol'klorna proza: spetsyfika i problemy doslidzhennia [Toponymic folklore prose: specifics and research problems]. *Visnyk L'vivs'koho universytetu. Seriya filolohichna [Bulletin of Lviv University. Philological series]*. Vyp. 27. [in Ukr.].
9. Zap. (04.09.2022). Svyrnya Antonina Bohdanivna vid Svyrnya Illi Serhiiovycha, 1955 r.n., osvita srednya spetsialna, ukrainets, u s. Abrykosivka Kamianets'-Podil's'koho r-nu Khmelnytskoi obl. [in Ukr.].
10. Zap. (10.11.2022). Svyrnya Antonina Bohdanivna vid Kuz Iryny Anatoliivny, 1957 r.n., osvita vyshcha, ukrainka, u s. Kadyivtsi Kamianets'-Podil's'koho r-nu Khmelnytskoi obl. [in Ukr.].

11. Zap. (22.08.2022). Svyryda Antonina Bohdanivna vid Petrenko Marii Yosypivny, 1958 r.n., osvita vyshcha, ukrainka, u s. Kadyivtsi Kamianets-Podilskoho r-nu Khmelnytskoi obl. [in Ukr.].

Valerii Shchehelskyi

**THE HISTORICAL-MOTIVE PROBLEM OF SYSTEMATIZING
AND THEMATIC GROUPING OF THE TOPONYMIC PROSE
OF THE VILLAGE OF KADIIVTSI (KAMYANECHCHINA)
IN THE THEORETICAL EXPLANATION OF OGIENKO UNIVERSITY**

Having a significant arsenal of methodological knowledge, Ukrainian folkloristics at the current stage of development pays considerable attention to the study of regional, zonal and local features of the texts of legends and tales, which makes it possible to comprehend deeper the Ukrainian oral heritage and to find out the role of folk toponymic prose in the life of Podillians, whose national historical memory had been tried to deprive during centuries. Local names require urgent study, primarily because during the XX century this category of toponyms suffered and continues to suffer significant losses. In Ukrainian folkloristics, there are few works devoted to the study of the national toponymicon in its local manifestations. Toponyms/microtoponyms, hydronyms/microhydronyms of Kamianets-Podilskyi region were only partially the object of a comprehensive analysis.

Studying of toponymic prose (legends, retellings) of Podillia became possible due to the results of long-term, though not always systematic, accumulation of empirical material. Thus, the collection and publication of toponymic prose has come a long and difficult way – from fragmentary fixations to purposeful scientific records and publications. Today, Ukrainian folklore studies has a huge scientifically grounded, orderly, reliable fund of folk tales, studying of which requires closer consideration in terms of education, motivation, storytelling and etc. Therefore, one of the most urgent tasks of Ukrainian folklore studies today is purposeful and comprehensive, “total” collection of relevant works from all over Ukraine and their fixation and description in folklore and local lore explorations and works. The author of the article makes an emphasis on the problem of local and area-based study of oral speech of Kamianets-Podilskyi region. In the research the toponymic prose is studied, namely, legends and tales in the context of the narrative creativity of residents of Kadyivtsi village, Kamianets-Podilskyi district, Khmelnytskyi region, which shed light on the origin of toponyms / microtoponyms of the region.

Key words: Podillia ethnoregion, comonym Kadyivtsi, oikonym, godonym, toponymic prose, legends, tales, legends, paraphrases.

Отримано: 18.10.2023 p.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

УДК 94(477)«1919-1939»

DOI: 10.32626/2309-7086.2023-20.303-314

Ольга Гончарова

ORCID 0000-0002-8697-3211,

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України,

Харківський національний педагогічний

університет імені Г.С. Сковороди

ТРАНСФОРМАЦІЇ РАДЯНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УПРОДОВЖ 1920-1930-х РОКІВ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ЧЕСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ХАРКІВЩИНИ

У статті аналізуються особливості життя чеської етнічної меншини Харківщини в контексті реалізації державної етнополітики 1920-1930-х рр. Показано, що за означений період етнополітична політика більшовиків зазнала значних трансформацій. Від воєнно-комуністичних методів втілення національної політики, на початку 1920-х років вони переходять до політики, спрямованої на забезпечення прав національних меншин з метою їх швидкої радянської та розширення своєї соціальної бази за їх рахунок. Однак попри декларування рівних можливостей для всіх етнічних спільнот, заходи щодо чеської етнічної спільноти Харківщини мали безсистемний характер й її потреби не були враховані державними органами. Це було пов'язано з тим, що чисельність цієї спільноти в регіоні була невеликою й спеціального органу, який би займався роботою з нею, тут не було створено. А ті, що існували, надавали перевагу роботі з чисельними етнічними спільнотами. Режиму потрібні були масштабні заходи для демонстрації «турботи про етнічні меншини», а зробити це можна було лише за рахунок роботи з тими групами, які складали значну частку у структурі населення регіону. Тож, національно-культурні, релігійні та інші потреби чеської меншини, через її малочисельність, ігнорувалися. Їх представники залучались до організованих державними органами масових заходів, та вони, переважно, були політико-виховного спрямування. Основною їх метою було ідеологічне виховання трудящих як «будівників соціалізму», що ніяк не пов'язувалося

з національним життям спільноти. З початку 1930-х років інтернаціоналістські агітаційно-пропагандистські кампанії починають поєднуватися з відвертою ворожістю щодо представників національних меншин, в тому числі й чехів. Згодом це вилилося у гучні кампанії звинувачення їх у «антирадянській й антикомуністичній діяльності» та застосування щодо них репресій.

Ключові слова: етнічна спільнота, етнонаціональна політика, національно-культурне життя, репресії, чехи.

Постановка проблеми. Строкатий етнічний склад населення сучасної України та необхідність збереження міжетнічної злагоди в межах країни обумовлюють посилений інтерес науковців до вивчення історії державної етнонаціональної політики. З огляду на це, одним з цікавих періодів є 1920-1930-ті роки. В межах цього хронологічного відрізка ми можемо спостерігати неодноразові зміни підходів держави до регулювання етнічних процесів. На початку 1920-х років більшовицьке керівництво відмовляється від воєнно-комуністичних методів втілення національної політики й переходить до політики спрямованої на забезпечення прав корінних народів та національних меншин. У такий спосіб воно хотіло досягти їх швидкої радянзації та розширення своєї соціальної бази за їх рахунок. Однак, уже з початку 1930-х років, не одержавши бажаних результатів, керівництво держави відмовляється від курсу коренізації й переходить до насильницьких заходів. Більшість етнічних спільнот була віднесена до «шкідницьких націй», наслідком чого стало фабрикування гучних судових справ та розгортання масових репресій. Не оминули ці процеси й чеське населення України. Воно пройшло, разом із українським народом та іншими етнонаціональними групами країни, через всі важкі випробування міжвоєнного періоду. Проте, зазнавши катастрофічних втрат, цей народ зміг зберегти свою етнічну самобутність й відродити своє етнокультурне життя в незалежній Україні. Важливе наукове значення має аналіз політики владних структур щодо чехів у регіональному аспекті, зокрема на Харківщині. Це дасть можливість не лише розширити знання про життя цієї етнічної спільноти на теренах України, а й дозволить виявити особливості реалізації державної етнополітики 1920-1930-х років щодо малочисельних етнічних спільнот.

Актуальність проблеми обумовлюється відсутністю у науковій літературі детального аналізу процесів, що відбувались у середовищі етнічних чехів на Харківщині міжвоєнного періоду. При розгляді соціально-економічних і політичних аспектів життя представників чеської національної меншини України, науковці надають перевагу регіонам з великою концентрацією чеського населення – Волині і Південної України (Волкова, 2006; Лутай, 2008; Шульга, 2018), випускаючи з уваги ті території, де вони становили незначну частку населення. Хоча, у зв'язку з підвищенням інтересу до вивчення національних процесів, з'явився й ряд робіт, присвячених дослідженню історії етнічних меншин Харківщини (Духопельников, 2004; Харьков, 2004), це кардинально не змінило ситуацію. У них життя етнічних чехів представлено лише епізодично, що не дає можливості скласти цілісну картину впливу державної етнонаціональної політики 1920-1930-х років на їх становище у цьому регіоні.

Мета дослідження. Метою статті є дослідження особливостей життя чеської етнічної спільноти Харківщини в контексті реалізації державної етнополітики 1920-1930-х рр.

Виклад основного матеріалу. Захопивши владу в Україні, яка мала доволі строкате у етнічному відношенні населення, більшовики вимушені були

враховувати це у своїй практичній діяльності. Існування великої кількості неросійськомовного населення вимагало здійснення спеціальних заходів з метою привернення його на свій бік. Для більш ефективної реалізації наміченого починають створюватися органи етнополітичного регулювання, як у структурі партійних, так і державних інституцій. Першими такі органи було створено у партійних структурах. Робота з етнічними меншинами була покладена на секції у складі партійних комітетів, що підпорядковувались відповідним національним відділам (бюро) агітації та пропаганди ЦК КП(б)У. Створення чеського відділу при ЦК КП(б)У не передбачалося через їх невелику чисельність. Та й місцеві комітети зосередили свою роботу лише на найбільш чисельних етнічних групах, до яких чехи на Харківщині не відносились.

З'являється вони тут ще у XIX ст. Потерпаючи від кризи в усіх сферах економіки і, як наслідок, масового безробіття та безземелля населення з Богемії та Моравії, що були під владою Австрійської монархії, рушило до Російської імперії. Здебільшого це були селяни-землероби, ремісники та робітники. Більшість переселенців зупинились у південно-західних губерніях, де для них було створено пільгові умови господарювання. Однак, з часом з'являються вони й у інших регіонах, зокрема на Харківщині. Так, перший всеросійський перепис 1897 року зафіксував тут 143 представників цієї етнічної спільноти. 88 осіб мешкали у міських поселеннях губернії, працюючи вихователями, хатніми робітниками у будинках заможних міщан та займаючись дрібними ремеслами, а 55 – надали перевагу сільському способу життя та заняттю землеробством (Первая, 1904, с.102, 189). Перша світова війна та національно-визвольні змагання 1917-1920 років спричинили міграційні процеси та зміни у кількісному складі представників цієї етнічної спільноти на Харківщині. Так, за результатами перепису 17 грудня 1926 року тут було виявлено 214 осіб, які належали до чеської етнічної меншини: 128 – чоловічої статі, 86 – жіночої (Всесоюзная, 1928, с. 309). Розселилися вони на території Харківщини розпоросшено. Переважна більшість з них 185 осіб (86,44%) мешкала в містах, і лише невелика частка – 29 осіб – проживала в сільській місцевості. Тож, як видно з наведених статистичних даних, зростання чеського населення міст Харківщини відбувалося на фоні значного скорочення їх кількості серед сільського населення. Найбільша кількість чехів зафіксована у місті Харкові – 145 осіб (Всесоюзная, 1928, с.310). Харків приваблював їх як столиця УСРР та велике індустріальне місто, де завжди був попит на робочі руки.

Отже, через незначну чисельність представників цієї етнічної спільноти було визнано недоцільним створювати спеціальну чеську секцію при місцевій КП(б)У, а вся робота з цією етнічною спільнотою мала провадитись відділом агітації та пропаганди в рамках загальних заходів. Однак діяльність відділу була малоефективною через дефіцит фінансового та кадрового забезпечення. У документах того періоду жодних згадок про які небудь вагомі заходи із залученням представників чеської етнічної спільноти віднайти не вдалося. Остаточою закріпившись на теренах України, більшовицьке керівництво починає створювати спеціальні органи й у виконавчій гілці влади. З травня 1921 р. справами національних меншин у державі починає займатися, створений ВУЦВК, Відділ національних меншостей Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР (Ітоги, 1927, с.17). Однак це жодним чином не вплинуло на становище етнічних чехів у регіоні. Робота з ними проводилась від випадку до випадку, найчастіше – під час масових суспільно-політичних кампаній.

Враховуючи внутрішньо- та зовнішньополітичну ситуацію, XII з'їзд РКП(б) (17 квітня – 25 квітня 1923 р.) проголосив сукупність заходів, спрямованих на вирішення національного питання (КПСС, 1970, с.441), що отримали назву політики коренізації. Справами національних меншин тепер починає опікуватися Центральна комісія у справах національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК, заснована 29 квітня 1924 року (Чирко, 1995, с.17). На місцях, в округах і районах, цю роботу повинні були організовувати і проводили комісії, бюро, секції. У Харківській окрузі створення комісії національних меншин не передбачалося (Національні відносини, 1994, с.229). Це було пов'язано з тим, що початок функціонування ЦКНМ і її підрозділів на місцях збігався з введенням адміністративно-територіальної реформи й скороченням чисельності управлінського апарату, ліквідацією зайвих його ланок. Так як ЦКНМ була розміщена в Харкові, то створення комісії у справах національних меншин при Харківському окрвиконкомі було визнано недоцільним, а всі завдання по роботі з національними меншинами регіону покладалися на центральну комісію (Вісті, 1924). Зрозуміло, що за таких умов (великі обсяги роботи ЦКНМ, брак штатних та позаштатних працівників) налагодити нормальну роботу з малочисельними етнічними спільнотами Харківщини, такими як чехи, було неможливо. Окрім того, прийняття рішення про створення спеціального органу у структурі державних органів, не означало, що він відразу почав працювати. Від прийняття рішення до перших реальних кроків пройшов довгий час. Структура, функції, коло обов'язків його працівників було чітко окреслене тільки в листопаді 1925 р. (Якубова, 2015, с.184). Не змінилась ситуація й після того, як з 26 березня 1927 р. почала роботу Комісія в справах національних меншин при Харківському окрвиконкомі, очолена членом президії ОВК Морозом, та його заступником Рубінштейном (Протокол №1, 1927, арк.63). До неї представник від чеської етнічної спільноти не був введений. Згодом було прийнято рішення про створення нацменбюро і при Харківській міськраді. Однак представника цієї етнічної меншини до його складу те ж не було запрошено.

Окрім створення спеціальних органів влади, що займалися справами національних меншин в центрі та на місцях, одним із завдань, визначених більшовицьким керівництвом як першочергове, було залучення їх представників до роботи в органах державної влади та управління. Органами державної влади та ЦКНМ проводилася цілеспрямована робота по забезпеченню високої явки етнічних меншин на виборчі дільниці та повноцінного їх представництва в радах всіх рівнів. Тож, у результаті виборів 1924 року до складу Харківської міської ради увійшов й 1 чех. При проведенні виборчої кампанії до рад у 1925/1926 роках вперше було використано агітацію мовами національних меншин. Ці заходи привели до зростання представництва національних меншин у радянських органах представницької влади. Статистичні дані за 1926 рік засвідчили, що чехи становили 0,1% серед всіх членів рад Харківської округи (Сводные, 1927, арк.111-112).

Важливим напрямом реалізації прав національних меншин було визначено й надання їм можливості користуватися рідною мовою у стосунках із структурами державного апарату, різного рівня та адміністративними органами. Вперше про це було зазначено в постанові ВУЦВК і РНК УСРР від 1 серпня 1923 року «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови». Розвиваючи закріплені в цій постанові положення, ВУЦВК та РНК УСРР ухвалили цілий ряд правових актів, які торкалися мовних прав національних меншин (Національні відносини, 1994, с.126-127). Однак, у практичній ді-

ьяльності з чеською етнічною спільнотою Харківщини ці заходи не знайшли широкого застосування. Її представники жили розпорошено, не становлячи в жодному з районів компактної групи, що не давало можливості запровадити штатну одиницю в органах державної влади та управління із знанням чеської мови. Та й відповідних фахівців бракувало. Функціонування при губернських судах у складі їх нотаріальних відділів штатних та позаштатних перекладачів, що передбачалося Постановою ВЦВК і РНК УСРР «Про судових перекладачів» від 30 квітня 1925 року (Постанова, 1925, с.338-339), теж не дало позитивного результату. Виконуючи цю постанову, при Харківському окружному суді почали працювати два позаштатні судові перекладачі, однак жоден з них не володів чеською мовою. Не змогли державні органи забезпечити мовні запити чехів й під час виконання розпорядження Наркомосту 1926 року про створення Президією колегії адвокатів національних юридичних консультацій та надання адвокатських послуг мовами національних меншин (Протокол №11, 1927, арк.34).

Намагаючись зробити працю з національними меншинами звичною нормою щоденної практики, більшовицьке керівництво значний комплекс завдань переклало на профспілкові організації. Однак, вони акцент зробили, знову ж таки, на чисельні етнічні спільноти, як цього вимагала резолюція ВЦРПС про мовні аспекти профспілкової роботи: «У спілках, де є дві чи декілька чисельних груп різних національностей, пристосувати масову спілкову роботу і роботу профспілкового апарату до обслуговування членських мас окремих національностей» (Національні процеси, 1997, с.79-80). То ж, робота з чехами-членами профспілок не виокремлювалась як окремий напрямок й велася у загальному порядку, переважно російською мовою. Ніяких згадок про організацію чеських національних гуртків у профспілкових організаціях Харківщини, виписування газет та книг мовою цієї національності, залучення їх представників до керівних профспілкових органів в джерелах не було знайдено. Те ж саме можна сказати про роботу так званих, «пролетарських» організацій, таких як «Геть неписьменність!», МОДР, «Товариство сприяння жертвам інтервенції», «Друг дітей» та ін., до яких чехів намагались долучити. Вже доведено, що громадські організації компартійне керівництво республіки використовувало насамперед для підпорядкування національного життя завданням своєї соціально-економічної та культурної політики. Вони були покликані сприяти правлячій партії в реалізації політико-ідеологічних установок, впливаючи на світогляд мас. Однак для більшості представників національних меншин, в тому числі й чехів, названі організації залишалися чужорідними утвореннями з уніфіковано-бюрократичною структурою, що були позбавлені доцільного господарсько-культурницького змісту.

Економічні та соціальні процеси у середовищі чеської громади Харківщини розвивалися теж у загальноукраїнському контексті. Суспільно-політичні потрясіння, яких зазнала Україна в результаті світової війни та революційних подій 1917-1920 років, зумовили економічну кризу. В умовах зламу старої системи виробничих відносин, фактичного згорання товарно-грошових відносин, паралічу фінансової системи припинила свою діяльність велика кількість підприємств. Економічна криза суттєво вплинула на зростання кількості безробітних. Особливо відчутною ця проблема була в місті Харкові, де до місцевих безробітних приєдналася ще й велика кількість людей, які в пошуках заробітку мігрували до тодішньої столиці УСРР. Особливо високий показник безробітних був у етнічних меншин, традиційні галузі зайнятості яких припинили існування за нової системи господарювання. Високий рівень безробіття ви-

магав від уряду термінового вжиття заходів, спрямованих на ліквідацію такого катастрофічного становища. Основні напрямки господарської роботи в національному середовищі були закладені постановою четвертої наради ЦК РКП(б) «Практичні заходи по втіленню в життя резолюції XII з'їзду партії в національному питанні» (червень 1923 р.) (Національні процеси, 1997, с.28), керуючись якою, уряд УСРР виробив конкретні заходи соціально-економічної діяльності. Зокрема, передбачалося: бронювання за національними меншинами певного числа місць на біржі праці; перекваліфікація безробітних; залучення їх до роботи на великих промислових підприємствах; сприяння розвитку кустарних промислів та здійснення заходів щодо кооперування кустарів. Велику роботу з працевлаштування безробітних проводила Біржа праці. Її зусиллями, за рахунок місцевих безробітних, за період з 1924 по 1929 рік значно поповнились кадрами такі великі підприємства міста, як Харківський паровозобудівний завод, загальна електрична компанія, «Серп і Молот». Значна кількість представників національних меншин була спрямована на роботу до ХТЗ. Багато з них приймали активну участь в соціалістичних змаганнях. Так, на цьому підприємстві з 242 нацменробітників 46 осіб отримали «Книжку ударника», серед яких були й чехи Е. Матеуш, Я. Раме, Я. Пех, К. Тепек, І. Шмідкал. Один з чехів за 1930-1931 роки подав 175 раціоналістичних пропозицій, що дало можливість ХТЗ заощадити 133,7 тисяч карбованців (Харьков, 2004, с.117). Чехи, які мешкали в селі, як і українці, відчували на собі політику радянського керівництва спрямовану на утвердження усупільнених форм господарювання, що спочатку реалізовувалася у формі протегування кооперативів, а пізніше – створенні колгоспів.

Культурно-освітня сфера у період коренізації те ж була підпорядкована втягненню етнічних меншин до радянської системи та її ідеологічної надбудови. У рамках її розбудови передбачалася організація мережі навчальних закладів усіх ступенів мовами національностей. Однак на Харківщині для чехів таких закладів освіти створено не було через незначну чисельність дітей шкільного віку. Не організувалися й курси ліквідації малописьменності та неписьменності. Це, ймовірно за все, було пов'язано з відсутністю потреби в них через доволі високий рівень письменності чеського населення. Так, за результатами перепису 1926 року 89,25% (191 особа) вміли писати й читати (Всесоюзная, 1928, с.310). Такий високий рівень грамотності можна пояснити тим, що майже в кожній сім'ї, де виховувалася дитина, батьки самостійно давали їй початкову освіту рідною мовою. Тож, багато чеських дітей уміли читати та писати по-чеськи. Однак це не убезпечило цю етнічну спільноту від впливу асиміляційних процесів. Лише 60,2% (112 осіб) визнали чеську мову рідною. Решта ж як рідну мову, вказали російську (75 осіб). Українською мовою говорили лише 18 осіб (Всесоюзная, 1928, с.310). Це пояснюється тим, що більшість чехів мешкала в місті Харкові, а це місто було переважно російськомовним. Не краще було налагоджено справу з забезпеченням чеського населення Харківщини літературою рідною мовою. Жодного чеськомовного періодичного видання в Харкові не видавалося та до бібліотек не надходило. Розуміючи, що одним з дієвих засобів впливу на населення країни виступали засоби масової інформації, лише у 1928 році за рішенням ЦКНМ в газеті «Червоне село» щосерпня почали вміщувати сторінку чеською мовою (Протокол №13, 1928, арк.17). Вона, за задумом компартійного керівництва, мала сприяти утвердженню більшовицької ідеології у чеському середовищі. Однак кількість сільського населення цієї національності, на яке було розра-

ховане це видання, була на Харківщині незначною. Тож, говорити про значний вплив національної періодики на умонастрої представників чеської спільноти тут неможна. Основну інформацію про суспільно-політичне життя вони отримували з україно- чи російськомовної преси. Не зважаючи на те, що Харків був центром літературного, музичного та театрального життя, творчі вечори з письменниками, концерти, театральні вистави, у більшості своїй, проводились українською чи російською мовами. Незважаючи на відсутність можливості розвивати саме національну складову культури, окремі представники чеської етнічної спільноти Харківщини зробили значний внесок у розвиток культури та науки. Серед них, зокрема, Олександр Алоїзович Янота – чех за національністю, завідував кафедрою ботаніки Харківського сільськогосподарського інституту, автор фундаментальних робіт з ботаніки «Українська ботанічна номенклатура» та «Українська ботанічна термінологія» (Чехи, 2000, с. 14).

Важливе місце у діяльності культурно-освітніх установ у 1920-ті роки, зазвичай, займала антирелігійна робота. Разом з адміністративними заходами, спрямованими на закриття культових установ, проводилися всілякі пропагандистські кампанії. До них залучали й чеське населення Харківщини, яке в переважній більшості сповідувало католицизм. Проводили такі заходи з нечисленними етнічними групами, зокрема з чехами, червоні кутки (Гончарова, 2005, с. 79). Проте ці установи відвідувала, здебільшого, молодь, що працювала на промислових підприємствах. Решта населення, зайнятого кустарним виробництвом, або не допускалася до роботи цих установ, або, в силу того, що в їх середовищі були сильні релігійні традиції, не сприймала заходів уряду. То ж, заходи більшовиків, спрямовані на знищення церкви та релігійної свідомості, мали протилежний, від бажаного, ефект. Релігійні конфесії посилили консерватизм і прагнення зберегти організаційну структуру. За даними Адміністративного відділу Харківського губвиконкому в першій половині 1925 року на Харківщині продовжували існувати 2 римо-католицькі громади (Основные итоги, 1925, с. 11). На кінець 1920-х років у суспільстві нагнітається антирелігійна істерія, яка була побудована на основі твердження про контрреволюційну суть бунд-яких релігійних об'єднань, яка у 1930-х роках набрала ще більших обертів. По Римо-католицькій церкві Харкова нищівного удару нанесли у 1937 р., розстрілявши о. Леонарда Гашинського разом із 12 активними діячами костюлу (Гончарова, 2019, с. 51).

На межі 1920-1930-х рр. політичний курс влади змінився не лише по відношенню до церкви, а й щодо етнічних меншин. Політична практика часів коренізації поволи відходила у минуле. Етнічні меншини повною мірою розділили долю українського народу в цю трагічну добу, зазнавши політичних утисків та репресій. Зокрема, трагічно склалася доля Олександра Алоїзовича Яноти, про якого мова йшла вище. За «протягнення» буржуазних теорій у галузі «боротьби з бур'янами» вченого 15 березня 1933 р. було звільнено з роботи в Інституті захисту рослин. Він став однією з жертв загальної «чистки», що проводилась ДПУ у сільськогосподарських установах УСРР в 1933 р. Пізніше його було заарештовано, й 23 вересня 1933 року судовою трійкою при колегії ДПУ УРСР постановила: ув'язнити вченого на п'ять років, з висилкою у виправні табори. З містом Харковом пов'язана ще одна трагічна сторінка в історії чеської етнічної спільноти. У середині червня 1931 року тут відбувся суд над більш ніж тридцятьма громадянами Чехословаччини, які на той момент жили в Радянському Союзі, а також представниками чеської радянської меншини, який отримав назву «процес чеських вчителів». Третина підсудних були вчи-

телями, які приїхали викладати історію і чеську мову дітям, які жили в різних областях Радянської України. Дехто з них були членами Комуністичної партії Чехословаччини і офіційно запрошеними в країну Наркомпросом УРСР, інші народилися в Радянській Україні. Потрапили під слідство й особи, що не займалися викладацькою діяльністю, однак їм були пред'явлені звинувачення, пов'язані з «вчительським» процесом. У цій групі були заможні селяни і представники національних громадських об'єднань. Всім їм були висунені звинувачення в шпигунстві на користь Чехословаччини або Франції, в антирадянській або релігійній агітації, контрреволюційній діяльності. Мета цього процесу полягала, ймовірно, в тому, щоб ліквідувати контакти чеської меншини у Радянському союзі з батьківщиною, примусити її до повної радянзації, а чехословацький уряд – до дипломатичного визнання СРСР. Під час судового процесу в Харкові було винесено десять смертних вироків, інші обвинувачені отримали різні терміни у виправно-трудовах таборах або відправлені на заслання. До смерті були засуджені: Рудольф Альберт, Їржі Бездек, Ярослав Боучек, Йозеф Гегер, Владімір Яковлев, Владімір Іона, Ярослав Кржіж, Йозеф Міхальський, Антонін Водседляк та Антонін Зезула (Чехословак, 2020).

У середині 1930-х років про національне питання в СРСР почали говорити як про вже вирішене. В зв'язку з цим припинилася й практика розгляду різних аспектів політики коренізації, як на державному, так і на партійному рівнях. З офіційних документів зникає термін «національні меншини». Принципи, які були покладені в основу політики коренізації, виявилось несумісними з адміністративними методами, які в цей період впроваджувалися у всі сфери життя. Вона починає гальмуватись, а потім і згортається. Крім того, партійно-державним керівництвом досить активно починає нав'язувати широким масам думку про те, що представники національних меншин потенційні зрадники, диверсанти, шкідники, діяльність яких слід викоринювати будь-якими методами. Наслідком такої політики стала хвиля нових репресій щодо представників національних меншин, в тому числі й чехів.

Висновки. Таким чином, упродовж 1920-1930-х років державна етнонаціональна політика зазнавала значних трансформацій. Від воєнно-комуністичних методів втілення національної політики, на початку 1920-х років більшовики переходять до політики, спрямованої на забезпечення прав національних меншин з метою їх швидкої радянзації та розширення своєї соціальної бази за їх рахунок. Однак попри декларування рівних можливостей для всіх етнічних спільнот, заходи щодо чеської етнічної спільноти Харківщини мали безсистемний характер й її потреби не були враховані державними органами. Це обумовлено тим, що чисельність цієї спільноти в регіоні була невеликою й спеціального органу, який би займався роботою з нею, тут не було створено. А ті органи, що покликані були вести роботу з етнічними меншинами, надавали перевагу чисельним спільнотам. Режиму потрібні були масштабні заходи для демонстрації «турботи про етнічні меншини», а зробити це можна було лише за рахунок роботи з тими групами, які склали значну частку у структурі населення регіону. То ж національно-культурні, релігійні та інші потреби чеської меншини, через її малочисельність, ігнорувалися. Їх представники залучались до організованих державними органами масових заходів, та вони, переважно, були політико-виховного спрямування. Їх основною метою було ідеологічне виховання трудящих як «будівників соціалізму», що ніяк не пов'язувалося з національним життям спільноти. А з початку 1930-х років інтернаціоналістські агітаційно-пропагандистські кампанії

починають поєднуватися з відвертою ворожістю щодо представників національних меншин, в тому числі й чехів. Згодом це вилилося у гучні кампанії звинувачення їх у «антирадянській й антикомуністичній діяльності» та застосування щодо них репресій.

Список використаних джерел і літератури:

1. Вісті ВУЦК. (1924). (19 листопада).
2. Волкова С. А. Чехи півдня України (друга половина XIX – перша третина XX століття). Сімферополь, 2006.
3. Всесоюзная перепись населения 1926 г. Т. XII. Украинская Социалистическая республика. Итоги по республике.. Москва: Издание ЦСУ Союза ССР, 1928.
4. Гончарова О.С. Релігійні громади національних меншин Харкова в умовах компартійно-державної політики щодо церкви 1920-1930-х років. *Збірник наукових праць «Історія та географія» / Харк. нац. пед. університет імені Г.С. Сковороди*. Харків, 2019. Вип. 56. С. 49-54.
5. Гончарова О.С. Становлення та діяльність культурно-освітніх установ Харківщини у 20-х – на початку 30-х років XX ст.: національний аспект. *Збірник наукових праць «Історія та географія»*. Харків: Майдан. 2005. Вип. 21-22. С. 77-82.
6. Духопельников В.М. Деятельность местных органов власти Харьковщины среди национальных меньшинств в 20–30-е годы XX столетия. *Эпоха. Культуры. Люди. Материалы международной научной конференции (Харьков, сентябрь 2003 г.): сб. докладов*. Харьков: Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив, 2004. С. 88-100.
7. Итоги работы среди национальных меньшин на Украине: К 10-й годовщине Октябрьской революции: По материалам Центральной комиссии национальных меньшинств при ВУЦВК. Харьков: ВУЦВК. 1927.
8. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Москва: Политиздат, 1970. Т. 2.
9. Лутай, М. Є. Чехи на Житомирщині: історія і сьогодення. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008.
10. Національні відносини в Україні у XX ст. *Зб. док і мат.* Київ: Наукова думка, 1994.
11. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник у 2-х частинах / упорядник І.О. Кресіно. В.Ф. Панібудьласка; за ред. В.Ф. Панібудьласки; у 2-х т. Київ: Вища школа, 1997. Ч. 2.
12. Основные итоги хозяйственного и советского строительства на Харьковщине. К IX губернскому съезду Советов. *Бюлетень Харківського губернського виконавчого комітету Рад робітничих та Червоноармійських депутатів*. 1925. Вип. 20. С. 3-20.
13. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / под. ред. Н. А. Троицкого. Т. XLVI: Харьковская губерния. Санкт-Петербург: Типография Э.Л. Пороховщиковой, 1904. Вип. XVII.
14. Постанова ВУЦВК й РНК УСРР «Про судових перекладачів». *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України*, 1925. Вип. 24. С. 338-340.
15. Протокол №1 засідання нацменкомісії при Харківському Окрвиконкомі від 26 березня 1927 р. *ДАХО*. Ф. Р-845. Оп. 3. Спр. 1972. Арк. 63.
16. Протокол № 11 засідання нацменкомісії при Харківському окрвиконкомі від 14.12.1927 р. *ДАХО*. Ф. Р-845. Оп. 3. Спр. 1972. Арк. 34.
17. Протокол № 13 засідання ЦКНМ при ВУЦВК від 17.05.1928 р. *ДАХО*. Ф. Р-845. Оп. 3. Спр. 1185. Арк. 17.
18. Сводные данные о составе Советов Харьковской округи по национальности 1926/1927 гг. *ДАХО*. Ф. Р-845. Оп. 3. Спр. 1157. Арк. 111-112.

19. Харьков многонациональный / кол. авт. В.М. Духопельников, Л.И. Лойко, С.И. Посохов и др. Харьков: Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив, 2004.
20. Чехи в Харькове: (Из истории украинско-чешских отношений). Харьков, 2000.
21. Чехословаки в ГУЛАГі. Документи політичних репресій у Радянському союзі. URL: https://cechoslovacivgulagu.cz/uk/historie_represi_proces_s_ceskymi_uciteli.html
22. Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20-30 роки ХХ ст.). Київ: Асоціація «Україно», 1995.
23. Шульга С. Чехи в Західній Волині: від оселення до рееміграції. Луцьк: Вежа-Друк, 2018.
24. Якубова Л. Органи етнополітичного регулювання в УСРР на початковому етапі радянського будівництва. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.* Київ, 2015. Вип. 23. С. 169-192.

References:

1. Visti VUTsK. (1924). (19 lystopada). [in Ukr.].
2. Volkova, S.A. (2006). Chekhy pivdnia Ukrainy (druha polovyna XIX – persha tretna XX stolittia). Simferopol. [in Ukr.].
3. Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1926 g. T. XII. Ukrainskaya Sotsialisticheskaya respublika. Itogi po respublike. (1928). Moskva: Izdanie TsSU Soyuzu SSR. 486 p. [in Rus.].
4. Honcharova, O.S. (2019). Relihiini hromady natsionalnykh menshyn Kharkova v umovakh kompartiino-derzhavnoi polityky shchodo tserkvy 1920-kh – 1930-kh rokiv. *Zbirnyk naukovykh prats «Isaltoriia ta heohrafiia» / Khark. nats. ped. universytet imeni H.S. Skovorody*. Kharkiv. Vyp. 56. S. 49-54. [in Ukr.].
5. Honcharova, O.S. (2005). Stanovlennia ta diialnist kulturno-osvitnikh ustanov Kharkivshchyny u 20-kh – na pochatku 30-kh rokiv XX st.: natsionalnyi aspekt. *Zbirnyk naukovykh prats «Istoriia ta heohrafiia» / Khark. nats. ped. universytet imeni H.S. Skovorody*. Kharkiv: Maidan. Vyp. 21-22. S. 77-82. [in Ukr.].
6. Dukhopelnikov, V.M. (2004). Deyatelnost mestnikh organov vlasti Kharkovshchini sredi natsionalnikh menshinstv v 20-30-e godi XX stoletiya. *Epokha. Kulturi. Lyudi. Materiali mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii (Kharkov, sentyabr 2003 g.): sb. dokladov*. Kharkov: Vostochno-regionalnii tsentr gumanitarno-obrazovatelnykh initsiativ. S. 88-100. [in Ukr.].
7. Itogi raboti sredi natsionalnykh menshin na Ukraine: K 10-i godovshchine Oktyabrskoi revolyutsii: Po materialam Tsentralnoi komissii natsionalnykh menshinstv pri VUTsVK. (1927). Kharkov: VUTsVK. [in Ukr.].
8. KPSS v rezolyutsiyakh i resheniyakh sezdov, konferentsii i plenumov TsK. (1970). Moskva: Politizdat. T. 2. [in Rus.].
9. Lutai, M.Ye. (2008). Chekhy na Zhytomyrshchyni: istoriia i sohodennia. Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka. [in Ukr.].
10. Natsionalni vidnosyny v Ukraini u XX st. *Zb. dok i mat.* (1994). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukr.].
11. Natsionalni protsesy v Ukraini: istoriia i suchasnist. Dokumenty i materialy. Dovidnyk u 2-kh chastynakh / uporiadnyk I.O. Kresino. V.F. Panibudlaska; za red. V.F. Panibudlasky: u 2-kt t. (1997). Kyiv: Vyshcha shkola, Ch. 2. [in Ukr.].
12. Osnovnie itogi khozyaistvennogo i sovetского stroitelstva na Kharkovshchine. K IX gubernskomu sezdou Sovetov. (1925). *Byuleten Kharkivskogo gubernialnogo vikonavchogo komitetu Rad robitnichikh ta Chervonoarmiiskikh deputatav*. Vyp. 20. S. 3-20. [in Ukr.].
13. Pervaya vseobshchaya perepis naseleniya Rossiiskoi imperii, 1897 g. / pod. red. N.A. Troitskogo. T. XLVI: Kharkovskaya guberniya. (1904). SPb: Tipografiya E.L. Porokhovshchikovoi. Vyp. XVII. [in Rus.].

14. Postanova VUTsVK y RNK USRR «Pro sudovykh perekladachiv». (1925). *Zbirnyk uzakonon ta rozporiadzhen robitycho-selianskoho uriadu Ukrainy*. Vyp. 24. S. 338-340. [in Ukr.].
15. Protokol №1 zasidannia natsmenkomisii pry Kharkivskomu Okrvykonkomi vid 26 bereznia 1927 r. *DAKhO*. F. R-845. Op. 3. Spr. 1972. Ark. 63. [in Ukr.].
16. Protokol №11 zasidannia natsmenkomisii pry Kharkivskomu okrvykonkomi vid 14. 12. 1927 r. *DAKhO*. F. R-845. Op. 3. Spr. 1972. Ark. 34. [in Ukr.].
17. Protokol № 13 zasidannia TsKNM pry VUTsVK vid 17.05. 1928 r. *DAKhO*. F. R-845. Op. 3. Spr. 1185. Ark. 17. [in Ukr.].
18. Svodnie dannie o sostave Sovetov Kharkovskoi okrugi po natsionalnosti 1926/1927 gg. *DAKhO*. F. R-845. Op. 3. Spr. 1157. Ark. 111-112. .in Ukr.].
19. Kharkov mnogonatsionalnii (2004) / kol. avt. V.M. Dukhopelnikov, L.I. Loiko, S.I. Posokhov ta in. Kharkiv: Vostochno-regionalnii tsentr gumanitarno-obrazovatel-nikh initsiativ. [in Ukr.].
20. Chekhi v Kharkove: (Iz istorii ukrainsko-cheshskikh otnoshenii). (2000). Kharkov. [in Ukr.].
21. Chekhoslovaky v HULAHi. Dokumenty politychnykh represii u Radianskomu so- iuzi. (2020).URL: https://cechoslovacivgulagu.cz/uk/historie_represi_proces_s_ceskymi_uciteli.html. [in Ukr.].
22. Chyrko, B.V. (1995). Natsionalni menshyny v Ukraini (20-30 roky XX st.). Kyiv: Asotsiatsiia «Ukraino». [in Ukr.].
23. Shulha, S. (2018). Chekhy v Zakhidnii Volyni: vid oseleattia do reemihratsii. Lutsk: Vezha-Druk. [in Ukr.].
24. Yakubova, L. (2015). Orhany etnopolitychnoho rehuliuвання v USRR na pochatkovomu etapi radianskoho budivnytstva. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky: Mizhvid. zb. nauk. pr.* Kyiv. Vyp. 23. S. 169-192. [in Ukr.].

Olha Honcharova

TRANSFORMATIONS OF THE SOVIET NATIONAL POLICY DURING 1920S-1930S AND THEIR INFLUENCE ON THE CZECH POPULATION OF KHARKIV REGION

The article analyzes the peculiarities of the life of the Czech ethnic minority in Kharkiv region in the context of the implementation of the state ethnic policy of the 1920-1930s. It is shown that during this period the ethno-national policy of the Bolsheviks underwent significant transformations. From the military-communist methods of implementing national policy, in the early 1920s, they moved to a policy aimed at ensuring the rights of national minorities in order to quickly Sovietize them and expand their social base at their expense. However, despite the declaration of equal opportunities for all ethnic communities, measures concerning the Czech ethnic community of Kharkiv region were unsystematic and its needs were not taken into account by the state authorities. This was due to the fact that the number of this community in the region was small and there was no special body to deal with it. And those that existed preferred to work with large ethnic communities. The regime needed large-scale measures to demonstrate its «concern for ethnic minorities», and this could only be done by working with those groups that made up a significant proportion of the region's population. Therefore, the national-cultural, religious and other needs of the Czech minority, due to its small size, were ignored. Their representatives were involved in mass events organized by the state authorities, but they were mainly of political and educational nature. Their main goal was the ideological education of workers as «builders of socialism», which was in no way connected with the national

life of the community. From the early 1930s, internationalist propaganda campaigns began to be combined with outright hostility towards representatives of national minorities, including Czechs. Subsequently, this resulted in loud campaigns of accusing them of «anti-Soviet and anti-communist activities» and repressions against them.

Key words: ethnic community, ethno-national policy, national and cultural life, repressions, Czechs.

Отримано: 5.11.2023 р.

УДК 001(477)Огієнко:[378.4.091.113(477.43-21)+354(477)](1919/1920)
DOI: 10.32626/2309-7086.2023-20.314-323

Олександр Завальнюк

*ORCID 0000-0002-1778-9736,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії України,
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

ПОЄДНАННЯ ІВАНОМ ОГІЄНКОМ РОБОТИ НА ПОСАДАХ РЕКТОРА КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ І МІНІСТРА ОСВІТИ / СПОВІДАнь / ГОЛОВНОГО УПОВНОВАЖЕНОГО УРЯДУ УНР: ДОЦІЛЬНІСТЬ, РЕЗУЛЬТАТИВНІСТЬ І ЗНАЧЕННЯ (1919-1920 рр.)

Досліджується питання про одночасну реалізацію Іваном Огієнком свого організаторського потенціалу на різних високих посадах в УНР, які були пов'язані з освітньою, духовною і управлінською сферами і підпорядковувалися інтересам національного відродження. Актуальність теми продиктована потребою особистісного виміру ролі української еліти в революції на прикладі одного із найбільш активних діячів високого рангу у 1919-1920 рр. і засвоєння певних уроків для наступних поколінь.

Метою статті є з'ясування основного змісту, доцільності, результативності та значення для національного відродження 1919-1920 рр. різнопрофільної діяльності Івана Огієнка, який на протязі певних етапів одночасно поєднував виконання різних державно-управлінських посадових обов'язків. Для її досягнення використано такі методи дослідження, як загальнонаукові (аналіз, синтез, систематизація, індукція, дедукція), суміжних наук (політична антропологія та психологія) та спеціально-історичні (структурно-функціональний, хронологічний, історико-біографічний, вибірковий).

Наукова новизна: уперше комплексно висвітлюється державницька діяльність вченого, освітянина і державника, який одночасно посідав по декілька важливих посад та реалізовував свій організаторський, інтелектуальний і управлінський потенціал в інтересах українського національного відродження.

Висновки. Керівництво УНР неодноразово залучало ректора К-ПДУУ Івана Огієнка до роботи у вищому ешелоні влади української держави, де він у різний час посідав міністерські посади, був членом українського уряду і його головним уповноваженим представником у зносинах з польськими адміністративними органами у Кам'янці-Подільському. Завдяки своїм здібностям, постійній цілеспрямованості, наполегливості і великій самовіддачі, що виявлялися одночасно на різних посадах, вдалося забезпечити ефективне вирішення покладених на нього по-

садових обов'язків, що давало корисні для справи результати, відповідало інтересам держави і суспільства. Завдяки цьому багато виграв університет – кадрово, фінансово, матеріально-технічно, соціально. Хоча з особистісного погляду така практика виснажувала сумнісника і серйозно перевантажувала його, позначаючись на його майбутньому здоров'ї. Подібне засвідчувало про брак реального кадрового резерву в державі і потребу вирішення цього питання в майбутньому.

Ключові слова: Українська Народна Республіка, Іван Огієнко, ректор, міністр освіти, міністр сповідань, головноуповноважений уряду УНР, кадровий резерв.

Поставка проблеми. У багатогранній державницькій діяльності Івана Огієнка особливе місце посідають 1919-1920 рр., на які припадає виконання ним низки важливих обов'язків на посадах, по-перше, ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету (К-ПДУУ), а по-друге, міністра і члена уряду, повноважного представника Української Народної Республіки у зносинах з представниками польських цивільних структур на Поділлі. Подібне зустрічалося не раз у тодішній державотворчій практиці. Утім на долю Огієнка випало величезне морально-психологічне і фізичне навантаження, від якого він не відмовлявся, якщо не брати до уваги, за його свідченням, кількаразові невдалі спроби податися на демісію з посади головноуповноваженого уряду УНР наприкінці 1919 і навесні 1920 років. Пояснення цього криється як у характері самого діяча, його оцінці власних спроможностей якомога більше та змістовніше служити інтересам українського народу, так і сприяючій позиції керівників країни, які, відчуваючи «кадровий голод», час від часу залучали цього яскравого, патріотичного, готового сповна реалізувати себе в різнохарактерній державно-управлінській праці вченого-інтелектуала, до виконання чималого кола службових обов'язків за кількома посадами одночасно. Ці поєднання (по факту, їх було щонайменше 3, якщо не рахувати ще й виконання упродовж нестривалого часу на території Східної Галичини влітку 1920 р. обов'язків Голови Ради Народних Міністрів УНР) давалися йому складно, забирали багато сил і не завжди викликали розуміння серед науково-педагогічних працівників К-ПДУУ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Цікаво, що зазначений аспект біографії І.І. Огієнка відомі дослідники-огієнкознавці [13; 14; 18-21] фактично обминули. Вміло розкриваючи ті чи ті складові, пов'язані з діяльністю зазначеного діяча на різних керівних державних посадах в УНР, вони залишили підняте нами питання без уваги, що пояснює потребу його дослідження.

Метою дослідження є з'ясування основного змісту, доцільності, результативності та значення для національного відродження 1919-1920 рр. різнопрофільної діяльності Івана Огієнка, який на протязі певних етапів одночасно поєднував виконання різних державно-управлінських посадових обов'язків. Для її досягнення використано такі методи дослідження, як загальнонаукові (аналіз, синтез, систематизація, індукція, дедукція), суміжних наук (політична антропологія та психологія) та спеціально-історичні (структурно-функціональний, хронологічний, історико-біографічний, вибірковий).

Виклад основного матеріалу. Перше згадане поєднання припало на січень-квітень 1919 р., коли ректор Огієнко працював ще й міністром освіти. На цю посаду його від імені Директорії УНР запросив наприкінці 1918 р. член цього керівного органу Ф.П. Швець. Під час телеграфного спілкування з ним Іван Іванович заявив: «Я настільки отдався справі улаштування Кам'янецького університету, що мені надзвичайно важко залишити розпочату працю, і я

дуже прошу, щоб моє ректорство було припинено на деякий час...» [3]. До цього прислухалися, і вже 5 січня 1919 р. Директорія видала наказ про призначення І.І. Огієнка міністром народної освіти в уряді В.М. Чехівського, із збереженням за ним попередньої посади. Про це 11 січня 1919 р. повідомляла, зокрема, газета «Нова Рада»: «Даючи згоду Директорії прийняти посаду міністра освіти, І.І. Огієнко висловив одначе побоювання за долю державного Кам'янецького університету, в якому ще не досить організувалася праця і склад. Директорія згодилась, що посада ректора Кам'янецького університету залишається за І.І. Огієнком» [14]. Тобто, факт поєднання посад не заперечний. Утім важко уявляється, як можна було керувати вишем на відстані понад 400 км. Тимчасово посаду керівника університету посів, згідно Університетського статуту 1884 р., старший за віком декан (ним виявився професор Петро Бучинський). Саме він і проводив засідання ради професорів, правління університету, видавав різні накази, відповідав за вирішення низки інших важливих питань. Щоправда, т.в.о ректора не був таким ініціативним, енергійним і результативним, як його попередник. За спогадами Л.Т. Білецького, «...професор Бучинський адміністратор був кепський і справи університету велись скорше по традиції, як вони були заведені проф. Огієнком, все-ж таки відсутність справжнього адміністратора дуже відчувалась на кожному кроці...» [12, с.187-188]. Щоб виправити становище, міністр освіти, який з початку лютого працював у Вінниці, навідався до Кам'янця-Подільського і запровадив в університеті посаду проректора, на яку призначив професора М.М. Хведорова. Йому і доручив виконувати обов'язки керівника закладу вищої освіти, в той час як сам на початку третьої декади березня відбув разом з іншими міністрами до Галичини [12, с.150]. Щоб не повторилася ситуація із Петром Бучинським, міністр зобов'язав проректора письмово звітуватися про виконання покладених на нього обов'язків, що вчасно і виконувалося. У першому листі, адресованому І.І. Огієнку, проректор повідомляв, що 28 березня 1919 р. «згідно Вашому розпорядженню прийняв від П. Бучинського правління університетом» [12, с.144].

Перебуваючи на Волині, у повітовому Рівному, І.І. Огієнко втратив посаду міністра освіти через відставку уряду Сергія Остапенка, на який було багато нарікань в політикумі. Це сталося 26 квітня 1919 р. Колективу міністерства він висловив вдячність за роботу і побажав працювати «енергійно й ретельно на користь рідній школі і на славу любій Україні» [12, с.150]. За час роботи на міністерському посту, який тривав 78 днів, Огієнко зробив багато для розвитку національної освіти. Для прикладу. Під його керівництвом цей орган розробив 67 актуальних освітніх законопроектів. Майже всі вони стали законами і почали втілюватися у життя. З-поміж них вирізняємо ті, які стосувалися розвитку Кам'янець-Подільського університету. Йдеться про відкриття правничого та сільськогосподарських факультетів, заснування при університеті своєї друкарні, надання прав вченим із Галичини та Буковини працювати у вишах Наддніпрянщини, зокрема і у К-ПДУУ, надання закладу права приймати іспити на ступені магістра і доктора наук, виділення коштів для фінансування, наймолодшого з-поміж діючих, богословського факультету, створення навчально-лабораторної бази підготовки фахівців з низки спеціальностей, створення зразкового городу, початкових робіт зі спорудження корпусів університету тощо. Міністр освіти зробив десятки призначень вчених на роботу до вишу, чим зняв практично кадрову проблему, яка не вирішувалася з часу відкриття закладу, своїм наказом передав у тимчасове розпорядження університету садибу колишньої Кам'янець-Подільської дівочої дво-

класної церковно-парафіяльної школи з будинками, які були використані в освітньому процесі [11, с.103-104, 107-109, 111-115, 117, 119, 121, 123-124, 125, 129, 131-132, 137-139, 140-143].

Вдруге І.І. Огієнка, попередня праця якого не була забута, залучили до роботи у вищому управлінні республіки 15 вересня 1919 р, коли Директорія призначила його міністром культів (сповідань). Цю посаду він обіймав до кінця вересня 1922 р., доки державна влада УНР в ексилі не ліквідувала очолюване ним міністерство. На батьківщині ця робота була менш тривалою і завершилася 21 листопада 1920 р., коли український уряд, а з ним й І.І. Огієнко, за згодою польської сторони, перебралися для порятунку до Галичини. Особливістю цього етапу стало поєднання, по-перше, обов'язків ректора, міністра, члена і епізодично виконуючого обов'язки Голови Ради Народних Міністрів УНР, по-друге, крім зазначеного вище, починаючи з 15 листопада 1919 р. і до 17 жовтня 1920 р., на Огієнка лягли обов'язки ще й головноуповноваженого уряду УНР, які він де-факто виконував лише на батьківщині. А їй довелося покинути на 4 місяці, з 9 липня до 7 листопада 1920 р., виконуючи розпорядження Головного отамана військ УНР про евакуацію державних установ з Кам'янця-Подільського через воєнні події [10, с.94].

Як міністр сповідань, він двічі організував на богословському факультеті К-ПДУ курси для священників, які мали на меті допомогти слухачам засвоїти українську вимову церковнослов'янського богослужбового тексту. Перші курси, короткотермінові, на яких викладали І.І. Огієнко, інші викладачі університету, відбулися у жовтні 1919 р. Їх очолював декан богословського факультету, професор В.О. Біднов. Аудиторія нараховувала 57 осіб [1, с.84]. Другі курси, заплановані як довгострокові, проходили у червні – на початку липня 1920 р. Їх очолював приват-доцент, протоієрей П.В. Табінський. Лекції українським парафіяльним священикам читали викладачі-богослови, а також І.І. Огієнко і приват-доцент історико-філологічного факультету М.А. Плевако [9, с.362]. Зафіксовано десятки фактів, коли священики і студенти-богослови університету виконували отримані настанови і проводили службу Божу з українською вимовою церковних текстів, сприяючи тим самим початкам українізації Церкви.

Оскільки українмовною богослужбової літератури майже не було, то І.І. Огієнко залучив вчених університету до розробленого в стінах Міністерства ісповідань проєкту з перекладу Святого Письма українською мовою. Було створено відповідну комісію на чолі з професором Є.К. Тимченком. З подачі міністра держава виділила на реалізацію цього 4 млн. грн. [6, с.560]. У підсумку вдалося перекласти діяння Святих Апостолів і опублікувати їх у 5-му томі «Записок Кам'янць-Подільського Державного Українського Університету» [9, с.363].

Працюючи повноважним представником українського уряду у зносинах з польською цивільною владою, встановленою у Кам'янці-Подільському після перебазування туди військового контингенту, який мав не допустити переходу міста і частини лівобережного Придністров'я під можливий денікінський контроль, І.І. Огієнко виконував чимало внутрішніх функцій, пов'язаних зі збереженням державного майна, підтримкою і захистом українських громадян та інституцій на території УНР, окупованій польським військом, що було передбачено у кількох відповідних офіційних документах під назвою «Повновласть», за підписом Голови Ради народних міністрів УНР І.П. Мазепи [21, с.260, 261]. У зв'язку з цим було утворено нові управлінські структури – комітет головноуповноваженого, канцелярію, більше десятка референтур, фінансовий та санітарний комітети тощо. Уряд кілька разів надав у розпорядження свого офіцій-

ного представника значні суми коштів (загалом 80 млн. крб.), а Комітет головноуповноваженого своїм рішенням спрямував на потреби українських інституцій додатково 200 млн. грн. (100 млн. крб.) [8, с.18]. Частину з них було спрямовано на забезпечення діяльності Кам'янець-Подільського університету, видавничу діяльність, підтримку студентів. Ще до від'їзду з міста уряд на потреби цього вишу, який на той час був єдино діючим в УНР українським університетом, залишив на зарплату працівникам на інші потреби 3 млн.195 тис. крб. [8, с.19]. У грудні 1919 р. І.І. Огієнко розпорядився передати закладові 125 млн. крб. на утримання трудового колективу і придбання двох житлових будинків [14, с.48]. А вже 1 січня 1920 р. він провів нараду трьох міністрів, яка погодила законопроект «Про тимчасове підвищення з 1-го грудня 1919 р. оплатних норм служачих Кам'янець-Подільського Державного Університету», яким передбачено підвищення розмірів окладів працівникам вишу за 45 тарифними розрядами [2]. Скориставшись цим, І.І. Огієнко провів через правління університету рішення про підвищення зарплати служачим університетської бібліотеки по вільному найму до 1 тис. крб. на місяць [4].

25 березня 1920 р. І.І. Огієнко оголосив постанову про поліпшення матеріального становища службовців центральних державних і низки місцевих установ, що підпорядковувалися УНР. Зарплата викладачів, завідуючих кабінетами і стипендії студентам університету зросли у 5, в той час як іншим працівникам – лише у 4 рази [20]. Напередодні Великодня скликана головноуповноваженим нарада присутніх у Кам'янці-Подільському міністрів підтримала його пропозицію щодо асигнування на видавничі справи університету 2 млн. крб. [14; 21].

Крім того, він домігся виділення фінансування для роботи комісії зі складання історичного словника української мови і вироблення правової термінології, які було створено за участю вчених університету [17, с.51].

В полі зору повноважного представника уряду і водночас ректора вишу була студентська молодь з її проблемами. Для виплати стипендій 200 юнакам і дівчатам університету, значну частину яких становили вихідці з Галичини, він провів через підпорядкований йому комітет рішення про асигнування 2,4 млн. крб. Галицькому та іншому студентству того ж вишу, яке не могло відбути до рідних місць для святкування в родинному колі Великодня, він поспривав у видачі 200 тис. крб. (цю допомогу потратили на святкові розговини, які відбулися 11 квітня 1920 р.) [17, с.42, 43]. Раді студентських представників, загальнодемократичній організації університетської молоді, було надано позику в розмірі 300 тис. крб. на відкриття дешевої їдальні для студентів та 200 тис. крб. допомоги на видання молодіжного журналу «Нова Думка» [8, с.23].

Словом, перебування І.І. Огієнка на високій урядовій посаді давало йому змогу вирішувати різні матеріальні питання життя очолованого ним вишу. До того ж свої ректорські обов'язки він виконував справно (вчасно проводив засідання правління і ради професорів, приймав громадян, контролював різні сфери життєдіяльності, вивчав громадську думку трудового колективу і студентів). Виняток становив той часовий відтинок, коли державному діячеві довелося виїхати з Кам'янця-Подільського за розпорядженням керівництва УНР. Йдеться майже про 120 днів, проведених у евакуації в Галичині, де функції ректора і головноуповноваженого виконувати не було змоги. Однак, як міністр сповідань, член і заступник голови уряду (з 16 серпня по 22 вересня 1920 р.), що не забував про свої університетські обов'язки, він зніціював і домігся прийняття урядом рішень щодо асигнування спочатку 50 тис. польських марок, а

згодом 1 млн. грн. для на придбання іноземної літератури за кордоном для богословського та історико-філологічного факультетів К-ПДДУ [5, с.186, 246].

Відсутність ректора на початку третього по рахунку навчального року окремі, політично заангажовані викладачі сприймали негативно. Про це в еміграції згадував Л.Т. Білецький. Вони пропонували обрати на посаду керівника вишу проректора, утім той привселюдно відмовився. Рада професорів обговорила опубліковане в одній із місцевих газет інтерв'ю М.О. Драй-Хмара, у якому той гостро висловився проти поєднання І.І. Огієнком посад ректора і міністра, та гостро висловилася проти спроби розколоти науково-педагогічний колектив [12, с.236-237]. Цікаво, що на цьому спробі усунути І.І. Огієнка від керівництва університету не закінчилися. 31 жовтня 1920 р. відбувся пленум Подільської районної організації Української Національної Ради, який засудив часту відсутність ректора на роботі, його участь у політичному житті й висловився за його зміщення з керівної посади [24]. І це при тому, що у важкі місяці зими і весни 1920 р. університет здійснював свою активну, наполегливу працю завдяки великій матеріальній підтримці, яку І.І. Огієнко зумів організувати з державних джерел, за що згодом потрапив під розслідування про витрачання державних коштів, зніщйоване С.В. Петлюрою у вересні 1920 р. (воно закінчилося нічим) [7, с.33-34].

З погляду планомірного життя країни (з відомих причин його досягти так і не вдалося), для більш раціонального і повного використання кадрового ресурсу в освіті і державному управлінні загалом варто було б не поєднувати посади, які накладали додаткове навантаження на конкретних осіб, серйозно ускладнювали їх трудову діяльність і сімейні відносини. Утім, в конкретних ситуаціях, пов'язаних із кровопролитною війною, перманентною кризою державності, гострим політичним протистоянням і різким скороченням підконтрольної українській владі території, що мало місце у 1919-1920 рр., така практика не була значно поширеною, дозволяла заповнити вакансії і свідчила про відсутність достатнього резерву кадрів. У випадку з Огієнком держава отримала умілого, патріотичного, енергійного, ініціативного, децю амбітного сумісника, який, спираючись на свій фах, аналітичні здібності, певний освітньо-управлінський досвід у Київському народному українському університеті, розуміння поставлених завдань і вироблення механізму їх розв'язання, загалом отримував позитивні результати діяльності, що продовжувало його різновекторну управлінську кар'єру. Зрештою, вона припинилася у зв'язку з поразкою Української революції у листопаді 1920 р. і від'їздом керівних органів УНР на еміграцію.

Висновки. Керівництво УНР неодноразово залучало ректора К-ПДДУ Івана Огієнка до роботи у вищому ешелоні влади української держави, де він у різний час посідав міністерські посади, був членом українського уряду і його головним уповноваженим представником у зносинах з польськими адміністративними органами у Кам'янці-Подільському. Завдяки своїм здібностям, постійній цілеспрямованості, наполегливості і великій самовіддачі, що виявлялися одночасно на різних посадах, вдалося забезпечити ефективне вирішення покладених на нього посадових обов'язків, що давало корисні для справи результати, відповідало інтересам держави і суспільства. Завдяки цьому багато виграв університет – кадрово, фінансово, матеріально-технічно, соціально. Хоча з особистісного погляду така практика виснажувала сумісника і серйозно перевантажувала його, перешкоджала організованому відпочинку, негативно позначалося на його майбутньому здоров'ї. Подібне засвідчувало про брак реального кадрового резерву в державі і потребу вирішення цього питання в майбутньому.

Перспективи дослідження. Надалі під цим кутом зору варто дослідити виконання Іваном Огієнком різних громадських обов'язків, у першу чергу керівника Подільського відділу Українського Червоного Хреста у 1919-1920 рр., що забирало у нього чимало часу, потрібного для державницької, наукової і викладацької роботи.

Список використаних джерел і літератури:

1. Андрусичин Б.І. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Директорії УНР): навч. посібник. Київ: Либідь, 1997. 176 с.
2. Державний архів Хмельницької обл. Ф. Р. 582. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 60-60зв.
3. Державний архів Хмельницької обл. Ф. Р. 582. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 28.
4. Державний архів Хмельницької обл. Ф. Р. 582. Оп. 1. Спр. 137. Арк. 7.
5. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах / редкол.: В. Верстюк (керівник) та ін. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2006. Т. 2. 744 с.
6. Директорія, Рада Народних міністрів Української Народної Республіки, Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах / редкол.: В. Верстюк (керівник) та ін. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2006. Т. 1. 688 с.
7. Завальнюк О. Візія Симона Петлюра діяльності Івана Огієнка як головно уповноваженого уряду УНР (листопад 1919 – жовтень 1920 рр.). *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: Науковий збірник: Серія історична* / редкол.: С.А. Копилов (гол. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2020. С. 26-37.
8. Завальнюк О.М. І.І. Огієнко: турбота про українські інституції та громадян УНР за польського адміністрування на Поділлі (листопад 1919 – липень 1920 рр.) (до 130-річчя від дня народження видатного українського діяча Івана Івановича Огієнка). *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник: серія історична та філологічна* / редкол.: О.М. Завальнюк (гол. ред.), Є.І. Сохацька (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. Вип. ІХ. С. 16-27.
9. Завальнюк О. Міністерство ісповідань УНР за Івана Огієнка: формування та реалізація основних напрямків державно-церковної політики (вересень 1919 – листопад 1920 р.). *Стародавній Междибіж в історико-культурній спадщині України: наук. вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства*. Хмельницький, 2014. Ч. 2. С. 358-368.
10. Завальнюк О.М. Місто Кам'янець-Подільський у другій половині 1920 року: зміни в політичному образі, втрата статусу державного центру УНР. *Хмельницькі краєзнавчі студії: наук.-краєн. зб.* / редкол.: Л.В. Баженов (голова), Ю.І. Блажевич (співголова), С.М. Єсюнін (відп. секр.) та ін. Хмельницький: ФОП Стрихар А.М., 2018. Вип. 15. С. 91-105.
11. Іван Огієнко – організатор, керівник і оборонець Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.): Документи. Матеріали. Світлина. Хроніка діяльності / укладачі й автори статті С.А. Копилов, О.М. Завальнюк. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. 384 с.
12. Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1921). Ювілейні спогади / упоряд. та автор передмови В.Р. Адамський. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2015. 359 с.
13. Ляхощкий В.П. Просвітитель. Видавничо-редакційна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона). Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2000. С. 13-21.
14. Ляхощкий В.П. Тільки книжка принесе волю українському народові... Книга, бібліотека, архів у житті та діяльності Івана Огієнка (митрополита Іларіона). Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2000. С.29-31.
15. Наш шлях. Кам'янець-Подільський, 1920. 27 квітня. Ч. 83. С. 4.
16. Нова Рада. 1919. 11 січня (29 грудня). №7. С. 3.

17. Огієнко Іван. Рятуння України. На тяжкій службі своєму народові. 2-е вид. Вінніпег: Тов-во «Волинь», 1968. 94 с.
18. Тимошик М.С. Голгофа Івана Огієнка. Українознавчі проблеми в державотворчій, науковій, редакторській та видавничій діяльності: монографія / передмова М.Г. Жулинського. Київ: Заповіт, 1997. С. 45-51.
19. Тимошик М.С. «Лишусь навіки з чужиною...» Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження. Вінніпег: Український православний Собор Св. Покрови; Київ: Науково-видавничий центр «Наша культура і наука», 2000. С.65-78.
20. Тимошик М. Його бій за державність. Київ: Наша культура і наука, 2017. С. 54-82.
21. Тюрменко І.І. Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона): монографія / передмова Н.І. Миронець. Київ, 1998. С. 42-82.
22. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Ф. 1131. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 47.
23. ЦДАВО України. Ф. 1131. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 30.
24. ЦДАВО України. Ф. 2582. Оп. 1. Спр. 188. Арк. 110.

References:

1. Andrusyshyn, B.I. (1997). Tserkva v Ukrainii Derzhavi 1917-1920 rr. (doba Dyrektorii UNR): navch. Posibnyk [The Church in the Ukrainian State in 1917-1920 (the Era of the Directorate of the Ukrainian National Assembly): study guide]. Kyiv: Lybid. [in Ukr.].
2. Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi obl. [State Archives of Khmelnytsky Oblast]. F. R. 582. Op. 1. Spr. 2. Ark. 60-60zv. [in Ukr.].
3. Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi obl. [State Archives of Khmelnytsky Oblast]. F. R. 582. Op. 1. Spr. 13. Ark. 28. [in Ukr.].
4. Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi obl. [State Archives of Khmelnytsky Oblast]. F. R. 582. Op. 1. Spr. 137. Ark. 7. [in Ukr.].
5. Dyrektoriiia, Rada Narodnykh Ministriv Ukrainskoi Narodnoi Respubliky. Lystopad 1918 – lystopad 1920 rr.: Dok. i materialy [Directorate, Council of People's Ministers of the Ukrainian People's Republic. November 1918 – November 1920: Documents and materials] U 2-kh tomakh, 3-kh chastynakh / redkol.: V. Verstiuk (kerivnyk) ta in. Kyiv: Vyd-vo imeni Oleny Telihy (2006). T. 2. [in Ukr.].
6. Dyrektoriiia, Rada Narodnykh ministriv Ukrainskoi Narodnoi Respubliky, Lystopad 1918 – lystopad 1920 rr.: Dok. i materialy [Directorate, Council of People's Ministers of the Ukrainian People's Republic. November 1918 – November 1920: Documents and materials] U 2-kh tomakh, 3-kh chastynakh / redkol.: V. Verstiuk (kerivnyk) ta in. Kyiv: Vyd-vo imeni Oleny Telihy (2006). T. 1. [in Ukr.].
7. Zavalniuk, O. (2020). Viziia Symona Petliura diialnosti Ivana Ohiiienka yak holovno upovnovazhenoho uriadu UNR (lystopad 1919 – zhovten 1920 rr.) [Symon Petliur's Vision of Ivan Ohienko's Activities as the Chief Plenipotentiary of the UPR Government (November 1919 – October 1920)]. *Ivan Ohiienko i suchasna nauka ta osvita: Naukovi zbiryk: Seriia istorychna [Ivan Ohienko and Modern Science and Education: Scientific Collection: Historical series]* / redkol.: S.A. Kopylov (hol. red.) ta in. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podil. nats. un-t im. I. Ohiiienka. S. 26-37. [in Ukr.].
8. Zavalniuk, O.M. (2012). I.I. Ohiienko: turbota pro ukraïnski instytutsii ta hromadian UNR za polskoho administruvannia na Podilli (lystopad 1919 – lypen 1920 rr.) (do 130-richchia vid dnia narodzhennia vydatnoho ukraïnskoho diiacha Ivana Ivanovycha Ohiiienka) [I. Ohienko: Care for Ukrainian Institutions and Citizens Directorate of the Ukrainian National Assembly under Polish Administration in Podillia (November 1919 – July 1920) (to the 130th anniversary of the birth of the prominent Ukrainian figure Ivan Ivanovyche Ohienko)]. *Ivan Ohiienko i suchasna nauka ta osvita: naukovi zbiryk: seriia istorychna ta filolohichna [Ivan Ohienko and modern science*

- and education: a scientific collection: historical and philological series*] / redkol.: O.M. Zavalniuk (hol. red.), Ye.I. Sokhatska (vidp. red.) ta in. Kamianets-Podilskyyi: Kamianets-Podil. nats. un-t im. I. Ohiiienka. Vyp. IX. S. 16-27. [in Ukr.].
9. Zavalniuk, O. (2014). Ministerstvo ispovidan UNR za Ivana Ohiiienka: formuvannia ta realizatsiia osnovnykh napriamkiv derzhavno-tserkovnoi polityky (veresen 1919 – lystopad 1920 r.) [Ministry of Confessions Directorate of the Ukrainian National Assembly under Ivan Ohiienko: Formation and Implementation of the Main Directions of State-Church Policy (September 1919 – November 1920)]. *Starodavnii Medzhbizh v istoriko-kulturnii spadshchyni Ukrainy: nauk. visnyk z problem rehionalnoi istorii ta pamiatkoznavstva* [Ancient Medzhbizh in the historical and cultural heritage of Ukraine: a scientific bulletin on the problems of regional history and monument studies]. Khmelnytskyi. Vyp. 2. S. 358-368. [in Ukr.].
 10. Zavalniuk, O.M. (2018). Misto Kamianets-Podilskyyi u druhii polovyni 1920 roku: zminy v politychnomu obrazi, vtrata statusu derzhavnogo tsentru UNR [The City of Kamianets-Podilskyyi in the Second Half of 1920: Changes in Political Image, Loss of the Status Directorate of the Ukrainian National Assembly]. *Khmelnytski kraieznavchi studii: nauk-kraien. zb.* [Khmelnytsky local history studies: a scientific and regional collection] / redkol.: Bazhenov L.V. (holova), Blazhevych Yu.I. (spivholova), Yesiunin S.M. (vidp. sekr.) ta in. Khmelnytskyi: FOP Strykhar A.M. Vyp. 15. S. 91-105. [in Ukr.].
 11. Ivan Ohiienko – orhanizator, kerivnyk i oboronets Kamianets-Podilskoho derzhavnogo ukrainskoho universytetu (1918-1920 rr.): Dokumenty. Materialy. Svitlyny. Khronika diialnosti [Ivan Ohiienko – organizer, leader and defender of the Kamianets-Podilskyyi State Ukrainian University (1918-1920): Documents. Materials. Photos. Chronicle of activities] / ukladachi y avtory statti S.A. Kopylov, O.M. Zavalniuk. Kamianets-Podilskyyi: PP «Medobory-2006» (2014). [in Ukr.].
 12. Kamianets-Podilskyyi derzhavnyi ukrainskyi universytet (1918-1921). Yuvileini spohady (2015) [Kamianets-Podilskyyi State Ukrainian University (1918-1921). Jubilee memories] / uporiad. ta avtor premdovy V.R. Adamskyi. Kamianets-Podilskyyi: Medobory-2006. [in Ukr.].
 13. Liakhotskyi, V.P. (2000). Prosvitytel. Vydavnycho-redaktsiina diialnist Ivana Ohiiienka (mytropolyta Ilariona) [An enlightener. Publishing and editorial activity of Ivan Ohiienko (Metropolitan Hilarion)]. Kyiv: Vyd-vo imeni Oleny Telihy. S. 13-21. [in Ukr.].
 14. Liakhotskyi, V.P. (2000). Tily knyzhka prynese voliu ukrainskomu narodovi... Knyha, biblioteka, arkhiv u zhytti ta diialnosti Ivana Ohiiienka (mytropolyta Ilariona) [Only the book will bring freedom to the Ukrainian people... The book, the library, the archive in the life and work of Ivan Ohiienko (Metropolitan Hilarion)]. Kyiv: Vyd-vo imeni Oleny Telihy. S. 29-31. [in Ukr.].
 15. Nash shliakh [Our way]. Kamianets-Podilskyyi Ch. 83 (1920, 27 kvitnia). S. 4. [in Ukr.].
 16. Nova Rada [New Council]. №7 (1919, 11 sichnia (29 hrudnia). S. 3. [in Ukr.].
 17. Ohiienko Ivan. Riaturvannia Ukrainy. Na tiazhkii sluzhbi svoiemu narodovi [Ohiienko Ivan. Saving Ukraine. In the hard service of his people] (1968). 2-e vyd. Vinnipeh: Tov-vo «Volyn». [in Ukr.].
 18. Tymoshyk, M.S. (1997). Holhofa Ivana Ohiiienka. Ukrainoznavchi problemy v derzhavotvorchii, naukovii, redaktorskii ta vydavnychii diialnosti: Monohrafiia [Ivan Ohiienko's Calvary. Ukrainian Studies Problems in State-Building, Scientific, Editorial and Publishing Activities: A monograph] / premdova M.H. Zhulynskoho. Kyiv: Zapovit. S. 45-51. [in Ukr.].
 19. Tymoshyk, M.S. (2000). «Lyshus naviky z chuzhynoiu...» Mytropolyt Ilarion (Ivan Ohiienko) i ukrainske vidrodzhennia [«I will remain forever with a foreign land...» Metropolitan Hilarion (Ivan Ohiienko) and the Ukrainian revival]. Vinnipeh: Ukrainskyi pravoslavnyi Sobor Sv. Pokrovy; Kyiv: Naukovo-vydavnychi tsentr «Nasha kultura i nauka». S. 65-78. [in Ukr.].

20. Tymoshyk, M. (2017). *Yoho bii za derzhavnist* [His fight for statehood]. Kyiv: Nasha kultura i nauka. S. 54-82. [in Ukr.].
21. Tiurmenko, I.I. (1998). *Derzhavnytska diialnist Ivana Ohiiienka (mytropolyta Ilariona): monohrafiia* [The State Activity of Ivan Ohiiienko (Metropolitan Hilarion): A Monograph] / peredmova N.I. Myronets. Kyiv. S. 42-82. [in Ukr.].
22. *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy)* [Central State Archive of Higher Authorities and Governments of Ukraine (CSAHA Ukraine)]. F. 1131. Op. 1. Spr. 35. Ark. 47. [in Ukr.].
23. *TsDAVO Ukrainy* [CSAHA Ukraine]. F. 1131. Op. 1. Spr. 36. Ark. 30. [in Ukr.].
24. *TsDAVO Ukrainy* [CSAHA Ukraine]. F. 2582. Op. 1. Spr. 188. Ark. 110. [in Ukr.].

Olexandr Zavalniuk

**IVAN OHIIENKO WORKING AS RECTOR OF KAMIANETS-
PODILSKYI UNIVERSITY AND MINISTER OF EDUCATION /
CONFESSIONS / CHIEF REPRESENTATIVE OF THE UKRAINIAN
PEOPLE'S REPUBLIC GOVERNMENT: EXPEDIENCY,
EFFECTIVENESS AND SIGNIFICANCE (1919-1920)**

The issue of Ivan Ohiienko's simultaneous realization of his organizational potential in various high positions in the Ukrainian National People's Republic, which were related to the educational, spiritual and administrative spheres and subordinated to the interests of national revival, is being investigated. The relevance of the topic is prompted by the need for a personal dimension of the role of the Ukrainian elite in the revolution by example of one of the most active high-ranking leaders in 1919-1920 and learning lessons for future generations.

The purpose of the article is to clarify the main content, expediency, effectiveness and significance of the multi-disciplinary activity by Ivan Ohiienko for the national revival of 1919-1920, who, during certain stages, simultaneously combined the performance of various state-administrative duties. To achieve it, such research methods as general scientific (analysis, synthesis, systematization, induction, deduction), related sciences (political anthropology and psychology) and special-historical (structural-functional, chronological, historical-biographical, selective) were used.

Scientific novelty: for the first time, the public activity of a scientist, educator and statesman who simultaneously held several important positions and realized his organizational, intellectual and managerial potential in the interests of Ukrainian national revival is covered comprehensively.

Conclusions. The authorities of UNR repeatedly engaged the rector of K-PDUU Ivan Ohiienko to work in the highest echelon of the Ukrainian state power, where he held ministerial positions, was a member of the Ukrainian government and its main authorized representative in communication with Polish administrative bodies in Kamianets-Podilskyi. Thanks to his abilities, constant determination, perseverance and great self-sacrifice, which were manifested simultaneously in various positions, he managed to ensure the resolution of the official duties assigned to him at a completely positive level, which gave useful results for the case, corresponded to the interests of the state and society. Although from a personal point of view, this practice exhausted the part-time worker and seriously overloaded him. This testified to the lack of a real personnel reserve in the state and the need to solve this issue.

Key words: the Ukrainian People's Republic, Ivan Ohiienko, Rector, Minister of Education, Minister of Confessions, Chief Representative of the UNR government, personnel reserve.

Отримано: 24.10.2023 р.

УДК 94(437+477)(161=2)«1921-1939»:378.14
DOI: 10.32626/2309-7086.2023-20.324-329

Ольга Зубко

*ORCID 0000-0002-7052-1472,
кандидат історичних наук, старший викладач
кафедри всесвітньої історії та археології,
Донецький національний університет
імені Василя Стуса (Вінниця)*

НЕФОРМАЛЬНЕ СПІЛКУВАННЯ ПРЕДСТАВНИКІВ УКРАЇНСЬКОГО ЕМІГРАЦІЙНОГО ОСЕРЕДКУ МІЖВОЄННОЇ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ (1921-1939)

Неформальне спілкування в українському еміграційному середовищі міжвоєнної Чехословаччини – це, насамперед, чутки та плітки як особливий підвид людського спілкування, що розвивається незалежно від ставлення до нього з боку людства й змістовний феномен функціонування тієї або іншої інформації, котрий суттєво впливає на форми самовираження певних масових настроїв й суспільної думки та є ефективним каналом керування останніми. Еміграційні чутки та плітки антибільшовицької частини еміграційного осередку міжвоєнної ЧСР розглянуті не тільки крізь призму тієї або іншої інформації (інформаційного контенту), а й крізь призму певних рівнів комунікації, котрі не тільки дозволяли безпечно адаптуватися в нових життєвих реаліях, а й були яскравими індикаторами «своїх-чужих». Чутки в середовищі української міжвоєнної празької еміграції були найбільш поширеним каналом неформального спілкування. Тоді як плітки стосувалися переважно тих, хто мав яскраво виражене хоббі, вади у зовнішності або поведінці.

Ключові слова: український еміграційний осередок, міжвоєнна Чехословаччина, чутки, плітки, неформальне спілкування.

Постановка проблеми. Неформальне спілкування – досить багатогранне. Не вистачить паперу, сил та часу аби перерахувати всі ті теми, котрі воно охоплює. Це і тематичні розмови про погоду, сім'ю, фільми, книги, прогулянки, переживання, стосунки, захворювання; це і жанрові повідомлення новин, дискусії, сварки, вираження симпатій та інше. Тобто, неформальне спілкування, оминаючи соціальні статуси й ролі, акцентує свою увагу на людських взаєминах і відносинах. Тут уперед виходить емоційна, а не цільова (раціональна) сторона. Неформальне спілкування вирізняється двома окремими формами: чутками та плітками.

Чутки та плітки з одного боку – особливий підвид людського спілкування, котрий існує та розвивається незалежно від ставлення до нього з боку людства. З другого боку – це основний змістовний феномен функціонування тієї або іншої інформації, котрий суттєво впливає на форми самовираження певних масових настроїв й суспільної думки, і котрий, в свою чергу, є ефективним каналом керування останніми.

Аналіз останніх публікацій. Наукові розвідки з окресленої тематики – відсутні. Варто відзначити тільки упорядковану збірку Василя Габора «Летіло 40 сорок: літературні анекдоти про відомих письменників, художників, політиків та мистецькі й суспільно-політичні події 20-30-х рр. XX ст.» [1].

Метою дослідження є розгляд еміграційних чуток і пліток антибільшовицької частини еміграційного осередку міжвоєнної ЧСР не тільки крізь при-

зму тієї або іншої інформації (інформаційного контенту), а й крізь призму певних рівнів комунікації, котрі не тільки дозволяли безпечно адаптуватися в нових життєвих реаліях, а й були яскравими індикаторами «своїх-чужих».

Виклад основного матеріалу. Чутки – це своєрідний «тіньовий світ», особливі джерела інформації, зазвичай не зовсім достовірні та такі, які передаються «по-секрету» виключно в усній формі. В середовищі української міжвоєнної празької еміграції вони були найбільш поширеним каналом неформального спілкування. Їх цінність крилася в тому, що вони передавали неофіційну інформацію про «другий світ» й «людей, котрі жили по-іншому в тому другому світі». А оскільки це була прихована інформація, то вона ніби залучала людей до таємниці, дозволяла відчувати себе «обраними», тобто, структурувала людей на дійсно «своїх» та «чужих».

Життя представників українського антибільшовицького еміграційного осередку, котрі внаслідок програшу Національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. опинилися на чехословацьких теренах, можна умовно розділити на декілька періодів: 1921-1925, 1925-1928, 1929-1935, 1936-1939.

В 1921-1925 рр. характеризуються побутуванням в середовищі еміграції так званої «концепції швидкого повернення» – вірою в те, що ось-ось більшовизм занепаде і стане можливим повернення додому. Тому більшість чуток і пліток цих років оберталися навколо питань різноманітних причин програшу Національно-визвольних змагань й передбачень можливих шляхів занепаду більшовизму. Так, наприклад, через чутки відносно тих або інших причин програшу, добряче діставалося Григорію Микитовичу Сидоренку (1874-1924) – директору бібліотеки Української господарської академії в 1922-1924 рр. Колишній міністр пошт і телеграфу УНР був свого часу головою делегації УНР на Паризькій мирній конференції. Отож, як відзначала еміграція, «мав багато здорового кумівського розуму, яким, на жаль, і вирішував найскладніші політично-дипломатичні проблеми». «... Коли вбрав до смокінга довгу полинялу фіолетову краватку і секретар делегації звернув увагу, що це не *comme il faut* («не так як треба» – О.З.), він спокійно відповідав, що Україна має свою стару культуру і не мусить в усьому наслідувати Францію. Коли раз якийсь визначний француз, увійшовши до делегації, побачив Сидоренка поруч із возним делегації (водієм – О.З.), то вирішив, що голова делегації той, хто робить краще вражіння... Сидоренко ж казав потім: «Бачите, які ці «ваші» французи інтелігентні. Не вміють відрізнити мене, дипломата, від нашого Івана» [1, с.26]. Сидоренко-інженер не розумівся у закордонній політиці, не знав законів дипломатії, не володів жодною іноземною мовою. В середовищі українського празького еміграційного осередку пліткувалося також про те, що пан голова не гребував й «красним слівцем». Так на запитання Клемансо, адресоване Олександрю Яковичу Шульгину (1889-1960) – члену «української мирової делегації», з 1921 р. ще й голові Української надзвичайної дипломатичної місії УНР у Франції; у 1923-1927 рр. Шульгин жив у Празі, працював в Українському вільному університеті та Українському вищому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова – щодо того, коли б довелось Україні обирати, то кого б вона вибрала Росію чи Польщу, Сидоренко безцеремонно в присутності усіх зауважив: «Про...рали справу!» [1, с.11].

1925-1928 рр. були «роками поворотництва». Життя засвідчувало, що більшовизм не конає, а навпаки, «розправляє крила», отож, частина вихідців, втомлена міжпартійними чварами, винесеними і в еміграцію, а ще більше безгрошів'ям й невпевненістю у своєму соціальному статусі, окрилена НЕПом та «українізацією», поверталася додому. Більшість поважних «поворотників» у своє виправ-

дання відкрито говорили про власні образи на лідера українських есерів Микиту Шаповала (1882-1932), котрий виступав ледь не диктатором щодо «українських пражан й подебраців» і додавали, що краще «хай пан узурпатор» ходить кладовищем, яке так полюбає, та виголошує свої соціалістичні ідеї й претензії мертвим» [2, с.167]. Від поважних «поворотників» не відставала й бунтарська молодь. Галина Мазуренко-Боголюбова (1901-2000) – український художник, представник «Празької поетичної школи»; перший докторат захистила в УВПІ ім. М. Драгоманова в 1929 р., другий – в Українському вільному університеті в 1944 р., працювала лекторкою на кафедрі Д. Антоновича в УВУ в празький період, – загадувала про таку чутку: «Перебралися наші й не наші хлопці через кордони різними шляхами. Попросили кімнати. Їм дали. Хто чився, а хто й малював у «Мистецькій академії». Не дуже й переживали. Ті, хто малював, мали тільки картки на обіди. Але ж малювати потрібно було й натуру!? Що робити? На натурщицю грошей, звісно, не було. Ось і згодилися один одному позувати почергово, щоб нікому образливо не стало. Кожен з хлопців був по-своєму красивим. Один статурою нагадував Аполлона, отож домальовували йому аполлонівське. Інший був як Ахілл.... Ну й, відповідно, пішли малюнки один краще другого. Підхарчуються хлопці в столові Громадського комітету, борщу та хліба (й того, й того досхочу!), і дали малювати. Все було добре та спокійно певний час. Парубки не відчували над собою біди та і Шаповал радів, що в осередку мистецтвом цікавляться, що не палять та не пиячать, що цигарки вимінюють на вугілля та папір. Задоволений цією обставиною Шаповал тільки пригаджував свої вуса, які нагадували вуса моржа. Проте, з часом, осередком, а так завжди буває, почали котитися чутки. Балакали різне. Шаповал спершу їм не йняв віри, а потім гепнув кулаком по столі й вирішив навідається до «Мистецької академії» особисто. Побачене його ошелешило. Шаповал..... вибухнув. Ні, він не сказав: «Вибачте, в громадській установі такого бути не може!». Він бухнув по-українському: «Ану, геть звідси, халамидники! Щоб духу вашого тут не було!». Так Академія лишилася «без протекції», а хлопців позбавлено борщу та хліба» [2, с.187]. 1929-1935 – період, коли в міжвоєнній Чехословаччині згорнулася Ruská rotnosná аксе, а також країну зачепила світова економічна криза. Обидві негативно позначилися на фінансовому та матеріальному становищі українських вихідців. Тому основна маса чуток в ці вже роки стосувалася працевлаштування. Усіх цікавило: де можна було працювати, за яку оплату та який термін? Багато хто бідкався зі свого або чужого життя-буття. «В 1933-1937 роках, – пригадував Валентин Сім'янець (1899-1992) – «чорний запорожець», скульптор, в празький період інженер-гідротехнік, – всю Республіку справді було поділено на зони, про які ходили чутки. В зонах визначено було платню нефаховим робітникам. З Центру з Праги розходилися крути аж до Карпатської України. Центр, Прага – робітникові за годину праці 2.20 корон, а в Карпатській Україні – 1.2 корони. Заробітку грубого аж 88 корон в місяць, з відрахуванням – 80 корон...» [3, с.160].

Тоді як 1937-1939 рр. були, фактично, роками, під час яких в двері українських вигнанців стукала Друга світова війна.

Щодо ж пліток, то вони, власне, тотожні чуткам, проте різниця між ними все ж існує. Чутки, зазвичай, стосуються більшої кількості людей, а плітки – лише деяких. Чутки – емоційніші, а плітки мають більш «особистісний» характер, вони інформативніші й насичені великою кількістю деталей. Чутки частіше недостовірні, а плітки несуть інформацію як правдиву, так і неправдиву; перевірену або ні, або ще таку, яка схожа на те, що таке може бути. В когорті українських вихідців у між-

восній ЧСР плитки, здебільшого, торкалися тих, хто мав виражене хобі або яесь прикметні (виразні) особливості у зовнішності або в поведінці.

Наприклад, професор УГА Яків Михайлович Моралевич (1878-1961) – учасник 1-го Конгресу українських націоналістів (1929 р.), «Головний контрольний» ОУН (з 1929 р.) – крїзь і завжди спізнався. «В перші часи існування Української Господарської Академії в Подєбрадах, за браком помешкань для аудиторій, були вийняли салю в готелю «Народний Дім», поруч з реставрацією (рестораном – О.З.) (у тій салі ввечері збиралися реставраційні гості). Ця саля, між іншим, була призначена й на виклади торговельної арифметики на Економічно-Кооперативному факультеті, яку й викладав доц. Я. Моралевич. Одною з «прикмет» доц. Моралевича була та, що він стало спізнався на лекції. Отож, одного разу він теж спізнався. Вскочив захикавшись до аудиторії, на ходу сказав «Добрий день» і відразу почав на дощі наводити приклади з курсу своїх лекцій. Те, що в салі сиділа лише одна людина, для нього не було дивиною, бо студенти дуже не радо ходили на цей курс. Вже доходить година лекції... Раптом особа, що сиділа в салі, підноситься: «Декуї, пане професоре! Сїгте-бих пословхал, сн не мам часу! Ма угта!» Виявляється, що до салі випадково зайшов якийсь чех, зажадав «гальбу» (пиво – О.З.) й знічєв'я прослухав лекцію доц. Я. Моралевича» [1, с.146].

Пліткувалося в празькому еміграційному середовищі і про схильність до перевірок всього та всіх професора Бориса Миколайовича Мартоса (1879-1977) – українського громадсько-політичного діяча, вченого-економіста, кооператора та педагога. «Проф. Б. Мартос дуже популярно викладав свої лекції з курсу теорії кооперації, й це студентам, серед яких більша частина була бувших студентів російських високих шкіл, не подобалося й вони стало з цього глузували... Одного разу під час викладу проф. Б. Мартос, як приклад уважливості кооператора до своїх обов'язків, навів, що крамар (торгївець, продавець якогось товару – О.З.), зачинаючи на колодку крамницю, мусить перед відходом посмикати за колодку, щоб переконатися, чи справді він її замкнув. Студенти з цього вже надто популярного прикладу тільки сміялися. (Маємо зауважити, що сам професор Мартос не раз, зачинаючи двері власного будинку, миттєво відчиняв їх, щоб перевірити, чи не забув він у будинку ключі. – О.З.). Але по кількох днях трапилася пригода – хтось обікрав студентську кооперативну крамницю, бо колодка не була замкнена.... На другий день під час викладу проф. Б. Мартос звернувся до слухачів: «Ось кажуть, що професор Мартос такий і сякий, дурниці на лекції верзе. А я казав, щоб за колодку посмикати! А ось не почували – й кооперативу обікрали, – триумфуючи заявив він!»» [1, с.147].

«Знали» «українські пражани» і про те, що професор Сергїй Васильович Бородавський (1870-1942) – відомий український державний діяч та економіст – дуже упереджено ставився з якоїсь (відомої тільки йому – О.З.) причини до євреїв. А ще як і письменник Василь Королів, був не здатний до вивчення мов. Бородавський щодня їздив з Праги до Подєбрад потягом на лекції. І ось: «Одного разу повертаючись з Подєбрад, зустрічається він із знайомим чехом. Під час балачки чех і питає професора: «Пане професоре! Як то їж зажділі вашу Академію? («Зажділі») – чеською «облаштували». – О.З.)». «Та де там зажидали?, – обурюється професор, – лише двох жидів тільки й маємо, а вже кажуть зажидали!» [1, с.147].

Український літературознавець та мовознавець, громадсько-політичний діяч Олександр Михайлович Колесса (1867-1945) відзначався життєвою хитрїстю (в народі про таких казали й кажуть «практичний господарник» – О.З.), а ще неабияк повсюдно хизувався своєю донькою – видатною піаністкою

Любкою Колессою (1892-1997). «У Празі робили кілька літ тому ювілей проф. Ол. Колесси. (Йдеться про 1932 р., коли відзначалося 65-річчя з дня його народження як професора Карлового університету та голови Комітету допомоги для українських і білоруських студентів в ЧСР. – О.3.). У Львові чули ми з цього приводу таку розмову. «Не хотів би я бути у шкурі головного ювілейного референта. Про що він буде говорити? Про ті твори, про які Колесса мав написати...» «Може говорити про найкращий твір Колесси, який він має ось-ось видати». «Про який?» «Про його доньку Любку»» [1, с.12].

За свідченням тих же «українських пражан», відзначався сарказмом до життя і людей, а ще любов'ю до товариства й пива (та інших напоїв) відомий громадсько-політичний діяч та поет Олександр Олесь (Олександр Іванович Кандиба (1878-1944)).

1936 р. Прага. Відповідь-епіграма О. Олесь на вихід книги професора Сергія Павловича Шелухіна (1964-1938) – видатного вченого та юриста – «Звідкіля походить Русь – теорія кельтського походження Київської Русі»: «Звідкіля походить Русь, / Я судити не берусь, / Ні мені, ні їй не шкодить, / Звідкіля вона походить. [1, с.12].

«Діставалося» й Івану Огієнку (1882-1972) – українському науковцю, громадському й церковному діячу, єпископу ППЦ, предстоятелю УГПЦК. Його, переважно, «розігрували» в еміграційній пресі. «Професор Іван Огієнко аби змінити свій авторитет здав докторат у чеському Брні, однак у пресі з'явилися сенсаційні звістки, що його зробили почесним доктором у швейцарському Берні..... А 1 квітня 1937 р. замайоріла й поготів цікава вісточка, що Королівський Інститут в Лондоні вибрав його своїм почесним членом «за заслуги в ділянці пропаганди милозвучності європейських мов». Цікаво, що цю інформацію передрукував чернівецький часопис «Час»» [1, с.91].

Висновки. Отже, певна позитивність та виправданість чуток і пліток в українському еміграційному середовищі міжвоєнної Чехословаччини, не позбавленого цих явищ, свідчила про релаксацію людей, котрі часто-густо втомлювалися від занадто офіційних норм спілкування та потребували змін емоцій (на кшталт «вихлюпу емоцій» на футбольному чи хокейному матчі). Рятуючись від одних емоцій, емігранти звільнили свою психіку для інших і цим емоційно перебудовувалися та розвивалися.

Список використаних джерел і літератури:

1. Летіло 40 сорок. Літературні анекдоти про відомих українських письменників, митців, політиків та мистецькі й суспільно-політичні події 20-30-х рр. XX ст. / упорядн. В. Габор. Львів: ЛА «Піраміда», 2015.
2. Мазуренко Г. Шлях творчих зусиль. *Скит поетів*. Лондон. 1971.
3. Сім'янцеv В. Інженер-емігрант в Чехо-Словаччині (1929-1945). Buenos Aires; Philadelphia: Вид. Юліана Середяка, 1978.

References:

1. Habor, V. (Ed.) (2015). *Letilo 40 sorok. Literaturni anekdoty pro vidomykh ukrain-skykh pysmennykiv, myttsiv, politykiv ta mystetski y suspilno-politychni podii 20-30-kh rr. XX st.* [40 magpies flew]. Lviv: LA «Piramide». [in Ukr.].
2. Mazurenko, H. (1971). *Shliakh tvorchykh zusyl.* [The path of collective efforts]. *Skyt poetiv.* [Hermitage of poets]. London. [in Ukr.].
3. Sim'iantsev, V. (1978). *Inzhener-emihrant v Chekho-Slovachchyni (1929-1945).* [Emigrant engineer in Czechoslovakia (1929-1945)]. Buenos Aires; Philadelphia. Vyd. Yuliana Serediaka. [in Ukr.].

Olha Zubko

INFORMAL COMMUNICATION OF REPRESENTATIVES OF THE UKRAINIAN EMIGRATION CENTER OF INTERWAR CZECHOSLOVAKIA (1921-1939)

Informal communication in the Ukrainian emigration environment of interwar Czechoslovakia is, first of all, rumors and gossip as a special subspecies of human communication that develops regardless of the attitude towards it on the part of humanity and a meaningful phenomenon of the functioning of one or another information, which significantly affects the forms of self-expression of certain mass attitudes and public opinion and is an effective channel of managing the latter. Emigration rumors and gossip of the anti-Bolshevik part of the emigration center of the interwar Czechoslovak SSR were considered not only through the prism of one or another piece of information (informational content), but also through the prism of certain levels of communication, which not only allowed them to safely adapt to the new realities of life, but were also bright indicators of «their – strangers». Rumors among the Ukrainian interwar Prague emigration were the most common channel of informal communication. Back then, gossip mainly concerned those who had pronounced hobbies, defects in appearance or behavior.

Key words: Ukrainian emigration center, interwar Czechoslovakia, rumors, gossip, informal communication.

Отримано: 9.11.2023 р.

УДК 94(37-11):(726:27-523.48)

DOI: 10.32626/2309-7086.2023-20.329-336

Олександра Коломієць

ORCID 0000-0002-5998-4353,

аспірантка історичного факультету,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ РИШТУВАНЬ ТА ЗМІЦНЮЮЧИХ КОНСТРУКЦІЙ У ХРАМОВОМУ ЗОДЧЕСТВІ СЕРЕДНЬО- ТА ПІЗНЬОВІЗАНТІЙСЬКОГО ПЕРІОДІВ

Мета статті: дослідити особливості застосування будівельних риштувань та зміцнюючих конструкцій з деревини у візантійському храмубудуванні на основі збережених писемних, візуальних та археологічних джерел; виявити належність пам'ятки до певної архітектурної школи (столичної/провінційної) за системою розташування та замуровування технічних отворів від риштувань. Методологія дослідження базується на принципах історизму, методи компаративного аналізу, дедукції та індукції. Наукова новизна полягає в тому, що переважна більшість пам'яток візантійського храмового зодчества зруйнована або потребує негайної реставрації для збереження її автентичного вигляду. Тому вивчення всіх аспектів будівельного процесу, навіть таких незначних, на перший погляд, як риштування, їх зв'язок з етапами будівництва, допоможуть краще розуміти фронт роботи з відновлення пам'ятки. Висновки: будівельні риштування являють собою різномірні дерев'яні платформи, які дозволяють переміщуватися зодчим на різну висоту по мірі просування зведення стін та склепінь. Про використання риштувань візантійцями свідчать залишені технічні отвори у стінах, які робилися спеціально для закріплення тих самих ри-

штувань. Крім будівельників, риштуваннями користувалися муляри, а також живописці. Система розташування та замурування таких отворів може яскраво свідчити про належність пам'ятки до певної архітектурної школи. На відміну від провінційних пам'яток, варіативність отворів від балок у Константинополі досить незначна. Під час будівництва необхідно було зміцнити конструкцію арок, склепін та куполів, поки вапняний розчин застигав (і залишався пластично текучим), – рішенням стало закладання в товщу стіни дерев'яних зв'язків, з'єднаних у кутах за допомогою каювання залізними костиллями; система таких зв'язків сприяла стійкості будівлі, з'єднуючи її конструкцію на всю висоту; крім цього, за дерев'яними зв'язками можна дендрохронологічно датувати пам'ятник, а також ідентифікувати певну архітектурну майстерню. Подальше дослідження залишається перспективним.

Ключові слова: Візантія, храм, будівельники, риштування.

Постановка проблеми. Станом на сьогодні існує обмежений ряд фахової літератури у сфері візантійської архітектури, яка б зосереджувала фокус дослідження на таких конструктивних рішеннях як будівельні риштування та зміцнюючі дерев'яні конструкції. Переважна більшість пам'яток візантійського храмового зодчества зруйнована, або потребує негайної реставрації для збереження її автентичного вигляду. Тому вивчення всіх аспектів будівельного процесу, навіть таких незначних, на перший погляд, як риштування, їх зв'язок з етапами будівництва, допоможуть краще розуміти фронт роботи з відновлення пам'ятки.

Коло писемних джерел – агіографії, тобто життя святих – для даної статі носить досить обмежений характер, що пояснюється специфічністю предмета дослідження. Майже всі згадки будівельних риштувань стосуються сюжетів про нещасні випадки, коли конструкції обвалилися, робітники, які на них працювали – впали, але їх раптово врятував місцевий святий (наприклад, агіографії св. Євфимія Нового, Фотіна, Афанасія Афонського та ін.). Головний недолік джерел – недостатня інформативність як в описі самих риштувань, так і причин їх руйнування: у першому випадку постає узагальнююча назва «дерево», у другому – обвал пояснюється демонічними хитрощами. Вірогідно, ця тенденція пов'язана з тим, по-перше, що агіографії писали ченці, які хоч і були знайомі з будівельною справою, але не позиціювалися як професійні зодчі, а по-друге, головною метою оповідання був виключний життєопис святого і дива, які він творив.

Більше ясності у вивченні будівельних риштувань вносять візуальні джерела – фрески та мозаїки із зображенням процесу храмовбудівництва (наприклад, мозаїки собору Сан Марко у Венеції, фрески церкви у Дечанах (Косово) і т.п.), а також аналогічні книжні мініатюри (Ватиканського Октатевху XII ст., наприклад).

Найбільш інформативним джерелом у дослідженні будівельних риштувань є археологічні розкопки, результати яких проаналізовані у ряді фундаментальних праць.

Візантологія отримала значний поштовх у розвитку з приходом революційного XX-го століття, коли у європейських науковців прокидається інтерес до матеріальної спадщини Османської імперії (і особливо – вже після її розпаду). До цього періоду можна віднести напрацювання 1912 р. британського професора історії архітектури Александра Ван Міллінгена «Byzantine Churches in Constantinople: their history and architecture» (укр. «Візантійські храми у Константинополі: їх історія та архітектура»). Автор базує своє дослідження в основному на археологічних матеріалах, оскільки на момент написання праці багато пам'яток візантійської архітектури перебували у стані руїн. У міжвоєнний період вивчає візантійську архітектуру радянський візантолог М.І. Брунов; повноцінний ґрун-

товний доробок вийде у світ вже після Другої Світової: у 1966 р. автор опублікує «Архітектуру Візантії», яка довгі десятиліття стане «настільною книгою» радянських візантиністів. Дослідження конструктивних рішень у візантійському зодчестві якісно переформатовуються з другої половини ХХ ст. Так наприклад, американсько-німецький науковець Річард Краутхеймер приділяв увагу вивченню будівельних ріштувань, зокрема, у своїй монографії «Early Christian and Byzantine Architecture» (укр. «Ранньохристиянська та візантійська архітектура») за 1965 р.; трохи пізніше, у 1976 р., британський візантолог Кирилл Манго видав свою книгу «Byzantine Architecture» (укр. «Візантійська архітектура»). Доробок поповнив золотий фонд архітектурознавства. Будівельні техніки та їх варіювання у різних провінціях Візантії стали наріжним каменем у монографії професора візантійської археології Університету Фессалонік Георгоса Веленіса: у 1988 р. Він публікує «Thirteenth-Century Architecture in the Despotate of Epirus: The Origins of the School» (укр. «Архітектура XIII ст. у Епірській деспотії: витоки школи»). У радянській візантології цього часу виокремлюється 3-х томне видання, присвячене культурі імперії ромеїв: перший том 1984 р. – «Культура Візантії: IV – перша половина VII ст.», другий том 1989 р. – «Культура Візантії. Друга половина VII-XII ст.» та третій том 1991 р. – «Культура Візантії. XIII – перша половина XV ст.». У контексті даної статті нас цікавить останній том в розділі «Архітектура». Рецепціям візантійського зодчества у храмовбудівництві Київської Русі присвячено напрацювання 1995 р. «Храмове будівництво Київської Русі» радянського, пізніше російського, науковця П.А. Раппопорта. Цього ж року було опубліковано монографію «Roman Building: Materials and Technique» (укр. «Римське будівництво: матеріали та технології») французького археолога Ж.-П. Адама, де автор зокрема, прослідковує спадковість будівельних традицій Риму Візантією. З останніх праць закордонних візантологів, які зосереджувалися на конструктивних рішеннях храмового зодчества, можна відзначити фундаментальну монографію 1999 р. «Master Builders of Byzantium» (укр. «Будівельники Візантії») американського професора Іллінойського університету Роберта Оустерхаута. Дослідження охоплює багаті аспекти візантійської храмової архітектури і є найбільш повним зібранням відомостей з цієї проблематики на сьогоднішній день.

Мета дослідження – дослідити особливості застосування будівельних ріштувань та зміцнюючих конструкцій з деревини у візантійському храмовуванні на основі збережених писемних, візуальних та археологічних джерел; виявити належність пам'ятки до певної архітектурної школи (столичної/провінційної) за системою розташування та замурування технічних отворів від ріштувань.

Виклад основного матеріалу. Будівельні ріштування являють собою різнорівневі дерев'яні платформи, які дозволяють переміщуватися зодчим на різну висоту по мірі просування зведення стін та склепінь. Про використання ріштувань візантійцями свідчать залишені технічні отвори у стінах, які робилися спеціально для закріплення тих самих ріштувань, при чому дерев'яні балки іноді могли пронизувати обидві сторони стіни, і зовнішню, і внутрішню наскрізь (Adam, 1995, с.84). Конструкція передбачала, що платформа, на якій працюють будівельники – своєрідний поміст – буде підтримуватися як мінімум двома балками. По мірі просування зведення стін, коли висота зростала, робітники добудовували і ріштування.

Крім будівельників, ріштуваннями користувалися муляри, а також живописці. Відмінність тільки в тому, що працювали вони згори донизу, а коли закінчували певний етап і опускалися нижче – прибирали вже не потрібні ріштування. Коли будівництво та оздоблення споруди було завершено технічні

отвори від балок затирали розчином. Що цікаво, що саме ці незначні деталі будівельної справи – отвори від риштувань, тобто система їх розташування та замурування, може яскраво свідчити про належність пам'ятки до певної архітектурної школи, як стверджує фессалонікський професор археології Георгос Веленіс (Velenis, 1988, с.280).

Згадка про дерев'яні риштування часто зустрічається у агіографіях, тобто життєписях святих. Так у багатьох творах «класичний» сюжет про будівництво завжди обертається навколо історії, коли риштування обвалилися, робітник впав, але його врятував місцевий святий, при цьому причину обвалу конструкцій шукають у демонічних хитрощах (як, наприклад, в агіографії св. Євфимія Нового (датується IX ст.), де описується спорудження церкви у Перістері (під Фессалоніками)) (Ousterhout, 1999, с.198).

Оповіді про падіння будівельників з риштувань не викликають сумнівів (крім, «демонічних проявів», звісно), адже робітники мусили працювати на досить значній висоті та ще й без якої-небудь страхівки, що, само собою, небезпечно. До того ж зодчий міг і загинути після падіння, про що також часто повідомляється у джерелах (при цьому, важко зрозуміти, який саме елемент риштувань обвалився і спричинив нещасний випадок). Так у згаданій агіографії св. Євфимія було зазначено досить лаконічно, що обвалилося дерево (Millingen, 1912, с.285). Тобто, джерела не розрізняють поміст зі сходами, називаючи всю конструкцію риштуванням.

У візуальних джерелах, зокрема, на мозаїках собору Сан Марко у Венеції (перебудова XI ст.) можна побачити риштування у сцені спорудження біблійної Вавилонської башти; аналогічний сюжет із зображенням риштувань присутній і в мініатюрах до 95-го Псалму. Тобто саме візуальні джерела доповнюють уявлення (з письмових джерел) про будівельні риштування, на основі чого дослідники класифікують риштування на вбудовані, підвісні та самостійні (Брунов, 1966, с.347).

Цікавий опис риштувань столичного храму Фотіна можна знайти у агіографії св. Фотіна, де повідомляється наступне: «Живописці прикрашали склепіння своїм мистецтвом, коли раптово підломився брус дерева, на якому і покоїлася вся вага сходів, які взагалі-то були майстерно зроблені з багатьох шматків дерева; коли вони раптово обвалилися, то захопили з собою і художників донизу. І вони, звісно, були б розчавлені ними або розбилися насмерть, якщо б не допомога [святого Фотіна – прим. автора] ... який піймав все це маленьким цвяхом, і заборіг трагедії, врятувавши людей» (Ousterhout, 1999, с.199). У даному фрагменті мова йде про підвісні риштування (які до речі, були широко застосованими у римському зодстві (Adam, 1995, с.174)), які повинні були спиратися на одну балку, яка до того, не була закріплена ніяким чином на рівні підлоги (в інших випадках такі підвісні риштування «обпиралися» на виступи або карнизи в стіні).

Інше джерело описує про випадок з риштуванням у столичному храмі Піги. Згідно історії художники писали образ Зішестя святого Духу, коли дерев'яні риштування (і підмостки, і сходинки разом, ймовірно) почали хилитися у сторону амвону (це підвищена площадка перед вівтарем, яка розташовується у наосі); натомість живописців врятувала Богородиця, яка не тільки втримала риштування від обвалення, але й їх випрямила (Ousterhout, 1999, с.208). З цього сюжету стає зрозумілим, що риштування все ж мали якісь опори (тобто вони вже не підвісні), але були вони або неякісно закріплені, або взагалі не закріплені до поверхні стіни. Схожі конструкції риштувань зображу-

ються і в мініатюрі Ватиканського Октатевху XII ст., де йде мова про руйнування біблійної Вавилонської башти.

Детальний опис риштувань можна знайти в агіографії засновника Афонського монастиря – Афанасія Афонського: риштування названі у джерелі «робочими сходами», які обвалилися під час знаходження на них самого святого і ще шести монахів; історія закінчилася трагедією, бо Афанасій загинув (Ousterhout, 1999, с.211). Також у агіографії повідомляється, що розчин на момент інциденту був ще сирим, тому враховуючи, що на риштування помістили занадто велику вагу, не дивно, що вони обвалилися. В іншій же версії агіографії Афанасія наголошується, що монахи, які впали разом зі святим, були поховані під балками, тобто, скоріш за все, цей випадок розповідає про обвал підмостків.

Зображення подібних риштувань, закріплених у стіні, зберіглося у фресках храму середини XIV ст. в Дечанах. Сюжет оповідає знову про Вавилонську башту, зі стіни якої стирчать дві балки, на яких розміщена платформа, на якій, у свою чергу, сидить майстер, у той час коли інші будівельники підносять будівельні матеріали сходами риштувань (Mango, 1976, с.137).

З усіх проаналізованих джерел, можна припустити, що лише вбудовані риштування залишають технічні отвори, які і допомагають інтерпретувати архітектурну школу. Слід зауважити, що при сучасній реконструкції багатьох пам'яток певні конструктивні елементи (такі як отвори від балок) були зруйновані. Грецький дослідник Георгос Веленіс нарахував більше двох десятків варіантів різних отворів від риштувань у пам'ятках на території Балкан (Velenis, 1988, с.283). При цьому питання дослідження цих отворів і ідентифікацію за ними будівельних майстерень не є закритим.

Щодо столичних храмів можна відзначити, що варіативність отворів від балок у Константинополі досить незначна, адже у столичній архітектурній школі існувала певна стала традиція мурування *opus mixtum* та досить обмежене стінне декорування плінфою. Продовжуючи ранньохристиянську традицію храмубудування у пізніші візантійські періоди, отвори від риштувань залишалися у нижньому ряді плінфи кожного наступного шару. При цьому, висота двох шарів розчину разом з одною плінфою мала б відповідати й висоті балки, себто приблизно від 10 до 12 см. (Культура Візантії. XIII – первая половина XV в., 1991, с.499). У різновиді мурування з утопленим рядом цегли, до висоти розташування балки додається цей прихований за шаром розчину ряд плінфи. Обидва варіанти отворів, у будь-якому випадку, затиралися розчином після завершення будівельних робіт.

Під час будівництва необхідно було якимось чином зміцнити конструкцію арок, склепінь та куполів, поки вапняний розчин застигав, – виходом стало закладання в товщу стіни дерев'яних зв'язуючих елементів, з'єднаних у кутах за допомогою т.зв. «каювання костілями». За дерев'яними зв'язками можна дуже добре дендрохронологічно датувати споруду, однак, враховуючи вологий клімат Константинополя, вони дуже погано зберігаються, залишаючи після себе лише отвори та рівчачки у розчині.

Згаданий вище грецький дослідник Георгос Веленіс зазначає, що за розміщенням цих дерев'яних зв'язків можна також ідентифікувати певну архітектурну майстерню (Velenis, 1988 с.282). Так у вцілілих столичних пам'ятках майже не можливо виявити дерев'яні балки, адже їх залишки знаходяться у рядах каміння; а от у візантійській провінції про розташування балок свідчать ряди мурування, де яскраво простежуються зміни у використаних матеріалах.

Загалом роль дерев'яних зв'язків, що посилюють конструкцію склепіння, арки чи куполу (бані) неможливо переоцінити, оскільки, враховуючи, що при бу-

дівництві використовувалося дуже багато розчину, який повільно застигав і міг деформуватися від великої ваги, будівлі загрозувало явище, яке у будівництві зветься «пластичною текучістю розчину» (Культура Візантії. XIII – первая половина XV в., 1991, с.518), тобто дерев'яні зв'язки додавали стійкості конструкції будівлі. Для прикладу можна згадати, що саме через текучість розчину зруйнувався перший купол столичного Софійського собору (VI ст.) буквально через декілька років після закінчення будівництва (История Византии, 1967, с.391).

Таким чином, дерев'яні зв'язки, ціла їх система, сприяла стійкості будівлі, з'єднуючи її конструкцію на всю висоту. Навіть коли деревина перегнивала і від неї залишалися лише отвори, вапняний розчин вже набув міцності, а тому не було необхідності знову його якось укріплювати. Загалом, технологія застосування візантійськими зодчими дерев'яних зв'язків, що укріплюють арки, склепіння та куполи, визнається сучасними дослідниками досить ефективною технологією у храмубудівництві.

Технологія мурування склепінь, як і стін, передбачала застосування великої кількості вапняного розчину, який приховував нерівності рядів каміння або плінфи, але натомість викликав загрозу пластичної деформації у всьому муруванні. І якщо стіни у такому випадку могли укріплюватися на різних рівнях тимчасовими дерев'яними балками, то і для зміцнення склепінь використали подібне рішення.

Систему таких укріплюючих дерев'яних зв'язків з балок у стінах продовжували вперек арочних прольотів та коробових склепінь, але на відміну від зв'язків у стінах, у склепіннях їх було добре помітно (Mango, 1976, с.180). Друга відмінність – якщо укріплюючі конструкції у стінах після застигання вапняного розчину прибирали, то дерев'яні зв'язки в основі склепінь залишали і навіть декорували. Подібне можна прослідкувати у фессалоніському храмі XIV ст. св. Апостолів, де в умовах високого наосу потрібно було закласти два рівня дерев'яних зв'язків у т.зв. «п'яті» коробових склепінь у перетині головної нави з трансептом і над капітелями колон (Krautheimer, 1975, с.220-221). Інший аналогічний приклад – у храмах Хіланадара (датується 1303 р., Афон). Візантійська система дерев'яних зв'язків була перейнята і раннім зодчеством Київської Русі. У окремих випадках, як наприклад у смоленській церкві XII ст. Архангела Михаїла, зафіксовано аж 5 поясів дерев'яних зміцнюючих зв'язків, що пояснюється тим, що для пам'ятки характерна витягнутість форми у висоту (Rapport, 1995, с.135).

З плином часу дерев'яні зв'язки у конструкціях стін та склепінь згнивають, однак від них зберігаються отвори та канали. Для прикладу, у стінах столічного монастиря Хора (досліджувалися ділянки XII та XIV ст.) вище мармурових карнизів можна побачити канали діаметром 15x15 см.; на рівні п'ять склепінь та арок ці канали з'єднувалися з отворами (квадратними у перерізі) на фасаді, тобто ці дерев'яні зв'язки, враховуючи один рівень розташування з балками, мали призначення на кшталт кріплення (Krautheimer, 1975, с.156).

Висновки. Будівельні риштування являють собою різнорівневі дерев'яні платформи, які дозволяють переміщуватися зодчим на різну висоту по мірі просування зведення стін та склепінь. Про використання риштувань візантійцями свідчать залишені технічні отвори у стінах, які робилися спеціально для закріплення тих самих риштувань, при чому дерев'яні балки іноді могли пронизувати обидві сторони стіни, і зовнішню, і внутрішню, наскрізь. Конструкція передбачала, що платформа, на якій працюють будівельники – своєрідний поміст – буде підтримуватися як мінімум двома балками. По мірі просування зведення стін, коли висота зростала, робітники добудовували і риштування.

Крім будівельників, риштуваннями користувалися муляри, а також живописці. Коли будівництво та оздоблення споруди вже було завершено технічні отвори від балок затирали розчином. Система розташування та замурування таких отворів може яскраво свідчити про належність пам'ятки до певної архітектурної школи. Згадка дерев'яних риштувань часто зустрічається у агіографіях (життєписах святих) та у ряді візуальних джерел, таких як фрески, мозаїки та книжкові мініатюри, на основі чого поділяють риштування на вбудовані, підвісні та самостійні. На відміну від провінційних пам'яток, варіативність отворів від балок у Константинополі досить незначна: продовжуючи ранньохристиянську традицію храмобудування у пізніші візантійські періоди, отвори від риштувань залишалися у нижньому ряді плінфи кожного наступного шару; при цьому, висота двох шарів розчину разом з одною плінфою мала б відповідати й висоті балки; у різновиді ж мурування з утопленим рядом цегли, до висоти розташування балки додається цей прихований за шаром розчину ряд плінфи.

Під час будівництва необхідно було зміцнити конструкцію арок, склепінь та куполів, поки вапняний розчин застигав (і залишався пластично текучим), – рішенням стало закладання в товщу стіни дерев'яних зв'язків, з'єднаних у кутах за допомогою каювання залізними костиллями; система таких зв'язків сприяла стійкості будівлі, з'єднуючи її конструкцію на всю висоту; крім цього, за дерев'яними зв'язками можна дендрохронологічно датувати пам'ятник, а також ідентифікувати певну архітектурну майстерню. Технологія мурування склепінь, як стін, передбачала застосування великої кількості вапняного розчину, який приховував нерівності рядів каміння або плінфи, але натомість викликав загрозу пластичної деформації у всьому муруванні. І якщо стіни у такому випадку могли укріплюватися на різних рівнях тимчасовими дерев'яними балками, то і для зміцнення склепінь використали подібне рішення. Так систему таких укріплюючих дерев'яних зв'язків з балок у стінах продовжували впоперек арочних прольотів та коробових склепінь, але на відміну від зв'язків у стінах, у склепіннях їх було добре помітно. Друга відмінність – якщо укріплюючі конструкції у стінах після застигання вапняного розчину прибирали, то дерев'яні зв'язки в основі склепінь залишали і навіть декорували. Подальше дослідження залишається перспективним.

Список використаних джерел і літератури:

1. Брунов Н.И. Архитектура Византии. Москва, 1966.
2. История Византии в 3-х томах. Москва, 1967. Т. 2.
3. Культура Византии. XIII – первая половина XV в. Москва, 1991.
4. Adam J.-P. Roman Building: Materials and Technique. Bloomington, 1995.
5. Krautheimer R. Early Christian and Byzantine Architecture. Harmondsworth, 1975.
6. Mango C. Byzantine Architecture. NY, 1976.
7. Millingen A.V. Byzantine Churches in Constantinople. London, 1912.
8. Ousterhout R. Master Builders of Byzantium. New Jersey: Princenton University Press, 1999.
9. Rappoport P.A. Building the Churches of Kievan Russia. Aldershot, 1995.
10. Velenis G. Thirteenth-Century Architecture in the Despotate of Epirus: The Origins of the School. Belgrade, 1988. P. 279-284.

References:

1. Brunov, N.I. (1966). *Architektura Vizantii*. Moskva. [in Rus.].
2. *Istoria Vizantii v trekh tomakh*. Tom vtoroi. (1967). Moskva. [in Rus.].
3. *Kultura Vizantii*. XIII – pervaiia polovina XV veka. (1991). Moskva. [in Rus.].

4. Adam, J.-P. (1995). Roman Building: Materials and Technique. Bloomington. [in Eng.].
5. Krautheimer, R. (1975). Early Christian and Byzantine Architecture. Harmondsworth. [in Eng.].
6. Mango, C. (1976). Byzantine Architecture. NY. [in Eng.].
7. Millingen, A.V. (1912). Byzantine Churches in Constantinople. London. [in Eng.].
8. Ousterhout, R. (1999). Master Builders of Byzantium. New Jersey: Princenton University Press. [in Eng.].
9. Rappoport, P.A. (1995). Building the Churches of Kievan Russia. Aldershot. [in Eng.].
10. Velenis, G. (1988). Thirteenth-Century Architecture in the Despotate of Epirus: The Origins of the School. Belgrade. S. 279-284. [in Eng.].

Oleksandra Kolomiets

FEATURES OF THE APPLICATION OF SCAFFOLDING AND STRENGTHENING STRUCTURES IN THE TEMPLE ARCHITECTURE OF THE MIDDLE AND LATE BYZANTINE PERIODS

The purpose of the article: to investigate the peculiarities of the use of scaffolding and reinforcing structures made of wood in Byzantine temple construction on the basis of preserved written, visual and archaeological sources; to identify the monument belonging to a certain architectural school (capital/provincial) based on the system of location and walling of technical openings from scaffolding. The research methodology is based on the principles of historicism, the method of comparative analysis, deduction and induction. The scientific novelty lies in the fact that the vast majority of monuments of Byzantine temple architecture are destroyed or require immediate restoration to preserve their authentic appearance. Therefore, the study of all aspects of the construction process, even such insignificant, at first glance, as scaffolding, their connection with the stages of construction, will help to better understand the front of work on the restoration of the monument. Conclusions: scaffolding's are wooden platforms of different levels that allow the architect to move to different heights as the construction of walls and vaults progresses. The use of scaffolding by the Byzantines is evidenced by the technical holes left in the walls, which were made specifically for fixing the same scaffolding. In addition to builders, scaffolding was used by masons and painters. The system of location and walling of such openings can clearly indicate that the monument belongs to a certain architectural school. In contrast to the provincial monuments, the variability of the openings from the beams in Constantinople is quite insignificant. During construction, it was necessary to strengthen the structure of arches, vaults, and domes while the lime solution hardened (and remained plastically fluid), – the solution was to lay wooden connections in the thickness of the wall, connected at the corners by means of iron crutches; the system of such connections contributed to the stability of the building by connecting its structure to the entire height; in addition, it is possible to dendrochronologically date the monument, as well as to identify a certain architectural workshop, based on wooden ties. Further research remains promising.

Key words: Byzantium, temple, builders, scaffolding.

Отримано: 8.11.2023 р.

Сергій Копилов

ORCID 0000-0002-3634-5276,

*доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії,
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

ІВАН ОГІЄНКО І ВІКТОР ПРИХОДЬКО НА ТЛІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО Й ОСВІТНЬО-НАУКОВОГО ЖИТТЯ (1918-1930-ті рр.)

У статті проаналізовано взаємовідносини двох видатних діячів Українських визвольних змагань 1917-1921 рр. й учасників проєкту відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету – професора І. Огієнка та члена Української Центральної Ради II та III складів В. Приходька. Підкреслено, що їхня співпраця в роки політичної еміграції була спрямована на захист національних, культурних і релігійних інтересів, соціальних прав українців, які після Першої світової війни опинилися в країнах Центрально-Східної Європи. Акцентовано, що на вирішення цих завдань була спрямована їхня освітньо-наукова й просвітницька діяльність у навчальних закладах Польщі й Чехословаччини. Основою дослідження стали опубліковані епістолярні матеріали, мемуарні та інші джерела, зокрема документи архіву Інституту національної пам'яті Польщі, що вперше вводяться до наукового обігу.

Ключові слова: І. Огієнко, В. Приходько, Друга Річ Посполита, Чехословаччина, політична еміграція, українська меншина, освітньо-наукова діяльність.

Постановка проблеми. Актуальність визначеної теми дослідження окреслює три тісно пов'язані проблеми. Насамперед йдеться про взаємини і співпрацю міністра сповідань уряду УНР і ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету (далі – КПДУУ) Івана Огієнка з громадським і державним діячем, членом Української Центральної Ради (далі – УЦР) II та III складів, головою Подільського губернського земства (1918, 1920) та його відділу народної освіти, подільським губернським комісаром УНР (1919) Віктором Приходьком (1882-1982). Взаємини цих непересічних особистостей не були предметом наукової уваги, сьогодні ж дослідити це питання дозволяють документи особистого архіву митрополита Холмського і Підляшського Іларіона (після евакуації останнього навесні 1944 р. із Холма до Швейцарії вважалися втраченими), що лише на початку 2000-х років були віднайдені в одному з відомчих архівів і передані до архіву Інституту національної пам'яті Польщі – Комісії з розслідування злочинів проти польського народу (фонд «Кореспонденція професора Івана Огієнка. Публікації, дослідження, нотатки, записи»). По-друге, освітня, наукова й громадська діяльність І. Огієнка в період вимушеної еміграції на теренах Польщі залишилися не достатньо дослідженою через вузькість джерельної бази [18, с.32], оскільки статус політемігранта й невідрадні обставини під час «важкого варшавського побуту» змушували його до спалення власних документів [20, с.60]. По-третє, потрібно зробити зауваження і висновки стосовно української еміграції в Польщі й

Чехословаччини у 1920-1930-х рр., внутрішнє становище якої було складним унаслідок великої розбіжності в поглядах й відсутності загальних орієнтирів.

Мета дослідження – аналіз взаємовідносин двох видатних діячів Українських визвольних змагань 1917-1921 рр. й учасників проєкту відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету – професора І. Огієнка та члена Української Центральної Ради II та III складів В. Приходька.

Взаємини І. Огієнка і В. Приходька під час реалізації проєкту українського державного університету в Кам'янці-Подільському проаналізовано у статтях і монографії О. Завальнюка. Автори статей в енциклопедичних виданнях у різний час відзначали інформаційний потенціал спогадів В. Приходька про постановня КПДУУ. Окремі листовні послання колишнього голови Подільського губернського зємства періоду еміграції до Івана Огієнка (митрополита Іларіона) включено до збірки епістоляріїв громадських, наукових і культурних діячів, хоча автор передмови до цього видання не назвав імені В. Приходька серед відомих громадсько-політичних і культурних діячів, з якими листувався міністр сповідань уряду УНР [16, с.9]. С. Віднянський дослідив культурно-освітню діяльність української еміграції у міжвоєнній Чехословаччині.

Виклад основного матеріалу. Навесні 1918 р. уряд УНР розпочав розгляд звернення Кам'янець-Подільської міської думи про відкриття в місті Державного Українського Університету. Для обговорення цього проєкту в березні 1918 р. губернський комісар освіти В. Приходько разом із головою Подільської «Просвіти» К. Солухою й головою Кам'янецької повітової Народної Управи О. Пащенко відвідали Міністерство народної освіти УНР, де отримали згоду відкрити в адміністративному центрі Поділля класичний університет з українською мовою викладання [19, с.256]. Для з'ясування перспективи відкриття університету 4 квітня 1918 р. у Кам'янець-Подільський прибули посланці української інтелігенції зі столиці у складі 4 осіб: професорів І. Ганицького (голова) і В. Дуб'яньського (представляв Міністерство освіти), приват-доцента І. Огієнка та інженера К. Титаренка. Під час перебування у місті членів цієї делегації відбулося знайомство професора Київського народного університету І. Огієнка та губернського комісара освіти В. Приходька. Поважні київські гості мали низку зустрічей із представниками міської думи, патріотично налаштованим громадянством і керівництвом Подільської «Просвіти». Для гостей було влаштовано вечерю, на якій її учасники висловили побажання, щоб ректором майбутнього закладу став 36-річний І. Огієнко [17, с.6]. Невдовзі член ради товариства «Просвіти» і керівник відділу освіти Подільської народної (земської) управи (він же член УЦР) В. Приходько долучився до пошуків джерел фінансової основи майбутнього університету, зокрема, представив делегатам Першого Подільського народного зібрання (відбулося у Вінниці 22-26 квітня 1918 р.) доповідь про український університет [2, с.110-112].

6 липня 1918 р. під час візиту до Кам'янця-Подільського професора І. Огієнка, якому дочасно доручено виконувати обов'язки ректора майбутнього університету, В. Приходька обрали до складу постійної університетської комісії (21 особа). Це рішення було затверджено Міністром освіти й мистецтв професором М. Василенком [2, с.111]. Діяльність В. Приходька в цій комісії, що вирішувала організаційні питання започаткування діяльності новостворюваного закладу, була доволі ефективною, зокрема, він ініціював створення бібліотеки університету шляхом формування колекції книг і часописів, отриманих від добродійників. 22 жовтня 1918 р. керівник відділу освіти Подільської

народної (земської) управи взяв участь у велелюдному святі відкриття університету, виступив із привітанням на урочистому засіданні Ради професорів, його підпис був під вітальною адресою Подільської «Просвіти». В. Приходько підтримав ініціативу просвітян і земців Кам'янець-Подільського – заснування Подільською губернською народною управою дворічних педагогічних курсів з підготовки фахівців для вищих початкових закладів освіти, а також сприяв навчальній і науковій діяльності українському університету тощо.

Навальний наступ більшовицьких військ та укладення в середині жовтня 1920 р. Ризького прелімінарного радянсько-польського договору призвело до відведення Української армії за Збруч і означало поразку визвольних змагань. На територію відновленої Польської Республіки виїхали й оселилися майже 40 тис. представників нової еліти зі своїми родинами – державних, громадсько-культурних та освітніх діячів (серед них – викладачі й студенти КПДУУ), військових армії УНР та ін. У Польщі та в інших країнах Центрально-Східної Європи вони сформували ядро політичної еміграції, чимало з них були учасниками різних державницьких проєктів. Останнє зумовило перманентну політичну кризу в емігрантському середовищі, зокрема зростання недовіри до вчорашніх політичних лідерів та ідейно-політичну боротьбу між ними. Гострі розбіжності в емігрантському оточенні, поділеному на окремі табори, й відверта протидія один одному змушували багатьох критично подивитися на власну політику, переосмислити її, шукати нові можливості для самоствердження і матеріальні засоби для існування.

Міністр І. Огієнко та колишній член УЦР В. Приходько в трагічному для національних змагань листопаді 1920 р. з родинами переїхали до Тарнува, де в готелі «Брістоль», за погодженням із польським урядом, розмістилися уряд УНР та Головний Отаман зі своєю військовою та цивільною канцелярією. Упродовж перших двох років еміграції І. Огієнко та В. Приходько продовжували роботу в уряді УНР і різних громадських організаціях, що надавали допомогу українським біженцям та інтернованим воякам, які перебували у важких побутових і моральних умовах через безробіття, матеріальну скруту і брак знання чужини. І. Огієнко продовжував виконувати обов'язки міністра сповідань (до 1922 р.) і ректора КПДУУ, обіймав посаду члена Ради Республіки (Предпарламенту УНР), скликаної 9 січня 1921р. в Тарнуві. В. Приходько теж був депутатом Ради Республіки, обіймав посади керівника відомства міністерства фінансів у кабінеті А. Лівницького (з 14 січня 1922), товариша міністра фінансів УНР і керуючого міністерством фінансів УНР (1922-1923 рр.).

Упродовж перших років еміграції міністр сповідань І. Огієнко й депутат Ради Республіки В. Приходько повсякчас співраціювали та вирішували різноманітні проблеми. Наприклад, восени 1921 р. розглядали запит щодо фінансової допомоги дипломатичному представництву УНР у Константинополі та предметної підтримки голови цієї місії О. Лотоцького. «По Вашій справі, про Вашу матеріальну скруту багато я турбувався, але з цього мало що виходить; ширше про це повідомляю Вас п[ан] Приходько, – зазначав у листі від 13 жовтня 1921 р. до українського Посла міністр І. Огієнко. – Проте я вірю, що пізніше гроші на утримання Ваше буде знайдено». Він же інформував Посла, що не звертався до Патріарха стосовно матеріальної скрути посольства та висловлював жаль, «що брак коштів у Вас не дав Вам змоги держати міністерство Ісповідань в курсі всіх церковних справ» [16, с.130]. Невдовзі питання додаткового фінансування дипломатичної місії в Константинополі дискутувалося під час зустрічей І. Огієнка й представників міністерства фінансів, зокрема в листопаді 1921 р. під час іні-

ційованої міністром сповідань урядової наради за участю В. Приходька. У листовному повідомленні О. Лотоцькому міністр акцентував, що «реальні здобутки Ваші на церковному ґрунті я буду кожний раз докладати в Раді Міністрів і цим підкреслювати Ваші потреби і Вашу працю» [16, с.145].

Іншою спільною справою обох урядовців у 1921 р. була спроба налагодити пересилку різноманітної літератури в Україну. У відповіді на лист В. Приходька з копіями листовного послання й доповіді на ім'я Голови Директорії про транспортування з-за кордону книг на Україну І. Огієнко інформував, що цілком поділяє більшість пунктів поданого в доповіді та обіцяв свою активну допомогу в цій справі [16, с.132]. На жаль, не маємо достеменних даних щодо практичної реалізації цього проєкту.

Окрім урядових структур, співпраця І. Огієнка та В. Приходька відбувалася в громадських організаціях, що репрезентували інтереси різних груп українських емігрантів. Їхньою спільною справою була робота в межах Українського Центрального Комітету, до керівництва якого в серпні 1923 р. увійшов В. Приходько, а І. Огієнко був кооптований до його складу кілька років поспіль [21, с.132]. Наприкінці 1924 р. колишній подільський губернський комісар увійшов до числа співзасновників Українського клубу в Варшаві (діяв до 1935 р.), першим головою якого став генерал армії УНР М. Безручко. У листопаді 1925 р. він разом з іншими членами управи Українського Клубу підписали вітальний адрес І. Огієнкові з нагоди 20-річчя його наукової діяльності. «Ваше Свято – це Свято всіх українців, яким дороге рідне слово і рідна культура, – зазначалося в ній, – бо своїми творами і працею Ви нерозривно зв'язали Ваше ім'я з історією культурного підйому і національного відродження Українського народу», йшлося у привітанні [4, с.40-41].

Згортання після ратифікації Ризького мирного договору (квітень 1921 р.) офіційної діяльності уряду УНР і гострі розбіжності в емігрантському середовищі зумовили переїзд із Тарнува багатьох діячів державних установ (уряд УНР і покликана Рада Республіки), інших українських емігрантів до Варшави, Кракова, інших великих міст Польщі, а також до Австрії, Німеччини, Чехословаччини. Так само матеріальна скрута, важкі побутові умови та пошуки нової роботи зумовили переїзд І. Огієнка разом із сім'єю наприкінці літа 1922 р. із Тарнува до Винників (передмістя Львова – С.К.). На початку листопада за підтримки митрополита А. Шептицького колишній ректор і міністр працевлаштувався вчителем української мови і літератури (за контрактом) Української греко-католицької семінарії сестер чину отців Василіан у Львові. А в жовтні 1925 р. комісія Сенату Варшавського університету обрала І. Огієнка професором кафедри церковнослов'янської мови та палеографії православного відділу теологічного факультету. На початку травня наступного року він із родиною перебрався до Варшави, де сподівався активно діяти для зміцнення авторитету українського православ'я й усебічно сприяти справі визволення України.

Зауважимо, що з перебігом обставин у середині 1920-х рр. Варшава поступово перетворилася у найбільший осередок української еміграції в Польщі, хоча польський уряд усяляко перешкоджав переїзду в місто українців. Майже весь 1925 р. тут мешкав В. Приходько і продовжував співпрацювати з емігрантськими організаціями, підтримувати зв'язки живо й листовно з колишніми урядовцями та вояками УНР. На початку 1926 р., скориставшись фінансовою допомогою Товариства емігрантів та «добротою і допомогою» І. Огієнка, через Перемишль і Прагу він переїхав до Подєбрад, де отримав посаду лектора в

Українській господарській академії (далі – УГАП). Упродовж весняного семестру він викладав студентам два курси: «Історія місцевих самоврядувань за час Української влади» та «Організація шкільництва і освітньої справи», згодом почав виконувати обов'язки секретаря деканату економічно-кооперативного факультету. Наприкінці квітня 1926 р. В. Приходько вітав із Подєбрад (у листі зазначено місце мешкання: Wosta lisow ul, d. Rezniczzkowej) колишнього міністра сповідань уряду УНР зі святом Світлого Христового Воскресіння і з початком викладання у Варшавському університеті (далі – ВУ). «Уважаю сей факт подією, бо певен, що Ви, десь певне, не обмежитесь чисто академічними справами, а будете брати участь також і в житттю церковному, знову впливаючи на церковні питання і в житттю культурному та політичному, оскільки воно сконцентровано у В[арша]ві», – зауважував він [4, с.40-41].

Піврічне перебування в Чехословаччині дозволило В. Приходьку з'ясувати головні проблеми українських емігрантів, найбільшою з яких у листі до І. Огієнка він називає «майбутнє тих, що кінчають в цьому році школи (а кінчає їх чоловік 500 в Празі та Подєбрадах)». Виказуючи громадянську відповідальність за долю тих українців, які опинилися у вигнанні в Чехословаччині, він писав колезі: «Але ж хіба варто було боротись за Україну, йти на еміграцію і кінчати вищу школу, щоб кінчати життя на якихось французьких шахтах. Тому на черзі – питання про можливі способи і форми повороту додому (не сміновіховство). Але большевики особливої готовності щодо повороту нашої інтелігенції щось не виявляють і на сьогодні ся справа є трудна». Колишній урядовець вважав актуальним і вважливим повернення української молоді до Польщі, на Волинь та в Галичину, «щоб тут працювати серед свого народу і заробляти при тім для себе гроші», і це було б також «доброю нагодою для Польщі направити помилки і стосунки до бувшої УНР чи до України взагалі». Висловлював побоювання: «чи зуміють наші чинники еміграційні та наші послі належно поставити цю справу»; був переконаний, що в такий спосіб «два-три сільсько-господ[арські] українські школи і дві-три середні школи зразу дали б вихід для енергії якісь півтора сотні наших покінчивших вищі школи» [4, с.43-44].

Важливою деталлю листовних контактів В. Приходька та І. Огієнка, як і більшості представників української еміграції «на важкім вигнанні» в країнах Центрально-Східної Європи, була зацікавленість до наукового, культурного й церковного життя на Великій Україні. У квітні 1926 р. В. Приходько писав, що інформацію про становище на Україні дізнається з харківської газети «Вісті ВУЦВК», що є «страшно нудна, хоч і велика і про дійсні настрої з неї трудно, майже не можливо довідатися». Утім, автор листа уточнює, що надруковані в ній виступи Затонського, Петровського, Чубаря й інших членів українського Уряду в Москві на засіданні союзного ВЦК «дуже багато говорять про еволюцію їх». Водночас важливу інформацію про події культурного, наукового й громадського життя, «настрої обивателів» в Україні В. Приходько отримував також від знайомих і друзів. Зокрема, у листі І. Огієнкові він згадав послання актора і режисера театру Миколи Садовського, який навесні 1926 р. повернувся до УРСР в Харків. «Що його будуть вітати – можна було сподіватися, але те що сталося, перейшло усякі межі! Можете собі уявити, коли він вийшов уперше на сцену, то овації тягнулись 40 хвилин! – писав він. – Виходив, нарешті, режисер, просив дати початок, але ніщо не допомагало! Ось де прорвалося!» [4, с.44-45].

Ситуацію на Україні та можливе повернення на батьківщину І. Огієнко і В. Приходько обговорювали майже в кожному посланні, адресованому один

одному. Так, у листі від 30 березня 1930 р. колишній міністр сповідань запитував адресата щодо планів повернення до Кам'янця-Подільського, на що В. Приходько відписував: «Не знаю, як у Вас, у Варшаві, а тут цими днями так пригріває сонечко, що справді чомусь лізуть в голову думки, – чи не поїдим цього року до дому. Сталін і К^о, все для цього роблять». У листі до колишнього ректора КПДУУ від 3 січня 1930 р. В. Приходько з боєм акцентував на «виключно сумних вістках» з України внаслідок репресій проти патріотично налаштованої інтелігенції: чотиримісячний арешт доктора Бутовського (чоловік сестри В. Приходька – С.К.) «виключно за те, що українець, бо можна сказати що політикою він не займався»; «сидить також 70-літній старець о. Євфимій Сіцінський, сидить чоловік молодшої доньки пок. д-ра Солухи – п. Герасименко і т. д.». «Звідти переважно бояться писати – листи короткі, стримані». «Туди» тепер майже ніхто не пише, щоб не робити неприємностей. Так-що часом просто буває ніяково за той хоч і відносний добробут та повний спокій, яким ми користуємося тут», – констатував колишній подільський губернський комісар [5, с.3-4].

У липні 1930 р. у поштовому повідомленні І. Огієнку В. Приходько вкотре повернувся до думки про можливе повернення на батьківщину. «Ви питаєте, коли вертаємо додому. На жаль, у нас про це нічого не відомо. Навпаки, відомо, що на другий день по упадку большевиків ми будемо мати нову українсько-російську війну», – зазначав він. Невтішний прогноз у разі потенційного конфлікту з більшовицькою Росією він обґрунтовував інертною позицією «наших верхів», якими для відвернення війни чи для її переможного кінця «абсолютно нічого не робиться», і це викликало «дуже критичний погляд». «Люди розуміють, – роздратовано писав він, – що вони не мають права чекати чуда од центру – повалення большевиків, але раз це центр, то від нього є право надати політичної, культурної, дипломатичної та всякої іншої роботи на всіх ділянках національного життя. Його обов'язок чесно працювати, його обов'язок використати всі сили для праці, але, на жаль, на сьогодні ми маємо монополію на патріотизм, на нац[іональну] працю і маємо через це повільне життя» [8, с.18].

Висловлена В. Приходьком оцінка діяльності уряду в екзилі була не одноосібною, а демонстрували різні думок свідомих українських емігрантів, більшість з яких не наважувалася через різні обставини публічно критикувати. Цього намагався уникати також колишній член УЦР і голова Подільського губернського земства. У вітальному листі з нагоди 1930 р. на адресу І. Огієнка він зазначав: «Я написав В.К.Пр. [В.К. Прокопович – голова Ради міністрів УНР в травні-листопаді 1920 р., у 1926-1939 рр. очолював екзилний уряд УНР], як прем'єру, що формально за все відповідає, листа. В тім листі висловив усе, що накопало – не тільки у мене, а у цілого громадянства; коштував той лист мені багато нервів, але... увявіть собі я його не післав» [5, с.4]. Отже, у листах одного з лідерів еміграції в міжвоєнній Чехословаччині чітко простежуємо його активну громадянську позицію, знаходимо сформульовані конкретні зауваги на адресу уряду в екзилі за його пасивність і бездіяльність. Водночас його співрозмовник – колишній міністр сповідань уряду УНР, професор ВУ І. Огієнко погоджувався з такою гострою оцінкою діяльності керівників уряду й слухними міркуваннями В. Приходька щодо найважливіших завдань національної праці, на що вказує його троекратне підкреслення виразів у листі однодумця: «на всіх ділянках», «чесно працювати» і «всі сили» [8, с.18].

Іншою спільною справою обох колишніх урядовців УНР була ініціатива проведення за участю свідомих представників еміграції протестних акцій

у відповідь на арешти наукової і творчої інтелігенції в Україні. В. Приходько був у числі патріотично налаштованих викладачів УГАП, які рішуче висловили свою позицію та засудили репресії більшовицького режиму щодо представників української академічної і творчої еліти. «Україна переживає такі невидані часи, що сидіти далі в куточку... це значить абсолютно не розуміти історичного моменту і своєї місії. Вся акція протесту і допомоги Україні має пограти зовсім іншого масштабу і розмаху. Це мусить бути акція всенародна (по цей бік Збруча) і світова по розголосу. Так тут багато людей думає. Але скажіть, порадьте, звідки треба почати, щоб усе це розкати, здвинути з мертвої точки?», – запитував він у листі колишнього міністра та ректора [5, с.4]. Беззаперечним результатом проведених консультацій стала реакція української громади за кордоном щодо арешту представників української інтелігенції й сфабрикованого судового процесу над ними за участь у підпільній контрреволюційній організації Спілка визволення України (СВУ), продемонстрована викладачами академії в Подєбрадах, які створили Комісію для проведення акції протесту лекторського персоналу УГАП проти арештів на Україні. «Володимир Чеховський – головний обвинувачений на недавньому процесі «Союзу Визв. України» і чільний діяч Укр. Автокефальної Церкви», – згадував В. Приходько в листі від 25 червня 1930 р. до І. Огієнка [7, с.11].

Окремою сторінкою співпраці обох діячів української політичної еміграції на початку 1930-х рр. була популяризація історії КПДУУ, відкриття якого стало одним із найуспішніших культурно-освітніх проєктів Української революції 1917-1921 рр. Зацікавленість громадянства до історії університету зумовлювалася передусім десятию річницею відкриття, що дозволяло визначити роль і місце його в освітньо-культурному житті Української держави. Відтак перший ректор І. Огієнко ініціював відзначення цієї ювілейної дати, зокрема підготовку і видання збірки статей учасників відкриття університету та його професорів і доцентів, але через різні об'єктивні й суб'єктивні обставини ювілейний збірник не було видруковано.

Колішній голова Подільського губернського земства В. Приходько теж готував спогади про університетський проєкт в адміністративному центрі Поділля. У листі від 26 червня 1930 р. він повідомляв першому ректору про завершення своєї праці «З історії повстання Українського Університету у Кам'янці на Поділлі», яку за домовленістю мав друкувати львівський тижневик «Неділя». Зокрема, він зазначав: «Оскільки спогади торкаються Вашого «дітища» і центральною фігурою у споминах моїх є Ви, то я рішив переслати їх Вам, Іван Іванович, щоб Ви їх переглянули... Ваші зауваження прошу зробити на окремому аркуші, вказавши лише сторінку, яких вони стосуються». Побіжно він просив ще надіслати «фотографії свою, Університету і Кам'янця» та інформував про готовність умістити в друкованому варіанті своєї праці фотографії О. Пашенко, Шульмінського, К. Солухи, перших деканів Л. Білецького, В. Біднова, П. Бучинського в разі того, «якщо би у Вас були» [6, с.5, 7]. Далі він зауважував, що «зафіксував усе, що лежало у мене на совісті в справі Кам. Ун-ту», підтримав ідею ректора видати збірник і висловлював сподівання на достойний гонорар для авторів статей: «Ми тут, у Чехії, не такі буржуї, як Ви у В[аршаві] і тому потребуємо сторонніх заробітків». Наостанок В. Приходько висловився щодо структури майбутнього збірника, до якого, крім його праці, мали увійти спогади про університет Л. Білецького (4 аркуші), стаття про відкриття, діяльність і останні реформи в університеті з більшовицького журналу «Шлях освіти», стаття ректора І. Огієнка, що мали бути проілюстровані портретами університетських професорів. «Книжечка вийшла б безумовно ці-

кава і потрібна. Потрібна тому, що большевики всі заслуги приписують виключно собі, – наголошував В. Приходько і припускав, що «такий збірник дуже могло б видати Варш. Наук. Інстит.» [6, с.7-8].

Утім заангажованість цієї установи, діяльність якої фінансувалася урядом Польщі, спричинила неприхильне ставлення до неї І. Огієнка. «Тепер заклали у нас Науковий Інститут і голосять, що хто не з ними, той не українець, і що нема науки поза Наук[овим] Інститутом, – інформував він колегу. – Хай сховаються большевики своїми допотопними методами» (Пам'ятки. с.229). Отже, стає зрозуміло неприйнятність пропозиції видання збірника коштом Українського Наукового Інституту у Варшаві. Невдовзі це зрозумів і В. Приходько, який у листі І. Огієнкові наприкінці 1930 р. зазначав: «Шодо Вашого Наукового Інституту, то, бачучи роботу с.-ф. (соціаліст-федералістів – С.К.) тут, можу передрікти, що буде це мертва інституція. Будуть «старички» збиратися, будуть щось там «зачитувати», але живих людей не начруків або не допустять – і буде це «захисток» для пари людей. Ні наукового, ні громадсько-значення ця установа не буде для укр. справи мати» [9, с.22].

Листування приятелів уможливило уточнення деталей їхньої співпраці в написанні В. Приходьком спогадів про КПДУУ та підготовці їх до друку. У листі до І. Огієнка від 30 липня 1930 р. В. Приходько висловлював вдячність за отримані зауваження до його рукопису, більшість з яких він урахував. «Але у Ваших зауваженнях є деякі цікаві моменти, які я не наважився «присвоїти», і які будуть, власне, дуже цінні і важливі в устах дієвої особи, себто, коли про них розкажете ви. Це передовсім, справа з приїздом Гетьмана. Виходить, – це Ви уперше зраджуєте таємницю про Вашу, так-би мовити, «таємну угоду» з Гетьманом щодо його приїзду. – зазначав він. – Другий важливий момент для характеристики діючих сил гетьманського періоду – це Ваше твердження, що Кисилів старався, щоби Ун-т не був одининий... Третій цікавий момент – це подача Вами телеграми про амністію і наслідки її. Нарешті, не позбавлене інтересу Ваше твердження, що М-во Освіти справою Ун-ту не цікавилася (які причини цього)?» [8, с.13-14]. У зв'язку з заувагами І. Огієнка на рукопис своїх спогадів В. Приходько відкликав із редакції часопису «Неділя» їх початковий варіант і направив для набору виправлений текст, рекомендував колезі написати і видати власні спогади про український університет або ж після завершення друку його спогадів видрукувати розгорнутий лист першого ректора університету, в якому доповнити деякі сюжети [8, с.15-16]. Водночас він висловив припущення, що видавці «Червоної Калини» після друку першої книги «Споминів» надрукують там другу й третю, «найдуць місце й споминам про Ун-т» [8, с.17].

Письмові повідомлення В. Приходька переконують, що він високо цінував організаторські здібності І. Огієнка на підготовчому етапі відкриття університету. З усією щирістю він писав йому: «Всі, що пам'ятають той період, сходяться на тому, що Ви вложили в справу Ун-ту масу праці, енергії і ентузіазму. Це так було – і це люди мусять знати і не тільки знати, а й використовувати: це є трагедією і непорозумінням, що люди з такою звичкою і умінням працювати, як у Вас, сидять без нац. державної праці і черговим завданням всіх чесних українських людей – в найближчому часі покінчити з цією ненормальністю». Автор листа вважав за необхідне поінформувати співрозмовника, що дещо робив у цьому напрямі, про що обіцяв його сповістити згодом [8, с.16].

На початку 1930-х рр. В. Приходько визначався з часописом, де міг опублікувати спогади про університет. Подібна розважливість, імовірно, зумовлювалася прийнятним розміром майбутнього гонорару від видавців.

16 листопада ц. р. І. Огієнко вкотре запитував його: «Мене цікавить доля Ваших споминів про наш рідний, дорогий університет. Чи їх видрукувано? Щось я не бачив і не чув» [16, с.229]. Наступного року він вітав колегу з тим, що «Літопис Червоної Калини» почав друкувати його спогади про Поділля на зламі XIX-XX ст., і в черговий раз запитував: «А що з К[ам'янецьким]-П[одільським] Університетом? Так справа й «засохла»?», і згадував про підготовку власних спогадів, хоча відверто визнавав, що «не виходять – забагато жовчі до живих людей» [16, с.232]. У свою чергу, В. Приходько звертався до І. Огієнка з проханням бути посередником у перемовинах із редакцією варшавського часопису «Духовний Сіяч», у якому мав намір надрукувати власні спогади з історії українського руху на Поділлі [7, с.9-10]. Ймовірно, він проігнорував цей заклик, вкотре натякаючи на значення спогадів В. Приходька в майбутньому виданні про КПДУУ. Втім, запланований збірник матеріалів з історії навчального закладу до початку Другої світової війни видано не було, головними причинами чого стали затримка передачі статей його упоряднику професорові І. Огієнку, а також неможливість оплати гонорарів їхнім авторам.

У лютому 1934 р. В. Приходько повідомив варшавського адресата, що редакція американського часопису «Свобода» повернула йому спогади про університет через відсутність у редакції коштів для сплати авторської винагороди і висловився щодо подальших задумів: «Нині минуло 15 літ з часу заснування Ун-ту і я хочу десь умістити ці спомини в Галичині» [10, s.32]. Водночас професора І. Огієнка не полишала думка опублікувати спогади колишнього губерньського комісара освіти про Кам'янецький університет. Започатковуючи у Варшаві видання місячника української культури і науки «Наша Культура», у березні 1935 р., І. Огієнко писав у Варшаву колишньому декану й проректору Л. Білецькому: «До Н[ашої] К[ультури] дуже треба б споминів про Кам'ян[ецький] Унів[ерситет]. В. Приходько має готові, – просить дати». За місяць він вкотре просив колегу: «Коли б побачили В. Приходька – візьміть у нього готові вже 5 літ спомини про відкриття К[ам'янець]-П[одільського] Ун[іверситету]» [16, с.253, 255].

Наприкінці травня 1935 р. І. Огієнко в черговий раз запросив В. Приходька до співпраці в часописі «Наша Культура». «Хочу дати низку споминів про Кам'янецький Університет, а Ви ж були тим, що щиро допомагали творити його. Може б Ви прийняли на себе загальну редакцію цих споминів, – збирали їх, замовляли й т[ак] ін[ше], – писав він. – Це справа дуже важлива, – її варто докладно обміркувати, а я б давав до кожної книжки спомини. Цим би виконали свій обов'язок перед найвищою школою Поділля» [16, с.261-262]. Імовірно, що аргументи головного редактора і видавця, підкріплені обіцянкою грошової винагороди, переконали В. Приходька. У першій декаді вересня він переслав рукопис споминів головному редактору «Нашої Культури», а 2 жовтня 1935 р. той листовно повідомляв автору, що «ніде нічого Вам не виправляю, крім мови». Окремо він акцентував на гонорарі автору, який дорівнював вартості 100 відбиткам спогадів або 100 злотим [16, с.269]. Зрештою, довгоочікувані спогади В. Приходька про український університет у Кам'янці-Подільському були надруковані на шпальтах шести випусків «Нашої Культури» упродовж 1935-1936 рр.

На початку 1930-х рр. два приятелі й однодумці співпрацювали в започаткуванні видання у Празі незалежного місячника «Українська Справа», одним із редакторів-організаторів якого був В. Приходько. «Для початку мусить бути не менше 1000 передплатників – ось тоді наша еміграція буде мати свій цілком незалежний орган, – писав він у Варшаву І. Огієнкові. – Справа ця дуже важ-

лива, ради неї варто попрацювати, ...але тут довелося мені зустрітись з новим явищем – великою байдужістю нашої інтелігенції до громадських справ» [9, с.20]. Знаходячись у вигнанні від осені 1920 р., він слушно визначив причини пасивності та інертності українських емігрантів у країнах Європи, найголовнішою серед яких вважав політику уряду. «Наш політичний Центр свого досягнув: одкидаючи протягом десяти років наше громадянство од політики, од національної роботи, він виховав міщан-обивателів, що діставши титул інженера і належну посаду, сидять собі по своїх кутках і не люблять, коли їх тривожать громадськими справами», – констатував він і пропонував І. Огієнкові стати представником цього видавничого проєкту в Польщі [9, с.20]. Утім, свідчень того, що той прийняв цю пропозицію, не знайдено.

На період із квітня 1932 р. по лютий 1934 р. листовні контакти між колегами перервалися. Причиною цього були зосередженість І. Огієнка після відмови комісії Сенату Варшавського університету у праві викладати на відділі православного теології навчального закладу на пошуках матеріальних засобів для утримання своєї родини й видання часопису «Рідна мова»; участь В. Приходька в підготовчому комітеті Всеукраїнського Національного Конгресу. За задумом організаторів, цей загальноукраїнський форум мав об'єднати «10-мільйонну укр. Націю, що є по цей бік Збруча» [10, с.23-29, 31]. Умотивований зверненням колеги, 17 березня 1934 р. І. Огієнко відвідав у варшавському клубі «Прометей» публічний виклад генерала В. Сальського щодо майбутнього Всеукраїнського Національного Конгресу, який він назвав «кінцем мрій про правдивий Конгрес» [16, с.246]. Вітаючи І. Огієнка з Новим 1935 роком, В. Приходько також переслав йому поштовим повідомленням проєкт порядку денного майбутнього форуму, просив «подати свої зауваження до наміченої програми Конгресу», а також інформував про можливість клопотатися у його учасників про «певну суму» для українознавчого місячника «Рідна Мова», який І. Огієнко видавав у Варшаві з 1933 р. [12, с.34].

Поодинокими сторінками співпраці двох діячів української еміграції напередодні Другої світової війни стала моральна підтримка колишнім подільським губернським комісаром УНР В. Приходьком професора І. Огієнка, коли він і редаговані ним видання називали різкої критики з боку політичних опонентів. Останні для нападів найчастіше використовували найбільшу україномовну газету Галичини «Діло». Восени 1935 р. він широко дякував В. Приходькові «за співчуття з приводу брутального нападу на мене [анів] Рудницьких – Симовичів»; писав: «Як Т[овариш] Головноуповноваженого власне Ви мусіли б організувати протест, відмовити від «Діла» й перестати бути його співробітником, аж поки вони не опам'ятаються» [16, с.270]. У грудні 1937 р. І. Огієнко черговий раз наголосив на переслідуванні опонентами, які «підкупають, кого хотять», зокрема, «Тризуб», «Український Тиждень» та «Діло», жалкував, що «ми так далеко один від одного» [16, с.22]. Зауважимо, що постійні пошуки матеріальних засобів для існування не дозволили В. Приходьку відмовитися від співпраці з редакціями цих видань, які сплачували гонорари за надруковані статті, але стосунки з редакціями цих видань він називав «ненормальними». Свідченням цього було й те, що його стаття про національний податок для загальнонаціональних потреб очікувала в портфелі редакції «Діла» майже рік і зрештою була видрукувана «Українським Голосом» у Канаді [10, с.31-32].

Висновки. Отже, у міжвоєнний період представники української еміграції в країнах Центрально-Східної Європи, незважаючи на різний рівень національної свідомості та політичної активності, намагалися зберегти свою іден-

тичність, демонстрували прагнення до незалежності та збільшення освітніх, наукових і культурних надбань. Важливу роль у цих процесах відігравала політична і наукова еліта, чимало представників якої були учасниками різних державницьких проєктів у період Української революції 1917-1921 рр. Серед лідерів еміграції вирізнялися І. Огієнко і В. Приходько, які активно контактували й співпрацювали: організовували акції на підтримку репресованих українських діячів науки і культури, наукові консультації, популяризували діяльність КПДУУ, допомагали в підборі ілюстрацій, публікували спогади й статті, рецензували й обмінювалися науковими виданнями, розповсюджували науково-популярну літературу та ін.

Список використаних джерел і літератури:

1. Завальнюк О.М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921 рр.). Кам'янець-Подільський, 2006.
2. Завальнюк О.М. Утворення і діяльність державних українських університетів 1917-1921 рр.): монографія. Кам'янець-Подільський, 2011.
3. Лист Українського клубу у Варшаві І. Огієнко. 1 листопада 1925 р. *Arciwm Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie (dalej – IPNW). Teczka Korespondencja do profesora Iwana Ohijenko.* 1229/3. S. 3.
4. Лист В. Приходька І. Огієнко. [не пізніше травня 1926 р.]. *IPNW. Teczka Korespondencja do profesora Iwana Ohijenko.* 1229/112. S. 40-45.
5. Лист В. Приходька І. Огієнко. 3 січня 1930 р. *IPNW. Teczka Korespondencja do profesora Iwana Ohijenko.* 1229/112. S. 3-4.
6. Лист В. Приходька І. Огієнко. 26 червня 1930 р. *IPNW. Teczka Korespondencja do profesora Iwana Ohijenko.* 1229/112. S. 5-8.
7. Лист В. Приходька І. Огієнко. 26 червня 1930 р. *IPNW. Teczka Korespondencja do profesora Iwana Ohijenko.* 1229/112. S. 9-12.
8. Лист В. Приходька І. Огієнко. 30 липня 1930 р. *IPNW. Teczka Korespondencja do profesora Iwana Ohijenko.* 1229/112. S. 13-18.
9. Лист В. Приходька І. Огієнко. 14 грудня 1930 р. *IPNW. Teczka Korespondencja do profesora Iwana Ohijenko.* 1229/112. S. 19-22.
10. Лист В. Приходька І. Огієнко. 8 лютого 1934 р. *IPNW. Teczka Korespondencja do profesora Iwana Ohijenko.* 1229/112. S. 23-32.
11. Проект порядку денного Всеукраїнського Національного Конгресу. 1935 р. *IPNW. Teczka Korespondencja do profesora Iwana Ohijenko.* 1229/112. S. 39.
12. Лист В. Приходька І. Огієнко. 25 грудня 1935 р. *IPNW. Teczka Korespondencja do profesora Iwana Ohijenko.* 1229/112. S. 33-36.
13. Лист В. Приходька І. Огієнко. 2 лютого 1938 р. *IPNW. Teczka Korespondencja do profesora Iwana Ohijenko.* 1229/112. S. 12.
14. Лист В. Приходька І. Огієнко. 3 березня 1938 р. *IPNW. Teczka Korespondencja do profesora Iwana Ohijenko.* 1229/112. S. 31-33.
15. Лист В. Приходька І. Огієнко. 17 червня 1938 р. *IPNW. Teczka Korespondencja do profesora Iwana Ohijenko.* 1229/112. S. 43-45.
16. Пам'ятки. Monuments. Епістолярна спадщина Івана Огієнка (митрополита Іларіона) (1907-1968). Київ, 2001. Т. 2.
17. Пащенко О. Як зародився Державний Український Університет в Кам'янці на Поділлі. *Свято Поділля.* Кам'янець на Поділлі, 1918. 22 жовтня.
18. Преловська І. та ін. (упорядн.) Постать Івана Огієнка у листах його кореспондентів. Листи громадських діячів, представників української науки, культури, і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона). 1910-1969. Київ, 2011. 744 с.

19. Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2 / упор. і автори передмови Ю. Легун, О. Кравчуку. Вінниця: ТОВ «Консоль», 2011. 416 с.
20. Тіменник З. Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) 1882-1972: Життєписно-бібліографічний нарис. Львів, 228 с.
21. Wiszka E. Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920-1939. Toruń, 2001.

References:

1. Zavalniuk, O.M. (2006). Istoriiia Kamianets-Podilskoho derzhavnogo ukrainskoho universytetu v imenakh (1918-1921 rr.). Kamianets-Podilskiyi. [in Ukr.].
2. Zavalniuk, O.M. (2011). Utvorennia i diialnist derzhavnykh ukrainskykh universyativ 1917-1921 rr.): monohrafiia. Kamianets-Podilskiyi. [in Ukr.].
3. Lyst Ukrainskoho klubu u Varshavi I. Ohiienko. 1 lystopada 1925 r. *Arciwum Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie (dali – IPNW). Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko*. 1229/3. S. 3. [in Ukr.].
4. Lyst V. Prykhodka I. Ohiienko. [ne piznishe travnia 1926 r.]. *IPNW. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko*. 1229/112. S. 40-45. [in Ukr.].
5. Lyst V. Prykhodka I. Ohiienko. 3 sichnia 1930 r. *IPNW. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko*. 1229/112. S. 3-4. [in Ukr.].
6. Lyst V. Prykhodka I. Ohiienko. 26 chervnia 1930 r. *IPNW. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko*. 1229/112. S. 5-8. [in Ukr.].
7. Lyst V. Prykhodka I. Ohiienko. 26 chervnia 1930 r. *IPNW. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko*. 1229/112. S. 9-12. [in Ukr.].
8. Lyst V. Prykhodka I. Ohiienko. 30 lystopada 1930 r. *IPNW. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko*. 1229/112. S. 13-18. [in Ukr.].
9. Lyst V. Prykhodka I. Ohiienko. 14 hrudnia 1930 r. *IPNW. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko*. 1229/112. S. 19-22. [in Ukr.].
10. Lyst V. Prykhodka I. Ohiienko. 8 liutoho 1934 r. *IPNW. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko*. 1229/112. S. 23-32. [in Ukr.].
11. Proekt poriadku dennoho Vseukrainskoho Natsionalnoho Konhresu. 1935 r. *IPNW. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko*. 1229/112. S. 39. [in Ukr.].
12. Lyst V. Prykhodka I. Ohiienko. 25 hrudnia 1935 r. *IPNW. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko*. 1229/112. S. 33-36. [in Ukr.].
13. Lyst V. Prykhodka I. Ohiienko. 2 liutoho 1938 r. *IPNW. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko*. 1229/112. S. 12. [in Ukr.].
14. Lyst V. Prykhodka I. Ohiienko. 3 bereznia 1938 r. *IPNW. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko*. 1229/112. S. 31-33. [in Ukr.].
15. Lyst V. Prykhodka I. Ohiienko. 17 chervnia 1938 r. *IPNW. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko*. 1229/112. S. 43-45. [in Ukrainian].
16. Pamiatky. Monuments. Epistoliarna spadshchyna Ivana Ohiiienka (mytropolyta Ilariona) (1907-1968). Kyiv, 2001. T. 2. [in Ukr.].
17. Pashchenko, O. (1918). Yak zarodyvsia Derzhavnyi Ukrainskyi Universytet v Kamianski na Podilliu. *Sviato Podillia*. Kamianets na Podilli. 22 zhovtnia. [in Ukr.].
18. Prelovska, I. ta in. (uporiadn.). (2011). Postat Ivana Ohiiienka u lystakh yoho korespondentiv. Lysty hromadskykh diiachiv, predstavnykiv ukrainskoi nauky, kultury, i tserkvy do Ivana Ohiiienka (mytropolyta Ilariona). 1910-1969. Kyiv. 744 s. [in Ukr.].
19. Prykhodko, V. (2011). Pid sontsem Podillia: spohady. Ch. 2 / upor. I avtory przedmowy Yu. Lehun, O. Kravchuku. Vinnytsia: TOV «Konsol». 416 s. [in Ukr.].
20. Timennyk, Z. Ivan Ohiienko (Mytropolyt Ilarion) 1882-1972: Zhyttiepisno-bibliohrafichnyi narys. Lviv, 228 s. [in Ukr.].
21. Wiszka, E. (2001). Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920-1939. Toruń. [in Pol.].

Serhii Kopylov

**IVAN OHIIENKO AND VIKTOR PRYKHODKO
ON THE BACKGROUND OF SOCIO-POLITICAL
AND EDUCATIONAL AND SCIENTIFIC LIFE (1918-1930)**

In the article the relationship between two prominent figures of the Ukrainian liberation movements of 1917-1921 and participants in the project of opening the Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University – Professor I. Ohiienko and V. Prykhodko, a member of the Ukrainian Central Council of the II and III convocations have been analyzed. It is specified that their cooperation during the years of political emigration was aimed at protecting the national, cultural and religious interests, social rights of Ukrainians who found themselves in the countries of Central and Eastern Europe after the First World War. It is emphasized that their educational, scientific and educational activities in educational institutions of Poland and Czechoslovakia were aimed at solving these problems. The research is based on published epistolary materials, memoirs and other sources, in particular, documents from the archive of the Institute of National Remembrance of Poland, which are being introduced into scientific circulation for the first time. The relationships of these outstanding personalities have not been the subject of scientific attention, but today the documents of the personal archive of Bishop of Chelm and Podlasie Illarion, allow us to investigate this issue only at the beginning of the 2000s, they were found in one of the departmental archives and transferred to the archive of the Institute of National Remembrance of Poland – Commissions for the investigation of crimes against the Polish people. It is noted that in the interwar period, representatives of the Ukrainian emigration in the countries of Central and Eastern Europe, despite different levels of national consciousness and political activity, tried to preserve their identity, demonstrated a desire for independence and increased educational, scientific and cultural achievements. An important role in these processes was played by the political and scientific elite, many of whose representatives were participants in various state projects during the Ukrainian Revolution of 1917-1921, among whom I. Ohiienko and V. Prykhodko stood out.

Key words: I. Ohiienko, V. Prykhodko, Polish-Lithuanian Commonwealth, Czechoslovakia, political emigration, Ukrainian minority, educational and scientific activity.

Отримано: 18.10.2023 р.

Сергій Куксенко

ORCID 0000-0003-4660-5083,

*кандидат історичних наук, викладач,
Черкаський державний бізнес-коледж*

ЗАРУБІЖНА, ДІАСПОРНА ТА ЕМІГРАНТСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО ВІДНОСИНИ МІЖ ВЛАДОЮ ТА РУСЬКОЮ ПРАВОСЛАВНОЮ ЦЕРКВОЮ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР У 1940-х — 1980-х рр.

Мета дослідження – проаналізувати невідконтрольні комуністичні пропаганди, радянській цензури та необмежені марксистськими теоретико-методологічними підходами досліджень публікації зарубіжних, діаспорних та емігрантських авторів 1940-х – 2000-х рр. щодо взаємин між партійними і державними органами та Руською православною церквою (РПЦ) в Українській РСР у 1940-х – 1980-х рр. Розглянути специфіку, етапи та домінуючі концепції зарубіжних, діаспорних та емігрантських досліджень. Методологія дослідження базується на комплексі характеристик для сучасної історичної науки загальнонаукових (аналіз, синтез, порівняння та узагальнення) та спеціально-наукових методах історичного пізнання (компаративний аналіз текстових документів, історико-порівняльний, історико-генетичний, історико-типологічний), принципах історизму, проблемності, всебічності, системності та об'єктивності. Історіографічні надбання відносин між владою та РПЦ в Українській РСР у 1940-х – 1980-х рр. стали предметом вивчення багатьох науковців, зокрема Н. Шліхта (Шліхта, 2007), Н. Лаас (Лаас, 2008), розглядалися у наших дослідженнях (Куксенко, 2017), але праці невідконтрольних комуністичні пропаганди, радянській цензури та необмежені марксистською методологією досліджень авторів комплексно не аналізувалися. Можемо відзначити, що релігійна ситуація, взаємовідносини між партійними і державними органами та Церквою у 1940-х – 1980-х рр. у радянській державі була предметом зацікавленості серед зарубіжних, діаспорних та емігрантських дослідників. У своїх працях вони розкривали реальне становище релігійних громад, переслідування за віру священнослужителів та вірян, що замовчувалося як органами влади, так і радянською та офіційною церковною історіографіями. При цьому частина авторів звертала увагу на специфічність релігійної ситуації в Українській РСР, високий ступінь релігійності українців та більшу їх готовність відстоювати релігійні права, ніж в інших республіках СРСР. Проте дослідникам до розпаду СРСР для повноцінної об'єктивної аргументації запропонованих тверджень бракувало джерел. Політична, національна та конфесійна орієнтація часто перешкоджала окремим авторам неупереджено висвітлювати взаємини між Церквою і державою, політику радянської влади у релігійній сфері. Оскільки, на той час саме Руська православна церква уособлювала Православну спільноту України, то це виключало її зі сфери наукових інтересів діаспорних національно-свідомих дослідників. У зв'язку з завершенням ідеологічного протистояння часів «холодної війни» поступово інтерес до вивчення особливостей взаємовідносин влади і Церкви в радянській та російській історіографіях зростає. При цьому національні історіографії активно залучають надбання зарубіжних, діаспорних та емігрантських авторів, архівні джерела.

Ключові слова: зарубіжна, діаспорна та емігрантська історіографія, РПЦ, партійно-державно-релігійні відносини, антирелігійна політика.

Постановка проблеми. З новою гостротою питання функціонування та складної долі Православної церкви України постало в час російсько-української війни, гостра фаза якої пов'язана із прямою агресією російської федерації 24 лютого 2022 р., залученістю до протистояння священнослужителів, вірян та керівництва православних Церков. Тому актуальність історіографічного дослідження невідконтрольних комуністичній пропаганді, радянській цензурі та необмежених марксистськими теоретико-методологічними підходами досліджень публікацій зарубіжних, діаспорних та емігрантських авторів проблеми становища Церкви, взаємин РПЦ з партійними і державними органами у 1940-х – 1980-х рр. визначаються не лише потребами розвитку історичної науки, а й роллю Православної церкви у сучасному українському суспільстві.

Історіографічний аналіз невідконтрольних комуністичній пропаганді, радянській цензурі та обмеженості марксистською методологією досліджень праць зарубіжних, діаспорних та емігрантських авторів про відносини між владою та РПЦ в Українській РСР у 1940-х – 1980-х рр. частково присутній у історіографічних оглядах конкретно-історичних праць істориків, які досліджували проблеми існування релігії та Церкви, її взаємини з владою в масштабах країни В. Войналович, В. Пашенко, П. Бондарчук та окремих регіонів В. Войналович, Ж. Канталінська, І. Андрухів, А. Моренчук, І. Луковенко, В. Сергієнко, а також у, власне, історіографічних дослідженнях Н. Шліхти, Н. Лаас, С. Куксенко. Проте, ці роботи лише частково стосуються обраної нами теми, яка залишається недостатньо розробленою у історіографії.

Мета дослідження полягає в тому, щоб розкрити основні аспекти вивчення та здійснити історіографічний аналіз невідконтрольних комуністичній пропаганді, радянській цензурі та необмежених марксистською методологією досліджень праць зарубіжних, діаспорних та емігрантських авторів проблем взаємовідносин між владою та РПЦ в Українській РСР у 1940-х – 1980-х рр., встановити проблемно-тематичні пріоритети та основні концепції, обґрунтувати перспективи подальших науково-історичних досліджень.

Виклад основного матеріалу. У масиві різноманітних досліджень теми взаємин партійно-державних органів з Церквою та вірянами в Українській РСР у 1940-х – 1980-х рр. можна виділити роботи, створені офіційними радянськими чи дисидентськими, зарубіжними (іноземними), емігрантськими чи діаспорними, пострадянськими українськими чи російськими, світськими чи релігійно-конфесійними авторами. Така класифікація пов'язана із різними культурно-історичними умовами, домінуючою ідеологією, методологією досліджень, доступністю архівів, статистичних даних і т.п.

Оскільки Українська РСР у складі Радянського Союзу перебувала в залежності від рішень керівництва КПРС та дій союзного уряду, які формували в тому числі і принципи політики влади стосовно Церкви і вірян, то до історіографічного аналізу нами залучено також роботи, які стосуються формування основ і принципів взаємодії влади з релігійними структурами взагалі, і, зокрема, з РПЦ та її прихильниками на загальносоюзному рівні.

Роботи, невідконтрольні комуністичній пропаганді, радянській цензурі та необмежені марксистськими теоретико-методологічними підходами досліджень, авторів є важливими у темі аналізу взаємин влади та Церкви і віруючих в УРСР у 1940-х – 1980-х рр. Вони значною мірою заповнювали тематику, яку радянські дослідники змушені були оминати через домінуючі партійно-атеїстичні установки. Зарубіжних, діаспорних та емігрантських дослідників можна класифікувати за різними ознаками:

- 1) релігійно-церковні (прихильники певних конфесій) і світські (атеїсти) автори;
- 2) представники різноманітних національних історичних наук (англійської, американської, німецької, французької). Російські еміграційні та українські діаспорні дослідження, безумовно, належать до відповідних національних історичних шкіл, але за джерелами, які використовували автори, методологією, основними темами та принципами досліджень вони суттєво відрізняються як від, особливо, радянської історіографії, так і від сучасної української чи російської;
- 3) за світоглядними та ідеологічними позиціями: є окремі автори, які схвально оцінювали партійно-державну політику радянської влади щодо релігії та Церкви, більшість же сприймали її критично;
- 4) пропагандисти Слова Божого і наукові дослідники;
- 5) за часом написання робіт – відповідно до періодів розвитку історіографії теми: «до-архівні» та «пост-архівні» праці, поділ між якими пов'язаний із розпадом СРСР та відкриттям радянських архівів (класифікація дослідника радянської церковної історії А. Луукканена) [39, с.40-44].

Зарубіжну, діаспорну та емігрантську історіографії відносин між владою та РПЦ в Українській РСР і СРСР у 1940-х – 1980-х рр. можна поділити на три основні етапи.

Перший розпочинається з середини 1940-х рр. і триває до кінця 1950-х рр. та характеризується появою інтересу до означеної теми та перших публікацій. Другий – з початку 1960-х рр. до розпаду СРСР у 1991 р. є найбільш плідним у вивченні теми становища релігії і віруючих в умовах панування тоталітарно-комуністичного режиму та його взаємин з Церквою. Для цих етапів характерним є низька залученість документальних джерел, що пов'язано із закритістю радянської статистики та архівів для дослідників, протидієюм СРСР і Заходу в умовах «холодної війни» та ізоляваністю самого Радянського Союзу.

Третій етап розпочинається після 1991 р. з розпадом СРСР. Йому притаманне, з одного боку, поступове відкриття раніше недоступних радянських архівів та статистики, а з іншого – втратою зарубіжними, діаспорними та емігрантськими авторами зацікавленості у дослідженні теми становища РПЦ та її взаємини з органами влади за радянської доби, зближенням діаспорної та емігрантської історіографії з, відповідно, сучасними українською та російською.

У 1940-х рр. зацікавленість дослідників темою взаємин партійних і державних органів з Церквою і релігійними структурами пов'язана як з прагненням більше отримати інформації про СРСР, як одного із переможців Другої світової війни, так і відродженням релігійного життя, зміною ставлення радянської держави до діяльності релігійних конфесій та їх структур. У країнах Заходу починає формуватися радянологія, як комплекс досліджень Радянського Союзу та усіх сфер його життєдіяльності, в рамках якого релігійна радянологія вивчала становище релігії, Церкви та вірян в радянській державі. Через вплив «холодної війни», запеклого протидіювання СРСР і Заходу дані дослідження не були позбавлені ідеологічного протистояння. Яскравою характеристикою цього є праця Дж. Куртіса «Руська Церква в Радянській державі» [32].

Представники російської еміграції акцентують увагу на репресивній політиці влади щодо Церкви, переслідуваннях за віру. Так, В. Алексєєв у роботі «Руські Православні єпископи в Радянському Союзі» [23] дослідив біографії православного єпископату СРСР у 1941-1953 рр. Г. Рар у нарисі «Полонена Церква» [15] наголошує, що «радянська держава ... використовує все, що від

неї залежить, для найшвидшого «відмирання релігії», аргументує наростання антирелігійної пропаганди в радянській державі ще з 1951 р. Автор вважає, що Православна Церква, не зважаючи на повну підконтрольність і безправність, є «єдиним фактором тихої сили», з якою змушена рахуватися комуністична влада [15. с.101-104]. Представники української діаспори в тому числі і через специфіку її формування переважно із західних регіонів України при аналізі становища релігії та Церкви в радянській Україні менше уваги приділяли Руській православній церкві, яку, і справедливо, вважали «імперською». Вони у дослідженнях більше уваги приділяли гніним в Україні Церквам (Римо-католицькій, Греко-католицькій, Українській автокефальній православній та ін.). Праці діаспорних дослідників розкривають вороже ставлення держави до релігії та Церкви, в тому числі і до РПЦ. Так, Тетяна Хохітова у праці «Нищення церков на Україні комуністичною Москвою» [18] акцентує увагу на репресивній політиці радянської влади стосовно релігії та вірян, трагічній долі служителів Церкви. Близькою є робота професора канонічного права Свято-Володимирської православної богословської семінарії у м. Нью-Йорк, історика релігії О. Боголепова «Церква під владою комуністів» [2].

Зазначені дослідження із-за особливостей джерельної бази (брак архівних матеріалів, використання в основному свідчень вірян-очевидців), релігійну приналежність авторів до переслідуваної Церкви мають переважно публіцистичний характер, досить поверхово висвітлюють означену тему. Отже, на першому етапі відбувається формування релігієзнавчої радянології та складу авторів, які представляли як теологію, так і світські науки.

На другому етапі зарубіжні, діаспорні та емігрантські дослідники продовжили накопичувати емпіричний матеріал щодо взаємовідносин партійних і державних органів з релігійними структурами в радянській державі, розпочали осмислення сутності цих взаємовідносин, особливою атеїстичної політики влади. М. Бурдо після відвідування СРСР за програмою студентських обмінів написав працю «Опіум народу: християнство в СРСР» [28], в якій показав гоніння проти Церкви і вірян. Дослідник зазначає, що радянський уряд «хотів би мати примарну Церкву – Церкву, в якій би не було віруючих в усьому СРСР, але яка мала б міцні міжнародні зв'язки ... для підтримки радянської зовнішньої політики». Автор у працях «Релігійне бродіння в Росії: протестантська опозиція радянській релігійній політиці», «Патріарх і протест», «Справжнє воскресіння. Уроки віри з СРСР» досліджує життєдіяльність релігійних організацій та вірян, політику радянської влади, спрямовану на обмеження релігійного життя, доводить, що в Радянському Союзі «переслідуються всі Церкви» незалежно від конфесійної приналежності [31, с.13]. Дослідник Р. Сталей був менш категоричний, ніж М. Бурдо: на його думку Руська православна церква була у кращому становищі, ніж інші конфесії, їй «дозволено існувати, хоча більшість її церков закрита і за нею ретельно наглядає партія» [45, с.96].

Праці В. Коларжа «Релігія у Радянському Союзі», В. Флетчера «Миколай: портрет дилеми», «Релігійні дисиденти в СРСР», публікації канадського дослідника українського походження Богдана Боцюрківа «Церковно-державні відносини в СРСР», «Православна Церква і радянська влада в Україні, 1953-1971 рр.» утверджують концепцію «переслідування за віру» в Радянській державі, визначають дискурс вивчення партійної і державної політики стосовно Церкви, релігії та вірян в СРСР зарубіжними, діаспорними та емігрантськими дослідниками.

В. Коларж у роботі «Релігія в Радянському Союзі» аналізує зміни становища РПЦ після «конкордату» між радянським керівництвом та Московським па-

тріархатом у вересні 1943 р., стверджує, що в СРСР «релігія залишалася найбільшою ідеологічною альтернативою комунізму. В. Коларж належить до тих небагатьох зарубіжних дослідників, хто приділяє спеціальну увагу релігійній ситуації в Українському екзархаті. Проте, його аналіз становища Церкви в Українській РСР важко назвати незаангажованим через явні симпатії до Московської патріархії. Заслуга В. Флетчера полягає в тому, що в його праці було зроблено перші спроби осмислити співпрацю керівництва Церкви з комуністичним режимом, прагнення Патріархії зберегти шляхом торгу та практичної пристосовуваності релігійну інфраструктуру в час переслідувань. Характерними особливостями цих досліджень є фокусування уваги на реанімації Руської православної церкви та її структур при допомозі сталінського режиму у 1943 р., аргументована доведеність існування репресивного антирелігійного партійно-державного механізму та придуснення ним релігійного життя.

Представники релігійної опозиції публікують на Заході листи, заяви, власні дослідження. Праці А. Краснова-Левітіна «Захист віри в СРСР», І. Шафаревича «Законодавство про релігії в СРСР. Доповідь комітету прав людини», Л. Регельсона «Трагедія Руської Церкви», Г. Якуніна «Про сучасне становище Руської православної церкви і перспективи релігійного відродження Росії» розкривають суть політики влади щодо Церкви, становище керівництва Церкви, простих священників та вірян в Радянській державі, декларативність правових норм про свободу віросповідання, критикують керівництво церкви за «прислужництво» радянській владі.

Отже, з середини 1960-х рр. дослідження становища Церкви та її взаємовідносин з партійними і державними структурами остаточно утверджуються в зарубіжній, діаспорній та емігрантській історіографії. Автори практично одностайні в висновках про переслідування вірян і Церкви в радянській державі, підпорядкованість і залежність Московської патріархії від партійних і державних структур. «Вживання» Церкви розглядалося частиною західних авторів як різновид опору репресивній політиці влади, а релігійними дисидентами та опозицією Патріархату, як «підпорядкованість» та «прислужництво» атеїстичній владі, «відступ від Бога». Автори української діаспори також акцентують увагу на «прислужництві» РПЦ радянському керівництву, співучасті у русифікації України та ліквідації владою українських національних Церков.

У 1970-х рр. поряд з твердженнями про «переслідування за віру» поширюється концепція «нової релігійної політики». Її суть полягає в тому, що партійні та державні органи намагається використовувати можливість Церкви для підтримки власної політики як всередині країни, так і за її межами, фактично кооптуючи керівництво Патріархії до державного апарату за допомогою Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР. Так, В. Флетчер у праці «Релігія і Радянська зовнішня політика», проаналізувавши намагання радянської влади використати Церкву у міжнародних відносинах, зробив висновок, що це значною мірою сприяло досягненню зовнішньополітичних завдань керівництвом СРСР, але, водночас, зміцнювало і релігійні організації, сприяло зростанню рівня освіченості духовенства та рівня релігійного життя взагалі. Д. Пауел у роботі «Антирелігійна пропаганда в Радянському Союзі: вивчення системи масового переконання» стверджує, що оскільки церковні структури брали участь в реалізації цілей радянського уряду, то це в певній мірі стимулювало і підсилювало «релігійну практику і вірування, які повинна була б викоринювати» [43, с.7]. Поширення релігійного дисидентства у 1970-х рр. як складової частини

дисидентського руху також сприяло зростанню інтересу до вивчення становища Церкви і вірян в радянській державі (праця Д. Пауела «Антирелігійна пропаганда в Радянському Союзі: вивчення системи масового переконання», розвідка Б. Боцюрківа «Релігія і націоналізм у сучасній Україні» та ін.)

У 1980-х рр. поступово зменшуються зайві емоції при оцінці державно-церковних відносин. Праці канадського історика російського походження Д. Поспеловського «Руська церква під Радянським режимом у 1917-1982 рр.», «Історія радянського атеїзму в теорії, практиці і вірі» хоча і мають недоліки, при таманні «до-архівній» історіографії, але виділяються використанням широкої джерельної бази. Дослідники звертають увагу на неоднакове ставлення влади до різних релігійних конфесій. Так, П. Рамет у публікації «Взаємодія релігійної і національної політики в Радянському Союзі і Східній Європі» залежно від ставлення радянської держави до різних конфесій поділяє їх на три групи:

- 1) пригнічені спільноти;
- 2) кооптовані групи;
- 3) терпимі групи.

Руську православну церкву авторка віднесла до кооптованих груп. Діаспорний дослідник із США Василь Маркус у праці «Релігія і націоналізм в Україні після 1945 р.» поділив релігійні спільноти в Українській РСР на чотири категорії:

- 1) контрольовані режимом, але наділені певними перевагами;
- 2) контрольовані та відносно обмежені у правах;
- 3) контрольовані з надзвичайним обмеженнями;
- 4) відкрито переслідувані та поставлені поза законом організації.

До першої категорії автор відніс лише Руську православну церкву, потенціал якої уряд намагався використати у власних потребах.

Праця Дж. Елліс «Сучасна історія Руської православної церкви» була створена на основі дисидентських джерел. У ній дослідниця вказує, що власне українці становлять найбільшу частину священників та вірян РПЦ і, особливо, монастирського життя. Авторка аргументує, що разом з тим, Московська патріархія стала своєрідним інструментом русифікації українців, а це, звичайно, викликало спротив та обурення. У роботі «Руська православна церква. Згода та інакомислення» Дж. Елліс досліджує процес виникнення і розвитку православного дисидентства з 1968 по 1980-ті рр.

Отже, на другому етапі зарубіжної, діаспорної та емігрантської історіографії становища релігії та Церкви в Радянській державі сформувалися такі основні концепції: «переслідування за віру», «прислужництво» та «підпорядкованість» Московського патріархату радянській владі, «нової релігійної політики», розробляється також теорія «тотожності» марксизму-ленінізму і релігії, яка виникла ще раніше.

Особливістю джерельної бази досліджень цих етапів є, переважно, використання спогадів та мемуарів учасників подій, публікацій релігійного самвидаву та мінімальне залучення офіційних джерел з СРСР (періодика, пропагандистські праці, соціологічні дані тощо) і матеріалів самої Церкви (насамперед, «Журнал Московської патріархії»). Ці роботи цінні включенням до наукового обігу невідомого фактичного матеріалу, відсутністю радянсько-атеїстичної заангажованості, але із-за недоступності архівних документів мають дещо поверховий характер і потребують критичного аналізу.

Після розпаду СРСР у 1991 р. розпочинається третій етап історіографії досліджуваної нами теми. Науковцям стали доступніші архівні матеріали, вико-

ристання яких позитивно вплинуло на якість робіт. У працях Н. Девіса «Довга прогулянка до Церкви: сучасна історія Руського православ'я» (Davis, 1995), Дж. Андерсона «Релігія, держава і політика в Радянському Союзі і державах правонаступників», Д. Поспеловського «Руська православна церква в ХХ ст.», «Тоталітаризм і віросповідання» широко використано архівні матеріали, системно проаналізовано різноманітні аспекти взаємовідносин між партійними і державними органами і Церквою. Разом з тим, значна частина нарративних джерел використана дослівно, часто некритично, що викликано, очевидно, прагненням авторів ввести дані документи до широкого наукового обігу.

Висновки. Можемо відзначити, що релігійна ситуація, взаємовідносини між партійними і державними органами та Церквою у 1940-х – 1980-х рр. у радянській державі була предметом зацікавленості серед зарубіжних, діаспорних та емігрантських дослідників. У своїх працях вони розкривали реальне становище релігійних громад, переслідування за віру священнослужителів та вірян, що замовчувалося як органами влади, так і радянською та офіційною церковною історіографіями. При цьому частина авторів звертала увагу на специфічність релігійної ситуації в Українській РСР, високий ступінь релігійності українців та більшу їх готовність відстоювати релігійні права, ніж в інших республіках СРСР. Проте дослідникам до розпаду СРСР для повноцінної об'єктивної аргументації запропонованих тверджень бракувало джерел. Політична, національна та конфесійна орієнтація часто перешкождала окремим авторам неупереджено висвітлювати взаємини між Церквою і державою, політику радянської влади у релігійній сфері. Оскільки, на той час саме Руська православна церква уособлювала Православну спільноту України, то це виключало її зі сфери наукових інтересів діаспорних національно-свідомих дослідників. У зв'язку з завершенням ідеологічного протистояння часів «холодної війни» поступово інтерес до вивчення особливостей взаємовідносин влади і Церкви в радянський період у зарубіжних, діаспорних та емігрантських авторів згасає, а в новітніх українській та російській історіографіях зростає. При цьому національні історіографії активно залучають надбання зарубіжних, діаспорних та емігрантських авторів, архівні джерела.

Список використаних джерел і літератури:

1. Андрухів І.О. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40-80-х роках ХХ століття: історико-правовий аналіз. Івано-Франківськ: Лілея-Боголепов А.А. Церковь под властью коммунистов. Мюнхен, 1958.
2. Бондарчук П.М. Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років). Історико-релігієзнавче дослідження. Київ: Інститут історії України НАН України. 2019.
3. Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років: політологічний дискурс. Київ: Світогляд. 2005.
4. Войналович В.А. Держава і церква на Полтавщині (друга половина 40-х – 80-ті роки). *Держава і Церква на Полтавщині за радянської доби*. Полтава, 2002. С. 85-136.
5. Канталінська Ж.В. Відносини радянської держави та православної церкви в Криму в кінці 40-х – на початку 60-х років ХХ століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України. Запоріжжя, 2003.
6. Краснов-Левитин А.Э. Защита веры в СССР. Рукопись, привезенная из советской России. Париж: Умса-Press, 1966.
7. Куксенко С.І. Взаємовідносини РПЦ з органами влади в Українській РСР у 1940-1960-і рр.: історіографія: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Черкаси, 2017.

8. Лаас Н. Англомовні праці про становище Російської православної церкви в Україні в період пізнього сталінізму та перебування при владі М. Хрущова. *Український історичний збірник*. 2008. №11. С. 403-418.
9. Луковенко І.Г. Радянська держава і Російська православна церква на Донеччині у 1943-1964 роках: монографія. Донецьк: Донбас: ДООГО «Центр Діскавері», 2011.
10. Моренчук А.А. Релігійні процеси в Україні у 1953-1964 роках (на матеріалах західних областей): дис. ... канд. іст. наук: 09.00.11 – Історія України. Острог, 2006.
11. Пашенко В.О. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початку 1990-х років. Полтава: АСМІ, 2005.
12. Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке. Москва: Республика, 1995.
13. Поспеловский Д.В. Тоталитаризм и вероисповедание. Москва: Библиейско-Богословский институт св. Апостола Андрея, 2003.
14. Рар Г. Плененная церковь. Очерк развития взаимоотношений между церковью и властью в СССР. Франкфурт-на-Майне, Посев, 1954.
15. Регельсон Л. Трагедия Русской Церкви, 1917-1945. Париж, 1977.
16. Сергієнко В.В. Православні громади Полтавщини в державній політиці й радянському соціокультурному просторі (середина 1940-х – середина 1960-х рр.): дис. ... доктора філософії: 032. – Історія та археологія. Полтава; Запоріжжя, 2021.
17. Хохітова Т. Нищення церков на Україні комуністичною Москвою. В оборони віри. Торонто, 1957. С. 94-103.
18. Шафаревич И.Р. Законодательство о религии в СССР. *Доклад комитету прав человека*. Париж, 1973.
19. Шліхта Н.В. Становище православної церкви в повосній радянській Україні: критичний огляд історіографії другої половини XX ст. *Магістеріум. Історичні студії*. 2007. №28. С. 71-77.
20. Эллис Д. Русская православная церковь. Согласие и инакомыслие. [пер. с англ. прот. Г. Сидоренко]. London: Overseas Publications Interchange Ltd, 1990.
21. Якунин Г.О. О современном положении Русской православной церкви и перспективах религиозного возрождения России. *Доклад Христианскому Комитету защиты прав верующих в СССР*. URL: http://krotov.info/acts/20/1970/1979_yak.htm.
22. Alexeev W. Russian Orthodox Bishops in Soviet Union, 1941-1953. *Research Program on the USSR: Mimeographed series*. New York, 1954. №61.
23. Anderson J. Religion, State and Politics in the Soviet Union and Successor States. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
24. Bociurkiw B.R. Church-State Relations in the USSR. *Religion and the Soviet State: A Dilemma of Power* / ed. M. Hayward, W. Fletcher. London: Pall Mall Press, 1969. P. 72-88.
25. Bociurkiw B.R. Religion and Nationalism in the Contemporary Ukraine. *Nationalism in the USSR and Eastern Europe in the era of Brezhnev and Kosygin* / ed. G.W. Simmonds. Detroit: The University of Detroit Press, 1977. P. 81-93.
26. Bociurkiw B.R. The Orthodox Church and the Soviet Regime in the Ukraine, 1953-1971. *Canadian Slavonic Papers*. 1972. Vol. XIV, №2. P. 191-213.
27. Bourdeaux M. Opium of the People: The Christian Religion in the USSR. London: Faber and Faber, 1965.
28. Bourdeaux M. Patriarch and Prophets. London, 1970.
29. Bourdeaux M. Religious Ferment in Russia: Protestant Opposition to Soviet Religious Policy. London, 1968.
30. Bourdeaux M. Risen indeed. Lessons in Faith from the USSR. New York, 1983.
31. Curtiss J. The Russian Church and Soviet State, 1917-1950. Boston, 1953.
32. Davis N. A. Long Walk to Church: A Contemporary History of Russian Orthodoxy. Boulder, Colo.: Westview Press. URL: http://www.holytrinitymission.org/books/english/long_way_two_church.htm.

33. Ellis J. The Russian Orthodox Church. *A Contemporary History*. Indiana University Press, 1986.
34. Fletcher W.C. Nikolai: Portrait of Dilemma. New York, 1968.
35. Fletcher W.C. Religion and Soviet foreign policy, 1945-1970. *Oxford University Press for the Royal Institute of International Affairs*; 1st edition.
36. Fletcher W.C. Religions Dissent sn theUSSR in the 1960p. *Slavic Review*. 1971. Vol. 30, Issue 2. P. 298-316.
37. Kolarz W. Religion in the Soviet Union. New York: St. Martin's Press, 1962.
38. Luukkanen A. The religious policy of the Stalinist state. A case study: The Central Standing Commission on religious questions, 1929-1938. Helsinki: SHS, 1997.
39. Markus V. Religion and Nationalism in Soviet Ukraine after 1945. Cambridge, 1975.
40. Pospelovsky D.A. History of Soviet Atheism in Theory and Practice, and the Believer: In 3 vols. London, 1987-1988.
41. Pospelovsky D. The Russian Church under the Soviet Regime, 1917-1982: In 2 vols. Crestwood (N. Y.), 1984.
42. Powell D.E. Antireligious propaganda in the Soviet Union: A Study of Mass Persuasion. Cambridge: MIT Press, 1975.
43. Ramet P. The interplay of religious policy and nationalities policy in the Soviet Union and Eastern Europe. *Religion and nationalism in Soviet and East European politics / ed. by P. Ramet, N. Durham. C.: Duke University Press, 1984. P. 3-30.*
44. Staley R. Peace on Earth. Los Angeles, 1965.

References:

1. Andrukhniv, I.O. (2006). Polityka radianskoï vladu u sferi relihii ta konfesiine zhyt-tia na Prykarpatti v 40-80-kh rokakh XX stolittia: istoryko-pravovyï analiz. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV. [in Ukr.].
2. Bogolepov, A.A. (1958). Tserkov pod vlastyu kommunistov. Myunkhen. [in Rus.].
3. Bondarchuk, P.M. (2019). Relihiini techii v radianskii Ukraini (seredyna 1940-kh – seredyna 1980-kh rokiv). Istoryko-relihiieznavche doslidzhennia. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukr.].
4. Voinalovych, V.A. (2005). Partiino-derzhavna polityka shchodo relihii ta relihiinykh insty-tutsii v Ukraini 1940-1960-kh rokiv: politolohichni dyskurs. Kyiv: Svitohliad. [in Ukr.].
5. Voinalovych, V.A. (2002). Derzhava i tserkva na Poltavshchyni (druha polovyna 40-kh – 80-ti roky). *Derzhava i Tserkva na Poltavshchyni za radianskoï doby*. Poltava. S. 85-136. [in Ukr.].
6. Kantalinska, Zh.V. (2003). Vidnosyny radianskoï derzhavy ta pravoslavnoi tserkvy v Krymu v kintsi 40-kh – na pochatku 60-kh rokiv XX stolittia: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 – Istoriiia Ukrainy. Zaporizhzhia. [in Ukr.].
7. Krasnov-Levitin, A.E. (1966) Zashchita very v SSSR. Rukopis, privezennaya iz sovetkogo Rossii. Parizh: Ymca-Press. 101 s. [in Rus.].
8. Kuksenko, S.I. (2017). Vzaiemovidnosyny RPTs z orhanamy vlady v Ukrainskii RSR u 1940-1960-i rr.: istoriohrafii: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.06 – Istoriohrafiiia, dzhereloznavstvo ta spetsialni istorychni dystsypliny. Cherkasy. [in Ukr.].
9. Laas, N. (2008). Anhlomovni pratsi pro stanovyshe Rosiiskoi pravoslavnoi tserkvy v Ukraini v period piznoho stalinizmu ta перебування pry vladi M. Khrushchova. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk. №11*. [in Ukr.].
10. Lukovenko, I.H. (2011). Radianska derzhava i Rosiiska pravoslavna tserkva na Donechchyni u 1943-1964 rokakh: monohrafiiia. Donetsk: Donbas: DOHO «Tsent Diskaveri». [in Ukr.].
11. Morenchuk, A.A. (2006). Relihiini protsesy v Ukraini u 1953-1964 rokakh (na materialakh zakhidnykh oblastei: dys. ... kand. ist. nauk: 09.00.11 – Istoriiia Ukrainy. Ostroh. [in Ukr.].

12. Pashchenko, V.O. (2005). Pravoslavna tserkva v totalitarnii derzhavi. Ukraina 1940 – pochatku 1990-kh rokiv. Poltava: ASMI. [in Ukr.].
13. Pospelovskiy, D.V. (1995). Russkaya pravoslavnaya tserkov v XX. Moskva: Respublika. [in Rus.].
14. Pospelovskiy, D.V. (2003) Totalitarizm i veroispovedanie. Moskva: Bibleysko-Bogoslovskiy institut sv. Apostola Andrey. [in Rus.].
15. Rar, G. (1954). Plenennaya tserkov. Ocherk razvitiya vzaimootnosheniy mezhdru tserkovyu i vlastyu v SSSR. Frankfurt-na-Mayne, Posev. [in Rus.].
16. Regelson, L. (1977). Tragediya Russkoy Tserkvi, 1917-1945. Parizh. [in Rus.].
17. Serhiienko, V.V. (2021) Pravoslavni hromady Poltavshchyny v derzhavni politytsi y radianskomu sotsiokulturnomu prostori (seredyna 1940-kh – seredyna 1960-kh rr.: dys. ... doktora filosofii: 032. – Istorii ta arkhelohiia. Poltava; Zaporizhzhia. [in Ukr.].
18. Khokhitova, T. (1957). Nyshchennia tserkov na Ukraini komunistychnoiu Moskvou. V oboroni viry. Toronto. S. 94-103. [in Ukr.].
19. Shafarevich, I.R. (1973) Zakonodatelstvo o religii v SSSR. *Doklad komitetu prav cheloveka*. Parizh. [in Rus.].
20. Shlikhta, N.V. (2007). Stanovyshche pravoslavnoi tserkvy v povoiennii radianskii Ukraini: krytychnyi ohliad istoriohrafii druhoi polovyny XX st. Mahisterium. *Istorychni studii*. Vyp. 28. S. 71-77. [in Ukr.].
21. Ellis, D. (1990). Russkaya pravoslavnaya tserkov. Soglasie i inakomyслиe. [per. s angl. prot. G.Sidorenko]. London: Overseas Publications Interchange Ltd. [in Rus.].
22. Yakunin, G.O. (1979). O sovremennom polozhenii Russkoy pravoslavnoy tserkvi i perspektivakh religioznogo vozrozhdeniya Rossii. *Doklad Khristianskomu Komitetu zashchity prav veruyushchikh v SSSR*. URL: http://krotov.info/acts/20/1970/1979_yak.htm (data zvernennya: 01.09.2021). [in Rus.].
23. Alexeev, W. (1954). Russian Orthodox Bishops in Soviet Union, 1941-1953. *Research Program on the USSR: Mimeographed series*. New York. №61. [in Eng.].
24. Anderson, J. (1994). Religion, State and Politics in the Soviet Union and Successor States. Cambridge: Cambridge University Press. [in Eng.].
25. Bociurkiw, B.R. (1969). Church-State Relations in the USSR. *Religion and the Soviet State: A Dilemma of Power* / ed. M. Hayward, W. Fletcher, London: Pall Mall Press. P. 72-88. [in Eng.].
26. Bociurkiw, B.R. (1977). Religion and Nationalism in the Contemporary Ukraine. *Nationalism in the USSR and Eastern Europe in the era of Brezhnev and Kosygin* / ed. G.W. Simmonds. Detroit: The University of Detroit Press. P. 81-93. [in Eng.].
27. Bociurkiw, B.R. (1972). The Orthodox Church and the Soviet Regime in the Ukraine, 1953-1971. *Canadian Slavonic Papers*. Vol. XIV, №2. P. 191-213. [in Eng.].
28. Bourdeaux, M. (1965). Opium of the People: The Christian Religion in the USSR. London: Faber and Faber. [in Eng.].
29. Bourdeaux, M. (1970). Patriarch and Prophets. London. [in Eng.].
30. Bourdeaux, M. (1968). Religious Ferment in Russia: Protestant Opposition to Soviet Religious Policy. London. [in Eng.].
31. Bourdeaux, M. (1983). Risen indeed. Lessons in Faith from the USSR. New York. [in Eng.].
32. Curtiss, J. (1953). The Russian Church and Soviet State, 1917-1950. Boston. [in Eng.].
33. Davis, N.A. Long Walk to Church: A Contemporary History of Russian Orthodoxy. *Boulder, Colo.: Westview Press*. 1995. URL: http://www.holytrinitymission.org/books/english/long_way_two_church.htm [in Eng.].
34. Ellis, J. (1986). The Russian Orthodox Church. *A Contemporary History*. Indiana University Press. [in Eng.].
35. Fletcher, W.C. (1968). Nikolai: Portrait of Dilemma. New York. [in Eng.].
36. Fletcher, W.C. Religion and Soviet foreign policy, 1945-1970. *Oxford University Press for the Royal Institute of International Affairs*; 1st edition. [in Eng.].

37. Fletcher, W.C. (1971). Religions Dissent sn the USSR in the 1960 p. *Slavic Review*. Vol. 30, Issue 2. P. 298-316. [in Eng.].
38. Kolarz, W. (1962). Religion in the Soviet Union. New York: St. Martin's Press. [in Eng.].
39. Luukkanen, A. (1997). The religious policy of the Stalinist state. A case study: The Central Standing Commission on religious questions, 1929-1938. Helsinki: SHS. [in Eng.].
40. Markus, V. (1985). Religion and Nationalism in Soviet Ukraine after 1945. Cambridge. [in Eng.].
41. Pospelovsky, D.A. (1987-1988). History of Soviet Atheism in Theory and Practice, and the Believer: In 3 vols. London. [in Eng.].
42. Pospelovsky, D. (1984). The Russian Church under the Soviet Regime, 1917-1982: In 2 vols. Crestwood (N. Y.). [in Eng.].
43. Powell, D.E. (1975). Antireligious propaganda in the Soviet Union: A Study of Mass Persuasion. Cambridge: MIT Press. [in Eng.].
44. Ramet, P. (1984). The interplay of religious policy and nationalities policy in the Soviet Union and Eastern Europe. *Religion and nationalism in Soviet and East European politics* / ed. by P. Ramet. Durham, N.C.: Duke University Press. P. 3-30. [in Eng.].
45. Staley, R. (1965). Peace on Earth. Los Angeles. [in Eng.].

Serhii Kuksenko

FOREIGN, DIASPORA AND EMIGRANT ISTORIOGRAPHY ON THE RELATIONS BETWEEN THE AUTHORITIES AND THE RUSSIAN ORTHODOX CHURCH IN THE UKRAINIAN SSR IN THE 1940-1980

The purpose of the research is to analyze the publications of foreign, diasporic and emigrant authors of the 1940s – 2000s, which are not controlled by communist propaganda, Soviet censorship and are not limited by Marxist theoretical and methodological approaches, regarding the relationship between party and state bodies and the Russian Orthodox Church (ROC) in the Ukrainian SSR in the 1940s – 1980s. Consider the specifics, stages, and dominant concepts of foreign, diasporic, and emigrant studies. The research methodology is based on a complex of general scientific (analysis, synthesis, comparison and generalization) and special scientific methods of historical knowledge (comparative analysis of text documents, historical-comparative, historical-genetic, historical-typological), principles of historicism, problematic, comprehensiveness, systematicity and objectivity. The historiographic heritage of relations between the authorities and the Russian Orthodox Church in the Ukrainian SSR in the 1940s – 1980s became the subject of study by many scientists in particular, N. Shlichta (Shlichta, 2007), N. Laas (Laas, 2008), were considered in our research (Kuksenko, 2017), but the works of authors not controlled by communist propaganda, Soviet censorship and not limited by Marxist research methodology were not comprehensively analyzed. We can note that the religious situation, the relationship between party and state bodies and the Church in the 1940s – 1980s in the Soviet state was a subject of interest among foreign, diasporic and emigrant researchers. In their writings, they revealed the real situation of religious communities, the persecution of clergymen and believers for their faith, which was hushed up both by the authorities and by Soviet and official church historiography. At the same time, some authors drew attention to the specificity of the religious situation in the Ukrainian SSR, the high degree of religiosity of Ukrainians and their greater willingness to defend religious rights than in other republics of the USSR. However, before the collapse of the USSR, researchers lacked sources for full objective argumentation of the proposed statements. Political, national, and confessional orientation often prevented individual authors from impartially covering the relations between the Church and the state, the policy of the Soviet government in the religious sphere. Since at that time it was the Russian Orthodox Church that represented the Orthodox community

of Ukraine, it excluded it from the sphere of scientific interests of diaspora nationally conscious researchers. In connection with the end of the ideological confrontation of the «Cold War» period, the interest in studying the specifics of the relationship between the government and the Church in the Soviet period is gradually fading among foreign, diaspora, and emigrant authors, while it is growing in the latest Ukrainian and Russian historiographies. At the same time, national historiographies actively involve the possessions of foreign, diasporic and emigrant authors, archival sources.

Key words: foreign, diaspora and emigrant historiography, Russian Orthodox Church, party-state-religious relations, anti-religious politics.

Отримано: 25.10.2023 р.

УДК 378.4(477.43-21)КПДУУ/КПІНО«1918/1930»
DOI: 10.32626/2309-7086.2023-20.361-372

Діана Яблонська

*ORCID 0000-0002-9138-2766,
доктор філософії в галузі історії,
асистент кафедри всесвітньої історії,
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка*

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ТА КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАРОДНОЇ ОСВІТИ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ

У статті розкривається особливості функціонування Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.) та інституту народної освіти (1921-1930 рр.). З'ясовується те, що створення двох освітніх установ відбувалося через прийняття ряду нормативних документів вищого керівництва країною за якими диктувалися різні завдання – від академічної свободи до тотального контролю за освітнім процесом. Частково розкриваються навчальні дисципліни які викладалися у Кам'янець-Подільському державному українському університеті, а також Кам'янець-Подільському інституті народної освіти. Спільним було поєднання лекційних занять із семінарською/практичною роботою, а викладання здійснювалося українською мовою.

При написанні роботи нами було використано такі принципи проведення історичного дослідження: історизму, об'єктивності та системності. Також застосовано методи проведення дослідження, а саме: історико-порівняльний, синтезу, біографічний, ретроспективний, хронологічний та комплексно-аналітичний.

Основною тезою статті є порівняльний аналіз процесу формування закладів, системи управління, підготовки кадрів, наукової роботи та поза аудиторної зайнятості студентів, який дозволяє побачити принципові відмінності між ними.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський державний український університет, Кам'янець-Подільський інститут народної освіти, влада, управління, освітній процес, наукова робота, студентство.

Постановка проблеми. Сучасна вища освіта в Україні формується відповідно до європейських демократичних цінностей. Саме на них з 1918 р. орієнтувався Кам'янець-Подільський державний український університет (К-ПДУУ), намагаючись забезпечувати громадянські права учасників освіт-

ного процесу, розвинути їхні академічні свободи, багатогалузеві наукові дослідження, а також організувати якісний процес підготовки фахівців та запровадити ефективний управлінський механізм. Однак, із встановленням більшовицької влади в Україні вищі було реформовано на засадах комуністичного тоталітарного режиму, що зруйнувало досягнення українських урядів в галузі вищої школи європейського рівня. Університети були перетворені у менш потужні заклади радянського типу, що болісно сприймалося науково-педагогічною інтелігенцією, багатьма студентами. Спадкоємцем К-ПДУУ став Кам'янець-Подільський інститут народної освіти, який втратив попередню багатопрофільність і набув педагогічного характеру. Непродуманого тодішнього досвіду слід уникати у теперішній політиці щодо реформування університетів, зокрема тих кроків, які не апробовані світовою прогресивною практикою і суперечать потребі якісного вдосконалення національних вишів.

На сьогодні підняте питання спеціально не досліджувалося, хоча є певні напрацювання його окремих аспектів. Зокрема, добре з'ясовано історію Кам'янець-Подільського державного українського університету [19; 20] та Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (К-ПІНО) [31; 39; 23], висвітлено певні складові діяльності останнього [36-38].

Метою дослідження є порівняльний аналіз найбільш сутнісних рис К-ПДУУ і КПІНО, у першу чергу системи підготовки кадрів, структури, управління закладами.

Виклад основного матеріалу. Кам'янець-Подільський державний український університет, як юридична особа, формувався влітку 1918 р., через вироблення відповідних правових документів у Міністерстві освіти Української Держави. Допоки не було вироблено Статуту державних українських університетів, тимчасово послуговувалися університетським статутом Російської імперії 1884 р. із внесеннями до нього у 1905 р. змінами та доповненнями [22, с.169]. Пізніше Тимчасовий уряд надав університетам певну автономію, що робило неможливим втручання з боку владних структур [20, с.393]. Однак, автономні права були обмежені у питанні формування кадрового потенціалу та керівного складу. Так, перший ректор, а також перші декани, склад професорсько-викладацької корпорації не обиралися, а призначалися міністром освіти. Якщо керівник відомства вважав обрану радою професорів кандидатуру на заміщення вакантної посади керівника закладу вищої освіти недостатньо кваліфікованою, то цілком міг не подавати її на затвердження українського уряду та оголошував нові вибори. Схожа ситуація стосувалася і професорсько-викладацького складу, щоправда у долю науковця міг втрутитися сам міністр. Так, міністр освіти М.П. Василенко видав наказ про відкомандирування з 1 липня 1918 р. І.І. Огієнка, професора Київського державного українського університету і водночас приват-доцента університету св. Володимира, на 2 роки для виконання посади ректора К-ПДУУ, із залишенням за ним попередніх посад без отримання платні [20, с.394]. Крім того, першого декана фізико-математичного факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету міністр освіти призначив терміном на 3 роки і цю посаду обіймав П.М. Бучинський з 12 жовтня 1918 р. [10, арк.11 зв.; 20, с.395]. Починаючи з 1919 р. рада професорів вишу обирала асистентів, приват-доцентів, ординарних і екстраординарних професорів на вакантні посади; ці рішення затверджував міністр освіти УНР. У травні 1920 р. у К-ПДУУ було проведено вибори ректора. Цю посаду на 4 роки обійняв І.І. Огієнко, після того як результати виборів затвердив Голова Директорії УНР С.В. Петлюра (реально переобраний керівник працював півроку) [34, с.206]. Керівними органами були рада професорів та правління університету.

З підпорядкування існуючій владі розпочав свою роботу у лютому 1921 р. КПНО. Його творцем був радянський режим, відверто налаштований проти національного характеру попередника цього вишу, що діяв у 1918-1921 рр., і продовження цієї традиції у радянському закладі, що появився на базі університету. Пройшовши кілька етапів реорганізації (академія теоретичних знань/інститут теоретичних наук), 26 лютого 1921 р. засідання колегії Укрголовпрофосвіти ухвалило рішення про перетворення діючого Кам'янець-Подільського вишу в ІНО із відокремленням колишнього сільськогосподарського факультету в самостійний заклад [2, арк.39]. Варто зазначити, що процес формування кадрів у виші також був обмеженим і підконтрольним Президії Укрголовпрофосвіти Народного комісаріату освіти УСРР. Однак, поряд із затвердженням ректором, який офіційно вважався керівником вишу, тут діяв ще й призначений верхами політичний комісар, що мав адміністративно-господарські функції і за значенням вважався вищим від ректора [15, с.2]. Якщо перший був відповідальним керівником ЗВО, то політкомісар – відповідальним представником державної влади у навчальному закладі [15, с.2]. Загалом, за дев'ятирічний період діяльності ІНО із п'яти ректорів лише одного було обрано публічно. Вибори відбулися 11 травня 1922 р. Ректором обрали П.Г. Клепатського. І лише через два тижні його допустили до виконання обов'язків керівника вишу [4, арк.11, 19, 90]. Більше влада не ризикувала обирати ректорів. А зазначений виняток пояснювався тим, що раніш призначений очільник не користувався повагою в колективі і не виконував належно покладені на нього обов'язки (про це неодноразово згадувала у свої спогадах С.Ф. Русова) [35, с.2, 3]. Щодо професорсько-викладацького складу, то він формувався за схожою процедурою. Його затверджували в Укрголовпрофосвіти. Також, в інституті діяли науково-шкільна/загальна рада, факультетське бюро та предметні комісії (педагогічна, виробнича та соціально-економічна) [5, арк.19].

Щодо організації освітнього процесу в обох досліджуваних закладах, то тут мали місце величезні відмінності. У К-ПДУУ він базувався на принципі автономності, в К-ПНО влада через відповідний механізм здійснювала тотальний контроль, насаджувала свою ідеологію, при формуванні навчальних планів нав'язувала відповідні дисципліни, видмовилася від самостійного вибору здобувачами освітніх компонентів, що широко практикувалося в університеті. Зокрема, студенти К-ПДУУ в канцеляріях факультетів записувалися на лекційні та практичні заняття відповідно до навчальних планів своїх спеціальностей. До них входили фундаментальні та українознавчі дисципліни, як обов'язкові, так і за вибором [19, с.268]. Науково-педагогічні працівники не втручалися до цього процесу та не нав'язували своїх дисциплін. Так формувався індивідуальний план для здобувачів вищої освіти, а уся процедура була досить схожою до сучасної практики ЗВО України. Важливою складовою було і україномовне викладання. Серед дисциплін, які вивчалися в університеті, були: історія української мови, джерелознавство історії України, слов'янознавство, географія сходу Європи і України, економічна історія, українська мова, латинська мова, аналітична геометрія, фізика, хімія, політична економія, статистика і демографія, суспільна агрономія та ін. [19, с.281, 282]. Для якісного навчально-методичного забезпечення занять науково-педагогічні працівники змогли видати українською мовою курси своїх лекцій із вказаних дисциплін, що дозволяло українізувати підготовку фахівців [19, с.281].

В К-ПНО весь освітній процес відбувався паралельно із виконанням сезонних сільськогосподарських робіт, обов'язкових для усіх учасників освітнього процесу – як для викладачів, так і студентів (норма місячної занятості на

полі у весняно-літній період була різною, в середньому від 9-20 год. для викладачів та 8-70 год. для студентів) [5, арк.118зв.; 19, с.342; 1, арк.31]. Виконання встановлених норм дозволяло отримати сякі-такі харчі в інститутській їдальні (під час голоду 1921-1923 рр. це мало неабияке значення для виживання). Щодо мови навчання, то із врахуванням політики українізації в УСРР у Кам'янець-Подільському ІНО вона була українською [11, арк.69, 73].

Підготовка майбутніх педагогів відбувалася згідно із навчальними планами та програмами, які формував НКО УСРР. Однак, стабільними та уніфікованими для усіх ІНО вони не були. Тож у К-ПІНО до 1922 р. навчали за програмами К-ПДГУУ, але із значними корективами. Дисциплін, які не відповідали характеру нового державного ладу, рішуче позбавлялися [37, с.60; 36, с.145]. Так, замість історії України, історії української мови, історії стародавнього світу, грецької, латинської мов та ряду інших з'явилися інші – радянська конституція, марксизм-ленінізм, трудове та соціальне виховання, нова мова тощо [9, арк.4-4зв; 3, арк.75, 75зв.-76; 8, арк.8, 8зв., 9зв.; 38, с.142]. В обох вищих навчання проводилося у формі лекцій, семінарів, практичних та лабораторних занять. Найбільше поширеним був комбінований метод навчання, який забезпечували поєднанням теорії з практикою.

У К-ПДГУУ існуючі академічні свободи поширювалися, зокрема, на сферу наукової діяльності, де реалізовувалося право на вільне проведення наукових досліджень, позацензурне друкування тощо. Вчені університету утворили наукове товариство, яке було досить відоме та дієве, видавали «Записки Кам'янець-Подільського державного українського університету», у яких уміщували статті з різних галузей науки, друкували підручники, посібники, брошури, довідники тощо. Під час засідань секцій наукового товариства заслуховувались доповіді, відбувалися дискусії, обговорення конструктивних пропозицій тощо. В К-ПІНО свободи наукової творчості для вчених фактично не було, попри те, що згадане наукове товариство певний час продовжувало свою діяльність. Припинення його існування пояснюється, скоріш за все, тим, що місцева влада і керівництво вишу не влаштувала дата заснування цієї організації, пов'язана із Українською Народною Республікою. Відразу після припинення її діяльності викладачі приступили до творення наукового товариства «нового типу», яке б вийшло за межі вишу і об'єднало наукові інтереси усіх краєзнавців Поділля. Таким чином, до літа 1925 р. було створено «Кам'янець-Подільське наукове при УАН товариство» [41, с.55; 33, с.103]. Відповідно до його статуту, внутрішня структура нового осередку та його склад нічим не відрізнялися від попередника. Основне завдання – дослідження так званих «білих плям» історії краю, проведення археологічних розкопок, вивчення особливостей клімату регіону та обговорення актуальних проблем в ході різноманітних наукових заходів.

Окрім згаданого товариства, у Кам'янець-Подільському ІНО діяла науково-дослідна кафедра історії та економіки Поділля. Вона об'єднувала більшість науково-педагогічних працівників ЗВО, робота яких спрямовувалася на проведення наукових досліджень, підготовку аспірантів до наукової та викладацької діяльності, популяризацію отриманих наукових результатів тощо [6, арк.5; 13, с.148-149; 12, арк.16]. Значним успіхом стала публікаційна активність та видання власних наукових збірок – «Записки Кам'янець-Подільського наукового при УАН товариства», «Записки Кам'янець-Подільської науково-дослідної кафедри Поділля», двох томів «Записок Кам'янець-Подільського інституту народної освіти» та близько чотирьох десятків окремих робіт [26-29]. Однак, уся наукова діяльність вчених була під постійним наглядом радян-

ських спецорганів, що перешкоджало їх участі в зарубіжних наукових конференціях, можливості виїзду закордон та навіть наявні публікації вчених піддавалися цензурі. Загалом, наукова справа активніше організовувалася у період 1920-х рр., але на відміну від К-ПДУУ нова влада завжди обмежувала свободу дій для усіх науковців, тому можна лише припускати, яких досягнень міг отримати К-ПНО, якщо не було регламентації щодо тематики наукових досліджень і тиску на вчених, їх переслідування з боку репресивних органів.

Порівнюючи структуру двох вишів, видно, що у К-ПДУУ діяло 5 факультетів: фізико-математичний, історико-філологічний, сільськогосподарський, правничий і богословський [21, с.202]. У його наступника кількість спеціальностей, які давали право на створення відповідних факультетів і присвоєння певних кваліфікацій, була значно меншою. Крім того, з весни 1921 р. зі структури університету вивели сільськогосподарський факультет і на його базі створили однойменний самостійний виш. Інші навчальні підрозділи об'єднали у факультети професійної освіти (історико-філологічним, природничим і фізико-математичним відділеннями) та соціального виховання (здійснював підготовку спеціальних педагогів для роботи з дошкільниками, учнями початкових класів та дітьми із особливими потребами) [23, с.21; 39, с.48]. Після цього К-ПНО увійшов до мережі радянських педагогічних вишів, що нараховували два інколи три факультети і готували кадри на базі комуністичної теорії, втрачаючи напрацьовані раніш національну традицію і академічні свободи.

Окремо варто зупинитися на студентстві. При К-ПДУУ діяла велика кількість наукових студентських гуртків, що об'єднували молодь, яка хотіла отримати більше наукових знань під керівництвом досвідчених вчених. Зафіксовано такі гуртки: фізико-математичний (ініціаторами його створення були студенти А. Розенкранц, П. Терлецький і С. Квасницький), астрономічний (В. Білінський), природо-дослідницький (складався з 4-х відділів), історико-економічний, географічний, гомілетики, «Студія чистого християнства», бібліографічний та ін. [21, с.207]. Гуртківці готували реферати та доповідали, займалися підготовкою стенографованих текстів лекцій професури до друку, проводили екскурсії, читали лекції в міській аудиторії, друкували свої праці в студентському і губернських журналах. Пізніше гуртки були об'єднані у Наукове студентське товариство. Також мало місце в житті університету студентське самоврядування. Здобувачі вищої освіти обирали зі свого середовища старост, через яких отримували розпорядження від деканів, підтримували стосунки з канцеляріями факультетів. Ради старост кожного навчального підрозділу виробляли пропозиції щодо організації освітнього процесу. Крім того, в університеті функціонувало ряд молодіжних об'єднань (Українська громада, Академічна громада тощо) [21, с.208].

У К-ПНО діяли значно інші підходи до організації роботи серед здобувачів вищої освіти. Головним завданням нової політики було виховання молоді на принципах марксизму-ленінізму, а носіями цього вчення мало стати пролетарське студентство. Відповідно до цього діяли соціально-класові обмеження для тих хто, хотів здобути вищу освіту. В першу чергу брали до уваги соціальне походження, а здібності молодих людей, їх академічна успішність втрачали першорядне значення.

Студентство Кам'янець-Подільського ІНО також об'єднувалося у гурткової роботі. Наприклад, у виші діяв науково-технічний гурток із семи секцій (математики, фізики, ботаніки, мовно-літературна, педагогіки, географії та соціально-економічна). Майбутні педагоги опрацьовували різні науково-дослідні теми під керівництвом викладачів та виголошували доповіді на засіданнях гуртка [30, с.227, 240, 241, 247]. Важливо зазначити, що невелич-

кі розвідки здобувачів вищої освіти виявлено на сторінках періодичних видань («Студент Прикордоння», «Червоний шлях», «Червоний кордон»), але усі вони спрямовувалися на підтримку політики влади [14, с.3; 17, с.3; 18, с.3; 24, с.4; 25, с.4; 32, с.5]. Більшість гуртків мали ідеологічний характер, а саме: з вивчення історії ВКП(б), марксизму, політосвітньої роботи, антирелігійний тощо [30, с.356-357; 39, с.65]. Крім того, у К-ПНО функціонували комсомольський, профспілковий, партійний осередки, загін «Легка Кавалерія» тощо [31, с.64; 16, с.2; 7, арк.390]. Їхня діяльність спрямовувалися на виховання «вчителів майбутнього», який мав поповнити ряди провідників партійних ідей.

У К-ПДУУ існувала низка цивілізованих, внутрішніх свобод, які відповідали загальним правам людини, демократичним принципам та свідчили про єдність дій влади із закладом вищої освіти. Частина науково-педагогічних працівників була у складі уряду УНР, брала участь у подіях Української революції та спільними зусиллями намагалися збудувати незалежну державу, що орієнтувалася на європейські цінності [21, с.208]. Однак, академічна свобода, національне виховання, що формувало людину як громадянина України незалежно від етнічного та соціального походження, віросповідання, припинилося після встановлення радянської влади. В К-ПНО рік за роком практикувалися соціальні «чистки» молоді, їм нав'язувалися політичні уподобання, а «стару» професуру піддавали репресіям, що покроково перетворювало виш в установу із виховання ідеологічно підкованої молоді.

Висновки. Порівнюючи діяльність Кам'янець-Подільського ДУУ та ІНО, виявлено, що обидва освітні заклади відрізнялися між собою характером, завданнями, освітніми компонентами, структурою, керівними органами. Державний український університет діяв на принципах академічної свободи, намагаючись підготувати висококваліфікованих фахівців, що зможуть реалізувати набуті знання задля розбудови української держави. Натомість його правонаступник працював на засадах комуністичної свідомості, ідейності та відданості справі правлячої партії через навчання ідеологічно орієнтованих дисциплін, гурткову роботу та молодіжні політичні об'єднання. Так заклад поступово віддалявся від національних традицій та перетворювався у виш з підготовки радянського педагога для загальноосвітніх закладів освіти в регіоні, де політичне переважало професійне.

Список використаних джерел і літератури:

1. Держархів Хмельницької області. Ф.Р. 302. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1-32.
2. Держархів Хмельницької області. Ф.Р. 302. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 1-40 зв.
3. Держархів Хмельницької області. Ф.Р. 302. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 1-327.
4. Держархів Хмельницької області. Ф.Р. 302. Оп. 1. Спр. 228. Арк. 11, 19, 90.
5. Держархів Хмельницької області. Ф.Р. 302. Оп. 1. Спр. 403. Арк. 1-119.
6. Держархів Хмельницької області. Ф.Р. 302. Оп. 1. Спр. 953. Арк. 1-9.
7. Держархів Хмельницької області. Ф.Р. 302. Оп. 1. Спр. 998. Арк. 1-434.
8. Держархів Хмельницької області. Ф.Р. 302. Оп. 1. Спр. 1054. Арк. 1-9 зв.
9. Держархів Хмельницької області. Ф.Р. 302. Оп. 3. Спр. 4. Арк. 1-124.
10. Держархів Хмельницької області. Ф.Р. 582. Оп. 1. Спр. 133. Арк. 11 зв.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1003. Арк. 1-147.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 4692. Арк. 1-78.
13. Баєр М. Науково-дослідна кафедра «Природи, Сільського господарства й культури Поділля при Кам'янецькому СГІ. *Записки сільськогосподарського інституту в Кам'яні на Поділлі*. Кам'янець-Подільський, 1927. Вип. 4. С. 146-164.

14. Боберський А. Про антирелігійну роботу в ІНО. *Студент Прикордоння*. 1929. 1 травня. Ч. 4. С. 3.
15. Временное положение о Высших Учебных заведениях Украины. *Бюлетень Наркомосвіти УСРР*. 1921. 25 липня. №7-8. С. 1-8.
16. Дідич В. Осередок ЛКСМУ при ІНО. *Червоний кордон*. 1924. 4 грудня. №62. С. 2.
17. До профспілок і комнезамів Кам'яниччини. *Червоний шлях*. 1922. 13 вересня. №1 (50). С. 3.
18. Життя вищих шкіл. *Червоний шлях*. 1923. 6 березня. №55 (104). С. 3.
19. Завальнюк О. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.): монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. 644 с.
20. Завальнюк О. Кам'янець-Подільський державний український університет: упродовження кадрової автономії (1918-1920 рр.). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки*. 2015. Вип. 8. С. 392-402.
21. Завальнюк О. Академічні свободи в українських університетах: перший національний досвід європейського рівня (1918-1920 рр.). *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: зб. наук. пр.* / [редкол.: В.С. Степанков (гол. ред.), С.А. Копилов, І.І. Боровець та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2020. Вип. 8. С. 198-211.
22. Завальнюк О. Українські університети 1917-1920 рр.: перші кроки із запровадження європейського досвіду освітньо-наукової діяльності. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: зб. наук. пр.* / [редкол.: В.С. Степанков (гол. ред.), С.А. Копилов, І.І. Боровець та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. Нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2021. Вип. 9. С. 165-180.
23. Завальнюк О., Яблонська Д. Українські вчені та політкомісари в історії Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (1921-1930 рр.): персональний вимір. Кам'янець-Подільський: ТОВ Друкарня «Рута», 2022. 408 с.
24. Заклинський Р. Осередок вищих шкіл. *Червоний кордон*. 1925. 25 січня. Ч. 77. С. 4.
25. Заклинський Р. Комосередок вищих шкіл. *Червоний кордон*. 1924. 14 вересня. Ч. 40. С. 4
26. Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. Кам'янець на Поділлі, 1926. Т. 1. 155 с.
27. Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. Кам'янець на Поділлі, 1927. Т. 2. 406 с.
28. Записки Кам'янець-Подільського наукового при УАН товариства. Кам'янець на Поділлі, 1928. Т. 1. 102 с.
29. Записки Кам'янець-Подільської науково-дослідної кафедри. Кам'янець на Поділлі, 1929. Т. 1. 188 с.
30. Комарницький О. Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920-1930-х рр.: монографія. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2017. 984 с.
31. Комарницький О. Студентство Кам'янець-Подільського інституту народної освіти у середині 1920-х рр.: матеріальне становище, навчальна і політична діяльність (на матеріалах газети «Червоний кордон»). *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. Т. 15: Присвячено 65-річчю Великої Перемоги*. С. 63-77.
32. Літгурток ІНО. *Червоний кордон*. 1928. 1 травня. №50 (426). С. 5.
33. Набок С. Кам'янець-Подільське наукове товариство при ВУАН. До питання дослідження документів співробітників Академії наук України як джерела вивчення історії України. *Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність: зб. наук. пр. за підсумками Міжнародної науково-практичної конференції (16-17 травня 2003 р.)*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, інформ.-вид. відділ, 2004. С. 102-104.

34. Петлюра С. Статті, листи, документи / упоряд. В. Сергійчук. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 1999. 654 с.
35. Русова С. В Кам'янецькому університеті: враження з останніх часів. *Українська Трибуна*. Варшава, 1921. Ч. 194. С. 2-3.
36. Яблонська Д. Підготовка педагогічних кадрів Кам'янець-Подільським інститутом народної освіти у 1920-х роках. *Матеріали наукової історико-краєзнавчої конференції «Поділля в добу непу (1921-1928 рр.)»*. Хмельницький, 2020. С. 142-147.
37. Яблонська Д. Інститути народної освіти УСРР: стан матеріально-технічної бази, організація навчальної праці, наукова і громадська діяльність. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів: у 3-х томах*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2019. Вип. 18. Т. 1. С. 59-61.
38. Яблонська Д. Історичні та філологічні дисципліни в системі підготовки кадрів у Кам'янець-Подільському ІНО (1921-1930 рр.). *Гуманітарна освіта у вищій школі: історичний досвід, проблеми та перспективи*: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції / [редкол. С.А. Копилов (гол.), О.М. Завальнюк (заст. голови) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2018. С. 139-144.
39. Yablonska D. Kamyanets-Podilskiy institute of public education (1921-1930): development, activity and reorganization. *Східноєвропейський історичний вісник* / [головний редактор В. Ільницький]. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2018. Вип. 9. С. 45-55.
40. Яблонська Д. Виховання комуністичної свідомості студентів педвишів УСРР у 1920-х рр.: діяльність гуртків (на прикладі Кам'янець-Подільського ІНО). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*: збірник наукових праць / за заг. ред. проф. О.А. Мельничука. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2019. Вип. 26. С. 64-70.
41. Яблонська Д. Наукова та навчально-методична діяльність професорсько-викладацького складу Кам'янець-Подільського ІНО (1921-1930 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів [Електронне видання]*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. Вип. 21. Т. 1. С. 55-57.

References:

1. Derzharkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archives of Khmelnytsky Oblast]. F.R. 302. Op. 1. Spr. 3. Ark. 1-32. [in Ukr.].
2. Derzharkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archives of Khmelnytsky Oblast]. F.R. 302. Op. 1. Spr. 25. Ark. 1-40 zv. [in Ukr.].
3. Derzharkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archives of Khmelnytsky Oblast]. F.R. 302. Op. 1. Spr. 50. Ark. 1-327. [in Ukr.].
4. Derzharkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archives of Khmelnytsky Oblast]. F.R. 302. Op. 1. Spr. 228. Ark. 11, 19, 90. [in Ukr.].
5. Derzharkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archives of Khmelnytsky Oblast]. F.R. 302. Op. 1. Spr. 403. Ark. 1-119. [in Ukr.].
6. Derzharkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archives of Khmelnytsky Oblast]. F.R. 302. Op. 1. Spr. 953. Ark. 1-9. [in Ukr.].
7. Derzharkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archives of Khmelnytsky Oblast]. F.R. 302. Op. 1. Spr. 998. Ark. 1-434. [in Ukr.].
8. Derzharkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archives of Khmelnytsky Oblast]. F.R. 302. Op. 1. Spr. 1054. Ark. 1-9 zv. [in Ukr.].

9. Derzharkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archives of Khmelnytsky Oblast]. F.R. 302. Op. 3. Spr. 4. Ark. 1-124. [in Ukr.].
10. Derzharkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archives of Khmelnytsky Oblast]. F.R. 582. Op. 1. Spr. 133. Ark. 11 zv. [in Ukr.].
11. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archive of Higher Authorities and Governments of Ukraine]. F. 166. Op. 2. Spr. 1003. Ark. 1-147. [in Ukr.].
12. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archive of Higher Authorities and Governments of Ukraine]. F. 166. Op. 6. Spr. 4692. Ark. 1-78. [in Ukr.].
13. Baier M. (1927). Naukovo-doslidna kafedra «Pryrody, Silskoho hospodarstva y kulturny Podillia pry Kamianetskomu SHI [Research Department of Nature, Agriculture and Culture of Podillia at Kamianets Agricultural Institute]. *Zapysky silskohospodarskoho instytutu v Kamiansi na Podillia [Notes from the Agricultural Institute in Kamianets in Podillia]*. Kamianets-Podilskyi. Vyp. 4. S. 146-164. [in Ukr.].
14. Boberskyi A. Pro antyrelihiinu robotu v INO [On anti-religious work in the IPE]. *Student Prykordonnia [Student of the Borderland]*. (1929, 1 travnia). Ch. 4. S. 3. [in Ukr.].
15. Vremennee polozhenye o Vysshyykh Uchebnykh zavedeniyah Ukrainy [Temporary Regulations on Higher Educational Institutions of Ukraine]. *Biuleten Narkomosvity USRR [Bulletin of the People's Commissariat of Education of the Ukrainian SSR]* (1921, 25 lypnia). №7-8. S. 1-8. [in Ukr.].
16. Didych, V. (1924, 4 hrudnia). Oseredok LKSMU pry INO [Branch of the Leninist Communist Youth Union of Ukraine at the IPE]. *Chervonyi kordon [Red border]*. №62. S. 2. [in Ukr.].
17. Do profspilok i komnezamiv Kamianechchyny [To the trade unions and communes of Kamianets region]. *Chervonyi shliakh [The Red Way]* (1922, 13 veresnia). №1(50). S. 3. [in Ukr.].
18. Zhyttia vyshchyykh shkil [Life in higher education]. *Chervonyi shliakh [The Red Way]*. (1923, 6 bereznia). №55 (104). S. 3. [in Ukr.].
19. Zavalniuk, O. (2011). Utvorennia i diialnist derzhavnykh ukrainskykh universytetiv (1917-1921 rr.): monohrafiia [Establishment and Operation of State Ukrainian Universities (1917-1921): A Monograph]. Kamianets-Podilskyi: Aksioma. [in Ukr.].
20. Zavalniuk, O. (2015). Kamianets-Podilskyi derzhavnyi ukrainskyi universytet: uprovozhdzhennia kadrovoi avtonomii (1918-1920 rr.) [Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University: Implementation of Staff Autonomy (1918-1920)]. *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. Ivana Ohienka [Bulletin of Ivan Ohienko Kamianets-Podilskyi National University. Historical sciences]*. *Istorychni nauky*. Vyp. 8. S. 392-402. [in Ukr.].
21. Zavalniuk, O. (2020). Akademichni svobody v ukrainskykh universytetakh: pershyi natsionalnyi dosvid yevropeiskoho ravnia (1918-1920 rr.) [Academic Freedoms in Ukrainian Universities: The First National Experience of the European Level (1918-1920)]. *Problemy istorii krain Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy: zb. nauk. pr. [Problems of the History of Central and Eastern Europe: a collection of scientific papers]* / [redkol.: V.S. Stepankov (hol. red.), S.A. Kopylov, I.I. Borovets ta in.]. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podil. nats. un-t im. I. Ohienka. Vyp. 8. S. 198-211. [in Ukr.].
22. Zavalniuk, O. (2021). Ukrainski universytety 1917-1920 rr.: pershi kroky iz zaprovadzhenia yevropeiskoho dosvidu osvithno-naukovoï diialnosti [Ukrainian Universities of 1917-1920: First Steps Toward the Implementation of European Experience in Educational and Scientific Activities]. *Problemy istorii krain Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy: zb. nauk. pr. [Problems of the History of Central and Eastern Europe: a collection of scientific papers]* / [redkol.: V.S. Stepankov (hol. red.), S.A. Kopylov, I.I. Borovets ta in.]. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podil. Nats. un-t im. I. Ohienka. Vyp. 9. S. 165-180. [in Ukr.].

23. Zavalniuk, O., Yablonska, D. (2022). Ukrainski vcheni ta politkomisary v istorii Kamianets-Podilskoho instytutu narodnoi osvity (1921-1930 rr.): personalnyi vymir [Ukrainian Scientists and Political Commissars in the History of the Kamianets-Podilskyi Institute of Public Education (1921-1930): Personal Dimension]. Kamianets-Podilskyi: TOV Drukarnia «Ruta». [in Ukr.].
24. Zaklynskyi, R. (1925, 25 sichnia). Oseredok vyshchyykh shkyl [The center of higher education]. *Chervonyi kordon* [Red border]. Ch. 77. S. 4. [in Ukr.].
25. Zaklynskyi, R. (1924, 14 veresnia). Komoseredok vyshchyykh shkyl [Higher education community]. *Chervonyi kordon* [Red border]. Ch. 40. S. 4. [in Ukr.].
26. Zapysky Kamianets-Podilskoho instytutu narodnoi osvity [Zapysky of the Kamianets-Podilskyi Institute of National Enlightenment]. Kamianets na Podilli (1926). T. 1. [in Ukr.].
27. Zapysky Kamianets-Podilskoho instytutu narodnoi osvity [Zapysky of the Kamianets-Podilskyi Institute of National Enlightenment]. Kamianets na Podilli (1927). T. 2. [in Ukr.].
28. Zapysky Kamianets-Podilskoho naukovoho pry UAN tovarystva [Notes of the Kamianets-Podilskyi Scientific Society at the Ukrainian Academy of Sciences]. Kamianets na Podilli (1928). T. 1. [in Ukr.].
29. Zapysky Kamianets-Podilskoho naukovo-doslidnoi kafedry [Notes of the Kamianets-Podilskyi Research Department] (1929).. Kamianets na Podilli (1929). T. 1. [in Ukr.].
30. Komarnitskyi, O. (2017). Ctudenty-pedahohy u modernizatsii vyshchoi osvity radianskoi Ukrainy u 1920-1930-kh rr.: monohrafiia [Student-Pedagogues in the Modernization of Higher Education in Soviet Ukraine in the 1920s and 1930s: A Monograph]. Kamianets-Podilskyi: TOV «Drukarnia «Ruta». [in Ukr.].
31. Komarnitskyi O. (2010). Studentstvo Kamianets-Podilskoho instytutu narodnoi osvity u seredyni 1920-kh rr.: materialne stanovyshe, navchalna i politychna diialnist (na materialakh hazety «Chervonyi kordon») [Students of the Kamianets-Podilskyi Institute of Public Education in the Mid-1920s: Financial Situation, Educational and Political Activities (Based on the Materials of the «Chervonyi Kordon» Newspaper)]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli: zb. nauk. pr.* [Education, science and culture in Podillia: a collection of scientific papers]. Kamianets-Podilskyi: Oium. Vyp. 15. S. 63-77. [in Ukr.].
32. Lithurtokh INO [IPE literary club]. *Chervonyi kordon* [Red border]. (1928, 1 travnia). №50 (426). S. 5. [in Ukr.].
33. Nabok, S. (2004). Kamianets-Podilske naukove tovarystvo pry VUAN. Do pytannia doslidzhennia dokumentiv spivrobotnykiv Akademii nauk Ukrainy yak dzherela vyvchennia istorii Ukrainy [Kamianets-Podilskyi Scientific Society at the VUAN. On the issue of researching the documents of the staff of the Academy of Sciences of Ukraine as a source of studying the history of Ukraine]. *Kamianets-Podilskyi u konteksti ukrainsko-yevropeiskyykh zviazkiv: istoriia i suchasnist: zb. nauk. pr. za pidsumkamy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi kon-ferentsii (16-17 travnia 2003 r.)* [Kamianets-Podilskyi in the Context of Ukrainian-European Relations: History and Modernity: Proceedings of the International Scientific and Practical Conference (May 16-17, 2003)]. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podil. derzh. un-t, inform.-vyd. viddil. S. 102-104. [in Ukr.].
34. Petliura, S. (1999). Statti, lysty, dokumenty [Articles, letters, documents] / uporiad. V. Serhiichuk. Kyiv: Vyd-vo im. O. Telihy. [in Ukr.].
35. Rusova, S. (1921). V Kamianetskomu universyteti: vrazhennia z ostannikh chasiv [At Kamianets University: recent impressions]. *Ukrainska Trybuna* [Ukrainian Tribune]. Varshava. Ch. 194. S. 2-3. [in Ukr.].
36. Yablonska, D. (2020). Pidhotovka pedahohichnykh kadriv Kamianets-Podilskym instytutom narodnoi osvity u 1920-kh rokakh [Training of pedagogical staff by the Kamianets-Podilskyi Institute of Public Education in the 1920s]. *Materialy naukovoï istoryko-kraieznavchoi konferentsii «Podillia v dobu nepu (1921-1928 rr.)»* [Proceedings of the scientific historical and local lore conference «Podillia in the Podillia in the Era of the New Economic Policy (1921-1928)»]. Khmelnytskyi. S. 142-147. [in Ukr.].

37. Yablonska, D. (2019). Instytuty narodnoi osvity USRR: stan materialno-tekhnichnoi bazy, orhanizatsiia navchalnoi pratsi, naukova i hromadska diialnist [Institutes of Public Education in the Ukrainian SSR: the state of the material and technical base, organization of educational work, scientific and public activities]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnogo universytetu imeni Ivana Ohiiienka*: zbirnyk za pidsumkamy zvitnoi naukovoï konferentsii vykladachiv, doktorantiv i aspirantiv: u 3-kh tomakh [Scientific works of Ivan Ohienko Kamianets-Podilskiy National University: collection based on the results of the reporting scientific conference of teachers, doctoral students and postgraduate students: in 3 volumes]. Kamianets-Podilskiy: Kamianets-Podilskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohiiienka, Vyp. 18. T. 1. S. 59-61. [in Ukr.].
38. Yablonska, D. (2018). Istorychni ta filolohichni dystsypliny v systemi pidhotovky kadriv u Kamianets-Podilskomu INO (1921-1930 rr.) [Historical and Philological Disciplines in the System of Personnel Training at the Kamianets-Podilskiy Institute of Education (1921-1930)]. *Humanitarna osvita u vyshchii shkoli: istorychnyi dosvid, problemy ta perspektyvy*: zbirnyk materialiv Vseukrainskoi naukovy-praktychnoi konferentsii [Humanities Education in Higher Education: Historical Experience, Problems and Prospects: Collection of materials of the All-Ukrainian scientific and practical conference]. Kamianets-Podilskiy: Kamianets-Podilskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohiiienka. S. 139-144. [in Ukr.].
39. Yablonska, D. (2018). Kamyanets-Podilskiy institute of public education (1921-1930): development, activity and reorganization [The Kamianets-Podilskiy Institute of Public Education (1921-1930): formation, activity and reorganization]. *Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk [East European Historical Bulletin]* / [holovnyi redaktor V. Ilnytskyi]. Drohobych: Vydavnychiy dim «Helvetyka». Vyp. 9. S. 45-55. [in Ukr.].
40. Yablonska, D. (2019). Vykhovannia komunistychnoi svidomosti studentiv pedvyshiv USRR u 1920-kh rr.: diialnist hurtkiv (na prykladi Kamianets-Podilskoho INO) [Education of the Communist Consciousness of Students of Pedagogical Institutions of the Ukrainian SSR in the 1920s: Activities of Circles (on the Example of the Kamianets-Podilskiy Institute of Education)]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriya: Istoriiia [Scientific Notes of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series: History]*. Zbirnyk naukovykh prats / za zah. red. prof. O.A. Melnychuka. Vinnytsia: TOV «Nilan-LTD». Vyp. 26. S. 64-70. [in Ukr.].
41. Yablonska, D. (2022). Naukova ta navchalno-metodychna diialnist profesorsko-vykladatskoho skladu Kamianets-Podilskoho INO (1921-1930 rr.) [Scientific and educational activities of the teaching staff of the Kamyanets-Podilskiy Institute of Public Education (1921-1930)]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnogo universytetu imeni Ivana Ohiiienka*: zbirnyk za pidsumkamy zvitnoi naukovoï konferentsii vykladachiv, doktorantiv i aspirantiv [Elektronne vydannia] [Scientific works of Kamianets-Podilskiy Ivan Ohienko National University: a collection based on the results of the reporting scientific conference of teachers, doctoral students and postgraduate students [Electronic edition]]. Kamianets-Podilskiy: Kamianets-Podilskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohiiienka. Vyp. 21. T. 1. S. 55-57. [in Ukr.].

Diana Yablonska

KAMIANETS-PODILSKYI STATE UKRAINIAN UNIVERSITY AND KAMIANETS-PODILSKYI INSTITUTE OF PUBLIC EDUCATION: A COMPARATIVE ASPECT

The article reveals the peculiarities of the functioning of the Kamianets-Podilskiy State Ukrainian University (1918-1920) and the Institute of Public Education (1921-1930). It is revealed that the creation of the two educational institutions was due to the adoption of a

number of regulatory documents by the country's top leadership, which dictated various tasks – from academic freedom to total control over the educational process. The academic disciplines taught at the Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University and the Kamianets-Podilskyi Institute of Public Education are partially revealed. The common feature was a combination of lectures and seminar/practical work, and the teaching was in Ukrainian. The research work and student population of the universities are characterized.

The purpose of this work is to compare the main processes of Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University and Kamianets-Podilskyi Institute of Public Education based on archival and published sources and works of national historians.

In writing this paper, we used the following principles of historical research: historicism, objectivity, and systematicity. We also applied the following research methods: historical and comparative, synthesis, biographical, retrospective, chronological, and comprehensive analytical.

The main thesis of the article is a comparative analysis of the process of formation of institutions, management system, personnel training, research and extracurricular activities of students, which allows to see the fundamental differences between them.

Key words: Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University, Kamianets-Podilskyi Institute of Public Education, power, management, educational process, research, students.

Отримано: 19.10.2023 р.

УДК 94(477)«1932-1933»

DOI: 10.32626/2309-7086.2023-20.372-381

Ігор Якубовський

ORCID 0000-0001-9986-6469,

кандидат архітектури, доцент кафедри основ

архітектури та архітектурного проектування,

Київський національний університет архітектури і будівництва

ВІДОБРАЖЕННЯ АКТИВНИХ ФОРМ СПРОТИВУ ПЕРЕСІЧНИХ СЕЛЯН ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 рр. НА ШПАЛЬТАХ РАЙОННИХ ГАЗЕТ КИЇВСЬКОЇ ТА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ

У статті досліджується закономірності появи на сторінках районної преси Київської та Чернігівської областей інформації про активний спротив селян політиці Голодомору 1932-1933 рр. Мета дослідження передбачає з'ясування особливостей відображення в районних газетах двох областей УСРР проблематики опору пересічних селян курсу влади на формування в українському селі умов, несумісних із життям. Методологія дослідження передбачає поєднання загальнонаукових та історичних методів пізнання, передовсім аналізу й синтезу, сходження від абстрактного до конкретного і навпаки, контекстуального, порівняльного, системно-структурного аналізу. Наукова новизна дослідження полягає насамперед у тому, що матеріали районних газет Київщини та Чернігівщини не досліджувалися як джерело щодо опору селян політиці Голодомору 1932-1933 рр. Простежено випадки появи на шпальтах низової преси повідомлень про різні форми спротиву, з'ясовано особливості подання інформації та її практичну мету, виходячи як із завдань поточного моменту, так і на перспективу. Висновки. Активні форми спротиву рядових селян на шпальтах районних газет Київської та Чернігівської областей періоду Голодомору 1932-1933 рр. відображені фрагментарно і вибірково, суттєво поступаючись висвітленню проблематики пасивного опору. Інформація про збройні напади селян на активістів хлібозаготівлі, підпали хат, побиття відображала локальний характер виступів й ідеологічно була по-

кликана виправдати використання владою репресивних методів хлібозаготівлі, а в майбутньому – стати одним із елементів заперечення цілеспрямованого курсу на впровадження механізму Голодомору. Крім того, більшість повідомлень супроводжувалися шаблонними твердженнями про підтримку селянами тих сіл, в яких відбулися акції спротиву, ідеї жорстокого покарання, а також дострокового виконання хлібозаготівельних завдань. Хоча районні газети й не можуть розглядатися як репрезентативне джерело, проте вони містять важливу емпіричну інформацію. Без її використання образ активного спротиву селян буде не повним, а пізнання стратегій влади стосовно камуфлювання курсу на вбивство голодом обмеженим.

Ключові слова: Голодомор, селяни, спротив, районні газети, Київська область, Чернігівська область.

Постановка проблеми. Дослідження спротиву селян формуванню в Україні механізму вбивства голодом 1932-1933 рр. має важливе значення не тільки для поглиблення уявлень про Голодомор, а й з огляду на необхідність спростування російських ідеологізованих концепцій, спрямованих на заперечення наявності у Кремля наміру убивства голодом українців, спростування геноциду. Одним із центральних напрямків таких зусиль є, як добре відомо, спроби перекласти відповідальність за створення в українському селі умов, несумісних із життям, на рядових виконавців, більшість яких були етнічними українцями. Останні начебто спотворили справжні наміри центральної влади й довели ситуацію до штучного голоду. А довершила справу покірність селян, їхня нездатність протестувати супроти перекручень лінії партії. Відтак ретельне з'ясування масштабу опору рядових селян, особливо активного спротиву, набуває особливої ваги. У цьому сенсі досі не задіяним залишається потенціал районної преси, який дає можливість фіксувати емпіричну інформацію про події і процеси, які розгорталися на рівні районів, зокрема про випадки активного спротиву. Дослідження під таким кутом зору місцевої преси Київської та Чернігівської областей є стимулом для вивчення інформаційного потенціалу газет з інших регіонів України.

Аналіз останніх досліджень. Доводиться однак констатувати, що районна періодика загалом і Київщини та Чернігівщини зокрема, не розглядалася крізь призму специфіки відображення активних форм спротиву рядових селян. Та й сама проблема спротиву не стала об'єктом системного аналізу. Хоча стосовно Чернігівщини видруковано підбірку документів про настрої і поведінку населення в 1932-1933 рр. (Коваленко О., Подкур Р., Васильєв В., Лисенко О., 2012), а також кілька статей (Коваленко О., Подкур Р., 2012; Васильєв В., 2012; Лисенко О., 2012). Газети Чернігівщини як джерело до історії Голодомору почали вивчатися лише останнім часом (Костів М., 2021).

Мета дослідження полягає у з'ясуванні особливостей відображення в районних газетах Київщини та Чернігівщини активного спротиву рядових селян курсу влади на масове вбивство голодом в українському селі.

Виклад основного матеріалу. Крім численних і різноманітних повідомлень про пасивний спротив у середовищі сільського населення політиці Голодомору районні газети містять інформацію про активні форми опору. Проте обсяг такої інформації є дозованим. Насправді він і не міг бути інакшим з огляду на ідеологічні завдання, які вирішували районні газети. Достатньо порівняти місцеву пресу зі свідченнями уведених до наукового вжитку документальних матеріалів з приводу «контрреволюційних проявів» в обох областях. На шпальтах газет відсутні повідомлення про факти, які наводили-

ся у спеціальних повідомленнях районних відділень ДПУ УСРР, доповідних записках і звітах органів ДПУ, райкомів КП(б)У, обласних партійних та державних органів, політвідділів МТС, секретарів та уповноважених ЦК КП(б)У тощо. Зокрема, поза увагою газет опинилися дані про організацію «волинку» у Недригайлівському, Великобубніському, Ічнянському, Прилуцькому районах, виникнення «контрреволюційних організацій» у різних районах, активне поширення антирадянських листівок та чуток (Коваленко О., Подкур Р., Васильєв В., Лисенко О., 2012, с.259-275, 295-318).

Почасти такої стан речей можна пояснити відображенням в офіційних документах можливої фальсифікації справ репресивними органами, вибиванням «потрібною» інформації, що тоді вже було поширеним явищем. У закритих і засекречених матеріалах політичних і каральних органів часом важко розрізнити реальні випадки та фальсифікації задля демонстрації начебто ефективності роботи. Натомість місцеві газети мали куди менше можливостей для інспірування самої основи повідомлень про випадки активного спротиву, оскільки поширювалися зокрема і у тих населених пунктах, події в яких довелося б придумувати. Інша справа ідеологічний супровід, навішування ярликів та інші маніпуляції, якими супроводжувалися такі повідомлення. Тут простір був безмежним, хоча відверте конструювання лише завдавало шкоди, не приносячи відчутних дивідендів.

Відсутність висвітлення в пресі усіх випадків, про які сигналізували зазначені вище матеріали, за будь-яких обставин не може не свідчити про ретельну сепарацію при підготовці тексту газет повідомлень в частині щодо активних форм спротиву селян. До оприлюднення мала бути допущена лише та інформація, яка, за задумом, виконувала потрібну ідеологічну функцію без негативних побічних ефектів. Додатковим доказом тут є факт, що більшість матеріалів газет торкаються розрізнених одиничних проявів, покликаних підвищити градус негативного зображення поведінкових стратегій заможних селян та краще обґрунтувати жорстокі репресії в районі. Лише у двох випадках мова заходила про діяльність організованих груп, але все одно в межах одного села без претензій на серйозніший масштаб, бодай районний. Слід гадати, газети старанно уникали навіть натяків на розгалуженість активного опору, щоб не спровокувати селян переходити до рішучіших дій.

Локальність опору, його сконцентрованість на ненависних місцевих провідниках хлібозаготівлі, як зразок посіяних кризь сито цензури повідомлень районних газет про активний спротив селян добре простежується на прикладі публікацій чигиринської «Ленінським шляхом». Газета фіксує активний спротив уже на старті хлібозаготівельної кампанії 1932-1933 р. Уже 6 серпня вона помістила коротку замітку наступного змісту: *«Куркулі у селі Мудрівці о 12 годині ночі на 3 серпня забили голову с.-р. тов. Сороку, голову виробничого т-ва Пищченка та колгоспника-активіста тов. Буренка»* (Куркулі, 1931, с.1). Крім того, газета намагалася використати цей акт для мобілізації колгоспників району на виконання непосильних планів хлібозаготівлі, а також завдань з інших політично-господарських кампаній. Передовиця цього номера закликала: *«На постріли ворогів відповімо цілковитим виконанням завдань суцільної колективізації, хлібозаготівель, мобілізації коштів, реалізації позики «III вирішальний»*. Крім того, районна газета закликала: *«Колгоспники, бідноту, середняцтво-одноосібник, організуйте хлібні червона валки імені т. т. Сороки, Пищченка та Буренка»*. Вимагалася також організувати у с. Мудрівці три колгоспи імені вбитих. Зрештою учасників вбивства пропонувалося розстріляти (Куркулі, 1931, с.1).

До цього випадку газета поверталася ще двічі. 9 серпня на шпальтах з'явився опис події, з якого з'ясовується, що жертви були спалені в хаті, куди зайшли після куткових зборів, присвячених затвердженню хлібозаготівельного плану. Після підпалу нападники почали стріляти у вікна. Врятувалися Пилип Приходько та Михайло Крамаренко. Тут таки наводилася біографічна інформація про вбитих, з якої видно, що Пшиченко та Буренко були учасниками війни на боці більшовицької Росії і що їм раніше вже спалювали хати (На терор бандитсько-куркульської зграї організуємо гідну відповідь, 1931, с.2). Поруч газета друкувала лист з с. Калантаївки, який мав наочно засвідчити, що села начебто відгукуються на заклики відповідати на вбивство активістів трудовими та політичними звершеннями. Голова сільради Німченко та уповноважений РВК Іщенко запевняли, що у відповідь на «терористичний акт» утворили три бригади імені загиблих, а пленум громадських організацій села ухвалив прискорено завершити суцільну колективізацію й достроково виконати всі плани (Калантаївці відповідають на куркульський терор, 1931, с.2). Дещо пізніше, 21 серпня, газета помістила матеріал під назвою «Гідна відповідь куркулям за вбивство кращих активістів», де йшлося про ухвалу пленуму Тінчанської сільради у зв'язку з подіями в Мудрівці «вивести червону валку хліба та плодощів до перевалочного пункту» (Гідна відповідь куркулям за вбивство кращих активістів, 1931, с.2). Судячи з того, що газета більше вже не розмішувала подібних зобов'язань, вона задовольнилася двома явно погодженими «згори» випадками.

Зрештою, 10 березня 1932 р. чигиринська районна газета повідомляла про ухвалу виїзної сесії Київського міського суду від 5 березня за матеріалами слідства щодо події в с. Мудрівці. До відповідальності було притягнуто аж 18 осіб, що виглядає явним перебільшенням. Напрошується думка, що до справи штучно притягнули усіх тих селян з Мудрівки, які доти були помічені в різних анти владних словесних акціях, привласненні чи переховуванні зерна. Підозру підсилює діапазон покарання від 3-х років БУПРу до розстрілу. Найвища міра покарання була застосована до 4-х осіб: І.С. Шалько, І.І. Семеняк, І.Ф. Семеняк, С.Л. Костенко. Очевидно, саме вони й брали участь у підпалі хати. До 10-ти років позбавлення волі з подальшим поселенням на 5 років за межами України були засуджені С.С. Науменко, Т.А. Семеняк (колишній голова сільради), Д.І. Бершадський, Ф.М. Бершадський, Гапка Шалькова, І.М. Хрокал, П.О. Семеня, А.Н. Кривенко, Ф.М. Семеняк. 3 роки БУПРу отримали А. Крамаренко, Варка Шалькова, Оксана Крамаренко, М.Ф. Камаренко, І.Ф. Душейко (Вбивців-бандитів куркулів суворо покарано, 1932, с.2).

Чигиринська районна газета інформувала ще про дві подібні акції спротиву. Перша з них відбулася через кілька днів після розглянутого вище випадку. У с. Зам'ятинці 17 серпня було спалено хату голови СКНС М. Канюка та хату кандидата у члени партії Дриги (Куркуль розперезався, 1931, с.2). Знову ж таки відразу розпочалося розкручування події в бік стимулювання селян виконати план, а 24 серпня газета приписувала селянам з цього села заклик до влади «знайти куркулів-паліїв і суворо покарати» (Паліїв суворо покарати, 1931, с.2).

1 грудня 1932 р. чигиринська районна газета повідомляла про підпал 27 листопада хати члена сільради Миколи Лінчевського в с. Адамці який активно працював на ниві хлібозаготівлі (Лютуючи класовий ворог вдається до терору, 1932, с.1). Газета устами сількорів з цього села прогнозовано звинувачувала заможних селян і пов'язувала акт з успіхами постраждалого у вилученні хліба в одноосібників. На відміну від події, яка сталася роком раніше в с. Мудрівці, газета обмежилася одним повідомленням і далі вже не розкручувала цю тему.

Повідомлення про активний спротив селян виявлено ще в кількох районних газетах – богуславській, рокитнянській, шполянській, дмитрівській, боровицькій та бахмацькій. Крім того, більшість районних газет Київщини надрукували постанову Київського обкому КП(б)У від 17 жовтня 1932 р. «Про вбивство сількора Гвоздя Павла в с. Кедина Гора Золотоніського району», а також матеріали з обласної «Пролетарської правди» про вбивство сількора Стеценка в с. Загребелля Тетіївського району. Хронологічно повідомлення охоплюють кінець 1931 – осінь 1933 р. Це свідчить про те, що навіть шляхом страхітливих Голодомору владі не вдалося забезпечити абсолютну лояльність селянства та досягти безроздільного домінування апатії до активного спротиву. Частина селян не втратила здатність до відкритих виступів, навіть із застосуванням крайніх методів стосовно активістів.

Богуславський «Шлях колгоспника» на початку січня 1932 р. у двох суцільних числах друкувала матеріали про два випадки застосування селянами зброї. 18 січня була опублікована замітка «Куркульська помста», де йшлося про судову ухвалу з приводу замаху на вбивство в с. Медвині. Заможний селянин Арсен Мацієнко був засуджений за спробу застрелити через вікно члена сільради Миколи Свидину. У такий спосіб селянин прагнув помститися своєму кривднику за те, що той напередодні намагався описати його майно за невиконання плану хлібозаготівлі. Уже тоді А. Мацієнко схопився за вила, але його відтягнули. А 5 листопада зробив замах на вбивство, проте знову невдалий і був схоплений (Куркульська помста, 1932, с.2).

Інше повідомлення богуславської газети стало найдетальніше описаною акцією. До всього саме в цьому випадку маємо справу з організованим опором, націленим на тривалі дії. На це вказують сутички із загоном міліції та неодноразові акції проти активістів у серпні – вересні 1931 р. Газета назвала поіменно членів групи (всього 17 душ) на чолі з отаманом Сидором Сухомлином, який організував «штаб» у лісі поблизу с. Саварка. Групі інкримінували підпал у серпні хат заступника голови сільради с. Саварка Лустова та активіста комнезаму Потапа Брехуненка, а також клуні члена хлібозаготівельної бригади Михайла Люльки. У вересні було здійснено напад у лісі на Михайла Люльку, хоча вбити не вдалося. 16 вересня відбувся бій із загоном міліції. Не зрозуміло, як було схоплено більшість членів групи та як уникнути арешту інші. Але покарання винесене Київським міським судом було жорстоким: п'ятьох душ було засуджено до розстрілу, чотирьох – до десяти років, двох – до шести років, трьох – до трьох (Сухомлинівці – клясові вороги трудящих зазнали нищівної поразки, 1932, с.2).

У лютому 1932 р. рокитнянська газета повідомила про те, що в колгоспі «Ленінський шлях» с. Макіївка було вчинено замах на активістів. Приводом нібито стало виключення з колгоспу 18 «глітайв»: *«Цей вирок глітайня відчула й того ж вечора вчинила замах на одного з кращих активістів голови КНС тов. Дідика, а в ніч на 30 січня пострілом з обріза у вікно хати де проводилися куткові збори поранено комсомольця Гладченка Миколу»*. Фінал акції газета описала подібно до богуславської районної газети: у відповідь колгоспники вирішили до лютого виконати план, викинути глітайню та підготуватися до сібки (Приборкаймо хизацьку зграю глітайні, 1932, с.1).

Решта повідомлень газет про активний опір стосуються періоду розпаду Голодомору, який припадав на хлібозаготівельну кампанію 1932-1933 рр. При цьому в одному з випадків йшлося навіть про мотиви, які рухали селянином. Шполянська «Шлях колективіста» наводила слова засудженого за підпал 23 серпня 1932 р. 300 кіп колгоспної соломи селянина-одноосібника Сидора Паскиди з с. Антонівки. Перед тим у нього виявили 22 пуди закопаної пше-

ниці. На суді він пояснював свої дії несприйняттям самої колгоспної системи: «Я запалив колгоспну солому, тому що в комісії, яка викопала в мене хліб, були одні колгоспники, палив за вітром так, щоб знищити всю солому колгоспу». Крім того, наводився ще один вислів засудженого: «Я все таки діждуся того часу, що ходитиму по трупах колгоспників». Суд на чолі з суддею Толочком засудив селянина до розстрілу. Очевидно обтяжуючим чинником став той факт, що Сидір Паскида свого часу воював проти радянської влади у холоднороському загоні Чорного ворона та мав стійку відразу до колгоспного ладу. Газета звинувачувала: «Весь час виступав проти заходів радвлади на селі, зокрема в 1931 та 1932 рр. увесь свій хліб закопав у землю, щоб не здати державі. В час суцільної колективізації агітував серед бідноти та середняків проти колгоспів». Зрештою, фінал замітки про засудження «Ворога народу – до розстрілу» дублює підходи, апробовані в районних газетах в 1931 – на початку 1932 рр.: «Трудящі-одноосібники с. Антонівки у відповідь на ворожій дії глитав 23 серпня здали державі 50 центн. хліба та зобов'язались контракціяцію виконати дотерміново» (Ворога народу – до розстрілу, 1932, с.1).

Сутнісний збіг з аналогічними повідомленнями богуславської та рокитнянської газет з попередньої хлібозаготівельної кампанії не міг бути випадковим. Він наштовхує на думку, що «зверху» був спущений відповідний шаблон, який слід було використовувати в повідомленнях про активні форми спротиву селян і який передбачав протиставлення у вигляді нібито появу ентузіазму виконати у відповідь хлібозаготівельні завдання. Не випадково у дуже віддаленій від Шполи частині сусідньої Чернігівщини Дмитрівська районна газета через два місяці використала такий самий підхід. 3 листопада вона друкує відкритий лист від районного зльоту передовиків Дмитрівщини, де поміж іншим зазначається, що «куркуль, ооскаженівший, пускається на терористичні акти як це має місце в селі Голінці й Гайвороні, де куркулі чинять опір бригадам по хлібозаготівлі й забили на смерть активістку с. Голінки тов. Ковалевську. Трудящі та одноосібники с. Голінки у відповідь на ганебний вчинок куркульні організували червону валку хліба в 300 піввід». Лист закликає всіх колгоспників та одноосібників району на зло «куркулям» на 100% виконати хлібозаготівельний та картоплезаготівельний плани (Відкритий лист райзльоту передовиків Дмитрівщини, 1932, с.1).

Часами інформація про випадки активних виступів селян могла потрапляти і до районних постанов. Про це свідчить той же шполянський «Шлях колективіста». 28 листопада 1932 р. газета надрукувала текст постанови Шполянського райвиконкому «Про стан заготівлі в с. Лебедин» від 23 листопада. Постанова цілком була присвячена тавруванню одноосібників за небажання виконувати хлібозаготівельний план. Але в її тілі містилася і згадка про підпал хати «найліпшого колгоспника-активіста, що має 212 трудоднів в колгоспі, ударника хлібозаготівель Сидоренка Дарія Петровича. Випадок тлумачиться як терористичний акт, а інформація про нього мала унаочнювати зловісність «куркулько-заможної верхівки» (Про стан заготівлі в с. Лебедин, 1932, с.1).

Акції проти сільських активістів у розпал застосування репресивних методів хлібозаготівлі фіксують також малинська, рокитнянська та бобровицька газети. У першому випадку йдеться про поранення пострілом у голови сільради с. Новаки комуніста Кузьменка (Рішуче зламати куркульський опір, 1932, с.1), у другому – про спалення у с. Василів хати активіста Сошинського, якому навзамін дали будинок виселеного заможного селянина (У відповідь на глитайський підпал – завершимо хлібозаготівлю, 1932, с.1). У Бобровиці селянський гнів вилився у напад на буксирну бригаду, яка прибула у с. Веприк з су-

сідніх Вороньків. Ця бригада разом із членом сільради старшим бригадиром Пилипом Левченко почала пошук хліба в куркулів, виявивши сховане зерно в Дениса Янка та Опанаса Басанька. Тоді обоє пострілами з обрізів поранили Левченка та членів сільради Цицюру й Кожуру. Янко був затриманий, Басанько втік (Розгромити куркульський опір у Веприку, 1932, с.1).

Показово, що спонтанні селянські виступи не припинилися і в розпал смертності від Голодомору. Бобровицька й Бахмацька районні газети фіксують акції у березні та квітні 1933 р. На шпальти першої з них потрапила інформація про те, що в колгоспі «Нове Життя» з с. Петрівка на ударника Свирида Марійка, напав з ножем та тяжко поранив колгоспник Хоменко, якого за це вигнали з колгоспу (Найсуровішої кари клясовому ворогу, 1933, с.2). А в с. Мала Загорівка Бахмацького району заможний селянин Антон Лукаш після того, як у нього буксирна бригада виявила яму з хлібом, мав намір застрелити активістів, але револьвер дав осічку (Куркуль Лукаш розперезався, 1932, с.2).

Насамкінець, фіксують газети й дрібні інциденти проти членів буксирних бригад. Для прикладу, у Бахмачі донька заможного селянина Григорія Левченка побила Марію Сову, старшого бригадира об'єднаної буксирної бригади (місцеві активісти та надіслані з с. Курені) після того, як у батька вилучили зерно та м'ясо (Покарати клясового ворога, 1932, с.1).

Висновки. Відображення активного спротиву рядових селян на шпальтах районних газет Київської та Чернігівської областей періоду Голодомору 1932-1933 рр. було фрагментарним і суттєво поступалося повідомленням про пасивні форми опору. Підпорядковане воно було завданням ідеологічного забезпечення поточних політично-господарських кампаній, водночас закладаючи можливість для використання в майбутньому випадків насильницьких дій селян проти активістів для виправдання репресивних методів хлібозаготівлі. Крізь сито цензури до газет потрапляли лише ті прояви опору, які мали вузько локальний характер й не могли створити враження про масове несприйняття селянами хлібозаготівельної стратегії влади, спрямованої на формування в українському селі умов несумісних із життям. Для повноти картини більшість повідомлень супроводжувалися шаблонними твердженнями про підтримку селянами тих сіл, в яких відбулися акції, ідеї жорстокого покарання, а також дострокового виконання хлібозаготівельних завдань. У підсумку, хоча районні газети й не можуть розглядатися як репрезентативне джерело, проте вони містять важливу емпіричну інформацію. Без її використання образ активного спротиву селян буде не повним, а пізнання стратегій влади стосовно камуфлювання курсу на вбивство голодом обмеженим.

Список використаних джерел і літератури:

1. Васильєв В. Настрої та поведінка населення Чернігівщини доби «великого переламу» та початку суцільної колективізації сільського господарства. *Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції згори 1928-1938. Збірник документів матеріалів*. Чернігів, 2012. С. 28-39.
2. Відкритий лист райзльоту передовиків Дмитрівщини. *Колгоспник Дмитрівщини*. Дмитрівка. №78, 3 листопада 1932 р.
3. Ворога народу – до розстрілу. *Шлях колективіста*. Шпола. №84, 3 вересня 1932 р. С. 1.
4. Вбивців-бандитів куркулів суворо покарано. *Ленінським шляхом*. Чигирин. №28. 10 березня 1932 р. С. 2.
5. Гідна відповідь куркулям за вбивство кращих активістів. *Ленінським шляхом*. Чигирин. №42. 21 серпня 1931 р. С. 2.

6. Калантаївці відповідають на куркульський терор. *Ленінським шляхом*. Чигирин. №36. 9 серпня 1931 р. С. 2.
7. Коваленко О., Подкур Р., Васильєв В., Лисенко О. *Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції згори 1928-1938*. Збірник документів матеріалів. Чернігів. 2012.
8. Коваленко О., Подкур Р Джерела дослідження настроїв населення Чернігівщини у 1920-1930-х рр. *Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції згори 1928-1938*. Збірник документів матеріалів. Чернігів, 2012. С. 10-27.
9. Костів М.Б. Регіональна преса УСРР як інструмент комуністичної пропаганди на Чернігівщині (1929-1933): дис. ... д-ра філософії. Запоріжжя, 2021.
10. Куркулі. *Ленінським шляхом*, Чигирин, 34. 6 серпня 1931 р., 1.
11. Куркуль Лукаш розперезався. *Прапор Комуни*. Бахмач. №87, 15 квітня 1933 р. С. 2.
12. Куркуль розперезався. *Ленінським шляхом*. Чигирин. №42. 21 серпня 1931 р. С. 2.
13. Куркульська помста. *Шлях колгоспника*. Богуслав. №8. 18 січня 1932 р. С. 2.
14. Лисенко О. Сільські активісти: формування групи, типи поведінки та методи роботи. *Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції згори 1928-1938*. Збірник документів матеріалів. Чернігів, 2012. С. 40-62.
15. Лютуючи класовий ворог вдається до терору. *Ленінським шляхом*. Чигирин. №122. 1 грудня 1932 р. С. 1.
16. Найсуворішої кари класовому ворогу. За суцільну колективізацію. *Бобровиця*. №28. 28 березня 1933 р. С. 2.
17. На терор бандитсько-куркульської зграї організуємо гідну відповідь. *Ленінським шляхом*. Чигирин. №36. 9 серпня 1931 р. С. 2.
18. Паліїв суворо покарати Паліїв суворо покарати. *Ленінським шляхом*. Чигирин. №43. 24 серпня 1931 р. С. 2.
19. Приборкаймо хижацьку зграю глитайні. *Колгоспник Рокитянщини*. Рокитне. №14, 8 лютого 1932 р. С. 1.
20. Покарати клясового ворога. *Прапор Комуни*, Бахмач. 42, 9 січня 1932 р., 1.
21. Про стан заготівлі в с. Лебедин. *Шлях колективіста*. Шпола. №111, 28 листопада 1932 р. С. 2.
22. Рішуче зламати куркульський опір. *За більшовицькі темпи*. Малин. №135. 2 грудня 1932 р. С. 1.
23. Розгромити куркульський опір у Веприку. *За суцільну колективізацію*. Бобровиця. №123, 31 грудня 1932 р. С. 1.
24. Сухомлинівці – клясові вороги трудящих зазнали нищівної поразки. *Шлях колгоспника*. Богуслав. №7, 16 січня 1932 р. С. 2.
25. У відповідь на глитайський підпал – завершимо хлібзаготівлю. *Колгоспник Рокитянщини*. Рокитне. №110, 7 грудня 1932 р. С. 1.

References:

1. Vasyliiev, V. (2012). *Nastroi ta povedinka naseleennia Chernihivshchyny doby «velykoho perelamu» ta pochatku sutsilnoi kolektyvizatsii silskoho hospodarstva. Nastroi ta povedinka naseleennia Chernihivshchyny v umovakh stalinskoii revoliutsii zghory 1928-1938*. Zbirnyk dokumentiv materialiv. Chernihiv. S. 28-39. [in Ukr.].
2. Vidkrytyi lyst raizlotu peredovykiv Dmytrivshchyny. (1932). *Kolhospyk Dmytrivshchyny*. Dmytrivka. №78, 3 lystopada 1932 r. [in Ukr.].
3. Voroha narodu – do rozstrilu. (1932). *Shliakh kolektyvysta*. Shpola. №84, 3 veresnia 1932 r. S. 1. [in Ukr.].
4. Vbyvtsiv-bandytiv kurkuliv suvoro pokarano. (1932). *Leninskym shliakhom*. Chyhyryn. №28. 10 bereznia 1932 r. S. 2. [in Ukr.].
5. Hidna vidpovid kurkuliam za vbyvstvo krashchykh aktyvistiv. (1931). *Leninskym shliakhom*. Chyhyryn. №42. 21 serpnia 1931 r. S. 2. [in Ukr.].

6. Kalantaivtsi vidpovidaiut na kurkulskyi teror. (1931). *Leninskym shliakhom*. Chyhyryn. №36. 9 serpnia 1931 r. S. 2. [in Ukr.].
7. Kovalenko, O., Podkur, R., Vasyliiev, V., Lysenko, O. (uporiadn.). (2012). *Nastroi ta povedinka naselennia Chernihivshchyny v umovakh stalinskoï revoliutsii zghory 1928-1938*. Zbirnyk dokumentiv materialiv. Chernihiv. [in Ukr.].
8. Kovalenko, O., Podkur, R. (2012). Dzherela doslidzhennia nastroiiv naselennia Chernihivshchyny u 1920-1930-kh rr. *Nastroi ta povedinka naselennia Chernihivshchyny v umovakh stalinskoï revoliutsii zghory 1928-1938*. Zbirnyk dokumentiv materialiv. Chernihiv. S. 10-27. [in Ukr.].
9. Kostiv, M. B. (2021). *Rehionalna presa USRR yak instrument komunistychnoi propahandy na Chernihivshchyni (1929-1933): dys. ... d-ra filosofii*. Zaporizhzhia. [in Ukr.].
10. Kurkuli. (1931). *Leninskym shliakhom*. Chyhyryn. №34. 6 serpnia 1931 r. S. 1. [in Ukr.].
11. Kurkul Lukash rozperezavsia. (1933). *Prapor Komuny*. Bakhmach. №87, 15 kvitnia 1933 r. S. 2. [in Ukr.].
12. Kurkul rozperezavsia. (1931). *Leninskym shliakhom*. Chyhyryn. №42. 21 serpnia 1931 r. S. 2. [in Ukr.].
13. Kurkulska pomsta. (1932). *Shliakh kolhospnyka*. Bohuslav. №8, 18 sichnia 1932 r., S. 2. [in Ukr.].
14. Lysenko, O. (2012). Silski aktyvisty: formuvannia hrupy, typy povedinky ta metody roboty. *Nastroi ta povedinka naselennia Chernihivshchyny v umovakh stalinskoï revoliutsii zghory 1928-1938*. Zbirnyk dokumentiv materialiv. Chernihiv. S. 40-62. [in Ukr.].
15. Liutuiuchy klasovyi voroh vdaietsia do teroru. (1932). *Leninskym shliakhom*. Chyhyryn. №122. 1 hrudnia 1932 r. S. 1. [in Ukr.].
16. Naisuvorishoi kary klasovomu vorohu. (1932). *Za sutsilnu kolektyvizatsiiu*. Bobrovytsia. №28, 28 bereznia 1933 r. S. 2. [in Ukr.].
17. Na teror bandytsko-kurkulskoï zghrai orhanizuiemo hidnu vidpovid. (1931). *Leninskym shliakhom*. Chyhyryn. №36. 9 serpnia 1931 r. S. 2. [in Ukr.].
18. Paliiv suvoro pokaraty Paliiv suvoro pokaraty. (1931). *Leninskym shliakhom*. Chyhyryn. №43. 24 serpnia 1931 r. S. 2. [in Ukr.].
19. Pryborkaimo khyzhatsku zghrai hlytaini. (1932). *Kolhospnyk Rokytianshchyny*. Rokytne. №14, 8 liutoho 1932 r. S. 1. [in Ukr.].
20. Pokaraty klasovoho voroha. (1932). *Prapor Komuny*. Bakhmach. №42, 9 sichnia 1932 r. S. 1. [in Ukr.].
21. Pro stan zahotivli v s. Lebedyn. (1932). *Shliakh kolektyvista*. Shpola. №111, 28 lystopada 1932 r., S. 2. [in Ukr.].
22. Rishuche zlamaty kurkulskyi opir. (1932). *Za bilshovytski tempy*. Malyn. №135, 2 hrudnia 1932 r. S. 1. [in Ukr.].
23. Rozghromyty kurkulskyi opir u Vepryku. (1932). *Za sutsilnu kolektyvizatsiiu*. Bobrovytsia. №123, 31 hrudnia 1932 r. S. 1. [in Ukr.].
24. Sukhomlynivtsi – klasovi vorohy trudiashchyykh zaznaly nyschchivnoi porazky. (1932). *Shliakh kolhospnyka*. Bohuslav. №7, 16 sichnia 1932 r. S. 2. [in Ukr.].
25. U vidpovid na hlytayskyi pidpal – zavershymo khlibozahotivliu. (1932). *Kolhospnyk Rokytianshchyny*. Rokytne. №110, 7 hrudnia 1932 r. S. 1. [in Ukr.].

Ihor Yakubovskyy

REFLECTION OF THE ORDINARY PEASANTS' ACTIVE DURING THE HOLODOMOR OF 1932-1933 IN THE LOCAL MEDIA OF KYIV AND CHERNIHIV REGIONS

The article investigates the problem of the informational potential of local media of the Kyiv and Chernihiv regions related to the active resistance of the ordinary peasants to the mechanism of Holodomor of 1932-1933.

The aim of the research is to examine the specific of the information regarding the peasant active resistance in the district newspapers of the Kyiv and Chernihiv regions. The research methodology includes the formation of the self-sufficient source base and the combination of the historical methods of the investigation (f.e. analyses, synthesis, systematization etc). The scientific novelty. The article is a pioneer research of the Kievan and Chernihiv region's media of the Holodomor period as a source to detect the different kinds of resistance of the peasants to the authority policy aimed to create in the Ukrainian village the circumstance which unable the vita. The emergence on in the local media of the cases of resistance, the ideological and other aims of these are investigated. Conclusions. The active peasant resistance are reflected n local media selectively and more rarely than a passive resistance. The information related to the armed attacks, firing the houses showed the local kind of actions and aimed to justify the repression methods of the grain procurement and to object the formation of mechanism of killing by famine. In addition, the majority information cases contain the affirmations about the supporting by peasants the idea of the severe punishment for the participants of these actions. Despite the local media aren't the representative source to the active peasant resistance, but they contain the important empiric information which need the using by scholars.

Key words: Holodomor, local media, active resistance, ordinary peasants, Kyiv region, Chernihiv region.

Отримано: 19.10.2023 р.

РЕЦЕНЗІЇ

DOI: 10.32626/2309-7086.2023-20.382-384

Ігор Набитович

ORCID 0000-0001-9453-158X,

доктор філологічних наук, професор,

Університет імені Марії Кюрі-Скłodовської в Любліні

**ЖИТТЯ НА МІННОМУ ПОЛІ:
УСНІ ІСТОРІЇ КАМ'ЯНЕЦЬКИХ САПЕРІВ**

[Рецензія на книгу: Сильні духом. Історії саперів російсько-української війни / упорядники О. Поворознюк, О. Рарицький. Кам'янець-Подільський: ПП Зволейко Д., 2023. 144 с.]

«Сильні духом» – документальна збірка розповідей військовослужбовців 143-го об'єднаного навчально-тренувального центру «Поділля» Сил підтримки Збройних Сил України. Ця книжка – збірник розповідей 14 саперів про російсько-української війни 2014-2023 років. Свіжі оповіді мов би запечені на переживаннях і пережиттях тих, що під обстрілами замінують стратегічні об'єкти і розмінують мінні поля, щомиті ризикуючи і здоров'ям, і життям.

Ще не час називати прізвиська цих, без перебільшення – героїв, що посвятили себе надважкій і вкрай небезпечній праці. У книжці – лише їхні імена – «Андрій», «Володимир», «Ярослав»... Майже усім їм – від 28 до 32. Кільком лиш – 40-50 літ. Дехто з них має бойові нагороди.

У передмові «Від авторів» наголошено, що книжка ця – «свідчення великої сили людського духу», вона є «дзеркалом, що відображає їхні думки, почуття, надії та відданість своїй країні. Очевидці розповідають про бої, в яких вони вижили, про складні завдання, які виконували». Загалом – це розповіді героїв книжки, «спогади про те, як серед бойових буднів і випробувань знаходиться місце для гідності, дружби та співчуття» (с.5, 6).

Ідея цієї книжки народилася після звільнення від московитів Київщини, оскільки саме там сапери 143-го об'єднаного навчально-тренувального центру «Поділля» брали участь у боях навколо столиці України.

Можна б додати, що ця збірка є особливою історією про народження побратимства товаришів по зброї.

Представлені у «Сильних духом» історії є особливим продовженням наукової роботи одного із упорядників – учора завідувача катедри історії української літератури та компаративістики Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, професора, доктора філології Олега Рарицького, автора монографії «Партитури тексту і духу (художньо-документальна проза українських шістдесятників)» (Київ: Смолоскип, 2016), а нині – старшого солдата ЗСУ, за новим фахом – сапера. Професор О. Рарицький відразу ж, на початку Великої війни, пішов на службу добровольцем.

Саме досвід дослідження художньо-документальної прози шістдесятників О. Рарицького визначив наративні стратегії «Сильних духом». Більшість запитань в інтерв'ю – майже однакові: про мотивацію стати до боротьби у ЗСУ з одвічним і довичним ворогом, перший бойовий досвід (найчастіше він ще з 2014-го), акцентування на спогадах про початок відкритого вторгнення москвитів у лютому 2024-го. Однак у цій однаковості кожна з історій стає унікальною щемливою оповіддю про досвід війни, намаганням віднайти рівновагу у найскладніших і найтрудніших ситуаціях.

Вони розповідають про роботу мінувальника – одну з найважчих на війні: «Саперу насамперед важливо дбати про власну безпеку, бо кожен необдуманий крок може коштувати життя йому і його побратимам. Варто не забувати ніколи, що ворог поруч, а найнебезпечніший ворог сапера – це міни. Вони можуть бути скрізь, де б ти не був, куди б не пішов чи виїхав на завдання...» (с.9). І той самий сапер (Артем, 28 років) розповідає про свій перший підрив: «Перший міст, який я підірвав – вишгородський. Труднощі полягали в тому, що спершу було складно налагодити взаємодію з підрозділами. В екстремальних ситуаціях доводилося шукати вихід. Знаходили. Але це – втрата часу. Поступила команда підривати вишгородський міст. Сказано: все готово, а насправді ящики з боеприпасами виявилися запломбовані». А далі про тодішні воєнні будні і надлюдські зусилля: «До укриття, де проживали, заходив, скидав каску, не роздягаючись, падав на ліжко. Ставив будильник на пів години сну, і коли дзвонив телефон, підирився і знову брався за справу. Роботи було дуже багато, ми працювали без перебільшення 24/7. Особливо важко було в період з 24 лютого до початку березня. Зараз мене запитують, коли я спав, їв, а я і не згадаю, здавалося, що я і не спав, і не їв, а тільки працював і періодично дрімав...» (с.10). Інший (Віктор, 38 років) розповідає про будні війни мінера: «Ми, сапери, ставимо мінне поле, а над нами розгоряється дуель. Наші б'ють по ворожих позиціях, а звідти – по наших. Доводилося працювати і в таких умовах – ти з мінами, а над твоєю головою літають снаряди...» (с.46). І про небезпеки праці сапера, яка кілька місяців триває без перепочинку (Микола, 40 років): «Пропадає страх, залишаються тільки навички. Ти починаєш ставитися до мін, як до заліза. Перші місяці працюєш нормально, а далі цей страх пропадає і ти не вважаєш міни чимось надзвичайним. Це для тебе звична щоденна робота. Ти все, як і належить, перевіряєш, в тебе є зони відповідальності, але втрачається страх до вибухівки. Цього робити не слід, це не іграшка, вона не пробає втрати пильності. Як показує практика, багато людей залишаються без рук і без ніг через необережне поводження з боеприпасами. Ні за яких обставин не можна втрачати пильність. Це – війна» (с.87).

Зафіксовані у книзі спогади українських вояків мають стати й свідченням про воєнні злочини москвитів – не лише Путіна, а й російського народу, вакцинацією для імунітету на століття проти проросійських партій і політиків: «Валтували українських жінок, дівчат, дітей. Місцеві розповідали про їхні тяжкі злочини у селі

Перемога що на кордоні з Чернігівською і Київською областями. Цей населений пункт знаходиться на лівому березі за Борисполем [...]. Гвалтували наших дівчат. Тільки уявити: на очах родичів розстрілювали чоловіків, а над жінками чинили наругу. Розповідали про хлопчика років восьми, який посивів від пережитого. У нього на очах вбили батька, а маму гвалтували в його присутності. Звірі так не поводяться [...] Чоловіків убивали фізично, просто вбивали ні за що. Скрізь у селі братські могили були. Стихійні поховання невинно вбитих людей» (с.19).

Фрагменти воєнних буднів, які фіксує пам'ять вояків, виростають до символу трагізму війни, балансування цивільної людини між життям та смертю. Ці кадри-спогади реальної війни жакливіші від найстрашніших художніх вигадок і фантазій. Один із оповідачів ділиться історіями з Запоріжжя (Василь, 30 років): на хуторі «хат 5-6 залишилося, інші потрошені. Сидить біля будинку дід на лавці, просто сидить без надії, з тяжким смутком в очах і чекає. Міни прилітають, а він сидить на лавці і не сходить з місця [...]. Під час одного зі штурмів бачили, як заходить [у село] наш танк, а з погребя вирвалася дитина, хлопчик років 4-5. Вибіг на танк подивитися. А за ним біжить розтривожена мати, хапає за руку і тягне назад у підвал, бо навколо – смерть. Життя і смерть поруч...» (с.36).

І спогад про молитву на війні: «Коли по нас стріляли, я весь час молився, не знаю, як група, а я весь час молився. А коли молився, не звертав уваги, що по нас стріляють...» (с.37).

Варто навести кілька штрихів про мову окупанта на війні. Під час розмінування гостомильського летовища і повернення із завдання у нічний Київ вживання мови московитів українцями несло реальну небезпеку (Володимир, 32 роки): «Скрізь нищпорили ворожі диверсійно-розвідувальні групи. Невідомо, на кого можна було нарватися. Особливо лячно ставало, коли в центрі Києва зупиняли озброєні чоловіки і чистою російською вимагали документи: «Кто такіє, аткуда, какая часть?!» Це були наші, але, на жаль, спілкувалися російською. Хтось сьогодні ще може говорити, що мова має значення?» (с.22). Отримавши наказ підірвати міст через Трубіж у Борщові (Броварський район), група саперів потрапляє під обстріл своїх же, які російською пропонують їм здатися. Почувши від них українську, «опускаю зброю, виходжу з-під моста, починаю голосно кричати українські слова: «кварта», «паляниця», «полуниця»! Кричав щосили [...] Думав: або наші, а якщо ворог заберуть тільки мене...». Врятувало тоді цю групу саперів тільки знання рідної мови. Української. Бо обстрілювали їх «хлопці з СБУ й місцева тероборона» (с.11-12). Ще один із саперів згадує, як розпізнали ворожу ДРГ вдалося тільки тому, що ті розмовляли мовою окупанта (с.26).

На запитання «Чого навчила нас війна?» (Сергієві, 41 рік) – відповідь: «Війна навчила понад усе любити Україну, навчила шанувати свободу. Ми її доньки і сини, а вона в нас одна. За неї боремося. Це війна за вільний український простір, який мусимо відстояти і зберегти» (с.127). І загальний висновок учасників війни (Андрій, 41 рік): «Мотивація одна – якнайшвидше вигнати цих клятих окупантів з нашої землі. Щоб наші діти, онуки жили у вільній, незалежній мирній могутній Україні. Щоб ця війна була останньою в історії нашої країни...» (с.143).

Переінакшуючи назву дослідження професора О. Рарицького про шістдесятників «Партитури тексту і духу», можна б сказати, що книжка «Сильні духом» є особливою партитурою споминів, народження духу братерства по зброї, відчуття й переживання української людини на межі життя та смерті не тільки власної, а й усього народу. Водночас, «Сильні духом» – приклад українця важливого досвіду тут-і-тепер збирання, фіксації й документування досвіду цієї екзистенційної для українців війни.

Отримано: 10.11.2023 р.

DOI: 10.32626/2309-7086.2023-20.385-386

Олеся Трофимюк

*ORCID 0000-0001-9572-1836,
асистент кафедри історії української
літератури та компаративістики,
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

У ВСЕУКРАЇНЬСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ТРАДИЦІЇ ІВАНА ОГІЄНКА У СВІТЛІ ВІТЧИЗНЯНОЇ НАУКИ»

25 жовтня з нагоди 105-ї річниці від заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету відбулася V Всеукраїнська наукова конференція «Традиції Івана Огієнка у світлі вітчизняної науки».

Конференція зініційована й організована кафедрою історії української літератури та компаративістики Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Ідейним організатором всеукраїнського огієнківського наукового форуму уже традиційно став *Олег Рарицький*, професор кафедри історії української літератури та компаративістики, доктор філологічних наук, професор, керівник науково-дослідного центру огієнкознавства.

Із вітальним словом до учасників конференції звернулась завідувач кафедри історії української літератури та компаративістики, кандидат філологічних наук, доцент, Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка *Людмила Починок*. Проректор з наукової роботи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, доктор педагогічних наук, професор *Світлана Миронова* згадала славетну історію університету, наголосила, що сьогодні особливо важливо плекати традиції Огієнкового вишу.

У межах конференції презентована відкрита лекція із циклу щорічних лекцій пам'яті Івана Огієнка «...Я дивлюся на майбутнє оптимістично. Кам'янець-Подільський період творчості П. Грунського – майбутнього гумориста Остапа Вишні (1919-1920)» у прочитанні *Сергія Гальченка*, старшого

наукового співробітника, завідувача відділу рукописних фондів і текстології, заступника директора з наукової та видавничої діяльності Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України.

Остап Вишня – письменник-гуморист. Упродовж життя написав близько двох з половиною тисяч творів: це гуморески, нариси, фейлетони, памфлети, мемуари, щоденник, переклади. Започаткував у літературі новий жанр – усмішку (різновид гумористичного оповідання, у якому оповідь про події була короткою, точною, теплою і доброю. Він був «королем українського тиражу». За життя гумориста побачило світ понад 100 збірок його творів, деякі неодноразово перевидувалися.

До Кам'янець-Подільського Остап Вишня прибув у 1919 році у складі міністерства в зв'язку з військово-політичними подіями. Саме тут він покинув службу й зайнявся літературною справою. Гуморист опублікував на шпальтах газет Кам'янець-Подільського понад 40 творів. Перший твір – фейлетон «Демократичні реформи Денікіна (Фейлетон. Матеріалом для конституції бути не може)», який за підписом «П. Грунський» був надрукований у кам'янець-подільській газеті «Народна воля». 17 лютого 1920 року змушений був виїхати до Києва.

На пленарному засіданні у форматі обговорення тематики відкритої лекції старшого наукового співробітника, завідувача відділу рукописних фондів і текстології, заступника директора з наукової та видавничої діяльності Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України *Сергія Гальченка* з доповідями виступили доктор філологічних наук, професор *Ніна Бернадська* (Київський національний університет імені Тараса Шевченка), доктор філологічних наук, доцент, *Валентина Біляцька* (Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»), кандидат філологічних наук, професор *Галина Райбедюк* (Ізмаїльський державний гуманітарний університет), доктор філологічних наук, професор *Олег Рарицький* (Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка), доцент-емерит *Людмила Третяк* (Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка), кандидат педагогічних наук, доцент *Тетяна Франчук* (Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка).

До наукової дискусії в онлайн-обговоренні долучилися кандидат філологічних наук, доцент *Інна Приймак* (Хмельницький національний університет), кандидат філологічних наук, доцент *Інна Онікієнко* (Криворізький державний педагогічний університет), кандидат філологічних наук, доцент **Ніна Поляруш** (Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського), доктор філологічних наук, професор *Наталія Піддубна* (Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди), кандидат філологічних наук, доцент *Оксана Плющик* (НБУВ, Інститут біографічних досліджень).

В онлайн-форматі конференції розгорнулось жваве спілкування між науковцями з різних куточків країни, яких консолідував Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка.

Також відбулась презентація книжки «Остап Вишня. Невеселе життя: документальна біохроніка» / упорядкування, вступна стаття та примітки *Сергія Гальченка*. Харків: Фоліо, 2022. 784 с.

Книжкову експозицію підготувала завідувач інформаційно-бібліографічного відділу бібліотеки *Галина Гайшук*.

Також варто відзначити, що вийшла друком восьма лекція із циклу щорічних лекцій на пошану першого ректора Івана Огієнка, що читаються у Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка до дня заснування Alma mater. Почесний лектор 2022 року – Ніна Бернадська, професорка Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Отримано: 28.10.2023 р.

НАШІ АВТОРИ

Бановська Дар'я (м. Кам'янець-Подільський), аспірантка кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Беркешук Інна (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Бернадська Ніна (м. Київ), доктор філологічних наук, професор, професор кафедри історії української літератури, теорії літератури і літературної творчості Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Білик Галина (м. Полтава), старший викладач кафедри української літератури Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка

Білоусова Тетяна (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри слов'янської філології та загального мовознавства Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Волковинський Олександр (м. Кам'янець-Подільський), доктор філологічних наук, професор, професор кафедри журналістики Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Гнатенко Сергій (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри історії української літератури та компаративістики Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Гончарова Ольга (м. Харків), кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди

Гончарук Олег (м. Харків), кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри іноземних мов Харківського національного університету внутрішніх справ

Горошко Ангеліна (м. Кам'янець-Подільський), здобувачка фахової передвищої освіти ВСП Кам'янець-Подільського фахового коледжу НРЗВО Кам'янець-Подільського державного університету

Гудима Наталія (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри теорії та методик початкової освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Дворніцька Наталія (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри слов'янської філології та загального мовознавства Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Дидик-Меуш Ганна (м. Київ), доктор філологічних наук, професор кафедри філології Українського католицького університету, старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ

Довгань Олена (м. Кам'янець-Подільський), асистент кафедри теорії і методик початкової освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Журенко Яна (м. Кам'янець-Подільський), аспірантка кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Завальнюк Олександр (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Завальська Любов (м. Одеса), кандидат філологічних наук, доцент, докторант Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

Загалевиц Валентина (м. Кам'янець-Подільський), викладач суспільних дисциплін, голова циклової комісії соціальної роботи, психології та фізичної реабілітації, спеціаліст вищої категорії ВСП Кам'янець-Подільського фахового коледжу НРЗВО Кам'янець-Подільського державного університету

Зубко Ольга (м. Вінниця), кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії та археології Донецького національного університету імені Василя Стуса (Вінниця)

Каленюк Світлана (м. Миколаїв), кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови і літератури Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського

Каплична Людмила (м. Кам'янець-Подільський), аспірантка кафедри історії української літератури та компаративістики Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Кеба Олександр (м. Кам'янець-Подільський), доктор філологічних наук, професор, професор кафедри германських мов і зарубіжної літератури Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Коваленко Наталія (м. Кам'янець-Подільський), доктор філологічних наук, доцент, професор кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Ковальчук Ольга (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, доцент, старший викладач кафедри теорії та методик початкової освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Коломієць Олександра (м. Київ), аспірантка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Кондратенко Наталія (м. Одеса), доктор філологічних наук, професор, професор кафедри прикладної лінгвістики Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

Копилов Сергій (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Куксенко Сергій (м. Черкаси), кандидат історичних наук, викладач Черкаського державного бізнес-коледжу

Ладиняк Наталія (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Литвинюк Оксана (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, ст. викладач кафедри англійської мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Мартіна Олеся (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри теорії та методик початкової освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Марчук Людмила (м. Кам'янець-Подільський), доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри журналістики Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Мацюк Зоряна (м. Луцьк), кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри спеціальної та інклюзивної освіти Волинського національного університету імені Лесі Українки

Мельник Наталія (м. Кривий Ріг), кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української та зарубіжної літератур Криворізького державного педагогічного університету

Мелекссцева Наталія (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри теорії та методик початкової освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Московчук Людмила (м. Кам'янець-Подільський), кандидат педагогічних наук, академік Міжнародної академії Інноваційних технологій, ст. викладач кафедри теорії і методик початкової освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Набитович Ігор (м. Люблін, Республіка Польща), доктор філологічних наук, професор, професор Університету імені Марії Кюрі-Скłodовської

Насмінчук Ірина (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови закладу вищої освіти «Подільський державний університет»

Никитюк Світлана (м. Кам'янець-Подільський), старший викладач кафедри англійської мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Олинець Тетяна (м. Кам'янець-Подільський), кандидат педагогічних наук, ст. викладач кафедри теорії і методик початкової освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Онкієнко Інна (м. Кривий Ріг) кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української та зарубіжної літератури Криворізького державного педагогічного університету

Попович Анжеліка (м. Кам'янець-Подільський), доктор педагогічних наук, доцент, доцент кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Прокопів Леся (м. Кам'янець-Подільський), аспірантка кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Расевич Любов (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, ст. викладач кафедри історії української літератури та компаративістики Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Рижик Володимир (м. Миколаїв), студент Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського

Ринда Вікторія (м. Кам'янець-Подільський), асистент кафедри слов'янської філології та загального мовознавства Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Сукаленко Тетяна (м. Ірпінь) доктор філологічних наук, професор, професор кафедри мовної підготовки та соціальних комунікацій Державного податкового університету

Токар Наталія (м. Кам'янець-Подільський), аспірантка кафедри історії української літератури та компаративістики Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Третяк Наталія (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри теорії та методик початкової освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Трофимюк Олеся (м. Кам'янець-Подільський), асистент кафедри історії української літератури та компаративістики Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Турко Ольга (м. Тернопіль), кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри філологічних дисциплін початкової та дошкільної освіти Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Фенко Марія (м. Луцьк), кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти Волинського національного університету імені Лесі Українки

Чайковська Уляна (м. Кам'янець-Подільський), асистент кафедри української мови закладу вищої освіти «Подільський державний університет»

Шевчук Зореслава (*м. Кам'янець-Подільський*), кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Шеремета Наталія (*м. Кам'янець-Подільський*), кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Щегельський Валерій (*м. Кам'янець-Подільський*), кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри історії української літератури і компаративістики Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Яблонська Діана (*м. Кам'янець-Подільський*), доктор філософії в галузі історії, асистент кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Якубовський Ігор (*м. Київ*), кандидат архітектури, доцент кафедри основ архітектури та архітектурного проектування Київського національного університету архітектури і будівництва

ЗМІСТ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО..... 5

1. МОВОЗНАВЧА СПАДЩИНА ІВАНА ОГІЄНКА І СУЧАСНА УКРАЇНЬСЬКА НАУКА

Бановська Дар'я

Етимологічно-семантичні особливості мітонімів
(на прикладі романів Дари Корній) 7

Беркешук Інна, Прокопів Леся

Вербальна репрезентація емотивних концептосфер
у художніх творах Володимира Лиса 16

Білоусова Тетяна

Способи трансформації фразеологічних
одиниць у світлі праць Івана Огієнка..... 24

Гончарук Олег

Рекурентність як один із основних
синтаксично-стилістичних засобів у побудові текстів 33

Дворніцька Наталія, Ринда Вікторія

Явище семантичної трансформації концептів через призму
когнітивного підходу в сучасній філософії мови 42

Дидик-Меуш Ганна

Іван Огієнко і створення історичного
словника української мови 52

Журенко Яна

Стереотипізація жіночого і чоловічого як моральної
норми поведінки в праці Івана Огієнка «Українська церква» 58

Завальська Любов

Петиція як мовленнєвий жанр
українського президентського дискурсу 63

Каленюк Світлана, Шеремета Наталія, Рижик Володимир

Мовне різноманіття футбольного дискурсу
в усному мовленні коментаторів 71

Кондратенко Наталія

Методи корпусної лінгвістики
в дослідженні етно- і гетеростереотипів..... 80

Литвинюк Оксана, Никитюк Світлана

Ivan Ohienko and the Ukrainian Church in Canada 89

Марчук Людмила Світоглядно-мовна концепція Бориса Грінченка в епістолярній спадщині (на матеріалі збірки «...Віддати зумієм себе Україні». Листування Трохима Зіньківського з Борисом Грінченком).....	96
Насмінчук Ірина Лексичні та фразеологічні синоніми на позначення емоції страху в прозі Марії Матіос	105
Сукаленко Тетяна, Ладиняк Наталія Основні тенденції та перспективи розвитку мілітарної лексики в сучасних україномовних ЗМІ	114
Турко Ольга Функційно-граматичний аспект структури речення української мови у мовознавчій спадщині Івана Огієнка	127
Чайковська Уляна Поняття надмірності в мові та в складному багатокомпонентному реченні	133
Шевчук Зореслава Мовна політика України: аналіз сучасного стану в рецепції поглядів Івана Огієнка	139

2. ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ІДЕЙ ІВАНА ОГІЄНКА ЯК ПИСЬМЕННИКА, ЛІТЕРАТУРОЗНАВЦЯ, ПУБЛІЦИСТА

Бернадська Ніна Історико-літературні праці Леоніда Білецького: різновекторність наукових зацікавлень ученого	146
Білик Галина Мотив духовного провідництва в літературно-художній творчості Івана Огієнка	155
Волковинський Олександр, Гнатенко Сергій Виразальний потенціал слова в літературі формальних обмежень	163
Каплична Людмила Епістолярій О. Гай-Головка як реконструкція біографії письменника.....	174
Кеба Олександр «Слово про Ігорів похід» у науково-творчому осягненні Івана Огієнка і Михайла Гетьманця	185
Мельник Наталія Міфологічний підтекст роману В. Шкляра «Характерник» у руслі ідей Івана Огієнка.....	193
Онїкієнко Інна Утвердження українства як народу із самостійною культурою в дослідженнях І. Огієнка та повістях Г. Квітки-Основ'яненка	201
Расевич Любоб Постмодерністське прочитання містерії «Народження людини. Добро і зло на світі»: спроба сучасної рецепції філософських і поетикальних домінант Івана Огієнка	208

Токар Наталія Фольклорні мотиви історичних романів Івана Корсака	220
--	-----

3. ПЕДАГОГІЧНІ КОНЦЕПЦІЇ ІВАНА ОГІЄНКА І СУЧАСНА ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА НАЦІОНАЛЬНОГО НАВЧАННЯ ТА ВИХОВАННЯ

Гудима Наталія, Мелекесцева Наталія, Ковальчук Ольга Виховання молодших школярів засобами української пісні в умовах нової української школи та у світлі ідей Івана Огієнка	227
Довгань Олена, Олинець Тетяна Читацькі інтереси і їх вплив на формування читацької самостійності в контексті ідей Івана Огієнка	235
Загалевиц Валентина, Горошко Ангеліна Формування особистості у концепції національного виховання Івана Огієнка	246
Мартіна Олеся, Третяк Наталя Формування елементів національної свідомості молодших школярів у процесі навчання та виховання (на основі етичних поглядів Івана Огієнка)	251
Московчук Людмила Організаційна культура керівника як важливий чинник управління ЗЗСО (на прикладі діяльності ексдиректорки Довжоцького ліцею Кам'янець-Подільської міської ради Мадич Галини Григорівни)	260
Попович Анжеліка Безперервність предметної підготовки майбутнього вчителя української мови	270
Фенко Марія, Мацюк Зоряна «Рідномовність» у контексті національно-патріотичного становлення сучасного українця (на основі педагогічної концепції Івана Огієнка)	280

4. РЕГІОНАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В КОНТЕКСТІ СВІТОВОЇ КЛАСИКИ

Коваленко Наталія Назви частини від цілого в українській мові	287
Щегельський Валерій Історико-мотивна проблема систематизування й тематичного групування топонімичної прози села Кадіївці (Кам'яненчина) у теоретичному висвітленні Огієнкового університету	297

5. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Гончарова Ольга Трансформації радянської національної політики упродовж 1920-1930-х років та їх вплив на чеське населення Харківщини	303
---	-----

Завальнюк Олександр Поєднання Іваном Огієнком роботи на посадах ректора Кам'янець-Подільського університету і міністра освіти / сповідань / головного уповноваженого уряду УНР: доцільність, результативність і значення (1919-1920 рр.).....	314
Зубко Ольга Неформальне спілкування представників українського еміграційного осередку міжвоєнної Чехословаччини (1921-1939).....	324
Коломієць Олександра Особливості застосування риштувань та зміцнюючих конструкцій у храмовому зодстві середньо- та пізньовізантійського періодів.....	329
Копилов Сергій Іван Огієнко і Віктор Приходько на тлі суспільно-політичного й освітньо-наукового життя (1918-1930-ті рр.)	337
Куксенко Сергій Зарубіжна, діаспорна та емігрантська історіографії про відносини між владою та руською православною церквою в українській РСР у 1940-х – 1980-х рр.	350
Яблонська Діана Кам'янець-Подільський державний український університет та Кам'янець-Подільський інститут народної освіти: порівняльний аспект	361
Ігор Якубовський Відображення активних форм спротиву пересічних селян під час Голодомору 1932-1933 рр. на шпальтах районних газет Київської та Чернігівської областей	372

6. РЕЦЕНЗІЇ

Набитович Ігор Життя на мінному полі: усні історії кам'янецьких саперів	382
---	-----

7. ПОДІЇ

Трофимюк Олеся V Всеукраїнська наукова конференція «Традиції Івана Огієнка у світлі вітчизняної науки»	385
---	-----

НАШІ АВТОРИ.....	387
------------------	-----

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Науково-дослідний центр огієнкознавства

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ІВАН ОГІЄНКО

І СУЧАСНА НАУКА ТА ОСВІТА

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

Серія історична та філологічна

Випуск XX

Статті подані в авторській редакції. Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, посилань на джерела та інших відомостей. Передрукування матеріалів, опублікованих у збірнику, дозволяється тільки за згодою авторів.

Технічний редактор: **Зореслава Шевчук**, кандидат філологічних наук, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Підписано до друку 25.12.2023 р. Гарнітура «Таймс».

Папір офсетний. Друк різнографічний.

Формат 60x84/16. Умовн. друк. арк. 23,1. Обл.-вид. арк. 32,8.

Тираж 50. Зам. № 1077.

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,

вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.

Свідоцтво серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Надруковано в Кам'янець-Подільському національному
університеті імені Івана Огієнка,

вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.